

นามานุกรมนาฏยศิลป์ : การศึกษาการสืบทอดนาฏยศิลป์สู่กรมศิลปากร

รจนา สุนทรานนท์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต

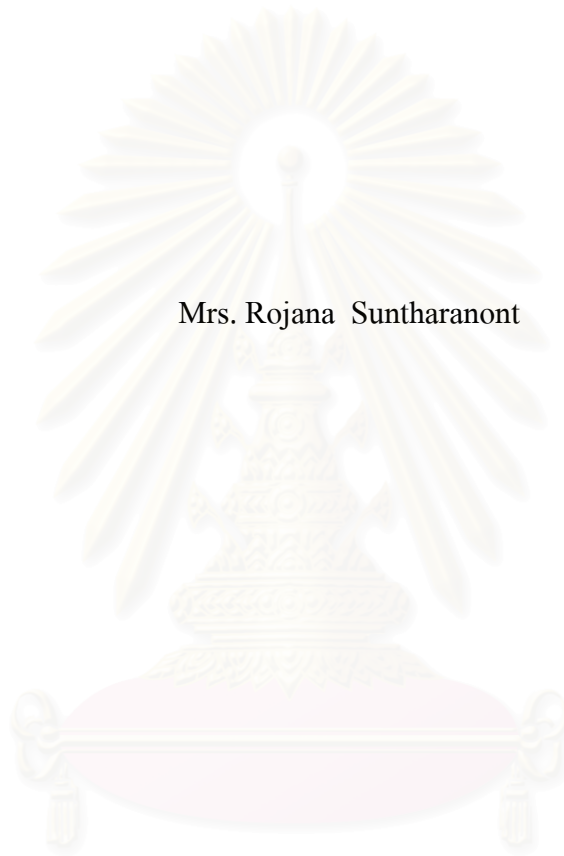
สาขาวิชานาฏยศิลป์ไทย ภาควิชานาฏยศิลป์

คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษาพ.ศ. 2549

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

DIRECTORY OF DANCE ARTISTS : TRANSMISSION OF DANCE TO THE
DEPARTMENT OF FINE ARTS.

Mrs. Rojana Suntharanont

A Dissertaion Submitted in Partial Fulfillment of the Requtremnts
for the Degree of Doctor of Philosophy in Thai Theatre and Dance

Department of Dance
Faculty of Fine and Applied Arts

Chulalongkorn University

Academic year 2006

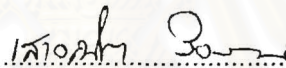
Copyringht of Chulalongkorn Univesity

หัวข้อวิทยานิพนธ์ นามานุกรมนานาฏศิลป์ : การศึกษาการสืบทอดนาฏศิลป์สู่กรมศิลปากร
โดย นางรจนา สุนทรานนท์
สาขาวิชา นาฏศิลป์ไทย
อาจารย์ที่ปรึกษา ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.สุรพล วิรุฬห์รักษ์

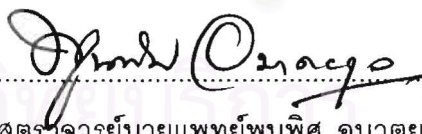
คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยเป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาตรีบัณฑิต

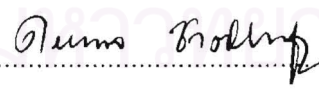

.....คณบดีคณะศิลปกรรมศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร.ชาญณรงค์ พรุ่งโรจน์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เสาวณิต วิงวอน)

.....อาจารย์ที่ปรึกษา
(ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.สุรพล วิรุฬห์รักษ์)

.....กรรมการ
(ศาสตราจารย์นายแพทย์พูนพิศ อมาตยกุล)

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ดวงกมลชาติประเสริฐ)

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สวภา เวชสุรักษ์)

รจนา สุนทรานนท์ : นามานุกรมนาฏยศิลป์ : การศึกษาการสืบทอดนาฏยศิลป์สู่กรมศิลปากร. (DIRECTORY OF DANCE ARTISTS : TRANSMISSION OF DANCE TO THE DEPARTMENT OF FINE ARTS) อ. ที่ปรึกษา : ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 494 หน้า.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อจัดทำนามานุกรมนาฏยศิลป์โจนละครของหลวง และเพื่อศึกษาสายการสืบทอดสู่กรมศิลปากร วิธีดำเนินการวิจัยใช้การศึกษาจากเอกสารและการสัมภาษณ์ การวิจัยมีขอบเขตเฉพาะนาฏยศิลป์โจนละครสาขาละครหลวง ผู้มีอายุในปีพ.ศ. 2325 จนถึงผู้ที่เกิดในปีพ.ศ. 2489

ผลการวิจัยพบว่า มีนาฏยศิลป์โจนละครหลวง 281 คน เป็นครูโจน 96 คน ครูละครรำ 168 คน ตลกโจน 13 คน และครูรำโคม 4 คน นาฏยศิลป์ทั้งหมด สืบทอดนาฏยศิลป์ในคณะละครต่างๆ ต่อเนื่องมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 โดยเพิ่มทั้งปริมาณและผลงานสร้างสรรค์ ตลอดจนถึงรัชกาลที่ 5 ในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 วัฒนธรรมตะวันตกและสื่อสมัยใหม่แพร่เข้ามา บวกกับวิกฤตเศรษฐกิจ ทำให้โจน-ละครรำของหลวงลดปริมาณลง เมื่อมีการตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ขึ้นในกรมศิลปากร ก็ได้นาฏยศิลป์โจนละครหลวงจากหลายแห่งไปเป็นครู สืบทอดนาฏยศิลป์มาถึงปัจจุบัน นับว่าวิทยาลัยนาฏศิลป์เป็นแหล่งสำคัญที่สุดในการอนุรักษ์ พัฒนาและสืบทอดโจนละครรำของหลวงในปัจจุบัน

วิธีสืบทอดนาฏยศิลป์เป็นการสอนชนิดถ่ายแบบจากครูสู่ศิษย์ ชนิดตัวต่อตัว จากรุ่นสู่รุ่นอย่างเคร่งครัด เมื่อเป็นครูผู้ใหญ่ได้สะสมความรู้และประสบการณ์มาพร้อมมูล จึงสามารถสร้างสรรค์ผลงานใหม่ได้อย่างงดงามและนับถือเป็นแบบอย่างสืบทอดต่อไป ไม่ขาดสาย วิธีการเช่นนี้ยังคงปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน ดังนั้นรูปลักษณ์นาฏยศิลป์โจนละครของหลวงจึงยังคงสภาพดั้งเดิมโดยมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก แม้ว่าในปัจจุบันนาฏยศิลป์โจนละครของหลวงจะแพร่หลาย กลายเป็นหลักสูตรระดับมัธยมศึกษา และอุดมศึกษาหลายแห่ง แต่การเรียนการสอนยังคงยึดถือปฏิบัติเหมือนเดิม นับว่าการสืบทอดเช่นนี้เป็นการอนุรักษ์ ให้โจนละครของหลวงคงอยู่อย่างมั่นคง จนถึงปัจจุบันและต่อไปในภายภาคหน้า

นาฏยศิลป์จึงเป็นบุคคลสำคัญที่สุดที่มีวิริยะอุตสาหะในการเรียนรู้ฝึกฝนแสดงสร้างสรรค์และสืบทอด ให้นาฏยศิลป์โจนละครของหลวงเกิดการอนุรักษ์และพัฒนาอย่างยั่งยืน

ภาควิชา.....นาฏยศิลป์.....

ลายมือชื่อนิสิต.....

สาขาวิชา.....นาฏยศิลป์ไทย.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....

ปีการศึกษา 2549

4586955135 : MAJOR THAI DANCE

KEY WORD : DIRECTORY OF DANCE ARTISTS :TRANSMISSION OF DANCE TO THE
DEPARTMENT OF FINE ARTS.

ROJANA SUNTHARANONT : DIRECTORY OF DANCE ARTISTS :TRANSMISSION OF
DANCE TO THE DEPARTMENT OF FINE ARTS. THESIS ADVISOR : PROF. SURAPONE
VIRULRAK , Ph.D. 494 pp .

The dissertation objectives are to produce biographical directory of dance artists and their transmission of dance knowledge from the early day to the Department of Fine Arts. Research methodology is based upon documents and interviewings. It includes dance artists who had lived in 1782 until those who were born in 1946.

The research finds that there are 281 dancers divided in to 96 masked dancers , 168 drama dancers , 13 masked clowns and 4 lantern dancers. All of them continued to transmit their knowledge in various dance troupes from the reign of King Rama 1 and their number increased including their creative works until the reign of King Rama 5. In the period of King Rama 6 and King Rama 7 , western culture and new media spreaded into Thailand in addition with economic crisis , Thai traditional performance decreased. When College of Dramatic Arts was established in the Department of Fine Arts , many dance artists were invited to teach royal masked play and dance drama there. Thus , the College in the most important place to preserve , develop and transmit the knowledge today.

Their dance transmission is the total imitation from a teacher to a student one at a time and from one generation to the next with strict rules. When a dancer is nature full of knowledge and experience , he or she can create new dances which are beautiful and accepted as new lessons to be learned and memorized to the next generation. This teaching technique has been practiced until the modern time. Thus , dance style of masked play and dance drama of the royal court is still remain intact with very few changes. Although this dance style is practiced in high schools and imiversities , the teaching method remains the same. This teaching method is the best way to preserve count dance for today and tomorrow.

These dance artists are the most important people who industriously learned , practiced , performed , created and transmitted there knowledge which results in court dance preservation and sustainable development.

Department Thai Dance
Field of study Thai Dance
Academic year 2006

Student ' s signature *Rojana Suntharanont*
Advisor ' s signature *Surapone Virulrak*

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะสำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาจากอาจารย์สุวรรณณี ชลานุเคราะห์ ศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง นาฏศิลป์ไทย อาจารย์นพรัตน์ หวังในธรรมผู้เชี่ยวชาญการสอน นาฏศิลป์ไทย ศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง คุณครูเลื่อน สุนทรวาทีน ผู้เชี่ยวชาญด้าน คีตศิลป์ไทย ครูวนิดา (สมศรี) หุ่นเจ็ดฉาย นาฏยศิลป์ละครหลวง ในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว คุณครูสัมพันธ์ พันธุ์มณีและคุณครูสุภาพ พันธุ์มณี นาฏยศิลป์โรงเรียน นาฏดุริยางคศาสตร์ คุรุภาพ โพธิเวส ครูประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว และครูสมบัติ แก้วสุจริต ผู้เชี่ยวชาญ การสอนนาฏศิลป์ไทย ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณศาสตราจารย์นายแพทย์พูนพิศ อมาตยกุล ศาสตราจารย์ กิตติคุณ ดร. สурพล วิรุฬห์รักษ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เสาวณิต วิงวอน ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สวภา เวชสุรภัยและผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ดวงกมล ชาติประเสริฐ ที่กรุณาให้คำปรึกษา ให้คำแนะนำในการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ขอขอบพระคุณท่านรองอธิบดี กรมศิลปากร (นางโสมสุดา ลีชะวมิช) และผู้อำนวยการ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ที่ให้ความอนุเคราะห์ในการค้นหาข้อมูล

ผู้วิจัยขอกราบระลึกถึงพระคุณของคุณพ่อ คุณแม่ ที่ให้ความรักและห่วงใย ตลอด ระยะเวลาในการทำวิทยานิพนธ์ ขอขอบพระคุณครู อาจารย์ทุกท่านที่อนุเคราะห์ข้อมูลในการทำ วิทยานิพนธ์ ขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์คำรณ สุนทรานนท์ที่ให้กำลังใจและสนับสนุน ในการทำวิทยานิพนธ์ ขอขอบใจนางสาววาทีน สุนทรานนท์ บุตรสาวที่ให้กำลังใจตลอดมา และ ขอขอบใจเพื่อน ๆ และน้องๆ ผู้ร่วมงานรวมทั้งลูกศิษย์ที่ให้กำลังใจด้วยดีเสมอมาทำให้การทำ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้

ประโยชน์ที่ได้จากการศึกษาวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขออุทิศให้กับครูนาฏยศิลป์ ผู้ล่วงลับไปแล้ว และผู้มีพระคุณทุกท่านที่ได้กล่าวนามและมีได้กล่าวไว้ในที่นี้ หากมีส่วนผิดพลาด ประการใด ผู้วิจัยต้องขอกราบขออภัยและน้อมรับไว้ด้วยความเคารพ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
สารบัญ	ช
สารบัญภาพ	ด
สารบัญตาราง	ท
สารบัญแผนผัง	ธ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ทางการวิจัย.....	5
ขอบเขตของการศึกษา.....	5
ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย.....	5
วิธีดำเนินการวิจัย.....	5
นิยามศัพท์เฉพาะ.....	8
2 นามานุกรมนาภุชศิลป์ระหว่างปี พ.ศ.2325-2549.....	11
นามานุกรมนาภุชศิลป์นประวัตินาว	
กรับ.....	11
กาวิโลรสสุริยวงศ์ ,พระเจ้า.....	12
กรี วรสระริน.....	12
เจียน,เจ้าจอมมารดา.....	15
คึกฤทธิ์ ปราโมช,พลตรี หม่อมราชวงศ์.....	15
จตุพร รัตนวราหะ.....	17
จาตุรงค์ มนตรีศาสตร์.....	23
จุมพล โชติทัตต์.....	26
จำเรียง พุทธประดับ.....	27
เจริญจิต ภัทรเสวี.....	32
เจริญใจ สุนทรวาทีน.....	34
ฉลาด พุกลานนท์.....	35

บทที่	หน้า
เฉลย สุขะวณิษ.....	37
ไชยยศ คุ่มมณี.....	40
ต่วน (ศุกลักษณ์) ภัทรนาวิก , หม่อม.....	41
ทรวง ปรารงค์โพธิ์อ่อน.....	43
ทองสุก ทองหลิม.....	45
ทองเริ่ม มงคลนัญ.....	45
เทศ นัฏกานุรักษ์.....	47
ธงไชย โพธิ์ขรรณย์.....	49
ธีรยุทธ ยวงศรี.....	50
นพรัตน์ หวังในธรรม.....	51
นฤมัย ไตรทองอยู่.....	54
น้อย สุหรานากง , เจ้าจอม.....	55
นัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) , พระยา.....	56
นันทินี เวชสุทัศน์.....	59
นารีวรรณารักษ์(แจ่ม ไกรฤกษ์) , คุณท้าว.....	61
นิตยา จามรมาน.....	62
นุ้ม นวรัตน์ ณ อยุธยา, หม่อมครู.....	64
ประพิศพรรณ ศรีเพ็ญ.....	65
ประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว.....	66
ปราณี สำราญวงศ์.....	68
ปลุก เกนหลง.....	71
แพ้ว สนิทวงศ์เสนี, ท่านผู้หญิง.....	71
พรหมาภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) , พระยา.....	75
พิทักษ์มนตรี, พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง.....	76
พูนทรัพย์ ตราโมท.....	78
มัลลิก คงประภัสร์	79
ขงเยี่ยงครู (จิว รามนัญ) , หลวง	83
ขอแสง ภัคดีเทวา.....	86
แย้ม , หม่อม.....	87
แย้ม อีหนา (โตแย้ม) , เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2.....	88
รงภัคดี (เจียร จารุจรณ)	89

บทที่	หน้า
ระวี ไกษยานนท์ (จาตุรจินดา) , หม่อม	90
รัจนา พวงประยงค์.....	92
รัตติยะ วิกสิตพงศ์.....	93
รามพ โพธิเวส.....	96
รามรามพ (ม.ล. เพ็ญ พึ่งบุญ) , เจ้าพระยา.....	98
รานี ชัยสงคราม.....	99
เรณู จินเจริญ	102
ลมุล ยมะคุปต์.....	104
วนิดา หุ่นเกิดฉาย.....	114
วาด , เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4	115
วาศพิศวง (แถมใหญ่ ศิลป์ชีวิต) , ชุน.....	117
วิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนัฏ) , หลวง.....	118
ศิริวัฒน์ คิชยนันท์.....	120
ศรีสุนทรนาฏ (แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา) , ท้าว.....	123
สมบัติ แก้วสุจริต.....	125
สถาพร สันทอง.....	126
สอาด แสงสว่าง.....	127
ส่องชาติ ชื่นศิริ.....	128
สัมพันธ์ พันธุ์ณี.....	130
สินวล แก้วบัวสาย.....	133
สุมนมัลย์ นิมเนตพันธ์.....	134
สุวรรณณี ชลานุเคราะห์.....	135
สุดจิตต์ พันธุ์สังข์.....	137
เสรี หวังในธรรม.....	138
หยัด ช้างทอง.....	140
อนิรุทธเทวา (ม.ล. พัน พึ่งบุญ) , พระยา.....	142
อนินทิตา อาชุนทร จ.ช.จ.จ. , คุณหญิง.....	143
อร่าม อินทรนัฏ.....	146
อาคม สายาคม.....	149
อิงอร ศรีสัตตบุษย์.....	154

บทที่	หน้า
อ๋ม หย้าหรั่ง.....	157
อั้ง หลีตะเสน.....	157
อูคม อังสุธร.....	158
อ่ำภา หรือ อัมพา กาญจนนา, เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2.....	159
มานานุกรรมนาฏยศิลป์ประวัติสั้น	
กรรณิการ์ วีโรทัย.....	161
กรรณิการ์ โรหิตเสถียร.....	161
กลีบ.....	162
กุหลาบ.....	162
เกษ พระราม.....	162
แก้ว,หม่อม.....	162
แก้วนประกอบการ(ประสิทธิ์ บุนนาค),จำ.....	162
เกลือ.....	163
ขรรค์(ม.ร.ว. มานพ เกษมสันต์),หุ้มแพร.....	163
ขำ.....	163
ขำ.....	163
ขำ.....	164
ขุน นาง.....	164
คราม.....	164
เครือ.....	164
จัน.....	165
จัน,เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4.....	165
จัน พระลพ.....	165
จาด.....	165
จิตรกรตการ (แถม วิบูลย์นันท์),ขุน.....	166
จิตรภาพ (สมจิตร) สติตชาติ.....	166
จีด.....	166
จ้อย หนูมาน.....	166
เจนกรตกิจ (แปลก มงคลนันท์,ขุน).....	166
แจ้.....	167
เจ็ด บุนนาค.....	167

บทที่	หน้า
ชวนสำเร็จราษฎร์(แจ้ง โชตินัก),หมื่น.....	167
ช่วย สุดแสง.....	167
ช่วยสำเร็จสรวล(สุข ไชยวรรณ),หมื่น.....	168
ซัชชวลิต เกษมสันต์,หม่อมเจ้า.....	168
ชาติเดชอุดม (ม.ร.ว. ไข่ มาลากุล),พระยา.....	168
ชาญรำเพย (ชื่น โรหิตะพงศ์),ขุน.....	168
ชิน ศรีปู้.....	169
ชินบุตร พุ่มศรีภักดิ์.....	169
ชื่น,ท้าว.....	169
ชูกรเจ็ด (มูล รามนัฏ),ขุน.....	170
ชูกรเจ็ด (สุน์ สุนทรศิริ),หลวง.....	170
เจ็ดกรประจง (ไปล์ สุครีวนัฏ), ขุน.....	170
เจ็ยวราจลาด (แจ้ง กฤษณนัฏ),ขุน	170
เจื้อ.....	170
โชน บุนนาค	171
คิดหวังในธรรม.....	171
ดำรงวิธีการ (ด้อย พรหมณันท์),หลวง.....	171
ถนอม นวลอนันต์.....	171
ถนอม รอดภัยปวง	172
ทองดี.....	172
ทองอยู่.....	172
ทองอยู่.....	172
ทองอยู่ สุวรรณภารต.....	173
ทับ.....	173
ทับทิม.....	174
ทิม.....	174
ทรงนัจวิธิ (แป๊ะ),หลวง.....	174
ทรงนัจวิธิ (หรั่ง อรุณนัฏ),หลวง.....	174
ทรงพลหาญ (เล็กสอน สุเรนทรานนท์),หมื่น.....	175
ทรงสุรกิจ (พราว บุญยรัตพันธุ์),จมีน.....	175
นงนุช เขียวขาว.....	175

บทที่	หน้า
น้อม ประจาอะกฤต์.....	176
น้อม.....	176
น้อม.....	176
น้อม งอก.....	176
น้อม จรกา.....	177
น้อม สุหรานากง, เจ้าจอม.....	177
นวน กุญชร ,หม่อม.....	177
นวล.....	178
นเรนทรราชา (ม.ล. อุรา คเนจร),พระยา.....	178
นัฏกรรมขັນ (คล้อย นาฬิกาวิท) ,หลวง	178
นิวัตร์ เถาหิรัญ.....	178
นิต.....	179
น้อม.....	179
เนื่อง พันธุ์ฉนิช.....	179
บรรเทิงชวนหัว (เบี้ยว วัชรประหาส) ,หมื่น.....	179
บัว.....	180
บัว ทำวสามนต์.....	180
บุญมี.....	180
บุญยัง นายโรง.....	181
ปราง , เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2	181
ป้อม สีดา.....	182
ประณีต.....	182
ประดิษฐ์ บุนนาค.....	182
ประทีปรำ่า (เจียม เสวตเมษ),หลวง.....	182
ประทุม โอบายะวาทย์.....	183
ประไพ สุวรรณะบุญย์.....	183
ประการำราย (ถอ้อน โบษกรนัฏ),ขุน.....	184
ประการำราย (พราว เพ็ญกุล),ขุน.....	184
ประหาสบดี (ลำริด เนตรประหาส),ขุน.....	184
ปรัก พระเอก	184
ปริง อิเหนา.....	184

บทที่	หน้า
เป่า ,หม่อม	185
เปลี่ยน.....	185
เปลี่ยน, เจ้าแก้ว	185
แปลก.....	185
ผัน.....	186
ผัน โมรากุล	186
ผาด.....	186
ผึ่ง.....	186
แผน.....	187
พินดา สิทธิวรรณ.....	187
พ่วง.....	187
พ่วง.....	187
พ้น.....	188
พ้น.....	188
พ้นหรือ อำพ้น พระเอก.....	188
พลับ จินตะหรา	188
พำนังนิกร (เคลือบ โกสุม), ขุน.....	189
พิไล พรหมณ์พันธุ์	189
พุ่ม กันจะหนา.....	189
พุ่ม, เจ้าจอมมารดา.....	190
เพ็ญ.....	190
เพ็ญ พระราม.....	190
เพราะ สามสูตร.....	191
เพื่อน.....	191
ไพจิตรนันทการ (ทองแสง สุวรรณภารต),หลวง.....	191
พื่อน.....	191
พื่อนถูกเบบ,หลวง.....	192
เพ็ญ คำเสนาะ.....	192
ภรตกรรมโกศล (มงคล สุนนัญญ),หลวง	192
ภัทรภรณ์ มงคลอุปถัมภ์.....	192
ภู.....	193

บทที่	หน้า
กู่ สีดา.....	193
กู่ อีเหนา	193
มรกต พระลักษมณ์หรือมงกุฏ.....	193
มั่ง.....	194
มาลัย หย้าหรัน	194
มี บุญบา	194
เมือง.....	194
ขงเหยียงครู (แป๊ะ), ขุน	195
แยบเหยียงครู (โหมด จารุณัญ),พระ.....	195
ราชกรตเสน (ไหว กิมนัญ),หมื่น.....	195
ราชนทการ (จันท์ ประหาส),หมื่น.....	195
ราชอักษร (ไช้), พระยา.....	195
รามภรตศาสตร์ (ยม มงคลนัญ), หลวง.....	196
รำถวายกร(สาย นัญ), หลวง.....	196
รุ่ง.....	196
เวียง.....	196
เวียง.....	197
ละม้าย , เจ้าจอมในรัชกาลที่ 5	197
ลำไย.....	197
ลั่นจี่.....	197
ลูกจันท์.....	198
ลูกอิน.....	198
เล็ก.....	198
เล็ก ตั้งคามระตา.....	198
เลิศระบำพรต (จำปี หิรัณยรัชต์),หมื่น.....	199
เลมียด.....	199
วงฉายเจ็ด (วง วิบูลยนัญ),ขุน.....	199
วัน , ท้าว.....	199
วัน , หม่อม.....	199
วิสูตรอัคร (กลาย บุนนาค) , หลวง.....	199
วิไลวงวาด (จุน กานตะนัญ), ขุน.....	200

บทที่	หน้า
วีระยุทธ ประดับพลอย.....	200
เวณิกา บุญนาค.....	200
แววจักร จักรพันธ์, หม่อมเจ้า.....	201
ลา, หม่อม.....	201
ศรีอาภรณ์ น้าทิพย์.....	201
ศรี จินตะหรา.....	201
ศรีนัจวิสัย (เป็ย คชาชีวะ), หลวง.....	202
ศรี สีดา.....	202
ศรี หมู่หงส์.....	202
สงวน โภคานนท์.....	202
สมบุญ, หม่อม.....	203
สมสมร สืบนุสนธิ.....	203
สร้อยทอง ชื่นศิริ (กาญจนลดา).....	203
สนิทราชการ (สมบุญ ศิรินทรา), พระ.....	204
สมิตประหาสกร (เจิม นาคมาลัย), หมื่น.....	204
สืบพงษ์ ศิริสุขะ.....	204
สมัย.....	204
สมานประหาสกิจ (แคล้ว วัชโรบล), ขุน.....	205
สนุกชวนเริง (หาวอ เรียงเนตร), ขุน.....	205
สังวาลย์, เจ้าจอมมารดา.....	205
สัมฤทธิ์.....	205
สารภี, เจ้าแก้ว.....	206
สาย, เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5.....	206
ลำราญสมิตมุข (แจ่ม ภาสประหาส), พัน.....	206
ลำราญสมิตมุข (อ้อด ตามประหาส), ขุน.....	206
สุจริตธำรง (อู๊ด สุจริตกุล), พระยา.....	207
สุจิต อิศรางกูร, หม่อมหลวง.....	207
สุดารัตน์ กิจฉวี.....	207
สุรพล ชาตยาภา.....	207
สุคใจ.....	208
สุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ), พระยา.....	208

บทที่	หน้า
สุนทรวาทนา (สุนทร สาลักษณ์), พระ	208
สุนทรื กองทรัพย์โต.....	208
สุน เจ้าจอมมารดา.....	209
แสง.....	209
แสง , หม่อม.....	209
เสีเยี่ยม.....	209
ห้วง , เจ้าจอมมารดา	210
หิม.....	210
หุ่น , หม่อม.....	210
หรุ่น , เจ้าจอมมารดา	210
เหลียม , เจ้าแ่.....	211
อมร (นภิตักฎ) ศรีสาธพ	211
องุ่น รจนา.....	211
อรุณ หงส์อรุณ.....	212
อรุ่น.....	212
อจฉรา อัญปิยะ.....	212
อ่า.....	213
อืม, เจ้าจอมมารดา.....	213
อืม อีเนา.....	214
อ้ว.....	214
อุดมราชกัคคิ (โถ สุจริตกุล), พระยา.....	214
อุ่นเรือน ฐนุปรกรณ์	214
เอม, เจ้าจอมมารดาในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ.....	215
เอี่ยม บุษบา.....	215
3 การสืบนาฏยศิลป์โขน-ละครร่ำสู่กรมศิลปากร.....	231
ยุคที่ 1 ยุคฟื้นฟูนาฏยศิลป์ไทยระหว่างปีพุทธศักราช 2325-2393.....	231
ยุคที่ 2 ยุคพัฒนานาฏยศิลป์ไทยระหว่างปีพุทธศักราช 2394-2453.....	260
ยุคที่ 3 ยุคสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากรระหว่างปีพุทธศักราช2453-2489.....	294
ยุคที่ 4 ยุคอนุรักษ์และสร้างสรรค์นาฏยศิลป์ไทย ปีพุทธศักราช2489-2549.....	353

บทที่	หน้า
4 สรุปและเสนอแนะ.....	441
รายการอ้างอิง.....	470
ภาคผนวก	485
ภาคผนวก ก.....	486
ภาคผนวก ข.....	491
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์	494

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
นาฏยศิลป์ประวัตินาว	
1 กาวีโลรส, พระเจ้า.....	216
2 กรี วรสะริน.....	216
3 เจ้าจอมมารดาเขียน.....	216
4 พลตรีหม่อมราชวงศ์กฤษณ์ ปราโมช.....	216
5 จตุพร รัตนวราหะ	217
6 จาตุรงค์ มนตรีศาสตร์.....	217
7 จำเรียง พุทธประดับ.....	217
8 เจริญจิต ภัทรเสวี.....	217
9 นลลาด พุกตานนท์.....	218
10 เฉลย ศุขะวณิช.....	218
11 ต่วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก, หม่อมครู.....	218
12 ทองเริ่ม มงคลนัญ.....	218
13 ทองสุก ทองหลิม.....	219
14 เทศ นัฏกานุกรักษ์, คุณหญิง.....	219
15 ธงไชย โปษยารมย์.....	219
16 นพรัตน์ หวังในธรรม.....	219
17 นัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต), พระยา.....	220
18 นันทินี เวชสุทัศน์.....	220
19 นารีวรรณารักษ์(แจ่ม ไกรฤกษ์), คุณท้าว.....	220
20 นิตยา จามรมาน.....	220
21 นุ่ม นวรัตน์ ณ อุษยา.....	221
22 ประพิศพรรณ ศรีเพ็ญ.....	221
23 ปราณี สำราญวงศ์.....	221
24 แฝ้ว สนิทวงศ์เสนี , ท่านผู้หญิง.....	221
25 พระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต).....	222
26 พูลทรัพย์ ตราโมท.....	222
27 มัลลี คงประภัสร์	222
28 ยงเยี่ยงครู (จิว รามนัญ), หลวง	222
29 ยอแสง ภัคดีเทวา	223

	หน้า
30 รังกักดี (เจียร จารุจรณ).....	223
31 ระวี ไกรยานนท์.....	223
32 รังนา พวงประยง.....	223
33 รัตติยะ วิกสิตพงษ์.....	224
34 รามพ โพธิเวส.....	224
35 รานี ชัยสงคราม.....	224
36 รามรามพ(ม.ล. เพื่อ พึ่งบุญ) ,เจ้าพระยา.....	224
37 ครูเรณู จินเจริญ	225
38 ครูมุลล ยมะคุปต์	225
39 วรจันทร์, เจ้าจอมมารดาวาด ในรัชกาลที่ 4 ,ท้าว.....	225
40 วนิดา (สมศรี) หุ่นเกิดฉาย.....	225
41 วาศพิศวง(แถม ศิลป์ชีวิน)	226
42 วิลาสวงงาม (หรร่า อินทรนัญ).....	226
43 ศิริวัฒน์ คิชยนันท์.....	226
44 ศรีสุนทรนาฏ (แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา), ท้าว.....	226
45 สถาพร สนทอง.....	227
46 สมบัติ แก้วสุจริต.....	227
47 ส่องชาติ ชื่นศิริ.....	227
48 สัมพันธ์ พันธุ์มณี.....	227
49 สอาด แสงสว่าง.....	228
50 สุวรรณิ ชลานุเคราะห์.....	228
51 เสรี หวังในธรรม.....	228
52 หยัด ช้างทอง.....	228
53 อนิรุทธเทวา (ม.ล. เพื่อ พึ่งบุญ) ,พระยา.....	229
54 อาคม สายาคม.....	229
55 อุดม อังสุธร.....	229
56 อึ้ง หลีตะเสน.....	229
นาฏยศิลป์ประวัติสั้น	
57 กรองกาญจน์ โรหิตเสถียร.....	230
58 ทับทิม ,เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5.....	230
59 สาย, เจ้าจอมมารดานรัชกาลที่ 5.....	230

สารบัญตาราง

ตารางที่

หน้า

1 ตารางแสดงรายชื่อนานาชาติปีโน-ละครร่า.....

442

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญแผนผัง

แผนผังที่	หน้า
1 แผนผังการสืบทอดละครหลวงรัชกาลที่ 1.....	245
2 แผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 1.....	247
3 แผนผังละครนอกคณะนายบุญยังรัชกาลที่ 1.....	249
4 แผนผังตัวละครในรัชกาลที่ 1 แล้วเป็นเจ้าจอมหรือเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2.....	254
5 แผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 2	256
6 แผนผังตัวละครที่เป็นเจ้าจอมและเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2.....	258
7 แผนผังละครกรมพระราชวังบวรมหาเสนาธิบดี.....	260
8 แผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 3.....	262
9 แผนผังคณะละครนอกในรัชกาลที่ 3.....	266
10 แผนผังคณะละครในรัชกาลที่ 4.....	271
11 แผนผังครูละครพระในรัชกาลที่ 4	273
12 แผนผังครูละครนางในรัชกาลที่ 4.....	275
13 แผนผังละครเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ร.4.....	277
14 แผนผังครูละครหลวงรัชกาลที่ 4 สืบทอดสู่ละครหลวงกรมมหรสพ.....	278
15 แผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 4 สืบทอดสู่ละครหลวงรัชกาลที่ 5.....	279
16 แผนผังละครหลวงรัชกาลที่ 4 มาเป็นตัวละครหลวงรัชกาลที่ 5 และ ร.6.....	280
17 แผนผังคณะละครสมัยรัชกาลที่ 5.....	287
18 แผนผังละครพันทาง.....	290
19 แผนผังครูละครของเจ้าจอมมารดาเอมในสมเด็จพระราชวังบวรวิชัยชาญ	291
20 แผนผังละครดึกดำบรรพ์.....	292
21 แผนผังครูละครของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์.....	294
22 แผนผังละครเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ รัชกาลที่ 5.....	295
23 แผนผังละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง(เพ็ง เพ็ญกุล).....	297
24 แผนผังละครคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์.....	299
25 แผนผังครูสอนวิชาศิลปะในโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์.....	317
26 แผนผังละครในรัชกาลที่ 6	319
27 แผนผังครูวังสวนกุหลาบในรัชกาลที่ 6.....	324
28 แผนผังครูวังสวนกุหลาบในวังหลวง.....	325
29 แผนผังคณะละครรำในสมัยรัชกาลที่ 6.....	328

สารบัญแผนผัง

แผนผังที่	หน้า
30 แผนผังครุละครในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว(ฝักที่บ้าน เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์).....	334
31 แผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 1.....	335
32 แผนผังรายนามข้าราชการกรมหรสพมาเป็นครูสอนใน โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร ในสมัยรัชกาลที่ 7(พ.ศ.2477).....	336
33 แผนผังครุละครวังสวนกุหลาบ(เจ้าฟ้าวิษณุวงศ์เดชาวุธ) สมัยรัชกาลที่ 7 มีจำนวน 7 คน.....	338
34 แผนผังครุละครจากสำนักเจ้าคุณพระประยูรวงศ์(เจ้าจอมมารดาแพ) สมัยรัชกาลที่ 7 มีจำนวน 3 คน.....	338
35 แผนผังละครสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	341
36 แผนผังวังสวนกุหลาบ.....	342
37 แผนผังละครเข้ามหิทรศักดิ์ธำรง(เพ็ญ เพ็ญกุล).....	343
38 แผนผังละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ 5(เจ้าจอมมารดาแพ).....	344
39 แผนผังละครกองมหรสพ-กระทรวงวัง.....	345
40 แผนผังละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์.....	347
41 แผนผังละครคณะพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์.....	348
42 แผนผังครุละคร โขน-ละครหลวงสู่โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร.....	349
43 แผนผังครุ โขน-ละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 8 (พ.ศ.2477-2489).....	355
44 แผนผังการสืบทอดคณะละครวังสวนกุหลาบสู่กรมศิลปากร.....	367
45 แผนผังการสืบทอดละครพันทางเจ้าพระยามหิทรศักดิ์ธำรง (เพ็ญ เพ็ญกุล)ร. 5.....	369
46 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ สู่กรมศิลปากร.....	371
47 แผนผังการสืบทอดละครกองมหรสพ-กระทรวงวังสู่กรมศิลปากร.....	373
48 แผนผังการสืบทอดละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์สู่กรมศิลปากร.....	379
49 แผนผังการสืบทอดละครหลวงพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์สู่กรมศิลปากร.....	381
50 แผนผังการสืบทอดคณะละคร โขนหลวงราชวงศ์ภัคดีสู่กรมศิลปากร.....	383
51 แผนผังการสืบทอดคณะ โขนหลวงราชวงศ์ภัคดีสู่กรมศิลปากร.....	384
52 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางลมุล ยมะคุปต์.....	387
53 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางเฉลย สุขะวณิช.....	388

สารบัญแผนผัง

แผนผังที่	หน้า
54 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี.....	390
55 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางหิม.....	391
56 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางเจริญจิต ภัทรเสวี.....	392
57 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางผัน โมรากุล.....	393
58 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางสอาด แสงสว่าง.....	394
59 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายขอแสง ภัคดีเทวา.....	395
60 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของหลวงวิลาศวงงาม.....	396
61 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายรงภักดี (เจียร จารุจรณ).....	398
62 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายอาคม สายาคม.....	400
63 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายกรี วรสระริน.....	401
64 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายอร่าม อินทรนัญ.....	402
65 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายฉลาด พุกลานนท์.....	403
66 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายทรง ปรารงค์โพธิอ่อน.....	405
67 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางสาวจำเรียง พุทธประดับ.....	407
68 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางส่องชื่น ชื่นศิริ.....	409
69 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของพระยานัญฎกานุกรักษ์.....	410
70 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของคุณหญิงนัญฎกานุกรักษ์.....	411
71 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของหม่อมครุด้วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก.....	413
72 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางมัลลิกา งบประมาณ.....	414
73 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายหยัด ช้างทอง.....	415
74 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายทองเริ่ม มงคลนัญ.....	416
75 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางสุวรรณี ชลานุเคราะห์.....	417
76 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายเสรี หวังในธรรม.....	418
77 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์.....	419
78 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายราเมศ โพธิเวส.....	420
79 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายจตุพร รัตนวราหะ.....	421
80 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายนพรัตน์ หวังในธรรม.....	422
81 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายจาตุรงค์ มนตรีศาสตร์.....	423
82 ประธานประกอบพิธีไหว้ครู โขน-ละครในสายพิริยหลวง รัชกาลที่ 1-9.....	426

สารบัญแผนผัง

แผนผังที่	หน้า
83 แผนผังบุคคลที่แต่งตั้งให้เป็นประธานผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและ ครอบครู โขน-ละคร 5 คน.....	427
84 แผนผังประธานผู้ประกอบพิธีรับครอบและต่อเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ.....	430
85 แผนผังการสืบทอดการแสดงละครนอกให้แก่ทายกรับ.....	433
86 แผนผังละครหลวงรักษรมเรศร์(ต้นตระกูลฟิ่งบุญ)... ..	433
87 การสืบทอดโขนหลวงสู่กรมศิลปากร.....	435
88 แผนผังการสืบทอดละครหลวงเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์.....	437
89 แผนผังการสืบทอดละครนอกคณะนายบุญยัง.....	439
90 แผนผังการสืบทอดละครดึกดำบรรพ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์.....	441
91 แผนผังละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง(เพ็ง เพ็ญกุล).....	443

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญแผนผัง

แผนผังที่	หน้า
1. แผนผังการสืบทอดละครหลวงรัชกาลที่ 1.....	236
2. แผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 1	238
3. แผนผังละครนอกคณะนายบุญยังรัชกาลที่1.....	240
4. แผนผังตัวละครในรัชกาลที่ 1 แล้วเป็นเจ้าของหรือ เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่2.....	245
5. แผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 2	247
6. แผนผังตัวละครที่เป็นเจ้าจอมและเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2.....	249
7. แผนผังละครกรมพระราชวังบวรมหาเสนาอนุรักษ์ รัชกาลที่ 2.....	251
8. แผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 3.....	253
9. แผนผังคณะละครนอกในรัชกาลที่ 3.....	257
10. แผนผังคณะละครในรัชกาลที่ 4.....	262
11. แผนผังครูละครพระในรัชกาลที่ 4	264
12. แผนผังครูละครนางในรัชกาลที่ 4.....	266
13. แผนผังละครเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ รัชกาลที่4.....	268
14. แผนผังครูละครหลวงรัชกาลที่ 4 สืบทอดสู่ละครกรมมหรสพ.....	269
15. แผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 4 สู่ละครหลวงรัชกาลที่ 5.....	270
16. แผนผังละครหลวงรัชกาลที่ 4 มาเป็นตัวละครหลวงรัชกาลที่ 5-6.....	271
17. แผนผังคณะละครสมัยรัชกาลที่ 5.....	278
18. แผนผังละครพันทาง.....	281
19. แผนผังครูละครของเจ้าจอมมารดาแอม ในสมเด็จพระราชวังบวรวิชัยชาญ.....	282
20. แผนผังละครดึกดำบรรพ์.....	283
21. แผนผังครูละครของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์.....	285
22. แผนผังละครเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ รัชกาลที่ 5	286
23. แผนผังละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง(เพ็ง เพ็ญกุล).....	288
24. แผนผังละครคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์.....	290
25. แผนผังครูสอนวิชาศิลปะในโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์....	308
26. แผนผังละครในรัชกาลที่ 6	310
27. แผนผังครูวังสวนกุหลาบในรัชกาลที่ 6.....	315
28. แผนผังครูวังสวนกุหลาบในวังหลวง ในรัชกาลที่ 6.....	316

แผนผังที่	หน้า
29. แผนผังคณะละครรำในสมัยรัชกาลที่ 6.....	319
30. แผนผังครุละครในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฝึกที่บ้านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์).....	325
31. แผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 7.....	326
32. แผนผังรายนามข้าราชการกรมหรสพมาเป็นครูสอนในโรงเรียน นาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร ในสมัยรัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2477).....	327
33. แผนผังครุละครวังสวนกุหลาบ(เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ) สมัยรัชกาลที่ 7 มีจำนวน 7 คน.....	329
34. แผนผังครุละครจากสำนักเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) สมัยรัชกาลที่ 7 มีจำนวน 3 คน.....	329
35. แผนผังละครสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	332
36. แผนผังละครวังสวนกุหลาบ.....	333
37. แผนผังละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง(เพ็ง เพ็ญกุล).....	334
38. แผนผังละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ 5 (เจ้าจอมมารดาแพ).....	335
39. แผนผังละครกองมหรสพ-กระทรวงวัง.....	336
40. แผนผังละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร).....	338
41. แผนผังละครคณะพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์.....	339
42. แผนผังคณะโขนหลวงราชพงศัภักดี.....	339
43. แผนผังครุละครโขน-ละครหลวงคู่วังโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร.....	340
44. แผนผังครุโขน-ละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 8 (พ.ศ.2477-2489).....	346
45. แผนผังการสืบทอดคณะละครวังสวนกุหลาบสู่กรมศิลปากร.....	358
46. แผนผังการสืบทอดละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) รัชกาลที่ 5 สู่กรมศิลปากร.....	360
47. แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ สู่กรมศิลปากร.....	362
48. แผนผังการสืบทอดละครกองมหรสพ-กระทรวงวังสู่กรมศิลปากร.....	364
49. แผนผังการสืบทอดละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์สู่กรมศิลปากร.....	370
50. แผนผังการสืบทอดละครหลวงพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์สู่กรมศิลปากร.....	372
51. แผนผังการสืบทอดคณะโขนหลวงราชพงศัภักดีสู่กรมศิลปากร.....	374
52. การสืบทอดคณะโขนหลวงราชพงศัภักดี (นายทองเริ่ม มงคลนนท์) สู่กรมศิลปากร.....	375

แผนผังที่	หน้า
53. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางลมุล ยมะคุปต์.....	378
54. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางเฉลย สุขะวณิช.....	379
55. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี.....	381
56. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางหิม.....	382
57. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางเจริญจิต ภัทรเสวี.....	383
58. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางผัน โมรากุล.....	384
59. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางสอาด แสงสว่าง.....	385
60. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายขอแสง ภัคดีเทวา.....	386
61. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของหลวงวิลาศวงาม (หรั้า อินทรนัฏ).....	378
62. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายรงภัคดี (เจียร จารุจรณ).....	389
63. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายอากม สายาคม.....	391
64. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายกรี วรรชะริน.....	392
65. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายอร่าม อินทรนัฏ.....	393
66. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายฉลาด พุกลานนท์.....	394
67. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายทรง ปรารงค์ไพฑูริย์.....	396
68. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางสาวจำเรียง พุทธประดับ.....	398
69. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางส่องชาติ ชื่นศิริ.....	400
70. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต).....	401
71. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของคุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต).....	402
72. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของหม่อมครุต์วาน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก.....	404
73. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางมัลลิกา ประภัสร์.....	405
74. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายหัยค์ ช้างทอง.....	406
75. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายทองเริ่ม มงคลนัฏ.....	407
76. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางสุวรรณณี ชลานุเคราะห์.....	408
77. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายเสรี หวังในธรรม.....	409
78. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์.....	410
79. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายรามพ ไพฑูริย์.....	411
80. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายจตุพร รัตนวราหะ.....	412
81. แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายนพรัตน์ หวังในธรรม.....	413

แผนผังที่	หน้า
82. แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนายจาตุรงค์ มนต์วิสาธร.....	414
83. แผนผังประธานประกอบพิธีไหว้ครู โขน-ละครในสายพิธีหลวง รัชกาลที่ 1-9.....	417
84. แผนผังประธานผู้ประกอบพิธีรับครอบและประกอบต่อเพลงหน้าพาทย์ และต่อเพลงพระพิราพ.....	421
85. แผนผังการสืบทอดการแสดงละครนอกให้แก่นายกรับ.....	424
86. แผนผังการสืบทอดของละครหลวงรักษรมเรศร์ (ต้นตระกูลฟุ้งบุญ).....	424
87. แผนผังการสืบทอด โขนหลวงสู่กรมศิลปากร.....	426
88. แผนผังการสืบทอดละครหลวงเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์.....	428
89. แผนผังการสืบทอดละครนอกคณะนายบุญยัง.....	430
90. แผนผังการสืบทอดละครดึกคำบรรพ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา นริศรานุวัดติวงศ์.....	432
91. ละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล).....	434
92. แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาสู่กรมศิลปากร.....	460

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญ

การแสดงละครเป็นศิลปะอันเป็นเอกลักษณ์ของชาติ มีความเจริญมาแต่โบราณในจดหมายเหตุของ “เมอติเออร์ เดอ ลา ลูแบร์” ราชทูตฝรั่งเศสสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชโดยกล่าวถึงการเล่นบนเวทีในสมัยนั้นมี 3 อย่าง คือ “โขน ละคร ระบำ” คำอธิบายของเดอลาลูแบร์ กล่าวว่า “โขน” เป็นการแสดงที่ใช้การเดินออกท่าทางผู้แสดงสวมหน้ากากและถืออาวุธ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2500:29) ปรากฏและหลักฐานมาแต่สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ.2275-2310) ในบุณโณวาทคำฉันท์ของพระมหานาควัดท่าทรายในงานสมโภชพระพุทธรูปว่า “ฝ่ายฟ้อนละครในบริรักษ์จักรี” (ชนิด อยู่โพธิ์, 2531: 22) ครั้นต่อมาใน พ.ศ.2310 กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า แม้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะพยายามกอบกู้อิสรภาพจนสำเร็จ แต่ไทยก็ยังเสียของมีค่าไปมาก

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า เมื่อครั้งเสียกรุง บทละครครั้งกรุงเก่าได้หายสาบสูญไปเป็นอันมาก ส่วนตัวละครนอกเป็นของราษฎรก็หลบหนีหาย คงเหลือแต่ละครหลวงที่เป็นแบบแผนของละครใน ซึ่งยังคงเหลืออยู่น้อย และไปรวมอยู่ในคณะละครเดี่ยวเป็นละครหลวงสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้พระราชทานละครผู้หญิงให้เจ้านครศรีธรรมราชเป็นบางส่วน จึงเกิดละครของเจ้านครศรีธรรมราชอีก 1 โรง ในการเสียกรุงศรีอยุธยาในครั้งนี้ทำให้ตำราแบบแผนในการละครหายสาบสูญไปมาก เพราะการศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาการของไทยอยู่ที่การจดจำเป็นพื้น ตำรับตำราที่จะจดลงไว้เป็นลายลักษณ์อักษรมิได้ มีหลักฐานมั่นคง เมื่อครุสิ้นบุญไปแล้วก็พาวิชาที่เหลือซึ่งเป็นศิลปวิทยาการที่พิเศษดีเยี่ยมไปด้วย โดยเฉพาะนาฏศิลป์ไทยมีการสืบสานมาหลายชั่วอายุคน จึงน่าจะมีการรวบรวม และสังคายนา นาฏศิลป์ไทยให้เข้ารูป (เสถียร โกเศศ, 2513 : 46-49)

อย่างไรก็ตามสภาพเศรษฐกิจผลักดันให้มีการเปลี่ยนแปลงในระบบการปกครองเศรษฐกิจ และระบบสังคมจากที่เป็นอยู่และพฤติกรรมของคนในสังคมจะเปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลของบุคคลสำคัญในแต่ละยุค (ภัทรวดี ภูษฎาภิรมย์, 2549 : 3) เช่นในรัชกาลที่ 1 เล่นละครตามแบบกรุงเก่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยังทรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหลวงอิศรสุนทร โปรดให้หัดละครผู้หญิงโดยฝึกหัดละครเรื่องอุณรุทเป็นบางตอนมาแสดง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงกริ้วจึงต้องเลิกไป ในรัชกาลที่ 3 ทรงเลิกละครหลวงแต่ไม่ทรงห้ามโขนละครนอกวัง ดังนั้นเจ้านายและข้าราชการจึงมีคณะละครของตนเอง และฝึกหัดกันในขณะของตน ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ทรงฟื้นฟูละครหลวงและโปรดให้เล่นละครได้โดยเสรี โดยให้เจ้านาย ข้าราชการบริพารจัดการแสดงละครผู้หญิงได้ ละครในก็แพร่หลายและรุ่งเรืองมาก

ในรัชกาลที่ 4 และมีบทนิมิตโรงหลายบท และมีบทละครเกิดขึ้นหลายเรื่อง เช่น เรื่องพระอภัยนุราช จันทโครบ ลักขณวงศ์ ทิพย์สังวาลย์และเรื่องพระสมุทรเป็นต้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้เสรีภาพทางการแสดงละคร โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระยาวรพงษ์พิพัฒน์ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนในพระบรมมหาราชวังและบวรราชวังหัดละครผู้หญิงได้ แต่ทรงห้ามไม่ให้ละครรัศเดเกล้ายอด้ใช้เครื่องแต่งตัวลงยา พานทองหีบทองและห้ามจุดบังคั้บุตรชายหญิงมาหัดละครแต่ให้สมัครใจ จากประกาศดังกล่าวนี้ทำให้คณะละครหันมาฝึกหัดละครผู้หญิงกันมากขึ้น เนื่องจากเด็กผู้หญิงจะหัดง่ายกว่าเด็กผู้ชาย เจ้าของคณะละครเสียดำ้ใช้จ่ายน้อยกว่า เนื่องจากละครผู้หญิงจะเข้บป้กเครื่องละครและแต่งตัวเองได้ นอกจากนี้ประชาชนก็ชอบดูละครผู้หญิงซึ่งมีลีลาท่าร่ำที่อ่อนช้อยนุ่มนวลมากกว่าละครผู้ชาย ดังนั้นในรัชกาลที่ 4 จึงมีละครชนิดใหม่เกิดขึ้น 5 ชนิดคือ ละครเสภา ละครชาตรี ละครชาตรีของหลวง ละครหน้าจ้อและละครผสมสามัคคี (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2543 : 157)

ต่อมาในสมัยสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งที่ถูกคุกคามจากตะวันตกที่กำลังล่าอาณานิคมศิลปวัฒนธรรมไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงโดยมีการผสมผสานความเป็นไทยกับตะวันตก เกิดการแสดงหลากหลาย เช่น ละครพูด ละครพันทาง ละครมืด ละครดึกดำบรรพ์ ละครร้อง ลิเก หนังตะลุง และหุ่นกระบอก จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ ศิลปวัฒนธรรมต่างชาติได้เข้ามาผสมผสานกับศิลปวัฒนธรรมไทย จากสถานการณ์ทางการเมืองทำให้วงการนาฏศิลป์ไทยเปลี่ยนแปลงไปด้วยคือมีการแสดงละครที่เข้าถึงประชาชนมากขึ้น สื่อภาษา และรูปแบบการแสดงที่ทันสมัยโดยใช้การพูด การร้อง การแต่งกาย สำเนียงภาษาสื่อความหมาย มีการแสดงลิเก หนังตะลุงและหุ่นกระบอก สื่อถึงประชาชนในรูปแบบต่างๆ อาจกล่าวได้ว่าละครเป็นส่วนหนึ่งที่บอกเล่าเรื่องราว นโยบายทางการเมือง สู่ประชาชนในรูปแบบการแสดงที่หลากหลาย

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเป็นผู้นำในการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมไทย ทรงนำหน่วยงานทางด้านนาฏศิลป์ไทยรวมกันในกรมมหรสพ ทรงควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด เช่น โอนกรมโยน และป้พาทย์มหาดเล็กมารวมกันในกรมมหรสพ และทรงตั้งโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อให้การศึกษาแก่กุลบุตรในวิชาสามัญ และวิชาศิลปะสาขาคดนตรีและนาฏศิลป์ โปรดให้มีกิจกรรมการแสดงที่หลากหลายเช่น โยน ละครรำ ละครพูด ละครร้อง ละครพูดสลั้ด้า ละครตลกและละครปริศนา จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระปรีชาสามารถและเล็งเห็นความสำคัญของการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ของชาติ โดยมุ่งที่จะให้การสืบสานเป็นรูปธรรมมิใช่แต่เฉพาะสืบทอดในพระราชวัง หรือวังเจ้านายเท่านั้น หากแต่ให้จัดการสืบทอดนาฏศิลป์และดนตรีในระบบโรงเรียนอีกด้วย

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ ทำให้ต้องตัดทอนค่าใช้จ่ายแผ่นดินที่ไม่จำเป็นออกไป จึงได้มีการยุบกองมหรสพทำให้ครูโขนละครต้องกระจัดกระจายไป และได้มีการเปลี่ยนหน้าที่ให้ไปทำหน้าที่อย่างอื่น อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญของละครและความจำเป็นในการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมเพื่อคงเอกลักษณ์ของชาติ เพื่อต้อนรับแขกหรือพระราชอาคันตุกะจากต่างประเทศ จึงทรงพระราชดำริให้ตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ขึ้นโดยรวบรวมคุณครูจากสำนักละครบรรดาศักดิ์มีรับราชการ เช่น ครูผัน โมรากุล ครูยอแสง ภักดีเทวา ครูสอาด อัมพลิน จากคณะละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ครูถมุล ยมะคุปต์ จากละครคณะวังเพชรบูรณ์ และวังสวนกุหลาบ ครูมัลลีย์ คงประภัสร์ จากละครพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ หม่อมต่วน ภัทรนาวิก จากละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ และท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี และครูเฉลย สุขะวณิช จากละครวังสวนกุหลาบ จะเห็นได้ว่าแม้เหตุการณ์จะวิกฤติเพียงใด ด้วยพระปรีชาญาณของพระองค์ทำให้การแสดง การศึกษา และการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยไม่ล่มสลาย ในรัชกาลที่ 7 เกิดละครชนิดใหม่คือละครเพลง เป็นละครที่บรรเลงโดยวงดนตรีสากล เป็นละครที่นิยมในขณะนั้น ต่อมาในปีพุทธศักราช 2476 ได้จัดตั้งกรมศิลปากรขึ้น โดยมีแผนกละคร และสังกัดในกองศิลปวิทยาการของกรมศิลปากร และโอนกองมหรสพ และกองช่างวังนอก ในสังกัดกระทรวงวังมาสังกัดกรมศิลปากรในปีพุทธศักราช 2478 ทำให้นาฏศิลป์ไทยได้ฟื้นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง นอกจากนี้พระองค์สนพระราชหฤทัยด้านดนตรีไทยและภาพยนตร์ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าโขนละครจะรุ่งเรืองหรือไม่ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ เช่น พระบรมราชโองการ ความพลิกผันทางการเมือง เศรษฐกิจ และความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ เนื่องจากโขนละครหลวงเกิดขึ้นในราชสำนักแม้จะมีคณะละครนอกวัง เจ้าของคณะละครก็เป็นข้าราชการในราชสำนัก และมีวิวัฒนาการของการแสดงอย่างต่อเนื่องหากไม่มีการบันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ไว้ ครูโขนละครก็จะหายสาบสูญไปเพราะครูเหล่านี้ได้สิ้นชีพไปแล้วทั้งสิ้น แม้แต่ในปัจจุบันมีหลักฐานอยู่บ้างเมื่อสืบค้นถึงรุ่นลูกหลานก็จะจำไม่ได้หากไม่มีการสืบทอดด้านนาฏศิลป์ไทยไว้ก็จะเสื่อมถอยและหาข้อมูลยากมาก ข้อมูลส่วนใหญ่จะพบจากเอกสาร ตำรา จดหมายเหตุ ซึ่งมีผู้เขียนไว้น้อยและไม่ละเอียด บางท่านไม่สามารถสืบค้นต่อได้ ในสมัยก่อนไม่นิยมบันทึกเรื่องราว เพียงแต่เป็นการเล่าสืบทอดกันมาก็เลยทำให้ข้อมูลสูญหายไปมาก จากการค้นคว้าพบว่าครูโขนละครบางคนมีเพียงแต่กล่าวถึงว่าเป็นตัวละครอะไร แต่ไม่มีข้อมูลรายละเอียดแต่อย่างใด และไม่มีการถ่ายทอดทำร้ายให้แก่ใคร ในขณะเดียวกันครูโขนละครบางคนได้ปรากฏนามเป็นช่วง ๆ และได้เป็นเจ้าของมในรัชกาลต่อมาหรือได้เป็นตัวละครต่างๆ ในเวลาต่อมา

จะเห็นได้ว่าการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยโขน-ละครหลวงที่มีการสืบทอดมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีมาจนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์และเข้ามาสู่กรมศิลปากรในเดือนกรกฎาคม ใน พ.ศ.2478 โดยการโอนงานช่างวังนอกและกองมหรสพไปสังกัดกรมศิลปากร อาจกล่าวได้ว่า

กรมศิลปากรเป็นศูนย์รวมนานาฤๅษีศิลปปิ่นโขน-ละครร่ำที่เป็นแบบแผนมาแต่โบราณ มีการสืบทอดจาก
นาฤๅษีศิลปปิ่นรุ่นต่อรุ่นมาเป็นครูถ่ายทอดความรู้ให้แก่นาฤๅษีศิลปปิ่นในกรมศิลปากรทั้งในสำนัก
การตั้งคิดและในกองศิลปศึกษา กรมศิลปากร เนื่องจากการศิลปปากรมีหน้าที่ในการอนุรักษ์ พัฒนา
และเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ของชาติ ดังนั้นจึงอนุรักษ์รูปแบบของการสืบทอด
นาฤๅษีศิลปปิ่นไทยที่เป็ยแบบแผน โดยการจัดการศึกษาและสืบทอดอย่างเป็นระบบ โรงเรียนนาถุ่ยชาวชน
ไทย โดยศิลปปิ่นชั้นครูที่ได้รับการสืบทอดนาฤๅษีศิลปปิ่นไทยที่เป็นแบบแผนมาจากกรมมหรสพและ
กระทรวงวัง จากละครคณะต่างๆ เช่น ละครวังสวนกุหลาบ ละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์
(ละครวังบ้านหม้อ) ละครพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ละครเจ้าพระยา
มหินทรศักดิ์ธำรง(เพ็ง เพ็ญกุล) ละครพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ละครคณะเจ้าจอม
มารดาอม และโขนหลวงราชพงศัภักดี นอกจากนี้กรมศิลปากรยังทำหน้าที่เผยแพร่ นาฤๅษีศิลปปิ่นไทย
ต้อนรับราชอาณาจักรจากต่างประเทศที่มาเยี่ยมเยือนประเทศไทย ดังนั้นรูปแบบโขน-ละครหลวงก็
ยังคงอยู่และสืบทอดมาจนถึงทุกวันนี้แม้จะมีครูหลายท่านที่ศูนย์หายไปเป็นจำนวนมาก เนื่องจาก
การสืบทอดนาฤๅษีศิลปปิ่นไทยจะอยู่ที่การจดจำเป็นพื้นและไม่ได้มีการบันทึกเป็นหลักฐานมั่นคง
ความรู้ทางด้านนาฤๅษีศิลปปิ่นไทยจะบันทึกไว้ในตัวครู ซึ่งครูในสมัยโบราณนั้นยังหวงวิชาเกรงว่าศิษย์
จะคิดล้างครู ครูก็จะสงวนศิลปะวิทยาการ ฝึไม่ให้ลายมือและหลักวิชาไว้ จะให้ความรู้ทั้งหมดแก่ศิษย์
ที่ครูเห็นว่ามีความจงรักภักดี มีความกตัญญูกตเวทิตาเท่านั้น ดังนั้นเมื่อครูสิ้นบุญไปแล้วก็จะพาที่
วิชาที่เหลืออยู่ติดตัวไปด้วย ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นศิลปวิทยาที่พิเศษ ดีเยี่ยม ยังคงเหลือแต่ศิษย์บางคน
ที่ได้ความรู้ ลีลากระบวนท่ารำเฉพาะจากครูเท่านั้น(เฉลิม เสวตนันท์, 2511 : 162-163)

อีกประการหนึ่งการจัดการแสดงโขนละครประกอบด้วยบุคคลหลายฝ่าย เช่น
ผู้อำนวยการแสดง ผู้กำกับการแสดง ผู้ฝึกซ้อม และผู้สนับสนุนการแสดงเป็นต้น ซึ่งบุคคล
ดังกล่าวล้วนมีความสำคัญ และมีอิทธิพลต่อการแสดงโขนละครในยุคต่างๆ ตัวละครในแต่ละยุค
ต่างมีภูมิรู้ความสามารถในด้านศิลปการแสดงโขนละครที่มีค่า ตัวละครบางคนมีชื่อเสียงในระยะ
ต่อมาในสายทางแห่งการสืบทอดนาฤๅษีศิลปปิ่นรุ่นต่อรุ่นในแต่ละยุคแต่ละสมัยได้ ตลอดระยะเวลา
200 ปี จนถึง โรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรม
ศิลปากรและวิทยาลัยนาฏศิลป์ กระทรวงวัฒนธรรมในปัจจุบัน ไม่เคยมีการรวบรวมและบันทึก
ประวัติครูโขนละครร่ำ ผู้เป็นนาฤๅษีศิลปปิ่นที่มีค่าให้เป็นระบบแต่ปรากฏในเอกสารต่างๆที่มี
ลักษณะกระจัดกระจาย ผู้วิจัยจึงเห็นว่าควรมีการรวบรวมและมีการจัดระเบียบทำเนียบนามานุกรม
นาฤๅษีศิลปปิ่นไว้ให้เป็นระบบเพื่อเป็นแหล่งข้อมูลที่คนรุ่นหลังจะได้สืบค้นประวัติและผลงานของ
ท่าน เป็นเกียรติประวัติที่นาฤๅมิใจแก่นาฤๅษีศิลปปิ่นและตระกูลเป็นหลักฐานให้คนรุ่นหลังได้ศึกษา
เพิ่มเติม เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่มีค่าควรแก่ความภูมิใจและเป็นแนวทางแก่ชนรุ่นหลังได้ศึกษา
และนำมาเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตของตนนับว่าเป็นปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่มีค่า
ด้านนาฤๅษีศิลปปิ่นไทยที่ควรอนุรักษ์ไว้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อจัดทำนามานุกรมของครู โขน-ละครรำ ระหว่างปีพุทธศักราช 2325-2549
2. เพื่อศึกษาสายการสืบทอดนาฏศิลป์ไทย โขน-ละครสู่กรมศิลปากร

ขอบเขตทางการศึกษา

การวิจัยเรื่องนามานุกรมนานฎศิลป์ป็น : การศึกษาการสืบทอดนาฏศิลป์สู่กรมศิลปากร ได้กำหนดขอบเขตไว้ดังนี้

1. ขอบเขตบุคคล ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตนานฎศิลป์ป็นไทยที่ต้องการจะศึกษาเป็นนาฎศิลป์ป็นไทยสาขา โขน-ละครรำที่เป็นสายละครหลวง อนุรักษ์รูปแบบการแสดง โขนละครหลวงในยุคต่างๆมาสู่กรมศิลปากร ซึ่งมีชีวิตอยู่ตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2325จนถึงปีพุทธศักราช 2549 หรือเป็นครู โขนละครจากกรมมหรสพมาสืบทอด ณ วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากรหรือเป็นผู้ที่สำเร็จการศึกษาจากวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากรเท่านั้น

2. ขอบเขตเวลาผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตระยะเวลาในการศึกษาข้อมูล โดยกำหนดระยะเวลาตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2325 – 2549 โดยเริ่มตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2325 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์ถึงปีพุทธศักราช 2549 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ครองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี รวมเวลาที่กำหนดการศึกษา 224 ปี

3. ขอบเขตอายุ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตอายุของนาฎศิลป์ป็น ซึ่งมีชีวิตอยู่ระหว่างปีพุทธศักราช 2325 ในรัชกาลที่ 1จนถึงผู้ที่มียายุไม่ต่ำกว่า 60 ปี ในปีพุทธศักราช 2549 ในรัชกาลที่ 9

4. ขอบเขตเนื้อหา ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตเนื้อหาของการศึกษาไว้ว่า จะศึกษานาฎศิลป์ป็นละครรำ ซึ่งหมายถึงละครที่ใช้ผู้แสดงเป็นมนุษย์และพ่อนรำโดยใช้สรีระต่างๆ ในร่างกาย และแสดงเป็นเรื่องเป็นราว ได้แก่ โขน ละครหลวง รำโคม และครุระบำแบบหลวง

ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

1. ได้ใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ ซึ่งจัดทำในลักษณะนามานุกรมมีทั้งประวัติและผลงานด้านนาฎศิลป์ไทย โดยจัดเก็บเป็นระบบข้อมูลพื้นฐาน (Data Base) โดยจัดเก็บไว้ใน CD-ROM ง่ายต่อการสืบค้นต่อไป

2. ได้เป็นแนวทางในการทำนามานุกรมนานฎศิลป์ป็นในสาขาอื่นต่อไป

วิธีดำเนินการวิจัย

ศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลโดยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งมีขั้นตอนในการดำเนินการดังนี้

1. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับครุโชนละครหลวง ตลอดจนหลักฐานที่จะนำมาเป็นข้อมูลประกอบการวิเคราะห์ เช่น เอกสาร ตำรา งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และเอกสารรัชกาลที่ 1-9

2. การเก็บรวบรวมข้อมูล มีหลายวิธีดังนี้

2.1 เก็บข้อมูลจากเอกสารที่ได้มีการตีพิมพ์ไว้แล้ว

2.2 สัมภาษณ์บุคคลที่ทราบประวัติของนาฏยศิลป์ แล้วนำข้อมูลมารวบรวมการสัมภาษณ์จะใช้วิธีบันทึกเสียงและบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร

2.3 ส่งแบบสอบถามไปยังนาฏยศิลป์ที่ยังมีชีวิตอยู่เพื่อให้ท่านช่วยกรอกข้อมูลลงในแบบสอบถามแล้วไปปรับคืนมา หรือส่งคืนทางไปรษณีย์โดยมีซองจดไปรษณียากรจำหน่ายซองให้ส่งกลับมายังผู้วิจัย

2.4 ค้นหาเอกสารจากสถานที่ที่มีนาฏยศิลป์ไทยรวมเป็นกลุ่มๆ เช่น เอกสารทะเบียนประวัติของกรมมหรสพ เอกสารจากสถาบันนาฏดุริยางคศิลป์ กรมศิลปากร และวิทยาลัยนาฏศิลป์ เป็นต้น

2.5 ถ่ายภาพศิลปินเหล่านั้นไว้ทั้งภาพเก่าในอดีตและภาพของบุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่ คัดเลือกภาพขาวดำที่ดีที่สุดเพื่อประกอบการรายงาน

3. เรียบเรียงประวัติ ประวัติที่ได้จากการรวบรวมข้อมูลในข้อ 1 นำมาเรียบเรียงประวัติและผลงานของนาฏยศิลป์ที่เป็นรายพระนามและรายนามของนาฏยศิลป์ไทย แล้วรวบรวมม้วนเทปที่ได้จากการสัมภาษณ์และจากแบบสอบถามมารวมกันแล้วนำข้อมูลทั้งหมดมาเขียนดังนี้

3.1 เรียบเรียงข้อความที่เรียบร้อยแก่ให้ละเอียดและครอบคลุมมากที่สุด

3.2 ส่วนสำคัญที่ต้องเขียนคือ พระประวัติหรือชีวประวัติ อันประกอบไปด้วย วัน เดือน ปี เกิด นามบิดา มารดา และบรรพบุรุษทั้งฝ่ายบิดาและมารดา เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับนาฏยศิลป์ไทย ประวัติการศึกษา ผลงานการแสดง การสอนนาฏยศิลป์ไทยในสถาบันต่างๆ นามของศิษย์ที่เคยสอน รางวัลที่ได้รับจากการแสดงหรือบรรดาศักดิ์ที่ได้รับ ชีวิตครอบครัว ตลอดจนพี่น้องร่วมบิดามารดาที่เป็นนาฏยศิลป์ ความชำนาญในด้านนาฏยศิลป์ไทย วัน เดือน ปีที่ถึงแก่กรรมหรือเป็นที่อยู่ปัจจุบันของนาฏยศิลป์ที่ยังมีชีวิต และตอนท้ายจะเป็นผลงานด้านนาฏยศิลป์ไทย

3.3 รวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์นาฏยศิลป์แล้วนำข้อมูลมาแยกแยะเป็นประวัติและผลงานของผู้ให้สัมภาษณ์ และนำข้อมูลบางส่วนที่ได้จากการเฝ้าพระนาม หรือรายนาม

นาฏยศิลป์ที่กล่าวถึงในด้านการเป็นผู้ถ่ายทอดทำรำไปบันทึกไว้ในประวัติของนาฏยศิลป์รุ่นครู เหล่านั้นเป็นผลงานของท่าน โดยจัดพิมพ์ข้อมูลไว้อย่างเป็นระบบ

3.4 นำข้อมูลที่ได้รับจากแบบสอบถาม มาเรียบเรียงแล้วบันทึกไว้ในข้อมูล ประวัติและผลงานของนาฏยศิลป์ในแต่ละท่าน

3.5 การเก็บรูปถ่ายและการเลือกรูปนาฏยศิลป์

3.5.1 ค้นหารูปถ่ายจากเอกสารเก่าที่เคยตีพิมพ์ไว้แล้วนำมาให้ช่างถ่ายภาพเก็บไว้ทั้งนี้รวมทั้งภาพที่เจ้าของประวัติมอบต้นฉบับมาด้วย ถ่ายเสร็จแล้วส่งคืนเจ้าของ

3.5.2 ถ่ายภาพบรรยากาศของการสัมภาษณ์นาฏยศิลป์ ที่ทำงานหรือ บ้านพักที่ทำการสัมภาษณ์

3.5.3 รูปถ่ายที่หาได้ยาก อาจได้จากรูปหมู่เก่าๆ ในกรณีนี้จากภาพต้อง ใช้กล้องดิจิทัลตัดภาพแล้วลงซีดีไว้ ขยายภาพนั้น

3.5.4 รูปถ่ายที่เลือกไว้แล้วช่างภาพ จะอัดลงเป็นภาพขาวดำขนาด 2 x 3 นิ้ว เพื่อเตรียมไว้ร่วมกับประวัติที่พิมพ์ไว้แล้ว

3.6 ข้อมูลที่ได้จากเอกสาร คำรา จากการสัมภาษณ์ จากแบบสอบถามมา รวบรวมและเรียบเรียงในรูปแบบนามานุกรมนาฏยศิลป์ โขน-ละครรำ ในกรุงรัตนโกสินทร์ โดยใช้หลักการบรรณารักษศาสตร์ จัดพิมพ์ไว้ในโปรแกรมคอมพิวเตอร์ โปรแกรม Data Base ไว้ เป็นระบบเพื่อจะได้เติมเต็มข้อมูลที่ได้จากแหล่งที่มาต่างๆ เพื่อจะได้เป็นหลักฐานอ้างอิงได้ เพื่อให้ข้อมูลมีความ น่าเชื่อถือ และสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

3.7 หลังจากนั้นจึงแยกแยะข้อมูลในแต่ละบทโดยกำหนดไว้ 4 บท ดังนี้

บทที่ 1 บทนำ

บทที่ 2 นามานุกรมของครู โขน-ละครรำ พ.ศ.2325- 2549

บทที่ 3 สายตระกูลการสืบทอดนาฏศิลป์ไทย โขน – ละครรำ

- สายตระกูลการสืบทอด โขน - ละครหลวง

- สายตระกูลการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากร

บทที่ 4 สรุปและเสนอแนะ

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

นำข้อมูลจากการเรียบเรียงรายนามและผลงานของนาฏยศิลป์ในรูปแบบของนามานุกรม มาวิเคราะห์เกี่ยวกับประวัติ และผลงานตามที่ระบุไว้ข้างต้น มาวิเคราะห์วิวัฒนาการของนาฏยศิลป์ไทยในแต่ละยุคสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และศึกษาสายตระกูลการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทย โขน- ละครรำ และจัดทำนามานุกรมนาฏยศิลป์แต่ละคน

5. สรุปและเสนอแนะ

สรุปรายงานวิจัยตามจุดประสงค์ของหลักการวิจัยโดยเริ่มต้น จากการจัดทำนามานุกรม รวบรวมประวัติ ผลงานด้านนาฏยศิลป์ไทยของนาฏยศิลป์ ตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2325-2549 รวมระยะเวลา 224 ปี โดยใช้หลักบรรณารักษศาสตร์ ในการเขียนนามานุกรม โขน-ละครรำเรียงลำดับตามตัวอักษร ตามหลักพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน โดยแบ่งเป็นนาฏยศิลป์ประวัติยาวและนาฏยศิลป์ประวัติสั้น

นิยามศัพท์เฉพาะ

สืบทอด	หมายถึง รับช่วงปฏิบัติต่อ เช่น สืบทอดความรู้จากบรรพบุรุษ ในการวิจัยครั้งนี้ หมายถึง การสืบทอดกระบวนการทำรำ ลีลาท่ารำจากบรรพบุรุษ หรือ การสืบทอด กระบวนท่ารำ ลีลาท่ารำจากนาฏยศิลป์ละครหลวงรุ่นครูมาสู่ลูกศิษย์รุ่นต่อรุ่น
นามานุกรม	หมายถึง พจนานุกรมคำวิสามานยนาม ในวิจัยนี้หมายถึง พจนานุกรม นาฏยศิลป์
ละครรำ	หมายถึง การละเล่นจำพวกหนึ่ง เป็นมหรสพ เล่นเป็นเรื่องราวต่างๆ โดยการฟ้อนรำ ในหัวข้อวิจัยนี้หมายถึง การแสดงเป็นเรื่องเป็นราวโดยการฟ้อนรำ เช่น โขน ละคร ได้แก่ การละครนอก ละครใน ละครดึกดำบรรพ์ ละครพันทาง ละครเสภา ละครชาตรี
ครูละคร	หมายถึง ผู้สั่งสอนการละเล่นเป็นเรื่องราวเป็นราวต่างๆ โดยการฟ้อนรำ เช่น โขน-ละคร ในวิจัยนี้หมายถึง ผู้ที่อบรมสั่งสอนความรู้เรื่องการแสดงเป็นเรื่องราว โดยการฟ้อนรำ เช่น โขน ละคร ได้แก่ ละครนอกละครใน ละครดึกดำบรรพ์ ละครพันทาง และละครเสภาและละครชาตรี
ครูโขน	หมายถึง ผู้สั่งสอนการละเล่นอย่างหนึ่งคล้ายละครรำแต่เล่นเฉพาะเรื่องรามเกียรติ์ โดยผู้เล่นสวมหัวจำลองต่างๆ ที่เรียกว่าหัวโขน ในวิจัยนี้หมายถึง ผู้อบรมสั่งสอนการละเล่นคล้ายละครรำแต่เล่นเฉพาะเรื่องรามเกียรติ์ โดยผู้เล่นสวมหัวโขน

นาฏยศิลป์ หมายถึงผู้ที่มีศิลปะในการแสดงเกี่ยวกับการฟ้อนรำ ในวิจัยนี้หมายถึง ผู้ที่มีผลงานการแสดง โขน ละครรำ ทั้งในวังหลวง ซึ่งผู้แสดงจะเป็นนางสนม ข้าราชการบริพารในราชสำนัก หรือเป็นการแสดงที่พระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์

นาฏยศิลป์มีคุณสมบัติดังนี้

1. เป็นครูอาจารย์ละครรำของวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร หรือเป็นนาฏยศิลป์ของกรมศิลปากรที่ได้รับการสืบทอดทำร่ำจากคนรุ่นหนึ่งแล้วมาถ่ายทอดให้ชนรุ่นหลังในยุคสมัยต่อมา
2. เป็นบุคคลที่มีฝีมือจัดว่าอยู่ในเกณฑ์ดี มีความชำนาญชำนาญในการรำได้ดี มีนามปรากฏเป็นที่ยอมรับของวงการนาฏศิลป์โดยไม่เลือกว่าจะเป็นกลุ่มละครใดหรือสำนักใด หรือมีนามเป็นที่ยอมรับของประชาชนทั่วไป
3. เป็นบุคคลที่มีผลงานการแสดงปรากฏในวงการนาฏศิลป์ไทย เช่นแสดงเป็นตัวละครรำในยุคสมัยต่างๆ ถ่ายทอดทำร่ำที่เป็นแบบแผนให้แก่ละครหลวงรุ่นหลัง
4. เป็นบุคคลที่สำเร็จการศึกษาจากวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร
5. บุคคลในข้อ 1-4 เป็นผู้ถึงแก่กรรมแล้ว หรือเป็นบุคคลที่มีอายุไม่ต่ำกว่า 60 ปี ในปีพุทธศักราช 2549

ละครหลวง หมายถึง การแสดงเป็นเรื่องเป็นราวในราชสำนักเป็นการแสดงละครรำในวังหลวง ผู้แสดงจะเป็นนางสนมข้าราชการบริพารในราชสำนัก หรือเป็นการแสดงที่พระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์

ละครนอกวัง หมายถึง การแสดงเป็นเรื่องเป็นราวนอกราชสำนัก เป็นการแสดงรำนอกวัง ผู้แสดงจะเป็นชาวบ้าน หรือประชาชนทั่วไป ละครรำได้แก่ละครนอก เป็นต้น

หม่อมครู หมายถึง คำชื่อเรียกครูที่มีบรรดาศักดิ์สำหรับหม่อมราชสกุลหรือคำเรียกชื่อครูที่เป็นภรรยาของเจ้านาย หรือขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์สูง ในวิจัยนี้หมายถึงคำเรียกชื่อครูละครรำที่เป็นภรรยาของเจ้านายหรือขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์สูง

ครู หมายถึง ผู้สั่งสอนศิษย์ผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ศิษย์ ในวิจัยนี้หมายถึง ผู้ถ่ายทอดความรู้ ละครรำให้แก่ศิษย์

แม่ครู หมายถึงคำเรียกหญิงที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ ในวิจัยนี้หมายถึง คำเรียกหญิงที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดทำร่ำ

ครูพระ หมายถึง ผู้ถ่ายทอดตัวละครที่เป็นตัวละครเอก ในวิจัยนี้หมายถึง ผู้ถ่ายทอด
ทำร้ายตัวละครพระ

ครูนาง หมายถึง ผู้ถ่ายทอดตัวละครที่เป็นเพศหญิง ในวิจัยนี้หมายถึง ผู้
ถ่ายทอดทำร้ายตัวละครนาง

ครูลิง หมายถึง ผู้ถ่ายทอดตัวละครที่เลียนแบบกิริยาท่าทางของลิง ใน
วิจัยนี้หมายถึงผู้ถ่ายทอดทำร้ายที่เลียนแบบกิริยาท่าทางของลิง

ครูยักษ์ หมายถึงผู้ถ่ายทอดตัวละครที่มีกิริยาอาการอย่างยักษ์ ในวิจัยนี้หมายถึงผู้
ถ่ายทอดทำร้ายโขนยักษ์

ครูระบำ หมายถึง ผู้ถ่ายทอดท่าระบำ หรือแสดงบทฟ้อนรำ ในวิจัยนี้หมายถึงครู
ผู้ถ่ายทอดเพลงระบำต่างๆ

ครูรำโคม หมายถึง ผู้ถ่ายทอดละครรำโคมผู้แสดงจะถือโคมบัว และจุด
เทียนตรงกลางแล้วรำต่อตัว กันเป็นรูปต่างๆ เพื่ออวดความสามารถของผู้
รำและความงดงามจากแสงไฟ จากโคมบัว ในงานวิจัยนี้หมายถึง ผู้
ถ่ายทอดทำร้ายโคม

ตัวพระ หมายถึง ผู้แสดงบทเป็นชาย ในวิจัยนี้หมายถึงผู้แสดงบทเป็นผู้ชายของ
โขน ละครรำ หรือลิเก

ตัวตลก หมายถึง ผู้แสดงบทขบขัน ในงานวิจัยนี้หมายถึง ผู้แสดงบทขบขันของ
โขน ละครรำหรือ ลิเก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

นามานุกรมนาฎยศิลป์ระหว่างปีพ.ศ. 2325-2549

จากการศึกษาชีวประวัติและผลงานทางด้านนาฎยศิลป์ของนาฎยศิลป์ระหว่างปีพ.ศ. 2325-2549 ได้พบว่า ข้อมูลที่เป็นชีวประวัติและผลงานของนาฎยศิลป์จากเอกสาร ตำรา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง มีจำนวนน้อยนาฎยศิลป์บางคนมีข้อมูลน้อยและบางคนมีข้อมูลมากแตกต่างกัน ผู้วิจัยจึงได้แบ่งนาฎยศิลป์นี้ออกเป็น 2 กลุ่มคือ นาฎยศิลป์ประวัติยาวและนาฎยศิลป์ประวัติสั้นดังนี้

นาฎยศิลป์ประวัติยาว คือนาฎยศิลป์ที่มีข้อมูลชีวประวัติ การศึกษาและผลงานการแสดงค่อนข้างจะสมบูรณ์

กรับ

นายกรับ เป็นบุตรนายอินและนางกุ เกิดในรัชกาลที่ 1 เมื่อปีชวด (พ.ศ.2349) บ้านเดิมอยู่หลังวัดระฆัง นายกรับ มีเป็นบุตรคือ นายนวล รับมรดกเป็นเจ้าของคณะละครของบิดา (นายกรับ) จนถึงรัชกาลที่ 5

นายกรับ ฝึกละครรำกับครูทองอยู่ แล้วมาเป็นตัวละครสังกัดคณะนายบุญยังสมัยรัชกาลที่ 1 อยู่จนครูบุญยังตาย นายกรับ จึงเป็นหัวหน้ารวบรวมละคร เล่นเป็นละครของนายกรับเองในสมัยรัชกาลที่ 3 และรักษาแบบแผนของละครนอกของครูบุญยัง เมื่อได้เป็นนายโรงละครแล้ว นายกรับได้ย้ายไปอยู่ที่ปากคลองบางบำหรุ หาผู้คนมาฝึกหัดละครเพิ่มเติมจนเป็นละครโรงใหญ่ จึงสร้างวัดนายโรงขึ้นที่ใกล้บ้าน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:76,163-164) นายกรับถวายตัวเป็นข้าในกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พระองค์เจ้าหญิงวิลาส (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ) เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วก็ไปเป็นข้าในสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัส ได้เล่นถวายตัวให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร และในงานฉลองคลองผดุงกรุงเกษม กรุงเทพฯ เมื่อปีชวด (พ.ศ. 2397) นายกรับอาสาเล่นละคร 7 โรง ละครนายกรับเป็นตัวผู้ชาย เมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้หัดละครผู้หญิงนอกวงได้ นายกรับจึงหัดลูกหลานขึ้นจะเล่นผสมโรงผู้หญิงแต่พอหัดรำได้มักจะมีเจ้านายมาขอตัวละครไปนายกรับเลยไม่ได้เล่นผสมโรงผู้หญิงเลย นายกรับถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ 4 เมื่อปี พ.ศ. 2409 อายุ 61 ปี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507 :163-164)

กวีโลรสสุริยวงษ์, พระเจ้า

พระเจ้ากวีโลรสสุริยวงษ์ เดิมชื่อเจ้าสุริยวงษ์ เป็นโอรสองค์ที่ 2 ในจำนวน 5 องค์ของพระเจ้ากวีละ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ 6 เมื่อได้บวชและ ลาลิกขาบไปแล้วจึงได้ชื่อว่า "เจ้าหนาน สุริยวงษ์" เจ้าหลวงกวีโรรสสุริยวงษ์ หรือ "เจ้าชีวิตอ้าว" เสกสมรสกับแม่เจ้าอุสา (อุษา) และมีธิดาสอง นาง คือ

1.เจ้าทิพเกษตรหรือเทพไกรสร เป็นชายาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ และเป็นพระมารดาของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี

2. เจ้าอุบลวรรณนา เป็นชายาของเจ้ากวีละวงศ์

เมื่อพระเจ้ามโหตรประเทศฯ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ 5 ประชวร และถึงแก่พิราลัย ในปี พ.ศ.2397 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีตราขึ้นมาตั้งให้พระยาอุปราชา พิมพิสารว่าราชการเมือง และพาตัวหนานสุริยวงษ์ โอรสองค์ที่ 2 ของพระเจ้ากวีละ ซึ่งดำรงตำแหน่ง พระยาบุรีรัตน์ หรือพระยาเมืองแก้ว หรือ เจ้ารัตนะหัวเมืองแก้ว กับเจ้าน้อยมหาพรหม เจ้าหนานสุริยวงษ์ โดยมีพระราชทินนามว่า “เจ้าวิโลรสสุริยวงศ์ดำรงนพิศรินนครสุนทร ทศลักษณ์กระษेत्रวรฤทธิ์ เดชมพาโยนางคราขวงษาธิบดี เจ้านครเชียงใหม่” (ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง, 2538:93)

พระเจ้ากวีโลรสสุริยวงษ์ฯ ได้เป็นมหาดเล็กหลวงและฝึกหัดโขนหลวงในรัชกาลที่ 1 ระหว่างปีพุทธศักราช 2325-2352 ท่านได้แสดงเป็นตัวอินทรชิต (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:14)

ต่อมาในปี พ.ศ.2404 เจ้ากวีโลรสสุริยวงษ์ฯ ไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานคร ครั้งนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็น พระเจ้านครเชียงใหม่

กวี วรสระริน

กวี วรสระริน เป็นบุตรนายเฒ่าและนางแป้น วรสระริน เกิดเมื่อวันที่ 26 มกราคม พ.ศ. 2457 ณ ตำบลบางลำพูล่าง อำเภอพระนคร กรุงเทพมหานคร นายกรีสมรสกับนางสมถวิล ยิ่งเจริญ มีเป็นบุตร 5 คน เป็นชาย 4 คน หญิง 1 คน มีรายนามดังต่อไปนี้

1. นายประสิทธิ์ วรสระริน
2. นายภิศก วรสระริน
3. นายวัชชัย วรสระริน

4. นายอิสระ วรรณะริน

5. นางจรรยา วรรณะริน

นายกริได้เริ่มการศึกษาชั้นต้นจนจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 แล้วลาออกมาฝึกหัดโขนอยู่ที่บ้านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังในขณะนั้น ต่อมาได้ย้ายไปฝึกหัดโขนต่อ ณ วัดสวนกุหลาบ ตำบลเทเวศร์ ได้เรียนหนังสือวิชาสามัญที่โรงเรียนศรีอยุธยา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นเพื่อให้พวกโขนหลวงได้ศึกษาจนสำเร็จชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ภายหลังย้ายไปฝึกหัดอยู่ที่ท้ายวัง ตำบลท่าเตียน นายกริ วรรณะรินได้เข้ารับราชการในปีพ.ศ. 2472 โดยเป็นข้าราชการในกรมพิณพาทย์และโขนหลวงตำแหน่งพระยาวานร ได้รับพระราชทานเงินเดือน 8 บาท และได้มีโอกาสแสดงโขนหลวงหน้าพระที่นั่ง เพื่อรับรองราชอาคันตุกะและงานราชพิธีหลายครั้ง เมื่ออายุ 21 ปี สมักรเข้ารับราชการทหาร ที่กองพันทหารราบที่ 19 ทหารรักษาวังจนครบกำหนด ต่อมาเมื่อมีคำสั่งให้โอนโขน-ละครหลวง มาขึ้นกับกรมศิลปากร นายกริจึงย้ายมาประจำที่โรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์ (วิทยาลัยนาฏศิลป์ในปัจจุบัน) โดยได้รับมอบหมายให้เป็นครูสอนวิชานาฏศิลป์โขนลิง ภาคนกปฏิบัติ และเป็นศิลปินผู้แสดงไปพร้อมกันเมื่อเกิดกรณีพิพาทกับฝรั่งเศส เรื่องอินโดจีน นายกริได้เข้าประจำการและไปราชการทัพจนได้รับพระราชทานเหรียญชัยสมรภูมิ หลังจากเสร็จสงครามแล้วได้กลับเข้ามารับราชการตามเดิม

ครูที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้ด้านโขนให้แก่ นายกริ วรรณะริน ได้แก่ ขุนชาญ (ครูสมัย รัชกาลที่ 6) สอนให้เดินเสา สอนท่าโขน พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงเทศ นัฏกานุกรักษ์ ครูจ่าแรงงานรัดรุค (เฉลิม รุทธระวณิช) ครูจ่าห้าวยุทธการ (สุด คชจันทร์) ครูส่งาศศิวนิช และท่านผู้หญิงแพ้ว สนิทวงศ์เสนี (ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง ปีพ.ศ. 2528)

นายกริได้สอนโขนลิงให้แก่นักเรียนในวิทยาลัยนาฏศิลป์ ท่านได้ถวายการสอนแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าเพชรรัตนกษัตริย์เธอและพระสหายในโรงเรียนจิตรลดา เมื่อปีพ.ศ. 2503 ท่านมีความเชี่ยวชาญ สร้างสรรค์ท่ารำขึ้นใหม่หลายชุด เช่น

1. ประดิษฐ์ท่ากราวนอกขึ้นใหม่ ในปีพ.ศ. 2498 เพื่อนำไปแสดง ณ สหภาพพม่า ซึ่งนายธนิต อยู่โพธิ์ อธิบดีอธิบดีกรมศิลปากรได้ตั้งชื่อว่า วีรชัยสิบบแปดมงกุฏ
2. ปรับปรุงและเรียบเรียงท่าหุมนานจันนางสุพรรณมัจฉา และหุมนานจันนางเบญจกายขึ้นเป็นชุดพิเศษประกอบการเดี่ยวระนาด เพลงเชิดนอก ท่านผู้หญิงแพ้ว สนิทวงศ์เสนี เป็นที่ปรึกษา
3. ประดิษฐ์โขนตอนจัดทัพวานร ตามบทร้องที่แต่งขึ้นใหม่ได้แก่ท่าเขนลิงสิบบแปดมงกุฏ เดียวเพชร และลิงพญา เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินเปิดโรงละครแห่งชาติ ในปีพ.ศ. 2508

4. ประดิษฐ์กระบวนรำเกี่ยวพาราสีในบทพาลีเกี่ยวนางดาราให้สอดคล้องกับบท ร้อง ตอนพาลีสอนน้องที่แต่งงานใหม่ ในปี พ.ศ.2518 แสดงให้ประชาชนชม ณ โรงละครแห่งชาติ
5. ประดิษฐ์ทำรำอุยฉายอิงตามบทร้อง ซึ่งนายเสรี หวังในธรรมศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง(ศิลปะการละคร) ปีพ.ศ. 2530 แต่งขึ้นสำหรับการแสดงในรายการ ศรีสุขนาฏกรรมให้ประชาชน ณ โรงละครแห่งชาติ
6. ประดิษฐ์ทำรำเพลงชมตลาด หลังจากท่านเกษียณอายุแล้ว วิทยาลัยนาฏศิลป์ จ้างไว้ในตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์โขน (ลิง)
7. ประดิษฐ์ทำรำนุমানทรงเครื่องและลงสรงโขนซึ่งเป็นชุดที่บรรจุไว้ในหลักสูตร นาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 และปริญญาตรี โดยมีนางลมุล ชมะคุปต์ และนางเฉลย สุขะวณิช เป็นที่ปรึกษา
8. ประดิษฐ์ทำรำระบำเพื่อนไทย ในละครเรื่องอนุภาพพ่อนุรามคำแหงของ พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ
9. ประดิษฐ์ทำรำโคม แสดงหน้าพระที่นั่งในโอกาสต่าง ๆ
10. ประดิษฐ์ทำนุमानตอนยกทัพยักษ์ ทำการเย็บเย็บพระลักษมณ์ และทำลิงรบ กับยักษ์

นอกจากนี้ท่านยังมีผลงานด้านการประพันธ์บทถวายพระพร และจัดทำละครเป็น จำนวนมาก เช่น บทถวายพระพรชุดอาศิรวาท พราหมณ์ศิรวาท ราชสดุดีเฉลิมพระเกียรติ รัชกาล ที่ 9 รัชมังกลาศิรวาท ท่านได้เขียนตำราและคู่มือครูให้แก่กระทรวงศึกษาธิการ เช่น ดนตรีศึกษา (ม.1) สำหรับรายวิชา ศ.103 ศ.104 ดนตรีศึกษา (ม.2) สำหรับรายวิชา ศ.203 , ศ.204 เป็น คณะกรรมการจัดทำและเรียบเรียงหนังสือชุดศิลปวัฒนธรรม (นาฏดุริยางค์) งานสมโภช รัตนโกสินทร์ 200 ปี เป็นประธานอนุกรรมการพัฒนาหลักสูตรและสื่อการสอน คณะนาฏศิลป์และ ดุริยางค์ สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล (มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี)

นายกริได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงสุด คือ ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก ทวีติยา ภรณ์มงกุฎไทยและเหรียญจักรพรรดิมาลาและได้รับยกย่องเชิดชูเกียรติเป็นศิลปินแห่งชาติสาขา ศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์ – โขน) เมื่อปีพ.ศ.2531 ได้รับปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิต กิตติมศักดิ์ สาขานาฏศิลป์ไทย สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล พ.ศ.2534 (สมบัติ จำปาเงิน, 2545 : 45-50)

นายกริ วรรสะรินได้ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 17 สิงหาคม 2541 ด้วยโรคไตวาย รวมอายุได้ 84 ปี 6 เดือน 22 วัน

เขียน, เจ้าจอมมารดา

เจ้าจอมมารดาเขียน เป็นบุตรท่านอื่น (บิดา) และท่านอิม (มารดา) ท่านเป็นละครหลวงที่มีชื่อเสียง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนได้รับสมญานามว่า “คุณเขียนสังคามาระตา” และ “คุณเขียนนิเฮนา” ครั้งที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ประสูติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระแสงมาสดุดีในกระดิ่งตามพระราชประเพณี และยังได้พระราชทานพระแสงกฤษมาด้วย โดยพระราชดำรัสเป็นเชิงล้อว่า “เป็นลูกนิเฮนา” ครั้นถึงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาเขียนก็ยังคงรับราชการเป็นผู้ฝึกหัดละครหลวง และฝึกนางมยุรฉัตรสำหรับแห่โสกันต์ ท่านเคยได้รับบทพระเอกรุ่นเดียวกับท้าววรจันทร (วาด) ท้าวนิดาภิราณี (สุน) ในตำนานนิเฮนา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:199) ความสามารถในกระบวนรำหลายรูปแบบ ที่เข้ามาถ่ายทอดให้กับคณะละครในวังสวนกุหลาบนอกจากบทนิเฮนาแล้วก็ยังมีละครนอก ละครพันทางโดยเฉพาะเรื่องพระลอตั้งแต่ต้นจนจบ ท่านเป็นกำลังสำคัญในการร่วมสร้างสรรค์ละครร้อง คณะนฤมิตร ซึ่งต่อมาเป็นละครหลวงนฤมิตรของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ซึ่งเป็นบุตรของท่าน เจ้าจอมมารดาเขียนมีกลวิธีในการประดิษฐ์ท่ารำได้งดงาม โดยเฉพาะเทคนิคการใช้เท้าใช้ไหล่ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:36)

ท่านได้แสดงเป็นตัวสังคามาระตา ในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิวิลียิมประตู่แถวราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดงตอนนิเฮนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวงขบรามือไช้บน (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507 :199-201)

เจ้าจอมมารดาเขียนสิ้นพระชนม์ในปีพ.ศ.2484 (หลังจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ สิ้นพระชนม์ได้ 10 ปี) รวมอายุได้ 98 ปี

กีกฤทธิ ปราโมช, ศาสตราจารย์ พลตรี หม่อมราชวงศ์

หม่อมราชวงศ์กีกฤทธิ ปราโมช เป็นโอรสคนสุดท้องของพลโท พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าคำรบ ในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับหม่อมแดง (บุญนาค) ปราโมช ณ อยุธยา ธิดาเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ) ในตระกูลบุญนาค ท่านเกิดในวันพฤหัสบดีที่ 20 เมษายน ปีกุน (พ.ศ.2454) มีพี่ร่วมบิดามารดาคือ

1. ม.ร.ว. หญิง บุญรับ พินิจชนคดี
2. ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช
3. ม.ร.ว. หญิง อุไรวรรณ ปราโมช

4. ม.ร.ว. ถ้วนเท่านั้น ปราโมช

ท่านได้สมรสกับหม่อมราชวงศ์หญิงพัทตร์พริ้ง ทองใหญ่ ธิดาของหม่อมเจ้าทองทิพย์และชายชาวรัสเซีย มีเป็นบุตรธิดา 2 คน คือ

1. หม่อมหลวงรองฤทธิ์
2. หม่อมหลวงสุมิตรา

ศาสตราจารย์ พลตรี หม่อมราชวงศ์ศีกฤทธิ ปราโมชได้เขียนบทความ สารคดี ตั้งบริษัทสยามรัฐ ออกหนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน รายสัปดาห์ นิตยสารชาวกรุงรายเดือน และสยามรัฐวิถิติเป็นภาษาอังกฤษ ต่อมาได้เลิกไปเพราะไม่มีเวลาดำเนินกิจการ ต่อมาท่านทำหน้าที่เป็นฝ่ายประชาสัมพันธ์ในการเสด็จพระราชดำเนินเยือนสหรัฐอเมริกา และยุโรป 14 ประเทศ ในพ.ศ. 2503 นอกจากนี้ท่านยังเขียนบทความ สารคดี และนิยาย เช่น สี่แผ่นดิน ใฝ่แดง ชูสีให้เฮา ฯลฯ

ศาสตราจารย์ พลตรี หม่อมราชวงศ์ศีกฤทธิ ปราโมชได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงครอบครองพระพิราพให้ด้วยพระองค์เองในพิธีไหว้ครูและพิธีครอบครอง โขน-ละคร ที่จัดขึ้น ณ พระที่นั่งวิมานเมฆ พระราชวังดุสิต เมื่อ พ.ศ. 2506 ท่านเป็นผู้ที่มีความชำนาญในบทกวี และบทกวี ท่านได้เริ่มให้มีการฝึกหัด โขน วรรณศาสตร์ขึ้นในปีพุทธศักราช 2509 เพื่ออบรมให้เยาวชนไทยให้เข้าใจเรื่อง โขน ซึ่งถือว่าเป็นนาฏศิลป์สูงสุดของไทย (พันเอกหญิงคุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2538 : 47) ท่านได้เชิญวิทยากรจากกรมศิลปากรมาถ่ายทอดท่ารำและการใช้บท โดยใช้วิธีการถ่ายทอดแบบเก่าคือเริ่มฝึกขั้นพื้นฐานให้พระนางรำ เพลงช้า เพลงเร็ว และยักษ์ฝึกการเดินเสา ถองสะเอว ตบเข้าและถีบเหลี่ยมยักษ์และลิง แม่ทำยักษ์ และแม่ทำลิง จากนั้นจึงต่อเพลงหน้าพาทย์ตั้งแต่หน้าพาทย์ชั้นต้นจนถึงหน้าพาทย์ชั้นสูงตามความสามารถของผู้ที่จะได้รับ โดยวิทยากรจะอธิบายถึงหลักสุนทรีย์ของนาฏศิลป์ให้นักศึกษา นอกจากนี้ ศาสตราจารย์ พลตรี ม.ร.ว.ศีกฤทธิ ปราโมช ยังได้อธิบายถึงระบอบการปกครองของไทยแต่โบราณ โดยอาศัยตำแหน่งเสนาียักษ์ในกรุงลงกาประกอบการอธิบาย เช่น เสนาียักษ์สองตัวที่สวมมงกุฏนั้นเป็นมโหธรตัวหนึ่งซึ่งดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมและเปาวนาสุรอีกตนหนึ่งซึ่งดำรงตำแหน่งสมุหนายก ยักษ์เสนา 4 ตัว ที่นั่งหลังมโหธรนั้น คือแม่ทัพทั้ง 4 ส่วนยักษ์เสนาอีก 4 ตัวที่นั่งหลังเปาวนาสุรนั้น คือ จตุสดมภ์

เกียรติประวัติที่ท่านได้รับ คือ

1. ได้รับพระราชทานปริญญาวารสารศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2505
2. ได้รับพระราชทานตำแหน่งศาสตราจารย์พิเศษ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในปี พ.ศ. 2514
3. ได้รับพระราชทานปริญญาพาณิชยศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในวันที่ 14 กรกฎาคม พ.ศ. 2520

4. ได้รับพระราชทานปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาปรัชญา จากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ในวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2522

5. ได้รับพระราชทานปริญญารัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในวันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2528

6. ได้รับพระราชทานเครื่องหมายเชิดชูเกียรติศิลปินแห่งชาติ สาขาวรรณกรรม ประจำปี พ.ศ. 2528 จากสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ในวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2529

7. ได้รับพระราชทานพระแก้วทองคำในฐานะผู้มีผลงานดีเด่นด้านส่งเสริมภาษาไทย จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในวันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2531

8. ได้รับพระราชทานปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยขอนแก่น ในวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2536

9. ได้รับปริญญาเทคโนโลยีดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากสถาบันเทคโนโลยีแห่งเอเชีย ในวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2537

ศาสตราจารย์ พลตรี หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้ถึงแก่อสัญกรรม เมื่อวันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2538 เวลา 10.58 น. รวมอายุ 85 ปีเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2538 (สมบัติ จำปาเงิน, 2544 : 33-37)

จดุพร รัตนวราหะ

จดุพร รัตนวราหะ เป็นบุตรนายเจิม และนางประวงษ์ รัตนวราหะ เกิดเมื่อวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ.2479 ที่ จังหวัดกรุงเทพมหานคร ท่านมีพี่ชายและพี่สาวรวม 7 คน ตามรายนามต่อไปนี้

1. นางขวัญตา นาวาทอง
2. นางขวัญใจ ฤทธิสรไกร
3. นายจตุรงค์ รัตนวราหะ
4. หม่อมจรัสศรี ฉัตรชัย
5. นายจรรยา พึ่งรัศมี
6. นางสาวจิรวีส์ รัตนวราหะ
7. นายจดุพร รัตนวราหะ

นายจตุพรได้สมรสกับนางสาวชুমศรี รัตนันท์ เมื่อวันที่ 4 กันยายน พ.ศ.2509 มีเป็นบุตร
ธิดา รวม 4 คน คือ

1. เด็กชาย เรืองฤทธิ์ รัตนวราหะ
2. เด็กหญิง อติวรรณ รัตนวราหะ
3. เด็กชาย พีรพล รัตนวราหะ
4. เด็กชาย ฌวพร รัตนวราหะ

นายจตุพรได้เรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ที่โรงเรียนสุวรรณาราม (วัดชีเหล็ก) คลอง
บางกอกน้อย ฝั่งธนบุรี ต่อมาเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ครอบครัวของท่านหลบภัยไปอยู่อำเภอ
ปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี ท่านไปเรียนที่โรงเรียนวัดตาล ครอบครัวย้ายกลับมากรุงเทพมหานคร
ท่านมาเรียนโรงเรียนวัดมหารณพาราม เข้าเรียนชั้นประถมปีที่ 1-4 สำเร็จการศึกษาในปี พ.ศ.2490
และต่อมาท่านได้เรียนต่อที่โรงเรียนศึกษาผู้ใหญ่วัดราษฎร์บำรุง (วัดเลียบ) โดยไปเรียนในเวลา
กลางคืน เมื่อสำเร็จการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 แล้วได้รับคำแนะนำจากนางลิ้นจี่ จารุจรณ
ภรรยาของนายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ให้ไปสมัครเข้าเรียนที่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ใน
ปีพ.ศ. 2492 โดยเลือกเรียนวิชาเอกนาฏศิลป์ไทย สาขาโขน จนถึงในปีพ.ศ. 2505 นายจตุพรเรียน
สำเร็จชั้นสูงปีที่ 2 ได้รับประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 ในวันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2505
และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีครุศาสตรบัณฑิตจากวิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา ใน
ปี พ.ศ. 2523

นายจตุพรได้เรียนนาฏศิลป์ไทยที่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์กับครูคนแรกคือ
นายขอแสง ภักดีเทวา ได้ฝึกหัดขั้นพื้นฐานให้ตั้งแต่การตบเข้า ถองสะเอน เต้นเสา ถีบเหลี่ยมและ
ทำพื้นฐานของตัวยักษ์ ในปีแรกนายจตุพรได้แสดงเป็นเสนายักษ์ นอกจากนี้ นายจตุพรได้เรียน
โขนยักษ์จากครูอีกหลายคน คือ นายชม้อย ชาติเชียร นายเจริญ เวชเกษม และนายหัด ช้างทอง
นายจตุพรได้รับเลือกให้แสดงในบทบาทเสนายักษ์ ยักษ์ต่างเมือง บทพญายักษ์ เช่น มโหธร
เปาวนาสูร กุมภกรรณ มังกรกัณฐ์ แสงอาทิตย์ อินทรชิต พิเภก ฯลฯ ในปี พ.ศ. 2498 นายจตุพร
ซึ่งกำลังเรียนอยู่ชั้นกลางปีที่ 1 ได้รับเลือกให้แสดงเป็นทศกัณฐ์ ออกกราว ตรวจพลและยกรบ โดย
ได้รับการถ่ายทอดจากครูอร่าม อินทรนัฏ ต่อมาท่านได้รับการคัดเลือกให้แสดงเป็นทศกัณฐ์ ใน
ตอนอื่นๆ เช่น ตอนนางลอย ชุกช่องดวงใจ ท้าวมาลีวราชว่าความ และการแสดงชุดรำเดี่ยวที่ต้อง
ใช้ลีลาทำรำที่งดงาม เช่น นุชฉายทศกัณฐ์ลงสวน นุชฉายหนุมานแปลง

นอกจากนี้ นายจตุพร ยังได้รับความนิยมนำบทบาทของม้าอุปการ จากโขนตอนปล่อยม้า
อุปการ โดยได้รับการถ่ายทอดการบวนท่าจากท่านผู้หญิงแก้ว สนิตวงศ์เสนี และได้รับมอบหมาย
ให้แสดงเป็นชมพลาในละครเรื่องเงาะป่า ณ โรงละครแห่งชาติ เมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ.2507
แสดงเป็นหลวิชัย คู่กับนายธงไชย โพธิยารมย์ซึ่งแสดงเป็นคาวี ในละครเรื่องคาวี

แสดง ณ โรงละครแห่งชาติ วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ.2513 ส่วนการแสดงชุดเบ็ดเตล็ด เช่น รำกลองยาว รำวงมาตรฐาน และระบำกรูท เป็นต้น

นายจตุพรได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช โปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับการต่อทำรำเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ ซึ่งเป็นเพลงหน้าพาทย์สูงสุดจาก ครูรงค์กิติ (เจียร จารุจรณ) ในพระราชพิธีพระราชทานครอบประชนาพิธีไหว้ครูโยน-ละคร ณ ศาลาดุสิดาลัย พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน ในวันพฤหัสบดี ที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2527

นายจตุพร รับราชการครั้งแรกในขณะที่กำลังศึกษาอยู่ในระดับนาฏศิลป์ชั้นกลางปีที่ 1 เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2500 ในตำแหน่งศิลปินจิตวา กองการสังคีต กรมศิลปากร ในการรับราชการในครั้งนี้เป็นนโยบายของนายชนิด อยู่โพธิ์ ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็นอธิบดี กรมศิลปากร ที่ต้องการเปิดโอกาสให้นักเรียนที่มีฝีมือเข้ารับการคัดเลือกเพื่อบรรจุเป็นข้าราชการ กองการสังคีต มีหน้าที่เผยแพร่การแสดงของกรมศิลปากร ท่านได้รับการบรรจุเลื่อนขั้นตามลำดับ ดังนี้

พ.ศ. 2508	ทดลองปฏิบัติราชการตำแหน่งครูตรี แผนกโรงเรียนนาฏศิลป์ กองศิลปศึกษา
พ.ศ. 2518	เป็นครูโท
พ.ศ. 2518	เป็นอาจารย์ ระดับ 4
พ.ศ. 2520	เป็นอาจารย์ 2 ระดับ 5
พ.ศ. 2521	ปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่ง ผู้อำนวยการวิทยาลัยนาฏศิลป์อ่างทอง
พ.ศ. 2526	เป็นอาจารย์ 2 ระดับ 6 และเดือนกรกฎาคม 2526 เลื่อนเป็น อาจารย์ 3 ระดับ 7 ตำแหน่งผู้อำนวยการวิทยาลัยนาฏศิลป์ อ่างทอง

ในปีพ.ศ. 2508 นายจตุพรได้โอนย้ายจากตำแหน่งนาฏศิลป์ป็น กองการสังคีต มาเป็นครูนาฏศิลป์ไทยสาขาโขนย์กัณ ในวิทยาลัยนาฏศิลป์ ทั้งภาคปฏิบัติและทฤษฎี และถ่ายทอดฝึกหัดเพื่อแสดง และมีหน้าที่เป็นผู้กำกับบท กำกับเวที กำกับการแสดง และเป็นหัวหน้าหมวดนาฏศิลป์ไทย

ในปีพ.ศ. 2522 นายจตุพรตำแหน่งอาจารย์ 2 ระดับ 5 ได้รับคำสั่งให้ย้ายไปช่วยราชการที่วิทยาลัยนาฏศิลป์อ่างทอง ดำรงตำแหน่งเป็นผู้ช่วยผู้อำนวยการวิทยาลัยนาฏศิลป์อ่างทอง ในช่วงนี้ นายจตุพรได้ทำโครงการ “สังคีตศาลา” โดยจัดให้มีการแสดงในรูปแบบต่างๆในวิทยาลัยนาฏศิลป์อ่างทอง เดือนละ 1 ครั้ง เพื่อให้ให้นักเรียนนักศึกษาที่มีประสบการณ์และเป็นการประชาสัมพันธ์วิทยาลัยนาฏศิลป์อ่างทองอีกแนวทางหนึ่ง ต่อมาในปีพ.ศ. 2531 นายจตุพรได้ย้ายไปดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการวิทยาลัยนาฏศิลป์สุโขทัย นายจตุพรได้สร้างสรรค์งานด้านนาฏศิลป์ไทยมากมาย เช่น การแสดงแสง สี เสียง เมืองพอกสุโขทัย และมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์ผลงานการแสดงชุดใหม่ๆหลายชุด เช่น

พ.ศ. 2533	สร้างสรรค์ชุด	พ็อนตะคัน
พ.ศ. 2534	สร้างสรรค์ชุด	ระบำเบญจรงค์
พ.ศ. 2536	สร้างสรรค์ชุด	พ็อนลือล่องน่าน
พ.ศ. 2537	สร้างสรรค์ชุด	รำบำศรีสังขนาลัย

ในปี พ.ศ. 2510 นายจตุพรได้มีโอกาสถวายการสอนโขนแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารเมื่อครั้งทรงพระเยาว์ที่โรงเรียนจิตรลดาในบทบาทของไมยราพณ์ ตอนไมยราพณ์สะกดทัพ นอกจากนี้ นายจตุพรยังเป็นอาจารย์พิเศษสอน โขนวรรณศาสตร์ซึ่งอยู่ในความอุปถัมภ์ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช

ผลงานด้านการแสดงตั้งแต่นายจตุพรเรียนอยู่ใน โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์จนถึงปัจจุบันมีดังนี้

พ.ศ. 2492	แสดงเป็น	เสนายักษ์ และกาลสูร
พ.ศ. 2493 – 2497	แสดงเป็น	มโหธร เปาวนาสูร พิเภก กุมภกรรณ พญาทูลณ์ พญาขร ตรีเศียร มังกรกัณฐ์ แสงอาทิตย์ อินทรชิต ไมยราพณ์ รามสูร สหัสเดชะ
พ.ศ. 2498	แสดงเป็น	ทศกัณฐ์ครั้งแรกตอนออก กราวตรวจพลและยกรบ
พ.ศ. 2499 เป็นต้นไป	แสดงเป็น	ทศกัณฐ์ในตอนต่างๆ เช่น ถวายลึงจับพิเภกชุกล่อง ดวงใจ และนางลอย
พ.ศ. 2510	แสดงเป็น	ไมยราพณ์ ที่พระราชวังจักรี
พ.ศ. 2536	แสดงเป็น	พระพิราพ ที่หอประชุม วรรณศาสตร์
พ.ศ. 2540	แสดงเป็น	ทศกัณฐ์ที่อุทยาน ประวัติศาสตร์ สุโขทัย
พ.ศ. 2544	แสดงเป็น	ทศกัณฐ์ที่หอประชุม วรรณศาสตร์
พ.ศ. 2545	แสดงเป็น	ทศกัณฐ์ที่พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ

ผลงานด้านวิชาการนายจตุพรได้เขียนตำราทางวิชาการด้านนาฏศิลป์ไทย 4 เล่ม ดังนี้

1. หนังสือคู่มือการฝึกหัดโขนเบื้องต้น เพื่อเป็นแนวทางในการสอนปฏิบัติ นาฏศิลป์โขนยักษ์ เนื้อหาประกอบด้วยการคัดเลือกนักเรียนเพื่อฝึกหัดโขนยักษ์ วิธีการฝึกหัดโขน และประโยชน์ของการฝึกหัดโขนเบื้องต้น แม้ทำยักษ์ท่า 1 - 5

2. หนังสือเพลงหน้าพาทย์ มีเนื้อหาประกอบด้วย ความหมาย ประเภทและ โอกาสที่ใช้เพลงหน้าพาทย์ เล่มนี้จัดทำเมื่อพ.ศ. 2519

3. คู่มือการสอนนาฏศิลป์โขนยักษ์ เล่ม 2 เรื่อง รำตรวจพลและการรบ เมื่อวันที่ 10 -12 ตุลาคม พ.ศ. 2536 ณ วิทยาลัยนาฏศิลป์

4. คู่มือการสอนนาฏศิลป์โขนยักษ์ เล่ม 3 เรื่อง หน้าพาทย์ เมื่อวันที่ 12 -15 ตุลาคม พ.ศ. 2538 ณ โรงแรมสวนบิษ จังหวัดชลบุรี

นอกจากนี้ครูจตุพรยังเป็นกรรมการและวิทยากรในการจัดทำคู่มือการสอนนาฏศิลป์ โขนยักษ์ กรมศิลปากร

นายจตุพรได้รับการถ่ายทอดโขนยักษ์จากครูผู้เชี่ยวชาญหลายท่าน โดยเฉพาะลีลาท่ารำ ของทศกัณฐ์ ซึ่งได้รับการถ่ายทอดมาจากครูอร่าม อินทรนัญ นายจตุพรได้สืบทอดกระบวนท่ารำ จากโบราณจารย์ถ่ายทอดให้ทำนาฏศิลป์ในกรมศิลป์ ดังนี้

1. นายสมศักดิ์ ทัดติ อาจารย์ 3 ระดับ 8 วิทยาลัยนาฏศิลป์
2. นายประเมษฐ บุญยะชัย อาจารย์ 3 ระดับ 8 วิทยาลัยนาฏศิลป์
3. นายประดิษฐ์ ศิลปสมบัติ อาจารย์ 2 ระดับ 7 วิทยาลัยนาฏศิลป์
4. นายจุลชาติ อรัญยะนาถ อาจารย์ 2 ระดับ 6 วิทยาลัยนาฏศิลป์
5. นายปรีชา ศิลปสมบัติ อาจารย์ 2 ระดับ 7 วิทยาลัยนาฏศิลป์เชียงใหม่
6. นายพงษ์เทพ กลิ่นธูป อาจารย์ 2 ระดับ 5 วิทยาลัยนาฏศิลป์สุโขทัย
7. นายคำรณ จ้างนค์วิย อาจารย์ 2 ระดับ 5 วิทยาลัยนาฏศิลป์ลพบุรี
8. นายเชาวนาท เฟื่องสุข อาจารย์ 2 ระดับ 5 วิทยาลัยนาฏศิลป์ลพบุรี
9. นายดำรงศักดิ์ นาฏประเสริฐ อาจารย์ 2 ระดับ 7 วิทยาลัยนาฏศิลป์อ่างทอง
10. นายวัลลภ พุ่มระชัญ อาจารย์ 2 ระดับ 5 วิทยาลัยนาฏศิลป์สุพรรณบุรี
11. นายคำรณ สุนทรานนท์ อาจารย์ประจำภาควิชานาฏศิลป์ไทย

มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี

12. นายสุรเชษฐ์ เฟื่องฟู นาฏศิลป์ 7 สถาบันนาฏดุริยางคศิลป์
13. นายสถาพร ขาวรุ่งเรือง นาฏศิลป์ 6 สถาบันนาฏดุริยางคศิลป์
14. นายเจตน์ ศรีอ่ำอ่วม นาฏศิลป์ 6 สถาบันนาฏดุริยางคศิลป์
15. นายพหลยุทธ กนิษฐเป็นบุตร อาจารย์ 1 ระดับ 4 วิทยาลัยนาฏศิลป์

นอกจากนี้ นายจตุพรได้ต่อเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพให้แก่ข้าราชการกรมศิลปากร เนื่องจากในงานครบรอบปฐุชนิยบุคคล 95 ปี นายชนิด อยู่โพธิ์ ณ โรงละครแห่งชาติได้ร่วมตัว ศิลปินอาวุโสที่ได้รับการต่อเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพมาฝึกซ้อม แต่ปรากฏว่ามีศิลปินที่สามารถแสดงได้ 4 คน คือ นายจตุพร รัตนวราหะ นายสมศักดิ์ ทัดติ นายสุดจิตต์ พันธุ์สังข์ และ นายไชยยศ คุ่มมณี ส่วนนายรามพ โทธิเวสมีสุขภาพไม่แข็งแรงและนายศิริพันธ์ อัญญาวัชระได้ย้ายครอบครัวไปต่างประเทศ ดังนั้นครูอาวุโสเห็นว่าควรมีการถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพให้ลูกศิษย์รุ่นต่อไป โดยคัดเลือกนาฏยศิลปินจำนวน 14 คน ทูลเกล้าฯถวายรายชื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อทรงโปรดพิจารณาอนุญาต และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานให้ 14 คน เข้ารับการถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพในงานพิธีไหว้ครูนาฏศิลป์ไทย ประจำปี พ.ศ. 2545 ซึ่งตรงกับวันพฤหัสบดีที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2545 ณ โรงละครแห่งชาติ โดยมีนายสมบัติ แก้วสุจริต เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครู มีนายอาวุธ ชุกกลิ่น อธิบดีกรมศิลปากรเป็นประธาน นายรามพ โทธิเวส เป็นผู้รอบให้กับศิลปินที่เข้ารับการถ่ายทอด นายจตุพรเป็นผู้ทำพิธีมอบ ส่วนในขั้นตอนของการต่อกระบวนทำรำนั้น ประกอบไปด้วยศิลปินอาวุโส 5 ท่าน คือ

1. นายรามพ โทธิเวส
2. นายจตุพร รัตนวราหะ
3. นายจุมพาล โชติทัตต์
4. นายสุดจิตต์ พันธุ์สังข์
5. นายสมศักดิ์ ทัดติ

นาฏยศิลปินที่ได้รับการถ่ายทอดหน้าพาทย์องค์พระพิราพในครั้งนี้เป็นข้าราชการครู และนาฏยศิลปิน สังกัดวิทยาลัยนาฏศิลป์ สำนักงานสังคีต กรมศิลปากร จำนวน 14 คน ตามรายนามดังนี้

1. นายประเมษฐ์ บุญยะชัย
2. นายดำรงศักดิ์ นาฏประเสริฐ
3. นายวิธาร จันทรา
4. นายเชาวนาท เฟื่องสุข
5. นายประดิษฐ์ ศิลปสมบัติ
6. นายปรีชา ศิลปสมบัติ
7. นายจุลชาติ อรัญยะนาค
8. นายเจตน์ ศรีอำ่วม
9. นายสถาพร ขาวรุ่งเรือง
10. นายสุรเชษฐ์ เฟื่องฟู

- 11.นายสมรภัทร์ นาคปลื้ม
- 12.นายมนัส สงฆ์ประพันธ์
- 13.นายวราวุธ ศิริพันธ์
- 14.นายประดิษฐ์ โภชยามย์

นายจตุพรเกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2540 ในตำแหน่งผู้อำนวยการระดับ 9 (ผู้อำนวยการวิทยาลัยนาฏศิลป์สุโขทัย) เมื่อเกษียณแล้วกรมศิลปากรได้เชิญเป็นผู้ชำนาญการด้านนาฏศิลป์ไทย สถาบันนาฏดุริยางคศิลป์ กรมศิลปากร มีหน้าที่เป็นที่ปรึกษาให้คำแนะนำและถ่ายทอดวิชาความรู้เกี่ยวกับการแสดงนาฏศิลป์ไทยให้กับเยาวชนรุ่นหลัง และเป็นอาจารย์พิเศษของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ (พหลโยธิน กนิษฐเป็นบุตร, 2545 : 9-19)

จตุรงค์ มนตรีศาสตร์

นายจตุรงค์ มนตรีศาสตร์ เป็นบุตร ร.ต. ทองเจือ และนางทองหล่อ ไทยสยาม ต่อมาเปลี่ยนนามสกุลเป็นมนตรีศาสตร์ เกิดเมื่อวันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2483 ที่ตำบลบ้านแพน อำเภอสวน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา นายจตุรงค์สมรสกับนางสาวอาภรณ์ ลักษณะพรหม มีเป็นบุตร 3 คน นายจตุรงค์และครอบครัวอาศัยอยู่บ้านเลขที่ 377/1 ซอยหมู่บ้านสวัสดิการนายทหารจระเข้บัว ถนนรามอินทรา เขตบางกะปิ กรุงเทพมหานคร โทรศัพท์ 02-5103503

นายจตุรงค์ เข้าเรียนชั้นอนุบาลที่โรงเรียนไกรอำนาจวิทยาประมาณ 1 ปี แล้วเข้าศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 1-4 ที่โรงเรียนเทศบาล 9 (ทุ่งพญาไท) ปัจจุบันคือโรงเรียนพญาไท ต่อมาเข้าเรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากรในชั้นต้นปีที่ 1 (มัธยมศึกษาปีที่ 1) ตามประสงค์ของบิดา นายจตุรงค์เรียนโขนลิงกับนายแสวง อัญญาวัชระ ต่อมาเรียนกับ นายฉลาด พุกลานนท์ นายช่วย สุขแสง นายสงค์ โอชกะ นายฤกษ์ชัย เชาวรัตน์ นายบุญชัย เฉลยทอง และ นายเอนก ทรายประยูร เมื่อเรียนชั้นสูงเรียนกับครูกรี วรสระริน จบไปฝึกหัดเดี่ยวให้เป็นลิงตัวดี ถึงพญา นายจตุรงค์เรียนสำเร็จชั้นกลางปีที่ 3 แล้วได้รับการบรรจุเข้าเป็นข้าราชการสามัญในตำแหน่งจัตวาอันดับ 2 อัตราเงินเดือน 600 บาท สังกัดแผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร ในปี พ.ศ. 2503 นายจตุรงค์ มนตรีศาสตร์ สอบได้ชั้นสูงปีที่ 1 จะขึ้นเรียนชั้นสูงปีที่ 2 ท่านอธิบดี ธนิต อยู่โพธิ์ มีบัญชาให้ไปสมัครเข้าสอบเพื่อรับทุนจากรัฐบาลอินเดีย ไปศึกษานาฏศิลป์อินเดียที่ประเทศอินเดียเป็นเวลา 2 ปี โดยออกเดินทางจากประเทศไทยวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2503 ได้เข้าเรียน KERALAKALAM AND ALAMTRICHUR., KERALASTATE ศึกษาวิชานาฏศิลป์อินเดียแบบ กลกพิ เนื่องจากผลการเรียนของท่านเป็นที่น่าพอใจของครูผู้สอนและผู้ให้ทุนการศึกษา รัฐบาลอินเดียจึงเพิ่มการศึกษาต่ออีก 3 ปี เป็น 5 ปี และเปลี่ยนมาเรียนโมหิณี อาตคัม เป็นนาฏศิลป์อินเดียที่ใช้ผู้หญิงแสดง ต้องการเรียนเพื่อมาสอนนักเรียนหญิงในโรงเรียนนาฏศิลป์ ต่อมาก็เรียน

ออกันตุลลัต ซึ่งเป็นศิลปะแบบเต็นและร้องด้วยตนเอง ในขณะที่เรียนในประเทศอินเดีย นายจาดูรงค์ก็ได้บรรยายนาฏศิลป์ไทย และสาธิตการแสดงโขนให้คณาจารย์และนักศึกษาชาวอินเดียไปพร้อมกันด้วย และเขียนบทความเป็นภาษาอังกฤษเรื่อง Thai Classical Dance ตีพิมพ์ในหนังสือ Music Academy ที่เมืองมัทรราช เมื่อครบ 5 ปี นายจาดูรงค์เดินทางกลับประเทศไทยในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2507 เมื่อกลับมาศึกษาต่อในชั้นสูงปีที่ 2 ของโรงเรียนนาฏศิลป์ครบหลักสูตรแล้วไปศึกษาต่อระดับปริญญาตรี วิชาเอกภาษาอังกฤษ สาขาอาชีวศึกษา ณ วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร เรียนภาคสำเร็จการศึกษาในปีพ.ศ. 2513

นายจาดูรงค์ มนตรีศาสตร์ ได้รับการบรรจุเข้าเป็นข้าราชการสามัญ เมื่อเรียนสำเร็จชั้นกลางปีที่ 3 ในตำแหน่งศิลปินจัตวา อันดับ 2 อัตราเงินเดือน 600 บาท สังกัดแผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร เมื่อสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีแล้วได้สอบบรรจุเข้าเป็นข้าราชการในตำแหน่งครูตรี โรงเรียนนาฏศิลป์ กองศิลปศึกษา กรมศิลปากร รับหน้าที่เป็นครูประจำชั้นต้นปีที่ 3 สอนวิชาประวัติศาสตร์ ภาษาอังกฤษ และจริยศึกษา ต่อมาสอนวิชานาฏศิลป์ และนาฏศิลป์อินเดียแก่นักศึกษาวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา ในวิชารามายณะในอินเดีย วิชานาฏศิลป์นานาชาติ ประวัติการละครตะวันออก ประวัติบุคคลสำคัญ นาฏศิลป์อินเดีย และสอนโขนถึงแก่นักเรียนโรงเรียนนาฏศิลป์ระดับนาฏศิลป์ชั้นต้น

นายจาดูรงค์ มนตรีศาสตร์ได้รับคัดเลือกให้ไปแสดงโขน-ละคร และระบำวิรัชชัยสิบแปดมงกุฎ ไปเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมไทยในประเทศสหภาพมา ในปี พ.ศ. 2498 จอมพล ป.พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ได้นำคณะทูตวัฒนธรรมไทยเดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศสหภาพมา ต่อมาในปีพ.ศ. 2500 ได้เดินทางไปเผยแพร่วัฒนธรรมไทยในราชอาณาจักรลาว กับคณะทูตวัฒนธรรมรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม

นอกจากนี้ นายจาดูรงค์ ได้แสดงโขนตั้งแต่แสดงเป็นโขนลิง สิบแปดมงกุฎ พญาวานรเช่น มัจฉานูแสดงคู่กับครุฑลาด พกุลานนท์ แสดงเป็นหนุมาน แสดงเป็นชมพูหิมิ ในการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ ชุดพระรามเดินดง นายชนิด อยู่โพธิ์กำหนดให้แต่งกายแบบถึงสวมหัวโขนแบบหน้าหิมิ ตามแบบฉบับตัวโขนในสมัยรัชกาลที่ 6 การออกท่าทางการรำการเดินแบบครึ่งลิงครึ่งหิมิ นับว่าเป็นคนแรกของกรมศิลปากรที่ได้รับบทนี้

นายจาดูรงค์ได้รับบทเป็นตัวเสนาและทหารในการแสดงละครนอกเรื่อง สังข์ทอง ตอนมณฑลางกระท่อมได้รับบทเป็นสุนัขออกมาหานางมณฑลากับนางกำนัลไปกระท่อมนางรจนาท่านแสดงได้ดีจนได้รับรางวัล 20 บาท จากท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี นายจาดูรงค์เป็นนักเรียนเรียนดี และความประพฤติดี จนได้รับรางวัลจากท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี เป็นรางวัลที่มีลักษณะคล้ายกำป็นทำด้วยเงิน

นายจาดูรงค์ มนตรีศาสตร์ มีผลงานด้านวิชาการ และด้านการแสดง ดังนี้

ด้านวิชาการนายจตุรงค์ได้เป็นตัวแทนในประเทศไทยเข้าร่วมประชุมกับนานาชาติเรื่อง
นาฏศิลป์ไทย หลายโครงการดังนี้

ปี พ.ศ.2514 เป็นผู้แทนรัฐบาลไทยเข้าประชุมเพื่อจัดตั้งสภาการละครสากลที่เมืองบอมเบย์
ประเทศอินเดีย

ปี พ.ศ.2518 ได้รับทุนจากยูเนสโก ให้เข้าร่วมประชุมปฏิบัติการ การกำกับละครอินเดีย
ที่แผนกวิชาการละคร มหาวิทยาลัยปัญจาบ ประเทศอินเดีย

ปี พ.ศ.2520-2521 ได้รับทุนจากมูลนิธิญี่ปุ่นทำการศึกษาค้นคว้าเปรียบเทียบระหว่าง
นาฏศิลป์ไทย (โขน) กับนาฏศิลป์อินเดีย (กถกพิ) และนาฏศิลป์ญี่ปุ่น (โน้และคาบูกิ) ที่ประเทศ
ญี่ปุ่น

ปี พ.ศ.2521 ได้รับทุนจากมูลนิธิฟอร์ด ให้เป็นผู้บรรยาย และสาธิตเรื่องนาฏศิลป์ไทย
(โขน) ที่มหาวิทยาลัยฮาวาย สหรัฐอเมริกา

ปี พ.ศ.2522 เป็นผู้แทนประเทศไทยสัมมนาเรื่อง การรักษาประเพณีการแสดงแบบใหม่
และเก่า องค์การสปาฟา ณ เมืองบาห์ลี ประเทศอินโดนีเซีย

ปี พ.ศ.2523 เข้าร่วมประชุมกลุ่มประเทศอาเซียนเพื่อจัดงานมหกรรมทางด้านนาฏศิลป์ ณ
ประเทศอินโดนีเซีย

ปี พ.ศ.2524 เป็นประธานร่วมในการประชุมทางวิชาการ โบราณคดีและวิจิตรศิลป์
ในกลุ่มประเทศอาเซียน ณ กรุงการ์ตา ประเทศอินโดนีเซีย

ปี พ.ศ.2526 มูลนิธิฟอร์ดมอบหมายให้เป็นผู้แทนเข้าร่วมประชุมทางวิชาการ เรื่องการ
ละครแบบมาตรฐานของอินเดียนที่นครกัลกัตตา ประเทศอินเดีย และเป็นผู้แทนจากประเทศไทย
สัมมนาเรื่องบันทึการทำนาฏศิลป์ เป็นระบบลามาลาโทเทชั่น ณ กรุงการ์ตา ประเทศอินโดนีเซีย

เขียนตำราวิชาชุดครูประกาศนียบัตรวิชาการศึกษา วิชานาฏศิลป์ โดยเขียนร่วมกับอาจารย์
อาภรณ์ มนตรีศาสตร์ ผู้เป็นภรรยา จัดพิมพ์จำหน่ายโดยองค์การค้ำของคุรุสภาหนังสือนาฏศิลป์
ศึกษา จัดพิมพ์และจำหน่ายด้วยตัวเอง

หนังสือคู่มือสอนนาฏศิลป์ระดับประถมศึกษา โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์ จัดพิมพ์เผยแพร่
เมื่อ พ.ศ. 2517

เขียนบทความสั้นๆเกี่ยวกับเรื่องนาฏศิลป์ทั้งภาษาไทย และภาษาอังกฤษ ลงพิมพ์ใน
หนังสือหลายเล่ม เช่น นิตยสารศิลปากร จันทรเกษม ดนตรีกาล กงการาตรี และหนังสือสวัสดิ
ของการบินไทยเป็นต้น

ด้านการแสดงนายจตุรงค์ มนตรีศาสตร์ ได้เป็นผู้บรรยายชุดการแสดง เลขานุการคณะ
และการแสดงนาฏศิลป์ไทยของกรมศิลปากรหลายประเทศ เช่น สหภาพพม่า ราชอาณาจักรลาว
ออสเตรเลีย กลุ่มประเทศอาเซียน ฮังการี สหรัฐอเมริกา ออสเตรีย ยูโกสลาเวีย ฝรั่งเศส อังกฤษ
เบลเยียม เยอรมันนีตะวันตก เนเธอร์แลนด์ สวิตเซอร์แลนด์ อิตาลี ญี่ปุ่น แคนาดา

นอกจากนี้ท่านยังจัดการแสดงหรือภาพยนตร์ที่เกี่ยวกับอินเดีย หรือมีระบำอินเดียแทรก ท่านจะได้รับเชิญเป็นที่ปรึกษาเกี่ยวกับเครื่องแต่งกาย ลีลาท่ารำ รวมทั้งการฝึกซ้อม และช่วยกำกับการแสดงละครหลายเรื่อง เช่น ละครสั้นสกุลเรื่องปริยทรรติกา ของคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จัดแสดง ณ โรงละครแห่งชาติ เมื่อพ.ศ. 2503 และละครเรื่องศรีธรรมโศกราช ณ โรงละครแห่งชาติ ท่านได้นำเทคนิคการยกทัพของอินเดียที่ปรากฏอยู่ในกถกพิมาบรรจุไว้ในการยกทัพของละครเรื่องนี้ นอกจากนี้ท่านยังมีส่วนร่วมในการจัดทำละครโทรทัศน์เรื่อง กามนิธ ภาพยนตร์เรื่องมโนห์รา อภรรณีของเชิด ทรงศรี และเรื่องมงคล 38 ของทม วิสวชาติ และภาพยนตร์ต่างประเทศเรื่อง Devil's Paradise ซึ่งมาถ่ายทำในเมืองไทย โดยบริษัท Atosa Films ท่านได้เป็นผู้กำกับฝ่ายศิลปะการเดินระบำของชาว Afuro (กรมศิลปากร, 2539 : 222-226)

นายจตุรงค์ มนตรีศาสตร์ เกษียณอายุราชการเมื่อปี พ.ศ. 2543 กรมศิลปากรได้เชิญให้เป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย ในวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร จนถึงปัจจุบัน

จุมพล โชติทัตต์

นายจุมพล โชติทัตต์ เกิดวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2498 นายจุมพล โชติทัตต์ สำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูง และวุฒิสถาปัตยกรรมบัณฑิต จากสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล ปัจจุบันอยู่บ้านเลขที่ 109/17 หมู่ 1 ตำบลบางศรี อำเภอมือง จังหวัดนนทบุรี

นายจุมพล โชติทัตต์ เริ่มรับราชการเมื่อวันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2506 ในตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร ปัจจุบันดำรงตำแหน่งนาฏศิลป์ 5 กองการสังคีต กรมศิลปากร นายจุมพลได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ คือ ตริตาภรณ์มงกุฎไทย เมื่อปี พ.ศ. 2523

นายจุมพลเริ่มฝึกหัดเป็นด้วยกับนายหัด ช้างทอง นายอร่าม อินทรนัญ นายทองเริ่ม มงคลนัญ นายชม้อย ธานีเชียร นายขอแสง ถักดีเทวา นายทรวง ปรานค์โพธิ์อ่อน คุณหญิงแผ้ว สนิทวงศ์ ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย กรมศิลปากร ได้ถ่ายทอดการแสดงนาฏศิลป์โขน (ยักษ์) ที่สำคัญที่สุดคือ พระพิราพ (ตัวเดินป่า) ต่อมาในวันพฤหัสบดี ที่ 25 ตุลาคม พ.ศ.2527 นายจุมพล โชติทัตต์ ได้รับพระราชทานต่อท่ารำเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ (พุลผล อรุณรัถถาวร และคณะ, 2548:82-83)

ผลงานการแสดง เป็นศิลปินผู้แสดงโขน ละคร การแสดงพื้นเมืองต่างๆ ทั้งในส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และต่างประเทศ ด้านการแสดงโขนท่านแสดงเป็นตัวเองในเรื่องรามเกียรติ์ เช่น พระพิราพ กุมภกรรณ พิเภกอินทรชิต นนทก รามสูร มังกรกัณฐ์ วิรุณจำบัง เป็นต้น นอกจากนี้ท่านยังแสดงเป็นพระเจ้ากรุงจีนในละครพันทางเรื่อง ราชาริราช ตอนสมิง

พระรามอาสา แสดงเป็นท้าวพันธุมนในละครนอกเรื่อง พระร่วง แสดงเป็นท้าวรำไพในละครนอกเรื่อง ไกรทอง แสดงเป็น กุมภกรรณและวิรุญเมฆในละครนอกเรื่องสุวรรณหงส์ เป็นต้น

นอกจากการปฏิบัติหน้าที่ในประเทศดังกล่าวแล้ว ยังได้รับการคัดเลือกไปแสดงนาฏศิลป์เผยแพร่ศิลปวัฒนธรรม ณ ต่างประเทศ เช่น มาเลเซีย สิงคโปร์ พม่า อินโดนีเซีย รัสเซีย สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนเกาหลี อินเดีย

จำเรียง พุทธประดับ

นางสาวจำเรียง พุทธประดับ เดิมชื่อ จาด เป็นบุตรธิดานายเปี่ยมและนางเจิม พุทธประดับ เกิดเมื่อวันพฤหัสบดีที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2459 (สมุดทะเบียนประวัติลงวันที่ 15 มกราคม พ.ศ.2459) ณ ตำบลท่าราบ อำเภอกระแซง จังหวัดเพชรบุรี พี่น้องฝ่ายมารดามีดังนี้

- 1.นางจู
2. นางเจิมสมรสกับนายเปี่ยม พุทธประดับ
- 3.นายจื่อ
- 4.นางกาหลง สมรสกับ ร้อยโทจ้อย วัฏฐะวัชระ
- 5.นางแถม สมรสกับขุนจันทราพิมาน (ทอง อินทรเชษฐ์)

นางสาวจำเรียง มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน 1 คน คือ นางประจวบ ณ ระนอง สมรสกับนายใจตนะ ณ ระนอง มีเป็นบุตรชาย 3 คน และหลาน ๆ ดังนี้

1. นายอัครรัตน์ ณ ระนอง สมรสกับนางสาวชिरา นารถศิลป์ มีธิดา 1 คน คือ นางสาวอร ณ ระนอง
2. นายสิทธิมนัส ณ ระนอง สมรสกับนางสาวศิริรินทร์ จันทร์ทรัพย์ มีธิดา 2 คน คือ นางสาวมนัสริน ณ ระนอง และเด็กหญิงสินี ณ ระนอง
3. นายศุภจิต ณ ระนอง (ถึงแก่กรรม)

นางสาวจำเรียง พุทธประดับได้ศึกษาวิชาสามัญที่โรงเรียนประจำจังหวัดเพชรบุรี จบชั้นประถมศึกษาตอนปลายเมื่อ พ.ศ.2473 และไม่ได้เรียนต่อในระดับมัธยมศึกษา ในปีพ.ศ. 2468 กรมมหรสพได้ถูกยกเลิกไป รัชกาลที่ 7 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ฟื้นฟูโขน-ละคร ดนตรีปี่พาทย์ เครื่องสาย ฝรั่งหลวงขึ้นใหม่ ในสังกัดกองมหรสพ โดยมี พระยานัฏการนุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เป็นผู้กำกับดูแล และเริ่มก่อตั้งคณะละครหลวง ท่านได้เปิดรับกุลเป็นบุตรธิดาเข้ามาฝึกหัดนาฏศิลป์ เด็กหญิงจาดได้เห็นการฝึกโขนหลวง ละครหลวง จึงขอร้องให้ คุณน้าขุนจันทราพิมานได้พาไปฝากให้เป็นละครหลวง กับเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) เสนาบดีกระทรวงวัง แต่เนื่องจาก เด็กหญิงจาดอายุเพียง 12 ขวบ เริ่มมาฝึกใหม่จึงอยู่ในความปกครองของ

เจ้าจอมมารดาสาย และเจ้าจอมละม้ายในรัชกาลที่ 5 นอกจากนี้ท่านยังได้ฝึกกับคุณศิริ และคุณจู่ไร สุวรรณทัต ซึ่งเป็นญาติของเจ้าจอมละม้าย เป็นผู้รับช่วงการฝึกให้

นางสาวจำเรียง พุทธประดับเข้ารับราชการในกรมมหรสพ กระทรวงวัง ได้รับการฝึกหัดละครหลวงเป็นตัวนางรับเงินเดือนๆ ละ 6 บาท และเบี้ยเลี้ยงวันละ 10 สตางค์ ท่านเริ่มหัดเพลงช้า เพลงเร็ว เซ็ด เสมอนั่งกระทบจังหวะเพื่อรู้จังหวะ หัดรำร้าย กล่อมตัว กล่อมหน้า กล่อมไหล่ ดีไหล่ ฯลฯ เพื่อให้รู้จักใช้วิธีต่าง ๆ ก่อนจะหัดรำตีบท และใช้บทต่อไป ครูจู่ไร สุวรรณทัต ได้นำบทละครที่เป็นคำกลอนละครนอก ละครใน มาหัดให้ร้องและตีบท ซึ่งเป็นทำกรรมชาติมา คัดแปลงเป็นทำนาฏศิลป์ เช่น ทำไป - มา ทำโกรธ รัก อาย เดิน คลาน หมอบกราบ เป็นต้น และได้ฝึกหัดระบำดาวดึงส์ ระบำพรหมศาสตร์ หัดรำบทนางเมขลา ทำรำนางเมขลา โดยเฉพาะ กระบวนทำรำเพลงเซ็ด ฉิ่ง ซึ่งต้องใช้เวลาในการฝึกนาน ต่อมาฝึกให้รำเดี่ยว รำหมู่ โดยรับบทเป็นตัวนางดังนี้

มะโต มเหสีลำดับที่ 3 ของท้าวดาหะ ในละครเรื่องอิเหนา ตอนอิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหะ ศิลปะการแสดงละครใน ผู้แสดงจะต้องใช้ฝีมือและลีลาท่ารำในการรำที่สวยงาม ซึ่งอยู่ในกรอบจารีตประเพณีที่เคร่งครัด มุ่งการรำรำที่งดงาม ประกอบการขับร้อง และบรรเลงที่ไพเราะ

นางมณฑา มเหสีท้าวสามนต์ ในละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอนเลือกคู่ นับว่าเป็นสุดยอดของการแสดงละครนอกเพราะประกอบด้วย อรรถรส และกระบวนรำที่เป็นศิลปะชั้นครู ศิลปะการแสดงละครนอกมุ่งเน้นที่การแสดงที่สนุกสนาน และรับบทเป็น นางกำนัล นางระบำในละครเรื่องต่าง ๆ ท่านได้ฝึกหัดในวังสวนกุหลาบประมาณเกือบ 2 ปี (พ.ศ. 2473-2474)

ต่อมา ๆ ผนวช จอมพลแปลก พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ได้มีนโยบายปรับเปลี่ยนสังคมและวิถีชีวิตของคนไทยให้ทัดเทียมอารยประเทศ ชื่อที่ไม่บ่งบอกเพศ หรือ พยางค์เดียวควรปรับปรุง ชื่อจาด ก็เปลี่ยนเป็น“จำเรียง” ตั้งแต่นั้นมา

ประมาณปีพ.ศ.2474 - 2475 ทางราชการต้องการที่ดินบางส่วนของวังสวนกุหลาบ พวก โขน-ละคร จึงต้องย้ายมาอยู่ในบริเวณท้ายวังหลวง บางส่วนย้ายไปฝึกที่บ้าน เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ ถนนพระอาทิตย์ นางสาวจำเรียง พุทธประดับได้มีโอกาสฝึกกับครูหลายท่านดังนี้

1. หม่อมครูต่วน ภัทรนาวิก (นางสุกลักษณ์ ภัทรนาวิก) ซึ่งเป็นตัวละครเอกของเจ้าพระยาเทเวศร์ วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ซึ่งเชี่ยวชาญในบทตัวนางเอก ละครใน ละครนอก ละครดึกดำบรรพ์

2. แม่ครูแปลก แจ่มเจียนกิจ อดีตครูละครในวังเพชรบูรณ์ ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย แม่ครูแปลก แจ่มเจียนกิจ มีความชำนาญในบทตัวพระ-นางใน ละครนอก

3. หม่อมครูอึ้ง หลิตะเสน อดีตครูละครวังสวนกุหลาบ ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา

4. พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต)

5. คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (คุณหญิงเทศ นัฏกานุกรักษ์)

ต่อมาได้ไปฝึกกับพวกโขนท้ายวังโดยให้ฝึกเป็นนักเรียนประจำ โดยไม่ต้องเสียค่าที่ฝึก และนางสาวจำเรียงได้ไปฝึกในวังหลวงชั้นใน กับ เจ้าจอมมารดาสายและเจ้าจอมละม้าย และฝึกกับครูอื่น ๆ ที่ท้ายวัง

นางสาวจำเรียงมารับราชการที่กรมศิลปากร คุณท้าวสัตยานุรักษ์ (นางสาวสาย โรจนดิศ) ได้กรุณาให้เรียนที่อยู่ในบริเวณพระราชฐานชั้นในเป็นที่พำนัก ท่านเป็นครูและศิลปินรับบทบาทเป็นตัวนาง นางเอกในการแสดงละครโขนหลายเรื่อง เช่น

นางนารายณ์ บทบาทนางเอก ชุคนารายณ์ปราบหนุมาน ใช้ความงามช่วยวนให้หนุมานต้องตายด้วยเล่ห์กล

นางจันทร์ เป็นหญิงรักชาติต่อสู้ขับไล่ศัตรูเจกเช่นบุรุษในเรื่องพระร่วง พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 6

พราหมณ์เกษสุริยง เป็นบทกรำแบบผู้เมีย คือการผสมผสานระหว่างความเป็นหญิงและชาย ลักษณะพิเศษของการรำ คือ เรื่องของเหลี่ยมคือส่วนขา และวง ตลอดจนอากัปกริยาต่างๆ ที่แฝงไว้ในส่วนของหญิงผสมกับชาย ท่านได้รับการฝึกฝนจากอาจารย์หลายๆ ท่าน ที่ช่วยสร้างสรรค์ทำรำขึ้นมา โดยเฉพาะบทชมถ้ำ ชมเพชรพลอย บทบาทของการสู้รบกับยักษ์กุมพล

นางเบญจกายแปลง นางสีดาลุยไฟ โขนชุดนางลอย เป็นบทรำอุบายเบญจกายแปลง ซึ่งเป็นบทพระราชนิพนธ์จากบทคอนเสิร์ท นางลอยชั้นต้น ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้คิดค้นกระบวนทำรำขึ้นมา หม่อมต่วนได้ถ่ายทอดให้ครูจำเรียง โดยเฉพาะ “ท่าเสียบนอกทะเลในให้เจ็บอุรา”

นางพญาคำป๋น ในเรื่องพญาผานองได้รับถ่ายทอดทำรำจากนางเฉลย สุขะวณิชเมื่อปีพ.ศ. 2499

นางสาวจำเรียง พุทธประดับมีผลงานดังนี้ ผลงานด้านการสอนและการแสดง เช่น

1. เพลงช้า— เพลงเร็ว
2. ระบายดาวดิ่งสี่
3. ระบายพรหมาสตรี
4. ระบาย่องหงิด
5. ระบายูษาชมศาล
6. เมขลา รามสูร (แสดงเป็นตัวเมขลา)
7. พระล่อตามไก่อ (แสดงเป็นไก่อแก้ว)

8. ระบายสีบท

9. ระบายวาดท่ารำเชิดฉิ่งเมขลา ฉบับหม่อมครุถ้วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก

10. ระบายวาดท่ารำฉุยฉายเบญจกาย ฉบับหม่อมครุถ้วน (ศุภลักษณ์)
ภัทรนาวิก

11. ระบายวาดท่ารำเชิดฉิ่งศุภลักษณ์ และศุภลักษณ์อุ้มสม

12. ระบายวาดท่ารำฝรั่งคู่

13. ระบายวาดท่ารำเบิกโรงกิ่งไม้เงินทองของตัวพระและฉุยฉายกิ่งไม้
เงินทอง

14. ระบายวาดท่ารำฉุยฉายสุรปนา ฉบับครุถ้วน นวรัตน์ ณ อุทยาน

15. ระบายวาดท่ารำฉุยฉายขอพระกลิ่น ฉบับหม่อมครุถ้วน นวรัตน์ ณ อุทยาน

16. ระบายวาดท่ารำนางนารายณ์ ในการแสดงโขนชุดนารายณ์ปราบนทก

17. ระบายวาดท่ารำพราหมณ์เกษสุริยง ในละครนอกเรื่องสุวรรณหงส์ ตอน
พราหมณ์เล็ก พราหมณ์โต

18. ระบายวาดท่ารำนางพญาคำปิ่น ในละครเรื่องพญาผานอง

19. ระบายวาดท่ารำกรีชตรา ฉบับครุถ้วน นวรัตน์ ณ อุทยาน

20. ระบายวาดท่ารำพราหมณ์เกษสุริยง ฉบับหม่อมครุถ้วน ภัทรนาวิก

21. ระบายวาดท่ารำนางลำหับ ฉบับท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

22. ระบายวาดท่ารำนางจันทร์ ฉบับท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

23. ระบายวาดท่ารำนางมโนห์รา ฉบับท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

ผลงานประดิษฐ์ร่วมกับคุณครูท่านอื่น เช่น

1. ระบายวิชนี้ ร่วมกับท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

2. ฟ้อนดวงดอกไม้ ร่วมกับท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

3. ระบายวาดท่าลำหับแต่งตัว ร่วมกับท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

(เพลงชม ตลาด)

4. ระบายเงือก ร่วมกับท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

5. ระบายสุโขทัย ร่วมกับท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

6. ทำรำเพลงพระราชนิพนธ์ ความฝันอันสูงสุด ร่วมกับท่านผู้หญิงแก้ว
สนิทวงศ์เสนี

7. ทำฟ้อนเปิงมาง ร่วมกับ ครูลมุล ชมะคุปต์

8. ระบายฉิ่ง, ระบายกลอง ร่วมกับครูลมุล ชมะคุปต์และครูเฉลย
ศุขะวณิช

9.เพื่อนแคน	ร่วมกับครูลมุล ยมะคุปต์ และครูเฉลย ศุขะวณิช
10.ระบำกรับ	ร่วมกับครูเฉลย ศุขะวณิช
11.รำถวายพรพรหมณาอาศิรวาท 9 รัชกาล	ร่วมกับครูเฉลย ศุขะวณิช
12.ระบำรัตนมาลี	ร่วมกับครูเฉลย ศุขะวณิช
13.ระบำนางสงกรานต์	ร่วมกับครูเฉลย ศุขะวณิช
14.ระบำมิตรไมตรีอาเซียน	ร่วมกับครูนิตยา จามรมาน

ผลงานประดิษฐ์ทำรำ เช่น

- 1.ระบำดอกดาวเรือง
- 2.ระบำนารายณ์แปดปาง (บทพระราชานิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์)
- 3.ระบำภาคีสัมพันธ์
- 4.รำถวายพระพรบัว 8 สี
- 5.ระบำมาลีอภิวาท
- 6.เซิ้งอีสานออนซอน
- 7.ระบำกินรีร้อน ออกซัดมโนห์รา
- 8.เพื่อนพ่าย
- 9.รำถวายพระพรเนื่องในวโรกาสต่าง ๆ

นางสาวจำเรียง ได้แสดงชุดต่างๆ ในการรับเสด็จราชอาคันตุกะที่เสด็จเยือนต่างประเทศ ไทย ได้แก่

พระเจ้าเลโอโปลด์แห่งเบลเยียม เจ้าหญิงอเล็กซานดราแห่งอังกฤษ พระเจ้ากรุงเดนมาร์ก และสมเด็จพระราชินีอินกริด เจ้าหญิงบิอาทริกซ์ มงกุฎราชกุมารี (ต่อมาเป็นพระราชินี) แห่งเนเธอร์แลนด์ พระเจ้าบอลที่ 1 และพระราชินีแห่งกรีซ สมเด็จพระราชินีเฟรเดอริกา เจ้าชายเฟรเดอริค วิลเฮล์ม ฟอน บริสตัน แห่งเยอรมัน สมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวัฒนา เจ้ามหาชีวิตแห่งราชอาณาจักรลาว สมเด็จพระราชินีนาถจูเลียนแห่งเนเธอร์แลนด์ เจ้าหญิงมากาเรต มงกุฎราชกุมารีแห่งเดนมาร์ก พระราชาธิบดีและพระราชินีแห่งเบลเยียม เจ้าชายเบอร์ทิลแห่งสวีเดนยุคแห่งเอดินเบเรอะ (บะระ) แห่งสหราชอาณาจักร สมเด็จพระจักรพรรดิแห่งอิหร่าน สมเด็จพระบรมราชินีนาถอลิซาเบธแห่งอังกฤษ และพระราชสวามี ฯลฯ

นางสาวจำเรียง พุทธประดับยังเป็นอาจารย์พิเศษในสถาบันการศึกษาต่าง ๆ คือ

- คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

- คณะนาฏศิลป์และดุริยางค์ สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล
- มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
- สถาบันพัฒนศิลป์ กรมศิลปากร
- คณะละครสมัครเล่นบ้านปลายเนิน

ในปีพ.ศ.2520 นางจำเรียงเกษียณอายุราชการและได้รับเชิญเป็นอาจารย์พิเศษในตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญการสอนวิชา นาฏศิลป์ ในปีพ.ศ.2531 ได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์—ละคร)

ท่านครบเกษียณอายุราชการในตำแหน่งข้าราชการชั้นพิเศษ เมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2520 กรมศิลปากรแต่งตั้งให้ท่าน เป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ ณ วิทยาลัยนาฏศิลป กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 1 ต.ค.2520 (อนันต์ ชูโชติ, 20-25)

นางสาวจำเรียง พุทธประดับ ถึงแก่กรรมลงในวันที่ 10 มีนาคม 2545 เวลา 0.58 น. ด้วยโรคเบาหวานและโรคหัวใจ รวมอายุ 85 ปี 2 เดือน

เจริญจิต ภัทรเสวี

นางเจริญจิต ภัทรเสวี เดิมชื่อเจริญ ภัทรเสวี เป็นบุตรีหลวงวัชร เสวินและนางจัน ภัทรเสวี เกิดเมื่อวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2458 ที่บ้านสมเด็จ อำเภอกลองसान จังหวัดกรุงเทพมหานคร นางเจริญจิต ภัทรเสวี เรียนหนังสือในบ้านจำนวน 2 ปี อ่านออกเขียนได้ นางเจริญจิต ภัทรเสวี เข้ารับราชการในตำแหน่งพนักงานแผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีตสำนักนายกรัฐมนตรี บรรจู่ในวันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2486 ต่อมาในวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2489 ได้เป็นศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ นางเจริญจิต ภัทรเสวีเป็น โขนนางผู้หญิงคนแรกทีแสดงเป็นนางสีดา นางมณโฑ นางบุญกาย เนื่องจากขุนวาศพิศวงชราภาพแล้ว นางเจริญจิตมีความสามารถจึงแสดงเป็นตัวนางทุกตัวในเรื่องรามเกียรติ์

นางเจริญจิตได้ถวายตัวเป็นละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ณ ตำบลสามเสน ตั้งแต่อายุ 7 ขวบ ท่านได้ฝึกเป็นตัวนางกับหม่อมครูเครือ จนเป็นผู้มีฝีมือในเชิงรำ จึงได้เป็นตัวนางเอกคู่กับนางสอาด แสงสว่าง ตัวพระอยู่เสมอ แสดงเป็นตัวไก่อแก้ว ในเรื่องพระลอ ตั้งแต่อายุ 10 ขวบ แสดงเป็นตัวนางคันธมาลีในละครดึกดำบรรพ์เรื่องกาวิ แสดงละครเรื่องราชาธิราช ซึ่งใช้บทของพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ท่านจึงมีความรู้ทางการรำและร้องต่างภาษาแบบละครพันทาง นางเจริญ ได้เดินทางไปแสดงละครในที่ต่างๆกับคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์

ต่อมาเจ้าจอมมารดาเขียนในรัชกาลที่ 4 ได้ขอตัวนางเจริญจิต และนางสอาด แสงสว่าง พระเอกคู่พระนางไปอยู่ที่วังของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานราธิปประพัน์พงษ์ เพื่อสอน

ทำร่ำให้ ครั้นพระนางเชอถักขมีลาวัณ ซึ่งเป็นพระนัดดาของเจ้าจอมมารดาเขียน ได้จัดตั้ง คณะละครขึ้น ได้ขอตัวนางเจริญจิต ภัทรเสวี และนางสอาด แสงสว่าง ไปอยู่ที่วังของท่านและ เข้าร่วมในคณะละครของท่านซึ่งมีชื่อว่า ละครปริดาลัย ในสมัยที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์ เจ้าหญิงเฉลิมเขตกรมงคล ทรงมีคณะละครก็โปรดให้คนางเจริญจิต ไปร่วมในคณะละครของ พระองค์ ละครของพระองค์เจ้าหญิงเฉลิมเขตกรมงคลทรงเล่นโดยใช้ฉากธรรมชาติที่ในสวนบริเวณ วังของท่าน ไม่มีโรงไม่มีฉาก ตัวละครแต่งกายตามที่ท่านทรงประดิษฐ์ขึ้น

ต่อมานางเจริญจิต สอบเข้าในกรมมหรสพแล้วมารับราชการในกรมศิลปากรในวันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2486 ท่านแสดงเป็นตัวนางวันทองในเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนพระไวยแตกทัพ เป็นตัวนางวิมาลา ในเรื่องไกรทองกับนายอาคม สายาคม นายอร่าม อินทรนัญแสดงเป็นตัว นางในเรื่องรามเกียรติ์แทบทุกบท เป็นนางคันธมาลีแสดงร่วมกับ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ณ สังคีตศาลาและโทรทัศน์

นางเจริญจิตเป็นผู้ประดิษฐ์ทำรำของนางสุพรรณมัจฉา และนางเบญจกาย และครุฑรี วรสระริน ประดิษฐ์ทำรำหนุमानในบทจับนาง แสดงครั้งแรก ณ หอประชุมกระทรวงวัฒนธรรม ประเทศสหภาพพม่า นครย่างกุ้ง ในปี พ.ศ. 2498 นอกจากนี้ท่านได้ประดิษฐ์ทำรำชุดชัชชาติรี (ตัวนาง) คู่กับนางมัลลิก ประภัสร์ (ตัวพระ) โดยมีนายโหมด ว่องสวัสดิ์ เป็นผู้ออกแบบ เครื่องแต่งกาย

ท่านได้สอนบทตัวนางเมรี ในละครเรื่องรถเสนให้กับนางรัชญา พวงประยงค์ ตามที่ คุณหญิงแพ้ว สนิทวงศ์เสนี มอบหมาย เพื่อแสดง ณ โรงละครศิลปากร ในพ.ศ. 2500 ซึ่งได้รับการ ชมเชยจากผู้ชมเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ท่านได้สอนตัวนางโขน นางละคร บทตัวแม่ ตัวนาง ที่เป็นนางงอน เช่น บทนางและยังสอนนาฏศิลป์ให้นักเรียนโรงเรียนนาฏศิลป์ด้วยสันธิ ให้แก่นาฏยศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร ในเวลาว่างนอกเวลาราชการท่านได้สอนนาฏศิลป์ให้แก่ บุคคลทั่วไปและคณะต่างๆ เช่น ที่วังพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุไรรัตน์ ศิริมานพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทรกานต์มณี หม่อมเจ้าดิศฐานุวัตติ ดิศกุล สมาคมนักเรียนเก่าอเมริกาและคณะ บ้านปลายเนิน คลองเตย เป็นต้น

นางเจริญจิต เกษียณอายุราชการในวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2518 ตำแหน่งศิลปินโท กรมศิลปากร ให้ท่านได้รับราชการต่อในตำแหน่งลูกจ้างประจำปฏิบัติหน้าที่สอนนาฏศิลป์ให้แก่ นักเรียนวิทยาลัยนาฏศิลป์ (ร่ำภา กนิษฐสุด, 2521: ม.ป.น.)

นางเจริญจิต ภัทรเสวี ถึงแก่กรรมเมื่อวันอังคารที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ. 2521 เวลา 20.15 น. ด้วยโรคมะเร็งที่ชั่วปอดลามไปที่ลำคอ รวมอายุ 62 ปี 10 เดือน (ปัญญา นิตยสารธรรม, 2541:90-94)

เจริญใจ สุนทรวาทีน

นางสาวเจริญใจ สุนทรวาทีน เป็นบุตรคนสุดท้องของพระยาเสนาะดุริยางค์ (แหม่มสุนทรวาทีน) กับคุณหญิงเสนาะดุริยางค์ (เรือน) เกิดเมื่อวันที่ 16 กันยายน พ.ศ.2458 ได้เรียนวิชาสามัญที่โรงเรียนศึกษานารี นางสาวเจริญใจเริ่มด้วยการเรียนดนตรีและขับร้อง ต่อมาจึงได้เรียนนาฏยศิลป์

นางสาวเจริญใจเรียนดนตรี ตอนเช้าก่อนไปโรงเรียน ตอนเย็นกลับจากโรงเรียน และตอนค่ำก่อนเข้านอน กับบิดาจะค่อยๆ สอนให้วันละเล็กละน้อย จนได้ความรู้ครบถ้วนทั้งกลวิธีเมื่อดพรายในการขับร้องไปจนถึงความถูกต้องตามอารมณ์ของเพลง นางสาวเจริญใจ สามารถตีระนาดเอกเพลงพญาโศก ได้จบครบ 4 เที้ยว ตามระเบียบวิธีการบรรเลงเดี่ยวระนาดเอก ทั้งรู้เนื้อร้องและปฏิบัติเครื่องสายได้ถึงเดี่ยวทุกเครื่องมือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งซอสามสาย

นางเจริญใจเข้าถวายตัวเป็นข้าหลวงเรือนนอก (ข้าหลวงไปกลับมิได้ประจำอยู่ในวัง) รัชกาลที่ 6 ทำหน้าที่เป็นนักร้อง ได้รับพระราชทานเสมาทองคำ รัชกาลที่ 6 ต่อมาในรัชกาลที่ 7 นางเจริญใจเข้าถวายตัวเป็นข้าหลวงสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระบรมราชินีนาถ มีหน้าที่ขับร้องและบรรเลงดนตรีประจำวงดนตรีมโหรีหลวงในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้นางสาวเจริญใจหัดละครหลวงจนได้แสดงเป็นนางบุษบา นางสีดา ต่อมาได้โอนมาเป็นครูสอนดนตรีในกรมศิลปากรเป็นครูและได้ร่วมแสดงของละครคณะพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมเขตมงคล โดยรับบทเป็นนางเอก (สัมภาษณ์ วนิดา หุ่นเชิดฉาย, 2 กุมภาพันธ์ 2550.)

รัชกาลที่ 8 นางสาวเจริญใจได้โอนมาสังกัดกรมศิลปากร

รัชกาลที่ 9 นางสาวเจริญใจเริ่มเข้าสอนดนตรีไทยที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปี พ.ศ.2508 จนถึงปัจจุบัน

19 มกราคม พ.ศ.2466 นางสาวเจริญใจประกวดขับร้องที่ ฅ วังบางขุนพรหม อายุได้ 8 ปี เป็นนักร้องที่อายุน้อยที่สุด ผลการประกวดขับร้องได้ที่ 3 พ.ศ.2492 ประกวดขับร้องเพลงไทยทางวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยได้ที่ 1 สำเนียงและทางร้องนั้นไพเราะจนกระทั่งกรรมการต้องขอตัวเป็นพิเศษ

ผลงานทางดนตรีไทยของท่านนั้นมีอีกเป็นอันมาก ทั้งการบันทึกแผ่นเสียงตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 7 เพลงแรกคือ เพลงอาถรรพ์

นางสาวเจริญใจสีซอสายและขับร้องพร้อมกันนับเป็นคนแรกในประวัติการณ์ดนตรีของสยามประเทศ การแต่งทางร้องเพลง ได้แก่ เพลงพญาสีเส้า จินตะหราวาคี สาวสุดสวย และฉลองพระนคร

ได้รับความไว้วางพระทัยจากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ให้เป็นผู้บรรจเพลงขับร้องถวายในบทพระราชนิพนธ์ส่วนพระองค์ต่างๆ การได้ร่วมทำงานดนตรีต่างๆ ตามพระบัญชาด้วย

เกียรติคุณทั้งปวงของท่าน รัฐบาลไทยจึงยกย่องให้เป็นสตรีสากลคนแรกที่เป็นศิลปินในปีสตรีสากล

ฉลาด พกุลานนท์

นายฉลาด พกุลานนท์ เป็นบุตรนายใช้ พกุลานนท์และนางล้อม พกุลานนท์ เกิดเมื่อวันที่ 2 พฤศจิกายน พ.ศ.2463 ณ บ้านพักในวังสวนกุหลาบ นายฉลาดมีพี่น้องรวม 5 คน โดยนายฉลาดเป็นบุตรคนที่สองของบิดามารดา เมื่อยังเยาว์วัยได้รับการศึกษาที่วังสวนกุหลาบ จนจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4

นายฉลาดได้สมรสกับนางสาวลำดวน หอมนาน มีเป็นบุตรธิดา 3 คน คือ

1. นายชฎิล พกุลานนท์ เป็นบุตรคนนี้สำเร็จการศึกษาและรับราชการเป็นข้าราชการระดับ 2 สังกัดกรุงเทพมหานคร
2. นางสาวอัปสร พกุลานนท์
3. นางสาวน้ำทิพย์ พกุลานนท์ ศึกษาศาสตรบัณฑิต

นายฉลาดสมัคร โขนหลวงสมัยรัชกาลที่ 7 โดยฝึกหัดที่บ้านเจ้าพระยาร่วงวงศ์พิพัฒน์(ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) ซึ่งขณะนั้น เรียกเด็กฝึกหัดโขนหลวงว่า “ เด็กชา ” นายฉลาดได้รับการเลือกให้ฝึกหัดโขนตัวนาง และได้รับอนุญาตจากคุณหญิงนัฎกานุกรักษ์ (เทศ นัฎกานุกรักษ์) ให้ไปฝึกถึงได้ตามความปรารถนา นายฉลาดได้เรียนนาฏศิลป์จากครูหลายท่าน ได้แก่ พระยานัฎกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฎกานุกรักษ์ จำห่วยุทธการ (เฉลิม รุทธะวณิช) จำรงงานรัตรุค (สุด ษจันท์) นายสง่า ศศิวงษ์ และท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี นายฉลาดเข้ารับราชการในตำแหน่งสิบแปดมงกุฎ สังกัดกรมพิณพาทย์และโขนหลวง แผนกโขนหลวงได้รับพระราชทานเงินเดือนๆละ 5 บาท ในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2479 เมื่อรัฐบาลได้สั่งโอนโขน-ละครหลวงมาขึ้นกับกรมศิลปากร นายฉลาดได้ย้ายมาประจำที่โรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์โดยได้รับมอบหมายให้เป็นครูสอนนาฏศิลป์โขนฝ่ายลิงและเป็นนักแสดง ต่อมาโรงเรียนศิลปากรแผนกนาฏดุริยางค์ ได้เปลี่ยนชื่อในระยะต่อมาเป็นโรงเรียนนาฏศิลป์ นายฉลาดก็เป็นครูสอนโขนฝ่ายลิงเมื่อโรงเรียนนาฏศิลป์แยกไปสังกัดกองศิลปศึกษา ซึ่งมีครูโขนลิงมากพอแล้ว นายฉลาดจึงทำหน้าที่ฝึกซ้อมกำกับการแสดงให้กองการสังคีต กรมศิลปากรเท่านั้น

นายฉลาดเป็นนักแสดงที่มีความรู้ ความสามารถทโขนลิง โดยเฉพาะบทบาทพาลีสอนน้องและนอกจากจะแสดงเป็นลิงตามที่เคยฝึกหัดมาแล้ว นายฉลาดยังแสดงเป็นยักษ์ได้ดีอีกด้วยเช่น กุมภกรรณ พิเภก ฯลฯ ที่ถนัดเป็นพิเศษคือ แสดงเป็นนางยักษ์ เช่น นางสัมหนักนางผีเสื้อสมุทร เป็นต้น นอกจากนายฉลาดจะแสดงโขนเป็นลิง ยักษ์ และกำกับการแสดง

ฝึกซ้อมได้เป็นอย่างดีแล้ว ยังมีความสามารถในการแสดงละครรำ และละครพูด นายฉลาดแสดงละครบทประพันธ์ของพลตรีหลวงวิจิตรวาทการทุกเรื่องและที่แสดงได้ถึงบทบาทเร้าใจผู้ชม คือ เจ้านครศรีธรรมราช ในละครเรื่องอนุภาพพ่อนุรามคำแหง

นายฉลาดรับเป็นครูสอนวิชานาฏศิลป์โขนให้แก่นักเรียนอนุบาลสมประสงค์ของพระองค์เจ้าสุขุมมาภินันท์เป็นองค์อุปถัมภ์และหม่อมคุณหญิงบริพัตรเป็นอาจารย์ใหญ่ ผู้ที่รับการฝึกหัดเป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์ นายฉลาดเป็นครูสอนโขนที่โรงเรียนอนุบาลสมประสงค์ จนกระทั่งปีพ.ศ.2503 โรงเรียนอนุบาลจึงจัดแสดงโขนชุดถวายลิง โดยกำหนดให้ผู้แสดงที่เป็นเด็กเล็กๆ และที่เชื้อพระวงศ์ชั้นหม่อมราชวงศ์ทั้งสิ้น ณ เวทีโรงเรียนจิตรลดา เพื่อถวายทอดพระเนตรในศุภวาระมงคลสมัยคล้ายวันประสูติพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าชิราลงกรณ์ ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าชิราลงกรณ์โปรดการแสดงโขนมากและใคร่จะทรงหัดโขนอย่างเด็กๆ เหล่านั้นบ้าง โขนที่โรงเรียนอนุบาลสมประสงค์ เป็นประจำทุกวันพุธ ครั้งแรกที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าชิราลงกรณ์เสด็จไปที่โรงเรียนอนุบาลสมประสงค์เพื่อจะทรงฝึกหัดโขนนั้น นายฉลาดได้ก็เชิญหัวโขนหลายหัวไปตั้งไว้บูชาแล้วทูลถามว่าจะทรงหัดเป็นตัวอะไร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯโปรดจะหัดเป็นหนุมานและแสดงโขนเป็นหนุมานตอน สืบมรรคา

ต่อมานักเรียนในโรงเรียนอนุบาลสมประสงค์ย้ายไปฝึกหัดโขนที่โรงเรียนจิตรลดาและสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ก็ทรงแสดงโขนเป็นครั้งสุดท้ายก่อนที่จะเสด็จไปปรับการศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ การแสดงโขนครั้งนั้นแสดงชุดพิรุณโหม่ง นายฉลาดได้เชิญนายกรี วรสระริน นาฏศิลป์ผู้มีฝีมือการแสดงโขนเป็นตัวลิงอย่างดีเยี่ยมผู้หนึ่งเข้าไปทำท่าแสดงถวายเป็นแบบ โดยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ทรงหัดตาม และนายฉลาดเป็นผู้จับท่าทางของพระองค์ให้ถูกต้องตามแบบ นอกจากนี้ฉลาดจะเชิญครูกรีเข้าไปสอนในโรงเรียนจิตรลดาแล้ว ยังเชิญนายประพันธ์ สุกนระชาติ นายจตุพร รัตนวราหะ นายชม้อย ธานีเชียร และนายปัญญา นิตยสุวรรณ

นอกจากนี้นายฉลาดได้นำคณะนาฏศิลป์ไทยไปแสดงโครงการศิลปวัฒนธรรมสัญจรไปแสดงตามจังหวัดต่างๆและในต่างประเทศ เช่น สหภาพพม่า สิงคโปร์ อินโดนีเซีย มาเลเซีย ลาว ออสเตรเลีย ฟิลิปปินส์ สหภาพโซเวียต และประเทศสุดท้ายที่เพิ่งไปแสดงคือ สาธารณรัฐประชาชนจีน เมื่อปลายปี พ.ศ.2522

นายฉลาดรับราชการอยู่ในกองการสังคีต กรมศิลปากร จนเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ.2522 (ปัญญา นิตยสุวรรณ, 2523: 117-130)

นายฉลาดเกษียณอายุในวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2524 กรมศิลปากรได้เชิญให้ดำรงตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ไทย นายฉลาด พுகุลานนท์ถึงแก่กรรมในวันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2530 ด้วยอุบัติเหตุ

เฉลย ศุขะวณิช

นางเฉลย ศุขะวณิช เดิมชื่อ ฮวย แต่สุด เป็นบุตรนายเงิน และนางเนีย แต่สุด เกิดเมื่อวันที่ 11 เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2447 ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ประทานให้คือ รัชฎพฤกษ์ และได้ใช้นามสกุลนี้ตลอดเวลาที่รับพระกรุณาให้เป็นละคร ท่านมีพี่น้อง 6 คน ชาย 3 หญิง 3 ท่านได้สมรสกับพระยาอมเรศร์สมบัติ (ต่วน ศุขะวณิช) เมื่ออายุ 21 ปี หลังจากสมรสสามีได้ขอร้องให้หยุดการแสดง ดังนั้นท่านจึงต้องอำลาจากเวทีละคร ไปปฏิบัติหน้าที่แม่บ้านเพียงอย่างเดียว ท่านมีเป็นบุตร-ธิดา 4 คน คือ

1.นายมาโนช	ศุขะวณิช
2.นางสาวยุพดี	ศุขะวณิช
3.แพทย์หญิงระพิน	สนิทพันธ์
4.นางวิไล	วาดวิสุทธิ์

นางเฉลยเข้าเรียนในชั้นประถมศึกษาที่โรงเรียนราษฎร์ซึ่งอยู่ใกล้บ้าน ท่านได้หนีมารดา ลงเรือตามคุณท้าวณารัตนารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) ไปในวังตั้งแต่อายุ 7 ขวบ ท่านได้ฝึกหัดละคร จนถึงอายุ 13 ปี คุณหญิงจรยา ยุทธกิจ (เอี่ยม ไกรฤกษ์) จัดดอกไม้รูปเทียนให้ท่านไปถวายตัวเป็น ละครของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา

นางเฉลยมีรูปร่างสูงโปร่งจึงได้รับเลือกให้ฝึกหัดเป็นตัวพระ แต่เนื่องจากท่าทางที่นุ่มนวล จึงเปลี่ยนให้ไปเป็นนาง โดยอยู่ในความดูแลของท่านครูหลายท่าน เช่น

- หม่อมครูนุ่ม (หม่อมในกรมหมื่นสฤทธิราชสวัสดิ์ พระองค์เจ้านาวรัตน์)
- หม่อมครูอึ้ง (หม่อมในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ)
- หม่อมครูแย้ม (หม่อมในเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์)

นางเฉลยได้รับการฝึกฝนเป็นพิเศษจากหม่อมครูนุ่มซึ่งเป็นที่ท่านครูผู้ใหญ่ฝ่ายตัวนาง นอกจากนั้นครูทั้งสามที่สอนเป็นประจำอยู่แล้ว ยังได้รับถ่ายทอดจากครูท่านอื่นอีกหลายท่านที่เข้ามาสอนเป็นครั้งคราว เช่น เจ้าจอมมารดาเขียน ในรัชกาลที่ 4

- เจ้าจอมมารดาสาย ในรัชกาลที่ 5
- เจ้าจอมละม้าย ในรัชกาลที่ 5
- ท่านครูหิม

นางเฉลยได้เรียนรำเพลงช้า-เพลงเร็ว เชิด เสมอ รำเชิดฉิ่ง ต่อจากนั้นก็เรียนระบำชุดต่างๆ และหน้าพาทย์ที่ต้องใช้ประกอบการแสดงในตอนนั้น เมื่อจะแสดงละครเรื่องใด ตอนใด ท่านครูก็จะแจกบทเฉพาะตัวและฝึกซ้อมอย่างเข้มงวด เมื่อถวายตัวได้ไม่นานนัก ท่านได้รับคัดเลือกเป็น เทพธิดาคู่สุดท้ายเพราะรูปร่างเล็กมาก ในรำสี่บทประกอบการแสดงชุด เมขลา-รามสูร ในการแสดงครั้งนี้ได้รับรางวัลจากคุณท้าวณารัตนารักษ์เป็นจี้ทับทิมรูปหยดน้ำ

ต่อมาได้เลื่อนเป็นเทพธิดาคู่หน้า และเป็นตัวเอกฝ่ายนางละครในและละครนอก ดังนี้

ประเภทละครใน

เรื่องอิเหนา ได้รับบทเป็นมะเดหี ประไพสุหรี ครุสา

เรื่องอุณรุท ได้รับบทเป็น นางศุภลักษณ์

เรื่องรามเกียรติ์ ได้รับบทเป็น หัวหน้ารากษส

ประเภทละครนอก

เรื่องสังข์ทอง ได้รับบทเป็น นางมณฑล นางจันทา

เรื่องสังข์ศิลป์ชัย ได้รับบทเป็น นางเกษรสุมณฑา

เรื่องควี ได้รับบทเป็นนางคันธมาลี (ตอนจีหึง) เฒ่าทศประสาท (ตอนเผาพระขรรค์)

เรื่องพระอภัยมณี เรื่องนี้แสดงหลายคราวกล่าวได้ว่าแสดงตั้งแต่ต้นจนจบเคยได้รับบทเด่นหลายตัว เช่น นางวารี (ตอนเหยยอุศเรน) นางสุวรรณมาลี (ตอนหึงหน้าป้อม)

นางสาวเฉลยย้ายไปอยู่วังเพชรบูรณ์เติบโตเป็นสาวแล้ว ขณะที่ย้ายไปนั้นอายุประมาณ 15-16 ปี ก่อนที่จะย้ายไปก็ได้รับการคัดเลือกให้เป็นตัวเอกฝ่ายนางในละครดึกดำบรรพ์ที่จะจัดแสดง โดยได้ฝึกท่ารำจากหม่อมครุฑม่อมครุอึ้ง และหม่อมครุแยม ฝึกการร้องจากหม่อมครุมาลัย เมื่ออายุได้ประมาณ 19 – 20 ปี ภายหลังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมาและสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัยทิวงคตแล้ว มิได้มีผู้ใดอุปถัมภ์ ข้าหลวงในวังต่างก็แตกกระจัดพลัดพรากออกไปดำเนินชีวิตตามสภาพฐานะดั้งเดิม ข้าหลวงกลุ่มหนึ่งซึ่งรวมตัวได้ประมาณ 70 คน ได้จัดตั้งคณะละครขึ้น โดยมีหม่อมครุอึ้งและหม่อมครุฑม่อมครุเป็นผู้จัดการคณะ ใช้ชื่อว่า “คณะครุณีชั้นสูง” จัดแสดงเร่ไปตามสถานที่ต่างๆ เช่น โรงภาพยนตร์ ได้รับความนิยมนจากผู้ดูพอสมควร ต่อมาพระยาวิชัยสุนทร ได้รับช่วงเป็นผู้จัดการคณะ แต่ดำเนินการได้ไม่นานเปลี่ยนผู้จัดการอีกหลายท่าน ผลที่สุด นายช. ชองฮ้วน ซึ่งเป็นเจ้าของและผู้จัดการ โรงภาพยนตร์พัฒนากร ที่มีชื่อเสียงในยุคนั้น รับคณะละครไว้อุปการะ ให้สถานที่พักอาศัยอาหารพร้อมมูลและเปลี่ยนชื่อคณะใหม่ว่า “ราตรีพัฒนา” นางสาวเฉลยไปเป็นผู้แสดงแต่มิได้พักอาศัยอยู่กับคณะละคร เพียงแต่ร่วมแสดงเท่านั้น แสดงอยู่ได้ปีเศษ

ต่อมาเมื่อปีพ.ศ. 2500 ขณะที่มิอายุได้ 53 ปี ทางโรงเรียนนาฏศิลป์ (ขณะนี้ เป็นวิทยาลัยนาฏศิลป์) ต้องการที่จะบรรจุครูละคร ที่มีความรู้ความสามารถ ครูเฉลยได้รับการชักชวนจากครูลมุล ยมะคุปต์ ให้มาร่วมสอน นางเฉลยจึงคิดที่จะปฏิบัติงานเพื่อราชการและจรโลงศิลปะอันสูงค่านี้ไว้ จึงรับคำที่จะมาทำการสอน โดยได้รับการรับรองความรู้ความสามารถจากคุณหญิงแพ้ว สนิทวงศ์เสนี ผู้เชี่ยวชาญกรมศิลปากรด้วย ระยะเวลาที่รับราชการอยู่นั้น ได้ใช้ความรู้ความสามารถทางด้านนาฏศิลป์ ถ่ายทอดฝึกหัดและควบคุมการฝึกซ้อมให้กับศิษย์จำนวนมาก

ผลงานของนางเฉลยที่ร่วมคิดประดิษฐ์ขึ้น คือ

1.เป็นผู้ฝึกสอนศิลปินตัวนาง ตั้งแต่นางเอกไปจนถึงนางกำนัล ในละครรา
ทุกเรื่องที่วิทยาลัยนาฏศิลป์จัดแสดง

2.เป็นผู้ประดิษฐ์ท่ารำที่เป็นแบบฉบับของกรมศิลปากรหลายชุด เช่น

-ท่ารำชุดกนิษฐารำ (จากเรื่องจันทน์กิริ) โดยคิดร่วมกับครูลมุล
ขมะคุปต์ ประกอบเพลงหน้าพาทย์กนิษฐารำ แสดงครั้งแรกในงานรับน้องใหม่ ณ หอประชุม
วิทยาลัยนาฏศิลป์ พ.ศ.2508

-ชุดโบราณคดี 4 ชุด คือ ชุดทวารวดี ชุดศรีวิชัย ชุดลพบุรี และ
ชุดเชียงแสน โดยคิดร่วมกับครูลมุล ขมะคุปต์ เมื่อปีพ.ศ. 2511

-ชุดฟ้อนแคน ประดิษฐ์ขึ้นโดยอาศัยท่ารำของชาวไทย
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือคิดร่วมกับครูลมุล ขมะคุปต์ แสดงทางสถานีโทรทัศน์ช่อง 3 ประมาณ
ปีพ.ศ.2518

-ชุดแข็งสัมพันธ์ นำท่าแข็งหลาย ๆ แบบ เข้าผสมผสาน โดยคิด
ร่วมกับครูลมุล ขมะคุปต์ในงานต้อนรับฯพณฯรองนายกรัฐมนตรีสาธารณรัฐประชาชนจีน
(นายเติ้งเสี่ยวผิง) เมื่อวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ.2521

3.เป็นผู้ให้ท่ารำแบบโบราณ ซึ่งเป็นท่ารำที่ศิลปินหวงแหนหลายชุด เช่น

-ท่ารำเชิงฉิ่งสุกัลักษณ์แบบเต็ม ฉบับของหม่อมครุฑม

-ท่ารำชุดสุกัลักษณ์อุ้มสม ฉบับหม่อมครุฑม – หม่อมครูอึ้ง

-ท่ารำฉายวันทองแบบเต็ม ฉบับบทประพันธ์ของหลวงพัฒน์
นพวงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์)

-ท่ารำฉายสุรปนา ฉบับหม่อมครุฑม

-ท่ารำฉายขอพระกลืน ฉบับหม่อมครุฑม

-ท่ารำฉายนางถ้อยกิ่งไม้เงินทอง (สองนางเนื้อเหลือง) ฉบับ

เจ้าจอมละม้ายท่ารำฝรั่งคู่ (อุณรุท - นางอุษา พระอรชุน -เมขลา) ฉบับหม่อมครูอึ้ง-หม่อมครุฑม

4.เป็นผู้วางหลักสูตรและฝึกสอนนาฏศิลป์ไทยทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติ
แก่นักเรียน นักศึกษาวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร และวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา
คณะนาฏศิลป์และดุริยางค์

5.เป็นที่ปรึกษาให้ความคิดเห็นในเรื่องเกี่ยวกับการละครทุกประเภท
โดยเฉพาะละครดึกดำบรรพ์และละครร้อง แก่นักเรียน นิสิตและนักศึกษาทั่วไป

6.เป็นผู้ฝึกหัดให้กับศิลปินและนักเรียน นักศึกษา วิทยาลัยนาฏศิลป์
กรมศิลปากร ในการแสดงละครของกรมศิลปากรบางเรื่อง เช่น

พ.ศ.2501 ละครพันทางเรื่องพญาผานอง ฝึกซ้อมตัวนางอ้วลิม

- พ.ศ.2502 ละครนอกเรื่องสุวรรณหงส์ (ตอนกุมภภณฑ์ถวายน้า) ฝีกซ้อมตัวนางเกศสุริยงตัวจริง
- พ.ศ.2503 ละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอนตีกลี ฝีกซ้อมตัวนางมณฑา
- พ.ศ.2504 โขนชุดพรหมาศตร์ ฝีกซ้อมระบำพรหมาศตร์ (หน้าซ่าง)
- พ.ศ.2513 ละครนอกเรื่องกาวิ ตอนนางในกลองศึก ฝีกซ้อมตัวเด่าทศประสาท
- พ.ศ.2515 ละครอิงประวัติศาสตร์ เรื่องศรีธรรมมาโศกราช ฝีกซ้อมตัวนางโนรี
- พ.ศ.2519 ละครอิงประวัติศาสตร์ เรื่องศึกเก้าทัพ ฝีกซ้อมตัวนางเอกชื่ออัญชัญ (ชุดนักเรียน) และตัวประกอบอื่น ๆ
- พ.ศ.2522 ละครเรื่องเรื่องสาวเครือฟ้า ฝีกซ้อมตัวสาวเครือฟ้าและตัวเอกอีกหลายตัว
- พ.ศ.2523 ละครพันทางเรื่อง ราชธาธิราช ตอนสัจจะสมิงนครินทร์ ฝีกซ้อมตัวนางเกษรา และตัวแสดงประกอบ

นางเฉลยได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตรีตาภรณ์ซ่างเฟือก (ตช.) ในพ.ศ.2531และทวิตยาภรณ์มิ่งกัญไทย (ทม.) ในพ.ศ. 2536 ปริญญาภิตติมศักดิ์สูงสุด คือปริญญาศิลปกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิตภิตติมศักดิ์ (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) นอกจากนี้ท่านยังได้เชิดชูเกียรติให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปการแสดง (นาฏศิลป์) ประจำปี 2530 จากสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ(2544 : 27-30) นางเฉลย สุขะวณิซ ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 14 เมษายน พ.ศ.2544 เวลา 20.00 น.ด้วยโรครชารวมอายุ 96 ปี

ไชยยศ คุ่มมณี

นายไชยยศ คุ่มมณี เป็นบุตรนายพิเสศ คุ่มมณีและนางพุ่มประยงค์ คุ่มมณี เกิดเมื่อวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2478 อยู่บ้านเลขที่ 1840/18 หลังวัดภานิรังสี ตำบลบางพลัด อำเภอบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร

นายไชยยศ สำเร็จการศึกษาาระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ที่โรงเรียนเทศบาล๑เมื่อปี พ.ศ. 2487 ต่อมาสำเร็จการศึกษาาระดับนาฏศิลป์ชั้นสูง ที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ เมื่อปีพ.ศ.2512 ได้วุฒิศรศาสตร์บัณฑิต

นายไชยยศ รับราชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคิตกรมศิลปากรวันที่ 1 กันยายน พุทธศักราช 2502

นายไชยยศ เริ่มฝึกหัดเป็นตัวอักษรกับนายอร่าม อินทรนัฏ นายหยัด ช้างทองและฝึกหัดเพิ่มเติมกับหลวงวิลาศวงาม (หรั่า อินทรนัฏ) ท่านแสดงโขนเป็นตัวเอก เช่น แสงอาทิตย์ ทศกัณฐ์ มาริศ ไมยราพณ์ วิรุณจำบัง กุมภกรรณ เป็นต้น และในด้านการแสดงละคร ท่านได้แสดงเป็นขุนแผน ในละครเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน แสดงเป็นพระยาเดโช ในละครเรื่องพระร่วง แสดงเป็นม้าเอก ในละครเรื่อง รถมเสน

นายไชยยศ คຸ້มมณี สอนโขนทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ คັນคว้าประดิษฐ์คิดปรับปรุงทำรำให้เข้ากับคำร้อง พากย์ เจริจา แก่นักศึกษาวิทยาลัยนาฏศิลป์ และกำกับการแสดงตามที่ได้รับมอบหมายในราชการกรมศิลปากร (พุดผล อรุณรัถถาวรและคณะ, 2548:78-79) และท่านเกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ 30 กันยายน 2538

ถ้วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก, หม่อม

หม่อมถ้วน เดิมชื่อ ถ้วน ภัทรนาวิก เป็นบุตรนายกลั่น ซึ่งเป็นบุตรพระยาภักดีภัทรกร (จ้อง ภัทรนาวิก) และนางลำไย ภัทรนาวิกซึ่งเป็นชาวจังหวัดพระนครศรีอยุธยา หม่อมถ้วนเกิดเมื่อวันที่ พุศ. 2426 ตรงกับวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2426 ที่บ้านเหนือวัดทองธรรมชาติ อำเภอลองสาน จังหวัดธนบุรี หม่อมถ้วนมีพี่น้อง 5 คน คือ

1. นางสาวแดง
2. นางสาวเจิม
3. นายแสง
4. นางสาวศุภลักษณ์ ภัทรนาวิก (หม่อมถ้วน)
5. พระวิเศษสาลี (สุข ภัทรนาวิก)

หม่อมถ้วน เป็นหม่อมของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์แต่ไม่มีเป็นบุตรธิดา

ขณะที่หม่อมถ้วนยังเยาว์วัย บิดาได้ขายเรือนไปซื้อแพอยู่บางลำพูล่าง ต่อมาบิดาเสียชีวิตลง ณ แพน้น ขณะนั้นหม่อมถ้วนมีอายุได้ 6 ขวบ มารดาจึงขายแพพาลูกๆ ไปอยู่กับญาติ ภายหลังได้มาอยู่กับนายจาดมีธิดาชื่อเลียบเป็นคุณหญิงของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) และเฉลิม

หม่อมถ้วนอยู่บ้านนางจาดและติดตามเฉลิมเข้าไปดูการฝึกหัดละครในบ้านเจ้าพระยาเทเวศร์จึงเข้ารับการศึกษาเป็นตัวนางกับหม่อมวัน มารดาของพระยาวิชิตชลธาร (ม.ล. เวศร์ กุญชร) ตั้งแต่อายุ 9 ขวบ แต่คุณหญิงเอมซึ่งเป็นย่าไม่ชอบให้หลานมาฝึกละครจะเอาตัวกลับ แต่หม่อมถ้วนไม่ยอมไป จึงพยายามฝึกฝนจนเป็นตัวนางฝีมือดีจนเป็นที่เมตตาของเจ้าพระยาเทเวศร์ จนอายุ 16 ปีท่านเป็นหม่อมของเจ้าพระยาเทเวศร์ ท่านอยู่กับเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ จนอายุ 27 แล้วได้ลาออกจากบ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ในราว พ.ศ. 2453 ไปอยู่กับญาติ หลังจากได้มีการ

ปฏิวดีวัฒนธรรม หม่อมต่วนได้เปลี่ยนชื่อเป็นสกุลลักษณะตามที่เคยแสดงเป็นตัวนางสกุลลักษณะ
ในละครเรื่องอุณรุท

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และเจ้าพระยา
เทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ได้ร่วมกันสร้าง และฝึกหัดละครดึกดำบรรพ์ แสดง ณ วังบ้านหม้อ หม่อมต่วนก็
ได้รับการฝึกหัดให้แสดงละครดึกดำบรรพ์ด้วย ท่านเป็นตัวนางยุบล (นางค่อม) ในเรื่องอิเหนา
ตอน ตัดดอกไม้ขายกริช ซึ่งหม่อมต่วนแสดงได้ดียิ่ง และได้นำมาสอนถ่ายทอดให้แก่ศิษย์บางคน
ในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ (วิทยาลัยนาฏศิลป์) กรมศิลปากร เช่น นางสาวอัมพร พวงประยงค์
 ฯลฯ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สิ้นพระชนม์แล้ว และ
ประดิษฐานศพอยู่ในท้องพระโรง วังท่าพระ หม่อมต่วนได้ไปราบทางค่อม ถวายหน้าพระโกศ
เพื่อสักการะด้วยความกตัญญูตเวที ที่ทรงพระเมตตาโปรดแนะนำและฝึกฝนให้

ต่อมาตั้งกรมปีพาทย์และกรมโขนหลวงในกระทรวงวัง คุณหญิงเทศ สุวรรณภารต ได้
ชักชวนเข้ามารับราชการในกรมปีพาทย์และ โขนหลวง และได้มอบหน้าที่ให้ฝึกละครดึกดำบรรพ์
และโขนหลวง เมื่อยุบกระทรวงวัง ก็ออกจากราชการ และเมื่อตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางค์ ขึ้นในกรม
ศิลปากร หม่อมต่วนได้เข้ารับราชการเป็นครูผู้ฝึกสอนนาฏศิลป์อยู่ในโรงเรียน และช่วยแนะนำ
เรื่องนาฏศิลป์แก่สถานศึกษาและวงสังคีตอื่นๆ ท่านได้รับการยกย่องจากลูกศิษย์ เรียกว่า
“หม่อมครู”

หม่อมต่วน ได้รับการฝึกหัด เป็นตัวนางสีดา ในเรื่องรามเกียรติ์ เป็นตัวนางสกุลลักษณะ เรื่อง
อุณรุท (เป็นตัวนางรจนา) เรื่องสังข์ทอง ตอนเลือกคู่รอบพิเศษคู่กับนางมัลลิกา คงประภัสร์ เมื่อ
พ.ศ.2497 ท่าน ได้อาสาแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทองตอนเลือกคู่หาปลาแสดงเป็นตัวนางรจนาซึ่ง
กรมศิลปากรได้มีการจัดให้มีการแสดงชุดครูขึ้นเป็นรอบพิเศษ ณ โรงละครศิลปากรในคืนวันที่
1 เมษายน พ.ศ.2497 และคืนวันที่ 20 พฤษภาคม พ.ศ.2497 ขณะนั้นหม่อมต่วนอายุย่างเข้า 71 ปี
ในรอบคืนวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2497 หม่อมต่วนเป็นแผลพุพองที่เข้าเวลารับทรงงานเสี่ยง
พวงมาลัยยกขากระดกยืนเดียวไม่ได้ เมื่อรำเหนื่อยเกรงว่าจะล้มจึงให้ครูเพ็ญจันทร์ ปราโมช ที่
แสดงเป็นพี่เลี้ยงช่วยประคองประคอง การแสดงคืนวันที่ 20 พฤษภาคม พ.ศ.2497 การแสดงทั้ง
2 รอบได้รับการต้อนรับจากประชาชนอย่างหนาแน่นและเป็นการแสดงครั้งสุดท้ายของหม่อมต่วน

ประมาณต้นเดือนตุลาคม พ.ศ. 2499 หม่อมต่วนได้ล้มป่วยลง นายชนิด อยู่โพธิ์ได้ไปปรับ
ตัวมารักษาตัว ณ โรงพยาบาลหญิง ท่านฝากฝังศพให้กับนายชนิด อยู่โพธิ์ช่วยจัดการงาน
ศพให้

ผลงานการถ่ายทอด

หม่อมครุฑ่วน ได้ฝึกหัดเด็กด้านโขน-ละครในขณะที่อยู่บ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ และฝึกหัดนักเรียนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์และประดิษฐ์ทำรำต่าง ๆ

- ถ่ายทอดทำรำ นางยวบลา เรื่องอิเหนา ตอนตัดดอกไม้ฉายกริช แก่นางสาวอัมพร พวงประยงค์ ฯลฯ

- ฝึกหัดและประดิษฐ์ระบำชุดต่าง ๆ คู่กับนางมัลลิกา คงประภัสร์ และนางลมุล ยมะคุปต์ แสดงประกอบในละครพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ

- ประดิษฐ์ทำรำวงมาตรฐานให้เหมาะสมกับเพลงรำวงที่แต่งขึ้นใหม่ 10 เพลงร่วมกับนางมัลลิกา คงประภัสร์

- ฝึกหัดทำรำตัวนาง

หม่อมครุฑ่วนถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2499 ด้วยโรควันโรค รวมอายุได้ 73 ปี 4 เดือนกับ 14 วัน (ชนิด อยู่โพธิ์, 2501: 3-13)

ทรวง ปรางค์โพธิ์อ่อน

นายทรวง ปรางค์โพธิ์อ่อน เป็นบุตรนายชูแก้ว และนางสุน ปรางค์โพธิ์อ่อน เกิดวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2460 แขวงเทศน์ เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร ท่านมีน้องชายฝาแฝด ซึ่งเสียชีวิตเมื่ออายุ 8 ปี และมีน้องชายอีก 1 คน นายทรวงสมรสกับนางลำเอียง ปรางค์โพธิ์อ่อน มีเป็นบุตรธิดา 11 คน คือ (เพลินพิศ กำราญ, 2532 : 29-31)

1.นายมงคล	ปรางค์โพธิ์อ่อน
2.นายพิชัย	ปรางค์โพธิ์อ่อน
3.นางพิมพ์พา	(ไม่ทราบนามสกุล)
4.นายชุมพล	ปรางค์โพธิ์อ่อน
5.นางสายทอง	เจริญกุล
6.นางพวงทอง	(ไม่ทราบนามสกุล)
7.นายวันชาติ	ปรางค์โพธิ์อ่อน
8.นางพวงทิพย์	(ไม่ทราบนามสกุล)
9.นางสาวปรางทอง	ปรางค์โพธิ์อ่อน
10.นางสาวพิกุล	ปรางค์โพธิ์อ่อน
11.เด็กหญิงฉัตรแก้ว	ปรางค์โพธิ์อ่อน

นายทรงเรียนหนังสือที่โรงเรียนเทียนรูปพลี ตั้งอยู่ตรงข้ามกับธนาคารแห่งประเทศไทย (ปัจจุบันเลิกกิจการแล้ว) เรียนต่อที่โรงเรียนรัตนปัญญาจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 ต่อมาย้ายไปเรียนต่อที่วังสวนกุหลาบและมีโอกาสเรียนที่โรงเรียนศรีอยุธยาเรียนได้ 3 ปี โรงเรียนศรีอยุธยาจึงเลิกกิจการไป

นายทรงเรียนนาฏศิลป์ที่บ้านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) ถนนพระอาทิตย์ ในสมัยรัชกาลที่ 7 ท่านเรียนโขนกับนายสง่า ศศิวิมล นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) นายถม โทธิเวส จำห่วยุทธการ (สุด คชจันทร์) และจำเริญงานรัดรด (เฉลิม รุทธระวณิช) เป็นครูสอน ต่อมาได้ย้ายไปเรียนต่อที่วังสวนกุหลาบ ที่อาคารในบริเวณด้านหลังพระบรมมหาราชวังที่เรียกกันว่า ท้ายวัง จนจบหลักสูตรการฝึกโขน

นายทรงเข้ารับราชการในกรมมหรสพ กระทรวงวัง มีหน้าที่แสดงโขนในงานต่างๆ ของราชการ โดยแสดงเป็นเสนาอักษัจฉกรตั้งแต่ พ.ศ. 2487 ทางราชการยุบกรมมหรสพและโอนศิลปโขนไปอยู่กรมศิลปากร ท่านได้รับบรรจุเป็นข้าราชการตำแหน่งศิลปปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ในระยะที่อยู่กรมศิลปากรได้รับการอบรมฝึกฝนวิชานาฏศิลป์โขนเพิ่มเติมจากหลวงวิลาศวงงาม (หรรษา อินทรนัญ) จนสามารถแสดงโขนเป็นอักษัจฉกรได้ และแสดงเป็นตัวพระราม สำหรับบทบาทตัวอักษัจฉกรที่ท่านแสดง แสดงได้สุดฝีมือ เป็นที่ชื่นชอบของผู้ชมคือ พิจิตรไพบร์ พี่เลี้ยงแสดงอาทิตย์

นายทรงได้รับการถ่ายทอดลีลาท่าทางการแสดงละครจากท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทยของกรมศิลปากร ท่านได้แสดงหลายเรื่องคือ

ละครในเรื่องอิเหนา ตอนประสันตาค่อนก แสดงเป็นอิเหนากู้กับนายอาคม
สายาคม แสดงเป็นปันหยี

ละครนอกเรื่องพระอภัยมณี ตอนพระอภัยมณีพบนางละเวงแสดงเป็นศรีสุวรรณ
ละครเรื่องเรื่องสาวเครือฟ้า ของวิทยาลัยนาฏศิลป์ แสดงเป็นเฒ่าสน

ละครเงาะป่า แสดงเป็นยอปาน

นายทรงได้เดินทางไปแสดงโขน-ละครในจังหวัดทั่วทุกภาค ส่วนต่างประเทศเคยเดินทางไปประเทศกัมพูชาประชาธิปไตย มาเลเซีย สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวและอินโดนีเซีย

นายทรงรับราชการตั้งแต่ชั้นจัตวาได้เลื่อนขั้นมาตามลำดับจนเป็นข้าราชการชั้นโท ภายหลังราชการเปลี่ยนระบบชั้นข้าราชการใหม่ นายทรงจึงได้เป็นข้าราชการระดับ 4 ตำแหน่งนาฏศิลป์ 4 จนกระทั่งครบเกษียณอายุ เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2521 แต่ทางกรมศิลปากรได้จ้างต่อเป็นครูผู้ฝึกสอนนาฏศิลป์โขนให้แก่แก่นักเรียนนาฏศิลป์ นายทรง ปรารค์โพธิ์อ่อน ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2550 เวลา 23.00 น. ด้วยโรคชรา รวมอายุ 90 ปี

ทองสุก ทองหลิม

นายทองสุก ทองหลิม เป็นบุตรนายอ้อด และนางเลียบ ทองหลิม เกิดวันที่ 8 มิถุนายน พ.ศ. 2482 นายทองสุก ทองหลิม สำเร็จการศึกษาระดับนาฏศิลป์ชั้นกลาง สมรสกับนางพวงค์ ทองหลิม มีเป็นบุตร 1 คน

นายทองสุก ทองหลิม เริ่มรับราชการเมื่อวันที่ 27 ตุลาคม พ.ศ.2512 ตำแหน่งศิลปินจัดวาง กองการสังคีต กรมศิลปากร ได้เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ตริตาภรณ์มงกุฎไทยในปีพ.ศ. 2526

นายทองสุกเริ่มฝึกหัดด้วยอักษรกับนายอร่าม อินทรนัญ นายหยัด ช้างทอง และนายขอแสง กักดีเทวา ต่อมาย้ายมาฝึกหัดเป็นตัวพระกับหลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัญ) นายอาคม สาขาคมนายจ่านงค์ พรพิสุทธิ ภายหลังได้รับการฝึกหัดเพิ่มเติมจาก คุณหญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี นางลมุล ยมะคุปต์ นางเฉลย สุชะวนิช นางมัลลิกา ประภัสร์ (ครูหมั่น) แสดงเป็นตัวเอกในเรื่องรามเกียรติ์ เช่น พระราม พระลักษมณ์ พระอิสวร พระนารายณ์ อินทรชิตแปลง พระอรชุน หนุมานแปลง เป็นมานพ พระพรหม พระอินทร์ เป็นต้น ในด้านการแสดงละคร แสดงเป็นกวี ในละครเรื่อง กวี แสดงเป็นอาบู่หะซัน ในละครเรื่อง อาบู่หะซัน แสดงเป็นพลายชุมพล พระไวย ขุนแผน พระพันวษา พลายบัวในละครเรื่อง ขุนช้างขุนแผน แสดงเป็นไกรทอง ในละครเรื่องไกรทอง แสดงเป็นจูล่งในละครเรื่องสามก๊ก ด้านงานที่ได้รับมอบหมาย เป็นครูสอนพระให้กับนักเรียน นักศึกษาในวิทยาลัยนาฏศิลป์ทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค เป็นวิทยากรในการอบรมครูทั่วไปเป็นผู้ฝึกสอนนาฏศิลป์ให้แก่ศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์สถาบันและหน่วยราชการอื่นๆ ที่ขอมา

ในเมื่อวันพฤหัสบดีที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2527 นายทองสุกได้รับพระราชทานครอบครัวประกอบพิธีไหว้ครู โขน-ละคร (พุดผล อรุณรัถถาวรและคณะ, 2548 : 70-71) นายทองสุก ทองหลิม ได้ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ.2542 รวมอายุ 60 ปี

ทองเริ่ม มงคลนัญ

ครูทองเริ่ม มงคลนัญ เป็นบุตรนายอิน (เนื่องจากปีที่ท่านเกิด พ.ศ.2450 ยังไม่มีพระราชบัญญัติการใช้นามสกุล) เกิดเมื่อวันที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2450 ที่บ้านตำบลจักรวรรดิ (หลังวัดเชิงเลนหรือวัดบพิตรพิมุขวรวิหาร อำเภอสามพันหวงศ์ จังหวัดพระนคร กรุงเทพมหานคร) เมื่อท่านอายุ 5 ขวบ บิดาได้นำท่านไปมอบเป็นบุตรบุญธรรมของหลวงรามภรตศาสตร์ (ยม มงคลนัญ) และนางบุญเรือน มงคลนัญ ท่านเคารพอุปัชฌาย์บิดามารดาที่แท้จริง หลวงรามภรตศาสตร์เป็นศิลปินโขนฝีมือเยี่ยมในสมัยรัชกาลที่ 5 และ 6 ท่านเลี้ยงดูและให้ใช้นามสกุลเสมือนเป็นบุตร

นายทองเริ่ม มงคลนัฏสมรสกับนางลำลี มงคลนัฏ แต่ไม่มีเป็นบุตรไว้สืบสกุล ท่านัก ณ บ้านเลขที่ 62/223 ถนนเอกชัย บางขุนเทียน

นายทองเริ่มได้ศึกษาชั้นประถมศึกษาที่โรงเรียนวัดประยูรวงศาวาส ใน พ.ศ. 2462 ตำบล คลองสาน อำเภอคลองสาน จังหวัดพระนคร พุทธศักราช 2462 ฝั่งธนบุรี นายทองเริ่มเรียนชั้นประถม ปีที่ 1 ก็ย้ายไปอยู่โรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์กรมมหรสพ ซึ่งเป็นโรงเรียนใน พระบรมราชานุเคราะห์ของสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ครั้นอายุครบ 20 ปี นายทองเริ่มอุปสมบทเป็นพระภิกษุจำพรรษาที่วัดราชบูรณราชวรวิหาร (วัดเลียบ) 3 เดือน จึง ลาสิกขาบท

นายทองเริ่มฝึกโขนตั้งแต่อายุ 12 ปี ในขณะที่เป็นนักเรียนโรงเรียนพรานหลวง ได้รับเบี้ย เลี้ยงเดือน 9 บาท พร้อมเครื่องแบบแต่งกายปีละ 2 ชุด ท่านฝึกหัดโขน 7 มีตั้งแต่พ.ศ.2462-2468 ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 7 กรมมหรสพถูกยุบ โรงเรียนพรานหลวงก็ถูกยุบไปด้วย นักเรียนจึงแยกย้าย กันไป ถึงแม้จะเป็นโขนหลวงแต่ไม่ได้รับราชการ นายทองเริ่มจึงไปอยู่กับคณะหลวงราชพงษ์ ภัคดี ซึ่งเคยเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 6 และได้จัดตั้งโขนเอกชนขึ้นเมื่อพ.ศ. 2470 รวบรวมพวก โขนที่แยกย้ายกันไปมารวมกัน นายทองเริ่มแสดงเป็นยักษ์ได้หมดทุกตัว ตั้งแต่เสนายักษ์จนถึงยักษ์ ต่างเมืองมังกรกัณฐ์ มุลพล่า ทศกัณฐ์ ฯลฯ นอกจากนี้ท่านยังมีความสามารถในการแสดง โขนจักรอกได้อย่างคล่องแคล่วในบทมังกรกัณฐ์ โขนคณะหลวงราชพงษ์แสดงไปที่ทั่วประเทศ ไทยโดยทางเรือ ต่อมากรมศิลปากรฟื้นฟูนาฏศิลป์ไทย นายธนิต อยู่โพธิ์ดำรงตำแหน่งหัวหน้า กองการสังคีตกรมศิลปากรสำนักนายกรัฐมนตรี ต่อมาหลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัฏ) ชอบ ฝีมือนายทองเริ่ม จึงชวนเข้ารับราชการที่กรมศิลปากร เมื่อพ.ศ. 2489 ในตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร อัตราเงินเดือน 24 บาท ปฏิบัติหน้าที่ครูสอน นาฏศิลป์ไทยและผู้แสดงในโรงเรียนนาฏศิลป์ ท่านมีความสามารถในการสอนโขนอย่างดียิ่งและ แก้ไขท่าทางของนักเรียนที่มีความผิดปกติ ในท่าทางการเดินโขน เช่น ผู้รำคอติ่ม (คอยื่นไป ช้างหน้ามากเกินไป ไม่ตั้งลำคอตรง) และผู้เดินยกขาขึ้นลงไม่เป็นจังหวะ ท่านช่วยแก้ทำให้ เด็ด ท่านเอาใจใส่ในการสอนมาก อธิบายชัดเจน

นายทองเริ่มรับราชการในกรมศิลปากรตั้งแต่ปี พ.ศ.248 จนถึง 2511 มาโดยตลอด ก่อนจะ เกษียณอายุราชการได้รับพิจารณาเลื่อนตำแหน่งเป็นศิลปินโท และรับราชการจนอายุครบ 60 ปี เมื่อปี พ.ศ.2511 แต่เนื่องจากเกิดหลังเดือนตุลาคมจึงครบเกษียณอายุในปี พ.ศ.2512 กรมศิลปากร จ้างให้เป็นครูสอนนาฏศิลป์โขนฝ่ายยักษ์ของวิทยาลัยนาฏศิลป์

ผลงานการแสดงที่ดีเด่นในชีวิตการแสดงของนายทองเริ่ม มงคลนัฏ คือแสดงเป็นนันทก ในนาฏกรรมชุดนิ้วเพชร โดยมีที่ท่านคุณหญิงแก้ว สนิตวงศ์เสนี ฝึกหัดให้นายทองเริ่มแสดง บทนันทกในโอกาสที่รัฐบาลจัดแสดงเนื่องในมงคลวโรกาสทรงรับรองพระราชอาคันตุกะ หลายครั้ง นอกจากนี้ยังมีการถ่ายทำภาพยนตร์ชุดนิ้วเพชรโดยบรรยายเป็นภาษาอังกฤษเพื่อเผยแพร่

ไปยังนานาประเทศ ผลงานการแสดงของท่านจึงเป็นที่รู้จักแพร่หลายทั่วไป เมื่อรัฐบาลจัดตั้ง
โรงละครแห่งชาติขึ้นในปีพ.ศ. 2508 กองหัตถศิลป์ ได้หล่อรูปการแสดงรวม 3 ชุด คือ
พระนารายณ์ปราบหนทุก ราชัตชาติ และเจ้าเงาะกับรจนา ประดิษฐานไว้หน้าโถงโรงละคร
แห่งชาติ นายทองเริ่มได้เป็นต้นแบบตัวหนทุก ให้ช่างกองหัตถศิลป์ กรมศิลปากรปั้นรูป และ
หล่อด้วยโลหะสำริด

นอกจากนี้ นายทองเริ่มจะมีความสามารถในการแสดงละคร เช่น แสดงละครเรื่องอิเหนา
เป็นประสันดา ตอนประสันดาต่อนก และเป็นนางพรายตานี ในละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
ตอนพลายเพชร พลายบัวออกศึก เป็นต้น (ดิ๊ก หวังในธรรมและปัญญา นิตยสุวรรณ, 2527:9-22)

นายทองเริ่ม มงคลนัฏ ถึงแก่กรรมวันที่ 7 พฤศจิกายน พ.ศ.2532 ด้วยโรคชรา

เทศ นัฏกานุรักษ์, คุณหญิง

คุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์ เป็นบุตรนายเนียม และนางเมื่อง การสาสนะ เกิดเมื่อวันที่
17 สิงหาคม พ.ศ. 2421 ตรงกับวันเสาร์ แรม 4 ค่ำ เดือน 9 ปีชวด คุณหญิงเทศ มีพี่น้อง
ร่วมบิดาคือ

- 1 นายเขียน
- 2 นางโหมด ถึงแก่กรรม
- 3 นางแม่น

คุณหญิงเทศได้สมรสกับพระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต)ซึ่งรับราชการอยู่ใน
กรมมหรสพ ซึ่งเจ้าพระยาเทเวศร์ฯเป็นผู้บังคับบัญชา พระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต)
ให้คนไปสู่ขอเจ้าพระยาเทเวศร์ซึ่งท่านก็อนุญาตให้คุณหญิงเทศสมรสกับพระยานัฏกานุรักษ์เมื่อ
อายุ 32 ปี มีเป็นบุตร 3 คน คือ

1. นางทองเทศ สมรสกับพันเอกพิเศษ พิศพัฒนะ อมรวิสัยสรเดช
2. นางสาวทองกร สุวรรณภารต ข้าราชการบำนาญ สำนักงานคณะกรรมการ
ข้าราชการพลเรือน
3. นายทองสิงห์ สุวรรณภารต ข้าราชการกรมไปรษณีย์โทรเลข

ส่วนเป็นบุตรของพระยานัฏกานุรักษ์ที่เกิดแต่ภรรยาเก่า คือ นายทองแถมได้รับ
พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงไพจิตรนันทการได้ฝึกหัดละครมาในบ้านเจ้าพระยาเทเวศร์
ตั้งแต่อายุน้อย ๆ จึงมีความสนิทสนมกับคุณหญิงเทศเป็นอย่างดีมาตลอด ชีวิตครอบครัวของท่าน
ราบรื่น

คุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์ได้เรียนนาฏศิลป์เมื่ออายุ 10 ปี โดยเข้าไปอยู่บ้านเจ้าพระยา
เทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) ที่ถนนอัษฎางค์ ท่านได้ฝึกละครจากหม่อมอม

เรียนยักษ์จากหม่อมคร้าม เรียนพระจากหม่อมเข้ม ตัวละครสำคัญในรุ่นเดียวกับคุณหญิงเทศ คือ หม่อมพร้อมมีชื่อเสียงเป็นตัวอิจฉา ส่วนครูนางคือหม่อมเลื่อนและหม่อมวันมีชื่อเสียงเป็นตัวนาง บุญบา เมื่อสาวรุ่นท่านมักแสดงเป็นตัวรามสูร ร่วมกับหม่อมละมัย กุญชร ณ อยุธยา ซึ่งหม่อมต่วน เป็นนางเมขลาในการแสดงละครดึกดำบรรพ์ท่านได้แสดงเป็นระตูจระกา ตัวเจ้าเงาะซึ่งแสดงได้ประจักษ์เป็นตัวเอง สามารถใช้กระบองคล่องแคล่วเหมือนส่วนหนึ่งของตัวเจ้าเงาะ และเวลา ล้อเล่นกับท้าวสามลทำให้เกิดความขบขันและความภาคภูมิใจซ่อนอยู่ในตัว นอกจากนี้คุณหญิงเทศ แสดงเป็นนางศุรปนา ซึ่งแสดงเป็นตัวนางกษัตริย์ และเป็นนางอิจฉาซึ่งเป็นบทที่แสดงยาก

ในรัชกาลที่ 6 พระยานัฏกานุกัรย์ได้รับราชการในกรมมหรสพ คุณหญิงเทศได้เป็น ละครหลวง และแสดงละครถวายตัวในบทต่าง ๆ เป็นที่พอพระราชหฤทัย จึงทรงพระราชทาน ตราจุลจอมเกล้าแก่คุณหญิงเทศ ในปีพ.ศ. 2462 และได้รับพระราชทานเข็มพระปรมาภิไธยราม ร. ชั้น 2 เป็นเกียรติพิเศษและได้รับพระราชทานเสมา รัชกาลที่ 6 ชั้น 2 เข็มข้าหลวงเดิม ใน สมัยรัชกาลที่ 7 ทรงตัดถอนค่าใช้จ่ายในพระราชสำนักก่อน พระยาและคุณหญิงก็ออกไปรับ พระราชทานบำนาญตั้งแต่พ.ศ. 2469-2470 แล้วกลับรับราชการอีกครั้งหนึ่ง เหตุที่กลับเข้ารับ ราชการเนื่องจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้จัดงานเลี้ยงประทานเป็นเกียรติยศที่ วังตึกกุลตามธรรมเนียม แสดงเรื่องรามเกียรติ์ ตอนนารายณ์ปราบหนทุก คุณหญิงเทศแสดงเป็น ตัวหนทุก ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนพอใจมากเมื่อกลับไปก็ส่งของกำนัลมาให้เป็นกระเป่าถือ สำหรับงานราตรีทำด้วยกระเป่าเพชรประดับ และได้กราบบังคมทูลชมเชยละครที่ได้ดูที่วังตึกกุล พระยานัฏกานุกัรย์แสดงเป็นท้าวแสนกฤษ เมื่อทรงทอดพระเนตรแล้วทรงมีพระบรมราชโองการให้ เจ้าพระยาวรวงศ์พัฒนเสนาบดีกระทรวงวัง เรียกพระยาและคุณหญิงนัฏกานุกัรย์กลับเข้ารับ ราชการในกระทรวงวัง ตำแหน่งผู้ฝึกละครหลวง

เมื่อพ.ศ.2483 สตรีบรรดาศักดิ์คณะหนึ่งได้ร่วมกันจัดแสดงละครที่หอประชุมจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย คุณหญิงเทศร่วมแสดงเป็นเจ้าเงาะคู่กับหม่อมต่วนแสดงเป็นรจนา เรื่องสังข์ทอง ตอนรจนาเลี้ยงพวงมาลัย ในงานนี้มีการแต่งหน้าคุณหญิงเป็นเงาะแทนสวมหัวโขนโดยอาจารย์ ศิววงษ์ กุญชร เป็นผู้แต่งหน้าให้ด้วยเกรงว่าท่านจะเป็นลม ขณะนั้นท่านอายุ 62 ปี และชุดนี้แสดง อีกครั้งในงานวันเกิดเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์อายุ 70 ปี และเป็นการแสดงครั้งสุดท้าย

ท่านได้ถ่ายทอดทำรำนางศุรปนาแก่นางสาวอำพันทอง อมรวิสัยสรเดช ผู้เป็นหลานรัก ซึ่งรำสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ในงานฉลองพระชันษาครบ 100 ปี ซึ่งทางรัฐบาลจัดขึ้น ณ พิพิธภัณฑสถาน เมื่อ พ.ศ. 2506 จัดโดยเชื้อสายละครดึกดำบรรพ์ แห่งบ้านหม้อ

ในปีพ.ศ.2504 รัชกาลที่ 9 ทรงดำริว่าทำรำของไทยที่สำคัญ ๆ กำลังจะสูญหาย ควรจะมีการถ่ายภาพยนตร์และต่อวิชานี้เอาไว้ ทำรำที่สำคัญที่สุดคือทำออกองค์พระพิราพเป็นทำรำที่ สักดิ์สิทธิ์ ดังนั้นการถ่ายทอดวิชาผู้เป็นครูต้องเลือกเฟ้นศิษย์อย่างเข้มงวดไม่ต่อทำให้ง่ายๆ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยและตามหาผู้รู้จากบรรดาศิลปิน ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กราบบังคมทูลว่านายรงกักดี (เจียร จารุจรณ) ซึ่งรับราชการตำรวจหลวงในปัจจุบันเป็นผู้ออกองค์พระพิราพ เคยได้รับครอบมาจากพระนันทกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ทรงรับสั่งให้นายรงกักดี (เจียร จารุจรณ) ไปร่ำถวายเป็นที่ภาพไว้ นายรงกักดี (เจียร จารุจรณ) ได้กราบบังคมทูลว่าถ้าได้คุณหญิงเทศมาตรวจสอบท่าจะทำได้ทำที่เป็นแบบแผนสมบูรณ์ รัชกาลที่ 9 จึงมีพระบรมราชโองการให้คุณหญิงเทศเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันนั้นด้วย ขณะนั้นคุณหญิงเทศอายุ 80 ปีเศษ การเข้าเฝ้าครั้งนี้เป็นงานนาฏศิลป์ชิ้นสุดท้ายของท่าน

คุณหญิงนันทกานูรักษ์ ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ.2510 เป็นบุตรหลานได้นำศพบรรจุไว้ที่วัดธาตุทอง ถนนสุขุมวิท และรับพระราชทานเพลิงศพวันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2511 รวมอายุ 89 ปี

ธงไชย โทษยามย์

นายธงไชย โทษยามย์ เป็นบุตรร้อยโทล้อมและนางทองอยู่ โทษยามย์ เกิดวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2482 ที่กรุงเทพฯ มีพี่สาว 1 คน พี่ชาย 3 คน

นายธงไชย โทษยามย์ แต่งงานกับนางสาวสมพิศ จันทบาลวงศ์ เมื่อพ.ศ.2503 มีธิดา 3 คน คือ

- 1.นางสาวอัญชลี โทษยามย์
- 2.นางสาวจิรวรรณ โทษยามย์
- 3.นางสาวฉันทิยา โทษยามย์

นายธงไชย โทษยามย์ เรียนโรงเรียนเทศบาลวัดคงมูลเหล็ก จนถึงประถมศึกษาปีที่ 4 ได้รู้จักคุ้นเคยกับนางสาวนภา หวังในธรรม ซึ่งรับราชการในกรมศิลปากร ท่านจึงได้รับการแนะนำจากนางนภา หวังในธรรมให้ไปเรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์ นายธงไชยเรียนในชั้นต้นปีที่ 1 โดยหัดเป็นตัวพระกับนายอาคม สายาคม ขณะนั้นขาดแคลนผู้ฝึกหัดเป็นตัวนางกับขุนวาศพิศวง (แถม ศิลปชีวิต) ครูฝึกหัดโขนตัวนางเห็นว่านายธงไชย โทษยามย์ มีรูปร่างและหน้าตาเหมาะที่จะเป็นตัวนางจึงขอตัวไปเป็นตัวนาง ซึ่งนายธงไชยไม่ชอบแต่ต้องทำตามความประสงค์ของครู เมื่อต้นปีการศึกษา พ.ศ. 2495 ซึ่งมีนักเรียนสมัครเรียน 47 คน ในปีนั้นต้องการรับ 50 คน นักเรียนที่เรียนและมีความประพฤติดีมีความขยันหมั่นเพียรได้เป็นศิลปินสำรอง เดือนละ 15 บาท ระหว่างเรียนชั้นกลางปีที่ 3 ท่านได้รับเลือกให้แสดงเป็นพระลักษมณ์คู่กับนายทองสุก ทองหลิม ซึ่งแสดงเป็นพระราม ท่านสำเร็จการศึกษาหลักสูตรนาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 เมื่อพ.ศ. 2506 แล้วสมัครเข้า

รับราชการในตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร ต่อมาได้แสดงละครเรื่องมโนห์ราเป็นตัวแทนกินรีบริวาร และเป็นนางกำนัลในการแสดงโขน จนถึงขั้นต้นปีที่ 4 นายชงไชยมิรุปร่างสูงใหญ่จึงย้ายไปฝึกหัดตัวยักษ์ โดยฝึกจากนายทองเริ่ม มงคลนนุ เป็นผู้จับทำรำคนแรกและฝึกหัดจากนายหยัด ช่างทอง ท่านรำฝีมือดีมากจึงได้ฝึกหัดตัวดีร่วมกับรุ่นพี่คือ นายรามพ โปธิเวสเป็นนักเรียนอาวุโสของผู้ฝึกหัดยักษ์ ท่านแสดงเป็นเสนายักษ์คู่หน้า ท่านแสดงเป็นม้าต้น ในละครเรื่องสุวรรณหงส์ ตอนกุมภกณฑ์ถวายม้า นายชงไชย โปชยารมย์ เกษียณอายุในปี พ.ศ. 2542 (เพลินพิศ กำราญ, 2532 : 32-36)

ธีรยุทธ ยวงศรี

นายธีรยุทธ ยวงศรี เป็นบุตรนายช้อยและนางถนอม ยวงศรี เกิดเมื่อวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2477 ที่โรงพยาบาลศิริราช อำเภอบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร นายธีรยุทธ ยวงศรี ได้สมรสกับนางสุภา ยวงศรี มีเป็นบุตร 3 คน คือ

1. นางสาวสุทธิรักษ์ ยวงศรี
2. นายรัชชัย ยวงศรี
3. นางสาวสุชาทิพย์ ยวงศรี

นายธีรยุทธอยู่บ้านเลขที่ 107 หมู่ที่ 2 ถนนโพธาราม ตำบลช้างเผือก อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

นายธีรยุทธสำเร็จการศึกษาระดับนาฏศิลป์ชั้นกลางและวุฒิประกาศนียบัตรครูพิเศษมัธยม (พ.ม.) ท่านเริ่มรับราชการเมื่อวันที่ 30 ตุลาคม 2515 ตำแหน่งครูจัตวา วิทยาลัยนาฏศิลป์เชียงใหม่

นายธีรยุทธ ได้เริ่มฝึกหัดเป็นตัวพระ กับหลวงวิลาศวงงาม (หว่า อินทรนัญ) และนายอาคม สายาคม ต่อมานางมัลลิกา ประภัสร์ (ครูหมั่น) ผู้เป็นยายพาไปฝึกหัดเพิ่มเติมกับคุณหญิง นัญญานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)

นายธีรยุทธแสดงเป็นตัวเอกในเรื่องรามเกียรติ์ เช่น พระราม พระลักษมณ์ อินทรชิตแปลงหนุมานแปลงเป็นมานพ พระอิศวร พระนารายณ์ เป็นต้น และท่านได้แสดงละครอีกหลายเรื่อง เช่น แสดงเป็น จักรกฤษณ์ ในละครศึกคำบรรพ์เรื่อง อูณรุท แสดงเป็นสินสมุทร ในละครเรื่องพระอภัยมณี ตอนพบนางละเวง แสดงเป็นพลาชชุมพล ในละครพันทางเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ตอนพระไวยแตกทัพ แสดงเป็นพลาชเพชร ในละครพันทางเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ตอนพลาชเพชรบัวออกศึก แสดงเป็นพราหมณ์ ในละครเรื่องสุชนมโนห์รา ตอนบุชายัญ แสดงเป็นพราหมณ์ ในละครเรื่อง พระสุชนมโนห์รา ตอนบุชายัญแสดงเป็นที่เลี้ยงพระรถเสน ในละครนอกเรื่องพระรถเมรี แสดงเป็นคนชง ในละครเรื่องอิเหนา ตอนประสันตาค่อนก แสดงเป็นบริวารจระเข้ ในละคร

เรื่องไกรทอง ตอนปราบชาละวัน แสดงเป็นตัวละครต่างๆ เป็นครั้งคราวที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ เชียงใหม่และในรายการศรีสุภานาฏกรรม เป็นต้น

นายธีรยุทธเป็นผู้จัดทำเอกสาร คำบรรยายเกี่ยวกับละครโขน และการแสดงพื้นเมืองของ ไทยล้านนา เป็นที่ปรึกษาศิลปินพันธ์ ทั้งในวิทยาลัยนาฏศิลป์ และสถาบันอื่นในการทำ วิทยานิพนธ์ เป็นวิทยากรในการอบรมครู อ.ศ.ร.เป็นผู้บรรยายเกี่ยวกับการเพื่อนรำในการประชุม ป.ศ.ร.ร่วมกับวิทยากรอื่นในกระทรวงศึกษาธิการ นายธีรยุทธเคยช่วยนางมัลลีย์ (ครูหมั่น) คงประภัสร์ จัดเตรียมเครื่องสังเวชนิพัทธ์ให้ไว้ครู เป็นผู้ติดตามหลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัญ) และติดตามนายอาคม สายาคม ไปประกอบพิธีไหว้ครูปีการศึกษา 2524 ที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ เชียงใหม่ ได้ทำพิธีมอบให้เป็นพิธีกรช่วยเหลือในการครอบครูแก่นักศึกษา (พลูผล อรุณรักถาวร และคณะ, 2548:66-67)

นายธีรยุทธ ยวงศรีได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ตริตราภรณ์มงกุฎไทย ใน ปีพ.ศ. 2526

นพรัตน์ หวังในธรรม

นางนพรัตน์ หวังในธรรม เป็นบุตรีนายอบและนางสายใจ ไชยวสุ เกิดวันเสาร์ที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2480 ตรงกับปีฉลู ท่านเป็นบุตรคนที่ 6 ในจำนวน 8 คน ซึ่งเป็นหญิง 4 คน ชาย 4 คน ดังมีรายนามดังนี้

1. นางเกษมศรี	สมิทินทุ
2. นายสำราญ	ไชยวสุ
3. นางสาวฉลวย	ไชยวสุ
4. นายสำริด	ไชยวสุ
5. นางสุคนธ์	ศรีวัลย์
6. นางนพรัตน์	หวังในธรรม
7. นายสวัสดิ์ชัย	ไชยวสุ (เสียชีวิต)
8. นายสำเร็จ	ไชยวสุ

นางนพรัตน์ หวังในธรรมได้สมรสกับนาเสรี หวังในธรรม เมื่อพ.ศ. 2511 มีเป็นบุตรธิดา รวม 2 คนดังนี้

1. นางสาวศุภมงคล	หวังในธรรม
2. นายมิ่งมงคล	หวังในธรรม

ปัจจุบันอยู่บ้านเลขที่ 42/579 หมู่บ้านเขาวพรรณ ตำบล บางศรีทอง อำเภอ บางกรวย
จังหวัดนนทบุรี

นางนพรัตน์เรียนระดับประถมศึกษาที่โรงเรียนนาฏศิลป์ฝึกหัดรำละครตัวพระกับนางลมุล
ยมะคุปต์ซึ่งเป็นครูคนแรก นางนพรัตน์ หวังในธรรม เรียนจบการศึกษาประกาศนียบัตรนาฏศิลป์
ชั้นสูงจากวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรุงเทพมหานคร และสำเร็จปริญญาตรีศึกษาศาสตร์บัณฑิต วิชาเอก
นาฏศิลป์ (ละคร) จากวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา (มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี
ในปัจจุบัน)

นางนพรัตน์ได้ฝึกหัดรำละครจากนางลมุล ยมะคุปต์ ได้ออกแสดงละครครั้งแรกใน
เรื่องไชยเชษฐ รับประทานเป็นตัวนารายณ์ธิเบศร์ตอนเข้าป่าและตอนประลองศร ในขณะเดียวกัน
หม่อมครูต่วน (สุภลักษณ์ ภัทรนาวิก) ได้ขอตัวจากนางลมุล ไปฝึกหัดเป็นตัวนาง โดยหม่อมครู
ต่วนได้ถ่ายทอดทำรำตัวนางเริ่มตั้งแต่การหัดคลาน จับมือ จับเดี่ยวขาดิดกำแพง ท่านได้แสดงเป็น
นางบุษบา ตอนบุษบาเลี้ยงเทียน ในงานโรงเรียน และเป็นนางบุษบา แสดงทางดึกดำบรรพ์
อาจารย์ละเอียด เหราบัตร์ เป็นนางมะเดหัวและนางสาวชุตาสกุลแก้ว แสดงเป็นอิเหนา แสดง
ณ สวนอัมพรเก่า

นอกจากนางนพรัตน์จะได้รับการถ่ายทอดความรู้การรำละครจากนางลมุล ยมะคุปต์และ
หม่อมครูต่วนแล้ว ท่านยังได้รับการถ่ายทอดจากนางผัน โมรากุล นางสอาด แสงสว่าง นางมัลล
กประภัสร์ นางสินีนากู โพธิเวส ท่านผู้หญิงผ่องแผ้ว สนิทวงศ์เสนี นางเฉลย สุขะวณิช นางเพ็ญ
จันทร์ ปราโมทย์ นางสาวนิตยา จามรมาน นางศิริวัฒน์ ดิษยนันท์ นางกรรณกาญจน์
โรหิตเสถียร นางอัจฉรา อยู่ปิยะ นางลิ้นจี่ จารุจรณ

ผลงานด้านการแสดงละครของนางนพรัตน์ ดังนี้

1. พระนารายณ์ธิเบศร์ กวางทอง ไก่แก้ว นกยูงตัวเอก เพลงหน้าพาทย์
เพลงคูกุพาทย์ตอนประตาระกาหลาแปลงเป็นนกยูง พระรามตอนเป็นกุมาร ตอนปราบกานาสูร
และเป็นสังข์ศิลป์ชัย จากการถ่ายทอดของนางลมุล ยมะคุปต์
2. นางบุษบาทั้งทางดึกดำบรรพ์และทางละครใน นางรจนาทั้งทางดึกดำบรรพ์
และละครนอก นางสีดาทรงเครื่อง เชิดฉิ่งสีดาผูกศอ นางสีดาละครดึกดำบรรพ์ และนางจันทร์
ตรวจพล จากการถ่ายทอดของหม่อมครูต่วน (สุภลักษณ์ ภัทรนาวิก)
3. นกยูงตัวเอก ระบายโบราณคดี ชุตสุโขทัย จากท่านผู้หญิงผ่องแผ้ว สนิทวงศ์เสนี
4. การร้องและรำซัดไหว้ครู และการจัดทำเครื่องสังเวทในพิธีไหว้ครูจากครูมัลล
กประภัสร์
5. บทบาทนางเจ้ามารยาและการตีไม้ปู้ ไม้รบแบบจีนในหลักสูตรชั้นสูงปีที่ 2
จากนางผัน โมรากุล

6. การแสดงละครดึกดำบรรพ์เรื่องคาวี สังข์ทองตอนเลือกคู่ ละครนอกเรื่อง สังข์ศิลป์ชัย และราชาธิราช เป็นต้นจากนางสอาด แสงสว่าง

7. นางจันทร์ตรวจพล จากนางสาวจำเรียง พุทธประดับ

8. การแสดงละครพูด และละครวิทยุจากนางอัมพร ชัยกุล

9. ละครดึกดำบรรพ์ของวังสวนกุหลาบ ดรสาแบหลาแบบเต็ม จากนางเฉลย สุขะวณิช

10. วันทองแต่งตัว นุชฉายวันทอง และนางสีดาลุยไฟจากนางอัจฉรา อยู่ปิยะ

11. นางคันทมาลีแต่งตัวทางละครดึกดำบรรพ์ และละครนอก จากนางลิ้นจี่ จารุจรณ

นอกจากนี้นางนพรัตน์ ได้รับการถ่ายทอดทำร่ำตามหลักสูตรวิทยาลัยนาฏศิลป์ จากครูอีกหลายท่าน

นางนพรัตน์ได้ประดิษฐ์ทำร่ำชุดระบำหลายชุด เช่น ระบำกล้วยไม้พิไลพรรณ ให้กับมหาวิทยาลัยเอเชียอาคเนย์ ระบำสังข์ การแสดงเปิดซีเกมส์ ณ สนามศุภชลาศัย และระบำนพรัตน์ 100 กว่าคน งานกีฬาเขตจังหวัดจันทบุรีและสุพรรณบุรี นอกจากนี้ท่านได้จัดการแสดงพระสถิตในดวงใจไทยทั่วหล้า 8 จังหวัด เนื่องในงานเฉลิมพระชนมพรรษา ครบ 6 รอบ และระบำรัตนปิยชาติ

นางนพรัตน์ รัชมการที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากรในตำแหน่งศิลปินสำรองชั้นจัตวา เมื่อวันที่ 3 กันยายน พ.ศ. 2500 ได้ถ่ายทอดความรู้ให้ลูกศิษย์ในวิทยาลัยนาฏศิลป์ และนาฏยศิลป์ในกรมศิลปากร ถ่ายทอดความรู้ให้แก่บัณฑิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม มหาวิทยาลัยนเรศวร มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต และมหาวิทยาลัยเอเชียอาคเนย์

นางนพรัตน์ได้เป็นศิลปินแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้รับรางวัลเพชรสยามราชมงคล สรรเสริญและได้รับพระราชทานรางวัลพระสิทธิธาดาทองคำจากมหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต ประจำปี 2548 (มธรส โอयरาร์ตันและคณะ, 2548:103-126)

นางนพรัตน์ หวังในธรรมรัชมการที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากรในตำแหน่งศิลปินสำรองตั้งแต่ปีพ.ศ. และรัชมการเรื่อยมาจนเกษียณอายุราชการเมื่อปีพ.ศ. 2540 กรมศิลปากรได้เชิญให้เป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทยมาจนถึงปัจจุบัน

นฤมัย ไตรทองอยู่

นางนฤมัย ไตรทองอยู่ เดิมชื่อนฤมัย สิงเสนห์เป็นบุตรธิดาแดง และนางถวิล สิงห์เสนห์ เกิดเมื่อวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2479 ท่านมีพี่น้อง 2 คน

นางนฤมัยได้เริ่มเข้าเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 และ 2 ตามลำดับที่โรงเรียนใกล้บ้าน หลังจากจบประถมปีที่ 2 แล้วจึงมาสอบเข้าเรียนต่อชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 ที่โรงเรียนนาฏศิลป์ ในปีพ.ศ. 2492 โดยเลือกวิชาเอกละคร

นางนฤมัย เรียนเป็นตัวนางในสาขาละครที่โรงเรียนนาฏศิลป์ ครูคนแรกที่ฝึก คือ ครูเจริญจิต ภัทรเสวี ต่อมานางลมูล ยมะคุปต์ นางผัน โมรากุล และนางมัลลิก คงประภัสร์ให้ไปหัดตัวละครตัวพระเนื่องจากรูปร่างสูงใหญ่หน้ารูปไข่ โดยเริ่มฝึกหัดนาฏศิลป์ไทยเบื้องต้น เพลงช้า เพลงเร็ว แม่บท เซ็ดเสมอจนกระทั่งระบำมาตรฐาน นอกจากนี้ยังเรียนกับนางอัมพร ชัชกุล นางมัลลิก คงประภัสร์ หม่อมครุถ้วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก นางสอาด แสงสว่าง นางสาวจำเรียง พุทธประดับ นางสุวรรณณี ชลานุเคราะห์ และนางศิริวิวัฒน์ ดิษยนันทน์

นางนฤมัยได้รับบรรจุเป็นศิลปินสำรองตั้งแต่เรียนชั้นกลางปีที่ 1 เรียนด้วยทำงานด้วย ได้รับเงินเดือน เดือนละ 15 บาท จนได้รับการบรรจุเป็นข้าราชการชั้นจัตวา เมื่อเรียนจบชั้นสูงปีที่ 2 จึงได้รับการบรรจุเป็นข้าราชการในตำแหน่งศิลปินชั้นตรี ในวันที่ 3 กันยายน พ.ศ. 2503

นางนฤมัยได้ถ่ายทอดบทบาทตัวเองให้แก่ครูอาจารย์ในวิทยาลัยนาฏศิลป์ เช่น

-บทบาทพลายบัว ให้กับนายสุกชัย จันทรสุวรรณ คณบดีสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์
นางสาวขวัญใจ คงถาวร อาจารย์ 1 ระดับ 5 และนักศึกษาของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์

-บทบาทพระลอให้กับนางสาวอัจฉรา จันท์ อาจารย์ 2 ระดับ 7

สำหรับบทบาท “ขวัญชัย” ยังไม่เคยถ่ายทอดให้กับศิษย์คนใดในวงการนาฏศิลป์เลย

ท่านได้ปฏิบัติมาตลอดจนกระทั่งเกษียณอายุราชการในตำแหน่ง อาจารย์ 3 ระดับ 8 เมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2540 กรมศิลปากรได้เชิญเป็นผู้เชี่ยวชาญสาขานาฏศิลป์ไทย

นางนฤมัย แสดงละครเป็นตัวเอกหลายเรื่อง เช่น

- พลายบัว จากละครเสภา เรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ตอนพลายเพชรพลายบัวออกศึก
- ขวัญชัย จากละครหลวงวิจิตรวาทการ เรื่องอนุภาพแห่งศีลสัตย์
- พระลอ จากละครพันทาง เรื่องพระลอ ตอนเลี้ยงน้ำ
- สุวรรณหงส์ จากละครนอกเรื่องสุวรรณหงส์ ตอนกุมภกณฑ์ถวายม้า
- สิ่งพระราม จากละครพันทาง เรื่องราชาธิราช ตอนสมิงพระรามอาสา
- พระสุธน จากละครชาตรีเรื่องมโนห์รา
- ไกรทอง จากละครนอก เรื่องไกรทอง ตอนไกรทองอาสา

- สุหรานางจาละครเรื่องอิเหนา ตอน บรรวสรวง
- พระสุวรรณหงส์ ในละครนอกเรื่องสุวรรณหงส์ ตอนกุมภกณฑ์ถวายม้า
- หกเขย ในละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอนเลือกคู่และหาปลา และตีคดี

นอกจากนี้ท่านยังได้รับการคัดเลือกให้รำถวายพรหาหมณ์ต่อหน้าพระที่นั่งของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช หนึ่งในงาน 5 คน คือ

1. พิสมัย วิไลศักดิ์
2. ทรงศรี กุญชร ณ อยุธยา
3. รัตติยะ วิกลิตพงษ์
4. นฤมัย ไตรทองอยู่
5. เทียมแจ กุญชร ณ อยุธยา

บทบาทที่ทำให้นางนฤมัยมีชื่อเสียง คือ พลายบัวในละครเสภา เรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ตอน พลายเพชรพลายบัวออกศึกแสดงในวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2496 ซึ่งเป็น วันจักรี เป็นการแสดงรอบ พิเศษ ณ โรงละครแห่งชาติ ท่านได้รับปริญญาเกิตติมศักดิ์จากคณะนาฏศิลป์และดุริยางค์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี(วันทนีย์ ม่วงบุญ, 2547: 93-103)

น้อย สุหรานาง, เจ้าจอม

เจ้าจอมน้อย สุหรานางเป็นบุตรของเจ้าพระยาพลเทพ(ฉิม โจโจ) ในรัชกาลที่ 1 ได้เลื่อน เป็นเจ้าพระยาพลเทพเสนาบดีกรมนาในสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าจอมน้อย สุหรานาง มีพี่น้อง 5 คน คือ

1. น้อย สุหรานาง
2. น้อย เล็กเป็นเจ้าจอมมารดาอยู่ฝ่ายในรัชกาลที่ 3 ไม่มีพระองค์เจ้า
3. นุด เป็นผู้ขายรับราชการเป็นพระหฤทัยเจ้ากรมพลพัส ดำรงหลังรัชกาลที่ 4
4. ยม เป็นผู้ขาย รับราชการเป็นจมนศรีบริรักษ์ ปลัดกรมพระตำรวจฝ่ายพระราชวัง บวรฯ รัชกาลที่ 4
5. หรั่ง เป็นชายไม่รับราชการ

เจ้าจอมน้อย สุหรานาง ได้ถวายตัวทำราชการฝ่ายใน รัชกาลที่ 2 ได้เป็นหม่อมละครตัว สุหรานาง เรื่องอิเหนา ครั้นสิ้นรัชกาลที่ 2 ทำราชการเป็นเจ้าจอมอยู่งานพระสนมเอกในรัชกาล ที่ 3 ในสมัยนั้นเรียกว่า น้อย สุหรานางเป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาถึงกับบริจาคทรัพย์สร้าง วัดอัสสัมชัญที่ตำบลนอกคานคลองบางหลวง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าน่า นายน้อย ผู้นี้มีผู้ชมว่าจุ้อัสสมมาแต่สวรรค (รัตน มณีนิน, 2528:36)

นักฎกานูร์กัษ์ (ทองดี สุวรรณภารต), พระยา

พระยานักฎกานูร์กัษ์เดิมชื่อ ทองดี สุวรรณภารต เป็นบุตรนายทองอยู่ สุวรรณภารต มหาดเล็ก และนางขำ สุวรรณภารต เกิดวันที่ 9 มกราคม 2408 พระยานักฎกานูร์กัษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) อาศัยอยู่ในเรือกับบิดาที่ขวเร่แสดงตามโรงบ่อนเบี้ย

พระยานักฎกานูร์กัษ์มีเป็นบุตรคนแรกเกิดจากนางพวงชื่อนาย ทองแล่ง รับราชการใน กระทรวงวัง นายทองแล่งสืบสายโลหิตด้านศิลปินจากบิดาเข้าฝึกละครที่บ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์ วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) มาตั้งแต่เยาว์วัยจนได้เป็นโขนหลวงรับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น หลวงไพจิตรนันทการ เคยแสดงเป็นตัวนางสิดา ต่อมานางพวงถึงแก่กรรม พระยานักฎกานูร์กัษ์ได้ สมรสกับนางเทศ การสาสนะ ภายหลังได้เป็นคุณหญิงนักฎกานูร์กัษ์ รับพระราชทาน ตราจตุตถจุลจอมเกล้า เป็นคุณหญิงก่อนที่สามีจะเป็นพระยา มีเป็นบุตร 3 คน คือ

1.ทองทศ

2.ทองกร

3.ทองสิงห์

พระยานักฎกานูร์กัษ์เข้ารับราชการในกรมโขนหลวง ที่บ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์มา ตั้งแต่อายุ 14 ปี เมื่อพ.ศ. 2422ตั้งแต่เดือนละสลึงเศษจนถึงเดือนละ 500 บาท ท่านจึงได้รับการ ฝึกฝนอย่างดีเยี่ยมจากครูผู้เชี่ยวชาญด้านโขน-ละครมาตั้งแต่เด็กๆ มีประสบการณ์ทั้งในการนอก ราชการ นับว่าเป็นเพชรน้ำเอกเม็ดหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังดำรง พระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระโอรสาธิราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ยืมตัวท่านมาเป็นครูฝึก โขนให้แก่มหาดเล็กในพระองค์ ต่อมาได้รับตำแหน่งเป็นผู้กำกับกองทหารกระบี่ สังกัดกรม โขนหลวงขึ้นต่อกรมมหรสพ ต่อมาท่านได้เป็นเจ้าของกรมโขนหลวงและออกจากราชการเมื่อ พ.ศ. 2469 ต่อมาราชการได้จ้างให้เข้ารับราชการเป็นผู้กำกับกรมเป็พาทย์และโขนหลวง สังกัด กระทรวงวัง ตำแหน่งราชพิเศษที่พระยานักฎกานูร์กัษ์ได้รับแต่งตั้ง คือ เป็นภาคีสมาชิก ราชบัณฑิตยสถาน เป็นประธานในการประชุมของราชบัณฑิตยสถานแห่งประเทศไทย ท่านมี ตำแหน่งหน้าที่ตามประวัติการทำงาน ดังนี้

พ.ศ. 2422 เป็นโขนหลวง เบี้ยหวัดปีละ 4 บาท

พ.ศ. 2449 ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร เป็นขุนนักฎกานูร์กัษ์ ยศชั้นนายรอง เบี้ยหวัด 40 บาท

วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2453 ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นหลวงนักฎกานูร์กัษ์ ยศชั้นหุ้มแพร ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ 40 บาทและได้รับพระราชทานเงินเดือนอีก เดือนละ 70 บาท

วันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2454 ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระยานัฏกานูรักษ์
ยศชั้นจ่า เงินเดือนๆ ละ 200บาท

วันที่ 25 กรกฎาคม พ.ศ. 2457 ได้รับยศเป็นชั้นนายเวร เงินเดือนๆ ละ 220 บาท

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2458 เลื่อนยศเป็นรองหัวหมื่นเงินเดือนๆ ละ 260 บาท

วันที่ 17 มีนาคม พ.ศ. 2458 ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระยานัฏกานูรักษ์
เจ้ากรมโขนหลวง

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2459 ออกจากราชการโดยยุบเลิกตำแหน่ง ได้รับเบี้ยบำนาญ
เดือนละ 250 บาท

วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2469 เข้ารับราชการเป็นผู้กำกับกรมปีพาทย์และโขนหลวง
รับเงินเดือนๆ ละ 200 บาท และคงรับเบี้ยบำนาญเดือนละ 250 บาทด้วย

วันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2472 ออกจากประจำการโดยสูงอายุ ได้รับพระมหากรุณา
เดือนละ 200 บาท และคงรับบำนาญเดือนละ 250 บาทอยู่ด้วย

วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2472 ทำการในหน้าที่ปลัดกรมปีพาทย์และโขนหลวง รับเงิน
ค่าใช้สอยเดือนละ 200 บาท

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2478 พ้นจากหน้าที่ราชการ คงรับเบี้ยบำนาญเดือนละ
250 บาท

พระยานัฏกานูรักษ์ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังต่อไปนี้

พ.ศ. 2450 ได้รับพระราชทานเหรียญรัชมงคต

2 ตุลาคม 2451 เหรียญรัชมงคตลาภิเษก

1 มกราคม 2453 เหรียญรัตนาภรณ์ชั้น 4

12 พฤษภาคม 2454 เข็มข้าหลวงเดิม

พ.ศ. 2454 เหรียญคุณวุฒิมาลาเข็มศิลปวิทยา

15 มิถุนายน 2454 เหรียญราชรุจิกำไลทอง

10 พฤศจิกายน 2454 เบญจมาภรณ์มงกุฎสยาม

2 ธันวาคม 2454 เหรียญบรมราชาภิเษก

พ.ศ. 2455 คุม ว.ป.ร. ชั้น 1

5 กันยายน 2455 จัตุรถาภรณ์ช้างเผือก

1 เมษายน 2456 เข็มอักษรบรมนามาภิไธยย่อ ชั้น 2

2 เมษายน 2456 เสมา ว.ป.ร. ชั้น 4

31 ธันวาคม 2457 ตริตาภรณ์มงกุฎสยาม

17 กุมภาพันธ์ 2457 ตราวชิรมาลา

12 สิงหาคม 2459 แหนบ ว.ป.ร. ชั้น 1

30 ธันวาคม 2459	รัตนารักษ์ ชั้น 3
6 ตุลาคม 2461	เสมา โรงเรียน ชั้น 3
1 เมษายน 2462	ตราวัลภาภรณ์
31 ธันวาคม 2462	คริตาภรณ์ข้างเผือก
31 ธันวาคม 2467	ทวีติยาภรณ์มิ่งกุฎสยาม
25 กุมภาพันธ์ 2468	เหรียญบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ 7
4 เมษายน 2475	เหรียญเฉลิมพระนคร 150 ปี

ท่านเป็นผู้ประดิษฐ์ทำรำเทพนมที่ใช้รำกันมาจนถึงปัจจุบัน เป็นผู้ให้ทำรำเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพซึ่งเป็นหน้าพาทย์ชั้นสูง และเพลงหน้าพาทย์ชั้นต่ำ คือ เพลงเชิด เพลงเสมอ และเพลงอื่นๆ พร้อมทั้งการรำรำของโจน-ละคร

พ.ศ. 2472 พระยานุฎกานุรักษ์ออกจากราชการอีก แต่ก็กลับมารับราชการอีกในตำแหน่งปลัดกรมปีพาทย์และโจนหลวงในปลายปีเดียวกัน และเริ่มรับเด็กเข้าฝึกหัดโจน-ละคร ฝึกให้เด็กที่มีฝีมือดี ลูกศิษย์ที่มีหน่วยก้านดีก็จะส่งให้ไปฝึกหัดกับครูที่มีฝีมือ เช่น ครูอาคม สายาคม แล้วก็ไปฝึกกับครูหลวงวิลาศวงงามที่บ้านวังสวนกุหลาบไปอยู่กินนอนระยะหนึ่ง แล้วรับไปฝึกกับท่านที่บ้านของท่าน และได้เบี้ยเลี้ยงวันละ 10 สตางค์ ตอนเช้าก็จะไปฝึกซ้อมโจนที่วังสวนกุหลาบ ในตอนเย็นตัวละครตัวดีที่มีฝีมือ เช่น ทศกัณฐ์ ยักษ์ต่างเมือง หนุมาน และตัวนาง หรือตัวสำคัญจะมาหัดรำที่บ้านตรอกสาเกในตอนค่ำประมาณ 3 ทุ่มกว่าๆ โดยให้หัดรำใช้บท หรือตีบทในเพลงซ้ำไปไปตามคำร้อง โดยคุณหญิงครูจะเป็นผู้สอนให้นั่งเตียงมุขเล็กๆ ให้ออกในกระຈก

พระยานุฎกานุรักษ์ ได้รับการยกย่องให้เป็นเอกทั้งวิชาการและน้ำใจ ท่านให้คำปรึกษา ด้านนาฏศิลป์ไทยแก่หลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีกรมศิลปากร ในระหว่างพ.ศ. 2478 หลวงวิจิตรวาทการได้ขอร้องพระยานุฎกานุรักษ์ ให้ช่วยจัดทำหลักสูตรโจน-ละคร โดยท่านได้วางหลักเกณฑ์ในการรำรำ หลักความสามารถ และบรรจุเพลงหน้าพาทย์ในตำแหน่งตรี โท เอก ดังนี้

ชั้นตรี	เพลงช้า – เร็ว	เพลงเชิดฉิ่ง	เพลงตระนอน	แม่บทเล็ก
	เพลงเชิด	เพลงกราวนอก	เพลงตระนิมิตร	
	เพลงเสมอ	เพลงกราวใน	ระบำดาวดึงส์	
	เพลงปฐม	เพลงสาธุการ	ระบำพรหมศาสตร์	
ชั้นโท	เพลงกลม	เพลงเชิดฉิ่งแผ่ลงศร	รำกริช	
	เพลงเชิดจีน	เพลงศรทง	ระบำสี่บท	
	เพลงชำนานู	เพลงพราหมณ์เข้า	แม่บทใหญ่	
	เพลงบาทศกุนี	เพลงพราหมณ์ออก	รำฝรั่งเดี่ยว	
	เพลงเชิดฉาน	เพลงคุกพาทย์	รำฝรั่งคู่	
	เพลงเสมอข้ามสมุทร	เพลงตระบองกัน	รำลงตรงโทน	

เพลงเสมอสามลา	รำดูฉาย
ชั้นเอก เพลงเสมอเถร	เพลงรั้วสามลา
เพลงตระบรรทมไพรี	เพลงตระพระประโคนธรรพ
เพลงตระบรรทมลินธุ์	เพลงตระสันนิบาต
เพลงเสมอมาร	เพลงตระเชิญ
เพลงองค์พระ	เพลงรอน

วันที่ 1 เมษายน 2478 พระยานุรักษ์พ้นจากหน้าที่ราชการ เมื่ออายุได้ 70 ปีรอบเวลา
รับราชการทั้งสิ้น 56 ปีได้รับเบี้ยบำนาญเดือนละ 250 บาท ท่านได้ถึงแก่กรรมวันที่ 29 พฤศจิกายน
พ.ศ. 2478 เวลา 18.15 น. ด้วยโรคหัวใจพิการ ณ บ้านเลขที่ 727 ตรอกสาเก เชียงสะพาน ผ่านพิภพ-
ลีลา จังหวัดกรุงเทพมหานคร หลังโรงแรมรัตนโกสินทร์ หรือโรงแรมรอยัลอินปัจจุบัน (อาคม
สาขาคม, 2528 : 1-8)

นันทินี เวชสุทัศน์

นันทินี เวชสุทัศน์ เป็นบุตรีนายแจ่มกับนางลำเจียก ดีประวัติ เกิดเมื่อวันที่ 20 พฤศจิกายน
พ.ศ. 2485 ปีมะเมีย ณ โรงพยาบาลศิริราช เป็นบุตรคนที่ 4 จากจำนวนพี่น้องทั้งหมด 8 คน บ้านของ
ครูอยู่แถวบ้านช่างหล่อ ถนนพรานนก กรุงเทพมหานคร

นางนันทินีได้สมรสกับนายกำพล เวชสุทัศน์ เมื่อปี พ.ศ. 2507 มีเป็นบุตร 2 คน คือ

นางสาวคุษฎี	เวชสุทัศน์
นายชินวัฒน์	เวชสุทัศน์

นางนันทินีอยู่บ้านเลขที่ 17/71 หมู่ 5 ซอยสวนผัก 44 อำเภอตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร

นางนันทินีเริ่มเข้าเรียนชั้นอนุบาล 1 ที่โรงเรียนอนุบาลประจำจังหวัดประจวบคีรีขันธ์
เนื่องจากบิดารับราชการเป็นสรรพสามิตจังหวัด เรียนได้ 2 ภาคเรียนก็ย้ายกลับมากรุงเทพฯ
เนื่องจากบิดาเกษียณอายุราชการ (สมัยนั้นเกษียณอายุราชการ 55 ปี) นางนันทินีมาเรียนต่อที่
โรงเรียนอนุบาลใกล้บ้าน และต่อมาเรียนระดับประถมศึกษาที่โรงเรียนสตรีปิยะวิทยา จนถึงชั้น
ประถมศึกษาปีที่ 3 ก็ย้ายเข้ามาเรียนต่อที่โรงเรียนเทศบาลวัดวิเศษการ และสอบเลื่อนชั้น
ประถมศึกษาปีที่ 4 นันทินีได้หัดร้องเพลงไทยได้หลายเพลงคือเพลงพรหมณ์ดีคนน้ำเต้า จินรำพัด
และรำไทยได้ จึงเป็นแรงบันดาลใจให้นางนันทินีมาสอบเข้าโรงเรียนนาฏศิลป์พร้อมกับครูจันทนา
(ครูจันทนา ทรงศรี) พี่สาว นางนันทินี สำเร็จการศึกษาระดับนาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2

นางนันทินีได้รับเลือกให้ฝึกหัดเป็นตัวพระจากนางอบเชย ทิพโกมุท ต่อมาอีก 1 เดือน
นางสุวรรณณี ชลานุเคราะห์เปลี่ยนให้ไปฝึกเป็นตัวนาง โดยให้นางสาวจำเรียง พุชประดับเป็นผู้จับ

ทำร่า ครูที่สอนร่าคือ นางมัลลิกา คงประภัสร์ นางเจริญจิต ภัทรเสวี นางอัจฉรา อยู่ปิยะ นางสืบพงศ์ ศิริสุขะ นางภัทราภรณ์ มงคลอุปถัมภ์ ครูนันทินีเรียนได้ประมาณ 2 ปี ก็ได้ออกแสดง

นางนันทินีได้รับเลือกให้ไปเผยแพร่นาฏศิลป์ไทยในประเทศสหรัฐอเมริกา จบแล้วนางสาวจำเรียงจึงชวนให้มาสมัครสอบเข้ารับราชการที่แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต ท่านจึงสอบบรรจุได้ในครั้งนั้น

ผลงานการแสดง ได้แก่

การแสดงโขน เรื่อง รามเกียรติ์ อาทิ

นางสีดา	ตอน	ลักนางสีดา
นางเบญจกายแปลง	ตอน	นางลอย
นางสุวรรณกันยุมา	ตอน	หนุมานอาสา
พระอูมา	ตอน	พาลีสอนน้อง
นางมณโฑ	ตอน	หนุมานชาญสมร,ศึกอินทรีชิต, มณโฑหุงน้ำทิพย์
นางกาลอัจก	ตอน	ปราบบรรลัยกัลป์
นางดาว	ตอน	นางดาว
นางนารายณ์	ตอน	นารายณ์ปราบนทุก
นางเมขลา	ตอน	ตำนานวสันตฤดู

การแสดงละคร เรื่องต่างๆ อาทิ

นางจันทร์สุตา	ในละครดึกดำบรรพ์ เรื่อง	กาวิ ตอน คันธมาลีขึ้นหิ้ง
นางภาณุราณี	ในละครพันทาง เรื่อง	สามัคคีเภท
แม่นมเลาชี	ในละครพันทาง เรื่อง	ผู้ชนะสิบทิศ
ระเด่นอรสา	ในละครใน เรื่อง	อิเหนา
นางตะเภาแก้ว	ในละครนอก เรื่อง	ไกรทอง
นางผีเสื้อสมุทร	ในละครนอก เรื่อง	พระอภัยมณี ตอน พบสามพราหมณ์และตอนเกาะแก้วพิสดาร
นางวันทองแปลง	ในละครเสภา เรื่อง	ขุนช้างขุนแผน ตอน พระไวยแตกทัพ
นางนาตานี	ในละครเสภา เรื่อง	ขุนช้างขุนแผน ตอน พลายเพชรพลายบัวออกศึก
นางจันทา	ในละครชาตรี เรื่อง	มโนราห์
นางพราหมณี	ในละครชาคก เรื่อง	พระเวสสันดร

นางริน นางโรย	ในละครพันทาง เรื่อง พระล่อ	
ภรรยาเจ้าเมืองนครฯ	ในละครพันทาง เรื่อง พระยาราชาวังสัน	
พระนางโซบิเด ,	ในละครพันทาง เรื่อง อาบู่หะซัน	
การแสดงระบำ รำ ฟ็อน อาทิ		
ระบำดาวดึงส์	ระบำกฤดาภินิหาร	ระบำพรหมศาสตร์
ระบำฝรั่งคู่	ระบำสี่บท	ระบำไกรลาสสำเร็จ
ระบำไตรภวคี – ตรีลีลา		
รำดูฉายวันทอง	รำดูฉายเบญจกายแปลง	รำดูฉายยอพระกลิ่น
รำสีนวน	รำวงมาตรฐาน	รำเถิดเทิง
เต้นกำรำเคียว		
ฟ็อนมัลย์	ฟ็อนม่านมงคล	ฟ็อนม่านม้วยเชียงดา
ฟ็อนแพน	ฟ็อนรัก	ฟ็อนดวงเดือน
ฟ็อนเงี้ยว	ฟ็อนเล็บ	ฟ็อนเทียน

นางนันทินี เวชสุทธานันท์ ได้เข้ารับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ชั้น
 ประถมาภรณ์มงกุฎไทย จากพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราช
 กุมารี เมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ.2547 นางนันทินี เวชสุทธานันท์ ได้เกษียณอายุ เมื่อพ.ศ. 2546
 (วันทนี ม่วงบุญ, 2548 : 96-106)

นารีวรรณารักษ์, คุณท้าว

คุณท้าว นารีวรรณารักษ์ นามเดิมของท่านคือ แจ่ม ไกรฤกษ์ เป็นบุตรพระยาตรีสิงหเทพ
 (ทัต) เกิดวันที่ 3 มีนาคม พ.ศ.2399 ท่านได้ถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายใน ตำแหน่งเจ้าจอมใน
 รัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2448 กราบบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งเจ้าจอมอยู่งาน สมเด็จพระศรีพัชริน
 ทราบรมราชินีนาถ โปรดเกล้าให้เป็นพระอภิบาล สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชา
 วุฑฒมาแต่ยังเยาว์พระชันษา เมื่อพระเจ้าลูกยาเธอเจริญพระชันษา ได้รับพระราชทานวังสวนกุหลาบ
 เป็นที่ประทับ ได้ออกมาเป็นท้าวนางชั้นผู้ใหญ่กำกับดูแลวังต่างพระเนตรพระกรรณ รัชกาลที่ 6
 ทรงพระราชทานบรรดาศักดิ์ฝ่ายในเป็นท้าว นารีวรรณารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชา
 วุฑฒทรงเคารพคุณท้าวตรีสรเรียกว่า แม่แจ่ม หรือแจ่ม เมื่อสร้างพระตำหนักเสร็จในพ.ศ. 2459
 คุณท้าวอายุครบ 60 ปี จึงจัดงานแซ่ชิตครบ 60 ปี พร้อมกับจัดงานฉลองพระตำหนักใหม่

คุณท้าว นารีวรรณารักษ์ ได้รับมอบหมายจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชา วุฑฒ กรมหลวง
 นครราชสีมา รับสมัครเด็กหญิง เข้ามาถวายตัว เป็นข้าหลวง เพื่อฝึกหัดละครในปี พ.ศ.2445 มีผู้นำ

เด็กผู้หญิงมาถวายตัวเป็นจำนวนมาก รวมแล้วประมาณ 150 คน ภายหลังจากออกไปบ้าง เนื่องจากตัวละครมีอายุต่างกัน จึงจัดแบ่งรุ่นตามปีเกิด

รุ่นใหญ่	ระหว่างผู้ที่เกิดปีจอ- ปีกุน (พ.ศ. 2441 - 2442)
รุ่นรองอันดับ 2	ระหว่างผู้ที่เกิด ปีชวด-ฉลู- ขาล-เถาะ (พ.ศ. 2443 , 2444 , 2445 , 2446)
รุ่นรองอันดับ 3	ระหว่างผู้ที่เกิด ปีมะโรง- มะเส็ง-มะเมีย (พ.ศ. 2447 , 2448 , 2449)

คุณท้าวनावีรคณารักษ์ ถึงแก่อสัญกรรม เมื่อวันที่ 28 ตุลาคม พ.ศ. 2466 รวมอายุ 67 ปี (ประเมษฐ์ บุณยะชัย, 2543 : 32-33)

นิตยา จามรมาน

นางสาวนิตยา จามรมาน เดิมชื่อ เด็กหญิงนิตี จามรมาน ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น “นิตยา” ตามรัฐธรรมนูญในสมัยรัฐบาลจอมพลแปลก พิบูลสงคราม เขตทางอำเภอพระนครศรีอดอกทะเลเบียน ลำมะโนผิดพลาคเป็น “นิตยา” จึงต้องใช้ชื่อนี้มาจนถึงปัจจุบัน เป็นบุตรของพระยานิติศาสตร์ไพศาล (วัน จามรมาน) กับนางตลับ จามรมาน เกิดเมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม พ.ศ.2475 ณ บ้านเลขที่ 19 ถนนพระอาทิตย์ อำเภอพระนคร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

นางสาว นิตยาเริ่มเข้าเรียนระดับประถมศึกษา เมื่ออายุ 7 ขวบที่โรงเรียนผดุงวิทยา จบประถมศึกษาในปีพ.ศ.2484 จากนั้นเข้าเรียนต่อในระดับมัธยมศึกษาที่โรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์ โดยเลือกเรียนสาขาเครื่องสาย (ซอด้วง) ในชั้นต้นปีที่ 1 พอขึ้นชั้นต้นปีที่ 2 ก็ย้ายมาเรียนสาขาละคร (ตัวนาง) กับหม่อมครุฑวน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิกจนกระทั่งถึงชั้นต้นปีที่ 3 ก็ต้องหยุดพักการเรียนในระยะหนึ่งเนื่องจากเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 นางสาวนิตยาได้สมัครสอบสมทบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ที่โรงเรียนสวัสดิ์อำนวยเวชและสอบผ่านสำเร็จชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ครั้นสงครามสงบเมื่อปีพ.ศ.2489 จึงกลับเข้าเรียนต่อชั้นต้นปีที่ 4 ที่โรงเรียนศิลปากรอีกครั้งหนึ่ง จนจบชั้นต้นปีที่ 6 (เทียบเท่ามัธยมศึกษาปีที่ 6) เมื่อปีพ.ศ.2490 และเรียนต่อชั้นกลางปีที่ 1 ในปีพ.ศ.2490 ท่านได้รับการคัดเลือกให้เป็นศิลปินสำรองวิสามัญ ณ แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต สำนักนายกรัฐมนตรี ได้รับเงินเดือนๆ ละ 12 บาท ท่านสำเร็จนาฏศิลป์ชั้นกลางปีที่ 2 อันเป็นหลักสูตรสูงสุดในเวลานั้น (คุณวุฒิเทียบเท่าประกาศนียบัตร ป.ป.ช.) ในปีพ.ศ.2493 กรมศิลปากรกำหนดเปิดหลักสูตรนาฏศิลป์ชั้นสูงรวม 3 ปีแต่ครูนิตยาสมัครเรียนต่อได้เพียง 1 ปี เกิดปัญหาขัดข้องเนื่องจากกรมศิลปากรยุบเลิกโรงเรียนไปชั่วคราว ต่อมาท่านได้กลับมาเรียนต่อและสำเร็จการศึกษา

ระดับนาฏศิลป์ชั้นสูง ต่อมาท่านได้รับปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (คณะนาฏศิลป์และดุริยางค์) จากสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล

นางสาวนิตยาได้รับราชการตำแหน่งศิลปินจัตวา และปรับมาเป็นศิลปินตรี โท และนาฏศิลป์ระดับ 4 ตามลำดับ นางสาวนิตยามีความรู้ความสามารถในด้านวิชาการและมีหลักเกณฑ์ในการสอน ถ่ายทอดความรู้ที่เป็นแบบแผน ครุฑนิตยาตัดสินใจย้ายโอนตำแหน่งจากนาฏศิลป์ 5 กองการสังกัด มาดำรงตำแหน่งอาจารย์ ระดับ 5 กองศิลปศึกษา กรมศิลปากร แทนเมื่อปีพ.ศ.2521 โดยทำหน้าที่สอนนาฏศิลป์ทั้งทฤษฎีและปฏิบัติแก่นักเรียน นักศึกษาระดับนาฏศิลป์ชั้นกลางชั้นสูง และปริญญา จนเลื่อนตำแหน่งสูงสุดในตำแหน่งอาจารย์ 3 ระดับ 8 เกษียณอายุราชการในปี พ.ศ. 2534 กรมศิลปากรได้เชิญนางสาวนิตยา เป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย รัฐบาลต่อในวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากรจนถึงปัจจุบัน

ผลงานการแสดงด้านนาฏศิลป์ไทย

นางสาวนิตยา จามรمانได้สร้างผลงานด้านนาฏศิลป์ไทย ทั้งการแสดง การเผยแพร่ นาฏศิลป์ในต่างประเทศ เช่น

- แสดงเป็นพระวรุณ ในละครเรื่องสาวตรี ณ โรงละครศิลปากร
- แสดงเป็นยารูตะ (พี่เลี้ยงอิเหนา) ในละครใน เรื่องอิเหนา ตอนตัดดอกไม้ฉายกริช ตอนไหว้พระ และตอนไฉบบน ณ โรงละครศิลปากร
- แสดงเป็น พระราม ในละครดึกดำบรรพ์ เรื่องต้นเรื่องรามเกียรติ์ ตอน สุรบพนาหึง ณ โรงละครศิลปากร
- แสดงเป็นนายแก้ว (พี่เลี้ยงพระลอ) ในละครพันทางเรื่อง พระลอ ตอนตามไก่อ่เข้าสวน เข้าห้อง ณ โรงละครศิลปากร และตอน เสี่ยงน้ำ ตามไก่อ่เข้าสวน เข้าห้อง อีกครั้งหนึ่ง ณ ราชอาณาจักรลาว เมื่อปีพ.ศ.2500 ซึ่งนับว่าเป็นครั้งแรกที่นางสาวนิตยาได้ไปแสดง ณ ต่างประเทศ
- แสดงเป็นนางละเวง (ตัวรบ) ในละครนอกเรื่องพระอภัยมณี ตอนพระอภัยมณีพบนางละเวง ณ โรงละครศิลปากร
- แสดงระบำเบ็ดเตล็ด เช่น

ระบำจันทราพัก ในฉากนำละครเรื่องอุณรุท

ระบำเรไรอรุณ ในฉากนำโขนชุด ศักวิญจำบัง

ระบำนพรัตน์ ในละครนอก เรื่องสุวรรณหงส์

ฟ้อนแพน ฟ้อนรัก ฟ้อนม่านม้วยเชียงตา พม่าเปิงนาง พม่าราชวาน รำกริชคู่

ระบำดาวดึงส์ ระบำย่องหงิด ระบำกฤษดาภินิหาร ระบำเชิดจีน ระบำอวยพร

ผลงานด้านนาฏศิลป์ไทยใน พ.ศ. 2524-2531 ท่านได้สร้างสรรค์ชุดการแสดง ร่วมกับท่านผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย นำออกแสดงในรายการ “เสาร์สโมสร” ได้แก่

- ระบำประทีปสุโขทัย

- ระบำพัชรัดน โกสินทร์
- ฟ็อนชมเดือน
- ระบำสวัสดิ์รักษา(กลอนสุนทรภู่)
- ประยุกต์บัลเล่ท์ ชุด ได้ร่วมธงไทย
- ระบำมิตรสัมพันธ์อาเซียน
- นุชฉายนาฏศิลป์
- ฟ็อนชมสวน
- อีสานบันเทิง

เกียรติคุณที่ได้รับ คือ

- โล่เกียรติคุณครูดีเด่นของวิทยาลัยนาฏศิลป์ (ปีการศึกษา 2533)
- ปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (คณะนาฏศิลป์และดุริยางค์) จากสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล
- เข็มเครื่องหมายเชิดชูเกียรติครูอาวุโส และเกียรติบัตรครบเกษียณอายุราชการ
- เกียรติบัตร IN APPRECIATION OF YOUR PARTICIPATION IN THE CELEBRATION OF THE FORTIETH UNITED NATION ANNIVERSARY 1945-1985 (วันทนีย์ ม่วงบุญ, 2547 : 91-100)

นุ้ม นวรัตน์ ณ อรุชยา, หม่อมครู

หม่อมครูนุ้ม นวรัตน์ ณ อรุชยา เป็นหม่อมครูในพระราชวงศ์เชอกรมหมื่นสทธิชัยธำรงสวัสดิ์ หม่อมครูนุ้มเป็นละครของเจ้าจอมมารดาเอม มีหน้าที่ควบคุมฝ่ายนาง ละครวังสวนกุหลาบ เป็นละครที่สืบทอดมาจากละครในรัชกาลที่ 2 จนถึงกรมศิลปากร รูปแบบนั้นตรงกับพระนิพนธ์เรื่องตำนานเรื่องละครอิเหนา ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า “ละครเจ้าคุณจอมมารดาเอม หัดในวังหน้าโรง 1 เล่นตามแบบละครหลวงเป็นพื้นกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงพระนิพนธ์บทละครนอกให้เล่นบ้าง มีตัวละครโรงนี้ได้เป็นครูที่อื่น” (ประเทษฐ์ บุญยะชัย, 2543:33)

หม่อมครูนุ้มรับราชการในวังสวนกุหลาบได้รับเงินเดือนๆ ละ 6 บาท ท่านได้ผู้ถ่ายทอดกระบวนรำของตัวนางทั้งหมด ทั้งท่ารำพื้นฐาน ท่ารำเฉพาะบทบาท และหน้าพาทย์สำคัญของตัวนางเอก นางรอง นอกจากนี้ท่านได้ถ่ายทอดท่ารำเพลงเชิดฉิ่งศุภลักษณ์ ศุภลักษณ์อุ้มสม นุชฉายสุรปณา นุชฉายขอพระกลืน เป็นต้น ให้แก่ศิษย์ละครหลวงวังสวนกุหลาบ ได้แก่นางเฉลยศุขะวิณิชา นางลมุล ยมะคุปต์ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี เป็นต้น ท่านได้ปฏิบัติหน้าที่เป็นครูในวังสวนกุหลาบจนถึงในปี พ.ศ. 2466 ละครวังสวนกุหลาบได้ยุติลง

หม่อมครุฑม นวรัตน์ ณ ออยุธยา ได้ถึงแก่กรรมและทำการฌาปนกิจศพเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2477 (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:33)

ประพิศพรรณ ศรีเพ็ญ

ประพิศพรรณ ศรีเพ็ญ เป็นบุตรีนายจรูญ และนางประไพ มาศวนิช เกิดเมื่อวันศุกร์ที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2475 ที่กรุงเทพมหานคร เป็นบุตรคนแรกในจำนวนพี่น้อง 3 คน ครูประพิศพรรณได้สมรสกับนายสุรัช ศรีเพ็ญ ประกอบอาชีพแพทย์ แต่ไม่มีเป็นบุตรด้วยกัน

นางประพิศพรรณ ศรีเพ็ญ เริ่มเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 จนถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ที่โรงเรียนสุภมาศพิทยา ในช่วงนั้นเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงหยุดเรียนไประยะหนึ่ง ต่อมานางประพิศพรรณ ได้มาเรียนต่อที่โรงเรียนนาฏศิลป์โดยเรียนซ้ำชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ใหม่ นางประพิศพรรณเป็นคนที่เรียนดี จึงได้เลื่อนชั้นไปเรียนชั้นต้นปีที่ 2 ในภาคเรียนที่ 2 ในปีเดียวกัน และได้เลื่อนชั้นจากชั้นต้นปีที่ 4 มาชั้นต้นปีที่ 5 ด้วยเหตุที่ครูเรียนดีจึงได้รับการคัดเลือกให้เป็นศิลปินสำรองของกรมศิลปากร ขณะเมื่อกำลังศึกษาอยู่ชั้นกลางปีที่ 1 โดยได้รับเงินเดือนๆ ละ 15 บาท ต่อมาตำแหน่งศิลปินสำรองได้ยกเลิกไปในปี พ.ศ. 2495 โดยเปลี่ยนมาเป็นตำแหน่งศิลปินจัตวาแทน นางสาวประพิศพรรณเรียนจบการศึกษาชั้นสูงปีที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2497 และได้ลาศึกษาต่อในระดับปริญญาตรีเป็นเวลา 2 ปี ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร จนสำเร็จการศึกษาเมื่อปี พ.ศ. 2510

นางประพิศพรรณได้เป็นศิลปินสำรอง ตั้งแต่เรียนอยู่ระดับชั้นกลางปีที่ 1 และเลื่อนเป็นตำแหน่งศิลปินจัตวาในวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2497 ที่แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร โดยได้รับเงินเดือน 70 บาท และได้ปฏิบัติงานเป็นลำดับ ดังนี้

ในปี พ.ศ. 2500 ดำรงตำแหน่งศิลปินตรี แผนกนาฏศิลป์และได้รับเลือกให้เป็นหัวหน้าแผนกในปี พ.ศ. 2509 และดำรงตำแหน่งนี้มา 5 ปี

ในปี พ.ศ. 2514 โอนไปเป็นข้าราชการครูในตำแหน่งอาจารย์โท วิทยาลัยนาฏศิลป์ เชียงใหม่ซึ่งเป็นวิทยาลัยนาฏศิลป์ส่วนภูมิภาคแห่งแรก

ในปี พ.ศ. 2515 ได้ย้ายกลับมาเป็นครูสอนวิชาวิธีสอนวิชาเฉพาะศิลป์ ทฤษฎีศิลป์และนาฏศิลป์ที่วิทยาลัยนาฏศิลป์กรุงเทพฯ หลังจากทีนางประพิศพรรณได้กลับมาจากการลาศึกษาต่อระดับปริญญาตรีในปี พ.ศ. 2520 นางประพิศพรรณได้รับเลือกให้เป็นหัวหน้าภาควิชานาฏศิลป์และดำรงตำแหน่งผู้ช่วยผู้อำนวยการฝ่ายวิชาการ วิทยาลัยนาฏศิลป์กรุงเทพฯ

นางประพิศพรรณเป็นศิษย์ของนางอัมพร ชัชกุล นางลมุล ยมะคุปต์ นางมัลลิกา ประภัสร์ นางสอาด แสงสว่าง นางผัน โมรากุล นางสาวจำเรียง พุชประดับและนางสุวรรณิ ชลานุเคราะห์และได้รับความรู้เพิ่มเติมด้านนาฏศิลป์โขน ทำขึ้นลอยและทำรบต่างๆตลอดจนเพลงพื้นบ้านพื้นเมือง

จากนายอาคม สายาคม เพลงสากลจากอาจารย์เก๋เกิ้น อาจารย์โกลก นางวินพมัตรา มีสุข นางสาว
นภา หวังในธรรม เพลงไทยเดิมจากนางพ้าวม ประสิทธิ์กุล

นางประพิศพรรณเป็นที่ยอมรับของครูและเพื่อนรุ่นเดียวกันว่ามีความสามารถในการแสดง
ละครดึกดำบรรพ์ และละครอิงประวัติศาสตร์ของ ฯ พณ ฯ พลตรีหลวงวิจิตรวาทการเนื่องจากมี
น้ำเสียงดีร้องเพลงไพเราะทั้งเพลงไทยและสากล ทั้งยังใช้ภาษาได้ถูกต้องชัดเจน หม่อมครุถ้วน
(สุภลักษณ์) ภักธนาวิก จึงเลือกให้ไปฝึกหัดขับร้องเพลง เพื่อแสดงละครดึกดำบรรพ์ นางประพิศ
พรรณรับบทเป็นพระอินทร์ รับบทเป็นเจ้าชาติ ในเรื่องสังข์ศิลป์ชัย พระมณีพิชัย ในเรื่องพระอภัย
มณีพิชัย และอีกหลายๆ บท รวมทั้งโจน ระเบิด รำ ฟ้อน ที่นางประพิศพรรณได้แสดงฝีมือเป็นทั้ง
ตัวพระ ตัวนาง บทบาทที่ถูกต้องกว่าขวัญมากได้แก่ บทบาททกเขยในละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอน
“หาเนื้อหาปลา” ฯลฯ

เกียรติประวัติและความภาคภูมิใจ คือ

- รางวัลและเกียรติยศสูงสุดที่ได้รับในชีวิตของท่าน คือ
- ในปี พ.ศ. 2536 ได้รับการคัดเลือกให้เป็นครูจรรยา มารยาทดีเด่นจาก
กระทรวงศึกษาธิการ และครูดีเด่นของสมาคมผู้ปกครองวิทยาลัยนาฏศิลป์
- ปี พ.ศ. 2542 ได้รับพระราชทานปริญญาตรีเกียรตินิยมศึกษาศาสตรบัณฑิต(คณะนาฏ
ศิลป์และดุริยางค์) สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล
- ปี พ.ศ. 2544 ได้รับเกียรติจากคุณวิจิตรวาทการ ให้เป็นผู้ขับร้องเพลงพุทธบูชา
ถวายหน้าพระที่นั่งสมเด็จพระพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชน
ครินทร์ ณ โรงละครแห่งชาติ

นางประพิศพรรณ เกษียณอายุ ในปี พ.ศ. 2536 กรมศิลปากรได้เชิญเป็นผู้เชี่ยวชาญ
การสอนวิชานาฏศิลป์ไทยให้แก่นักเรียน นักศึกษา กรมศิลปากร (วันทนีษ์ ม่วงบุญ, 2547 : 90-96)

นางประพิศพรรณ ศรีเพ็ญได้ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม พ.ศ.2549 ด้วย
อุบัติเหตุ รวมอายุ 74 ปี

ประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว

นายประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว เป็นบุตรนางล้วน ปิ่นแก้ว เกิดวันที่ 23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2484
นายประสิทธิ์สมรสกับนางปราณี ปิ่นแก้ว มีเป็นบุตรสาว 1 คน คือ นางสาว วรดิถี ปิ่นแก้ว
นายประสิทธิ์อยู่บ้านเลขที่ 59 ถนนบางกอกน้อย - คลิ่งชัน แขวงบางขุนนน เขตบางกอกน้อย
กรุงเทพมหานคร

นายประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว สำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 4 โรงเรียนศิลปเดชะศึกษา และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี หลักสูตรศึกษาศาสตรบัณฑิต(นาฏศิลป์ไทย)จากวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา เมื่อปีพ.ศ. 2524 ท่านเรียนโขนลิง เป็นศิษย์ของนายกรี วรสาริน

นายประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว เริ่มรับราชการเมื่อวันที่ 30 เมษายน พ.ศ. 2506 ตำแหน่งศิลปิน จัตุวา แพนกนาฏศิลป์ กองการสังคีตกรมศิลปากร ดำรงตำแหน่งดังนี้

18 ตุลาคม 2531 ผู้ช่วยผู้อำนวยการวิทยาลัยนาฏศิลป์ระดับ 7 กองศิลปศึกษา กรมศิลปากร

27 ธันวาคม 2537 ผู้ช่วยผู้อำนวยการวิทยาลัยนาฏศิลป์ระดับ 8 กองศิลปศึกษา กรมศิลปากร

11 ธันวาคม พ.ศ. 2539 ผู้อำนวยการวิทยาลัยนาฏศิลป์ สถาบันนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร

นายประสิทธิ์ มีผลงานด้านการปฏิบัติงาน ดังนี้

-ปฏิบัติหน้าที่หัวหน้าสายนาฏศิลป์โขนตั้งแต่ พ.ศ. 2521

-จัดทำโครงการในสายนาฏศิลป์โขนเข้าร่วมซ้อมโขนประกอบดนตรีสดกับสายดุริยางค์ไทยเพื่อให้นักเรียนทั้งผู้แสดง ผู้บรรเลงและผู้ขับร้องได้มีประสบการณ์ในการฟัง

-กรรมการสอบแข่งขันเพื่อเข้ารับทุนการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

-กรรมการคุมสอบภาคปฏิบัติและกรรมการสอบสัมภาษณ์นักศึกษาที่เข้าศึกษาต่อระดับปริญญาตรี สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล

-กรรมการสอบสัมภาษณ์วิทยานิพนธ์ศิลปะของคณะนาฏศิลป์และดุริยางค์ สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล

-รองประธานและกรรมการพิจารณาคัดเลือกนักเรียนนักศึกษาเพื่อเข้ารับทุนของวิทยาลัยนาฏศิลป์และสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล

-ประธานและกรรมการพิจารณาคัดเลือกนักเรียนดีเด่นและโรงเรียนดีเด่น เพื่อรับพระราชทานรางวัลจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

-กรรมการออกข้อสอบวิชานาฏศิลป์ภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติและกรรมการคุมสอบภาคปฏิบัติ (โขนลิง) ที่สอบบรรจุเข้าเป็นราชการครู ในสังกัดวิทยาลัยนาฏศิลป์ กองศิลปศึกษา กรมศิลปากร

-กรรมการสอบสัมภาษณ์ข้าราชการที่สอบเข้ารับราชการในสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ

-กรรมการที่ปรึกษาในการเรียบเรียงวิทยานิพนธ์ศิลปะของคณะศิลปกรรม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

- กรรมการร่างพระราชกฤษฎีกาข้อบังคับ ระเบียบ ประกาศประกอบร่างพระราชบัญญัติ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์
- กรรมการจัดการแข่งขันกีฬาเอเชียนเกมส์ ปี 2542
- กรรมการจัดการแข่งขันกีฬาเฟสติกเกมส์ ปี 2542
- กรรมการจัดทำเพลงหลักสูตรพื้นบ้านภาคกลาง-การประชุมวิชาการนานาชาติ
- กรรมการวิเคราะห์และจัดทำเกณฑ์ผู้สอบในสถานศึกษา

นายประสิทธิ์ ปิ่นแก้วเกษียณอายุราชการ เมื่อปีพ.ศ. 2544 กรมศิลปากรได้เชิญเป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนวิชานาฏศิลป์ วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรุงเทพฯ

ปราวณี สำราญวงศ์

นางสาวปราวณี สำราญวงศ์ เป็นบุตรพลตำรวจตรีพุ่ม สำราญวงศ์ และนางละมัย สำราญวงศ์ เกิดเมื่อวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2476 ตำบลลาดหญ้า อำเภอลองสาน กรุงเทพมหานคร อยู่บ้านเลขที่ 29/13 ตำบลวัดชะลอ อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี

นางสาวปราวณี สำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษา จากโรงเรียนเฉลิมขวัญสตรี พิษณุโลก ในปีพ.ศ. 2584 สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษา ในปีพ.ศ. 2491 ต่อมาสำเร็จการศึกษาประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นกลางและชั้นสูงจาก โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ในปีพ.ศ. 2498 และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีจากวิทยาลัยการศึกษาประสานมิตรในปีพ.ศ. 2508

นางปราวณีได้เริ่มฝึกหัดเรียนละครจากคุณย่า จากนั้นท่านได้ย้ายตามบิดาไปพิษณุโลกและได้เข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนเฉลิมขวัญสตรี จนสำเร็จการศึกษาชั้นประโยคมัธยม นางลมุล ชมะคุปต์ และนางสาวจำเรียง พุทธประดับ และได้ชวนให้มาศึกษาต่อที่โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ชั้นปีที่ 6 โดยเรียนซ้ำชั้น ในการเรียนในสมัยนั้นได้รับความกรุณาเป็นพิเศษจากหัวหน้ากองการสังคีต นายธนิศ อยู่โพธิ์และอาจารย์ชุมศิริ สิทธิพงษ์ ไม่ต้องเรียนวิชาสามัญเนื่องจากจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 มาแล้วจะใช้เวลา 1 ปี เรียนวิชานาฏศิลป์ตั้งแต่ชั้นต้นปีที่ 1-6 โดยมีการวัดผลเป็นระยะ คุณครูที่สอน คือ นางลมุล ชมะคุปต์ นางผัน โมลากุล นางมัลลิกา คงประภัสร์ และมอบให้นางส่องชาติ ชื่นศิริ นางเพ็ญจันทร์ ปราโมช นางอบเชย ทิพโกมุท นางสอาด แสงสว่าง จนกระทั่งภาคเรียนที่ 2 ได้มีโอกาสแสดงละครเป็นตัวประกอบ ตัวรองและตัวเอกตามลำดับ

- ละครนอกเรื่องพญาแครง (ท้าวโคตรตะบอง) แสดงเป็นม้าพญาแครง
- ละครนอกเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพระไวยตรวจทัพ แสดงเป็นจมื่นศรีสรลักษณ์
- ละครนอกเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพลายเพชร พลายบัวออกศึก แสดงเป็นพระเพชรและหลวงต่างใจ (ตัวพม่า)
- ละครนอกเรื่องกรทอง แสดงเป็น ปู่เจ้าท้าวรำไพ

- ละครนอกเรื่องพระอภัยมณี แสดงเป็น สามพราหมณ์ กษัตริย์ต่างภาษา
- ละครนอกเรื่องมโนห์รา แสดงเป็น ระบุว่าไกรลาสสำเร็จ พราหมณ์ปุโรหิต ท้าว
อาทิตยวงศ์
- ละครนอกเรื่องสังข์ทอง แสดงเป็น หกเขย ท้าวสามนต์
- ละครในเรื่องอิเหนา แสดงเป็นม้วยอิเหนา ประสันดา ท้าวดาหา จรกา (มีทั้งแต่ง
แบบยืนเครื่อง และแต่งแบบชาว)
- ละครพันทางเรื่องราชาธิราช แสดงเป็น คนชงพม่า ระบุว่าม่านมงคล สมิงพ่อเพชร
พระเจ้ากรุงจีน ซึ่งได้รับการถ่ายทอดท่ารำจากครูฝัน โมรากุล
- ละครพันทางเรื่อง พระลอ แสดงเป็น มัคคุเทศก์ นายแก้ว นายขวัญ พระลอ
(พราหมณ์) ปู่สมิงพราย ท้าวพิชัยพิชณุกร
- ละครดึกดำบรรพ์เรื่องคาวี แสดงเป็น หลวิชัย
- ละครประวัติศาสตร์เรื่องพญารามเดโช แสดงเป็น พญารามเดโช
- โขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอน ลักสีดา แสดงเป็น พระราม (ตอนตามกวาง) พระอินทร์

ต่อมาเมื่อมีการแสดงละครนอก เรื่องสุวรรณหงส์ ได้รับการคัดเลือกฝึกหัดด้วยกษัตริย์ ร่วมกับนักเรียนรุ่นน้อง โดยเริ่มเรียนตั้งแต่ แม่ท่า มาตามลำดับ โดยมีจุดประสงค์เพื่อให้เป็นผู้แสดงตัวท้าวกรุงกษัตริย์ แต่ไม่ได้มีโอกาสแสดง เนื่องจากผู้อำนวยการกองการสังคีต นายชนิด อยู่โพธิ์ ได้ขอให้นายอร่าม อินทรนนท์ เป็นผู้แสดง จึงได้รับการคัดเลือกให้เป็นผู้แสดงชุดระบำปรีดิ์ หลังจากนั้นได้มีโอกาสแสดง โขนและละครดึกดำบรรพ์ เรื่องสองกรรวิก (แสดงเป็นสองกร และกรวิก) นอกจากนี้ยังได้แสดงชุดระบำเบ็ดเตล็ดต่างๆ ต่อมาภายหลังที่มีการนำละครปลุกใจ ชุดอนุภาพต่างๆ เช่น อนุภาพพ่อขุนรามคำแหง อนุภาพแห่งการเสียดสละ เป็นต้น ได้รับการคัดเลือกให้เป็นผู้ช่วยกำกับเวที ในระหว่างที่เป็นนักเรียนอยู่ระดับชั้นกลาง และชั้นสูง

นางสาวปราณีได้รับการฝึกหัด งานเขียนบท โดยเริ่มตั้งแต่ การคัดลอก บทละครวิทยุ บทละครรำและได้รับมอบหมาย ให้แต่งบทละครบางฉาก โดยมีนายมนตรี ตราโมท เป็นผู้ตรวจทาน และปรับปรุงแก้ไขมาตามลำดับ จนในที่สุดก็สามารถแต่งอวยพร บทถวายพระพร เป็นต้น แม้แต่ งานเขียนสูจิบัตร คำบรรยายและตำราต่างๆ นายมนตรี ตราโมท ท่านเป็นผู้ฝึกฝนมาโดยตลอด

นางสาวปราณี สำราญวงศ์ เริ่มรับราชการครั้งแรกในตำแหน่งศิลปินสำรองแผนกนาฏศิลป์ สำนักนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 2 ตุลาคม 2494 ท่านได้รับตำแหน่ง ผู้อำนวยการวิทยาลัยนาฏศิลป์ ระดับ 9 และคณบดีคณะนาฏศิลป์และดุริยางค์ เมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2537

ผลงานทางวิชาการ ท่านเป็นหัวหน้าคณะผู้จัดทำและเรียบเรียงหนังสือเรียนและคู่มือการสอนครุวิชาศิลปศึกษา ดนตรีศึกษา วิชาศิลปกรรม วิชาการละครไทยของกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการและองค์การครูสภา ผลงานสร้างสรรค์ของท่าน ท่านได้ประพันธ์บทอำนวยการศึกษาและกำกับการแสดง งานการแสดงจินตนาการประกอบเสียงแสง หลายเรื่อง เช่น

- อุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ กาญจนบุรี
- เจดีย์เจ็ดยอด เชียงใหม่
- อุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง บุรีรัมย์ เป็นต้น

ท่านได้เป็นที่ปรึกษาและควบคุมผลงานการแสดงสร้างสรรค์โดยประพันธ์บทกำหนดรูปแบบการแสดงและทำรำระบำชุดต่างๆ เช่น ระบำถวายพระพร ระบำเฉลิมพระเกียรติ รำถวายพระระบำพรมานมิต เป็นต้น

นางสาวปราณี สำราญวงศ์ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังนี้

5 ธันวาคม 2499	เหรียญทองช้างเผือก
5 ธันวาคม 2507	เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย
5 ธันวาคม 2511	จตุรภรณ์มงกุฎไทย
5 ธันวาคม 2515	จตุรภรณ์ช้างเผือก
5 ธันวาคม 2520	ตริตาภรณ์มงกุฎไทย
5 ธันวาคม 2521	เหรียญจักรพรรดิมาลา
5 ธันวาคม 2524	ตริตาภรณ์ช้างเผือก

ในด้านเกียรติคุณที่ได้รับ

มกราคม 2519 ได้รับเกียรติบัตรจากคุรุสภา เพื่อแสดงว่าเป็นผู้อยู่ในมาตรฐานแห่งคุณธรรมและรู้ความสามารถในการประกอบวิชาชีพครู

14 กันยายน 2537 ได้รับเกียรติบัตรจากคุรุสภาเพื่อแสดงว่าเป็นผู้มีคุณธรรมและจริยธรรมดีเด่น

28 เมษายน 2545 มูลนิธิชินริศรานุวัตติวงศ์มอบรางวัลพิเศษแมวมองด้านการสืบสานมาตรฐานการศึกษานาฏศิลป์และดนตรีไทย

15 กันยายน 2545 สถาบันเทคโนโลยีราชมงคลมอบเกียรติคุณและมอบรางวัลราชมงคลสรรเสริญ ผู้มีผลงานดีเด่นทางวัฒนธรรม สาขาศิลปะ (การแสดง)

นางปราณี สำราญวงศ์ได้เกษียณอายุเมื่อปีพ.ศ.ปี 2536 กรมศิลปากรได้เชิญเป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนวิชานาฏศิลป์ไทย ให้แก่นักเรียน นักศึกษาวิทยาลัยนาฏศิลป์ นางสาวปราณี สำราญวงศ์ได้ถึงกรรมเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ ปีพ.ศ. 2549 ด้วยโรคหัวใจ รวมอายุ 73 ปี

ปู่ เกนหลง

ปู่ เกนหลง ท่านเป็นบุตรของเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน สนธิรัตน์) ท่านมีธิดา 1 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าหญิงจามรี ปู่ ปีนนาภูศิลป์รุ่นเล็กในรัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2325-2352) แสดงเป็นตัวนางเกนหลง หลังจากที่ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนาขึ้นแล้ว ต่อมาท่านได้เข้ามารับราชการในพระราชวังบวรฯ ในสมัยรัชกาลที่ 2 และเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทิวงคตลง ท่านได้กลับมารับราชการในพระบรมมหาราชวัง ตำแหน่งเจ้าจอมอยู่จน ครั้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ท่านได้เป็นเจ้าจอมมารดา ท่านอยู่มาจนถึงรัชกาลที่ 5

ปู่ เกนหลง ถึงแก่กรรมเมื่อวันอังคาร เดือน 5 แรม 13 ค่ำ ปีชาล สัมฤทธิศก (ตรงกับวันที่ 30 เมษายน พ.ศ. 2421) รวมอายุ 82 ปี (รัตนมา มณีสิน, 2528:29)

แ้ว สนิทวงศ์เสนี, ท่านผู้หญิง

ท่านผู้หญิงแ้ว สนิทวงศ์เสนี เดิมชื่อแ้ว สุทธิบุรณ เป็นบุตรนายเฮ้ง และนางสุทธิสุทธิบุรณ เกิดเมื่อวันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2446 ตรงกับวันศุกร์เดือนยี่ ขึ้น 7 ค่ำ ปีเถาะ จุลศักราช 1265 รัตนโกสินทร์ 122 (วันคริสต์มาสคริสตศักราช 1903) ท่าน มีพี่น้อง 3 คนคือ

1. นางทับทิม คดีสุวรรณ
2. นางสาวแ้ว สุทธิบุรณ
3. นายสหัส สุทธิบุรณ

ครอบครัวของท่านอยู่ที่จังหวัดฉะเชิงเทรา คุณย่าของท่านมีตำแหน่งคุณพนักงานในพระราชวังฝ่ายในของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านจึงมีโอกาสไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังกับคุณย่าด้วย จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต จึงกลับออกมาอยู่กับมารดาเดิม

ท่านผู้หญิงแ้วได้ถวายตัวในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์ เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา เมื่ออายุ 8 ขวบในปี พ.ศ.2454 มีท้าวณารัตนารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) เป็นผู้ปกครองดูแลท่านได้เป็นหม่อมในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา นลองค์พระเดชพระคุณอยู่เป็นเวลา 10 ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์และทรงยกย่องเป็นสะใภ้หลวง ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธเสด็จทิวงคตท่านได้ถวายตราสะใภ้หลวงคืน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและขอถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งพระชายา ต่อมาประมาณ 3 ปี ท่านได้สมรสใหม่กับพลตรีหม่อมสนิทวงศ์เสนี (ม.ร.ว.ตัน สนิทวงศ์) ได้ติดตามสามี ซึ่งได้รับตำแหน่งเป็นทูตทหารและเอกอัครราชทูตไทย ณ ประเทศฝรั่งเศส อังกฤษ อิตาลี และโปรตุเกส โดยลำดับ เป็นระยะเวลา

10 ปีเต็มที่ใช้ชีวิตในฐานะภริยานักการทูตอยู่ในยุโรป ซึ่งเป็นช่วงที่ยุโรปอยู่ในภาวะสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อสงครามยุติลงได้ย้ายกลับมายังประเทศไทยและต่อมาสามีของท่านได้รับตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม ภายหลังที่พลตรีหม่อมสนิทวงศ์เสนีถึงกรรมไปแล้วท่านได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตติยจุลจอมเกล้านามบรรดาศักดิ์มีชื่อว่า คุณหญิงแก้วสนิทวงศ์เสนี ท่านมีเป็นบุตรธิดากับพลตรีหม่อมสนิทวงศ์เสนี 4 คนคือ

1. ม.ล.แก้ว สนิทวงศ์
2. ม.ล.นวลผ่อง เสนาณรงค์
3. พ.ต.อ.ม.ล.เต็ม สนิทวงศ์
4. ม.ล.ดวง สนิทวงศ์

ท่านได้ศึกษาวิชาสามัญจบการศึกษาตามหลักสูตรของโรงเรียนในวังสวนกุหลาบ

ท่านผู้หญิงแก้วฝึกหัดนาฏศิลป์กับ เจ้าจอมมาดาवाद (ท้าววรจันทร์) เจ้าจอมมารดาเขียน ในรัชกาลที่ 4 เจ้าจอมมารดาทับทิมในรัชกาลที่ 5 หม่อมแย้ม ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอมหาศรีสุริยวงศ์ หม่อมอึ้ง ในสมเด็จพระบ้นฑูรฯ ท่านได้ฝึกบทธาบทิเหนากับเจ้ามารดาเขียน กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ท่านได้แสดงเป็นอิเหนาตั้งแต่เข้าห้องจินตะหราจนถึงคีตกะหมังกุหนิง ท่านมีความสามารถทางเพลงอาวูททั้งหอก กระบี่ ทวน ดาบ กริชในละครใน และเป็นตัวพระไวยตอนพระไวยแตกทัพ ไชยเชษฐ ์ ไกรทอง ต่อมาเมื่อท่านอายุสิบสามปี ท่านได้ไปฝึกหัดนาฏศิลป์กับเจ้าจอมมารดาทับทิมรัชกาลที่ 5 ท่านแสดงเป็นนางเมขลาคู่กับคุณหญิงนัญญานุรักษ์ (เทศนัญญานุรักษ์) ซึ่งแสดงเป็นรามสูร ท่านแสดงเป็นนางครสา ในเรื่องอิเหนา เมื่อตอนโคดเข้ากองไฟ รำกริชผู้หญิงตายตามระดู การแสดงครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ ทรงโปรดมากและขอท่านเป็นชายา เมื่อเป็นหม่อมห้ามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ พระองค์ไม่ทรงอนุญาต ให้เล่นละครเปิดหน้าในงานฉลองแซยิด ครบ 60 ปีของท้าวณารัตนารักษ์ ท่านผู้หญิงแก้วจึงต้องแสดงเป็นพระพิราพทรงเครื่อง

หลังจากที่ท่านผู้หญิงแก้วได้สมรส กับหม่อมสนิทวงศ์เสนี (ม.ร.ว.ตัน สนิทวงศ์) ท่านได้ติดตามสามีไปทุกประเทศ ท่านสนใจศึกษานาฏศิลป์ของประเทศนั้นๆ และจดจำท่ารำมา เมื่อท่านกลับมาอยู่เมืองไทย นายธนิต อยู่โพธิ์ หัวหน้ากองการสังคีต กรมศิลปากร ได้เชิญท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ไทย ให้ท่านช่วยปรับปรุงฟื้นฟูและวางรากฐานด้านการละคร การรำของกรมศิลปากรซึ่งชบเซาขาดช่วงไปท่านจึงได้นำความรู้ด้านนาฏศิลป์จากประเทศต่างๆ บางอย่างมาพัฒนา เป็นท่านาฏศิลป์ไทย คิดประดิษฐ์ท่ารำแปลกใหม่ขึ้นจากท่ารำพื้นฐานที่เคยเนิบช้าให้กะทัดรัดงดงามตามแบบแผน เช่นระบำม้า ท่านได้จดจำท่าระบำม้าของประเทศโปรตุเกสและปรับปรุงท่ารำให้เป็นท่ารำแบบไทย

ท่านผู้หญิงแฉ้วเปรียบเสมือนศูนย์รวมศิลปวัฒนธรรมไทย เพราะท่านเป็นผู้รอบรู้ในศิลปวิทยาด้านนาฏศิลป์ การประพันธ์บทสำหรับแสดงทั้งโขนและละคร ภาระหน้าที่ของท่านมีมากมายดังนี้

-เป็นผู้เชี่ยวชาญในศิลปวิทยาการเกี่ยวกับนาฏศิลป์ไทย เช่น ทำรำของผู้แสดงทั้งพระ นางยักษ์ และลิง รวมทั้งตัวประกอบเสนาทั่วไป ตลอดจนสิ่งสารพัดจัดเป็นชุดระบำ เช่น ระบำช้าง ระบำม้า ระบำเงือก ระบำนกเขา ระบำควาย (ระบำบันเทิงกาสร) เป็นต้น

-เป็นผู้คัดเลือกเรื่องและชุดการแสดง อำนวยการจัดทำทสำหรับการแสดง เป็นผู้อำนวยการฝึกซ้อมการแสดงนาฏศิลป์ไทยของกรมศิลปากร

-เป็นผู้คัดเลือกตัว โขน-ละครให้เหมาะสมกับบทบาทกับตัว โขน-ละครเรื่องต่างๆ

-เป็นผู้ให้กำเนิดศิลปินที่ช่วยฝึกสอนและกำกับการแสดงนาฏศิลป์ชุดต่างๆ ซึ่งกรมศิลปากรได้รับอนุมัติจากรัฐบาลให้ไปจัดการแสดงที่ต่างประเทศ

-เป็นผู้ฝึกสอนและอำนวยการฝึกซ้อมการแสดง โขน-ละคร ฟ้อนรำ ฯลฯ ทุกครั้งที่กองการสังคีตกรมศิลปากร จัดแสดงเผยแพร่แก่ประชาชน ณ โรงละครแห่งชาติ สังคีตศาลา สถานีโทรทัศน์ สถานที่ราชการต่างประเทศ และต่างจังหวัดทั่วราชอาณาจักร

-เป็นวิทยากรบรรยายและตอบข้อซักถาม ในการอบรมเกี่ยวกับเรื่องนาฏศิลป์และวรรณกรรมการแสดง

-เป็นที่ปรึกษาในการสร้างนาฏกรรมประเทศต่างๆ ซึ่งหน่วยราชการ สถาบันการศึกษา องค์กรและสมาคม ตลอดจนเอกชนทั่วไปจัดขึ้นในกรณีพิเศษ

นอกเหนือจากในตำราการฟ้อนรำอันสืบทอดมาจากโบราณแล้ว ท่านผู้หญิงแฉ้ว สนิทวงศ์ เสนี ยังมีความเชี่ยวชาญในด้านการค้นคิดประดิษฐ์ลีลาทำรำให้เหมาะสมกับยุคสมัยดำเนินไปถูกต้องตามระเบียบแบบแผนอันมีมาแต่โบราณ ไม่ว่าจะเป็นที่ทำท้าวมหากษัตริย์ ขุนนางบุคคลสามัญ ตลอดจนท่าทางของสัตว์ทั่วไป ทำรำที่ท่านผู้หญิงแฉ้วประดิษฐ์ขึ้นมีมากมาย เช่น

1. ประเภทระบำดังนี้

1.1. ทำระบำสัตว์ต่างๆ เช่น ระบำกวาง ระบำปลา ระบำบันเทิงกาสร (ระบำควาย) ระบำม้า ระบำกฤษณเกษม (ระบำช้าง) ระบำเริงอรุณ (ระบำผีเสื้อ) ระบำนาค ระบำเงือก (แบบมีบทร้องในละครนอกเรื่องสุวรรณหงส์ และแบบมีบทร้องในละครนอกเรื่องพระอภัยมณี ตอนพระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อ) ระบำนกเขา ระบำมยุราภิรมย์ (ระบำนกยูง) ระบำหงส์เหิน ระบำครุฑ (แบบผู้หญิงแสดง)

1.2. ทำระบำอื่นๆนอกจากระบำสัตว์ก็มีระบำทวน ระบำวีรชัยทหารพระสุทร ระบำกีนรีร้อน ระบำไกรลาสสำเร็จ ในเรื่องมโนราห์ ระบำนางไม้ ในละครเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพระไวยแตกทัพ ระบำเทพบันเทิง ในละครเรื่องอิเหนาตอนลมหอก ระบำแขก (ช่วยประดิษฐ์ทำรำร่วมกับนายจาตุรงค์ มนตรีศาสตร์) ในละครเรื่องอาบุญหะซัน ระบำนพรัตน์ในเรื่องสุวรรณ-

หงส์ตอนชมถ้ำ ระบายนางใน ระบายเงาป่า และระบายนางคอยในเรื่องเงาป่า ระบายดอกบัวในละคร
นอกเรื่องรถเสน ระบายโบราณคดีชุด ระบายสุโขทัย ระบายเงินไทยไมตรี ระบายเล่นเทียนประกอบ
บายศรีเชิญพระขวัญ จัดแสดงถวายพระเนตร เนื่องในงานสมโภช สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
สยามมกุฎราชกุมาร ระบายวิชนี (ระบายพัด)

2. ประเภทรำมีดังนี้

- 2.1. ทำรำของอิเหนา ตอนจากถ้ำและตอนตัดไม้ฉ้ายกริช ในละครในเรื่องอิเหนา
- 2.2. ทำรำของมโนราห์ ตอนบุษยัญ ในละครเรื่องมโนราห์
- 2.3. รำมา่ไทยอธิษฐาน ประดิษฐ์ทำรำร่วมกับนางลมุด ยมะคุปต์ แสดงครั้งแรก
เนื่องในโอกาสที่คณะทูตวัฒนธรรมไทยไปเจริญสัมพันธไมตรีกับสหภาพพม่า เมื่อ พ.ศ. 2498
- 2.4. รำลาวไทยปณิธาน ประดิษฐ์ทำรำร่วมกับครูลมุด ยมะคุปต์ แสดงครั้งแรก
เนื่องในโอกาสที่คณะทูตวัฒนธรรมไทยไปเจริญสัมพันธไมตรีกับราชอาณาจักรลาว เมื่อ พ.ศ. 2500
- 2.5. รำสีนวลออกอาหนู
- 2.6. รำโคมบัว
- 2.7. ซัดซาตรี
- 2.8. รำเถิดเทิง ประดิษฐ์ทำรำร่วมกับครูลมุด ยมะคุปต์
- 2.9. รำกระทบไม้
- 2.10. รำนุญฉายสนา

3. ประเภทฟ้อน มีดังนี้

- 3.1. ฟ้อนมลาย ในละครพันทางเรื่องพญาผานอง
- 3.2. ฟ้อนดวงเดือน จัดแสดงเป็นครั้งแรกถวายทอดพระเนตรเนื่องในวโรกาส
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานเลี้ยงพระราชอาคันตุกะส่วนพระองค์ ณ ห้องกาแฟ
พระที่นั่งบรมพิมาน พ.ศ. 2506

3.3. ฟ้อนจันทราพาฝัน

นอกจากผลงานทางด้านนาฏศิลป์ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายแล้ว ท่านผู้หญิงแฉ้วยัง
เรียบเรียงและจัดทำบทโขน บทละครไว้อีกหลายชุดและหลายตอน เช่น

-บทละครในเรื่องอิเหนา ตอนเข้าเฝ้าท้าวดาหา ตอนลมหอบ ตอนอุณากรรณชนไก่
ตอนบุษบาชมศาล ตอนตัดดอกไม้ฉ้ายกริช ตอนประสันตาด่อนก ตอนศึกกะหมังกุหนิง ตอนประ
สันตาศิดหนิงและตอนหย้าหรีนลักนางเคนหลง

-บทละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอนเลือกคู่-หาปลา ตอนมณฑลางกระท่อม ตอน
ตีกลี ตอนพระสังข์เลียขบเมื่อง

-บทละครนอกเรื่องไกรทอง ตอนที่ 1 ตะเภาแก้ว ตะเภาทองและบริวารไปเล่นน้ำ
ตอนที่ 2 ไกรทองตามวิมาลา กลับถ้ำ

- บทละครเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพลายเพ็ชรพลายบัวออกศึก
- บทละครเรื่องพระอภัยมณี ตอนพระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อ ตอนพระอภัยมณีพบนางสุวรรณมาลี ตอนพระอภัยมณีพบนางละเวง
- บทละครนอกเรื่องไชยเชษฐา ตอนนางสุวิญชาถูกจับได้
- บทละครนอกเรื่องรถเสน (ร่วมแต่งกับผู้อื่น)
- บทละครเรื่องมโนราห์ (ร่วมแต่งกับผู้อื่น)
- บทละครเรื่องเงาะป่า
- บทละครเรื่องสังข์ศิลป์ชัย ตอนท้าวเสนากฎเข้าเมือง
- บทละครนอกเรื่องคาวี ตอนนางในกลองศึกถึงเฝ้าพระขรรค์
- บทละครนอกเรื่องสุวรรณหงส์ ตอนพราหมณ์เล็ก พราหมณ์โต
- บทโขนเรื่องรามเกียรติ์ ชุดปราบกากนาสูร ชุดนางลอย ชุดปราบบรรลัยกัลป์

ท่านผู้หญิงแก้วเป็นผู้อำนวยการจัดทำท กัดเลือกผู้แสดง ผู้ร่วมงานในการฝึกซ้อมและร่วมเดินทางไปกำกับการแสดง ณ สาธารณรัฐประชาชนจีน ในเดือนเมษายน-พฤษภาคม พ.ศ.2549 ในการแสดงครั้งนี้ บรรณาธิการหนังสือพิมพ์หลินยี่เป่า ฉบับประจำวันที 25 เมษายน พ.ศ.2519 ได้ตีพิมพ์ยกย่อง ท่านว่าท่านเป็น “ สะพานมิตรภาพเชื่อมระหว่างไทยจีน ”

ท่านผู้หญิงแก้ว ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ประถมาภรณ์ช้างเผือก ประถมาภรณ์มงกุฎไทยในปี พ.ศ. 2520 ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นคุณหญิงและได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2528 ได้รับพระราชทานปริญญาคุณวุฒิปันจัตตติยศักดิ์ สาขาคุรุศึกษาศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร และได้รับการคัดเลือกยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์) ในปี พ.ศ.2528 และได้รับเหรียญคุณวุฒิมาลาเข็มศิลปวิทยา

ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจล้มเหลวไตวาย เมื่อวันที่ 17 สิงหาคม 2543 รวมอายุได้ 97 ปี (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2546 : 17-24)

พรหมมาภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต), พระยา

พระยาพรหมมาภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) เป็นบุตรนายทองอยู่ และนางจ๋า สุวรรณภารต เกิดเมื่อวันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2404 มีน้องชายคือ พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ได้ฝึกหัดโขนเป็นโขนตัวยักษ์โดยเป็นศิษย์ของนายบัว ทศกันธุ์ซึ่งเป็นปู่ของหลวงวิลาศวงงาม (หรั อินทรนัฏ) ซึ่งได้ต่อทำราทศกันธุ์ของเจ้าจอมลิ้นจี่ และฝึกหัดจาก มารดาคือจ๋าซึ่งเป็นโขนหลวง

ตัวพิกษ ทําให้ท่านเป็นตํวทศกัณฐ์มีชื่อเสียงในรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411-2453) เป็นครูโขนยัคนัน
สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 6

พระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณการต) เป็นตํวทศกัณฐ์มีชื่อเสียงเลื่องลือมาตั้งแต่อายุ
ได้ 24 ปี เข้ารับราชการเป็นโขนหลวง กรมโขน เมื่อ พ.ศ.2433 ต่อมาใน พ.ศ. 2449 ได้รับ
พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนระบำภาษา พ.ศ.2453 ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงและ
เมื่อ พ.ศ.2454เป็นพระในราชทินนามเดิม ต่อมาได้ย้ายจากกรมมหรสพไปสังกัดกรมพระตำรว
หลวงรักษาพระองค์ และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาพรหมภิบาล อันเป็น
ตำแหน่งในกรมพระตำรวรักษาพระองค์ เมื่อ พ.ศ.2459 และประจำกรมพระตำรวรักษาพระองค์
ใน พ.ศ.2459 ต่อมาได้รับพระราชทานยศเป็น ขุนตำรวตรี (เทียบเท่า พันตรี ทหารบก) ท่านได้
เป็นผู้แสดงแบบท่ารําของทศกัณฐ์ในหนังสือตำราพื่อนรําของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ
ยาดํารงราชานุภาพ สำหรับโปรดเกล้าฯ ในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
จุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย เมื่อ พ.ศ.2466 นั้นพระยาพรหมภิบาล (ทองใบ
สุวรรณการต) เป็นผู้ที่มีฝีมือเลิศในการแสดงโขนบททศกัณฐ์ จึงได้รับพระราชทานเหรียญคุณ
มาลา เข็มศิลปวิทยาเป็นเครื่องเชิดชูเกียรติคุณ และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อื่นๆ
อีก คือ (พ.ท. สุจิตร ตูลานนท์, 2542: 3835-3886)

มงกุฎไทยชั้นที่ 3 ตริตาภรณ์มงกุฎไทย (ต.ม.)

ช้างเผือกชั้นที่ 4 จัตุรถาภรณ์ช้างเผือก (จ.ช.)

ตราวชิรมาลา (ว.ม.ล.)

เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ 6 ชั้นที่ 4 (ว.ป.ร. 4)

พระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณการต) ออกจากราชการเพื่อรับพระราชทานเบี้ย
บำนาญเนื่องจากทางราชการยุบเลิกกรมมหรสพ ท่านได้ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 28 กุมภาพันธ์
พ.ศ.2469 อายุได้ 66 ปี เนื่องจากนับถือศาสนาอิสลาม ศพของท่านจึงถูกนำไปฝังที่สุสานแขก
ตำบลคลองมหานาค จังหวัดพระนคร

พิทักษ์มนตรี, พระสัณพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง

พระสัณพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี มีพระนามเดิมว่า จุ้ย เป็นพระราช
โอรสองค์ที่ 3 ของพระชนกเงิน หรือเจ้าขรัวเงิน กับสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดา
รักษ์ (แก้ว) สมเด็จพระพี่นางของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงเป็นต้น
สกุลมนตรีคุณ ณ อุษยา ประสูติเมื่อวันเสาร์ เดือน 10 ขึ้น 12 ค่ำ ปีชวด ตรงกับวันที่ 2 กันยายน
พ.ศ.2313 ทรงมีพระเชษฐา พระเชษฐภคินีและพระอนุชาร่วมพระชนกชนนี เรียงลำดับคือ

- 1.เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ (เจ้าฟ้าตัน) ต้นราชสกุล เทพหัสดิน
- 2.เจ้าฟ้าหญิงฉิม
- 3.เจ้าฟ้าชาย (สิ้นพระชนม์ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์)
- 4.สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่2 (เจ้าฟ้าหญิงบุญรอด)
- 5.เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี (เจ้าฟ้าจ้อย ราชสกุลมนตรีกุล)
- 6.เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณุก์ (เจ้าฟ้าชายเอก ต้นราชสกุลอิศราณุก)

พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าจ้อยถึง พ.ศ. 2346 ได้รับสถาปนาเป็นพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรี และเลื่อนอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ในปี พ.ศ.2350 โดยมีพระราชดำรัสตรัสสรรเสริญจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า “ทรงพระปรีชารอบรู้ราชการ”

พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี (เจ้าฟ้าจ้อย) มีทายาทที่สืบทอดพระอัจฉริยภาพทางการละครและดนตรีที่สำคัญ

คือหม่อมหลวงถ้วนศรี วรวรรณ (ธิดาของ ม.ล.ตาบ มนตรีกุลเป็นบุตร ม.จ. แบน มนตรีกุล) ซึ่งหม่อมหลวงถ้วนศรี วรวรรณเป็นผู้สร้างสรรค์ศิลปะการละครให้เป็นไปตามแบบแผนใหม่ คือต้นแบบของการละครร้อง ทั้งยังเป็นผู้ประพันธ์เพลงลาวคำหอม ลาวคำเนินทราย ลาวเดินดง เขมรไล่ควาย อันไพเราะกินใจ

พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี (เจ้าฟ้าจ้อย) ทรงพระปรีชาสามารถในพระราชกิจหลายประการ ทรงรอบรู้ในศิลปะวิทยาการและทรงชำนาญการละครจนสามารถคิดประดิษฐ์แบบแผนท่าฟ้อนรำได้อย่างงดงามเป็นครั้งแรกในการวิวัฒนาการทางด้านศิลปะและนาฏศิลป์ของกรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องจากเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทละครแล้วได้พระราชทานให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีไปลองซ้อมกระบวนรำทรงประดิษฐ์ท่วงทำนอง วิธีการรำ การทำบทอีกครั้งหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ไว้ในตำนานละครเรื่องอิเหนาตอนหนึ่งว่า “เล่ากันว่า เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีให้เอาพระฉายบานใหญ่มาตั้งแล้วทรงรำทำบททอดพระเนตรในพระฉาย ปรีภากับนายทองอยู่ นายรุ่ง ช่วยกันแก้ไขกระบวนรำไปจนเห็นงามจึงเราเป็นยุติ ถ้าขัดข้องบางที่ถึงกราบทูลขอให้แก้บท เมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงคิดกระบวนรำเป็นยุติแล้ว ก็ทรงซ้อมให้นายทองอยู่ นายรุ่ง ไปหัดละครหลวงที่โรงละครริมต้นสน แล้วละครไปซ้อมถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทอดพระเนตร ทรงดีเตียนแก้ไขกระบวนรำอีกชั้นหนึ่ง จึงยุติลงเป็นแบบแผน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:150) เนื่องจากทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์และการละครฟ้อนรำอย่างยอดเยี่ยมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และได้รับการยกย่องว่าเป็นบรมครูทางการละครพระองค์หนึ่งที่ศิลปินรุ่นหลังให้ความเคารพ เนื่องจาก

บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเน้นบทสำหรับเล่นละครเป็นสำคัญประกอบกับพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงดัดแปลงลีลาท่วงท่าการรำให้ประณีตงดงามอย่างเหมาะสมกลมกลืนกันกับบทคำร้อง จึงทำให้ได้รับยกย่องให้เป็นต้นแบบละครรำของกรุงรัตนโกสินทร์

พระสัมพันธวงศ์เธอ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงประดิษฐ์ท่ารำในท่าคบอก โดยใช้ฝ่ามือไขว้ทาบไว้ที่ทรวงอก พร้อมทั้งขยับฝ่ามือขึ้นลงเป็นจังหวะพร้อมกับเดินย่ำเท้า โดยเลียนแบบท่าเดินทูปอกในพิธีเจ้าเซ็นของชนนั้บถือศาสนาอิสลามนิกายเจ้าเซ็นในชุกะระบาดาวดิงส์

พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ได้ประชวรสิ้นพระชนม์ เมื่อวันจันทร์ เดือน 7 ขึ้น 7 ค่ำ ปีมะเมีย ตรงกับวันที่ 27 พฤษภาคม พ.ศ.2365 ด้วยเป็นโรคพระยอดในพระศอ มีพระชนมายุได้ 53 พรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ทำพระเมรุที่ท้องสนามหลวง ทรงจัดถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์แล้วจึงพระราชทานเพลิงศพ (ฤคิรต์นั้ กายราช, 2529 : 106-108)

พจนทรัพย์ ตรีโมท

นางพจนทรัพย์ ตรีโมท เดิมชื่อ ทรัพย์ นากฎประเสริฐ ต่อมาพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ ได้เปลี่ยนชื่อเป็นพจนทรัพย์ เป็นบุตรีนายสิน และนางสังวาล นากฎประเสริฐเป็นบุตรของหลวงศรีโอพาทย์ (วัลย์ บุรานนท์) ท่านเกิดเมื่อวันที่ 29 ตุลาคม พ.ศ.2460 นางพจนทรัพย์ ตรีโมท สมรสกับนายมนตรี ตรีโมท เมื่อปีพ.ศ.2479 มีเป็นบุตร 2 คนคือ

- 1.นางคนตรี
- 2.นายญาติ ตรีโมท

นางพจนทรัพย์เรียนระดับประถมศึกษาที่บ้านและได้ถวายตัวเป็นละครในคณะเจ้าพระประยูรวงศ์ โดยการแนะนำของคุณชายอื่น (คุณชายของนางพจนทรัพย์ ตรีโมท) เมื่ออายุได้ 9 ปี ท่านได้หัดละครกับหม่อมครูเครือ และครูผัน โมรากุล โดยฝึกหัด เพลงช้า เพลงเร็ว เพลงเซ็ด เพลงเสมอ ระเบ้าชุดต่างๆ ท่านได้รับบทบาทให้แสดงเป็นนางพี่เลี้ยง นางตลาด และฝึกหัดบทบาทตัวลิง แสดงในงานแห่สลาภภัทร สมัยรัชกาลที่ 7 ซึ่งจัดเป็นขบวนแห่กองทัพยก กองทัพลิง นอกจากนี้ท่านได้ร่วมแสดงละครรำ เช่น ละครใน ละครนอก กับคณะละครบ้านบรรทมสินธุ์ของพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) แสดงที่โรงละครศรีอยุธยา ตัวละครในคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ในขณะนั้นมี นางเจริญจิต ภัทรเสวีและ นางลม่อม กสิโสภาได้รับบทบาทเป็นนางเอก นางสาวสอาด อัมพลินได้รับบทบาทเป็นพระเอก ในขณะที่ท่านอยู่ในคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ท่านได้ใช้ชื่อว่า “แสงประเทือง นากฎประเสริฐ” ส่วนนางลม่อมใช้ชื่อว่า “แสงลม่อม กสิโสภา” และนางสาวสอาด อัมพลินใช้ชื่อว่า “แสงสอาด อัมพลิน” ส่วนละครศึกคำบรรพ์นั้น ท่านได้ร่วม

แสดงละครดึกดำบรรพ์เรื่องสังข์ทอง เรื่องกาวิ โดยมีคุณหญิงฉวี วรรณจินดา บัญชา แสดงเป็นนาง คันทมาลี นางสาวสอาด อัมพลินแสดงเป็นพระหลวิชัย และนางสาวโกมล สาธิตานนท์ แสดงเป็น กาวิ

นางพูนทรัพย์ได้เป็นละครหลวงอยู่ในคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ จนเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ถึงอนิจกรรม คณะละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้ยกให้พระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) การฝึกหัดก็ยังคงฝึกหัดที่เดิม เมื่อมีการแสดงพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) ก็จะนำมาฝึกซ้อมร่วมกันกับคณะบ้านบรรทมสินธุ์ ต่อมาบ้านของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้ขายให้กับพระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล) นางพูนทรัพย์จึงได้ย้ายมาพำนักกับครอบครัว

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 8 พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ได้หัดละครในวังของท่าน นางพูนทรัพย์ ตราโมทจึงได้เข้าไปเป็นละครในคณะพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ท่านได้แสดงละครเป็นนางพี่เลี้ยงวาสนดี แสดงที่โรงละครศรีอยุธยา ท่านได้เป็นตัวละครในคณะพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภาจนถึงปีพุทธศักราช 2485 แล้วจึงเลิกเล่นละคร

นางพูนทรัพย์ ตราโมทได้เป็นครูสอนนาฏศิลป์ให้กับเยาวชนที่สถานนีโทรทัศน์ช่อง 5 สนามเป้า โดยการเชิญชวนของนางลมุล ยมะคุปต์ ในการสอนนาฏศิลป์ไทยที่สถานนีโทรทัศน์ช่อง 5 สนามเป้านี้ ท่านได้ถ่ายทอดให้กับลูกศิษย์หลายคน เช่น อรรณา กฤษณี นพมาศ เมืองแมน เป็นต้น โดยมีครูผู้ช่วยคือ นางนพรัตน์ หวังในธรรม (สัมภาษณ์ พูนทรัพย์ ตราโมท, 27 เมษายน 2550.)

มัลลิกา คงประภัสร์

นางมัลลิกา คงประภัสร์ เดิมชื่อ “ปุย ช้างแก้ว” เป็นบุตรคนที่ 3 ของนายกุ๊กกับนายนม ช้างแก้ว เกิดเมื่อวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ปีมะแม ตรงกับ วันที่ 20 มกราคม พ.ศ. 2426 มีภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านปากคลอง วัดไร่เหล็ก (วัดประยูรวงศาวาส) เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร ในวงการนาฏศิลป์เรียกนางมัลลิกาน่าว่า “แม่ครูหมั่น” มีพี่น้องรวม 6 คน คือ

- 1.นางเนย ช้างแก้ว
- 2.นางเพิ่ม ปรุณานูนาค
- 3.นางปุย (ครูมัลลิกา คงประภัสร์)
- 4.นายชื่น ช้างแก้ว
- 5.สิบเอกวง ช้างแก้วเป็นนักดนตรีที่มีชื่อเสียงในอดีตสามารถบรรเลง “หีบเพลงรัก” ได้ดีเยี่ยมเคยรับราชการอยู่ในกองดุริยางค์ทหารบก
- 6.นายวรรณ ช้างแก้ว

นางมัลลียายุประมาณ 8 ปี นายกุบิคาได้สิ้นชีวิตลง นางนวมมารดาจึงได้ไปสมัครเข้ารับราชการสนองพระเดชพระคุณเป็นเจ้าพนักงานประจำห้องเครื่องเสวยของพระองค์เจ้าสุริยวงศ์ พระขนิษฐาของกรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์และได้พาไปอยู่ด้วย นางมัลลียามีโอกาสเข้าชมละครรำของพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ (เจ้าขาว) ที่เข้าไปแสดงประจำในวังหลวง ในบทบาทนางตัวละคร จึงแอบหนีมารดา ติดตามคณะละครเจ้าขาวไป เมื่ออายุ 22 ปีได้แต่งงานกับนายสั่ม คงประภักดิ์ ซึ่งรับราชการเป็นเสมียนกรมพระคลังข้างที่และเป็นนักดนตรี (ทหารแตรมหาดเล็ก) จึงกราบทูลลาออกมาแต่งงานอยู่กับนายสั่มชิตอาชีพรับจ้างแสดงละครรำท่านมีเป็นบุตรธิดา 2 คน คือ

1. นางถนอม คงประภักดิ์ (ยวงศรี)
2. นายอรุณ คงประภักดิ์

นางมัลลียาได้ถวายตัวเป็นละครกับหม่อมเจ้าหญิงพริ้งและหม่อมเจ้าหญิงพร้อม ผู้ดูแลและควบคุมการละครทั้งหมดแทนพระอนุชา จึงรับตัวไว้ แล้วนำไปมอบให้หม่อมเป้า ครูละครคนสำคัญฝึกสอนท่ารำ กระทบรำต่างๆ ให้หัดละครอยู่ในวังเจ้าขาว (ปัจจุบันคือโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย) เมื่ออายุประมาณ 10 ปีได้แสดงเป็นตัวสมันในเรื่อง อิเหนาใหญ่ (ดาหลัง)เป็นที่พึงพอใจของเจ้านายฝ่ายในหลายพระองค์ จนทรงจำได้และเรียกว่า “ไอ้หมัน” จนติดพระโอรสระหว่างอายุ 9-12 ปีได้ฝึกหัดและแสดงละครรำอยู่ในคณะเจ้าขาวมาโดยตลอด เป็นลูกศิษย์คนโปรดของหม่อมเป้าหลานสาวนายโรงกรับ หัวหน้าคณะละครชาวบ้าน (ละครนอก) ที่มีชื่อเสียงมากสมัย รัชกาลที่ 3-4 อดีตภรรยาคนหนึ่งของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) นางมัลลียาพยายามจดจำฝึกหัดและปรับปรุงตนเองอยู่เสมอ โดยแอบจดจำท่าทางและวิธีเล่นคนคนอื่นไว้ ไม่ว่าจะเป็นตัวพระ ตัวนาง ตัวยักษ์ ตัวลิง ท่านจดจำได้บางครั้งตัวละครตัวจริงเจ็บป่วยกะทันหัน ท่านก็ขึ้นอาสาแสดงแทนทุกครั้ง และแสดงได้ดีถูกต้องครบถ้วนตามกระทบรำที่ครูฝึกซ้อม ราวกับท่านถูกฝึกมาด้วยตนเอง นางมัลลียาสามารถสอนผู้อื่นทั้งตัวยักษ์ ตัวลิง ตัวพระ และตัวนาง แม้กระทั่งตัวสัตว์ต่าง ๆ

ต่อมาพระราชารวงศ์เธอพระองค์เจ้ารัศมีหิรัญพรรณฯ (วังหน้า) ได้ส่งคนมาทาบทามชักชวนให้นางมัลลียาไปหัดละครให้แก่วังหน้า นางมัลลียาจึงตกลงไปหัดละครในวังหน้า ท่านจึงได้เป็นแม่ครูหมัน ตั้งแต่บัดนั้น และเป็นที่พอพระทัยของพระราชารวงศ์เธอพระองค์เจ้ารัศมีหิรัญพรรณฯ มาก

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชบัญญัติย้ายเจ้านายเชื้อพระวงศ์วังหน้า ไปอยู่ด้วยกันในวังหลวง นางมัลลียาเอาเด็กชายอรุณ ซึ่งเป็นบุตรไปอยู่ด้วย นางมัลลียาไปสอนในวังโดยเข้าไปเย็นกลับทุกวัน และตอนกลางคืนก็จะสอนให้คณะละครของนายพวงศ์ สอนประมาณ 6 เดือน ละครคณะนี้สามารถแสดงได้ และเป็นละครที่มีตัวละครอายุน้อยและตัวเล็กที่สุด ไม่สามารถขึ้นเตียงได้ด้วยตนเองต้องให้คนอื่นจับอุ้มขึ้นเตียง เป็นละครที่มีชื่อเสียงมากในขณะนั้น ส่วนการฝึกละครในวังหลวงนั้น ได้มีญาติของพระราชารวงศ์เธอพระองค์เจ้ารัศมีหิรัญพรรณ

ชื่อกลั่นมาฝึกหัด สามารถรับการถ่ายทอดได้มาก ต่อมานางมัลลิกาได้หลุดลาออกจากตำแหน่งหน้าที่
ขนของย้ายออกจากบ้านที่ประตอานปลุกให้ ไปเข้าห้องแถวอยู่ที่ข้างบ้านหลวงโยธา และหัดละคร
ให้แก่คณะคุณนายพวงค์เพียงแห่งเดียว แต่นางสาวกลั่นได้กราบบังคมลาคิดตามมาอยู่บ้านนางมัลลิกา
และสมัครเป็นตัวละครคณะคุณนายพวงค์มีชื่อเสียงมาก ต่อมา นางมัลลิกาจึงส่งให้นายอรุณไปเรียน
มัธยมวัดราชบพิศ ส่วนนางถนอมเป็นบุตรสาวคนโตให้อยู่ทำงานบ้านแทน ต่อมานางถนอมได้เข้า
รับราชการในตำแหน่งหัวหน้าพนักงานพิพิธภัณฑสถาน (แห่งชาติ) เป็นพนักงานใกล้ชิด สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

นางมัลลิกานำหน้าที่ฝึกสอนและควบคุมคณะละครแทนคุณนายพวงค์มา 5 ปีเศษก็แตกแยก
กันเนื่องจากขัดแย้งกันในเรื่องค่าจ้างจนเป็นคดีฟ้องร้อง และได้แยกมาตั้งคณะละครของตนเอง
รับจ้างเล่นในงานทั่วไป บรรดาลูกศิษย์ก็ลาออกจากคณะคุณนายพวงค์มาอาศัยอยู่กับนางมัลลิกาเวลามี
งานก็ไปแสดงยามว่างก็ฝึกหัดถ่ายทอดให้แก่กันและกัน ศิษย์ได้แก่ นายสมพงษ์ พงษ์มิตร เป็นต้น

ประมาณปี พ.ศ. 2477 ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง กรมมหรสพถูกยุบ ทางราชการ
ตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางค์ กรมศิลปากร หลวงวิจิตรวาทการอธิบดีกรมศิลปากรได้รวบรวมผู้มี
ความสามารถทางการละคร โขน และดนตรี ทางราชการได้เชิญนางลมุล ยมะคุปต์ และหม่อมครู
ถ้วน (สุภลักษณ์) ภักธนาวิก (หม่อมของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์) ซึ่งมีประสบการณ์ด้านการ
ละครเป็นอย่างมาก หม่อมครูถ้วนจึงชวนนางมัลลิกาสอนนักเรียน โดยมีนางลมุล วงศ์ทองเหลือ
อาจารย์ใหญ่โรงเรียนนาฏดุริยางค์มา โดยไปพบหลวงวิจิตรวาทการ สมัครเข้ารับราชการ ศิลปิน
ชั้น 3 เดือนละ 30 บาท ในวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2477 ทำหน้าที่เป็นครู ต่อมารัฐบาลไทย ส่งคณะ
นาฏศิลป์ไปแสดงเชื่อมสัมพันธไมตรี ณ ประเทศญี่ปุ่น นางมัลลิกาได้รวมคณะไปในฐานะครูผู้สอน
และผู้แต่งตัว

นางมัลลิกามีความสามารถในการแสดงละครชาตรีทุกอย่าง ทุกตอน สามารถสอนศิษย์ได้ทุก
ตัวแม้กระทั่งสัตว์ เช่น นก ม้า ช้าง หมี และควาย เป็นต้น ในปี พ.ศ. 2499 ท่านได้เดินทางไป
ประเทศพม่า โดยเครื่องบิน โดยมีท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ร่วมเดินทางไปด้วย เพื่อเผยแพร่
การแสดงนาฏศิลป์ไทย ของกรมศิลปากร

นางมัลลิกาเปลี่ยนชื่อจาก ปุยกมาเป็น “มัลลิกา” ในสมัยรัฐธรรมนูญคนี่ผู้นำชาติพ้นภัย โดยนาย
มนตรี ตราโมท เป็นผู้ตั้งให้ เคยไปราชการต่างประเทศในฐานะครูนาฏศิลป์ที่ประเทศญี่ปุ่น เมื่อ
ประมาณปี พ.ศ.2478 และสหภาพพม่า เมื่อประมาณ พ.ศ.2498 สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชน
ลาวเมื่อประมาณ พ.ศ. 2499 ในฐานะทูตวัฒนธรรมไทย นอกจากนั้นยังออกปฏิบัติหน้าที่หน่วย
อบรมประชาชนเคลื่อนที่กระทรวงวัฒนธรรมเกือบทั่วภาคอีสาน ระหว่างปี พ.ศ. 2495-2500 เศษๆ
เพราะมีสุขภาพพลานามัยสมบูรณ์แข็งแรงกว่าครูอาวุโสท่านอื่นๆ ทั้งยังปฏิบัติหน้าที่อื่นๆ ได้มาก

ส่วนด้านการแสดงก็ นางมัลลิกา คงประภัสร์แสดงเป็นตัวเงาะคู่กับหม่อมครูถ้วน ภักธ
นาวิก แสดงเป็นนางรจนา แสดงเป็นปรัศูรามคู่กับนางลมุล ยมะคุปต์ แสดงเป็นพระเกษศ แสดง

เป็นพระวิศิษฐ์ คู่กับหลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัฏ) แสดงเป็นพระสวามิตร แสดงเป็นท้าวศวิมล คู่กับนางเฉลย สุขะวณิข แสดงเป็นนางจันทร์เทวีครั้งสุดท้ายก่อนปลดจากราชการ ได้มีโอกาสแสดงกระบวนรำเช่นเหล่าเพื่อถ่ายทำเป็นภาพยนตร์ส่วนพระองค์เก็บไว้ ณ กองภาพยนตร์ส่วนพระองค์ฯ รัชกาลปัจจุบัน (รัชกาลที่ 9) ทรงพระราชทานทุนทรัพย์ส่วนพระองค์เก็บไว้เป็นแบบฉบับ

ในด้านการประดิษฐ์สร้างสรรค์ทำรำ นางมัลลীর่วมกับครูลมุล ยมะคุปต์ ประดิษฐ์ท่าเชื่อมแม่บทใหญ่จากเค้าโครงเดิมซึ่ง สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ ได้ทรงถ่ายไว้เป็นบรรทัดฐาน เนื่องจากท่าที่เหลืออยู่เป็นท่าตายไม่เคลื่อนไหวเหมือนภาพยนตร์ ท่านทั้งสองจึงไปรำให้พระยานัฏกานูรักษ์และคุณหญิงเทศ นัฏกานูรักษ์ดัดชม ปรากฏว่าท่านทั้งสองยอมรับว่าใกล้เคียงกับของเดิมใช้ได้ตามกระบวนกรำ อนุญาตให้นำไปถ่ายทอดได้ ท่านทั้งสองจึงใช้เป็นหลักสูตรสอนนักเรียนและใช้รำมาจนถึงปัจจุบัน และเป็นที่ยอมรับว่าเป็นแม่ท่าที่สำคัญ นอกจากนี้ยังมีกระบวนท่าจั่ว ซึ่งจดจำมาจาก วังหน้าในอดีตและนำมาสอนใช้แสดงในเรื่องราชาธิราช ตอนสมิงพระรามอาสาทำเดินของราชทูต และทหารเลวของพระเจ้ากรุงจีน ส่วนละครนอกได้แก่ทำรำของพราหมณ์โต นอกจากนี้ยังมีกระบวนกรำชุดต่างๆ อีกมากมาย เช่น ระเบียบามมงคล รำและร้องไห้ครูละครโนรา-ชาติรี ละครนอก รำพราหมณ์โต ระเบียบานพรัตน์ รำเงาะ-รจนาเสียงพวงมาลัย ทำเดินแบบจั่วเงินของทหารเลว ราชทูต พระเจ้ากรุงจีน กระบวนรำกลมเงาะโดยเฉพาะ จนกลายเป็นสัญลักษณ์ประจำตัวนางมัลลี นางมัลลีได้ถ่ายทอดทำรำให้แก่ศิษย์หลายคนดังนี้

ด้านการแสดงละครรำ

- เจ้าเงาะให้นางสุวรรณี ชลานุเคราะห์ เรื่องสังข์ทอง
- สมิงพระราม ให้ครูสอาด แสงสว่าง เรื่อง ราชาธิราช ตอนสมิงพระรามอาสา
- สมิงพระรามตัวรบให้ สุนทรี โรหิตจันทร์ และสุนันทา บุญเกิด เรื่อง ราชาธิราช ตอนสมิงพระรามอาสา
- สมิงพระรามตัวอุปราช ให้อูบล บริบาลบุรีภัณฑ์ และศิริวัฒน์ แสงสว่าง เรื่อง ราชาธิราช
- บทกามนี และพระเจ้ากรุงจีน ให้แก่ ครูผัน โมรากุล
- โจเปียวราชทูตจีน ให้ พนิดา สุนทรสนาน (สิทธิธรรม)
- ทหารกองทัพพระเจ้ากรุงจีน (หน้าจี่โก่) ให้แก่เด็ก ๆ ที่แสดง
- ช่างทรงของพระเจ้ากรุงอังวะ ให้แก่ เอนก คราประยูร
- ทำรำระเบียบที่ปรับปรุงขึ้นใหม่หลายชุด เช่น รำชาติชาติรี หนุมาณจับนางเบญจกาย, จับนางสุพรรณมัจฉา

นางมัลลี คงประภัสร์ ถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ.2514 เวลาประมาณ 23.50 น. ด้วยโรคชรา รวมอายุได้ 89 ปี (ธีรยุทธ ชวงศรี, 2515 : 1-13)

ยงเยียงครู (จิ๋ว รามัญ), หลวง

หลวงยงเยียงครู (จิ๋ว รามัญ) นามสกุลเดิม คือ ม่วงกลม เป็นบุตรนายไยและนางไข่ รามัญ เกิดวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2437 (ปีมะเมีย) ที่ตำบลโคกขาม อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน คือ

1. นายยวง รามัญ ถึงแก่กรรม
2. นายน้อย รามัญ ถึงแก่กรรม
3. ขุนชูกรเชิด (มูล รามัญ) ถึงแก่กรรม
4. หลวงยงเยียงครู (จิ๋ว รามัญ) ถึงแก่กรรม
5. นายเลี่ยม รามัญ ถึงแก่กรรม
6. นายจินดา รามัญ ถึงแก่กรรม
7. นางพิมพ์ จันแต่
8. นางเพ็ญ เชื่อมสุข
9. นายเพื่อน รามัญ
10. นายฟ่อง รามัญ
11. ด.ญ. รามัญ ถึงแก่กรรม

หลวงยงเยียงครู (จิ๋ว รามัญ) มีภรรยา 4 คน เป็นบุตรชาย 2 คน เป็นบุตรหญิง 1 คน คือ

1. นางเช่า รามัญ เลิกร้างกัน มีเป็นบุตรชาย 1 คน ชื่อนายสนิท รามัญ
2. นางโม้ รามัญ ถึงแก่กรรม
3. นาง..... รามัญ มีเป็นบุตรหญิง 1 คน
4. นางขจร รามัญ มีเป็นบุตรชาย 1 คน ชื่อนายโป๊ะ รามัญ

หลวงยงเยียงครู (จิ๋ว รามัญ) รับราชการในกรมโขนหลวง กรมมหรสพ มีตำแหน่งและยศบรรดาศักดิ์ ดังนี้

พ.ศ. 2446	เป็นโขนหลวง เวยฤทธิ์
4 ธันวาคม พ.ศ. 2455	ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น หมื่นทรงนำจ
วิถี
18 สิงหาคม พ.ศ. 2456	ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น หลวงยง
เยียงครู ยศชั้น หุ้มแพร
1 เมษายน พ.ศ. 2469	ตำแหน่งนายรอง เวยศักดิ์ กองเลียง กรม
มหาดเล็ก
1 เมษายน พ.ศ. 2472	หัวหน้าชั้น 2 แผนกเลียง กองคลังวรภาชน์ กรม
มหาดเล็ก เวยศักดิ์

- 1 ตุลาคม พ.ศ. 2476 หุ้มแพร แผนกรับใช้ กรมมหาดเล็กหลวง
- 1 มีนาคม พ.ศ. 2476 หุ้มแพร แผนกรับใช้ กองมหาดเล็กรับใช้ กรมมหาดเล็กหลวง
- 1 มิถุนายน พ.ศ. 2477 ประจำแผนก แผนกรับใช้ กองมหาดเล็กรับใช้ กรมมหาดเล็กหลวง
- 1 สิงหาคม พ.ศ. 2478 ปลดออกจากราชการ เนื่องจากปรับปรุงกระทรวงวัง เป็นสำนักพระราชวัง
- 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2491 กลับเข้ารับราชการเป็นพนักงานตรี แผนกชาวที่กองมหาดเล็ก สำนักงานพระราชวังยศเสื่อป่า
- 1 เมษายน พ.ศ. 2468 เป็นนายกองตรี ผู้บังคับกองร้อยที่ 4 กองพันที่ 1 กรมเสื่อป่าพรานหลวงรักษาพระองค์

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่หลวงยงเชียงครุ (จิ๋ว รามนัญ) ได้รับ คือ

- 4 ธันวาคม พ.ศ. 2445 ได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชาภิเษก ร.6
- พ.ศ.2455 ได้รับพระราชทานเหรียญราชรุจิ ร.6
- พ.ศ.2456 ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนภรณ์ ชั้น 5 ร.6 และเหรียญมงกุฎสยาม ชั้น 5
- 13 มกราคม พ.ศ. 2457 ได้รับพระราชทานเสมา ว.ป.ร. ชั้น 4
- 3 มกราคม พ.ศ. 2458 ได้รับพระทานเหรียญช้างเผือก ชั้น 5
- 12 สิงหาคม พ.ศ. 2459 ได้รับพระราชทานแหวน ว.ป.ร. ชั้น 2
- 22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2461 ได้รับพระราชทานกระดุมเสื่อพระบรมนามาภิไธยย่อ ว.ป.ร. ชั้น 3
- 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2464 ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนภรณ์ ชั้น 4
- 2 มกราคม พ.ศ.2465 ได้รับพระราชทานเหรียญคุณวุฒิมาลาเข็มศิลปวิทยา
- 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2468 ได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชาภิเษก ร.7 (เงิน)
- 12 เมษายน พ.ศ. 2470 ได้รับพระราชทานแหวน ป.ป.ร. ชั้น 3
- 7 พฤศจิกายน พ.ศ. 2470 ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนภรณ์ ป.ป.ร. ชั้น 5
- 4 เมษายน พ.ศ. 2475 ได้รับพระทานเหรียญเฉลิมพระนคร 150 ปี (เงิน)
- 4 ธันวาคม พ.ศ. 2493 ได้รับพระราชทานเหรียญจักรพรรดิมาลา

5 มกราคม พ.ศ. 2493 ได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชภิเษก ร. 9

29 เมษายน พ.ศ. 2496 ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ ชั้น 5

หลวงงยเชียงครุ (จิว รามันฎ) รัชการ ครังแรกในปีพ.ศ. 2466 ได้รับพระราชทาน เบี้ยหวัด เดือนละ 6 บาท ท่านรัชการเรือมา จนถึงวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2501 ได้ออกจาก ราชการฐานสูงอายุ (อายุ 64 ปี) เงินเดือนครั้งสุดท้ายที่ได้รับ เป็นจำนวนเงิน 1,200 บาท ระหว่างรัช การ ท่านได้ขอคืนเงินบำนาญที่ได้รับมาทั้งหมด เพื่อนับอายุราชการติดต่อกัน ตาม พระราชบัญญัติบำนาญฯ ได้รับบำนาญเดือนละ 700 บาทเศษ ทางราชการได้จ้างไว้อีก โดยได้รับ พระราชทานเงินทางทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ เดือนละ 520 บาท ต่อมาวันที่ 1 ตุลาคม 2504 ท่านได้ขอลาออกจากราชการเพราะสุขภาพไม่สมบูรณ์ คงได้รับเงินเดือน เดือนละ 700 บาทเศษ ตลอดมาจนถึงวันที่ 1 ตุลาคม 2517 ท่านได้รับบำนาญเพิ่มรวมเป็นเงินเดือน เดือนละ 960 บาทถ้วน

หลวงงยเชียงครุ (จิว รามันฎ) ได้ไปฝึกหัดโขน-ละคร และเล่าเรียนหนังสือ ที่บ้าน เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ โดยมีญาติผู้ใหญ่ คือ พระชายสุภกิจ (สุ่ม สุมณันฎ) ได้นำไปฝาก เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เนื่องจากท่านรูปร่างดีและหน้าตาดี จึงได้รับคัดเลือก ให้ฝึกหัดตัวพระ โดยได้รับความกรุณาจากหม่อมเข้ม กุญชร เป็นผู้ฝึกหัดและรับอุปการะเสมือนมารดา

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ โอนโขน- ละครของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ไปรวมอยู่กับกรมโขนหลวง ขึ้นกับกรมมหรสพ มีพระยา วิเศษกรรมศิลป์ประสิทธิ์ เป็นผู้บัญชาการ หลวงงยเชียงครุ (จิว รามันฎ) ได้รับบรรดาศักดิ์ เป็น หมื่นทรงนัจวิธิ เมื่ออายุ 18 ปี และเมื่ออายุ 19 ปี ได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แสดงละคร เรื่องอิเหนา ตอนอิเหนาฉายกฤษ ถวายรัชกาลที่ 6 ทอดพระเนตร ณ โรงละครพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต หลวงงยเชียงครุ (จิว รามันฎ) ฝึกหัดทำรำจากคุณท้าววรจันทร์ บรมธรรมิกภักดิ- นารีวรคณาบุรุษ (เจ้าจอมมารดาวาด ในรัชกาลที่ 4 หรือ วาด อิเหนา) เมื่อรำเสร็จ พระบาทสมเด็จพระ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็น “หลวงงยเชียงครุ”

หลวงงยเชียงครุ (จิว รามันฎ) รัชการอยู่ในกรมโขนหลวง เป็นตัวพระรุ่นใหญ่ ที่มีฝีมือ ในการรำรำ และแสดงในบทบาทต่างๆ ต่อมาท่านได้แสดงโขนตอนศึกพรมศาสตร์ ผู้แสดงได้รับ พระราชทานนามสกุล คือ หลวงงยเชียงครุ (จิว) เป็นพระราม ได้ รับพระราชทานนามสกุล ว่า “รามันฎ” หลวงศรีนัจวิสัย (สอน) แสดงเป็นพระลักษมณ์ ได้รับพระราชทานนามสกุล ว่า “ลักษมณ์” และหลวงวิลาศวงาม (หรั่ง) แสดงเป็นอินทรชิตตัวแปลงเป็นพระอินทร์ ได้รับ พระราชทานนามสกุล ว่า “อินทรันฎ”

นอกจากนี้ หลวงงยเชียงครุ (จิว รามันฎ) ยังได้แสดงเป็นพระอิศวร ในเรื่องพระคณศวร์เสี ยงา แสดงเป็นท้าวทศยันต์ ในเรื่องศกุนตลา แสดงเป็นท้าวชินเสน ในเรื่องท้าวแสนปม แสดงเป็น พระร่วงในเรื่องพระร่วง ฯลฯ ท่านแสดงเป็นตัวเอก ในเรื่องต่างๆ และแสดงด้วยลีลาทำรำที่งดงาม

ยากจะหาใครเทียบได้ ท่านจึงได้รับพระราชทานเหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยา นักเป็นการเชิดชูเกียรติแก่หลวงงเชียงครุ และวงศ์สกุล

ต่อมาเมื่อวันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต กรมมหรสพหลวง และกรมเสื่อป่าพรานหลวงรักษาพระองค์ ถูกยุบเลิก เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2469 ในต้นรัชกาลที่ 7 คณะอภิรัฐมนตรี มีมติให้มีโยน-ละคร พิณพาทย์ และดนตรีฝรั่งหลวง ไว้เป็นสมบัติของชาติ จึงคัดเลือกผู้มีฝีมือไว้รับราชการ กรมศิลปากรได้ทราบท่านแต่ท่านมิได้รับคำเชิญนั้น ด้วยสุขภาพไม่ดี เนื่องจากหัวเข่าและข้อเท้าไม่ค่อยเป็นปกติ หลังจากนั้นท่านได้ลาออกจากราชการ เมื่ออายุ 67 ปี ท่านกลับไปอยู่บ้าน ที่อำเภอมหาไชย ตำบลคอกควาย เป็นบ้านที่ปลูกให้แม่ (นางไข) ต่อมาได้ย้ายมาอยู่กับนายผ่อง รามัญที่บ้านริมคลองด่าน อำเภอบางขุนเทียน แล้วได้กราบถวายบังคมลา

ท่านได้ถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ 5 กันยายน พ.ศ. 2518 รวมอายุ 81 ปี (รัชชชัย รามัญ, 2546:97-105)

ย่อแสง ภัคดีเทวา

ย่อแสง ภัคดีเทวา เดิมชื่อ ทอง พลับนิตร เป็นบุตรนายเจียรและนางเลื่อน พลับนิตร กำเนิดในเชื้อสายพรหมณ์ เมื่อวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2459 ที่ตำบลทะเลโมน อำเภอเมืองเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน 3 คน คือ

1. นายหลิน พลับนิตร
2. นายย่อแสง พลับนิตร
3. นายอร่าม พลับนิตร

นายย่อแสง ภัคดีเทวา สมรสกับนางสาวสุลาตีวัลย์ สุวรรณทัต มีเป็นบุตร 1 คน คือ นายทงศักดิ์ ภัคดีเทวา และธิดา 1 คน ชื่ออรุณี ภัคดีเทวา ต่อมาท่านได้แยกกับภรรยาโดยเป็นบุตรชายอยู่กับบิดาและธิดาอยู่กับมารดา

นายย่อแสงเข้าเรียนที่โรงเรียนประชาบาลวัดท่าไชย เมื่อเรียนจบชั้นปีที่ 4 จึงเข้าเรียนต่อชั้นมัธยมที่โรงเรียนวัดคงคาราม เรียนได้เพียง 2 ปี

นายย่อแสงมีญาติคนหนึ่งชื่อ นายเงิน เจียวขำ ซึ่งได้เข้าไปอยู่ที่บ้านบรรทมสินธุ์ของพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) ซึ่งเป็นที่รวมศิลปินด้านต่างๆ จำนวนมาก นายย่อแสงได้ติดตามนายเงิน เจียวขำ ไปดูการแสดงโยน-ละคร ขณะพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปประทับที่หาดเจ้าสำราญ และมีการฝึกภาคสนามเสื่อป่าหลายครั้ง ท่านอยากเล่นโยน-ละครบ้าง เมื่อท่านอายุ 10 ปี ขอให้นายเงิน เจียวขำพาไปฝาก

เรียนวิชาโขน-ละครกับพลตรีพระยาอนิรุทธเทวา ท่านจึงหัดเรียนโขน-ละครที่บ้านบรมมหาราชวัง ตั้งแต่อายุ 11-12 ปีฝึกด้วยยักษ์กับนายกฤษกรคนแรก

การได้ฝึกหัดโขน-ละครในคณะพลตรีพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล. เพื่อ ฟิ่งบุญ) ซึ่งแสดงเป็นประจำที่โรงละครศรีอยุธยา ท่านยังร่วมเล่นละครกับคณะละครของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ซึ่งท่านเจ้าคุณพระประยูรวงศ์มักจะไปพักตากอากาศที่จังหวัดประจวบคีรีขันธ์เป็นประจำทุกปี และจะพักอยู่หลายๆ เดือน ดังนั้นได้นำคณะละครไปฝึกซ้อมเวลากลางคืนด้วย ท่านจึงได้มีโอกาสได้เรียนกระบวรรำจากคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) นอกจากนี้ท่านได้เรียนกับนางผัน โมรากุล หม่อมครุต่วน (ศุภลักษณ์ ภัทรนาวิก) และคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) พลตรีพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล. เพื่อ ฟิ่งบุญ) เห็นว่าท่านมีหน่วยก้านดี และมีความตั้งใจเรียนก็มีความเมตตา และตั้งชื่อให้ใหม่ว่า ยอแสง และตั้งนามสกุลให้ใหม่ว่า ภัคดีเทวา

ท่านเริ่มเข้ารับราชการเมื่อวันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2511 ในตำแหน่งข้าราชการวิสามัญ ต่อมาในปีพ.ศ. 2493 จึงได้บรรจุในตำแหน่งศิลปินจัตวา กองการสังคีต กรมศิลปากร พ.ศ.2512 เลื่อนเป็นศิลปินตรี ในขณะที่ท่านรับราชการอยู่ในกองการสังคีต กรมศิลปากร ท่านทำหน้าที่แสดงและถ่ายทอดวิชารู้ให้แก่ศิษย์ด้วยความเมตตา ในปีพ.ศ. 2506 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ต่อกระบวนทำรำสูงสุด คือหน้าพาทย์องค์พระพิราพจากนายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) พร้อมกับนายอาคม สายาคม นายอร่าม อินทรนัฏ และนายหยัด ช้างทอง ท่านเป็นผู้แสดงเป็นฤาษี พรหมณ์ และตัวตลก ในรายการศรีสุขนาฏกรรม และท่านยังขับร้องเพลงไทย ดับวิวาท์พระสมุทรคู่กับนางอุสา สุคันธมาลัย บันทึกลงแผ่นเสียงไว้กับห้างแผ่นเสียง ต. เง็กชวนจำกัด

เกียรติยศที่ท่านได้รับ คือ เครื่องราชอิสริยาภรณ์เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย เบญจมาภรณ์ช้างเผือก และเหรียญจักรพรรดิมาลา

นายยอแสง ภัคดีเทวาเกษียณอายุราชการ เมื่อปี พ.ศ.2519 ขณะดำรงตำแหน่งนาฏศิลปินระดับ 4 หลังจากนั้นกองการสังคีต กรมศิลปากร ได้จ้างเป็นศิลปินอาวุโสอีกประมาณ 5 ปี ท่านจึงลาออกจากราชการ ต่อมาท่านป่วยเป็นโรคเบาหวาน จนต้องตัดขาและใส่ขาปลอมถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ 4 มิถุนายน พ.ศ.2527 รวมอายุ 68 ปี (จินตนา กระบวนแสง, 2532 : 66-68)

แย้ม ,หม่อม

หม่อมแย้ม (อิเหนา) เป็นหม่อมในเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์(ช่วง บุนนาค) ท่านเป็นละครของเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ หม่อมแย้มเป็นตัวอิเหนา ได้เป็นครูละครทำราชกิจวรภัตรและละครผสมสามัคคี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:195)

ท่านเป็นศิษย์รักของเจ้าจอมมารดาแยม หรือ คุณโตแยม ในรัชกาลที่ 2 ท่านรำไ้งามเท่า
ครู (เจ้าจอมมารดาแยม) จึงให้ชื่อว่า แยมแทนตัวท่าน นายธนิต อยู่โพธิ์ กล่าวถึงประวัติของ
หม่อมครูแยมว่า เจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) สอนเด็กหนึ่งคน ซึ่งมีคนมาให้ท่านฝึกหัด ครั้น
สอนไปเด็กหญิงคนนั้นจดจำรำไ้ดีท่านเห็นว่าฉลาดและซาวดี สามารถรำไ้ได้ฝั้ไม่ลายมือเสมอท่าน
ท่านเลยยกชื่อของท่านให้แก่เด็กหญิงคนนั้นว่า ตั้งแต่บัดนี้ต่อไปให้เขามีชื่อว่าแยม ตามชื่อของฉั
นเด็กหญิงที่กล่าวนี้คือ หม่อมแยมอิเหนา (รัตนมา มณีสิน, 2528:81)

หม่อมครูแยมได้เข้ามาเป็นครูสอนละครให้แก่คณะวังสวนกุหลาบ ได้ถ่ายทอดกระบวนการ
ทำอิเหนา การใช้อาวุธในละครอิเหนาทั้งหมดและหน้าพาทย์สำคัญอีกหลายเพลง เมื่อคณะละคร
วังสวนกุหลาบย้ายไปอยู่วังเพ็ชรบูรณ์ ท่านไม่ได้เข้ามาสอน ท่านอาจจะถึงแก่กรรมเสียก่อน

นอกจากนี้ท่านยังเป็นครูละครทำวราชกัจวรรภัตร (แพ) และเป็นครูละครผสมสามัคคีของ
ท่านเลื่อนฤทธิ์ เทพกัศดิน ณ อุษยา (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:34-35)

แยม อิเหนา (โตแยม), เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2

เจ้าจอมแยม อิเหนาเป็นบุตริพระยาไกรเพชรรัตนสงครามพิริยะพาหะ (ทองดี) ซึ่งเป็น
พระยานครสวรรค์ ท่านมีพี่สาวหรือน้องสาวคนหนึ่งได้ถวายตัวเป็นละครเมื่อรัชกาลที่ 2
เหมือนกัน คือ พุ่ม เฒ่าแก่ เจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) อิเหนาได้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2
เมื่อ พ.ศ. 2357 มีพระชิดองค์หนึ่งคือ พระองค์เจ้าหญิงมารยาทรแต่สิ้นพระชนม์เสียก่อน เจ้าจอม
มารดาแยม (โตแยม) มีชีวิตอยู่จนถึงรัชกาลที่ 5 เมื่อท่านล้มเจ็บลงท้าววรจันทรผู้เป็นศิษย์ได้เชิญ
ท่านไปอยู่ด้วย ณ วังกรมขุนทิพยลาภพฤติธดา ที่ปากคลองตลาด

แยม อิเหนา เรียกกันว่า คุณโต แยมได้ถวายตัวมาฝึกหัดละครในวังหลวงตั้งแต่รัชกาลที่ 1
ท่านมีท่วงท่าร่างดงาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสไว้ว่า “ไ้หัดมาแต่เดิมทำบททำ
บาทราเดินดี” แต่คนทั้งปวงไม่เล้าลือนับถือว่ารूपพรรณดี

แยม อิเหนา หรือคุณโต แยม ได้ถวายตัวฝึกหัดละครหลวงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อ
ท่านเป็นเจ้าจอมมารดาแยมในรัชกาลที่ 2 ท่านเป็นครูสอนบทพาทอิเหนาให้แก่ละครหลวงรุ่น
ต่อมา เป็นที่เล้าลือกันในเชิงฝั้ไม่ลายมือเป็นอันมาก มีคนนำเด็กผู้หญิงมาให้ท่านฝึกหัด เด็กผู้หญิง
คนนั้นจดจำรำไ้ดีมีความเฉลียวฉลาด และซาวดีสามารถรำไ้ได้ฝั้ไม่ลายมือเสมอท่าน ท่านเลย
ยกชื่อของท่านให้แก่เด็กผู้หญิงคนนั้นว่าให้ชื่อ แยม ตามชื่อของท่าน เด็กคนนั้นจึงชื่อว่า แยม
อิเหนา ซึ่งต่อมาได้เป็นครูละครของท้าววราชกัจวรรภัตร (แพ) และเป็นครูคณะละคร “ผสม
สามัคคี” ของท่านเลื่อนฤทธิ์ ศิษย์ของท่านที่มีชื่อเสียง คือ เจ้าจอมมารดาแยม อิเหนาในรัชกาลที่ 4
และได้เป็นท้าววรจันทรในรัชกาลที่ 5 และนำท่านไปอยู่ที่วังกรมขุนทิพยลาภ พฤติธดา

ที่ปากคลองตลาด (ประเมษฐ์ บุญชะชัย, 2543:34) เจ้าจอมมารดาเข้มถึงแก่กรรมในพ.ศ. 2420
รวมอายุ 79 ปี

รงกักดี (เจียร จารุจรม)

นายรงกักดี นามจริงของท่านคือ เจียร แปลว่า นาน ช้า ยืนนาน จารุจรม เป็นนามสกุล
พระราชทานในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 หมายความว่า ประพฤติดี
ประพฤติชอบ ประพฤติดีงาม นายรงกักดี (เจียร จารุจรม) เป็นบุตรของจางวางศรี และนางพริ้ง
จารุจรม บิดาเป็นนายทหารมหาดเล็ก ทำหน้าที่บังคับและฝึกหัดม้าประจำพระองค์ เกิดเมื่อ
วันจันทร์ ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 9 ตรงกับวันที่ 14 สิงหาคม พ.ศ. 2442 ร.ศ. 1180 จ.ศ. 1216

นายรงกักดี (เจียร จารุจรม) เรียนวิชาสามัญที่โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ ย้ายตามบิดาหลาย
แห่งจนเข้าเรียนที่โรงเรียนวัดราชาธิวาส ไม่ทันจบการศึกษาตามระดับชั้นที่กำหนด ในปี
พ.ศ. 2455 ขณะนั้นนายรงกักดี อายุ 13 ปี บิดาพาไปฝากให้อยู่ในความปกครองของพระยารมัญญ
ซึ่งรับราชการเป็นตำรวจหลวงรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6
ได้ถูกให้ไปฝึกโขนในราชสำนักเป็นตัวช่วยในกรมมหรสพกับพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี
สุวรรณภารต) และ คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ท่านเรียนโขนกับนายแก้ว แต่พระยา
นัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ให้ท่านฝึกยักษ์ เพราะหน่วยก้านคิดว่า เหมาะสมกว่า นอกจากนี้
ท่านยังฝึกจากพระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) พระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน
สุนทรนัญ) และหลวงรำถวายกร (สาย สายะนัญ)

ปี 2456 ได้เข้าเรียนเป็นนักเรียนทหารกระบี่ อายุ 14 ปี และแสดงโขนครั้งแรกถวายรัชกาล
ที่ 6 ณ ตำหนักจิตรลดารโหฐาน โดยแสดงเป็นพระยาฑูตย์กษัตริย์ต่างเมือง ตอนนั้นท่านได้รับราชการ
เต็มตัวในฐานะศิลปิน ในกรมมหรสพ มีโอกาสแสดงโขนตลอดมาโดยแสดงเป็น รามสูร
กุมภกรรณ มัธราพณ์ วิรุญจำบัง ฯลฯ แสดงถวายรัชกาลที่ 6 เมื่อเสด็จไปซ้อมเสื่อป่า จนได้รับ
พระราชทานนามสกุล จารุจรม เมื่อวันที่ 18 มีนาคม 2457 ต่อมาท่านย้ายมาเป็นตำรวจหลวง
รักษาพระองค์ ในรัชกาลที่ 7 และมีหน้าที่ฝึกโขนยักษ์ หลังจากที่กรมมหรสพมาขึ้นอยู่กับ
กรมศิลปากร เป็นข้าราชการกรมศิลปากรฝึกสอนนาฏศิลป์โขน

ในปีพ.ศ. 2506 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช โปรดให้กรมศิลปากร
บันทึกทำร่าหน้าพาทย์ชั้นสูงโดยถ่ายเป็นภาพยนตร์ แต่ยังขาดเพลงหน้าพาทย์พระพิราพ ซึ่งเป็น
เพลงชั้นสูงและศักดิ์สิทธิ์ จึงให้นายรงกักดี (เจียร จารุจรม) ถ่ายทอดให้ครูกรมศิลปากร 4 คน คือ
นายอาคม สายาคม นายอร่าม อินทรนัญ นายขอแสง กักดีเทวา นายหยัด ช้างทอง โปรดให้ทำพิธี
มอบ วันที่ 24 มกราคม 2506 ณ บริเวณโรงละครพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต

ต่อมาในปีพ.ศ. 2527 นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ได้รับพระราชทานให้ถ่ายทอดทำรื่องค์พระพิราพอีกครั้ง ข้าราชการ กรมศิลปากรเลือกได้ 7 คน คือ นายราชมพ โปธิเวส นายไชยศคุ้มมณี นายจตุพร รัตนวราหะ นายจุมพล โชติทัตต์ นายสุตจิตต์ พันธุ์สังข์ นายสมศักดิ์ ทัตติ และนายศิริพันธ์ อัญญาวัชระ นำมาให้ท่านฝึกซ้อมทำรื่องก่อน และทรงพระราชทานต่อทำรื่องค์พระพิราพ ในวันพฤหัสบดีที่ 24 ตุลาคม พ.ศ. 2527 ณ ศาลาดุสิดาลัย สวนจิตรลดา ท่านรับราชการเป็นตำรวจหลวงรักษาพระองค์เป็นข้าราชการกรมมหรสพ กระทรวงวัง จนกรมศิลปากรเชิญมาช่วยสอนในปีพ.ศ. 2477 ณ โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์

นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ได้รับการยกย่อง เชิดชูเกียรติให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์) เมื่อวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2530 จากสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

นายรงภักดี ได้ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 3 สิงหาคม พ.ศ. 2531 ด้วยโรคเลือดเลี้ยงสมองไม่พอ และโรคชรา ที่บ้านลาดพร้าว กรุงเทพฯ พระราชทานเพลิงศพ เมื่อวันที่ 22 กันยายน พ.ศ. 2531 ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพมหานคร รวมอายุได้ 89 ปี (สมบัตรี จำปาเงิน, 2530:198-201)

ระวี ไกยยานนท์ (จาตุรจินดา), หม่อม

หม่อมระวี ไกยยานนท์ (จาตุรจินดา) เป็นบุตรนายสุด และนางแม่น (สมัยนั้น ยังไม่มีนามสกุล) เกิดวันอาทิตย์ขึ้น 7 ค่ำ เดือน 11 ปีมะโรง ตรงกับวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ.2447 เวลาประมาณ 15.00 น. ลักษณะสติตราสีกุมภ มีพี่น้องร่วมมารดา บิดา 4 คน เสียชีวิตตั้งแต่ยังเป็นทารก 2 คน มีชีวิตเหลืออยู่ 2 คน คือ

นางมณฑา พันธุ์รุ่งโรจน์ ปัจจุบันอายุ 85 ปี

นายสันต์ ไกยยานนท์ เสียชีวิตเมื่ออายุ 75 ปี

หม่อมระวีได้สมรสกับคุณกร จาตุรจินดา ผู้เป็นข้าราชการคนหนึ่งของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตฯมีเป็นบุตรธิดากับคุณกร 4 คน คือ

1.นางบังอร สมรสกับนายเสน่ห์ โชติกเสถียร มีเป็นบุตรชาย 1 คน คือ นายเอกสิทธิ์ โชติกเสถียร

2.ศ.น.พ.กำแหง จาตุรจินดา สมรสกับนางสาวเอเลนอร์ โรส มีลูกหญิง 2 คน นางสาวรัตนมณี จาตุรจินดา และนางสาวดวงทิพย์ จาตุรจินดา

3.นายกำธร จาตุรจินดา สมรสกับนางสาวกวีเนธ เอลลิส มีเป็นบุตรหญิง 1 คน ชาย 1 คนคือ นางสาววิดา จาตุรจินดา และนายกำธน จาตุรจินดา

4.นายณัฐชิต จาตุรจินดา สมรสกับนางสาวเต็มดวง โฉมวิริยะ มีมีเป็นบุตรหญิง 1 คน ชาย 1 คนคือ นายกริศร จาตุรจินดา และนางสาวชุติมารี จาตุรจินดา

เมื่อหม่อมระวีอายุได้ประมาณ 13 ปี มารดาได้นำท่านไปฝากถวายตัวเพื่อฝึกหัดละครในวังสวนกุหลาบ และถูกจัดกลุ่มอยู่ในรุ่นรองอันดับ 3 คือผู้ที่เกิดระหว่างปีมะโรง – มะเส็ง – มะเมีย (พ.ศ. 2447 - 2449) ท่านแสดงเป็นบทบาทฝ่ายพระ ของสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ต่อมาสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกกรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย ได้ทรงมีพระสงฆ์จะซ่อมละคร เพื่อเตรียมไว้แสดงหน้าพระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงขอยืมตัวละครจากวังสวนกุหลาบ ของพระเชษฐา หลังจากต้องเวียนรับส่งตัวละครระหว่าง 2 วัง มาประมาณ 2-3 ครั้ง สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ก็โอนทั้งคณะมาสังกัดวังเพชรบูรณ์ ทำให้วังเพชรบูรณ์มีตัวละครสมบูรณ์ เพื่อนร่วมรุ่นของท่านที่มาจากวังสวนกุหลาบมีจำนวน 40 คน ซึ่งเป็นผู้หญิงล้วนเท่าที่ปรากฏนามคือ (อนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพเป็นกรณีพิเศษคุณแม่ระวี จาตุรจินดา, 2536 : 13-15)

1.ครูลมุล	ยมะคุปต์	(พระ)
2.ครูเฉลย	ศุขะวณิช	(นาง)
3.ครูจรรยาศรี	ภักดี	(พระ)
4.ครูสงวน	โภคานนท์	
5.ครูสร้อยทอง	กาญจนลดา	
6.ครูน้อย	ประจายะกฤต	(พระ-นาง)
7.คุณจวง	อุณนันทน์	
8.ม.ล.สุจิต	อิสรางกูร	(พระ)
9.หม่อมเพราะ	จักรพันธ์	

ฯลฯ

หม่อมระวีได้ถวายตัวเป็นหม่อมของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัยและมีพระโอรสประสูติเมื่อปี พ.ศ.2465 มีพระนามว่า พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช ต่อมาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัยได้สิ้นพระชนม์ลงเมื่อปี พ.ศ.2466 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงรับไปประทับด้วยตั้งแต่พระชันษาได้ 4 ปี พระองค์ชายมีชีวิตที่สมบูรณ์ ท่านได้สิ้นพระชนม์ลงในพ.ศ.2533 รวมพระชนมายุได้ 68 ปี

หม่อมระวีเป็นหม้ายตั้งแต่อายุประมาณ 19 ปีได้ตามเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงบุษบงกษัตริย์ ไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ในปลายปีพ.ศ. 2475 มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตย ท่านจึงกราบทูลลามาอยู่บ้านที่ วัดราชบพิธฯ ซึ่งในขณะนั้นท่านอายุได้ 28 ปี

หม่อมระวี ไกรยานนท์ได้ถึงแก่กรรมในวันที่ 30 กันยายน 2536 เวลา 00.32 น. ด้วยโรคชรา รวมอายุได้ 88ปี 11เดือน 16 วัน (อนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพเป็นกรณีพิเศษคุณแม่ระวี วาตุรจินดา, 2536:13-27)

รัจนา พวงประยงค์

นางสาวรัจนา พวงประยงค์ เป็นบุตร นายหลี่หรือ ปรีดา และคุณสมพล พวงประยงค์ บิดา เป็นศิลปินละครสมัยเก่ารับราชการประจำเป็นทหารเรือ มารดาเคยหัดละครกับนางมัลลิกงประภัสร์ เกิดวันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ.2483 ณ บ้านถนนข้าวสาร อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนคร ปัจจุบันท่านพักอยู่บ้านเลขที่ 196/10 ซอยวัดดาวดึงส์ ถนนปิ่นเกล้า แขวงบางยี่ขัน เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร

นางสาวรัจนาเข้าศึกษาที่ โรงเรียนบำรุงวิทยาจนจบชั้นประถมศึกษาปีที่4 แล้วไปเรียนต่อที่ โรงเรียนนิวาจนสอบได้ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 หลังจากที่พี่สาว คือ นางสาวอัมพร พวงประยงค์ เรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์ เป็นศิษย์รักของหม่อมครูต่วน และได้รับการถ่ายทอดทำรำ ครุฑาแบบหลากหลายต่อมาเสียชีวิตด้วยโรคปอดอักเสบ อายุ 19 ปี ครูมัลลิกงประภัสร์ ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทยในโรงเรียนนาฏศิลป์ ได้มาพบบิดา แล้วชักชวนนางรัจนาให้ไปเรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์ ท่านจึงตัดสินใจมาสอบเข้าศึกษาในโรงเรียนนาฏศิลป์ เมื่อ พ.ศ. 2494 ในระดับชั้นต้นปีที่ 1 (มัธยมศึกษาปีที่ 1) ด้วยความช่วยเหลือของคุณครูมัลลิกงประภัสร์

นางสาวรัจนาได้สมัครสอบเป็นข้าราชการศิลปินสำรองรับเงินเดือนๆ ละ 15 บาท จนเรียนจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 และเมื่อท่านเรียนจบหลักสูตรนาฏศิลป์ปีที่ 2 แล้วท่านสอบเข้าเป็นราชการตำแหน่งศิลปินจัตวา สังกัดแผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร ต่อมาท่านได้สอบเลื่อนขั้นเป็นข้าราชการสามัญชั้นตรี ตำแหน่งศิลปินตรี ปรากฏว่าสอบไม่ได้ ท่านจึงไปสมัครสอบเป็นครูที่โรงเรียนนาฏศิลป์ กองศิลปศึกษา กรมศิลปากร และได้รับการบรรจุให้เป็นครูตรี ท่านได้ลาออกไปประกอบอาชีพส่วนตัวแล้วกลับมารับข้าราชการที่กรมศิลปากรอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากนางเอกสมภพ ภริมย์ อธิปติ กรมศิลปากรในสมัยนั้นได้ให้เจ้าหน้าที่ไปเชิญ และชักชวนให้กลับมารับราชการท่านจึงได้รับราชการบรรจุเข้าเป็นอาจารย์พิเศษในวิทยาลัยนาฏศิลป์ จนกระทั่งงานนาฏศิลป์ กองการสังคีตมีตำแหน่งว่างท่านจึงไปสมัครสอบ และได้รับบรรจุให้เป็นนาฏศิลป์ในระดับ 2 ท่านได้ปฏิบัติหน้าที่และเลื่อนตำแหน่งที่สูงขึ้นจนเกษียณอายุ ท่านสอนนาฏศิลป์ตามโรงเรียนต่างๆ และจัดรายการแสดงรวมทั้งเพลงไทยร่วมกับมิตรสหายทางวิทยุกระจายเสียง ต่อมาก็ลาออกไปเป็นครูสอนนาฏศิลป์ที่สวนสามพราน

นางสาวรัจนาได้รับการคัดเลือกให้เป็นตัวพระ โดยเรียนกับนางสอาด แสงสว่าง นางอบเชย ทิพโกมุท นางสุวรรณิ ชลานุเคราะห์ โดยเริ่มฝึกหัดขั้นพื้นฐาน ขณะนั้นท่านเรียนอยู่ชั้นต้นปีที่ 3 ในราวปีพ.ศ. 2495 ท่านได้รับเลือกให้แสดงเป็นนางกำนัล (นางพัดในโขนเรื่องรามเกียรติ์) แสดงที่ท้องสนามหลวง ทำรำนางเบญจกาย ตอนหนุมานจับนางเบญจกาย หนุมานคนแรกคือ นายบุญเลิศ แสดงที่หอประชุมกระทรวงวัฒนธรรม โดยมีนางเจริญจิต ภัทรเสวี (แม่เริญ) เป็นผู้ฝึกซ้อม ต่อมาในปี พ.ศ. 2498 ท่านได้รับเลือกให้แสดงเป็นตัวนางเมรี ซึ่งกรมศิลปากรได้มี

การจัดการแสดงละครชาตรี เรื่องรถเสน ณ โรงละครกรมศิลปากร ตัวเอกของเรื่อง และมีบทบาทใช้ความสามารถมาก ที่เด่นคือกิริยาของคนเมาเหล้า ในฉาก พระรถเสนมอมเหล้านางเมรี ในตอนนี้นักสกุสนาน การฝึกซ้อมใช้ระยะเวลา 3 เดือน มีนางผัน โมรากุล ครูของนางเจริญจิต คอยช่วยเสริมบทบาทให้มีความต่อเนื่องอย่างสมบูรณ์และลงตัว แสดงเป็นนางวิมาลา เรื่องไกรทอง นางสุวรรณณี ชลานุเคราะห์ แสดงเป็นไกรทอง และนางอบเชย ทิพโกมุท แสดงเป็นชาละวัน ท่านได้รับการสอนให้ขับเสภาจากนางสุวรรณณี และต่อมาแสดงตอนพ้อล่างและพ้อบน ทั้ง 2 ตอน มีบทแสดงอารมณ์หึงหวง กระทบกระเทียบคำทอ ซึ่งต้องอาศัยปฏิภาณไหวพริบ ซึ่งได้รับความนิยมมาก เป็นนางเมขลาเป็นตัวเอกที่ท่านได้แสดงโขนชุดรามสูร-เมขลา ตั้งแต่ตั้งวิมานจนถึงพบพระอรชุนร่วมร่ายรำกับพระอรชุนจนถึงรามสูรได้เข้ามาแย่งชิงลูกแก้ว ลีลาท่ารำตั้งแต่เมขลาตั้งวิมาน จนถึงท่าเชิดฉิ่งเต็มไปด้วยลีลาอ่อนช้อยสวยงาม ซึ่งได้รับการถ่ายทอดจากนางเจริญจิต ภัทรเสวี แสดงเป็นนางค่อมตอนตัดดอกไม้ฉายกริชในละครเรื่องอิเหนา เป็นนางคันทมาลี ตอนนางคันทมาลีขึ้นหึง และนางเฒ่าทศปรีชาต ตอนลอบเผาพระขรรค์ ในละครเรื่องหลวิชัยคำวิ นางมณฑาทาลงกระท่อมและตีกลิในละครเรื่องสังข์ทอง นางสุวรรณกัญญา นางสุวรรณมัจฉา นางเบญจกาย นางพิรากวน นางสัมนักขา ในการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ และละครเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน แสดงเป็นนางวันทอง นางสร้อยฟ้า นางลาวทอง นางทองประศรี แสดงเป็น นางจันทร์ในละครเรื่องพระร่วง ผลงานที่สร้างชื่อเสียงคือ สามัคคีเภทคำฉันท์ แสดงเป็นนางวาทีน หญิงที่รักชาติยอมฆ่าตัวตาย เมื่อชาติของตนล่มสลายไม่ยอมเป็นทาส แสดงเป็นนางมณฑาในละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอนมณฑาทาลงกระท่อม แสดงเป็นนางคันทมาลีในละครเรื่องคำวิ แสดงเป็นนางรินนางโรยในละครพันทางเรื่องพระลอ และแสดงเป็นนางกุลาใน เรื่องโสนน้อยเรือนงาม (สมรัตน์ ทองแท้, 2545:98-107)

รัตติยะ วิกสิตพงศ์

นางรัตติยะ วิกสิตพงศ์ เป็นบุตรีนายพยนต์และนางตุ๊กตา รัตนณรงค์ เกิดเมื่อวันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2479 ตรงกับปีชวด ณ บ้านเลขที่ 74 ตรอกบางวัดพระยาไกร ย่านนาวาพระนคร เป็นบุตรคนสุดท้องในจำนวนพี่น้อง 3 คน

1. นางรัตติยะได้สมรสกับนายเสถียร วิกสิตพงศ์ มีเป็นบุตร 2 คน คือ
2. นายนพพล วิกสิตพงศ์
3. นางดวงกมล สัตยาพันธ์ (วิกสิตพงศ์)

นางรัตติยะ อยู่บ้านเลขที่ 423 ถนนสุขุมวิท ตำบลพระโขนง อำเภอพระโขนง กรุงเทพมหานคร นางรัตติยะเกษียณอายุราชการเมื่อปี พ.ศ.พ.ศ. 2539 กรมศิลปากรได้เชิญให้เป็น

ผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ไทยและสอนในวิทยาลัยนาฏศิลป์และสถาบันพัฒนศิลป์ กรมศิลปากร จนถึงปัจจุบัน

นางรัตติยะ เริ่มเรียนโรงเรียนอนุบาลใกล้บ้าน เมื่ออายุ 4 ขวบ และเรียนระดับประถมศึกษาที่โรงเรียนอัสลาฟียะห์ของชาวอิสลามจนสำเร็จชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 แล้วมาเรียนต่อระดับมัธยมศึกษาที่โรงเรียนสตรีศรีสุริโยทัย แต่เรียนได้เพียง 1 ปี ก็ลาออกมาเรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์ เมื่อ พ.ศ. 2492 เนื่องจากได้รับคำแนะนำจากนายพินิจ สุวรรณบุณย์ ซึ่งเป็นเพื่อนของบิดาชักชวนให้มาเรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์โดยนำไปฝากกับ ครูประไพ ชูประยูร ท่านเรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์รวม 11 ปี สำเร็จในระดับอนุปริญญา ต่อจากนั้นจึงศึกษาต่อระดับปริญญาตรีในหลักสูตรศึกษาศาสตรบัณฑิต คณะนาฏศิลป์และดุริยางค์ วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา อีก 2 ปี โดยเริ่มศึกษาตั้งแต่ปีการศึกษา 2522 จนถึงปีการศึกษา 2524

นางรัตติยะได้รับเลือกให้แสดงละครเรื่องอานุกาพย์ต่างๆ มาตั้งแต่ชั้นต้นปีที่ 4-6 โดยมี หม่อมครุต่วน (ศุภลักษณ์) ภักธนาวิก นางผัน โมรากุล นางลมุล ยมะคุปต์ นางเฉลย สุขะวณิช และนางสอาด อัมพลิน ต่อมาได้รับเลือกจากนางลมุล ยมะคุปต์ให้แสดงเป็นพระเอกาทศรถในเรื่อง พระนเรศวร แสดง ณ โรงละครศิลปากร (โรงละครเดิมที่ไฟไหม้) ในงานรับน้องใหม่ แสดงชุดระบำม้า แสดงเป็นตัวเอกในโขน- ละครทุกวันศุกร์ เสาร์และอาทิตย์ นางรัตติยะได้รับเลือกเป็นศิลปินสำรอง เมื่อปี พ.ศ. 2498 ในขณะนั้นครุรัตติยะเรียนอยู่ชั้นกลางปีที่ 1 มีเงินเดือน ๆ ละ 15 บาท ถือว่าเรียนด้วยและทำงานไปด้วย และได้รับเลือกให้แสดงเป็นท้าวดาห ในละครในเรื่องอิเหนา เป็นปู่เจ้า ในละครพันทางเรื่องพระลอ เป็นตัวเจ้าเงาะออกกลมในละครนอก เรื่อง สังข์ทอง ต่อมาพอถึงชั้นสูงปีที่ 2 ได้เลื่อนชั้นเป็นชั้นจัตวา ในตำแหน่งดุริยางค์สากล กองการสังคีต กรมศิลปากร ทำงานให้กับแผนกนาฏศิลป์ ครั้นสำเร็จชั้นสูงปีที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2503 จึงสอบเข้ารับราชการเต็มตัว ผลงานด้านการแสดงของนางรัตติยะ ได้แก่

การแสดงโขน	เรื่องรามเกียรติ์	แสดงเป็น	พระอิศวร พระราม ตอนพระรามตามกวาง พระพรต
การแสดงละครใน	เรื่องอิเหนา	แสดงเป็น	ท้าวดาห ปะตาระกาหลาเทพเจ้า คำมะหงงเสนาผู้ใหญ่ สุหรานากง (รำกริช)
การแสดงละครนอก	เรื่องไกรทอง	แสดงเป็น	ท้าวรำไพ (ปู่ชาละวัน) ชาละวัน
	เรื่องสังข์ทอง	แสดงเป็น	เจ้าเงาะ (ออกกลม)

การแสดงละครชาติรี	เรื่องมโนห์รา	แสดงเป็น	ท้าวอาทิตย์วงศ์ ท้าวทุมราช
	เรื่องรถเสน	แสดงเป็น	รถเสน
การแสดงละครพันทาง	เรื่องราชาธิราช	แสดงเป็น	พระเจ้ากรุงอังวะ พระเจ้าราชาธิราช
	เรื่องพระลอ	แสดงเป็น	ปู่เจ้าสมิงพราย ท้าวพิชัยพิชฌุกร นายแก้ว นายขวัญ พี่เลี้ยง พระลอ
	เรื่องอาบุญชะขัน	แสดงเป็น	พระเจ้ากาหลิบ
	เรื่องพญาผานอง	แสดงเป็น	พญาจำเมือง
การแสดงละครเสภา	เรื่องขุนช้างขุนแผน	แสดงเป็น	พระพันวษา หลวงต่างใจ ขุนแผน พระไวย พลายเพชร (นุ่งขั่ว)
การแสดงละครดึกดำบรรพ์	เรื่องคาวี	แสดงเป็น	หลวิชัย
การแสดงละครอิงประวัติศาสตร์	เรื่องอนุภาพพ่อขุนราม	แสดงเป็น	ระบำหมูและผู้ประกาศหน้า ม่าน
	เรื่องอนุภาพแห่งความเสียสละ	แสดงเป็น	นางจามรี
	เรื่องอนุภาพแห่งความรัก	แสดงเป็น	ระบำหมูและเป็นแม่ นางเอก
	เรื่องอนุภาพแห่งศีลสัตย์	แสดงเป็น	ระบำหมู
ผลงานการเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรม ณ ต่างประเทศ คือ			
	มาเลเซีย	สิงคโปร์	อินโดนีเซีย
	ญี่ปุ่น	ลาว	ฟิลิปปินส์
	เยอรมัน	สหรัฐอเมริกา	ออสเตรเลีย
	เกียรติยศสูงสุดที่ท่านได้รับคือ		

-ได้รับพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้นจากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงให้ร่วมเป็นคณะกรรมการสอนนาฏศิลป์ไทยแก่พระองค์ ณ พระตำหนักบ้านปลายเนิน วังคลองเตย ทุกวันอาทิตย์

-ได้รับสายสะพายในระดับ 9

-ได้รับเกียรติให้เป็นศิษย์เก่าดีเด่น ของคณะนาฏศิลป์และดุริยางค์ วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา ปัจจุบันนี้คือมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคล รัตนบุรี ในปี พ.ศ.2530 (วันทนิย์ ม่วงบุญ, 2548 : 86-96)

นางรัตติยะเกษียณอายุราชการเมื่อปี พ.ศ.2539 กรมศิลปากร ได้เชิญให้เป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนสาขานาฏศิลป์ไทย วิทยาลัยนาฏศิลป์

รามพ โทธิเวส

นายรามพ โทธิเวสเป็นบุตร นายถม โทธิเวส ซึ่งเป็นโยนย์กษัตริย์ ในสมัยรัชกาลที่ 6 และนางช่วง โทธิเวส เกิดเมื่อวันที่ 7 มกราคม พ.ศ. 2477 ณ บ้านเลขที่ 47 ซอยสุจริต ถนนพระราม 5 เขตดุสิต กรุงเทพฯ ท่านมีพี่น้อง รวม 3 คน คือ

1. พ.ต.ท.ทิฆา โทธิเวส
2. นางสินีนาง โทธิเวส
3. นายรามพ โทธิเวส

นายรามพ โทธิเวส สมรสกับนางสาวอิสระ เรียงสกุล เมื่อ พ.ศ.2507 มีเป็นบุตรธิดา 2 คน คือ

1. นางสาวธนิษฐา โทธิเวส
2. นายวีรยุทธ โทธิเวส

นายรามพเริ่มการศึกษาครั้งแรกที่โรงเรียนนันทศึกษา ครั้นถึง พ.ศ.2485 เกิดสงครามมหาเอเชียบูรพา ครอบครัวอพยพ หลบภัยไปอยู่ที่บางซื่อ ไปเข้าโรงเรียนใกล้ ๆ เมื่อสงครามยุติจึงย้ายกลับไปอยู่บ้านเดิม และเข้าเรียนต่อโรงเรียนนาฏศิลป์ เมื่อ พ.ศ.2488 เริ่มต้นเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ซึ่งมี 6 สาขา คือ โขน-ละคร ดนตรีไทย ดนตรีสากล เครื่องสายไทยและ ขับร้อง นายรามพเลือกเรียน โขน ฝึกหัดด้วยกษัตริย์ตามอย่างบิดา มีนายอร่าม อินทรนัฏ นายหยัด ช้างทอง และนายรงกักดี (เจียร จารุจรณ) เป็นผู้สอน และหัดตัวพระกับหลวงวิลาศวงงาม (หรั อินทรนัฏ) และท่านผู้หญิงแพ้ว สนิทวงศ์เสนี และนายอาคม สายาคม ท่านรูปร่างเล็ก ท่านจึงถูกเลือกให้แสดงเป็นตัวพระน้อย เช่น พระลักษมณ์ เป็นต้น และแสดงเป็นตัวอินทรีชิต และวิรุณมุข ใน พ.ศ.2503 ท่านเรียนจบนาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 ได้รับบรรจุเป็นข้าราชการพลเรือนสามัญ ชั้นตรี ตำแหน่งศิลปินตรี แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร อัตราเงินเดือน 750 บาท (ปัญญา นิตยสุวรรณ, 2529:73-76)

ท่านได้แสดงโขนและละครหลายเรื่องในบทบาทต่างๆ ดังนี้

-ทศกัณฐ์ อินทรชิต วิรุณจำบัง วิรุณมุข พระลักษมณ์ พระสัตรุด ฯลฯในโขน
เรื่องรามเกียรติ์

-นักสู้ม ในละครเรื่อง พระร่วง

-กามนี ในละครเรื่อง ราชาริราช ตอนสมิงพระราม

อาสา

-พลายชุมพลปลอมตัวเป็นมอญ ในละครเรื่อง ขุนช้างขุนแผน

ตอนพระไวยแตกทัพ

-แสดงเป็น เจ้าเงาะ ในละครเรื่อง สังข์ทอง

-แสดงเป็น ท้าวสันนุราช ในละครเรื่อง คาวี

-แสดงเป็น สามศร ในละครเรื่อง อานุภาพพ่อขุนรามคำแหง ละคร

อิงประวัติศาสตร์ เรื่องแรกของ พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ เรื่องนี้ท่านแสดงได้ดีมาก จนกรม
ศิลปากรบรรจุให้เป็นข้าราชการพลเรือนสามัญ ตำแหน่ง ศิลปินจัตวา อัตราเงินเดือน 500 บาท
ในขณะที่ยังเรียนอยู่

-แสดงเป็น ขุนพลตาเคฮีย ในละครพันทางเรื่อง ผู้ชนะสิบทิศ

นายราชมพ โทธิเวส มีหน้าที่แสดง โขน-ละคร รำพื้นเมือง กำกับแสดง และประดิษฐ์ท่ารำ
ต่างๆ เป็นผู้ฝึกสอนและฝึกหัดศิลปินของกรมศิลปากร นักศึกษาตามสถาบันต่างๆ เช่น จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วิทยาลัยนาฏศิลปกรุงเทพ วิทยาลัยนาฏศิลปสุโขทัย และ
สอนผู้แสดงกิตติมศักดิ์ เป็นหัวหน้าคณะนาฏศิลป์ เดินทางไปเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมยัง
ต่างประเทศ เช่น มาเลเซีย สหภาพพม่า สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว อินโดนีเซีย จีน
สิงคโปร์ ญี่ปุ่น เยอรมัน รัสเซีย สหรัฐอเมริกา และเบลเยียม ฯลฯ

นายราชมพได้รับการคัดเลือกเป็นศิลปินที่ได้รับการพระมหากรุณาธิคุณ จากพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว ให้รับการต่อเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ ต่อทำรำเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ
ณ ศาลาดุสิดาลัย สวนจิตรลดา เมื่อวันที่พฤษภาคมที่ 25 ตุลาคม พ.ศ.2527 ร่วมกับศิลปิน 6 คน คือ
นายไชยยศ คุ้มมณี นายจตุพร รัตนวราหะ นายสุจิตต์ พันธุ์สังข์ นายจุมพล โชติทัตต์
นายศิริพันธ์ อัญญาวัชระ และนายสมศักดิ์ ทัดดี และท่านได้แสดงเป็นพระพิราพ ตอนเดินป่า และ
พระพิราพทรงเครื่อง ในการแสดงโขน เรื่องรามเกียรติ์ ชุด พระพิราพ ณ โรงละครแห่งชาติ
ระหว่างวันที่ 2 – 8 เมษายน พ.ศ. 2528 และต่อมาในวันพฤษภาคมที่ 23 มกราคม พ.ศ. 2529
ศิลปินที่ได้รับการ ต่อทำรำเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพทั้ง 7 คน ได้จัดพิธีไหว้ครูเพื่อสาธยาย
ทำรำเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพมีนายมนตรี ตราโมทให้เป็นประธานและในโอกาสนี้
นายราชมพก็ได้รับการประสิทธิ์ประสาทจากนายมนตรี ตราโมท ให้เป็นประธานไหว้ครูนาฏศิลป์

นายรามพ โพธิเวส เป็นข้าราชการพลเรือนระดับ 7 ตำแหน่งนาฏศิลป์ 7 ปฏิบัติหน้าที่ ผู้ช่วยผู้อำนวยการฝ่ายจัดการแสดง กองการสังคีต กรมศิลปากร ท่านเกษียณอายุเมื่อวันที่ 7 เดือน มกราคม พ.ศ. 2537 และกรมศิลปากรได้เชิญเป็นผู้เชี่ยวชาญพิเศษของกรมศิลปากร ต่อมาท่าน ได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์-โขน) พ.ศ. 2547 จาก สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (เพลินพิศ กำราญ, 2529: 73-75)

รามรามพ (ม.ล. เพื่อ พึ่งบุญ), เจ้าพระยา

เจ้าพระยารามรามพ (ม.ล. เพื่อ พึ่งบุญ) เป็นบุตรพระยาประสิทธิ์สุภกร (ม.ร.ว. ละม้าย) เกิดเมื่อ พ.ศ.2443 ท่านได้ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ 6 ตั้งแต่ดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เมื่อบรมราชาภิเษกแล้วได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายพันหุ้มแพร และเป็น นายจ่าขังเป็นเจ้าหมื่นสรรเพชรภักดี แล้วเลื่อนเป็นพระยาประสิทธิ์สุภกร อธิบดีกรมมหาดเล็ก ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยา เมื่อ พ.ศ.2464

นายประสิทธิ์สุภกร (ม.ล.เพื่อ พึ่งบุญ) ต่อมาเป็นพันเอกเจ้าพระยารามรามพเป็นผู้บังคับบัญชากรมมหรสพได้รวบเอาหน่วยงานกรมมหรสพต่างๆมารวมกันได้แก่

1. กรมโขนหลวง มีพระยานัฏกานุรักษ์เป็นเจ้ากรม
2. กรมเป็พาทย์หลวง มี พระยาประสานดุริยศัพท์เป็นเจ้ากรม
3. กรมช่างทวารเล็ก มีพระยาอนุศาสน์จิตรกร เป็นเจ้ากรม
4. กองเครื่องสายฝรั่ง

กรมมหรสพตั้งอยู่ ณ วังจันทร์ซึ่งเป็นที่ตั้งของโรงเรียนฝึกหัดครูประถมและ กระทรวงศึกษาธิการ ต่อมาวันที่ 5 เมษายน พ.ศ. 2469 รัชกาลที่ 6 ได้โปรดให้พระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล. ฟั่น พึ่งบุญ) เป็นผู้บังคับบัญชากรมมหรสพตลอดจนยุบเลิกเมื่อสิ้นรัชกาล

ต่อมาท่านได้เรียนโขนในกรมมหรสพ โดยพระราชทานบรรดาศักดิ์และเรียกว่า โขนบรรดาศักดิ์กับโขนเอกชน เรียกว่า โขนเฉลยศักดิ์ ท่านพักที่สวนมิสกวัน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้ง โรงเรียนฝึกหัดศิลปะ โขน-ละคร และดนตรีเป็พาทย์ในกรมมหรสพ เรียกว่าโรงเรียนทวารกระบี่หลวง ต่อมาเป็นโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ (ไทยน้อย, ม.ป.ป. : 125 - 138)

รानी ชัยสงคราม

นางสาวรानी ชัยสงคราม เป็นบุตร นายกรุ่นและนางระเบียบ ชัยสงคราม เกิดเมื่อวันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ.2485 ณ สวนปาริฉัตร ของเจ้าจอมมารดาอ่อน (ในรัชกาลที่ 5) ณ บ้านเลขที่ 323 อำเภอคูสิต กรุงเทพมหานคร

นางสาวรानीเรียนระดับประถมศึกษาปีที่ 1-4 ที่โรงเรียนศรีสุริโยทัย ถนนสามเสน แล้วจึงเข้าเรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์โดยได้รับการฝึกหัดจากนางส่องชาติ ชื่นศิริ นางสุวรรณิ ชลานุเคราะห์ นางสอาด แสงสว่าง และนางนิศยา จามรมาน นางสาวรानीได้รับเลือกให้แสดงโขน-ละคร ต่อมาในพ.ศ.2503 กรมศิลปากรกำหนดจัดการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอนตีคตี ณ โรงละครศิลปากร ให้ประชาชนชมเป็นประจำทุกวันศุกร์ เสาร์ และอาทิตย์ นางสาวรानीได้รับเลือกให้รับบทเจ้าเงาะ ในขณะนั้นผู้แสดงเจ้าเงาะ (ผู้หญิง) ของกรมศิลปากร มี 4 คน คือ นางมัลลิก กงประภัสร์, นางลมุล ยมะคุปต์, นางสุวรรณิ ชลานุเคราะห์ และนางสุนันท์ บุญยะเกตุ และได้รับการฝึกหัดอย่างเข้มงวดจากนางมัลลิก กงประภัสร์ และนางลมุล ยมะคุปต์ นางสาวรानीได้แสดงเป็นเจ้าเงาะอีกหลายตอน เช่น ตอนรจนาลีสงพวงมาลัย ตอนหาหน่อหาปลา และตอนหนี นางพันธุรัต เป็นต้น โดยเฉพาะตอนมณฑลางกระท่อม และตอนตีคตี นางสาวรानीได้รับการถ่ายทอดท่ารำจากครูมัลลิก กงประภัสร์ ครูมัลลิก กงประภัสร์จะสวมศีรษะให้ สวมแหวนเพชรมาให้ถูกรอบ ในขณะนั้นนางสาวรानीอายุได้เพียง 15 ปี

ในระหว่างที่นางสาวรानीกำลังศึกษาอยู่ในชั้นกลางปีที่ 2 กรมศิลปากรได้เปิดสอบรับนักเรียนนาฏศิลป์ที่สำเร็จการศึกษาชั้นต้นปีที่ 6 ท่านได้รับราชการบรรจุเป็นข้าราชการในวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2507 ในตำแหน่งศิลปินจิตวา นางสาวรानीเรียนไปด้วยและทำงานด้วยจนสำเร็จประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูง ต่อมานางสาวรानीได้ศึกษาต่อระดับปริญญาตรี จากสถาบันราชภัฏเพชรบุรีวิทยาลัย นางสาวรानीได้รับทุนจากกระทรวงศึกษาธิการของประเทศอินโดนีเซีย ในปี พ.ศ.2524 ไปฝึกอบรมและเรียนนาฏศิลป์อินโดนีเซีย เป็นเวลา 1 ปี ณ เมืองยอร์กาดา จนเรียนสำเร็จแล้ว โดยมีความรู้ตามหลักสูตร 4 ปี จนได้รับประกาศนียบัตรนาฏศิลป์อินโดนีเซีย ในปี พ.ศ.2535 นางสาวรानी ชัยสงคราม ได้รับราชการตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2507

นางสาวรानी มีผลงานการแสดงบทบาทต่างๆ ได้แก่

ประเภทการแสดงโขน

พระอิสริว ตอนพาลีสอนน้อง

เทวดาพาลี ตอนท้าวมาลีว่าความ

เวชสุญาณ ตอนมานชื่อชื่อพิเภก

จิตบท ตอนพาลีสอนน้อง

ท้าวชนก ตอนกำเนิดนางสีดา

ท้าวทศรถ ตอนพระรามเดินดง

นางสำนักรา ทอนสีดาหาย

ประเภทการแสดงละคร

ละครใน

ท้าวดาหา เรื่องอิเหนา ตอนท้าวดาหาบวงสรวง

ท้าวกาหลัง เรื่องอิเหนา ตอนย่าหรั่งลักนางเคนหลง

ประสันตา เรื่องอิเหนา ประสันตราเชิดหนัง

จรกา เรื่องอิเหนา ตอนจรกาหลงรูป , ท้าวดาหาบวงสรวง

ละครนอก

เจ้าเงาะ เรื่อง สังข์ทอง ตอนหนีนางพันธุรัต เลือกลุ่มุ่ หาเนื้อหาปลา ตีกลี มณฑา

ละครท่อม

ชาลวัน เรื่องไกรทอง ตอนพ้อต่าง ไกรทองอาสา

ละครชาตรี

ท้าวรถสิทธิ์ เรื่องรถเสน ตอนชนไก่ถึงแปลงสารัน

ท้าวทุมราช เรื่องมโนห์รา

ท้าวอาทิตย์วงศ์ เรื่องมโนห์รา

ละครพันทาง

พระเจ้ากรุงอังวะ เรื่องราชาธิราช ตอนสมิงพระรามอาสา

นายแก้วนายขวัญ เรื่องพระลอ ตอนตามไก่ ,ลงสวนเข้าห้อง

ปู่เจ้า เรื่องพระลอ ตอนตามไก่

พระพันวษา เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพระไวยแตกทัพ

หลวงต่างใจ เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพลายเพชร พลายบัวออกศึก

ขุนแผน เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพระไวยแตกทัพ

ละครชาตก

พระราชาธิบดีอักษรราช เรื่องสุวรรณสาม

พระนางชาตินารี เรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์

นางจอบแก้ว เรื่องนิทราชาคริต

นอกจากแสดงเป็นตัวเอกในการแสดงประเภทต่างๆ แล้วยังแสดงชุดถวายพระพรอีกหลายครั้ง อาทิ ำถวายพระพรเนื่องมหามงคลวโรกาสสำคัญต่างๆ และรับราชอาคันตุกะภายในพระบรมราชวัง ตลอดจนงานเลี้ยงรับรองของรัฐบาล ณ ทำเนียบรัฐบาล

การแสดงเบ็ดเตล็ด ได้แก่ ระบายดาวดั่งส์ ระบายกฤษดาภินิหาร ระบายเทพบันเทิง ระบายพหมาสตร์ ระบาย่องหงิด ระบายชชาตรี ระบายเกิดเทิง และเด็นกำรำเคียว

การแสดงประเภทฟ้อน ได้แก่ ฟ้อนมาลัย ฟ้อนเทียน ฟ้อนเล็บ ฟ้อนรัก ฟ้อนแพน ฟ้อน
ดวงเดือน และฟ้อนภูไท เป็นต้น

การแสดงประเภทเซิ้ง ได้แก่ เซิ้งกระติบข้าว เซิ้งสวิง และเซิ้งกระหยัง เป็นต้น

นางสาวรานีรับราชการอยู่ในกองการสังคีต กรมศิลปากร จนกระทั่งได้ดำรงตำแหน่ง
นาฏศิลป์ 8ว. เป็นตำแหน่งสุดท้ายก่อนเกษียณอายุราชการ นางสาวรานีมีหน้าที่กำกับการแสดง
ช่วยอำนวยความสะดวก ถ่ายทอดนาฏศิลป์ไทยให้แก่นาฏศิลป์รุ่นใหม่ ได้แก่

- นายเผด็จ พลับประสงค์
- นางนพวรรณ จันทร์รักษา
- นางกาญจนา ขาวรุ่งเรือง
- นายธีรเดช กลิ่นจันทร์
- นางศรีมพงษ์ สายทองคำ
- นางสาวเยาวลักษณ์ ปาลกะวงศ์
- นางพุทธยา พลับกระสังค์
- นางพรทิพย์ ทองคำ
- นายเจตน์ ศรีอ้ออ่วม
- นายฤทธิเทพ เถาว์หิรัญ
- นายศิริพงษ์ ฉิมพาลี
- นายธรรมบุญ แรงไม่ลด
- นางวรรณพินี สุขสม
- นางน้ำทิพย์ ศิริมงคล
- นายประสิทธิ์ คมภักดี
- นายสมชาย อยู่เกิด
- นายไพโรจน์ ทองคำสุก
- นายสมเจตน์ ภูนา ฯลฯ

นางสาวรานี ชัยสงครามเกษียณอายุราชการเมื่อปีพ.ศ. 2545 (ไพโรจน์ ทองคำสุก,

เรณู จินเจริญ

นางเรณู จินเจริญ เป็นบุตรคนที่ 3 ในจำนวนพี่น้อง 5 คน ของนายพิษณุและนางบุญยืน แซ่มนาง เกิดวันพุธ ที่ 7 ธันวาคม พุทธศักราช 2481 นางเรณูได้สมรสเมื่อ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2515 กับนายจรัสวัฒน์ จินเจริญ สถาปนิกของกรมศิลปากร ถึงแก่กรรมเมื่อปี พ.ศ. 2535 มีเป็นบุตรธิดา 2 คนคือ

1. นางสาวนุชบรรณ จินเจริญ

2. นายณัฐวุฒิ จินเจริญ

นางเรณู เข้าเรียนชั้นประถมศึกษาที่โรงเรียนสุนทรบำรุงราษฎร์ เมื่ออายุ 10 ขวบ เนื่องจากหนีภัยสงครามโลกครั้งที่ 2 บ้านของท่านถูกระเบิดจนพังต้องหนีไปอยู่ที่บางแค โรงเรียนนี้เป็นโรงเรียนของคุณป้าดวงรัตน์ โกมลจิตติ เรียนอยู่ 3 ปีก็จบ ชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 จากนั้นจึงศึกษาต่อที่โรงเรียนนาฏศิลป์ในปี พุทธศักราช 2494

นางสาวเรณูได้ฝึกหัดนาฏศิลป์ไทยจาก นางสาวจำเรียง พุทธประดับ ,ขุนวาศพิศวง (แถม ศิลป์ชีวิติน) หม่อมครุฑวัน ภัทรนาวิก นางเจริญจิต ภัทรเสรี และนางเฉลย สุขะวณิช ครูได้รับเลือกออกแสดงในงานต่างๆ ตั้งแต่ชั้นต้นปีที่ 2 เช่นชุดเบ็ดเตล็ด ชุดอวยพร ชั้นต้นปีที่ 3 ก็ได้รับเลือกให้เป็นก้านัลในการแสดง โขน ชั้นต้นปีที่ 3 ได้แสดงเป็นชุดเป็นตอน เช่น รำเงาะระจนา เมขลา-รามสูร รำอุษาฉายวันทอง รำอุษาฉายเบญจกาย ฯลฯ

นางเรณูได้เรียนรำจากครูอีกหลายท่านคือ นางศิริพร มหานก นางสืบพงษ์ ศิริสุขะ นางกรองกาญจน์ โรหิตเสถียร นางสถาพร สนทอง นางสาวเรณูได้แสดงเป็นตัวเอก ตัวรองและหัวหน้าระบำหมู่ต่างๆ จนเรียนสำเร็จชั้นกลางปีที่ 3 แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากรได้เปิดสอบแข่งขันนักเรียนข้าราชการ นางเรณูสอบแข่งขันได้บรรจุเป็นข้าราชการตำแหน่งศิลปิน จัตวา พ.ศ. 2502 รับเงินเดือน 450 บาท ท่านเรียนจบสำเร็จชั้นสูงปีที่ 2 ได้รับประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูง ปี 2504 และเริ่มทำงานเป็นข้าราชการเต็มตัว ณ แผนกนาฏศิลป์ตำแหน่งศิลปิน จัตวา นางเรณูได้รับการถ่ายทอดทำรำจากท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี นางสาวจำเรียง พุทธประดับ และนางเจริญจิต ภัทรเสรี และได้เป็นข้าราชการจนเกษียณอายุแลปัจจุบันเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ไทย (ละครนาง) ให้กรมศิลปากร

ผลงานด้านการแสดงนาฏศิลป์ไทยของนางเรณู ได้แก่

ละครใน	แสดงเป็น	-นางมณโฑ นางตรีชฎา นางกาลอัคคี นางไภยเกษิในเรื่องรามเกียรติ์
		-นางมะเดหวี นางประไหมสุหรี นางค่อม ในเรื่องอิเหนา

ละครนอก	แสดงเป็น	-นางรจนา นางมณฑา นางพันธุรัตน์ นางจันทร์เทวี ในเรื่องสังข์ทอง -นางจันทร์สุดา ยายเต่าทศประสาธ นางคันทมาลีในเรื่อง คาวี -นางวิมาลา นางตะเกาทอง ในเรื่อง ไกรทอง -นางเกสรสุมณฑา ในเรื่อง สังข์ศิลป์ชัย -นางขอพระกลั่น ในเรื่อง มณีพิชัย
ละครชาตรี	แสดงเป็น	-นางจันทา นางกนิรีพินาง ในเรื่อง มโนห์รา
ละครเสภา	แสดงเป็น	-นางวันทอง นางศรีมาลา นางทองประศรี -นางศรีประจัน นางบุษบา นางบัวคำ ในเรื่อง ขุนช้างขุนแผน
ละครพันทาง	แสดงเป็น	-นางริน นางโรย พระเจ้าย่า พระนางบุญเหลือ ในเรื่องพระลอ -ท้าวอุทอง ในเรื่อง พญาราชवंส -นางจอมแก้ว ในเรื่อง อามุฮาชัน -นางบีสูหยิน ในเรื่อง สามก๊ก -นางโครเมครา ในเรื่อง วิวาท์พระสมุทร -นางวาทีน ในเรื่อง สามัคคีเภทคำฉันท์

นางวาทีนเป็นบทที่ครูเรณูมีชื่อเสียงเป็นตัวเอกที่ต้องร้องและรำเอง เป็นท่าผสมระหว่างนาฏศิลป์ไทยและอินเดียโดยมีนายจาดรงค์ มนตรีศาสตร์เป็นผู้สอนท่าฝึกซ้อมให้และการแสดงอารมณ์ความรู้สึกโดยนางจำเรียง พุทธประดับ และนางเจริญจิต ภัทรเสวี

ในด้านการถ่ายทอดนาฏศิลป์ไทย นางเรณูได้ถ่ายทอดทำรำให้แก่ศิลปิน กรมศิลปากรหลายคนดังนี้

นางจันทนา	ทรงศรี
นางราตรี	เอี่ยมสอาด
นางชานิต	ศาลากิจ
นางวรวรรณ	พลับประเสริฐ
นางสาวดวงฤดี	ถาวรพาสี
นางช่อแก้ว	ลัดดาอ่อน
นางสาวชนันดา	มณีฉาย
นางสิริวรรณ	อาจมั่งกร

นางเรณูได้ถ่ายทอดด้านนาฏศิลป์และขับร้องเพลงพื้นบ้านกับภาครัฐและเอกชนหลายแห่ง เป็นกรรมการมูลนิธิชินริศรานูวัดดิวังศ์ มูลนิธิสังคีตสายใจไทยและคณะกรรมการจัดงานแสดงต่างๆ รวมทั้งการเผยแพร่การแสดงในต่างประเทศ ได้เดินทางไปแสดงที่สิงคโปร์ อินโดนีเซีย ฮังการี มาเลเซีย พม่า ออสเตรเลีย ญี่ปุ่น สหรัฐอเมริกา สหราชอาณาจักรอังกฤษ และสาธารณรัฐประชาชนจีน

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับ

ท่านได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือก ชั้นที่ 2 ชื่อทวีติยาภรณ์เมื่อวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2539 เกียรติยศสูงสุด ท่านได้เป็นผู้เป่าแคนหญิงเดี่ยวในเพลงลาวดวงเดือน ลาวเฉียงและการฟ้อนแคนถวายหน้าพระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ เนื่องในงานต้อนรับประธานาธิบดีลิบเบ้และภริยา สหพันธรัฐเยอรมัน ณ หอประชุมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ปี พ.ศ. 2505 และงานถวายการต้อนรับเจ้าฟ้าหญิงอเล็กซานดร้า แห่ง สหราชอาณาจักรอังกฤษในปีพ.ศ. 2505 (วันทนีย์ ม่วงบุญ, 2546:88-97)

นางเรณู จินเจริญเกษียณอายุราชการเมื่อปีพุทธศักราช 2541

ลมูล ยมะคุปต์

นางลมูล ยมะคุปต์ เป็นบุตรของร้อยโท นายแพทย์จีน อัญญาภาติ มารดาชื่อนางคำมอย อัญญาภาติ (เชื้อ อินตะ) เกิดเมื่อวันที่ 2 มิถุนายน พ.ศ. 2488 ที่จังหวัดน่าน ขณะนั้นอยู่ในระหว่างสงครามปราบกบฏ จศ. 1264 ปีขาล พ.ศ. 2445 บิดาของท่านได้ขึ้นไปราชการสงครามปราบกบฏ

นางลมูลมีพี่น้องร่วมบิดามารดา 8 คน ตามคำบอกเล่าของคุณศิริวรรณ ยมะคุปต์ เป็นบุตรสาวคนสุดท้องของนางลมูล ยมะคุปต์มีพี่น้องที่เหลือ 5 คน (วิชณี เมษะมาน, 2543 : 8) คือ

1. นางลมูล ยมะคุปต์
2. พระภิกษุมุฑุวรรณ (มุฑุวรรณเป็นนามสกุลที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า อัยยวงศ์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ประทานให้กับนางลมูล ถวายตัวเป็นละครอยู่ในวังสวนกุหลาบ ต่อมาพระภิกษุมุฑุวรรณ ได้นำไปใช้นามสกุลสืบต่อมา)
3. อรุณ
4. อู๊ด
5. คำปิ่น

นางลมูลสมรสกับนายสังัด ยมะคุปต์ เมื่ออายุได้ 21 ปี นายสังัด ยมะคุปต์ เป็นนักดนตรี เป่าพาทย์ขับเสภาในวังสวนกุหลาบ ท่านเป็นบุตรชายของพระแสนท้องฟ้า (ป่อง) นางลมูลได้พำนัก

ที่บ้านเลขที่ 334 /54 หลังวัดอมรคีรี ตำบลบางยี่ขัน อำเภอบางกอกน้อย กรุงเทพฯ นางลมุล มีเป็น บุตรธิดาทั้งสิ้น 13 คน คือ

1. หญิง ชื่อ พิสมร ทำชอบ สมรสกับนายพิศิษฐ์ ทำชอบ
2. ชาย ชื่อ วีระ ยมะคุปต์ ถึงแก่กรรม
3. หญิง ชื่อ สงบ ยมะคุปต์ ถึงแก่กรรมแต่เยาว์วัย
4. หญิง ชื่อ ชัยศรี ยมะคุปต์ ถึงแก่กรรมแต่เยาว์วัย
5. หญิง ชื่อ ระวีวรรณ พักมะไซย สมรสกับนายสออ่าน พักมะไซย
6. ชาย ชื่อ ปู ยมะคุปต์ ถึงแก่กรรมแต่เยาว์วัย
7. ชาย ชื่อ ชัยชนะ ยมะคุปต์ ถึงแก่กรรม
8. หญิง ชื่อ สมสมัย บรรทัดพันธ์ สมรสกับนายชม บรรทัดพันธ์
9. หญิง ชื่อ สุมาภรณ์ สายด้วง สมรสกับนายเล็ก สายด้วง
10. หญิง ชื่อ วิมลศรี จารุประกร สมรสกับนายประพันธ์ จารุประกร
11. หญิง ชื่อ ศิริวรรณ ยมะคุปต์
12. หญิง ชื่อ วณี น้อยศรี สมรสกับนายกัมพล น้อยศรี
13. หญิง ชื่อ ดวงใจ เจริญวงศ์ สมรสกับนายสุรศักดิ์ เจริญวงศ์

เมื่อนางลมุลอายุได้ 5 ขวบ บิดาได้นำไปเข้าเรียนที่โรงเรียนสตรีวิทยา เรียนได้ 1 ปีก็ เลิกเรียน เมื่อท่านอายุ 6 ขวบ บิดาได้นำท่านไปสมัครถวายตัวเป็นละคร ณ วังสวนกุหลาบ เนื่องจาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา โปรดให้เปิดรับสมัคร เด็กหญิงมาหัดเป็นละคร เพราะเหตุว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุน เพชรบูรณ์อินทราชัย ซึ่งขณะนั้นศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษเสด็จกลับกรุงเทพมหานคร เพื่อทรง ร่วมในพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถได้ทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ หัดละครให้ 4 ตัว คือพระ นาง ยักษ์ ลิงเพื่อไปจัดตั้งคณะละครของพระองค์

นางลมุล ได้มาถวายตัวเป็นละครในวังสวนกุหลาบ รวมมีเด็กหญิงมาถวายตัวประมาณ 150 คน และได้รับพระราชทานเบี้ยเลี้ยงคนละ 3 บาทต่อเดือน และโปรดให้อยู่ในความดูแลของ คุณท้าวณารัตน์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) แล้วได้เข้าพิธีถวายตัว ต่อเบื้องพระพักตร์สมเด็จพระเจ้าฟ้า อภัยวงศ์เดชาวุธกรมหลวงนครราชสีมา โดยคุณท้าวณารัตน์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) เป็นผู้นำ ถวายตัว จากนั้นจึงมอบให้คุณครูละครประจำวังสวนกุหลาบทั้ง 3 ท่าน คือหม่อมครุฑม หม่อมครุ อึ้ง และหม่อมครุแย้ม ฝึกหัดไปตามความเหมาะสมเป็นตัวพระหรือตัวนาง เนื่องจากผู้มาถวายตัว เป็นละครมีอายุต่างกันจึงจัดแบ่งรุ่นตามปีที่เกิดเป็นรุ่นใหญ่ (ผู้ที่เกิดในปีจอ-ปีgun พ.ศ. 2441- 2442) รุ่นรองอันดับ 2 (ผู้ที่เกิดระหว่างปีชวด- ฉลู-ขาล-เถาะ พ.ศ. 2443-2446) และรุ่นรองอันดับ 3 (ผู้ที่

เกิดในปีมะโรง-มะเส็ง-มะเมีย พ.ศ.2447-2449) ซึ่งเด็กหญิงลมูล อยู่ในรุ่นรองอันดับ 3 รุ่นรองอันดับ 4 (ผู้ที่เกิดปีมะแม-ปีวอก พ.ศ.2450-2451) และรุ่นเล็ก (ผู้ที่เกิดหลังปีวอก พ.ศ.2451)

นางลมูล ได้รับการคัดเลือกให้เป็นตัวพระกับครุละครที่สอนประจำที่วังสวนกุหลาบมี 4 ท่าน คือ

1. หม่อมครุนุ่ม นวรัตน์ ณ อุทยา หม่อมในพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นสถิตธำรงสวัสดิ์ เป็นละครเจ้าคุณจอมมารดาอม หม่อมครุนุ่มรับผิดชอบควบคุมฝ่ายนาง และเป็นผู้ถ่ายทอดกระบวนรำของนางทั้งหมด

2. หม่อมครุอิงหรือแม่ครุอิง หม่อมในสมเด็จพระราชวังบวรวิชัยชาญ ในรัชกาลที่ 5 เป็นละครเจ้าคุณจอมมารดาอม หม่อมครุอิงหรือแม่ครุอิง รับผิดชอบในการควบคุมฝึกสอนตัวพระทั้งหมดตั้งแต่วางรากฐานจนถึงกระบวนท่ารำสำคัญ

3. หม่อมครุเยี่ยม อีเหนา หม่อมในเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และเป็นละครเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ท่านได้ถ่ายทอดท่ารำอีเหนา การใช้อาวุธในละครอีเหนาทั้งหมด และเพลงหน้าพาทย์สำคัญอีกหลายเพลง

4. นางหิม เป็นละครของคณะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ซึ่งนิยมแสดงละครพันทาง และละครนอก ท่านได้ถ่ายทอดกระบวนท่ารำสำคัญโดยเฉพาะท่าออกภาษา กระบวนไม้รวมทั้งอาวุธจีน ไทย หน้าพาทย์กลมเงาะให้กับนางลมูล ยมะคุปต์

นางลมูลได้รับการถ่ายทอดท่ารำจากหม่อมครุหรือครุละครหลวงหลายท่าน ดังนี้(ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2548: 3-5)

1. ท่ารำที่ได้รับการถ่ายทอดจาก หม่อมครุอิง หรือแม่ครุอิง ได้แก่

1.1 เพลงช้า เพลงเร็ว

1.2 เพลงเชิดเสมอ

1.3 เพลงพญาเดิน

1.4 รำริชมลายูสะระหม่าแขก

1.5 รำง้าว (รำอาวุธเดี่ยวถวายหน้าพระที่นั่ง)

1.6 กราวใน

1.7 กราวนางยักษ์

1.8 ตระนิมิต

1.9 ตระบองกั้น

1.10 ชำนาญ

1.11 รำปฐุมหางนกยูง (พระมาตุลีจัดพล)

1.12 สาธุการ

1.13 เสมอมาร

- 1.14 เสมอเถร
- 1.15 พรหมณ์เข้า
- 1.16 พรหมณ์ออก
- 1.17 ทรนารายณ์บรรทมสินธุ์
- 1.18 ทรบรรทมไพร
- 1.19 ทรสันนิบาต

2. ทำรำที่ได้รับการถ่ายทอดจาก หม่อมครูแย้ม (อิเหนา) ได้แก่

- 2.1 เพลงเหาะ
- 2.2 เพลงโคมเวียน
- 2.3 นายกริช (รำกริชอิเหนา)
- 2.4 รำกริชเดี่ยวสะระหม่า (รำกริชอิเหนาตอนบวงสรวง)
- 2.5 รำเชิดฉิ่งตัดดอกไม้ (อิเหนาตัดดอกคำเจียก)
- 2.6 รำเชิดฉิ่งลักนาง (ย่าหรัลักนางเคนหลง)
- 2.7 รำเชิดฉิ่งจับม้า (พระมงกุฎจับม้าอุปการในเรื่องรามเกียรติ์)
- 2.8 รำเชิดฉิ่งแผลงศร
- 2.9 รำฝรั่งเดี่ยว (การรำรำอวดฝีมือของตัวเอง เช่นอิเหนารำกริชตอน
ใช้บน)
- 2.10 ลงสร่งปี่พาทย์ (รำลงสร่งใช้ปี่พาทย์บรรเลงเพลงโทน ไม่มีบทร้อง)
- 2.11 ลงสร่งสุหรัย (เพลงลงสร่งสุหรัย มีบทร้อง)
- 2.12 ลงสร่งโทน (เพลงโทน มีบทร้อง)
- 2.13 โทนม้า (เพลงโทน ชมม้า)
- 2.14 โลม – ทรนอน
- 2.15 บาทสกุณี
- 2.16 กลมพระขรรค์
- 2.17 เชิดฉิ่งสรทะนง
- 2.18 ทรนารายณ์ (หน้าพาทย์ตระนิมิตรำ ท่านารายณ์)

3. ทำรำที่ได้รับการถ่ายทอดจาก นางหงิม ได้แก่

- 3.1 เสมอลาว
- 3.2 เสมอแขก
- 3.3 เสมอมอญ
- 3.4 เสมอพม่า
- 3.5 เสมอจีน

- 3.6 เสมอฝรั่ง
- 3.7 สก๊อต (ระบำฝรั่ง)
- 3.8 รำมะนา (ระบำฝรั่ง)
- 3.9 ฉากกระบองยาว (รำตรวจพลถือกระบองยาว)
- 3.10 ฉากดาบ (รำตรวจพลถือดาบ)
- 3.11 ไม้จันทน์ 14 ไม้ (ทำรบอาวุธจีน)
- 3.12 ไม้บู๊จีน (ไม้รบของตัวกามณีในละครเรื่องราชาธิราช)
- 3.13 กลมเงาะ

นอกจากนี้ยังมีทำรำที่ได้รับการถ่ายทอดจากท่านครูที่สอนร่วมกัน ได้แก่

รำริษคู่สระระหม่า (รบกริชอิเหนา)	ได้รับการถ่ายทอดจาก หม่อมครูแยมและ หม่อมครูอึ้ง
รำกระบี่	ได้รับการถ่ายทอดจาก หม่อมครูแยมและหม่อมครูอึ้ง
รำทวน	ได้รับการถ่ายทอดจาก หม่อมครูแยมและหม่อมครูอึ้ง
รำหอซัด (ตอนศึกกะหมังกุหนิง)	ได้รับการถ่ายทอดจาก หม่อมครูแยมและหม่อม ครูอึ้ง
รำฝรั่งคู่	ได้รับการถ่ายทอดจากเจ้าจอมมารดาสาย และเจ้าจอม ละม้ายในรัชกาลที่ 5
เชิดฉาน	ได้รับการถ่ายทอดจากเจ้าจอมมารดาทับทิมใน รัชกาลที่ 5 และหม่อมครูแยม

นอกจากนี้ยังมีครูละครที่มีความสามารถพิเศษ เฉพาะบทบาท ที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ ได้เชิญมาสอนในวังสวนกุหลาบหรือส่งตัวศิษย์ไปรับการถ่ายทอดที่วังของท่าน เช่น

ท้าววรจันทร์ เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4 เจ้าจอมมารดาวาด หรือวาดอิเหนา เป็นละครหลวงในรัชกาลที่ 4 มีหน้าที่ควบคุมบัญชาการฝ่ายใน ทำรำที่นางลมุล ชมะคุปต์ได้รับการถ่ายทอดจากท่าน คือ ฉากพระขรรค์ (รำตรวจพลถือพระขรรค์) และเพลงซ่านารายณ์

เจ้าจอมมารดาเขียนในรัชกาลที่ 4 มีความสามารถในกระบวนรำหลายรูปแบบ บทบาทอิเหนา ละครนอก ละครพันทางโดยเฉพาะเรื่องพระลอตั้งแต่ต้นจนจบ ทำรำที่นางลมุล ชมะคุปต์ได้รับการถ่ายทอดจากท่านคือรำดาบคู่ บทบาทละครพันทางเรื่องพระลอ และเทคนิคการใช้เท้า ใช้ไหล่

เจ้าจอมมารดาสายในรัชกาลที่ 5 นางลมุลได้รับการถ่ายทอดทำรำตัวเอก และชุดเบิกโรงละครหลวง เช่น กลมกึ่งไม้เงินทอง (รำเบิกโรงกึ่งไม้เงินทองใช้น้ำพาทย์เพลงกลม) และท่านยัง

ถ่ายทอดทำรำชุดฝรั่งเศส และการรำอวตผีมีระหว่างพระเอก-นางเอก เช่น อรชุนกับนางเมขลา พระอุณรุทกับนางอุษา ให้แก่ละครในวังสวนกุหลาบ

เจ้าจอมละม้ายในรัชกาลที่ 5 นางลมุลได้รับการถ่ายทอด ญาญ่ากึ่งไม้เงินทอง (สองนางรำเบิกโรง ตามบทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4) และท่านยังถ่ายทอดทำรำชุดฝรั่งเศส และทำรำของตัวเอกให้แก่ละครในวังสวนกุหลาบ

พระยานัฏกานุกฤษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) นางลมุล ยมะคุปต์ได้รับการถ่ายทอดเพลง รุกข์ และเสมอข้ามสมุทร

แม่ครูแปลก และแม่ครูคร้าม นางลมุลได้รับการถ่ายทอดบทบาทเรื่องละครนอก ละครพันทาง และเทคนิคการกล่อมไหล่ การเล่นเท้า เป็นต้น

นางลมุลได้รับการคัดเลือกให้แสดงเป็นตัวเอกตั้งแต่อายุ 6 ขวบ แสดงเป็นครั้งแรกคือเรื่องสังข์ทอง โดยแสดงเป็นเขยเล็ก (เขยคนสุดท้าย) ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระมาตุลี และได้รับการถ่ายทอดหน้าพาทย์ปฐุม จากหม่อมครูอึ้ง และได้เลื่อนขึ้นเป็นพระสังข์ทองในเวลาต่อมา นอกจากนี้นางลมุลยังได้รับบทบาทพระเอกของละครวังสวนกุหลาบทุกเรื่องทั้งละครนอก ละครใน ละครพันทาง และโขน

ผลงานการแสดงขณะอยู่ที่วังสวนกุหลาบและวังเพชรบูรณ์ ได้แก่

ละครนอก

เรื่องสังข์ทอง	แสดงเป็น	เขยเล็ก พระวิษณุกรรม พระมาตุลี พระสังข์ เจ้าเงาะ
เรื่องเงาะป่า	แสดงเป็น	ชมพลา ฮเนา
เรื่องสังข์ศิลป์ชัย	แสดงเป็น	สังข์ศิลป์ชัย ศรีสังข์
เรื่องพระอภัยมณี	แสดงเป็น	พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ สุดสาคร อุศเรน เจ้ามहुต

ละครใน

เรื่องอิเหนา	แสดงเป็น	อิเหนา สียะตรา สังคามาระดา วิทยาสะก้า
เรื่องอุณรุท	แสดงเป็น	อุณรุท
เรื่องรามเกียรติ์	แสดงเป็น	พระราม

โขน

เรื่องรามเกียรติ์	แสดงเป็น	พระราม พระมงกุฎ อินทรชิต
ชุดนารายณ์สิบปาง	แสดงเป็น	พระนารายณ์ พระคณศวรร

ละครพันทาง

เรื่องพระลอ	แสดงเป็น	พระลอ
-------------	----------	-------

เรื่องราชาธิราช แสดงเป็น สมิงพระราม สมิงนครอินทร์
เรื่องขุนช้างขุนแผน แสดงเป็น พระพันวษา พระไวย ปลายบัว

ละครดึกดำบรรพ์

แสดงทุกเรื่องทั้งตามบทพระราชนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ในปีพ.ศ. 2462 ตัวละครจากวังสวนกุหลาบที่เหลืออยู่ 40 คน ซึ่งนางลมุลก็เป็นหนึ่งในจำนวนนั้น ได้ย้ายเข้ามาอยู่ที่วังเพชรบูรณ์ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย เนื่องจากพระองค์สำเร็จการศึกษาจากวิทยาลัยแมคคะแลน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ประเทศอังกฤษ และได้รับพระราชทานคณะละครจากวังสวนกุหลาบจากพระเชษฐา คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยญาติเดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ช่วงที่นางลมุลอยู่ในวังเพชรบูรณ์ ได้มีโอกาสแสดงละครประเภทดึกดำบรรพ์มากที่สุด ด้วย สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนเพชรบูรณ์ ฯ โปรดละครดึกดำบรรพ์มากเป็นพิเศษ โดยแสดงทั้งตามบทพระราชนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ 4 เรื่อง ได้แก่

เรื่องอิเหนา	ตอนไหว้พระ (เป็นละครดึกดำบรรพ์เรื่องแรกที่ได้แสดง)
เรื่องสังข์ทอง	ตอนมณฑลลงกระหม่อม
เรื่องคาวี	ตอนเฝ้าพระขรรค์
เรื่องรามเกียรติ์	ตอนศูรปนขาขึ้นหึง

นอกจากนั้นยังได้แสดงตามเรื่องที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย ทรงนิพนธ์ขึ้นใหม่อีก 3 เรื่อง ได้แก่

เรื่องจันทกนิรี	ได้แสดงหลายครั้ง
เรื่องสองกรรารวิก	ได้แสดง 2 ครั้ง
เรื่องพระยศเกตุ	ได้ซ้อมหลายครั้ง แต่ยังไม่เคยออกแสดง

ต่อมาปีพ.ศ. 2466 เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย สิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ.2466 รวมพระชนมายุ 31 พรรษา พวกละครในวังเพชรบูรณ์แยกย้ายกลับไปอยู่กับญาติ เป็นอันสิ้นสุดชีวิตในวังเพชรบูรณ์

หลังจากที่นางลมุลได้สมรสกับนายสังข์ ยมะคุปต์แล้วท่านได้ติดตามสามีไปอยู่เชียงใหม่ เพราะสามีไปสอนปีพาทย์ เนื่องจากพระองค์ทรงทราบว่านางลมุลมีความสามารถและเป็นตัวละครทั้งสองวัง เพราะเคยทรงประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังถึง 28 ปี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2429 – 2457 ส่วนนางลมุลไปเป็นครูสอนฟ้อนอยู่ในคุ้มเจ้าแก้วนารัฐ (เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่) และคุ้มพระราชชายาदारารัสมิ ต่อมาในคราวสมโภชช้างเผือกที่คล้องได้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปสมโภช ณ เชียงใหม่ ในครั้งนี้เองนางลมุลได้ฝึกหัดเชื้อพระวงศ์ซึ่งอยู่ตามคุ้มต่างๆ ฟ้อนถวาย คือฟ้อนม่านม้วยเชียงตา ฟ้อนเทียนลอดใต้ท้องช้างกลางสนาม จนเป็นที่พอพระราช

เหตุที่ยากของเจ้าแก้วนวรรฐถึงกับประทาน “เข็มเพชรลงพระนาม”เจ้าแม่จามรีชายาของเจ้าแก้วนวรรฐก็ได้ประทาน “ปิ่นเพชร” ให้ด้วย

ต่อมาเมื่อประมาณปี พ.ศ.2476 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเปิดโรงพยาบาลนครเฉลิมกรุง ได้มีพระราชโอรสไปยังเชียงใหม่ถึงพระราชชายาเจ้าดารารัศมีของครูฟ่อนและครูปี่พาทย์ให้มาหัดละครและปี่พาทย์หลวง พระราชชายาเจ้าดารารัศมีกราบบังคมทูลตอพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชกระแสให้เจ้าพระยาวรวงศ์พัฒน บอกระยำนัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) มาตามครูลมุลและครูสังข์ ยมะคุปต์ ให้ไปหัดฟ่อน ม่านม้ายี่เข่งตา ฟ่อนเล็บ ฟ่อนเมือง ฟ่อนเทียน ตามพระราชประสงค์ นับว่าเป็นการฟ่อนครั้งแรกที่เกิดขึ้นในกรุงเทพฯ ฯ

ในปี พ.ศ. 2477 หลวงวิจิตรวาทการซึ่งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรขณะนั้น ต้องการครูที่จะมาสอนตัวพระ ขณะนั้นครูฝ่ายนางได้มีอยู่แล้วคือ หม่อมต่วน ภักธนาวิก (สกุลลักษณ์) หลวงวิจิตรวาทการจึงปรึกษาพระยำนัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) จึงได้แนะนำให้มาตามนางลมุล ยมะคุปต์ หลวงวิจิตรวาทการจึงให้ครูขึ้น ศิลปะบรรเลงมาตามนางลมุลไปทำการสอนตัวพระ ต่อจากนั้นนางลมุลก็ได้ร่วมวางหลักสูตรเพื่อจะเปิดโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ และได้ทำการเปิดสอนเมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2477 จนได้มาเป็นวิทยาลัยนาฏศิลป์ ในปัจจุบันนี้ ในขณะที่ท่านได้เข้ามาเป็นครูสอนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์นี้ นางลมุลได้ต่อเพลงหน้าพาทย์ เพลงปฐม” จากหม่อมครูอึ้งเพื่อแสดงเป็นพระมาตุลีตอนจัดทัพ (ประเมษฐ์ บุญยะชัยและวิรัช ก่อสันติมุขัง, 2533 : 75)

ผลงานการแสดงที่นางลมุลได้ประดิษฐ์ทำไว้โดยแยกประเภทดังนี้
ประเภทรำที่คิดประดิษฐ์ทำรำขึ้น

1. รำแม่บทใหญ่

คิดเมื่อปี พ.ศ. 2478 ร่วมคิดทำรำกับครูมัลลิต (หมั่น) คงประภักดิ์ จากละครเรื่อง “สุริยคุปต์” โดยได้ขออนุญาตพระยำนัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) จัดทำเป็นหลักสูตร ใช้สอนในโรงเรียนนาฏศิลป์นี้ (ทำรำแม่บทใหญ่เดิมเป็นทำนอง ได้ประดิษฐ์ทำเชื่อม หรือที่เรียกว่า “ลีลา” เป็นกระบวนรำขึ้น)

2. รำซัดชาติรี

ร่วมคิดทำรำกับครูมัลลิต (หมั่น) คงประภักดิ์ โดยได้รับแรงบันดาลใจจากละครชาติรี

3. รำวงมาตรฐาน

ร่วมคิดทำรำกับจ่มั่นมานิตย์นเรศ (เฉลิม เสวต นันทน์)

4. รำวเรชษฐ์	ร่วมคิดทำรำกับครุฑลี้ (หมั่น) และหม่อมต่วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก
ประเภทระบำที่คิดประดิษฐ์ทำรำขึ้น	
1. ระบำกนินรรำ	ในเรื่องจันทกนินรร่วมคิดทำรำกับนางเฉลย ศุขะวณิช
2. ระบำเทพบันเทิง	ร่วมคิดทำรำกับหม่อมต่วน (นางศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก
3. ระบำกฤดาภินิหาร	ร่วมคิดทำรำกับหม่อมต่วน (นางศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก
4. ระบำพม่ามอญ	คิดเมื่อครั้งไปเผยแพร่ที่ประเทศพม่า ปี พ.ศ. 2498
5. ระบำกลอง	ร่วมคิดทำรำกับนางผัน โมรากุล ผู้ประดิษฐ์ เพลงคือ หลวงประดิษฐ์ไพเราะ
6. ระบำฉิ่ง	ร่วมคิดทำรำกับนางผัน โมรากุล ผู้ประดิษฐ์ เพลงคือ หลวงประดิษฐ์ไพเราะ
7. ระบำพม่าไทยอริยฐาน	คิดเมื่อครั้งไปเผยแพร่ที่ประเทศพม่า ปี พ.ศ. 2498
8. ระบำไทยลาวปณิธาน	คิดเมื่อครั้งไปเผยแพร่ที่ประเทศลาว ปี พ.ศ. 2499
9. ระบำนกยูง	คิดเมื่อครั้งไปหัดละคร ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมเขตรมงคล โดยร่วมคิดทำรำ กับนางผัน โมรากุล
10. ระบำม้า	คิดเมื่อครั้งไปหัดละคร ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมเขตรมงคล โดยร่วมคิดทำรำ กับนางผัน โมรากุล
11. ระบำสวัสดิรักษา	โดยเป็นที่ปรึกษาของคุณสำเนียง วิภาตะศิลปิน
12. ระบำโบราณคดี	ชุดทวารวดี ศรีวิชัย เชียงแสน ลพบุรี ร่วมคิด ทำรำกับครุฑลี้ ศุขะวณิช ในสมัยนายธนิต อยู่โพธิ์(อธิบดีกรมศิลปากร)
13. ระบำเริงอรุณ	คิดเมื่อครั้งได้จัดการแสดงโขน ชุด ศีกวีรุณ จำบัง

ประเภทฟ้อนที่คิดประดิษฐ์ทำรำขึ้น

1. ฟ้อนเงี้ยว

คิดเมื่อครั้งอยู่เชียงใหม่ โดยเอามาจากพวกเงี้ยว (ชาวไทยใหญ่) แปลงเป็นเงี้ยวปนมืองนาง ลมุลได้เอาทำรำของพวกเงี้ยวมาผสมผสานกับ ทำรำของชาวเชียงใหม่ ซึ่งเรียกว่า “เงี้ยวปนมือง”

2. ฟ้อนเล็บ-ฟ้อนเทียน

ของเชียงใหม่พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ได้ ทรงให้ตัดแปลงใส่ท่าละครไปผสม

3. ฟ้อนแพน

ร่วมคิดทำรำกับนางมัลลี (หมั่น) เมื่อ ปี พ.ศ. 2477

4. ฟ้อนม่าน

ตัดแปลงมาจากของพม่า

ในสมัยที่หลวงวิจิตรวาทการ ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร ท่านได้แต่งบทละครปลูกใจสำหรับการแสดง เช่น เรื่องเลือดสุพรรณ เจ้าหญิงแสนหวี เรื่องแรกคือ “พระนเรศวร” ตอนประกาศอิสรภาพ แสดง ณ โรงละครชั่วคราว เมื่อเก็บเงินได้แล้วจึงนำเงินนั้นมาสร้างเป็นโรงละครศิลปากรขึ้น ซึ่งอยู่ติดกับพระที่นั่งศิวโมกษพิมาน ต่อมาได้เกิดเพลิงไหม้โรงละครศิลปากรนี้ ในปัจจุบันทางกองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติได้สร้างอาคารดำรงราชานุภาพขึ้นแทนที่โรงละครศิลปากร และครูท่าน นางลมุลได้ประดิษฐ์ทำรำของระบำทุกชุดที่ใช้ในการแสดง เช่น ระบำชุมชนเผ่าไทย ระบำเชิญพระขวัญ ระบำบายศรี ระบำได้ร่มธงไทย ระบำนกเขาสามหมู่ ประกอบการแสดงละครปลูกใจเรื่องเลือดสุพรรณ เจ้าหญิงแสนหวี เป็นต้น นอกจากนี้ นางลมุลยังเป็นผู้ให้ทำรำของตัวพระเอก นางเอก ตัวเอก ตัวประกอบและฝูงระบำต่างๆ ที่ใช้ในการแสดงด้วย โดยได้ร่วมกับ หม่อมต่วน ภักธนาวิกและนางมัลลี (หมั่น) คงประภัสร์ นางลมุลและนางเฉลย ยังได้เป็นที่ปรึกษาและให้คำแนะนำในทำรำจองสรงโทนของหนูมาน เช่น บอกทำรำของคำว่า “คิดใจไหมดวงกุดัน สายทองแล้ง” เป็นต้น

นอกจากงานประดิษฐ์ทำรำต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น นางลมุลยังได้เป็นผู้ร่วมวางหลักสูตร และทำการสอนทั้งทางด้านทฤษฎีและปฏิบัติ อีกทั้งยังเป็นผู้ให้คำแนะนำและปรึกษาในเรื่องของการจัดการแสดงผลงานศิลป และวิทยานิพนธ์ศิลป แก่นักศึกษาในระดับปริญญาตรีของ คณะนาฏศิลป์และดุริยางค์ วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่นางลมุล ได้รับคือ

5 ธันวาคม 2494

เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย (บ.ม.)

5 ธันวาคม 2520

ตรีตราภรณ์มงกุฎไทย (ต.ม.)

ในปีพ.ศ. 2416 นางลมุลได้รับเกียรติให้เป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย วิทยาลัยนาฏศิลปกรมศิลปากร นางลมุลได้ล้มป่วยในวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2526 ญาติจึงนำส่ง

โรงพยาบาลเขาโลฯ เมื่อความได้ทราบถึง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาสยามบรมราชกุมารี ได้พระราชทานเมตตารับไว้เป็นคนไข้ในพระองค์ ต่อมาเมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2536 นางลมุล ยมะคุปต์ได้ถึง แก่กรรมเมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2526 ด้วยโรคหัวใจล้มเหลว รวมอายุ 78 ปี (ประเมษฐ์ บุญชะชัย, 2548 : 1-14)

วนิดา หุ่นเจ็ดฉาย

นางวนิดา หุ่นเจ็ดฉาย เดิมชื่อ สมศรี หุ่นเจ็ดฉาย เป็นบุตรีนาย เจียร กอวัฒนาและนางทองสุข หุ่นเจ็ดฉาย เกิดวันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2476 ที่สัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร นางสาวสมศรี หุ่นเจ็ดฉายได้สมรสกับนายชะลอ ทองสุพรรณ มีเป็นบุตร 2 คน คือ

1. นายนิพัทธ์ ทองสุพรรณ
2. นางนวรรตน์ ธีววารชร

นางวนิดาอยู่บ้านเลขที่ 42 ซอยลาดพร้าว 33 ถนนลาดพร้าว กรุงเทพฯ

นางวนิดา หุ่นเจ็ดฉายเข้าเรียนที่ โรงเรียนอนุบาล ครูอิน ซึ่งเป็นสถานที่รับเลี้ยงเด็กของนายทหารนอกราชการ แล้วเรียนระดับประถมศึกษาปีที่1-4 ที่โรงเรียนพร้อมวิทยา

นางวนิดาได้ถวายตัวเป็นละครหลวงในพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการแนะนำของหม่อมครูถ้วน (ศุภลักษณ์) ภักธนาวิก ท่านได้ฝึกหัดตัวนาง ครูคนแรกที่ฝึกหัดละครให้คือ หม่อมครูถ้วน (ศุภลักษณ์) ภักธนาวิก ต่อมาท่านได้ฝึกกับนางศิริ นางจูไร และคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ฝึกหัดตัวพระ นอกจากนี้ก็ยังฝึกหัดกับครูแปลก แจ่มเจียนกิจ หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน ครูลิ้นจี่และครูรงภักดีส่วนครูที่มาสอนเป็นครูพิเศษ คือนางลมุล ยมะคุปต์ มาสอนชุดเพื่อนพม่า เพื่อนรุ่นเดียวกับนางวนิดา หุ่นเจ็ดฉาย คือ เด็กหญิงจาด(จำเรียง) พุชประดับ เด็กหญิงวงแสงไม่ลด เป็นต้น ท่านได้ฝึกเพลงช้า เพลงเร็ว แม่บทใหญ่ สีนวล เทพบันเทิง ดาวดั่งส์ สืบบทกึ่งไม้เงินกึ่งไม้ทอง และรำกริช ฯลฯ

นางวนิดาได้ฝึกละครหลวงกับเจ้าจอมมารดาสายและพำนักอยู่ในตำหนักเจ้าจอมมารดาสาย ท่านได้รับเบี้ยเลี้ยงวันละ 10 สตางค์ ท่านได้ฝึกหัดอยู่ในละครพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวประมาณ 1 ปี คณะละครนี้ก็โอนย้ายไปสังกัดกรมศิลปากร นางลมุล ยมะคุปต์จึงชวนท่านมาฝึกเป็นละครพระ โดยเริ่มต้นฝึกหัดเป็นพราหมณ์ พระนารายณ์แปลง ท่านได้รับการถ่ายทอดบทบาทพราหมณ์จากนางแปลก แจ่มเจียนกิจ โดยครูแปลกได้มาสอนให้ที่บ้าน เนื่องจากท่านเป็นศิษย์รักลีลาทำรำของนางแปลกสวยงามและสง่า หลังจากนั้นท่านก็ได้เป็นครูผู้ช่วยในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ในตำแหน่งครูผู้ช่วยศิลป์ ท่านได้เปลี่ยนชื่อจาก สมศรี มาเป็น วนิดา หุ่นเจ็ดฉาย นางวนิดาได้แสดงเป็นตัวเอกของละครหลายเรื่อง เช่น นางจันทร์สุดา ในเรื่องคาวี นางสีดาในโขนเรื่องรามเกียรติ์ นางบุษบาในเรื่องอิเหนา นอกจากนี้ท่านยังร่วมแสดงในชุดระบำต่างๆ

ต่อมาพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ ได้เป็นเอกอัครราชทูตที่ประเทศญี่ปุ่น ได้ชวนให้นางวนิดา และเพื่อนๆ คือ นางสาวพจนีย์ โปร่งมณี นางสาวสมทรง นางสาวสุชาดา ไปอยู่ที่ประเทศญี่ปุ่น เพื่อแสดงนาฏศิลป์ไทยในงานต่างๆ ท่านจึงลาออกจากราชการ ไปอยู่ที่ญี่ปุ่น ท่านอยู่ที่ญี่ปุ่นประมาณ 1 ปี ในช่วงนั้นเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ท่านและเพื่อนจึงขอลากลับมาประเทศไทย หลังจากนั้น ท่านได้สมรสกับนายชลอ ทองสุพรรณ (สัมภานันท์ วนิดา หุ่นเฉิดฉาย, 24 เมษายน 2550.)

วาด , เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4

เจ้าจอมมารดาวาด หรือวาด อีเหนา เดิมชื่อ แมว เป็นบุตรีนายสมบุญ มหาเด็กลหวงใน รัชกาลที่ 3 และนางถั่ว เกิดเมื่อวันอังคาร แรม 15 ค่ำ ปีฉลู ตรีศก จุลศักราช 1203 ตรงกับวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2384 ในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2394) เจ้าจอมมารดาวาดมีพระโอรสได้รับ พระราชทานนามว่า พระลูกเธอพระองค์เจ้าโสณบัณฑิต

เมื่อเจ้าจอมมารดาวาด อายุได้ 10 ปี นางนาค ป้าของท่านนำท่านไปถวายตัวเป็น ละครหลวงในสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระอัครชายาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านได้รับเลือกให้แสดงเป็นตัวเอกในชุดระบำและเป็นตัวอีเหนา เล่นเรื่องอีเหนาตอนใช้ บนถึงบทหมโหมบุษบา ต่อมาสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีเสด็จสวรรคต คุณนาคก็นำออกจากราชการ แต่มีพระราชดำรัสโปรดให้หาตัวเจ้าจอมมารดาวาดเข้ามาหัดละครในวังเนื่องจากท่าน เป็นศิษย์ของเจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) อีเหนา

เมื่อครั้งที่เจ้าจอมมารดาแยม(โตแยม) อีเหนาป่วย เจ้าจอมมารดาวาดได้ไปเยี่ยม เจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) อีเหนา เจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) อีเหนา จึงให้เจ้าจอมมารดาวาดฝึกทำรำ ตัวอีเหนากับครุบัว อีเหนา หลังจากนั้นเจ้าจอมมารดาวาดได้ไปแสดงละครและได้รับคำชมมากแต่มีเสียงค้านว่าดีเพราะออกไปให้ครูผู้ชายสอนให้ ซึ่งผิดประเพณี เจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) อีเหนา จึงต้องโทษขัง ต่อมาเจ้าจอมมารดาวาดได้ออกรำถวายตัวอีกครั้งหนึ่ง เจ้าจอมมารดาวาดรู้สึกน้อยใจที่เห็นคนอื่นๆ มีครูมาให้กำลังใจ เจ้าจอมมารดาวาดจึงร้องไห้ออกมากลางโรง เป็นเหตุให้เจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) อีเหนาได้รับพระราชทานอภัยโทษและมีชีวิตอยู่จนถึงรัชกาลที่ 5 เจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) อีเหนาได้ชวนให้เจ้าจอมมารดาวาดไปอยู่ด้วยที่วังปากคลองตลาด มอบทรัพย์สมบัติและมอบให้เจ้าจอมมารดาวาดจัดพิธีศพให้ เมื่อเจ้าจอมมารดาวาดจัดทำพิธีศพให้เรียบร้อยและมอบทรัพย์สมบัติให้หลานเจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) อีเหนารับไป ต่อมาท่านได้เป็นเจ้าจอมมารดาจันรัชกาลที่ 4 เป็นเวลารวม 17 ปี ท่านได้รับคำชมว่าเป็นพระเอกที่ร่าสวยและสง่างาม เจ้าจอมมารดาวาดได้แสดงเป็นเทวดาในเรื่องอีเหนาและรามเกียรติ์ บางครั้งก็เป็นพระรอง เมื่อปีพ.ศ. 2402 เมื่ออายุได้ 18 ปี ท่านได้เป็นพระเอกแสดงเป็นพระนารายณ์ ตอนนารายณ์ปราบ นนทก พระอรชุน พระราม อินทรชิตแปลงเป็นพระอินทร์ ตอนศึกพรหมมาสเตอร์ เป็นท้าวมาลีวราช

อิเหนา และท้าวดาหา เป็นต้น เจ้าจอมมารดาวาดมักจะแสดงในงานมงคลต่างๆ เช่น ฉลองวัด สมโภชช้างเผือก หรือโสกันต์เจ้านาย บางคราวเล่นเป็นการฝ่ายหน้า เช่น โอกาสเสด็จประพาสตามหัวเมือง เช่น เมื่อ พ.ศ.2407 มีงานโสกันต์พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าภัทรพิมลพรรณและพระองค์เจ้ามณฑาภรณ์ที่พระนครคีรี เมืองเพชรบุรี เจ้าจอมมารดาวาดก็เล่นเป็นตัวอิเหนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปรานมาก โปรดให้สวมชฎาทองค้ำลงยาสำหรับเจ้านายทรงในเวลาโสกันต์ ซึ่งถือว่าสามัญชนจะสวมไม่ได้ และเพื่อกันไม่ให้มีผลร้ายใด ๆ โปรดพระราชทานหลังน้ำสังข์ให้ก่อนสวม ท่านได้รับเชิญให้มาเป็นครูละครวังสวนกุหลาบ บางครั้งส่งลูกศิษย์ไปถ่ายทอดทำรำที่วังตลาดน้อย เจ้าจอมมารดาวาดเป็นครูตัวอิเหนาละครหลวงกรมมหรสพในเวลาต่อมา

เจ้าจอมมารดาวาดได้กราบถวายบังคมลาออกมาอยู่ ณ วังนอก ที่ปากคลอง ตลาดในปี พ.ศ. 2419 จนพระโอรสรับราชการ และต่อมาได้เป็นผู้ช่วยชุดฝ่ายทหาร เมื่อ พ.ศ.2426 ไปประจำอยู่ ณ สถานที่ลอนดอน เจ้าจอมมารดาวาดก็ยังอยู่ที่วังปากคลองตลาด บางครั้งมีรับสั่งให้ท่านเข้าไปช่วยหัดละครในวังหลวง

พ.ศ.2429 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภกับท่านว่า ราชการฝ่ายในขาดผู้ใหญ่ที่จะบังคับบัญชาได้สิทธิ์ขาด เพราะท้าววรจันทร์ (มาลัย) อายุมากและทุพพลภาพ ทรงชวนท่านเข้าไปรับราชการตำแหน่งท้าววรจันทร์ เข้ารับราชการพระราชทานสัญญาบัตรเป็นคุณท้าววรจันทร์บรมมหารัชมิกภักดีนารีวรคณานุรักษ์แล้วยกท้าววรจันทร์มาลัยให้ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ท้าววรคณานันทอภัยกันตรปตานี (สายไหม จมกตสิก, 2541 : 10-15)

ต่อมาเจ้าจอมมารดาวาดได้แสดงเป็นตัวอิเหนาในงานสมโภชน์เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรปและเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิลาลัย ริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดงตอนอิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหาและตอนบวงสรวงขับรำเมื่อไช้บนเจ้าจอมมารดาวาดยังรับราชการอยู่ต่อมาจนถึงรัชกาลที่ 8

เจ้าจอมมารดาวาด หรือ วาด อิเหนา ถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2482 รวมอายุ 98 ปี (รัตนา มณีสิน, 2528: 83-84)

วาศพิศวง (แถมใหญ่ ศิลปชีวิต), ขุน

ขุนวาศพิศวง เดิมชื่อ แถมใหญ่ ศิลปชีวิต หรือ แถม ศิลปชีวิต (ชนิตอยู่โพธิ์, 2539: 53) เป็นบุตรนายเล็กและนางโอง ศิลปชีวิต เกิดเมื่อวันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ. 2459 ที่บ้านบางพลู จังหวัดธนบุรี

ขุนวาศพิศวง (แถมใหญ่ ศิลปชีวิต) ได้เข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 6 เมื่อ พ.ศ. 2454 และฝึกหัดโขนหลวงอยู่ที่กรมโขนหลวง ในพระบรมมหาราชวัง ได้รับพระราชทานเงินเดือน 12 บาท โดยได้รับคัดเลือกให้เป็นผู้แสดงและฝึกหัดตัวนาง ครูผู้สอนคือ นางวรรณ และครูท่านอื่นๆ ขุนวาศพิศวง (แถมใหญ่ ศิลปชีวิต) รับบทบาทเป็นตัวนางเอกของการแสดงโขนและละครแทบทุกเรื่อง

ขุนวาศพิศวง (แถมใหญ่ ศิลปชีวิต) รับราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากเป็นโขนหลวงแล้วยังดำรงตำแหน่งตำรวจวัง จนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนวาศพิศวง เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2467 จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์และเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตย ขุนวาศพิศวง (แถมใหญ่ ศิลปชีวิต) ยังรับราชการอยู่ ต่อมารัฐบาลได้ตัดทอนรายจ่ายของประเทศลงโดยยุบกระทรวงวังลงและเปลี่ยนเป็นสำนักพระราชวัง เมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2478 ขุนวาศพิศวง (แถมใหญ่ ศิลปชีวิต) ถูกคัดออกจากราชการโดยรับพระราชทานบำนาญเดือนละ 16 บาท 50 สตางค์ หรือปีละ 198 บาท ท่านได้มาประกอบอาชีพส่วนตัวอยู่ที่บ้านซอยสารภี ถนนสมเด็จพระยาฝึงธนบุรีจนถึงแก่กรรม

ขุนวาศพิศวง (แถมใหญ่ ศิลปชีวิต) ร่วมแสดงโขน-ละครและเป็นผู้ฝึกหัดและซ้อมในการแสดง เช่น แสดงโขน รับบทนางสีดา นางมณฑิมา นางตรีชฎา นางเบญจกาย การแสดงโขนชุดหนุมานอาสาเป็นตัวละคร การแสดงโขนชุดปราบกานาสูร เป็นฤาษี การแสดงโขนชุดตัดหัวสุขาจาร แสดงเป็นนางสีดา (เสนายักษ์ ชื่อสุขาจาร แปลงกายเป็นนางสีดา แล้วถูกตัดศีรษะ) เรื่องมโนห์รา เป็นนางมโนห์ราตอนอาบน้ำ เรื่องพระอภัยมณี แสดงเป็นนางละเวง เรื่องศกุนตลา เป็นนางศกุนตลา และนางเอกในละครอีกหลายเรื่อง ต่อมาในปี พ.ศ. 2498 รัฐบาลมีนโยบายให้การแสดงโขน-ละคร ใช้ชายจริงหญิงแท้ ตัวนางผู้ชายจึงหมดไป ขุนวาศพิศวง ต้องไปถ่ายทอดท่ารำให้กับละครผู้หญิงเพื่อใช้แสดงในเวลาต่อมา (อนุชา บุญยัง, 2544: 26-27)

วิลาสวงงาม (หรั อินทรนัฏ), หลวง

หลวงวิลาสวงงาม เดิมชื่อ หรั อินทรนัฏ(รัชกาลที่ 6 พระราชทานนามสกุล) เป็นบุตร นายแหม่มและนางจิบ อินทรนัฏ เกิดเมื่อ พ.ศ. 2435 ณ บ้านตำบลคลองมอญ เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพฯ มีพี่น้องร่วมมารดา คือ นายหุ่ม อินทรนัฏ

หลวงวิลาสวงงามเกิดในตระกูลศิลปิน คือ ปู่ของหลวงวิลาส นั้นคือ ครูบัว เป็นตัวทศกัณฐ์ ที่มีฝีมือและเป็นครูของพระยาพรหมภักดี (ทองใบ สุวรรณภารต) และบิดา (นายแหม่ม) ก็รับราชการในกรมโขนหลวง

หลวงวิลาสวงงามได้สมรสกับนางเล็ก อินทรนัฏ มีเป็นบุตรคือ นายอร่าม อินทรนัฏ ต่อมาสมรสใหม่กับ นางลำเจียก อินทรนัฏ มีธิดา 1 คน คือ เกษรอุบล อินทรนัฏ

เมื่อท่านอายุ 10 ปี ท่านได้เข้าเรียนที่โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ เป็นเวลา 3 ปีแล้วลาออก บิดาของท่านได้นำมาสมัครเรียนโขน ในบ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) เป็นผู้บัญชาการกรมโขนหลวง ต้องการเด็กชายเพื่อฝึกหัดโขน บิดาของท่านเห็นว่าท่านมีความสนใจ ในนาฏศิลป์และจะได้สืบตระกูลต่อไป ครูผู้ฝึกหัดที่บ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วิวัฒน์ เป็นครูละคร ฝีมือดีที่มีความสามารถเฉพาะด้าน เช่น หม่อมเจิม กุญชร สอนตัวพระ หม่อมต่วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก สอนตัวนาง คุณหญิงเทศน์ภูพานุรักษ์ สอนตัวยักษ์ และครูแผน สอนตัวลิง เป็นต้น ในขณะที่ท่านอายุ 13 ปี รูปร่างหน้าตาดี รับกับการสวมใส่ชุด คุจึงเลือกให้ฝึกตัวพระ และอยู่ในความดูแลของหม่อมเจิม กุญชร ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ 6 บาท

ต่อมา พ.ศ.2453 รัชกาลที่ 6 เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงตั้งกรมมหรสพขึ้นโปรดเกล้าฯ ให้โอนกรมปีพาทย์ และกรมโขนหลวงจากบ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) มาอยู่ในกรมมหรสพ หลวงวิลาสวงงาม(หรั อินทรนัฏ)จึงมาอยู่ในกรมมหรสพเป็นศิษย์ของพระยานัฏกานุรักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) ขณะนั้นเป็นเจ้ากรมโขนหลวง ท่านฝึกฝนเสมอจนได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ร่าเริง ได้รับการคัดเลือกให้เป็นตัวเอก เช่น เป็นอินทรีชิตแปด เป็นพระอินทร์ ตอน อินทรีชิตแปดสรพพรหมาสตร์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงพระราชทานนามสกุลว่า “อินทรนัฏ”

นอกจากนี้หลวงวิลาสวงงาม(หรั อินทรนัฏ)ได้รับเลือกให้เป็นสุหรานาง ในเรื่องอิเหนา แสดงเป็นพระกัศป ในเรื่องศกุนตลา และฝึกทำยักษ์กับคุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์เป็นครั้งคราว ท่านแสดงละครเรื่องพระนล เป็นบทพระราชนิพนธ์โดยรัชกาลที่ 6 ในขณะที่ทรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารประทับที่วังสราญรมย์ และเป็นพระรามในเรื่องรามเกียรติ์

หลวงวิลาสวงงาม (หรั อินทรนัฏ) ได้รับราชการในกรมมหรสพ มีตำแหน่งตามลำดับ ดังนี้

- พ.ศ. 2448 รับราชการเป็นโขนหลวง วรฤทธิ์
- พ.ศ. 2453 โอนมาอยู่กรมมหรสพ ตำแหน่งมหาดเล็ก
- พ.ศ.2454 ได้รับพระราชทานเป็นจมนัโขนหลวงงามและเลื่อนเป็น รองหุ้มแพรขุนโขนหลวงงาม
- พ.ศ. 2466 ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงโขนหลวงงาม
- พ.ศ.2469 ต้องออกจากราชการรับบำนาญ เนื่องจากขุบเล็กตำแหน่งต่างๆในกรมมหรสพกลับมารับราชการใหม่ในกรมพระตำรวจตำแหน่งพระสนมขวาใน พระบรมสมเด็จ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รับบรรดาศักดิ์เป็นจ่าเขม็งสัตยาวุธมียศเป็นนายตำรวจโท
- พ.ศ. 2473 ได้เลื่อนยศเป็นนายตำรวจเอก เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นจมนัสมุหพิมาน
- พ.ศ.2475 ออกจากราชการครั้งที่2เนื่องจากราชการตัดงบประมาณกรมตำรวจหลวง รักษาพระองค์
- พ.ศ.2487 ได้เข้ารับราชการในตำแหน่งครูนาฏศิลป์กรมศิลปากรขึ้นอยู่กักระทรวงวัฒนธรรมและกระทรวงศึกษาธิการตามลำดับ

หลวงโขนหลวงงาม (หรั่ง อินทรนัฏ) เป็นผู้มีความรู้ความสามารถสูงมากในเรื่อง โขน-ละคร ท่านได้รับมอบกรรมสิทธิ์ผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครู โขน- ละครจากพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ดังนั้นเมื่อ พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ได้ถึงแก่กรรมลง หลวงโขนหลวงงาม (หรั่ง อินทรนัฏ) ได้เป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครู โขน-ละคร เนื่องจากท่านมีคุณสมบัติตามหลักเกณฑ์การคัดเลือกผู้ประกอบพิธีไหว้ครู ซึ่งมีหลักเกณฑ์ดังนี้

- 1.เป็นผู้มีความรอบรู้ดีในนาฏศิลป์ โขน-ละคร
- 2.เป็นศิลปินชายที่ได้รับการฝึกหัด
- 3.เป็นตัวละครที่มีชื่อเสียง มีฝีมือดี
- 4.เป็นผู้ที่ได้รับมอบพิธีไหว้ครูและครอบ โดยตรงจากครูผู้ใหญ่ฝ่ายโขน (ได้รับประสิทธิ์ประสาท จากครูเดิม)

เนื่องจากหลวงโขนหลวงงาม (หรั่ง อินทรนัฏ) เป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถด้านโขนท่านจึงเป็นกำลังสำคัญในการฟื้นฟูนาฏศิลป์ โขน-ละคร ให้แก่กรมศิลปากร ท่านได้รับเลือกให้เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครู โขน-ละครเมื่อพ.ศ. 2483 ณ โรงละครแห่งชาติ (หลังเดิม

อยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สถานที่ก่อสร้างหอประชุมดำรงราชานุภาพในปัจจุบัน ถูกไฟไหม้เมื่อ พ.ศ. 2503)

พ.ศ. 2503 ท่านได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครุ โจน-ละคร พระโอรส พระธิดาของเจ้านายตลอดจนบุคคลทั่วไป

วันที่ 5 ตุลาคม พ.ศ. 2503 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 โปรดเกล้าฯ ให้กรมศิลปากรจัดพิธีไหว้ครุ และครอบครุ โจน-ละคร พิเศษ และทรงเสด็จเป็นองค์ประธาน หลวงวิลาศวงงาม (หรรษา อินทรนัญ) เป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครุ และครอบครุ แก่ศิษย์เฉพาะพระพักตร์ หลวงวิลาศวงงาม (หรรษา อินทรนัญ) ได้รับพระราชทาน เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังนี้

1. เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ 6 ชั้น 5 (วปร. 5)
2. เหรียญราชรุจิทอง รัชกาลที่ 6 (รจท.)
3. เบญจมาภรณ์ช้างเผือก

หลวงวิลาศวงงาม (หรรษา อินทรนัญ) ได้รับราชการในกรมศิลปากรตลอดมาจนเกษียณอายุ กรมศิลปากร ได้จ้างท่านต่อจนกระทั่ง พ.ศ. 2503 ท่านจึงลาออกมารับบำนาญเนื่องจากอายุมาก หลวงวิลาศวงงาม (หรรษา อินทรนัญ) ถึงแก่กรรมด้วยโรคชรา (กรมศิลปากร, 2529 : 19-21)

ศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์

นางศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์ เป็นบุตรีนายทรัพย์ และนางน้อม แสงสว่าง เกิดวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474 ที่ตำบลตึกดิน กรุงเทพมหานคร มีน้องสาวร่วมบิดามารดา 1 คน นางศิริวัฒน์สมรสกับนายชูศักดิ์ ดิษยนันทน์ ไม่มีบุตร

นางศิริวัฒน์สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนวัฒนพันธ์ศึกษา เมื่ออายุได้ 10 ปีได้เข้าเรียนต่อที่โรงเรียนศิลปากร-แผนกนาฏดุริยางค์(วิทยาลัยนาฏศิลป์ในปัจจุบัน) เรียนในสาขานาฏศิลป์ไทย จบการศึกษาในสมัยนั้น เป็นลูกศิษย์ของนางสุกัลยาภรณ์ ภักธนาวิก (หม่อมครุถ้วน) ท่านได้ฝึกให้รำเป็นตัวแทน แสดงครั้งแรกในโรงละครกรมศิลปากรเป็นหัวหน้าระบำหนูน้อย ระบำวันแม่ ระบำรามะนา แสดงเป็นนางรจนาลีสงพวงมาลัย เมื่ออายุ 12 ปี จึงเปลี่ยนให้เป็นตัวพระเป็นศิษย์ของ นางลมุล ยมะคุปต์ คุณหญิงเทศ สุวรรณภารต นางมัลลิกา คงประภัสร์ นางสอาด แสงสว่าง นางจำเรียง พุชประดับ ได้รับบทเป็นหัวหน้า ระบำ รำ ฟ้อนต่างๆ ได้รับคำชมจากครูว่า รำงาม มีลีลาตามแบบนาฏศิลป์ไทย ความจำดีสามารถรำนำหมู่ในระบำชุดต่างๆ

นางศิริวัฒน์ได้รับการบรรจุเป็นศิลปินสำรอง ในขณะที่เรียนที่โรงเรียนกรมศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์ และได้รับเงินเดือนระหว่างเรียน เนื่องจากท่านมีความสามารถทางนาฏศิลป์สูง และยังได้รับเลือกให้เป็นผู้แสดงทำรำในหนังสืออธิบายนาฏศิลป์ไทย ของกรมศิลปากรเป็นผู้แสดง

ทำราวมาตรฐาน ในหนังสือราวมาตรฐาน ของกรมศิลปากรที่ใช้เป็นหนังสืออ้างอิงในทำราวต่างๆ ที่ถูกต้องและแสดงแบบในหนังสือการกราบไหว้ให้ถูกต้อง ตามประเพณีไทย

เมื่อสำเร็จการศึกษาอายุ 18 ปี ท่านได้สอบเป็นข้าราชการพลเรือนงานนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร เป็นข้าราชการพลเรือนชั้นจัตวา ชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก จนถึงนาฏศิลป์ป็นระดับ 7 และได้เป็นศิษย์ของท่านผู้หญิงแล้ว สนิทวงศ์เสนี ได้รับการถ่ายทอดให้แสดงเป็นพระเอกละครใน ละครนอก ละครพันทาง ละครชาตรี ละครดึกดำบรรพ์ ระบำรำฟ้อน และพื้นเมือง แสดงเผยแพร่ให้ประชาชนชม ณ โรงละครแห่งชาติ ส่วนภูมิภาค ท่านได้แสดงเป็นตัวเอกละครต่าง ๆ ดังนี้

ละครใน	-อิเหนา ทุกๆตอนของกรมศิลปากร
ละครนอก	-พระอภัยมณี เรื่องพระอภัยมณี -พระสุวรรณหงส์และพราหมณ์เกศสุริยง -พระลอทรงเครื่องและพระลอพราหมณ์ -พญาชาละวัน
ละครชาตรี	-พระสุธน -พระรถเสน -สมิงพระราม
ละครพันทาง	-พญาผานอง -ฮเนา
ละครดึกดำบรรพ์	-พระคาวี พหลวิชัย
ละครเสภา	-พลายบัว (ตัวรบ)
โขน	-กวางทอง

ท่านได้รับการถ่ายทอดชุดเด่นทำราวเกี่ยวของชาวบ้านมัทรี อำเภอพยุหะคีรี จังหวัด นครสวรรค์ ในปีพ.ศ.2504 และชุดรำเหย่ย ของชาวบ้าน ตำบลจระเข้บัว อำเภอเมือง จังหวัด กาญจนบุรี ในปี พ.ศ. 2506

ผลงานด้านนาฏศิลป์ไทย ที่ท่านได้ถ่ายทอดปลูกฝังให้แก่ นาฏศิลป์ป็น กรมศิลปากรและบุคคลทั่วไปในหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนในชุดประดิษฐ์และอนุรักษ์ดังนี้

1. ประดิษฐ์ทำราวชุดการแสดงต่างๆ ละครนอก ละครใน ละครพันทาง ละครเสภา เพื่อใช้ในงานทั่วไปเช่นรำถวายพระพรเพื่อต้อนรับพระราชอาคันตุกะของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสามเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ที่เสด็จมาเยือนในประเทศไทย ณ พระที่นั่งจักรี มหาปราสาท บริเวณพระบรมมหาราชวัง ชุดถวายพระพรในงานพระราชอุทยานรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งจัดเฉลิมฉลองทุกปี สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯสยามบรมราชกุมารีเป็นองค์ประธาน ณ อุทยานอัมพวา จังหวัดสมุทรสาคร ทำราววยพรในงานรื่นเริง

ต่างๆ และทำรำตัวเอกในเรื่องอิเหนา พระลอ พระสุธน ไกรทอง พระอภัยมณี พระสุวรรณหงส์ ฯลฯ

2. อนุรักษ์คิดค้น ประดิษฐ์พัฒนาและสร้างสรรค์ท่านได้อนุรักษ์ทำรำระบำต่างๆ เช่นรำเคี้ยว รำฉุยฉายพราหมณ์ รำกริชอิเหนาตอนตัดดอกไม้ฉายกริช รำกริชสุหรานาคง รำกลม พระนารายณ์ รำฉุยฉายเสนา รำคู่ รำกิ่งไม้เงินไม้ทอง พระลอลตามไก่ ย่าหรีนตามนกยูง พระรามตาม กวาง ฯลฯ การต่อสู้ทำรำอาวูชต่างๆ เช่น รบกริช รบกริชคู่ รบทวน รบกระบี่ รบดาบสองมือ รำตรวจพล ในละครในเรื่องอิเหนาตัวอิเหนารบกับท้าวกะหมังกุหนิง รบกับระตะนุบุษสิหนิ พลายบัว รบกับพลาญยง ฯลฯ รำหน้าพาทย์ต่างๆ ได้แก่ ตระนิมิต ชำนาญ ตระบองกัน โลม ตระนอนตระเชิญ บาทสกุณี ตระนารายณ์ ตระบรรทมสินธุ์ ตระสันนิบาต โปรัชข้าวดอก คุกพาทย์ รั้วสามลากลม เพลงเสมอ ได้แก่ เสมอไทย เสมอลาว พม่า มอญ ระบำเบ็ดเตล็ด ได้แก่ ระบำดาวดึงส์ ระบำย่องหงิด ระบำพรหมศาสตร์ ระบำเทพบรรเทิง รำเชิดจีนเชิดฉิ่ง ระบำสี่บท รำฝรั่งคู่ รำซัดชาติรี ระบำรำฟ้อน ต่างๆ ได้แก่ ฟ้อนแพน ฟ้อนลาวดวงเดือน ฟ้อนมาลัย ระบำวิชนี ระบำนพรัตน์ ระบำดอกบัวไทย ระบำกวาง ระบำม้า รำวงมาตรฐาน ระบำสี่ภาค ระบำศิลปะอาชีพ ฯลฯ การแสดงพื้นเมือง เช่น เชียงวิง เชียงกระดืบข้าว เชียงสัมพันธ์ ฟ้อนภูไท รำกระทบไม้ เต็มกำรำเคียว รำเหย่ย เถิดเทิง ฯลฯ รำเพลง ภาษาต่างๆ เช่น พม่า มอญ ลาว แยก ฝรั่ง จีน ประดิษฐ์ทำรำสำหรับถ่ายภาพยนตร์ให้กับศิลปินชาย หญิง เพื่อให้เผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมในประเทศและต่างประเทศ

นางศิริวัฒน์ได้รับเกียรติยศสูงสุด ดังนี้

1. ได้รับพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้นที่ทรงโปรดเกล้าให้เป็นผู้ถวายการสอน นาฏศิลป์ไทยแต่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาสยามบรมราชกุมารี (ทรงรำพระ) ณ พระตำหนักบ้าน ปลายเนิน วังคลองเตยทุกๆ วันอาทิตย์ ตามคำสั่งของกรมศิลปากร วันที่ 7 มกราคม 2536 – ปัจจุบัน
2. ได้รับรางวัลดีเด่นด้านการสืบทอดนาฏศิลป์ไทย ของมูลนิธิชินริศรานุวัตติวงศ์
3. ได้เรียนนาฏศิลป์ไทย ละครพระจากวิทยาลัยนาฏศิลป์และเข้ารับราชการได้ ตำแหน่งนาฏศิลป์จนเกษียณ ในตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทยของสถาบัน นาฏดุริยางคศิลป์ กรมศิลปากรจนอายุ 57 ปี
4. เป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง(นาฏศิลป์-ละคร) เมื่อวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2541

ปัจจุบันนางศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์เกษียณอายุราชการในปีพ.ศ. 2534 กรมศิลปากรได้เชิญให้ เป็นผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย ปัจจุบันท่านอยู่บ้านเลขที่ 3 ซอยพัฒนาเวศน์ 3 ถนนสุขุมวิท 71 แขวง คลองตันเหนือ เขตคลองเตย กรุงเทพฯ 10160 โทรศัพท์ 0-2391-8124 (สำนักงานคณะกรรมการ วัฒนธรรมแห่งชาติ , 2541 : 100-110)

ศรีสุนทรนาฏ (แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา) , ท้าว

ท้าวศรีสุนทรนาฏ (แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา) เป็นบุตริพระสุพรรณพิศาล (ทอง) ซึ่งเป็นบุตรพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ผู้ว่าราชการจังหวัดพระตะบองรุ่นที่ 2 เกิดในสกุลอภัยวงศ์ ณ เมืองพระตะบอง ท้าวศรีสุนทรนาฏ(แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา)เกิดเมื่อวันศุกร์ ที่ 5 มกราคม ปีฉลู พ.ศ.2396 ท้าวศรีสุนทรนาฏ (แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา) มีพี่น้อง 3 คน คือ

1. เอี่ยม เป็นหม่อมของสมเด็จพระนโรดม พระเจ้ากรุงกัมพูชา ไปอยู่ ณ เมืองพนมเปญ เป็นนักมารดาพระองค์ชายสุธารส

2.บัว ได้ถวายตัวอยู่ในพระราชวังพระเจ้าราชวงศ์เชอพระองค์เจ้าหญิงวงเดือนทรงอุปการะ

3.ท้าวศรีสุนทรนาฏ เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นเจ้าพระยาสมุหพระกลาโหมรับไปเลี้ยงและให้หัตถ์ครได้ศึกษาจากครูละครในรัชกาลที่ 2 เป็นศิษย์รักของครูน้อยงอกซึ่งเล่นเป็นตัวไกรทอง ท้าวศรีสุนทรนาฏนับเป็นตัวไกรทอง

ในปีออก 2403 พระสุพรรณพิศาลได้คุมไพร่พลไปรื้อปราสาทหินเพื่อขนหินมาก่อสร้างในกรุงเทพมหานครได้พาท้าวศรีสุนทรนาฏไปด้วย ต่อมาโจรมาปล้นฆ่าพระสุพรรณพิศาล บ่าวอุ้มท้าวศรีสุนทรนาฏขณะนั้นมีอายุ 7 ขวบ หนีไปเมืองพระตะบองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ทำนุบำรุงครอบครัวของพระสุพรรณพิศาล พระยาอภัยภูเบศร์ ผู้ว่าราชการจังหวัดพระตะบองจึงส่งท้าวศรีสุนทรนาฏเข้ามายังกรุงเทพฯ ส่วนบัวได้ถวายตัวในพระบรมมหาราชวังพระเจ้าราชวงศ์เชอพระองค์เจ้าหญิงวงเดือนทรงอุปการะ ส่วนท้าวศรีสุนทรนาฏ เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ในขณะนั้นเป็นเจ้าพระยาสมุหพระกลาโหมรับไปเลี้ยง และให้หัตถ์ครกับครูละครสมัยรัชกาลที่ 2

ท้าวศรีสุนทรนาฏได้เป็นภรรยาของพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ มีธิดา 2 คน คือ

1.มณี ต่อมาเป็นคุณหญิงพิพิธภัณฑ์พิจารณ์

2.เล็ก เป็นมารดาของพระนางเจ้าสุวัทนาพระชายาในรัชกาลที่ 6

ต่อมาท้าวศรีสุนทรนาฏออกจากปกครองของพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์แล้วสมรสกับนายพันตรีหลวงอำนาจสุรเสนี (ม.ร.ว. ยนต์ พนมวัน) เป็นสามี มีเป็นบุตรคนที่ 3 คน คือ หม่อมหลวงต่อ ต่อมาเป็นพระบริรักษ์นาฏกาการ อยู่ในกรมมหรสพและคุณมณี

ต่อมาหลวงอำนาจสุรเสนีถึงแก่กรรม คุณหญิงขลิบ (หม่อมแก้ว) ธิดาคนใหญ่ซึ่งเป็นภรรยาพระยาปลัดเมืองพระตะบอง ผู้เป็นบุตรเจ้าพระยามุขมนตรี (เกษ ลิงหเสนี) เจ้าพระยาคทาทรธรณินทร์ (เฮีย อภัยวงศ์) ซึ่งเป็นญาติและคุ้นเคยกับท้าวศรีสุนทรนาฏ ได้ชวนท้าวศรีสุนทรนาฏและลูกอีก 3 คน ไปอยู่เมืองพระตะบอง ต่อมาพระยาอภัยภูเบศร์ได้เลื่อนเป็นพระยาคทาทรธรณินทร์

เกรงว่า มณี ธิดาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์จะได้สามีไม่เหมาะสมจึงชวนท้าวศรีสุนทรนาฎมาอยู่
กรุงเทพมหานครและส่งคุณมณีให้ หม่อมแมน ภาณุพันธ์ ผู้เป็นที่ ณ วังบูรพาภิรมย์ ต่อมา
หม่อมแมนได้ถึงแก่กรรมเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ รับเลี้ยงคุณมณีต่อ

ท้าวศรีสุนทรนาฎได้ไปอยู่กับเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยาสมุหกลาโหม ให้หัด
ละครจากครูละครในรัชกาลที่ 2 เป็นศิษย์รักของครูน้อยงอก ซึ่งเล่นเป็นตัวไกรทอง ท้าวศรีสุนทร
นาฎได้หัดเป็นตัวไกรทองและมีความถนัดในบทนี้ ส่วนตัวอื่น ๆ ก็ฝึกด้วย ต่อมารัชกาลที่ 6 ทรง
เสด็จกลับจากทรงศึกษาที่ยุโรป ทรงให้มีการหัดโขน บำรุงวิชาฟ้อนรำอย่างโบราณ จึงให้ท้าวศรี
สุนทรนาฎ เป็นครูฝึกสอนฟ้อนรำ พวกมหาดเล็กหลวงที่ได้ฝึกฟ้อนรำเป็นตัวยืนเครื่อง คือ
เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ พึ่งบุญ) พระยานิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ)

รัชกาลที่ 6 ทรงพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ 5 ปี พ.ศ. 2457 เป็นตำแหน่งครูละคร
ในกรมมหรสพเป็นทั้งครูและผู้บังคับควบคุมครูละครหลวงต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตร
เป็นท้าวศรีสุนทรนาฎมีตำแหน่งราชการในกรมมหรสพ พ.ศ. 2463 ได้รับพระราชทาน
เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายในชั้น 4 และเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2464
เจ้าพระยารามราฆพ(ม.ล. เพื่อ พึ่งบุญ)ชวนท่านไปอยู่บ้านนรสิงห์ รัชกาลที่ 6 ทรงรับพระนาง
เจ้าสุวทนาไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังท้าวศรีสุนทรนาฎเป็นผู้ใหญ่อยู่ที่ตำหนักได้รับพระราชทาน
เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายในเลื่อนขึ้นเป็นชั้นที่ 3 พระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์เลื่อน
เป็นชั้นที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2467 และได้รับพระราชทานเข็มพระปรมาภิไธยประดับเพชรชั้นที่ 1 และ
เสมาประดับเพชรชั้นที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2468 ในงานพระราชพิธีฉัตรมงคล ได้รับพระราชทาน
อิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน เลื่อนชั้นเป็นชั้นที่ 2 กับทำหีบทองเครื่องยศ

ข้าราชการฝ่ายใน และได้รับพระราชทานหีบทองเป็นบำเหน็จพิเศษ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงสวรรคต วันที่ 26 พฤศจิกายน 2468 หลังพระนางเจ้า
สุวทนาประสูติพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงเพ็ชรรัตนราชสุดา (วันที่ 25 พฤศจิกายน 2468) ท้าวศรี
สุนทรนาฎรับผิดชอบดูแลตำหนักพระนางเจ้าสุวทนาและพิทักษ์เจ้าฟ้าหญิงเหมือนเป็นจรรยา ใน
รัชกาลที่ 9 โปรดให้พระนางเจ้าสุวทณากับเจ้าฟ้าหญิง เพ็ชรรัตนราชสุดามาพักที่ตำหนักใน
พระราชวังดุสิต และพระราชทานที่บริเวณพระราชวังดุสิตสร้างตำหนักและสร้างสวนที่ประพาส

ต่อมาท้าวศรีสุนทรนาฎมีอาการทุพลภาพด้วยความชรา จึงอยู่ในตำหนักที่ประพาสซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 โปรดให้พระนางสุวทณากับเจ้าฟ้าหญิงเพ็ชรรัตน
ราชสุดามาพักที่ตำหนักพระราชวังดุสิตและประทับที่บริเวณพระราชวังดุสิตสร้างตำหนักและสร้าง
สวนที่ประพาส ท้าวศรีสุนทรนาฎ มีอาการทุพลภาพด้วยความชราและถึงกรรม วันที่ 15 กันยายน
2473 รวมอายุ 78 ปี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมยาดำรงราชานุภาพ, 2473 : 5 -10)

สมบัติ แก้วสุจริต

นายสมบัติ แก้วสุจริตเป็นบุตรของนายเต็ม และนางลีนจี่ แก้วสุจริต เกิดเมื่อวันที่ 25 มกราคม 2489 อยู่บ้านเลขที่ 1747 ตำบลบางยี่ขัน อำเภอบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร นายสมบัติสมรสกับนางกฤษณา แก้วสุจริต ปัจจุบันอยู่บ้านเลขที่ 6 หมู่ 7 ซอยวรรณคิลก ถนนเพชรเกษม อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม

นายสมบัติได้ฝึกหัดการแสดงโนราของภาคใต้กับ โนราแปลกท่าแค โนราพิน-พัน พัทลุง และโนราพุ่มทewa (ขุนอุปถัมภ์นรากร) และนำมาแสดงในโอกาสต่าง ๆ ที่กรมศิลปากร ในปีพ.ศ. 2509 นายสมบัติ ได้สำเร็จการศึกษาประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูง วิชาเอกนาฏศิลป์โยน (พระ) จากวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ต่อมายังได้ศึกษาต่อและสำเร็จการศึกษาระดับโท วิชาภาษาไทย วิชาประวัติศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒเมื่อปีพ.ศ.2519 และในปีพ.ศ.2529 นายสมบัติไปอบรมหลักสูตรเตรียมผู้บริหารการศึกษา จากสถาบันพัฒนาผู้บริหารการศึกษา และต่อมาในปีพ.ศ. 2530 ยังไปอบรมหลักสูตรการพัฒนาองค์กร จากสถาบันพัฒนาผู้บริหารการศึกษา

นายสมบัติได้เริ่มฝึกหัดเรียนโขนเป็นตัวลิง กับนายกรี วรสระริน นายฤกษ์ชัย เขวงรัตน์ นายบุญชัย เฉลยทอง นายช่วย สุดแสง นายแสวง อัญญาวัชระ นายเอก คราประยูร และออกแสดงเป็นโขนลิง เสนาลิง กระทั่งถึงพญาวานร ต่อมา นายสมบัติ แก้วสุจริตได้ฝึกหัดเรียนเป็นตัวพระกับนายอาคม สายาคม นายวงษ์ ล้อมแก้ว นายจ่านงค์ พรพิสุทธิ์ โดยมีหลวงวิลาศ วงงาม(หรั้า อินทรนัญ) เป็นครูผู้ใหญ่คอยดูแล ต่อมาได้ศึกษาเพิ่มเติมกับนางลมุล ยมะคุปต์ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี และนายอุดม อังสุธร

นายสมบัติ แก้วสุจริตได้รับเกียรติให้แสดงเป็นตัวพระในเรื่องรามเกียรติ์ เช่น พระราม พระลักษมณ์ พระพรต พระสัตรุด พระอิสวร พระพรหม พระนารายณ์ และตัวพระอื่น ๆ ที่ครูผู้ใหญ่เห็นสมควร ได้แสดงเป็นพระลักษมณ์ ร่วมกับครูผู้ใหญ่ และครูรุ่นพี่ เช่น นายอุดม อังสุธร นายทองสุข และนายธงไชย โภชยาภรณ์ และได้แสดงเป็นพระรามร่วมกับนักแสดงรุ่นเดียวกันหรือนักแสดง รุ่นน้อง เช่น นายสัจชัย สุขสำเนียง นายสมมาตร ฟ่องอักษร นายบุญนำ ลินัญญา นายไพฑูรย์ เข้มแข็ง นายวีรชัย มีบ่อทรัพย์ นายเผด็จ พลับประสงค์ นายสุกชัย จันทร สุวรรณ และแสดงเป็นตัวพระในละครนอก ละครพันทาง ตลอดจนแสดงลิเกในโอกาสต่าง ๆ ที่กรมศิลปากรจัดแสดง

สถาพร สนทอง

นางสาวสถาพร สนทอง เป็นบุตรธิดาของนายสอาด สิงหพรรคและนางชวน สิงหพรรค เกิดวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2477

นางสาวสถาพรสำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาจากโรงเรียนไทยประสาธวิทยา เมื่อปี พ.ศ.2485 และโรงเรียนเทพศรีวิทยาลัย เมื่อปีพ.ศ.2488 ต่อมาได้สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาจากโรงเรียนผดุงราษฎร์ กระจุกมแบน เมื่อปีพ.ศ. 2489 ได้ศึกษาระดับนาฏศิลป์ชั้นต้นปีที่ 6 โรงเรียนนาฏศิลป์ เมื่อปี พ.ศ. 2493 ได้ศึกษานาฏศิลป์ชั้นกลางปีที่ 2 โรงเรียนนาฏศิลป์ และปี พ.ศ. 2494 ได้ศึกษานาฏศิลป์ชั้นกลางปีที่ 3 โรงเรียนนาฏศิลป์

นางสาวสถาพร สนทองเริ่มรับราชการวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2495 ตำแหน่งต่างๆ ดังนี้

วันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2495 ตำแหน่งศิลปินจัดวาง แผนกโรงเรียนนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม

วันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ.2499 ตำแหน่งศิลปินตรี แผนกดุริยางค์ไทย กองการสังคีต กรมศิลปากร ได้ปฏิบัติหน้าที่ ครูวิชาสามัญและวิชานาฏศิลป์ ในโรงเรียนนาฏศิลป์ และปฏิบัติหน้าที่ นาฏศิลป์ เมื่อมีราชการพิเศษ

วันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ.2508 ตำแหน่งศิลปินโท แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ระหว่างดำรงตำแหน่งนี้ ได้ปฏิบัติหน้าที่ผู้แสดง ผู้ฝึกซ้อม ผู้กำกับการแสดงและรักษา ราชการแทนหัวหน้างานนาฏศิลป์เป็นครั้งคราว

วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2523 ตำแหน่งนาฏศิลป์ ระดับ 7 งานนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ

วันที่ 30 มกราคม พ.ศ.2524 ผู้อำนวยการฝ่ายศิลปะการแสดง กองการสังคีต กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ

วันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ. 2533 นาฏศิลป์ 8 (ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย)

นางสาวสถาพร สนทองเป็นคณะกรรมการอำนวยการ และประธานอนุกรรมการฝ่ายการแสดง จัดงานมหกรรมวัฒนธรรมพื้นบ้านนานาชาติ 31 ระหว่างวันที่ 8 – 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2531 ต่อมาเป็นหัวหน้าคณะนำนาฏศิลป์ไทย จำนวน 15 คน เดินทางไปร่วมงานเอเชียเฟสต์ ณ เมือง ไมอามี รัฐ

พลอริดา สหรัฐอเมริกา ต่อมาเป็นตัวแทนประเทศไทย เข้าร่วมประชุมเตรียมการจัดงานมหกรรมนาฏศิลป์อาเซียน ครั้งที่ 1 (1st ASEAN Dance Festival) ณ กรุงจาการ์ตา ประเทศอินโดนีเซียระหว่างวันที่ 27 – 30 สิงหาคม พ.ศ.2532 เป็นผู้คัดเลือายการแสดงไปร่วมงาน “ASEAN Week” ณ กรุงโซล สาธารณรัฐเกาหลี ระหว่างวันที่ 21 – 29 พฤษภาคม พ.ศ. 2534 เป็นต้น

นางสาวสถาพร ได้รับการถ่ายทอดทำรำจากนางจำเรียง พุทธประดับ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี เป็นต้น ท่านได้แสดงเป็นนางอ้วลิม นางพญาคำปิ่น นางสีดา นางบุษบา ฯลฯ แล้วได้ถ่ายทอดให้แก่นาฏยศิลป์ กรมศิลปากร ท่านพัฒนารูปแบบการแสดงของกรมศิลปากรให้กระชับ รวดเร็วและทันสมัยยิ่งขึ้น เช่น ระเบียบท่า มีเพลงพระทอง เป้าหลุด สระบุหรงและบะหล่ม แต่ละเพลงจะมีเนื้อเพลงยาวท่านก็จะตัดทอนเพลง เพลงละ 1 ท่อนมารำต่อกัน ทำให้ระเบียบท่ากระชับ รวดเร็วขึ้น ส่วนท่ารำก็ยังคงรักษารูปแบบตามแบบแผนเดิม (กรมศิลปากร, 2539 : 212-216)

นางสถาพร สันทองเกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2338

สอาด แสงสว่าง

นางสอาด แสงสว่าง เป็นบุตรธิดาอันและนางสาย อัมพลิน นางสอาด แสงสว่าง เกิดวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2455 ณ ตำบลบางกรวย อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี

นางสอาดได้สมรสกับนายสุเทพ แสงสว่าง เมื่อปีพ.ศ. 2488 มีเป็นบุตร 2 คน คือ

1. นายผดุงศักดิ์ แสงสว่าง
2. นางสาวอมรลักษณ์ แสงสว่าง

นางสอาด แสงสว่าง ได้เข้าเรียนวิชาสามัญในโรงเรียน พออายุ 8 ปี บิดาได้นำตัวมามอบไว้กับเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ ในรัชกาลที่ 5) ณ บ้านสามเสนเพื่อศึกษาและฝึกหัดวิชานาฏศิลป์ไทย ท่านได้เรียนนาฏศิลป์กับ เจ้าจอมมารดาเขียน ในรัชกาลที่ 5 หม่อมเครือ พระยานัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงเทศ สุวรรณภารต

นางสอาดได้ฝึกหัดนาฏศิลป์ไทยเป็นตัวพระ ณ บ้านสามเสนของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) เป็นศิษย์ของเจ้าจอมมารดาเขียน หม่อมเครือ พระยานัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงเทศ สุวรรณภารต ด้วยความสามารถในการจดจำท่ารำได้ดี จึงทำให้นางสอาดได้รับการยกย่องว่าเป็นละครนางเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ท่านได้แสดงเป็นตัวเอกครั้งแรก เป็นไกรทอง ณ บ้านเจ้าพระยารามราชพ (เพื่อ ฟิ่งบุญ) ทำเกษม นอกจากนี้ได้แสดงเป็นตัวเอกละครในละครนอก ละครดึกดำบรรพ์ ละครพันทาง ตลอดจนละครพูดและละครร้อง แสดงเป็นตัวพระเอกรับบทเป็นผู้ชาย

ต่อมาพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล. ฟื้น พึ่งบุญ) ได้ตั้งคณะละครบรรมลีนุ้ขึ้น โดยรวบรวมตัวละครบ้านสามเสนของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์มาร่วมด้วย ในการแสดงครั้งนั้นจะแสดงเรื่องพระเจ้าธิบอซึ่งเป็นพงศาวดารพม่า ตามบทพระราชนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ณ โรงละครศรีอยุธยา ลี้ก๊กพระยาศรี การแสดงครั้งนี้ใช้ผู้แสดงชายจริงหญิงแท้ เมื่อเลือกตัวแสดงแล้วยังเหลือพระนาง ศุภยาลัต อันเป็นตัวละครสำคัญของเรื่องพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล. ฟื้น พึ่งบุญ) จึงเลือกนางสอาดให้แสดงบทบาทของนางศุภยาลัต เป็นบทตัวนาง คุร่าย หิงหวง มารยา และจรีต อันแฝงไปด้วยเสน่ห์ ซึ่งนางสอาดไม่เคยแสดงเป็นตัวนางเลย จึงทำให้ไม่ได้รับการเห็นด้วย แต่ไม่มีใครกล้าคัดค้าน พระยาอนิรุทธเทวาเป็นผู้ฝึกสอนเองร่วมกับนายทองสุข เขาวณิช (ตัวละครเก่าของสมเด็จเจ้ากรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์) เป็นครูฝึกจนสำเร็จปรากฏว่านางสอาดแสดงได้สมบทบาทยิ่งกว่าตัวละครอื่นๆ ในเรื่อง นางสอาดได้ถ่ายทอดสมิงพระราม (ตัวรบ) ให้แก่สุนทร โรหิตจันทร์ และสุนันทา บุญยก

ครั้นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้สิ้นชีพิตักษัยแล้ว นางสอาดได้รับการเชิญชวนจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าภานุพันธุ์ยุคล ทรงได้รับการแต่งตั้งจากนายควง อภัยวงศ์ นายกรัฐมนตรี ให้มาดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการการสังคีตในกรมศิลปากร สำนักนายกรัฐมนตรี มาเข้ารับราชการเป็นครูสอนนาฏศิลป์ในโรงเรียนศิลปากร กรมศิลปากร เนื่องจากพระองค์ท่านได้เคยทอดพระเนตรฝีมือการร่ายรำของนางสอาด นางสอาดจึงตกลงเข้ารับราชการในกรมศิลปากร ตั้งแต่พ.ศ. 2492

นางสอาด แสงสว่างป่วยเป็นไข้ มีอาการอ่อนเพลียได้ตรวจร่างกายที่ศิริราชพยาบาล ได้พบว่าเป็นโรคมะเร็งที่ขั้วปอด ซึ่งแพทย์ไม่สามารถผ่าตัดช่วยเหลือได้เพราะมีความปลอดภัยน้อยจึงใช้วิธีฉายรังสีบำบัดแทน นางสอาด แสงสว่าง ได้ถึงกรรม ในวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2506 ด้วยโรคมะเร็ง รวมอายุได้ 51 ปี (ชนิด อยู่โพธิ์, 2509 : 7-10)

ส่องชาติ ชื่นศิริ

นางส่องชาติ ชื่นศิริ เป็นบุตรีหลวงรุ่งโรจน์ ประทีปฉาย (สมบูรณ์ ฤทธิ์จรุง) และนางซ้อย ฤทธิ์จรุง เกิดเมื่อวันที่ 5 ก.ค. พ.ศ. 2461 ตรงกับวันศุกร์ แรม 12 ค่ำ เดือน 8 ปีมะเมีย จุลศักราช 1280 ร.ศ.137 ที่บ้านข้างวัดโสมนัสวรวิหาร นางเล็ก กรุงเทพฯ ท่านมีพี่น้องทั้งหมด 13 คน นางส่องชาติ ชื่นศิริ สมรสกับนายเจียด ชื่นศิริ มีเป็นบุตรี 1 คน คือนางสาวอิสราวรรณ ชื่นศิริ ปัจจุบันท่านอยู่บ้านเลขที่ 52/20 หมู่ที่ 1 แขวงบางพรหม เขตคลองสาน กรุงเทพฯ

นางส่องชาติเริ่มการศึกษาที่โรงเรียนคุตติตรูณ จนจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ขณะนั้นอายุ 12 ปี บิดาได้พาไปฝากตัวเป็นศิษย์พระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ) ซึ่งวงการโขน-ละคร

เรียกว่า ท่านเจ้าคุณสุนทร โดยครูสองชาติเรียนร่ำร่วมกับน้องสาวชื่อ นางสาวสยม โดยฝึกหัดรำตามแบบโบราณ คือเพลงช้า เพลงเร็ว ลา เชิด เสมอ ฯลฯ หัดรำครั้งแรกกับนางจรัสเป็นตัวนาง น้องสาวของท่านเป็นตัวพระ หัดรำอยู่ประมาณปีเศษ จึงออกแสดงโขน เรื่องรามเกียรติ์ ตอนหักคอช้าง(ศึกพรหมาสตร์) เป็นตัวนางฟ้า ระบุว่าหน้าช้าง (ระบุว่าพรหมาสตร์) ที่วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี ต่อมามีการประกอบพิธีไหว้ครูประจำปีที่บ้านเจ้าคุณสุนทรเทพระบำ ท่านก็ได้รับเลือกให้แสดงเป็นตัวนางบุษบา ต่อมาในปีพ.ศ. 2477 หลวงวิจิตรวาทการ (กิมเหลียง วัฒนปรีดา) อธิบดีกรมศิลปากร ได้ประกาศรับสมัครนักเรียนเข้าศึกษาในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ บิดาจึงพาไปฝากเข้าเรียนเป็นนักเรียนรุ่นแรกของโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ได้รับการเลือกให้ฝึกเป็นตัวพระ เริ่มแสดงเป็นตัวพระนเรศวร ในละครเรื่องพระนเรศวรประกาศอิสรภาพ ของหลวงวิจิตรวาทการ เป็นครั้งแรกในโรงละครชั่วคราวของกรมศิลปากร ซึ่งสร้างโดยเอาไม้ไผ่มาทำเสา เอาผ้าใบมุงหลังคา จนได้รับฉายาว่า “พระเอกโรงไม้กระบอก” จากนั้นท่านได้แสดงละครรำ เช่นตัวพหลวิชัย ตอนเผาพระขรรค์ พรหมณ์เกษสุริยง ในเรื่องสุวรรณหงส์ ตัวระบำในชุดต่างๆ พระลอดอนเข้าสวนอิเหนาทุกตอน ปู่เจ้าสมิงพรายตอนเรียกไก่ ฯลฯ และละครแบบหลวงวิจิตร

นางสองชาติ ชื่นศิริ ได้รับการบรรจุเป็นศิลปินในขณะที่เรียนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ท่านมีผลการเรียนที่ดีเยี่ยมมาโดยตลอดจึงได้รับการบรรจุราชการประมาณปี พ.ศ. 2482 ในอัตราเงินเดือน 24 บาท ท่านทำงานไประยะหนึ่งแล้วได้ลาออก แต่ก็กลับมารับราชการทำหน้าที่ครูและนักแสดงตามเดิมอีกจนเกษียณอายุราชการเมื่อ พ.ศ. 2521 ท่านก็ยังยึดอาชีพครูสอนในสถาบันการศึกษาต่างๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศคือไปสอนนักเรียนไทยในประเทศสหรัฐอเมริกา

ระหว่างเดือนตุลาคม ถึง เดือนเมษายน พ.ศ. 2477 ท่านได้มีโอกาสไปแสดงที่ประเทศญี่ปุ่นร่วมกับคณะครูและนักเรียนโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ท่านเป็นศิษย์นางลมุล ยมะคุปต์ ตั้งแต่เริ่มเข้าศึกษาที่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ รับบทเป็นพระเอกมาตลอด รายชื่อครูที่ถ่ายทอดความรู้ด้านนาฏศิลป์ไทยให้ท่านมีหลายคนดังนี้

-พระยาสุนทรเทพระบำ	ได้รับการฝึกหัดตัวนางจากนางจรัส
-คุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์	ได้รับการฝึกหัดไม้รับคู่กับนางลมุล ยมะคุปต์
-หลวงวิลาส วงงาม	ได้รับการถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์
-นางลมุล ยมะคุปต์	ได้รับการถ่ายทอดทุกกระบวนท่าของตัวพระ
-นางมัลลิกา คงประภัสร์	ได้รับการถ่ายทอดเงาะ กวางทอง และชุด

เบ็ดเตล็ด

-หม่อมครุถ้วน (ศุภลักษณ์)ภัทรนาวิก ได้รับการถ่ายทอดเมขลา รจนา และกระบวนท่าของตัวนาง

-ท่านผู้หญิงแฉ้ว สนิทวงศ์เสนี

-พระชัยพิชญกร ในเรื่องพระลอ

นางส่องชาติได้เป็นผู้รำกระบวนรำแม่บทใหญ่ ซึ่งนางลมุล ยมะคุปต์และนางมัลลิกงประกฤษ์ ร่วมกันประดิษฐ์ทำเชื่อมจากหนังสือตำราพ็อนรำของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเป็นครั้งแรกในละครเรื่องสุริยคุปต์ซึ่งเป็นบทประพันธ์ของหลวงวิจิตรวาทการและใช้เป็นแบบเรียน แม้ทำการสอนนาฏศิลป์ไทยมาจนทุกวันนี้

นางส่องมีผลงานการแสดง ในบทบาทต่างๆ ดังนี้

- พระนเรศวร ในละครเรื่อง พระนเรศวรประกาศอิสรภาพ
- พหลวิชัย ตอนเผาพระขรรค์ เรื่อง พหลวิชัยคำวี
- พราหมณ์เกศสุริยง เรื่อง สุวรรณหงส์
- ระบำต่าง ๆ
- พระลอ ตอนพระลอเข้าสวน เรื่องพระลอ
- อิเหนา ทุกตอน
- ปู่เจ้าสมิงพราย ตอน ตามไก่ เรื่องพระลอ

นอกจากนี้ยังเป็นผู้แสดงแบบท่ารำตัวพระคู่กับ นางสาวจำเรียง พุทธประดับ เป็นตัวนางและแสดงบนเวที ทั้งละครรำ ละครพันทาง ละครแบบหลวงวิจิตรวาทการ และระบำเบ็ดเตล็ดมากกว่า 1000 ครั้ง

นางส่องชาติ เป็นศิลปินที่จดจำท่ารำทุกกระบวนรำของครูโบราณไว้ได้อย่างแม่นยำ และได้ถ่ายทอดพัฒนาท่ารำของครูโบราณโดยเฉพาะกระบวนท่ารำของนางลมุล ยมะคุปต์ ให้กับลูกศิษย์ในกรมศิลปากรและสถาบันการศึกษาต่างๆ จนได้รับการยกย่องว่าท่านมีความเป็นเลิศด้านละครรำเนื่องจากท่านมีคุณลักษณะดังนี้

1. จดจำกระบวนท่ารำของนางลมุล ยมะคุปต์ ได้อย่างแม่นยำ
2. พยายามพัฒนาท่ารำที่ได้รับการถ่ายทอดจากครูให้ดียิ่งขึ้น
3. พยายามรักษากลเม็ดเด็ดพรายต่าง ๆ ของครูไว้ และถ่ายทอดให้ศิษย์โดยไม่ปิดบัง
4. สามารถเปรียบเทียบท่ารำ กระบวนรำระบบเดิม กับระบบใหม่

นางส่องชาติ ชื่นศิริได้รับการยกย่องเชิดชูเกียรติ ให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะ การแสดง (ละครรำ) เมื่อปีพ.ศ. 2534 (สมบัติ จำปาเงิน,2545:168-175)

สัมพันธ์ พันธุ์มณี

นางสัมพันธ์ พันธุ์มณี เป็นบุตรีนายสวัสดิ์และนางเพ็ญ พันธุ์มณี เกิดเมื่อวันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ.2470 ที่กรุงเทพมหานคร มีพี่น้องร่วมบิดามารดา 6 คน คือ

1. นางสาวสุภาพ พันธุ์มณี

2. นางสาวสัมพันธ์ พันธุ์มณี
3. โสภณ พันธุ์มณี
4. พลอากาศตรี สกล พันธุ์มณี
5. นางสมพิศ บุญศิริ
6. นางครุณี จันทรานูวงศ์

นางสัมพันธ์เริ่มการศึกษารั้งแรกที่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร ขณะมีอายุได้ 8 ปี โดยอยู่ในความอุปถัมภ์ของ ฯพณฯ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ และคุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ ได้รับการประสิทธิ์ประสาทวิชานาฏศิลป์จากคณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิ ได้แก่ หม่อมครูต่วน (นางสุกัลลักษณ์) ภัทรนาวิก คุณหญิง นักกานูร์กษ (เทศ สุวรรณภารต) นางมัลลีย์ คงประภัสร์ (ครูหมั่น) นางลมุล ยมะคุปต์ นายหุ่ณ ปัญญาพล และนางเกสรโดยลำดับ จนสำเร็จได้รับประกาศนียบัตรชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 (นาฏศิลป์ชั้นกลางปีที่ 3 ปัจจุบัน) ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของโรงเรียน

ในขณะที่ศึกษาอยู่ปีสุดท้ายของโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์นั้น ช่วงเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้ให้ต้องหยุดเรียนเพื่ออพยพหนีภัยสงคราม จนกระทั่งสงครามสงบลงจึงกลับมากรุงเทพฯ เมื่อทราบว่าทางโรงเรียนให้จบการศึกษาได้รับประกาศนียบัตร จนกระทั่งประมาณปี พ.ศ.2490 ฯพณฯ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ และคุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ ได้ชวนให้ร่วมแสดงละครเวทีกับคณะวิจิตรศิลป์ มีผลงานการแสดงได้แก่เรื่อง เจ้าหญิงกรรมจักร์ ชนemar ลานเลือด ลานรัก เป็นต้น แสดงละครอยู่กับคณะพวกนี้อยู่เป็นเวลา 5 ปี การละครได้จบเขาลงจึงหยุดงานละคร เข้าทำงานเป็นครูที่โรงเรียนสตรีเนติศึกษาอีกประมาณ 2 ปี จากนั้นได้ทราบว่าจากนางพจนี โปรงมณี นาฏศิลป์ศิลปากรรุ่นพี่ว่า นายจาง รังสิกุล ประสงค์จะให้เข้าร่วมทำงานที่บริษัท ไทยโทรทัศน์ จำกัด ซึ่งกำลังก่อตั้งขึ้น ในปี พ.ศ.2498 ที่บางขุนพรหม นางสัมพันธ์ พันธุ์มณี จึงได้เริ่มทำงานที่บริษัทแห่งนี้ในปีที่ก่อตั้งสถานีนั่นเอง มีตำแหน่งเป็นพนักงาน บริษัทไทยโทรทัศน์ จำกัด จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้มีส่วนบุกเบิกงานกิจการบริษัทไทยโทรทัศน์ จนเจริญก้าวหน้ามาโดยลำดับ

นางสัมพันธ์เป็นหัวหน้าคณะนาฏศิลป์สัมพันธ์ จัดรายการทางโทรทัศน์ มีทั้งประเภทละครรำ ละครร้อง ละครพันทาง ละครพูดสลับเพลงไทยสากลและจ๊ว ตัวท่านเองเป็นทั้งผู้จัดทำรายการ (เฉพาะละครรำ) และเป็นทั้งผู้แสดง

นางสัมพันธ์ จัดรายการสอนรำไทยให้กับเยาวชนทั้งในห้องส่งสถานีและเยาวชนที่ชมรายการโทรทัศน์อยู่ทางบ้านหลายรายการ เช่น รายการบทเรียนพื่อนรำ รายการนักแสดงรุ่นเยาว์ รายการสอดสร้อยมาลา รายการอนุรักษ์เพลงไทย “เพลินเพลงกับนฤพนธ์” รายการเพลง “ลูกทุ่งกรุงไทย” และรายการ “ชุมนุมนาฏศิลป์ไทย” ฯลฯ ผลปรากฏว่า เมื่อออกรายการสอนรำทาง ที.วี. ไปได้ 2-3 ครั้งก็มีเยาวชนที่สนใจในด้านนาฏศิลป์ไทยมาสมัครเป็นศิษย์หลายคน ท่านจึงต้องชักชวนเพื่อนทั้งรุ่นพี่และรุ่นน้องซึ่งจบจากโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร มาช่วยทำ

การสอนจนขยายเป็นกิจการ โรงเรียนสอนนาฏศิลป์ไทยที่มีชื่อเสียงในปัจจุบัน คือ โรงเรียนนาฏศิลป์สัมพันธ์

นางสัมพันธ์ทำงานที่บริษัทไทยโทรทัศน์ จำกัด ตั้งแต่เป็นช่อง 4 ที่บางขุนพรหม จนกระทั่งย้ายไปเป็นช่อง 9 ที่บางลำภู มีตำแหน่งเป็นหัวหน้าแผนกนาฏดุริยางค์ ต่อมาได้ลาออกไปในปีพุทธศักราช 2520 นางสัมพันธ์ พันธุ์มณี ได้ก่อตั้งโรงเรียนนาฏศิลป์สัมพันธ์ โดยได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ เมื่อวันที่ 9 เมษายน พ.ศ.2507 เพื่อสอนวิชานาฏศิลป์ไทย โดยเฉพาะรับเด็กทั้งชายและหญิงอายุตั้งแต่ 6 ปีขึ้นไป เรียนเฉพาะวันเสาร์และอาทิตย์ ปัจจุบันมีนักเรียนประมาณ 800 คน

ในการเรียนการสอนนาฏศิลป์ไทยแก่เด็กเล็กซึ่งมีอายุเพียง 6-10 ปี ท่านจัดทำหลักสูตรให้สั้นและง่าย หลักสูตรของโรงเรียนนาฏศิลป์สัมพันธ์จึงแบ่งออกเป็น 3 ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนแรก เรียกว่าบทเรียนเริ่มต้น เริ่มด้วยท่าแม่บทเล็ก เพราะเป็นแม่ท่าของวิชานาฏศิลป์ไทยเช่นกัน ท่าแม่บทเล็กนี้มีท่ารำเพียง 18 ท่าเท่านั้น จึงใช้เวลาเรียนไม่มากนัก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับพรสวรรค์ในตัวของผู้เรียนด้วย จบแม่บทเล็กแล้วก็ต่อด้วยการรำสีนวล รำวรเชษฐ์ และรำอุชฌายพราหมณ์ เมื่อ ได้เรียนครบ 4 เพลงแล้ว เด็กจะมีความสามารถรำได้พอสมควร สามารถรำโชว์ในงานเล็กๆ ในครอบครัว หรืองานรื่นเริงภายในโรงเรียนเมื่อจบบทเรียนขั้นต้นแล้ว หากประสงค์จะเรียน ต่อไปอีกก็สามารถเรียนได้ในขั้นตอนที่สอง

ขั้นตอนที่สอง เป็นบทเรียนเพลงรำคู่ พระ – นาง เช่น ร่ายองค์หญิง รำดาวดึงส์ รำกฤษดาภินิหาร รำเทพบันเทิง ฟ้อนแพน รำกฤษ ผู้จบบทเรียนขั้นนี้เรียกได้ว่าเป็นผู้ที่มีความสามารถในการรำจนสามารถออกแสดงในงานต่างๆ ตามที่มีผู้มาติดต่อ หรือ สามารถนำออกรายการโทรทัศน์ เช่น การรำถวายพระพร เนื่องในวโรกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นต้น

ขั้นตอนที่สาม บทเรียนที่กำหนดไว้เป็นการสอนตามหลักเบื้องต้นของโรงเรียนนาฏศิลป์กรมศิลปากร ที่ท่านเคยรำเรียนมา ทั้งนี้เพื่อรักษาแบบแผนการเรียนการสอนวิชานาฏศิลป์ตามแบบเดิม ได้แก่ การเรียนรำเพลงช้า – เพลงเร็ว เพลงเชิด - เสมอ รำแม่บทใหญ่ ซึ่งมีการรำถึง 64 ท่า ระบำโบราณคดี 5 ชุด รำพื้นเมืองภาคต่าง ๆ และหน้าพาทย์บางเพลงที่จำเป็น เมื่อเรียนถึงระดับนี้แล้ว เด็กจะมีความรู้ความเข้าใจในการใช้มือ การตั้งวงพระ – วงนางการจับมือ การก้าวเท้า ยกเท้า การประเท้า การทรงตัว และลีลาการเชื่อมโยงไปตามจังหวะของเพลงช้า เพลงเร็ว เป็นผลให้เด็กมีท่วงท่าการรำงดงามขึ้น เพราะมีความมั่นใจและเกิดความคล่องตัวในลีลาการรำรำในชุดต่างๆ ที่เรียนมาแล้ว ท่านจะทำการคัดเลือกผู้ที่มีความสามารถมากที่สุดให้มาเป็นผู้ช่วยครู ช่วยสอนรุ่นน้องได้อีกต่อไป

นางสัมพันธ์ พันธุ์มณี มีปณิธานมุ่งมั่นให้โรงเรียนนาฏศิลป์ของท่านมีส่วนช่วยผดุงรักษาและสืบทอดสมบัติวัฒนธรรมไทยให้ดำรงคงอยู่โดยปลูกฝังให้ลูกหลานไทยได้เห็นคุณค่า บังเกิด

สินวล แก้วบัวสาย

นางสาวสินวล แก้วบัวสาย เป็นบุตรนายนิ่มและนางจาด แก้วบัวสาย เกิดเมื่อวันศุกร์ที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2454 ปีเถาะ ที่บ้านข้างวัดแคนางเลิ้ง จังหวัดพระนคร มีน้องชาย 1 คน คือนายสมจิต แก้วบัวสาย

ในปี พ.ศ.2462 นางสาวสินวลอายุได้ 8 ขวบ บิดาเริ่มหัดให้เล่นละครชาตรี โขน ลำตัด จั้วลิเก จนชำนาญแสดงได้ พออายุ 10 ขวบ บิดาก็หัดให้เล่นเทศน์มหาชาติ โดยเฉพาะกัณฑ์มหาพน และคว่ำรางวัลชนะเลิศ เนื่องจากมีพรสวรรค์ด้านเสียง ต่อมาในปีพ.ศ. 2467 ท่านอายุได้ 13 ปี ท่านได้แสดงละครเรื่องแก้วหน้าม้า ถวายในหลวงรัชกาลที่ 6 ที่วังมฤคทายวัน เป็นที่พอพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง มีรับสั่งให้จมีนมานิตย์มารับตัวคุณสินวลไปไว้ที่วังมฤคทายวัน ต่อมาจึงย้ายไปอยู่วังหลวง โดยมีพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ พึ่งบุญ) เป็นผู้ฝึกหัดละครให้ เมื่อรัชกาลที่ 6 สวรรคต ท่านก็ออกจากวังมาอยู่กับเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ พึ่งบุญ) รับเงินเดือน ๆ ละ 35 บาท ต่อมาเจ้าจอมมารดาโหมดชวนให้ไปอยู่ที่วังกรมหลวงชุมพรคือวังศรีอาทิตย์ตอนนั้นอายุ 18 ปีวังกรมหลวงชุมพร ในนามคณะชื่อ ศรีอาทิตย์ เมื่อสิ้นเจ้าจอมมารดาโหมดแล้ว คุณสินวลก็ลาออกจากวังกรมหลวงชุมพรและคณะศรีอาทิตย์กลับมาอยู่บ้านแล้วรวบรวมพรรคพวก ตั้งคณะละครร้องในนามคณะเทพรำจวน โดยมีคุณละม้าย คุณกำยาน คุณนอบ ร่วมแสดงทุกจังหวัด

เมื่ออายุ 33 ปี นายประสาน ต้นสกุล เจ้าของบริษัทละครนิยมไทย ได้ให้นายบู๊ หมูตอนตามตัวไปแสดงละคร ซึ่งจัดแสดงประจำที่เวียงนครเกษม,ต่อมาได้พบกับ คุณมนัส บุญเกียรติเล่นเป็นคู่พระคู่นางกันมากกว่า 10 ปี เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 บ้านคุณมนัส เกิดระเบิดไฟไหม้หมด คุณสินวลจึงชวนคุณมนัสมาอยู่บ้าน เมื่อสงครามโลกสงบลง คุณประสาน ต้นสกุลเลิกละครร้องหญิงหันไปหัดละครชายจริง หญิงแท้ คุณสินวลกับคุณมนัส จึงตั้งคณะละครของตนเองชื่อ คณะวชิรนาฏ ออกแสดงละครแร่ ตามต่างจังหวัด ในวันจันทร์ที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2518 ชมรมนักแสดงอาชีพ แห่งประเทศไทย มอบโล่เกียรติคุณให้ในฐานะเป็นศิลปินอาวุโส สินวล แก้วบัวสายได้หันหน้าเข้าวัด รักษาศีล ที่วัดเกตุมณี ศรีวราราม ตามคำแนะนำของพระครูภาวนาวรรคุณ (หลวงพริเกตุม) ก่อนจบชีวิตท่านได้ร่ำถวายพระธาตุเกตุม ร่วมกับคุณมนัส บุญเกียรติ คุณสมจิตต์ ทรัพย์สำรวย คุณมันัญญา ประคองสังข์ในงานทอดกฐินและงานสงกรานต์ (สินวล ครัวบุญคำนี้้ง, 2518 : 4-6)

สุนนมาลย์ นิ่มเนติพันธ์

นางสุนนมาลย์ นิ่มเนติพันธ์ เป็นบุตรพระยาสุเทพเทวกิตติกับคุณหญิงแหม่ม สุเทพเทวกิตติ เกิดวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2480 นางสุนนมาลย์ นิ่มเนติพันธ์เข้าเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ที่โรงเรียนนาฏศิลป์ในปีพ.ศ. 2492 ในปีพ.ศ. 2498 นางสาวสุนนมาลย์กำลังเรียนอยู่ในชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 ได้สมัครสอบเป็นศิลปินสำรองของโรงเรียนนาฏศิลป์ได้รับเงินเดือน 15 บาท ต่อมาในปีพ.ศ. 2502 เรียนสำเร็จระดับนาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 แล้วได้ลาออกจากโรงเรียนนาฏศิลป์แล้วไปสอบเข้าโรงเรียนฝึกหัดครูพลานามัย กรมพลศึกษา ต่อมาท่านได้สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรครุศาสตรมหาบัณฑิต จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เด็กหญิงสุนนมาลย์ได้เรียนนาฏศิลป์ไทยจากนางสาวจำเรียง พุชประดับ ตั้งแต่ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ได้แสดงเป็นนางรจนาคู่กับนางสุวรรณิ ชลานุเคราะห์ซึ่งแสดงเป็นตัวเงาะ และหม่อมราชวงศ์เดือนเด่น สวัสดิวัฒน์แสดงเป็นพระสังข์ เพยแพร่ ณ โรงละครแห่งชาติเมื่อปีพ.ศ. 2497 ได้รับเลือกให้ไปเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมที่สหภาพพม่า พ.ศ. 2498

นางสาวสุนนมาลย์ได้รับการถ่ายทอดท่ารำจากนางสาวจำเรียง พุชประดับ และนำออกเผยแพร่หลายชุด เช่น ราชธูการคู่กับนางสาวพิสมัย วิไลศักดิ์ หน้าพระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ในพระบรมมหาราชวัง ระบุว่าเป็นชุดเป็นตอนได้แก่ เมขลา รามสูร นุชบา ชมसार นุชฉายเบญจกายแปลง

นอกจากนี้ท่านได้รับการถ่ายทอดระบำเบ็ดเตล็ด เช่น ระบำกวาง ระบำหงษ์เหิร จากนางลมุล ยมะคุปต์และท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี แสดงเป็นนางสาววิตรี ซึ่งได้รับการถ่ายทอดจากคุณหญิงชื่น ศิลปินบรรเลง และแสดงระบำดาวดึงษ์ ระบำเทพบันเทิง ระบำระฆัง ระบำนพรัตน์ รำอวยพร เพลงปลุกใจต้นตระกูลไทยและเพลงเพื่อนไทยในเรื่องอนุภาพพ่อนุชราวมคำแหง ในวันที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2549 นางสาวสุนนมาลย์ได้รำอวยพรพระบรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงเจริญพระชนมายุ 50 พรรษา ณ ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย เนื่องในงาน “วิศิษฏศิลป์ปิ่นสยาม”

นางสุนนมาลย์ นิ่มเนติพันธ์ เกษียณอายุราชการในตำแหน่งรองศาสตราจารย์ ระดับ 9 เมื่อปี พ.ศ. 2541 เป็นข้าราชการบำนาญ และเป็นอาจารย์สอนพิเศษสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ในกรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม เป็นผู้ทรงคุณวุฒิประเมินผลงานทางวิชาการสาขานาฏศิลป์ ดนตรี คณะกรรมการอุดมศึกษากระทรวงศึกษาธิการ เป็นอนุกรรมวิสามัญ เกี่ยวกับการศึกษา สำนักงานข้าราชการครูกรุงเทพมหานครและเป็นประธานผู้ทรงคุณวุฒิประเมินผลงานสาขาวิชา ดนตรีและนาฏศิลป์ สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการครู กรุงเทพมหานคร (สัมภาษณ์รองศาสตราจารย์ สุนนมาลย์ นิ่มเนติพันธ์, 2549)

สุวรรณณี ชลานุเคราะห์

นางสุวรรณณี ชลานุเคราะห์เดิมชื่อสุวรรณ เป็นบุตรีนายร้อยตรีฟุ้ง ศรีบุญยรัตน์ และนางเพื่อน ศรีบุญยรัตน์ เกิดเมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ.2469 ตรงกับวันเสาร์ แรม 5 ค่ำ เดือน 6 ปีชวด อัฐจุลศักราช 1288 จ.ศ. 145 ค.ศ. 1926 อธิกมาส ปกติศุรทิน ณ บ้านสวนในคลองบางกรวย อำเภอ บางกรวย จังหวัดนนทบุรี มีพี่น้องร่วมบิดามารดา 4 คน คือ

1. สุมาลี
2. สุมาลัย
3. สุวรรณ (สุวรรณณี)
4. สุนทร

ต่อมาบิดามารดาได้ย้ายบ้านพักไปอยู่บ้านพักนายทหาร ในกรมทหารราบที่ 7 บางซื่อ (ร.พัน7) กรุงเทพมหานคร ชื่อสุวรรณณีนั้นเปลี่ยนเมื่อสมัยจอมพล ป.พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี ยึดถือรัฐธรรมนูญ หัวใจสร้างชาติ ผู้ใหญ่ในราชการเห็นว่า สุวรรณณีเป็นผู้ชาย จึงเปลี่ยนมาเป็นสุวรรณตั้งแต่นั้น ต่อมาท่านได้สมรสกับนาย ชลห่มุ ชลานุเคราะห์ คุรียงค ศิลปินสากล ผู้มีความสามารถเยี่ยมผู้หนึ่งของไทยใน ท่านสมรสวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2492 มีเป็นบุตร 2 คนคือ

1. นาย ชลธาร ชลานุเคราะห์
2. นาย วินิจชัย ชลานุเคราะห์

นางสุวรรณณีพักอยู่บ้านเลขที่ 21/2 ซอยวัดประดิษฐาราม ถนนอิสรภาพ แขวงหิรัญรูจี กรุงเทพมหานคร

นางสุวรรณณีเข้าสู่วงการนาฏศิลป์ตั้งแต่อายุ 6 ขวบ ได้ติดตามคุณมณฑา (น้องภรรยา นาย พันตรี เจริญ ผู้บังคับบัญชาของบิดา) ไปชมการฝึกละครหลวงที่ท้ายวังโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบในปัจจุบัน นางสาวมณฑาเป็นตัวละครหลวงได้ฝากให้ท่านฝึกรำร่วมกับละครหลวงรุ่นเล็กเป็นตัวนางรูปร่างบอบบาง มีนางวิไล และนางจาด เป็นผู้ฝึกสอนเบื้องต้น ละครหลวงนี้เป็นของรัชกาลที่ 7 รุ่นสุดท้าย ฝึกได้ไม่นานมีการยุบปรับเปลี่ยนการบริหาร กรมศิลปากรออกประกาศไม่รับสมัครละครรุ่นจิ๋ว ท่านจึงพ้นสภาพการเป็นละครหลวงรุ่นเด็ก นับว่าท่านเป็นรุ่นสุดท้ายที่เข้าเรียนละครหลวงท้ายวัง ท่านจึงกลับมาอยู่บ้านและเรียนโรงเรียนราษฎร์สามัคคีใกล้ๆบ้านพัก แล้วจึงไปเรียนต่อที่ โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากรในปีพ.ศ. 2477 ท่านได้รับเลือกเป็นตัวนาง หัดกระบวนท่ารำของนางอยู่ 4 ปี รูปร่างที่เคยเตี้ยอวบอ้วนกลายเป็นสาวรุ่นสูงโปร่ง ใบหน้ารูปไข่กลมมน ครูผู้สอนเห็นว่าน่าจะฝึกเป็นตัวพระ จึงย้ายมาเริ่มต้นฝึกใหม่ท่านยอมทำตาม ท่านได้รับการถ่ายทอดกระบวนท่าจากครูที่มีชื่อเสียงหลายท่าน เช่น คุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศสุวรรณภารต) หม่อมต่วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก นางลมุล ยมะคุปต์ นางมัลลีย์ คงประภัสร์ (ครู

หมั่น) นายหุ่่น ปัญญาพล นางน้อม กระจายชะกฤตต์ นางเกสร ฯลฯ ใช้วิธีการสอนแบบโบราณมีระเบียบแบบแผนมุ่งความเป็นเลิศทางกระบวนการเป็นหลัก และได้เรียนเพลงหน้าพาทย์ชั้นสูงจาก นายอร่าม อินทรนัฏ นาฏศิลป์โขนฝ่ายยักษ์ ซึ่งได้ถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์ชั้นสูงให้กับท่าน ต่อมา มีท่านผู้หญิงแล้ว สนิทวงศ์เสณี ศิลปินแห่งชาติ พุทธศักราช 2528 และหลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัฏ) ศิลปินโขน-ละครสมัยรัชกาลที่ 6 ช่วยแนะนำเพิ่มเติม

นางสุวรรณณีสำเร็จการศึกษาจาก ชั้น มัธยมศึกษาปีที่ 6 จากโรงเรียนสังคีตศิลป์ (นาฏดุริยางค์-วิทยาลัยนาฏศิลป์) ของกรมศิลปากรเมื่อปีพ.ศ. 2485 ได้เป็นนักเรียนฝึกสอน โรงเรียนสังคีตศิลป์ เป็นเวลา 2 ปี แล้วจึงรับการบรรจุเป็นข้าราชการกรมศิลปากร แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต เมื่อวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2487 ในตำแหน่งศิลปินจัตวา อันดับ 3

นางสุวรรณณี ชลานุเคราะห์มีผลงานในการแสดง ทั้งละครใน ละครนอก ละครพันทาง และละครพูด และแสดงเป็นตัวเอกเสมอ เช่น

จมีนไวย (พระไวย)	เรื่องขุนช้าง ขุนแผน ตอนพระไวยแตกทัพ
พลายบัว	เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพลายเพชรพลายบัว ออกศึก
ปันหยี	เรื่องอิเหนา ตอนออกป่าปลอมตัวเป็นโจร
อิเหนา	เรื่องอิเหนา ตอนตัดดอกไม้ถวายกริชและ ไปไหว้พระ
สุวรรณหงส์	เรื่องสุวรรณหงส์
นางละเวง	เรื่องพระอภัยมณี ตอนออกรบพบนางละเวง
ไกรทอง	เรื่องไกรทอง
พระสันตยวาน	เรื่องสาวตรี
พระยงำเมือง	เรื่องพญาผานอง
พระสังข์	เรื่องสังข์ทอง ตอนเลือกคู่หาเนื้อหาปลา

นางสุวรรณณีได้แสดงทำร่าถ่ายภาพประกอบหนังสือที่กรมศิลปากรจัดพิมพ์ 2 เล่ม คือ

1. หนังสือศิลปะการฝึกละครไทยเบื้องต้นของนายธนิต อยู่โพธิ์ อธิบดีกรมศิลปากร (The Preliminary Course of Training in Thai Thratrical Art, by Dhanit, Yupho No.15, Thailand Culture Series) จัดพิมพ์โดยสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ตั้งแต่พ.ศ. 2475 และพิมพ์อีกหลายครั้ง

2. หนังสือร่างกรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. 2500 เป็นแม่แบบมาจนถึงปัจจุบัน

ผลงานการประดิษฐ์ทำราคาชุดต่างๆของนางสุวรรณณี เช่น

1. ระบายถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ในวาระเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 5 รอบ ใช้เนื้อร้องทำนองเพลงมหาชัยของคุณหญิงจีน ศิลปะบรรเลงประพันธ์ขึ้น ใช้วงดนตรีสากลบรรเลง ประกอบการแสดงให้แก่โรงเรียนนาฏศิลป์สัมพันธ์
2. ระบายสีภาคให้โรงเรียนนาฏศิลป์สัมพันธ์
3. ระบายถวายให้กับโรงเรียนอัสสัมชัญ แสดงในวาระโรงเรียนอายุครบ 100 ปี
4. ระบายประกอบเพลง ดำเนินคอย ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯสยามบรมราชกุมารีพระราชทานให้นักเรียน โรงเรียนอัสสัมชัญ นำไปแสดงเนื่องในวาระ โรงเรียนอายุครบ 100 ปี
5. ฝึกและสอนนักแสดงสมัครเล่น ละครในเรื่องอิเหนา ตอน จินตะหราวา อิเหนาชมสวน ทหารายได้สมทบทุนคนหูพิการ
6. ฝึกและสอนนักเรียนในมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์เพื่อแสดงเฉลิมพระเกียรติเมื่อวันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2534 ท่านได้รับการถ่ายทอดทำราคาจากครูบาอาจารย์ทางนาฏศิลป์ไทยมาไม่น้อยกว่า 25 ปี และได้ถ่ายทอดให้ศิษย์มาประมาณ 15 ปี จนกล่าวได้ว่าลีลาทำราคาของท่านคือแหล่งรวมของวิชานาฏศิลป์จากครูอาจารย์ชั้นยอดโดยเฉพาะเพลงหน้าพาทย์ชั้นสูง ท่านใฝ่รู้จนสามารถทำได้มากที่สุดและท่านได้นำมาประยุกต์ได้อย่างเหมาะสมมีความเป็นเลิศสมบูรณ์ ท่านยังเปิดใจกว้างยอมรับฟังความคิดเห็นของทุกฝ่ายพร้อมทั้งนำมาค้นคว้าเพิ่มเติมโดยไม่ปิดบังด้วยจริงใจและกตัญญูแก่เวทีต่อวิชาชีพ

นางสุวรรณณีได้รับยกย่องเชิดชูเกียรติเป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์) ในวันที่ 3 ธันวาคม พ.ศ. 2533 สอนนักเรียนในจังหวัดสมุทรสงครามให้กับมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ รัชกาลที่ 2 ในพระบรมราชูปถัมภ์เพื่อแสดงเฉลิมพระเกียรติวันที่ 2 ก.พ. 2534 ได้รับพระราชทานเข็มเชิดชูเกียรติจากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิตเมื่อ วันอาทิตย์ที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2534 (สมบัิติ จำปาเงิน, 2533: 404-415)

นางสุวรรณณี ชลานุเคราะห์ได้ลาออกจากราชการเมื่อวันที่ 29 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2529

สุดจิตต์ พันธุ์สังข์

นายสุดจิตต์ พันธุ์สังข์ เป็นบุตรนายสวัสดิ์ และนางเจริญ พันธุ์สังข์ เกิดวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2488 นายสุดจิตต์ พันธุ์สังข์ สำเร็จการศึกษาระดับวุฒินาฏศิลป์ชั้นสูง และวุฒิศาสตร

บัณฑิต จากสถาบันราชภัฏจันทรเกษม สมรสกับนางมาลินี พันธุ์สังข์ ปัจจุบันอยู่บ้านเลขที่ 21/6 ซอยอยู่เย็น ถนนรามอินทรา ตำบลจระเข้บัว อำเภอบางกะปิ กรุงเทพมหานคร

นายสุจิตต์เริ่มรับราชการเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ.2521 ตำแหน่งศิลปินจิตอาสา กองการสังคีต กรมศิลปากร ปัจจุบันดำรงตำแหน่งศิลปินจิตอาสา กองการสังคีต กรมศิลปากร ปัจจุบันดำรงตำแหน่งนาฏศิลปินระดับ 5 กอบกาสังคีต กรมศิลปากร ได้เครื่องราชอิสริยาภรณ์ จตุรดาภรณ์ช้างเผือก พุทธศักราช 2525

นายสุจิตต์ พันธุ์สังข์ เริ่มฝึกหัดด้วยกัณฑ์กับนายอร่าม อินทรนัญ นายหยัด ช้างทอง และนายราชมพ โปธิเวส นายจตุพร รัตนวราหะ และได้รับการฝึกหัดเพิ่มเติมจากคุณหญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ผลงานการแสดงท่านเป็นผู้แสดงโขน ละครให้ประชาชน ณ โรงละครแห่งชาติ ทำเนียบรัฐบาล และตามสถานที่อื่นๆ ส่วนการแสดงโขน ท่านแสดงเป็นตัวเอกในเรื่องรามเกียรติ์ เช่น ทศกัณฐ์ กุมภกรรณ ด้านการแสดงละครท่านแสดงเป็นชาละวัน ในละครเรื่องไกรทอง แสดงเป็นพญาเดโช ในละครเรื่อง พระร่วง แสดงเป็นพระเจ้าอชาตศัตรู ในละครเรื่องสามัคคีเภท ท่านสอนนาฏศิลป์ให้กับหน่วยงานราชการและเอกชนต่าง ๆ และเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรม ณ ต่างประเทศ เช่น ญี่ปุ่น จีน รัสเซีย สหรัฐอเมริกา สวีเดน เดนมาร์ก อังกฤษ ยูโกสลาเวีย ออสเตรเลีย ฟิลิปปินส์ พม่า อินโดนีเซีย มาเลเซีย

นายสุจิตต์ พันธุ์สังข์ ได้รับพระราชทานต่อเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ ณ ศาลาดุสิดาลัย สวนจิตรลดาในวันพฤหัสบดีที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2527 (พุดผล อรุณรัถถาวร และคณะ, 84-85)

เสรี หวังในธรรม

นายเสรี หวังในธรรม บุตรขุนสาธกชนสาร (เหลือ หวังในธรรม) และนางสง่า หวังในธรรม เกิดเมื่อวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2480 ตรงกับวันจันทร์ขึ้น 2 ค่ำเดือนยี่ ปีมะเส็ง จุลศักราช 1298 ร.ศ. 156 ค.ศ.1937 ณ บ้านเลขที่ 9 ตรอกสว่าง ท่าพระจันทร์ กรุงเทพมหานคร

นายเสรีได้สมรสกับนางสาวนพรัตน์ ไชยวสุ วันที่ 9 พฤษภาคม 2511 มีเป็นบุตรธิดา 2 คน คือ

1. ศุภมงคล หวังในธรรม (ธิดา)
2. มิ่งมงคล หวังในธรรม (เป็นบุตร)

นายเสรี เรียนชั้นอนุบาลที่โรงเรียนศรีจรัส ชั้นประถมศึกษาที่โรงเรียนปิยะวิทยา ชั้นมัธยมศึกษาที่โรงเรียนวัดชีโนรส จนสำเร็จชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น (มัธยมศึกษาปีที่ 3) แล้วย้ายไป

เรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 ที่โรงเรียนนาฏศิลป์ สาขาคณะศิลปกรรมศึกษา ท่านสำเร็จหลักสูตรชั้นสูงปีที่ 2 พ.ศ. 2498 ออกฝึกงานและได้รับการบรรจุเป็นข้าราชการกรมศิลปากร ตำแหน่งศิลปินจัตวา กองการสังคีต กรมศิลปากร

นายเสรี เรียน โชน สัมครเป็นเขนยักษ์ กับนายเจริญ เวชเกษมเรียนแต่งบทโชน-ละคร จากพ่อครูมนตรี ตราโมท และได้ร่วมแสดงละครวิทยุกับคณะตรีศิลป์ของพ่อครูมนตรี ตราโมท ต่อมาท่านได้แต่งบทโชน-ละครของกรมศิลปากร ร่วมกับครูอาจารย์หลายท่าน โดยมีคณะกรรมการแก้กลั่นกรองอีกครั้ง และเรียนวิชาโท คือ พากย์โชนจากครูถนอม โหมดมเทศน์ ครูประพันธ์ สุขนชชาติ หลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัฐ) ได้ให้ท่านมาทดลองพากย์โชนในขณะที่ขาดคนพากย์โชนของกรมศิลปากร ท่านสามารถปฏิบัติได้ดี ท่านจึงเป็นผู้พากย์โชนเจรจา โชนกรมศิลปากร ตั้งแต่นั้นมา

เมื่อท่านเรียนสำเร็จชั้นสูงปีที่ 2 ใน พ.ศ. 2498 จากโรงเรียนนาฏศิลป์แล้วท่านได้รับการบรรจุเป็นข้าราชการตำแหน่งศิลปินจัตวา ใน พ.ศ.2499 กองการสังคีต กรมศิลปากร ต่อมาใน พ.ศ. 2503 รัฐบาลดำเนินการสร้างโรงละครแห่งชาติต้องการคนมีความรู้มาทำการแสดง เวทีและแสงเสียง กรมศิลปากรคัดเลือกบุคคลากรไปเรียนต่อด้านศิลปะดังกล่าวโดยขอรับศิษย์จากต่างประเทศที่มหาวิทยาลัยฮาวาย สหรัฐอเมริกา (East West Center University of Hawaii U.S.A.) เมื่อ พ.ศ. 2505 ท่านได้รับการคัดเลือกให้เป็นนักเรียนทุนนี้ ระหว่างเป็นนักเรียนทุนท่านได้รวบรวมนักเรียนไทย จัดการแสดงละครเรื่องมโนราห์ ในงานเฉลิมพระชนมพรรษาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 5 ธันวาคม 2505 ทั้งบทภาษาไทย และภาษาอังกฤษ ชาวต่างชาติรู้สึกซาบซึ้งมาก ราชรถที่ใช้แสดงยังคงตั้งให้ประชาชนชมที่โรงละครเคเนอดิของมหาวิทยาลัย ท่านใช้เวลาเรียนฝึกงานอยู่ 3 ปี (พ.ศ.2505-2507) ได้เดินทางกลับพ.ศ. 2508 เพื่อดำเนินเตรียมนาฏดุริยางคศิลป์แบบไทย (นาฏศิลป์และดุริยางค์ไทย เพื่อเฉลิมฉลองวาระเปิดโรงละครแห่งชาติ)

นายเสรี ท่านปฏิบัติหน้าที่ราชการอย่างเข้มแข็งด้วยความรู้ความสามารถจนได้เลื่อนถึงระดับ 9 ตำแหน่งผู้อำนวยการกองการสังคีต กรมศิลปากร ในฐานะข้าราชการพลเรือนชั้นพิเศษระดับสูงสุดคนหนึ่งของกรมศิลปากร

นายเสรี ยังมีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์และมีอัจฉริยภาพในการถ่ายทอดและหิบบยกลักษณะพิเศษของตัวโชนให้น่าสนใจ เช่น พาลีสอนน้อง มารชื้อชื้อพิเภก ท้าวมาลีวราชว่าความ หนุมานชาญสมร ชุดท้าวมหาชมพูผู้ทรงง ชุดสีดามารศรี และชุดพระรามสุริยวงศ์ เป็นต้น และประพันธ์บทโชนหน้าจอ แบบพิสดาร และแบบย่อแสดงหน้าพระที่นั่งถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในวโรกาสทรงรับรองพระราชอาคันตุกะ เป็นต้น ท่านแต่งบทเรื่องนารายณ์สิบปาง บทโชนตามตำนานเมืองลพบุรี นิยายพื้นบ้านตามตำนานเขาวงพระจันทร์ (ท้าวกาชนาก) ท้าวมาลีวราชว่าความ แสดงในงานเฉลิมพระชนพรรษา 5 รอบ (60 พรรษา) ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวร่วมกับกองทัพบกและโชนสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ณ ท้องสนามหลวง มีผู้แสดง 2526 คน

ด้านละคร นายเสรีแต่บทละครใน ละครนอก ละครพูด ละครเสภา และละครพันทาง เรื่องผู้ชนะสิบทิศจำนวน 50 ตอน และละครเรื่อง โกมินทร์คะนอง ศึกะเรื่องพระสังข์ สัจจะสมิงนคร อินทร์ เวสสันดรชาดก พระอภัยมณี ไกรทอง ขุนช้างขุนแผน พระร่วง สุวรรณหงส์ บทลเก เรื่องจันทโครพ และเรื่องพระหันทอากาศ เป็นต้น บทตลก ได้แก่ บทชุก ในเรื่องพระเวสสันดร เป็นเถรवादในเรื่องขุนช้างขุนแผน อาจารย์คงในเรื่องไกรทอง เป็นป่องเปือในเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นมหาเถรกุโสดอ ในเรื่องผู้ชนะสิบทิศ เป็นฤาษีปุโรหิตในเรื่องมโนราห์ เป็นพราหมณ์ผู้สอนปี่ให้ พระอภัยมณีในเรื่องพระอภัยมณี เป็นฤาษีเกาะแก้วพิสดาร เป็นฤาษีอาจารย์ของโกมินทร์ เป็น นายมัน ปันยาวในเรื่องพระร่วง เป็นนางเกศสุริยวงศ์แปลงในเรื่องสุวรรณหงส์ตอนกุมภัณฑ์ถวายน้้าและเป็นตัวตลกประกอบการแสดง

นายเสรี ได้รับการยกย่องเป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง(ศิลปะการละคร) ในปี พ.ศ. 2531 ท่านเกษียณอายุราชการในปี พ.ศ.2541 และเป็นผู้เชี่ยวชาญพิเศษของกรมศิลปากร และได้รับเชิญเป็นที่ปรึกษาของกรมศิลปากร ได้รับเชิญเป็นที่ปรึกษาเกี่ยวกับนาฏศิลป์และดนตรี ภาคเอกชนหลายแห่ง (กรมศิลปากร, 2529 : 154-156)

นายเสรี หวังในธรรมได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจล้มเหลว ในวันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2550

หยัด ช้างทอง

นายหยัด ช้างทอง เป็นบุตร นายยอด และนางถนอม ช้างทอง เกิดวันที่ 24 เมษายน พ.ศ. 2462 ที่บ้านริมคลอง แขวงจระเข้จ้อย เขตลาดกระบัง กรุงเทพฯ มีน้องชาย 1 คน คือ นายยอด ช้างทอง แต่งงานกับนางสาวผิว ทองอยู่ เมื่อ พ.ศ. 2490 มีเป็นบุตร 2 คนคือ

- 1.นางเพียว พุกบุญมี
- 2.นายขงยุทธ ช้างทอง

นายหยัด ได้ศึกษาที่โรงเรียน วัดรัชดาธิฐาน (วัดเงิน) อยู่ที่คลองบางพรหม เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ จบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4

นายหยัด มีความสนใจและ ชอบการแสดงโขน ในขณะนั้นนายพานัส โรหิตาจล เป็น ศิลปินโขนที่มีชื่อเสียง แสดงเป็นตัวทศกัณฐ์มีฝีมือหาตัวจับยาก เพราะเป็นศิษย์เอกของพระยา พรหมมาภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) ศิลปินโขน แสดงเป็นทศกัณฐ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งอยู่ ใกล้วัดสุนทรธรรมทาน (วัดเขตนางเลิ้ง) รับแสดงโขนและรับฝึกหัดโขน นายหยัดมีความเลื่อมใสศรัทธาจึงสมัคร ฝึกหัดเป็นตัวยักษ์จนชำนาญ สามารถออกโรงได้แสดงตั้งแต่เสนายักษ์ ยักษ์ต่าง เมือง เช่น เมืองสหัสเดชะ สัทธาสูร มูลพลัม มังกรกัณฐ์ แสงอาทิตย์ เป็นต้น และการแสดง เป็นกุ่มภรรยา อินทรชิตและทศกัณฐ์ แต่มีความสามารถแสดงเป็นทศกัณฐ์นายหยัดได้ร่วมแสดง

โขนของนายพานัส โรหิตาจล และได้อู้จ๊กกับศิลปินโขนมากขึ้น นายหยัดได้ไปแสดงโขนกับคณะไทยศิริ ซึ่งนางมัลลี คงประภัสร์ (ครูหมั่น) เป็นหัวหน้าคณะและรักใคร่เอ็นดูนายหยัด ซ้ำทองเหมือนลูกหลาน และฝีมือทศกัณฐ์ นางมัลลีจึงชวนไปสมัครเข้ารับราชการในกรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ. 2484 นายหยัดได้บรรจุเป็นข้าราชการพลเรือนวิชาสามัญอยู่ 3 ปี จน พ.ศ.2487 ได้บรรจุแต่งตั้งเป็นข้าราชการพลเรือนสามัญตำแหน่งศิลปินจัตวา อัตราเงินเดือน 24 บาท

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 นาฏศิลป์โขนเสื่อมลงขาดงบประมาณและขาดคนสนับสนุน ประชาชนหันไปสนใจการแสดงแบบตะวันตก ผู้บังคับบัญชาในกรมศิลปากรก็เลยให้นายหยัดไปฝึกหัดดนตรีสากล เป็นกุสโลบาย เพื่อรักษานาฏศิลป์ไว้ นายหยัดได้หัดฝึกหัดเป่าบาสซูน (Bassoon) นายหยัดได้กลับมาฝึกโขนอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากนายชนิด อยู่โพธิ์ ดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองการสังคีต กรมศิลปากรได้มีการฟื้นฟูการแสดงโขน-ละครขึ้นใหม่ โดยแสดงให้ประชาชนชม วันศุกร์ เสาร์ อาทิตย์ สัปดาห์ละ 7 รอบ ณ โรงละครศิลปากรและปรับปรุงการเรียนการสอนโรงเรียนนาฏศิลป์ โดยหาครูมาสอนและรับสมัครเพิ่มขึ้น นายหยัดจึงได้กลับมาแสดงโขนตามเดิม การเป็นครูสอนโขนยังทำให้แก่นักเรียนวิทยาลัยนาฏศิลป์และเป็นผู้ฝึกซ้อมควบคุมการแสดงโขน ละคร การแสดงนาฏศิลป์ชุดต่างๆ และต้อนรับอาคันตุกะของรัฐบาล ของส่วนราชการ รัฐวิสาหกิจ เผยแพร่และแลกเปลี่ยนศิลปวัฒนธรรมไทยในส่วนภูมิภาคในประเทศไทยและต่างประเทศ

นายหยัด มีความชำนาญในการค้นคิดประดิษฐ์ลีลาท่ารำ สำหรับใช้การแสดง และตั้งสอนศิษย์เป็นระบบ ถ่ายภาพหนังสืออธิบายนาฏศิลป์ไทยของ นาย ชนิด อยู่โพธิ์ อธิบดีกรมศิลปากร

นายหยัด ได้ฝากตัวเป็นศิษย์ของหลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนฤ) นาฏศิลป์เป็นอาวุโส เคยแสดงโขนในรัชกาลที่ 6 ต่อมาเป็นครูผู้ใหญ่ฝ่ายโขนของกรมศิลปากร และมีนายอร่าม อินทรนฤ เป็นบุตรของหลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนฤ) ซึ่งมีความสามารถในการแสดงโขนเป็นตัวทศกัณฐ์ได้ช่วยตั้งสอนวิชานาฏศิลป์โขนให้นายหยัด ซ้ำทอง

นายหยัด ได้ฝากตัวเป็นศิษย์ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์ไทย) ปี พ.ศ. 2528 ตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย โดยท่านได้ถ่ายทอดวิชานาฏศิลป์โขน ละคร การแสดงชุดเบ็ดเตล็ด สามารถแสดงเป็นตัวเอกในละครเรื่องต่างๆ ดังนี้

ท้าวพันธุสุริยวงศ์	เรื่องพระร่วง
พี่เลี้ยงของปิ่นหยี	ละครในเรื่องอิเหนา ตอนประสันตาค่อนก
ชาละวัน ตัวจระเข้	ละครนอกเรื่องไกรทอง แสดงเป็น
พระพันวษา และขุนแผน	ละครเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน

เสนาผู้ใหญ่ ฝ่ายพม่า

ละครพันทาง เรื่องราชาธิราช ตอนสมิง
พระรามอาสา

นายหยัด มีความรู้ความสามารถเป็นเลิศ จึงได้รับพระมหากรุณาธิคุณ จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช โปรดให้รับมอบทำรำน้าพาทย์องค์พระพิราพ ซึ่งเป็นน้าพาทย์ชั้นสูงสุดและมีความศักดิ์สิทธิ์จากนายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2529 ซึ่งเคยแสดงโขนฝีมือในรัชกาลที่ 6 ณ โรงละครพระที่นั่งอัมพรสถานพระราชวังดุสิต เมื่อวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2506 เฉพาะพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยนาฏยศิลปินอีก 3 คน คือ นายอร่าม อินทรนัญ นายอาคม สายาคม และนายขอแสง ภักดีเทวา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช ทรงถ่ายทอดภาพยนตร์การกำหนดน้าพาทย์นี้ไว้ด้วย

นายหยัด ได้ช่วยนายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ถ่ายทอดทำรำน้าพาทย์องค์พระพิราพ ให้แก่นาฏยศิลปิน 7 คน ณ ศาลาดุสิดาลัย พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน วันพฤหัสบดี ที่ 24 ตุลาคม พุทธศักราช 2527 หน้าพระที่นั่ง จนทั้ง 7 คนสามารถรำได้อย่างไม่ผิดพลาดถือว่านายหยัดเป็นผู้หนึ่งที่มีความสำคัญ ต่อมานายรงภักดี ศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์ไทย) พ.ศ. 2529 ได้ถึงแก่กรรมลง นายหยัดจึงอาวโสที่สุด

นายหยัด เกษียณอายุราชการ เมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ.2522 กรมศิลปากรจึงให้ดำรงตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ไทย กองการสังคีต กรมศิลปากร ต่อมานายหยัด ช้างทอง ได้รับการเชิดชูเกียรติให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์ — โขน) เมื่อวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2532 และได้รับพระราชทานโล่และเข็มเชิดชูเกียรติ จากพระบาทสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต เมื่อวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2533 นับว่าเป็นเกียรติยศสูงสุดของท่าน

นายหยัด ช้างทอง ถึงแก่กรรมเมื่อ วันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2539 ด้วยโรคมะเร็งในช่องท้อง รวมอายุ 77 ปี 14 วัน (เพลินพิศ กำราญ, 2532 : 126-128)

อนิรุทธเทวา (ม.ล. ฟื้น พึ่งบุญ), พระยา

พระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล. ฟื้น พึ่งบุญ) เป็นบุตรหม่อมประนมทัต พึ่งบุญเป็นน้องชายของเจ้าพระยารามราชมพ (ม.ล. เผื่อ พึ่งบุญ)

พระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล. ฟื้น พึ่งบุญ) ขอบนาฏศิลป์ และสังคีตศิลป์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงประทับที่ราชสำนักวังสราญรมย์ ทรงกะเกณฑ์ ให้จับทางระบำ รำ ฟ้อน การเล่นโขน ละครร้อง และละครรำ ท่านเป็นผู้มีศิลปะในการฟ้อนรำจนใคร ๆ เรียกว่า “นักระบำเอก”

พระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น ฟิ่งบุญ) เป็นตัวโขนชั้นเอก ตั้งแต่ยังเป็นนายสุนทร มโนมัย (นายม้าตัน) ท่านแสดงเป็นพระลักษณะคู่กับเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล. เพื่อ ฟิ่งบุญ) พี่ชาย ซึ่งแสดงเป็นพระราม ท่านเป็นโขนบรรดาศักดิ์ของรัชกาลที่ 6 ท่านได้รับคำยกย่องในราชสำนักว่า กระบวนการนาฏศิลป์โดยเฉพาะการวางท่าวางทาง และท่าร่ายอย่างละมุนละไมในแบบฉบับของพระลักษณะ ท่านได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระยาเมื่อท่านอายุ 23 ปี ต่อมามียศร้อยเอก ทหารรักษาวัง และต่อมาเป็นอธิบดีกรมมหาดเล็ก และเป็นผู้บังคับบัญชากรมมหรสพ ท่านตั้งโรงละครศรีอยุธยา ท่านใช้ทุนทรัพย์ส่วนตัวในการบำรุงพวกนาฏศิลป์ โรงละครนี้เป็นศูนย์รวมแห่งนาฏศิลป์ ต่อมาได้ตำแหน่งเอกอัครราชวัลลภ ท่านเป็นมหาดเล็กที่ซื่อสัตย์และจงรักภักดี จึงมีคำกล่าวถึงท่านว่าเป็นเทพเจ้าผู้ซื่อสัตย์ (ไทยน้อย, ม.ป.ป. : 125 – 138)

พระยาอนิรุทธเทวา(ม.ล. เพื่อ ฟิ่งบุญ) ได้รับคณะละครของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์มารวมกับคณะบ้านบรรทมสินธุ์ ซึ่งเป็นคณะของท่านและฝึกหัดละครผสมโรงระหว่างคณะบรรทมสินธุ์ และคณะบ้านสามเสนของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ เมื่อปีการแสดงก็จะนัดให้มาซ้อมร่วมกันที่บ้านเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (สัมภาษณ์ พุณทรัพย์ ตรีโมท, 27 เมษายน 2550.)

อนินทิตา อายุเป็นบุตร จ.ช.จ.จ., คุณหญิง

คุณหญิงอนินทิตา อายุเป็นบุตร เดิมชื่อ นางสาวเสงี่ยม นาวิเสถียร เป็นบุตรของเสวกโทพระยานาวิวรสา (เย็น นาวิเสถียร) และคุณหญิงแดง เกิดเมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ.2448 เวลากลางคืน ที่ตำบลท่าโยงยาเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีพี่น้องรวม 8 คน คือ

- 1.นางสงวน ศิริบุญ (ถึงแก่กรรมแล้ว)
- 2.คุณหญิงอนินทิตา อายุเป็นบุตร
- 3.นางอินทิตา อรรถจินดา (ถึงแก่กรรมแล้ว)
- 4.พลเอกจิตติ นาวิเสถียร
- 5.นางดารา นาวิเสถียร
- 6.นายมนัส นาวิเสถียร
- 7.นางมณฑนา แก้วกระจาย
- 8.เด็กชายภิมะ นาวิเสถียร (ถึงแก่กรรมแล้ว)

คุณหญิงอนินทิตา ได้สมรสกับนายพลตำรวจตรีเนื่อง อายุเป็นบุตร ในวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2474 โดยพระอุปการะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแต่งงานให้ที่วังวรดิศ มีเป็นบุตรธิดารวม 7 คน คือ

1. ร.ต.อ. อานนท์ อายุเป็นบุตร
2. เด็กชายอนุ อายุเป็นบุตร (ถึงแก่กรรมแล้ว)

3. เด็กหญิงรัตนา อายุเป็นบุตร (ถึงแก่กรรมแล้ว)
4. นางประภาพร ธารรัตน์ (เป็นภรรยา นายทองคลุ้ย ธารรัตน์)
5. นางเกษมสุข พยัคมนิธิ (เป็นภรรยา ร.ต.อ.กำพล พยัคมนิธิ)
6. นายเกียรติศักดิ์ อายุเป็นบุตร
7. นางเอกสิทธิ์ อายุเป็นบุตร

นางสาวเสงี่ยม นาวิเสถียร (คุณหญิงอนินทิตา อายุเป็นบุตร) ได้เรียนหนังสืออยู่กับบ้าน โดยนายเปลี่ยนและนายนาทซึ่งเป็นน้ำชายสอนให้

นางสาวเสงี่ยม ได้รับการฝึกฝนการรำละครจากท่านพระประนมทัต พึ่งบุญ ณ อยุธยา โดยบิดาได้นำ ไปฝากให้ฝึกฝน ต่อมาได้เข้าไปอยู่ในวังฝึกวิชาการรำละครอยู่กับคุณท้าวศรีสุนทรนาฏ (หม่อมแก้วพนมวัน ณ อยุธยา) ครูใหญ่ละครฝ่ายหญิง ต่อมาในราว พ.ศ. 2457 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชดำริจะให้มีการละครหลวงฝ่ายสตรีขึ้นบ้าง ได้ทรงพระมหากรุณาธิคุณให้ข้าราชการผู้ใหญ่ในราชสำนักนำธิดาถวายตัวเข้าเป็นละครหลวง อยู่ในสังกัดกรมมหรสพ รับพระราชทานเงินเดือนๆ ละ 6 บาท 8 บาทและ 15 บาท ในราว พ.ศ. 2467 ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าเลื่อนเป็นนางพระกำนัล และรับพระราชทานเปลี่ยนชื่อจาก “นางเสงี่ยม นาวิเสถียร” เป็น “คุณหญิงอนินทิตา นาวิเสถียร” อันเป็นบรรดาศักดิ์ของสตรีในราชสำนักตามพระราชบัญญัติขนานนามสกุล พ.ศ.2465 อยู่รับราชการด้วยพระมหากรุณาธิคุณอย่างสิ้นเกล้าใกล้ชิดพระยุคลบาทจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ท่านยังได้รับราชการฉลองผ้าพระบาทเป็นพระพี่เลี้ยงอยู่ในสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอเจ้าฟ้าเพชรรัตนสุทาสิริโสภางค์วัฒนาฯ ได้รับพระราชทานเงินเดือนชดเชย มีชื่อตามพระราชพิธีนัยกรรม เดือนละ 120 บาท เมื่อท่านออกจากในวังมาแต่งงาน ในวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2474 ก็ถูกงดไปคุณหญิงอนินทิตา ชอบเรื่องการฟ้อนรำ และคิด สี ตี เป่า ท่านเคยเล่นละครในวังเฉพาะงานที่โปรดเกล้า ฯ

นอกจากเรื่องละครหลวงดังกล่าวแล้ว คุณหญิงอนินทิตายังฝึกวิชาดนตรีไทยเช่น ซอด้วง ซออู้ และคิดจะเข้ เป็นมาตั้งแต่เมื่อรุ่น ๆ สาว ได้ขอต่อจากคุณครูหลวงว่องจะเข้รับ (โตกมลวาทิน) และคิดได้ซ้ำของมากกว่าเครื่องดนตรีอย่างอื่น คุณครูหลวงว่องฯ ได้สอนให้คิดเพลงเดี่ยว “ลาวแพน” ซึ่งเป็นที่พอใจคุณครูหลวงว่องฯ มาก และยกย่องพระคุณของครูบาอาจารย์ ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชานาฏศิลป์ไทย เช่น คุณท้าวศรีสุนทรนาฏ คุณพระประนมทัต พึ่งบุญ ณ อยุธยา พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และคุณหญิงเทศ นัฏกานูรักษ์ หลวงวิลาศวงงาม อยู่เสมอ ๆ หลังจากที่ได้แต่งงานปีพ.ศ. 2487 ย้ายไปรับราชการที่ จังหวัดเพชรบูรณ์ คุณหญิงอนินทิตา ได้รวบรวมเชิญข้าราชการเล่นละครเรื่องพระราชมณู หาเงินรายได้บำรุงสโมสรข้าราชการจังหวัดเพชรบูรณ์ โดยสอนการรำละครให้แก่ข้าราชการทั้งฝ่ายชายและฝ่ายหญิง จนแสดงละครสำเร็จลุล่วงไป เก็บเงินรายได้บำรุงสโมสรข้าราชการได้หลายพันบาท และชวนเชิญพวกข้าราชการบางท่านที่เล่นดนตรีเป็นมารวมวงเล่นที่บ้านในวันเสาร์หรือวันอาทิตย์หลายครั้ง

เมื่อย้ายตามสามีไปรับราชการที่จังหวัดลพบุรี ทางสโมสรนายทหารปืนใหญ่โคกกระทิงได้มีงานเลี้ยงแขกทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศก็ได้รับเกียรติให้ไปดีดจะเข้แสดงให้แขกได้ฟังในเพลงเดี่ยวลาวแพน ต่อมาเมื่อพ.ศ. 2490 ย้ายไปรับราชการที่จังหวัดฉะเชิงเทรา ก็ได้ไปเชิญข้าราชการและพ่อค้าหบดีที่เขาชอบเล่นดนตรีมารวมกันเล่นดนตรีที่บ้านในวันว่างราชการอีก ขณะนั้นคุณอนินิตาได้รับราชการเป็นละครหลวงอยู่ในกรมมหรสพ ได้รับพระบรมราชานุญาตให้แสดงภาพยนตร์เรื่อง “นางสาวสุวรรณ” ทุกวันนี้เรียกว่า “นางเอกหนังไทยคนแรก”

การแสดงละครซึ่งเป็นของชอบ ในระยะตอนหลัง ๆ ก็ยังมีโอกาสได้แสดงฉลองพระเดชพระคุณในงานต่างๆ ดังนี้

1. ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอเจ้าฟ้าเพชรรัตนทรงบำเพ็ญพระกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันคล้ายวันเสด็จสวรรคต ทรงให้มีการแสดงละครตามบทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวออกแสดงทางสถานีโทรทัศน์กองทัพบกและสถานีโทรทัศน์ไทย ที.วี.หลายครั้ง แสดงละครในเรื่องวิเวกพระสมุทร เรื่องพระร่วง เรื่องระลึกถึงพระราชกิจและเรื่องรามเกียรติ์ เป็นต้น

2. วันที่ 10 พฤศจิกายน 2504 แสดงละครเรื่องพระร่วงเป็นต้น นางจันทร์ (มารดาพระร่วง) แสดงที่หอประชุมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เนื่องในโอกาสที่สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาสิริโสภาพัฒนาดี พระชันษาจะครบ 3 รอบ ในวันที่ 24 พฤศจิกายน พ.ศ. 2504 ทรงพระดำริจะบำเพ็ญการกุศลเพื่อการศึกษาถวายพระราชกุศลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมาคมนักเรียนเก่าชิราวุธวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ และผู้ที่รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้า ๆ รัชกาลที่ 6 จึงได้พร้อมใจกันจัดงานแสดงละครเพื่อเก็บเงินรายได้สมทบทุนชิราวุธวิทยาลัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร

3. แสดงละครรำในบทพระรามตามกวาง เล่นสลับฉาก ที่หอประชุมวัฒนธรรมสนามเสือป่า เนื่องในงานการกุศลของสมาคมศิษย์เก่าเบญจมาชาลัย คุณอนินิตาแสดงเป็นตัวพระราม นางประภาพร ธาระรัชต์ (เป็นบุตรสาว) แสดงเป็นกวางทอง

คุณอนินิตาได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ คือ

1. จตุตถกรรมช้างเผือก
2. จตุตถจอมเกล้า ชั้นที่ 4
3. เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ 4 (รัชกาลที่ 6)
4. เหรียญราชรุจิกะไหล่ทอง (รัชกาลที่ 6)
5. เหรียญบรมราชาภิเษก (รัชกาลที่ 6)
6. เหรียญฉลองพระนคร 150 ปี
7. เหรียญฉลอง 25 พุทธศตวรรษ

8. เกร็ดเรื่องชีวิตพระนร

นอกจากเครื่องราชอิสริยาภรณ์ดังกล่าวแล้ว ในสมัยที่รับราชการอยู่ในราชสำนัก ยังได้รับพระมหากรุณาธิคุณเลื่อนเกล้าขึ้นกระหม่อมรัชกาลที่ 6 พระราชทานของที่ระลึกส่วนพระองค์อีกหลาย อย่างอาทิ

1. เข็มข้าหลวงเดิม
2. เสมาทองคำ พระปรมาภิไธย ร.ร.6 ลงยา ขอบประดับเพชร
3. เข็มกลัดทองคำ พระปรมาภิไธย (ราม) ตัวลงยา มีพระมหามงกุฎประดับเพชร
4. กำไลข้อมืองาช้าง มีพระปรมาภิไธย ร.ร.6 พระมหามงกุฎประดับเพชร
5. เข็มไกล้ชนิดประกอบแพรแถบสีชมพู

คุณหญิงอนินทิตา อาขุเป็นบุตร ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจวาย เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม พ.ศ. 2507 เวลา 23.00 น ณ โรงพยาบาลศิริราช รวมอายุ 59 ปี (เนื่อง อาขุบุตร, 2507: 1-9)

อร่าม อินทรนัญ

นายอร่าม อินทรนัญ เป็นบุตรหลวงลิขิตสวางงาม (หรั่ง อินทรนัญ) ขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นจมนัสมุหพิมาณ และนางเล็ก อินทรนัญ เกิดเมื่อวันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2456

นายอร่าม มีภรรยาชื่อ นางน้อม อินทรนัญ มีเป็นบุตรธิดา 5 คน คือ

1. นายเรืองอร่าม อินทรนัญ
2. นายนรฤทธิ์ วิชชเวช
3. นายอัศนัย อินทรนัญ (ถึงแก่กรรม)
4. เด็กหญิงรัตนา อินทรนัญ (ถึงแก่กรรม)
5. นายไอยเรศ อินทรนัญ

นายอร่าม เข้ารับการศึกษาระดับประถมศึกษาที่โรงเรียนครูพร้อมวิทยามูล ต่อมาย้ายไปเรียนที่โรงเรียนเทพศิรินทร์ จนจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3

ท่านเริ่มหัดโจนครั้งแรกเมื่ออายุ 12 ปี ควบคู่กับการเรียนวิชาสามัญ โดยฝึกหัดเป็นตัวพระกับบิดา คือ หลวงลิขิตสวางงาม (หรั่ง อินทรนัญ) พระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) หรือที่บรรดาศิลปินเรียกว่าเจ้าคุณพรหมมา เป็นผู้ที่มีฝีมือเลิศในการแสดงโจนตัวทศกัณฐ์ พอใจในฝีมือการร่ายรำของนายอร่าม อินทรนัญ จึงขอไปเป็นศิษย์ แต่ยังไม่ทันได้สอนท่านถึงแก่กรรมเสียก่อน เมื่อ พ.ศ.2469 นายอร่ามก็กลับมาฝึกกับบิดาเช่นเดิม และขอฝึกหัดโจนอย่างเดียวไม่เรียนวิชาสามัญชั้นสูง บิดาไม่ขัดและพาไปฝากเป็นศิษย์ของนายสง่า ศิวณิข และนายถม โปธิเวส เมื่อว่างเว้นการฝึกกลับมาฝึกตัวพระกับบิดา

ต่อมาพระยานัฏกานูรักษ์ ได้ขอตัวนายอร่ามไปเป็นศิษย์ไปอยู่ที่บ้านและฝึกให้แสดงโขนเป็นตัวยักษ์ และได้เรียนกับนายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ซึ่งนายรงภักดีมีฝีมือในการแสดงโขน ขณะนั้นนายอร่ามแสดงโขนครั้งแรกในงานรับแขกเมืองที่โรงโขนหลวงสวนมิสกวัน โดยแสดงเป็นตัวมโหธร นอกจากนี้ท่านได้ฝึกหัดกับครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ผู้มีฝีมือเลิศในการแสดงเป็นตัวยักษ์อีกผู้หนึ่งโดยฝึกทั้งกลางวันและกลางคืน ต่อมาท่านได้แสดงเป็นทศกัณฐ์โมยราพ อินทรชิต กุมภกรรณ ในการแสดงถวายรัชกาลที่ 7 ในวาระต่างๆ ณ โรงโขนหลวงสวนมิสกวัน

นายอร่าม รับราชการครั้งแรกเมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ.2473 ในกรมปีพาทย์และโขนหลวง กองโขน-ละครหลวง ตำแหน่งเสนายักษ์ รับพระราชทานเงินเดือนๆ ละ 8 บาท

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2475 เลื่อนตำแหน่งเป็นยักษ์ใหญ่ แผนกโขนหลวง กรมปีพาทย์และโขนหลวง ได้รับเงินเดือนๆ ละ 15 บาท

วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ.2476 ตำแหน่งยักษ์ใหญ่หมวดโขนหลวง แผนกปีพาทย์และโขนหลวง กองมหรสพ สำนักปลัดกระทรวงวัง

วันที่ 13 เมษายน พ.ศ. 2477 เข้ารับราชการทหารในกรมทหารรักษาวัง

วันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2477 กลับจากรับราชการทหารเข้ารับราชการและรับพระราชทานเงินเดือนตามตำแหน่งเดิมคือ ยักษ์ใหญ่ แผนกปีพาทย์และโขนหลวง กองมหรสพ สำนักงานปลัดกระทรวงวัง

วันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ.2478 รัฐบาลมีคำสั่งให้โอนงานการช่างและการมหรสพของสำนักพระราชวังไปสังกัดกรมศิลปากร ตามคำสั่งที่ 16/2478 ลงวันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ. 2478 นายอร่ามจึงย้ายมารับราชการสังกัดกรมศิลปากร แผนกดุริยางค์ โรงเรียนศิลปากร ดำรงตำแหน่งเป็นครูสอนวิชานาฏศิลป์โขนยักษ์และศิลป์แสดงด้วย

ในสมัยที่หลวงวิจิตรวาทการเป็นอธิบดีกรมศิลปากร นาฏศิลป์โขนถึงคราวเสื่อม เนื่องจากหาผู้ชมได้ยากศิลปินโขนจึงต้องหันไปฝึกหัดดนตรีสากล ครูอร่าม จึงไปหัดเบส ผลงานสำคัญของนายอร่าม อินทรนัฐ ได้แก่

นายอร่าม จบการแสดงเป็นทศกัณฐ์ หรือตัวสำคัญ ในตอนที่ไม่มีทศกัณฐ์ของกรมศิลปากร ท่านเป็นผู้แสดง เป็นผู้ฝึกสอน และกำกับการแสดง ณ โรงละครแห่งชาติ ครูอร่ามแสดงเป็นทศกัณฐ์มีหลายชุดดังนี้

-ชุดทำลายพิธีหุงข้าวทิพย์	แสดงวันที่ 4 มีนาคม – 6 เมษายน 2490 รวม 29 รอบ
-ชุดนางลอย	แสดงวันที่ 9 พฤศจิกายน – 11 ธันวาคม 2490 รวม 29 รอบ
-ชุดศึกวิรุญจำบัง	แสดงวันที่ 1 เมษายน – 1 พฤศจิกายน 2492 รวม 28 รอบ
-ชุดปราบกานาสูร	แสดงวันที่ 9 พฤศจิกายน 2494 - 4 มกราคม 2495 รวม 67 รอบ
-ชุดหนุมานอาสา	แสดงวันที่ 7 พฤศจิกายน 2495 - 18 มกราคม 2496 รวม 77 รอบ
-ชุดพระรามเดินดง	แสดงวันที่ 29 พฤศจิกายน 2500-16 กันยายน 2501 รวม 84 รอบ
-ชุดตีดาลุยไฟและปราบบรรลัยกัลป์	แสดงวันที่ 20 พฤศจิกายน 2496 – 24 มกราคม 2497 รวม 78 รอบ

ฝีมือตัวทศกัณฐ์ของท่านมีลีลาทำรำที่สวยงามจัดเป็นผลงานอมตะ คือ ทำรำตอนทศกัณฐ์
เกี่ยวนางเบญจกายในการแสดงโขนชุดนางลอยและทศกัณฐ์ลงสวน
ผลงานด้านละครได้แก่

- 1.แสดงเป็นชาละวัน ตัวมนุษย์ ในละครเรื่องไกรทอง ตอนไกรทองอาสา เมื่อ พ.ศ. 2491 รวม 56 รอบ
- 2.แสดงเป็นพระพันวษาในเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพระไวยแตกทัพ เมื่อ พ.ศ. 2492 รวม 108 รอบ
- 3.แสดงเป็นยักษ์กุมภภณฑ์ในละครนอกเรื่องสุวรรณหงส์ตอนพราหมณ์เล็ก พราหมณ์โต เมื่อ พ.ศ.2494 รวม 71 รอบ

นอกจากนี้ท่านเดินทางไปเผยแพร่ในและต่างประเทศ เช่น ใน พ.ศ. 2498 รัฐบาลไทยส่ง คณะทูตวัฒนธรรมไปสหภาพพม่า นำโดย จอมพล ป.พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี รัฐบาลบัญชา ให้กรมศิลปากรนำคณะนาฏศิลป์ไทยไปแสดงที่สหภาพพม่า นายธนิต อยู่โพธิ์ ผู้อำนวยการกอง สังกัดในขณะนั้นได้จัดนาฏศิลป์ไปแสดงหลายชุด เช่น นาฏศิลป์ไทยมาตรฐานและนาฏศิลป์ไทย ชุดใหม่ที่นายธนิต ให้ปรับปรุงขึ้น นายอร่ามได้คิดทำรำระบำวิรัชชัยย์และระบำวิรัชครุฑฯ ได้รับความสนใจจากผู้ชมมาก นอกจากนี้ท่านได้เดินทางไปแสดงนาฏศิลป์ไทยของกรมศิลปากร ใน ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว สิงคโปร์ อินโดนีเซีย ญี่ปุ่น ฯลฯ

นายอร่าม ได้รับมอบจากหลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนฤ) บิดาให้ผู้ทำพิธีไหว้ครูและ
ครอบโขน-ละคร ต่อจากบิดาหลังจากหลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนฤ) บิดาได้ถึงแก่กรรม

นายอร่ามจึงทำพิธีต่อ โดยเริ่มครั้งแรกให้กับนักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง จำนวน 400 คน เมื่อวันพฤหัสบดี ที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ.2522

นายอร่าม ได้เคยแสดงเป็นพระพิราพอันเป็นเพลงหน้าพาทย์สูงสุดและศักดิ์สิทธิ์ในวิชานาฏศิลป์ไทยโดยต่อทำจากนายรงกักดี (เจียร จารุจรณ) ซึ่งเคยแสดงมาก่อนประมาณพ.ศ.2505 เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่งว่าหน้าพาทย์องค์พระพิราพเต็มองค์กำลังจะหมดไปเหลืออยู่เพียงนายรงกักดีคนเดียว ซึ่งรับราชการเป็นตำรวจ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายรงกักดีทำพิธีมอบทำรำให้แก่ศิลปินกรมศิลปากร รวม 4 คน คือ นายอร่าม อินทรนัฏ นายอาคม สายาคม นายหยัด ช้างทอง และนายขอแสง ภัคดีเทวา การต่อเพลงทำเฉพาะพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ โรงละครพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต เมื่อวันที่ 24 มกราคม พ.ศ.2506 เริ่มตั้งแต่เวลา 10.00-11.00 น. เศษ

นายอร่ามเป็นผู้มีฝีมือในการแสดงโขนเป็นตัวทศกัณฐ์ ลีลาทำรำของท่านสวยงาม ทำรำที่เป็นอมตะของท่านคือ ทำรำตอน ทศกัณฐ์เกี่ยวนางเบญจกาย (ซึ่งแปลงเป็นนางสีดา) ทำทางเกี่ยวเงิน ขวดยายของทศกัณฐ์ เป็นลีลาที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของท่าน นอกจากนี้ ยังมีชุดการแสดงอีกชุดหนึ่ง คือชุดทศกัณฐ์ลงสวน ซึ่งมีลีลาที่สวยงามและสร้างความประทับใจมาก

นายอร่าม อินทรนัฏ ได้เลื่อนเป็นข้าราชการสามัญชั้นเอก ตำแหน่งศิลปินจนครบเกษียณเมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2546 กรมศิลปากรจ้างต่อในตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญการนาฏศิลป์โขนฝ่ายยักษ์ นายอร่าม ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ชั้นสูงสุด คือ ตริตราภรณ์ช้างเผือก

หลังจากท่านเกษียณอายุราชการแล้วท่านสุขภาพไม่ดีต้องเข้ารับการรักษาตัวที่โรงพยาบาลหลายครั้ง ท่านถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ.2523 ด้วยโรคมะเร็ง รวมอายุ 67 ปี สิ้นเดือนเศษ (อนันต์ ชูโต, 2529 : 160- 164)

อาคม สายาคม

นายอาคม สายาคม เดิมชื่อ นายบุญสม สายาคม เป็นบุตรนายเจือ ศรียาภัย และนางผาด (อิสรางกูร ณ อยุธยา) ศรียาภัย เกิดเมื่อวันที่ 26 ตุลาคม พ.ศ. 2460 ณ บ้านใกล้สี่แยก ถนนหลานหลวง ได้เป็นบุตรบุญธรรมของนายสาย และนางเพ็ญ สายาคม(ผู้เป็นป้า) รับประทานกระตั้งแต่เกิดและใช้นามสกุลสายาคมซึ่งเป็นนามสกุลพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นายสายเป็นสารวัตรเสือป่าพรานหลวงรักษาพระองค์ส่วนนางเพ็ญเป็นนักแสดงที่มีชื่อเสียงทางด้านละครรำ ส่วนมากแสดงลิเก และเสภารำ

นายอาคมได้แต่งงานกับนางสาวเรณู วิเชียรน้อย มีเป็นบุตร 3 คน คือ นางสาวเรวดี สายาคม ร้อยโท อนิรุท สายาคม และ นายอัคนิวาต สายาคม อยู่บ้านเลขที่ 218 ซอยโชคชัยร่วมมิตร ตำบลลาดยาว อำเภอบางเขน จังหวัดกรุงเทพมหานคร

นายอาคม เรียนวิชาสามัญที่โรงเรียน พร้อมมูลวิทยา ตั้งอยู่ถนนราชดำเนิน ตรงสนามมวย และเรียนต่อจนสำเร็จชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ที่โรงเรียนศรีอยุธยาเนื่องจากเด็กชายบุญสมเป็นบุตรบุญธรรมของนางเพ็ญ สายาคม (ป้า) ซึ่งมีชื่อเสียงทางด้านละครรำ ลีเก และเสภารำ เด็กชาย บุญสมก็ได้ร่วมเล่นลิเกตั้งแต่เด็กๆ ต่อมา พ.ศ. 2472 เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (หม่อมราชวงศ์เย็นอิศรเสนา) เสนาบดีกระทรวงวัง ได้รับบรรดาศักดิ์ราชการโขนหลวงเก่าซึ่งถูกเลิกจ้างเนื่องจากยุบกรมมหรสพ ในสมัยรัชกาลที่ 7 เข้าประจำเป็นข้าราชการกรมวังและตำรววังเกือบทั้งหมด ซึ่งต่อมาหลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัญ) ได้เป็นครูฝึกสอนและครอบโขน-ละคร ในกรมศิลปากร นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) เป็นครูถ่ายทอดทำรำพระพิราพเต็มองค์ให้ศิลปินกรมศิลปากรพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เป็นหัวหน้ากองคุณหญิงเทศ นัฏกานุกรักษ์ หลวงประดิษฐ์ไพเราะ (ศร ศิลปบรรเลง) ครูแปลก ครูอึ้ง เจ้าคุณจอมมารดาสายและเจ้าคุณจอมมารดาละม้าย เป็นข้าราชการในกองเรียกว่า กองปี่พาทย์และโขนหลวง และได้เปิดให้รับสมัครเด็กชายและเด็กหญิงเพื่อฝึกหัดโขน-ละครและมโหรีปี่พาทย์ ขณะนั้นนายบุญสมอายุได้ 12 ปี นายบุญสมจึงได้สมัครและครูได้กำหนดให้เป็นตัวพระ เพราะมีรูปร่างทรวดทรงดี นายอร่าม อินทรนัญ ฝึกหัดเป็นตัวยักษ์และนายกรี วรสระริน ฝึกหัดเป็นตัวลิง และมีนายเดช ปัญญาพล ม.ล.รุจิรา อิศรางกูร นายสมพงษ์ พงษ์มิตรมาฝึกด้วย สถานที่ในการฝึกหัดเด็กชายตัวพระฝึกหัดที่เรือนไทยวังสวนกุหลาบ (วังสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ตรงกองบัญชาการทหารบก) ยักษ์ ลิง และปี่พาทย์ฝึกที่บ้านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ ถนนพระอาทิตย์ ส่วนฝ่ายหญิง ละคร มโหรี ขับร้องฝึกที่ท้ายวัง

เด็กชายบุญสม ได้เข้ารับราชการเมื่อพ.ศ. 2472 ได้รับเงินเดือนๆละ 4 บาท ในแผนกโขนหลวงในตำแหน่งเด็กชาเริ่มฝึกหัดนาฏศิลป์ขั้นต้นตามลำดับตั้งแต่ตบเข้า ถองสะแหว เต็นเสาและรำเพลงช้า เพลงเร็ว เชิดเสมอ ภายหลังได้รับคัดเลือกให้มาฝึกพร้อมกับละครผู้หญิงโดยมีครูลีนิจ จารุจรณเป็นผู้ควบคุมการฝึกหัด นายบุญสมมีสติปัญญาดี จดจำได้เร็วในปี พ.ศ. 2474 อายุ 14 ปี ได้รับการคัดเลือกให้แสดงเป็นตัวพระรามในการแสดงโขนนั่งราวหน้าพระที่นั่งเรื่องรามเกียรติ์ ตอนขาดเศียรขาดกร ๓ สนามหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม เนื่องในงานรับนายดักลาส แฟร์เบงก์ นักแสดงภาพยนตร์ชาวอเมริกันตั้งแต่นั้นมานายบุญสมก็ได้แสดงเป็นตัวพระรามตลอดมา เพราะเป็นผู้ร่าเริง ทรวดทรงหน้าตาเหมาะสมจะเป็นพระรามทั้งแม่ย่าวิชากรดี ต่อมาท่านเริ่มเปิดหน้าแสดงโขนเมื่อ อายุประมาณ 15-16 ปี เนื่องจากพระยานัฏกานุกรักษ์ เห็นว่าท่านหน้าสวย

ต่อมา พ.ศ. 2478 ได้โอนกองปี่พาทย์ และโขนหลวง และกองวงนอก และกองมหรสพไปสังกัดกรมศิลปากร นายบุญสมก็โอนมาด้วย และฝึกหัดที่ท้ายพระบรมมหาราชวังพ.ศ. 2580 นายบุญสมได้อุปสมบท ณ วัด สุนทรธรรมทาน (วัดแคนางเลิ้ง) ตั้งแต่พ.ศ. 2478 และใน พ.ศ. 2480 นายบุญสมลาสิกขาบทไปเป็นครูสอนตัวพระให้แก่นักเรียนโรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์ ต่อมาประมาณ พ.ศ.2482 นายบุญสมได้ถูกเปลี่ยนชื่อจากนายบุญสมเป็นนายอาคมตามพลตรี

หลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีกรมศิลปากร ต่อมาฝ่ายบริหารไม่ยอมให้แสดงโขนนายอาคมจึงหัด
ลีโวโวลิน นายอร่าม อินทรนัฏไปเล่นเบส นายกรี วรเศรินหัดโวโวลินต่อมา สถานการณ์ปกติ
จึงกลับมาหัดโขนเช่นเดิม นายชนิด อยู่โพธิ์เห็นว่าศิลปินโขนกำลังจะหมดไป จึงรับสมัครเด็กเข้า
เป็นศิลปินสำรองรับเงินเดือนต่ำอัตรา นายอาคมเป็นครูสอนรำตัวพระในเวลาต่อมา นายอาคมเคย
ประกวดเพลงชนะที่ 1 มาแล้ว เป็นเพลงประจำงานวันชาติ 24 มิถุนายน

นายอาคม เข้ารับราชการในกรมมหรสพ เมื่อ พ.ศ. 2472 ในแผนกโขนหลวงตำแหน่งเด็ก
ชาเงินเดือน 4 บาท จนกระทั่งปี พ.ศ. 2475 ได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง คณะกรรมการ
ปรับปรุงกระทรวงวังเสนอรัฐบาลให้โอนงานการช่างกองวังนอกและกองมหรสพไปสังกัด กรม-
ศิลปากร ขณะนั้นนายอาคม สาขาคอมบวชอยู่ที่วัดสุนทรธรรมทาน (วัดแคนางเลิ้ง) ในปี พ.ศ. 2480
ต่อมานายอาคมได้มารับราชการในกรมศิลปากร พร้อมกับครูอร่าม อินทรนัฏ และครูกรี วรเศริน
ซึ่งตอนนั้นได้รับเงินเดือนละ 15 บาท ครูอาคมมาอยู่ในแผนกโขน เป็นครูฝึกหัดตัวพระ โรงเรียน
ศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์ ต่อมาครูอาคมไปหัดโวโวลิน

นายอาคม จึงมีโอกาสดำแสดงโขน-ละครเป็นประจำแสดงเป็นพระราม แสดงประจำที่
โรงละครกรมศิลปากร (ตั้งอยู่ข้างพระที่นั่งสุวิภากรพิมาน) ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
พระนคร ซึ่งถูกไฟไหม้ไปแล้ว เมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2505 คือ

โขนเรื่องรามเกียรติ์	ชุดสีดาลุยไฟและปราบบรรลัยกัลป์
	ชุดปราบกานาสูร
	ชุดไมยราพณ์สะกดทัพ
	ชุด หนุมานอาสา
	ชุดปล่อยม้าอุปการ
	ชุดต้นเรื่องรามเกียรติ์
	ชุดพรหมาศตร์
	ชุดพระรามครองเมือง
	ชุด ศีกวิรุญจำบัง

นอกจากการแสดงโขนแล้วนายอาคม สาขาคอมบวชยังได้แสดงละครอีกหลายเรื่อง เช่น
แสดงละครดึกดำบรรพ์ เรื่องอุณรุท ตอนกรุงพราณชม ฯลฯ

พระร่วง	เรื่องพระร่วงหรือขอมคำดิน
พระไวย	เรื่องขุนช้างขุนแผนตอนพระไวยแตกทัพ
ไกรทอง	เรื่องไกรทองตอนปราบชาละวัน
อิเหนา	เรื่องอิเหนาตอนประสันตาค่อนก
พระอภัยมณี	เรื่องพระอภัยมณีตอนพบนางละเวง

นอกจากนี้ นายอาคมยังได้แสดงโขนและละครนอกราชการกับโขนบรรดาศักดิ์ และโขนรุ่นครู เช่น เจ้าพระยารามราฆพ (หม่อมหลวงเพ็ญ พึ่งบุญ) พระยานุรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) จำเริญงานรัศรุค (เฉลิม รุทธะวณิช) หลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัญ) พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพร พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอนุสรรมงคลการ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช พลโท หม่อมหลวงขาบ กุญชร หลวงทรงนัจวิสัย นายพานัส โรหิตาจล นายถม โปธิเวส ครูลมุด ยมะคุปต์ ครูมัลลีย์ คงประภัสร์ และแสดงโขน-ละครในคณะบรรทมสินธุ์ของพระยานิรุทธเทวา (ม.ล.เพ็ญ พึ่งบุญ)

นายอาคม ได้รับเชิญจากพระราชครูวามเทพมณี สมจิตต์ รั้งสีพราหมกุล มาปรับปรุงท่ารำ เสนงและรำพัดชาประกอบพระราชพิธีตรีขัมปวาย ซึ่งท่ารำทั้ง 2 เป็นท่ารำปกปิด ท่ารำพัดชาเป็นท่าที่ได้รับถ่ายทอดจากท่านจมีนศิริวังรัตน์ (เฉลิม คุษาชีวะ) เมื่อวันที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2518

นายอาคมได้รับการสืบทอดของฝ่ายโขน-ละคร คือทำพิธีไหว้ครูและครอบครูโขน-ละครของกรมศิลปากร ซึ่งเป็นพิธีที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นสิริมงคลแก่ผู้ครอบ การครอบมี 3 ชั้น คือ

1. รับครอบเข้าเป็นเครื่องของนักศิลปะและรับพระเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ตัว
2. ครอบเพื่อประสิทธิ์ประสาทเป็นครูแก่ผู้จะนำวิชาการไปสั่งสอนศิษย์ได้
3. ชั้นครอบให้เป็นผู้ทำพิธีครอบสืบไป

นายสายและนางเพ็ญมีเครื่องแต่งกายดีมาก จึงได้ปฏิบัติตามแบบแผนประเพณี โดยมี การไหว้ครูทุกๆ ปี ผู้ประกอบพิธีไหว้ครูคือพระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัญ) ต่อมาท่านชราลงก็มอบตำราไหว้ครูให้แก่ นายสาย ต่อมา นายอาคมได้ศึกษาวิชาการทางนาฏศิลป์จนมีความรู้ความสามารถและวัยเข้าเกณฑ์เป็นครูทำพิธีไหว้ครูโขน-ละครได้ หลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัญ) ได้ประกอบพิธีประสิทธิ์ประสาทให้นายอาคมเป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโขน-ละคร นายอาคมจึงไปขอตำราไหว้ครูจากพระยานัฏกานูร์ภักย์ ซึ่งได้มาจากนายเกษ (นายเกษ เป็นครูโขน-ละคร สมัยรัชกาลที่ 4) จากคุณหญิงเทศ สุวรรณภารต ให้ตำราสมุดข่อยและไม้เท้าฤาษี หน้าพระภรดฤาษี หน้าพระพิราพ เทริดและตู้เทวรูปสำหรับสร้างเวลาพิธีไหว้ครูให้แก่ นายอาคม และต่อมาท่านจึงเป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูในสถาบันการศึกษาต่างๆ นายอาคมมีคุณสมบัติครบถ้วน ได้รับมอบตำราไหว้ครูสมุดข่อยไม้เท้าหน้าเนื้อตู้พร้อมเทวรูปพระกรรมหน้าพระภรดฤาษี หน้าพระพิราพ หน้าเทริดของนายเกษ ซึ่งนายเกษได้มอบให้ พระยานัฏกานูร์ภักย์ และได้ตกทอดถึงนายอาคม

หลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัญ) เริ่มทำพิธีครอบครูใน พ.ศ. 2488 และมอบให้อาคมทำพิธีตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2504 แต่มีประเพณีถือว่าศิษย์ไม่ควรทำพิธีในขณะที่ครุมีชีวิตอยู่ ดังนั้นในปี พ.ศ. 2505 หลวงวิลาศวงงามถึงแก่กรรม นายอาคมจึงได้ทำพิธีครอบครูแทนโดยเริ่มแรกที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ เมื่อปลายปี พ.ศ. 2505 ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 9) ทรงทราบว่

การรำน้าพาทย์องค์พระพิราพกำลังจะสูญหายและเป็นหน้าพาทย์ชั้นสูงสุดและศักดิ์สิทธิ์ ทรงทราบว่านายรงภักดี เป็นคนเดียวที่ได้รับการถ่ายทอดจากพระยานัฏกานูรักษ์ ซึ่งขณะนั้นนายรงภักดีรับราชการเป็นตำรวจกระทรวงวัง สังกัดสำนักพระราชวัง จึงทรงโปรดเกล้าให้นายรงภักดี ถ่ายทอดให้ศิลปิน 4 คน คือ

1. นายอาคม สายาคม (ครูพระ)
2. นายอร่าม อินทรนัฏ (ครูยักษ์)
3. นายหยัด ช้างทอง (ครูยักษ์)
4. นายขอแสง ภักดีเทวา (ครูยักษ์)

ปีพุทธศักราช 2505 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปริวิตกเรื่องทำรำเพลงองค์พระพิราพ จะสูญหาย เนื่องจากมีนายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) เป็นตำรวจวังผู้เดียวที่รำได้จึงโปรดเกล้าให้ดำเนินการถ่ายเป็นภาพยนตร์เสียงบันทึกทำรำและทำนองเพลงโปรดเกล้าให้จัดพิธีไหว้ครูโรงละครบนพระที่นั่งอัมพรสถานเมื่อวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2506 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสวมด้ายมงคลให้แก่ นายรงภักดี และนายอาคมสายาคม ผู้ได้ถ่ายทอดทำรำพระพิราพคือ นายอาคมสายาคม นายอร่าม อินทรนัฏ นายหยัด ช้างทอง และนายขอแสง ภักดีเทวา เสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานน้ำพระสุหร่ายแก่ทุกคน

ผลงานการประดิษฐ์ทำรำ นายอาคมประดิษฐ์ทำรำมากมายดังนี้ (เพลินพิศ กำราญ, 2529 : 170)

1. ตระนาฎราช นำออกแสดงครั้งแรกในงานฉลองพระชนมายุครบ 5 รอบของพระองค์ วรวงศ์เธอพระองค์เจ้าเฉลิมพล ทิฆัมพร

2. ลีลาประกอบท่าเชื่อมภาพลายเส้นในตำราฟ้อนรำโดยใส่สร้อยทำรำต่อให้สามารถรำต่อกันจนจบเพลง

3. เพลงหน้าพาทย์โปรยข้าวตอกให้แก่ศิลปินรุ่นครูใช้รำในงานวันเกิดครบ 5 รอบ ของนายชนิด อยู่โพธิ์ อธิบดีอธิบดีกรมศิลปากร

4. เพลงเชิดจิ้นตัวสาม ตอนขุนแผนพานางวันทองหนี ในลีลาของขุนแผน นางวันทองและม้าสีหมอก ประสานกลมกลืนกันในด้านทำรำ เช่น ทำสรรเสริญครู ทำโคมสามใบ ทำยันต์สี่ทิศ ในรายการศรีสุขนาฎกรรม ซึ่งแสดง ณ โรงละครแห่งชาติ และในรายการอื่น ๆ

นายอาคม รับราชการในกรมศิลปากรตั้งแต่ พ.ศ. 2478 จนเกษียณอายุเมื่อ วันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2521 เป็นศิลปินพิเศษ ตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญทางนาฏศิลป์ กองการสังคีตเนื่องจากท่านเชี่ยวชาญในด้านนาฏศิลป์ กรมศิลปากรจึงจ้างในตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย ครูอาคม สายาคมได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังนี้ (เพลินพิศ กำราญ, 2529 : 172)

1. ทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย
2. ตริตราภรณ์ช้างเผือก
3. เหรียญบรมราชาภิเษกรัชกาลปัจจุบัน

4. เกรียญจักรพรรดิมาลา

นายอาคม สายาคม ได้ป่วยเป็นลมและถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 9 เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2525 ณ โรงแรมโอโนคาค เนื่องจากท่านเดินทางไปเป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ เชียงใหม่ รวมอายุ 65 ปี

อิงอร ศรีสัตตบุษย์

นางอิงอร ศรีสัตตบุษย์ เป็นบุตร นายชูปและนางเอี่ยม สาครานนท์ เกิดวันที่ 16 กุมภาพันธ์ ปีพ.ศ. 2486 ท่านเป็นบุตรคนที่ 5 ในพี่น้องจำนวน 5 คน ได้แก่

1. นายชนิดร์ สาครานนท์
2. นางอัญชลิ จันท์เลิศฟ้า (สาครานนท์)
3. นางอัจฉรา อมาตยกุล
4. นางอารมย์ แสงสว่าง (สาครานนท์)
5. นางอิงอร ศรีสัตตบุษย์ (สาครานนท์)

นางอิงอร ศรีสัตตบุษย์ ได้สมรสกับนายปรีดา ศรีสัตตบุษย์ มีเป็นบุตรสาว 2 คน นางสาวปิยอร ศรีสัตตบุษย์ นางสาวพรพิมาน ศรีสัตตบุษย์
ประวัติการศึกษา

นางอิงอร เข้าเรียนในระดับประถมศึกษา ชั้นประถมปีที่ 1 ถึง ชั้นประถมปีที่ 4 ที่โรงเรียนบูรภัทรวិทยา เมื่อปีพ.ศ. 2494 และเข้าเรียนในโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร (วิทยาลัยนาฏศิลป์ปัจจุบัน) ในระดับมัธยมศึกษา นาฏศิลป์ชั้นต้นปีที่ 1 ถึง นาฏศิลป์ชั้นต้นปีที่ 6 เรียนในสาขานาฏศิลป์ไทย เมื่อปีพ.ศ. 2498 และเข้าเรียนในระดับนาฏศิลป์ชั้นกลางปีที่ 1 ถึงนาฏศิลป์ชั้นกลางปีที่ 3 เมื่อปีพ.ศ. 2504 เข้าศึกษาในระดับนาฏศิลป์ชั้นสูง ปีที่ 1 ถึงนาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 เมื่อปีพ.ศ. 2507 และท่านจบการศึกษาตามหลักสูตรของโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร รวมเวลาศึกษาอยู่ในโรงเรียนนาฏศิลป์ 11 ปีได้ประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูง (ป.ม.ช. เทียบเท่าอนุปริญญา) วิชาเอกนาฏศิลป์ละคร (พระ) เมื่อปีพ.ศ. 2509

นางอิงอร อยู่ในโรงเรียนนาฏศิลป์ได้เป็นลูกศิษย์ของท่านบรมครูหลายท่าน คือ นางลมุล ยมะคุปต์ นางมัลลิกา คงประภัสร์ นางเฉลย สุขะวณิช นางสอาด แสงสว่าง นางสาวจำเรียง พุทธิประดับ (ศิลปินแห่งชาติ) นางสุวรรณณี ชลานุเคราะห์ (ศิลปินแห่งชาติ) นางอบเชย ทิพย์โกมุท นางสุนันทา บุญเกียรติ นางนิตยา จามรมาน

นางอิงอร ศรีสัตตบุษย์ เริ่มเข้าเรียนในโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร โดยเลือกวิชาเอกนาฏศิลป์ละคร และได้รับเลือกให้เป็นตัวนาง เมื่อเรียนจบการเรียนชั้นต้นปีที่ 6 รูปร่างเปลี่ยนไปคือมีรูปร่างสูงผอม และใบหน้าเรียวยาวขึ้น นางลมุล ยมะคุปต์ ครูนาฏศิลป์ไทยฝ่ายพระจึงเปลี่ยนจากตัว

นางให้เป็นตัวพระ ได้เรียนตัวพระตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ขณะที่ศึกษาอยู่ในโรงเรียนนาฏศิลป์นั้น ได้ออกแสดงที่โรงละครแห่งชาติ และสถานที่ราชการ องค์กร และสถาบันต่าง ๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน โดยแสดงระบำรำฟ้อนชุดต่าง ๆ ระบำอวยพรและแสดงเป็นตัวประกอบในการแสดงละครเรื่อง ตามแต่โอกาส ได้ร่วมกิจกรรมการแสดงละครของทางโรงเรียน โดยแสดงเป็นทั้งตัวเอกและระบำชุดต่าง ๆ ได้ทำการฝึกสอนในโรงเรียนซึ่งเป็นวิชาหนึ่งในการศึกษา โดยทำการฝึกสอน 2 แห่ง คือ ที่โรงเรียนนาฏศิลป์ และมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร ในขณะที่ศึกษาอยู่ชั้นกลางปีที่ 3 ได้สอบเข้ารับราชการที่กองการสังคีต กรมศิลปากร ได้รับการบรรจุเป็นศิลปินสำรอง หรือนักเรียนข้าราชการ ในปี พ.ศ. 2506 ได้รับเงินเดือน ในขณะที่เรียนไปด้วย ประวัติการทำงานของอิงอร ศรีสัตตบุษย์ คือ

1 กุมภาพันธ์ ปีพ.ศ. 2506	เข้ารับราชการในกองการสังคีต กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ตำแหน่งศิลปินจัตวา
1 มิถุนายน ปีพ.ศ. 2511	ดำรงตำแหน่งศิลปินตรี
14 กุมภาพันธ์ ปีพ.ศ. 2518	ดำรงตำแหน่งศิลปินโท
9 กันยายน ปีพ.ศ. 2518	ดำรงตำแหน่งนาฏศิลป์ 4
5 กุมภาพันธ์ ปีพ.ศ. 2523	ดำรงตำแหน่งนาฏศิลป์ 5
16 กรกฎาคม ปีพ.ศ. 2533	ดำรงตำแหน่งนาฏศิลป์ 6
11 กรกฎาคม ปีพ.ศ. 2534	ดำรงตำแหน่งนาฏศิลป์ 7
18 กุมภาพันธ์ ปีพ.ศ. 2546	ดำรงตำแหน่งนาฏศิลป์ 8

นางอิงอร ศรีสัตตบุษย์ มีประวัติการทำงานด้านประสบการณ์พิเศษ ดังนี้

- เป็นกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ โดยการแต่งตั้งของท่านอธิบดีกรมศิลปากร ในงานฉลองสายสะพายท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 9 มกราคม พ.ศ. 2529

- เป็นคณะกรรมการจัดทำหนังสือเทิดเกียรติคุณ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ทำหน้าที่ผู้ช่วยบรรณาธิการ และในปีพ.ศ. 2513-2535 นางอิงอร ศรีสัตตบุษย์ ทำหน้าที่เป็นเลขานุการ ท่านผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ กรมศิลปากร (ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี)

- ทำหน้าที่ถวายการสอนนาฏศิลป์ไทยแก่ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสมสวลี พระวรชายาในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และถวายการสอนแก่พระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้าพัชรกิติยาภา ในงานทรงแสดงเพื่อถวายพระพร เนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษาสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ทรงแสดง ณ สถานีโทรทัศน์ช่อง 5 กองทัพบก ในนามสมาคมแม่บ้านสามเหล่าทัพ

- เป็นอาจารย์พิเศษสอนนาฏศิลป์ให้กับนักเรียนซึ่งสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงส่งมาให้เรียนนาฏศิลป์ไทยกับท่านผู้เชี่ยวชาญในช่วงปิดภาคเรียน เป็น

ผู้สอนนาฏศิลป์ไทยให้กับศิลปินกิตติมศักดิ์ตามที่สำนักพระราชวังขอความร่วมมือจากกรมศิลปากร โดยท่านผู้เชี่ยวชาญเป็นผู้จัดให้ไปสอนในนามข้าราชการของกรมศิลปากร

- ได้รับเชิญเข้าร่วมประชุมคณะกรรมการจัดงาน การจัดงานประกาศเกียรติคุณครูภาษาไทยดีเด่น ประจำปี พ.ศ. 2536 ณ สำนักงานเลขาธิการคุรุสภา กระทรวงศึกษาธิการ เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2536

- ได้รับการแต่งตั้งเป็นอนุกรรมการและเลขานุการในคณะกรรมการฝ่ายบรรเลงและการแสดง การจัดงานเทิดพระเกียรติคุณและมุขิตาจิตแก่ครูหยุด ช้างทอง เมื่อวันที่ 24 มีนาคม ปี พ.ศ. 2537

- ได้เข้าร่วมประชุมคณะกรรมการจัดการแสดง เพื่อร่วมงานเทศกาลนานาชาติ เมืองเมมฟิส ในวันศุกร์ที่ 25 สิงหาคม พ.ศ.2537 ณ ห้องประชุมพระวิมาน กรมศิลปากรเมื่อวันที่ 25 สิงหาคม พ.ศ. 2537

นางอิงอร ศรีสัตตบุษย์ ได้เชิญให้เป็นครูผู้ฝึกซ้อมการแสดงให้แก่คณะนาฏศิลป์ไทยที่จะไปแสดง ณ ประเทศอินเดีย ในระหว่าง วันที่ 10 – 17 ธันวาคม พ.ศ. 2543 โดยกำหนดการซ้อมการแสดงตั้งแต่วันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2543 เป็นต้น ผลงานสำคัญทางด้านการแสดงของนางอิงอร ศรีสัตตบุษย์

นางอิงอร ศรีสัตตบุษย์ ได้แสดงเป็นตัวเอก (พระเอก) ในละครเรื่องต่าง ๆ ทั้งละครในละครนอก ละครพันทาง ละครเสภา และละครพันทาง แสดงแบบชาตรี และแสดงเป็นตัวเอกในการแสดงโขน ดังนี้

ละครในเรื่องอิเหนา ตอนอิเหนาตัดดอกไม้ขายกริช ตอนลมหอบ (อิเหนา สั่งถ้า) ท้าวดาหาวงสรวง และตอนประสันดาเข็ดหนังใหญ่ ทั้ง 3 ตอนนี้ นางอิงอรแสดงเป็นตัวอิเหนา ส่วนละครนอก ได้แก่เรื่องไชยเชษฐา ตอนขับนางสุวิงษา แสดงเป็น พระไชย ละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพระไวยแตกทัพ แสดงเป็น พระไวย ตอนตอนพลายเพชรพลายบัวออกศึก แสดงเป็น พลายบัวตัวเกี่ยว ส่วนละครพันทางเรื่องพระลอ ตอนพระลอเลี้ยงน้ำ และ ตอนพระลอเข้าสวน นางอิงอรแสดงเป็นพระลอ และเรื่องราชาธิราช ตอนสมิงพระรามอาสา ท่านแสดงเป็นสมิงพระราม ตัวอาสา , ตัวเกี่ยว และตัวรบ นอกจากนี้ยังมีโขนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนรับนางสีดาขึ้นตามกวาง ท่านแสดงเป็นกวางทอง ตอนนารายณ์ปราบหนุมานทุก แสดงเป็นพระอิศวร เป็นต้น

ท่านได้ปฏิบัติราชการ ณ ต่างประเทศ เพื่อเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมตามคำสั่งของงานนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากรหลายประเทศ นางอิงอร ศรีสัตตบุษย์ เกษียณอายุเมื่อปี พ.ศ. 2546

อ๋ม หย้าหรั๋น

อ๋ม หย้าหรั๋น เป็นธิดาพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (ทองจีน ไกรฤกษ์) และคุณหญิงนก เดิมเป็นข้าในสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 ท่านได้ถวายตัวมาฝึกหัดละครหลวงคู่กับคุณมาลัย ท่านเป็นผู้มีฐานะดี บริบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติและมีชื่อเสียง ท่านรับเป็นผู้อุปการะในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์ และสมเด็จพระกรมพระยาสุดาร์ตนาราชประยูร ทรงโปรดปรานและนับถือว่าเป็นผู้มีมารยาทดี

อ๋ม หย้าหรั๋น ได้ถวายตัวฝึกหัดละครหลวงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367) เป็นข้าในสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 คู่กับมาลัย อ๋มและมาลัยจะเล่นละครเรื่องอิเหนาคู่กัน ผลัดกันเป็นหย้าหรั๋นและอิเหนา เนื่องจากท่านรำได้สวยงามจึงมีสมญานามว่า “คุณอ๋ม หย้าหรั๋น” เนื่องจากท่านเป็นละครหลวงในรัชกาลที่ 2 จึงเรียกว่า “หม่อมละคร” ท่านได้ชักจูงให้พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (ช่วง ไกรฤกษ์) ผู้เป็นญาติถวายธิดาชื่อซุ่ม มาฝึกหัดละครหลวง ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าจอมมารดาซุ่มในรัชกาลที่ 5 เป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าหญิงอาทรทิพยนิภา และพระองค์เจ้าหญิงสุจริตราภณี ต่อมาท่านเป็นครูละครของเจ้าคุณจอมมารดาอม ในพระราชวังบวรวิชัยชาญในรัชกาลที่ 5 ท่านมีอายุไม่น้อยกว่า 80 ปี (รัตนมา มณีสิน, 2528:36)

อ๋ง หลิตะเสน

อ๋ง หลิตะเสน เป็นหม่อมในสมเด็จพระบวรฯ (กรมพระราชวังวิชัยชาญในรัชกาลที่ 5) ต่อมาได้มีสามีใหม่ชื่อเปลี่ยน นายเปลี่ยนคุ้นเคยกับคุณท้าวหน้าวีรกรรมารักษ์ มีหน้าที่คอยหลาวไม้ เรียกว่าให้คุณท้าวหน้าวีรฯ เป็นประจำ แม่ครูอ๋งมีเป็นบุตรกับนายเปลี่ยน 2 คน นายปริก มีฝีมือในการตีพิมพ์และเป็นหญิงชื่อ แส ซึ่งลูกสาวที่เป็นมารดาของคุณประสงค์และคุณสุชาดา สันตักไชโย ท่านเป็นหม่อมละครของกรมพระราชวังบวรฯ

หม่อมครูอ๋ง หรือแม่ครูอ๋ง ท่านรับผิดชอบในการฝึกควบคุมฝึกสอนตัวพระทั้งหมด ตั้งแต่เริ่มวางรากฐานจวบจนกระบวนท่าสำคัญทุกอย่าง ท่านถ่ายทอดให้กับศิษย์รัก คือ นางลมุล ยมะคุปต์ ท่านสอนคู่กับหม่อมครูนุ้ม (ครูนาง) มาตั้งแต่วังสวนกุหลาบถึงวังเพชรบูรณ์ และเป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 7 จนกระทั่งโอนมากรมศิลปากร ตามบันทึกการส่งตัวเมื่อ 21 สิงหาคม 2478 หน้า 4 ว่า “นางอ๋ง หลิตะเสน ครูอัตราเงินเดือน 20-30 จำนวนเงินที่ได้รับอยู่ 30 บาท หมวดนาฏศิลป์วิสามัญ ท่านดำรงชีวิตด้วยการสอนละคร เมื่ออยู่วังสวนกุหลาบได้เดือนละ 6-8 บาท ท่านสิ้นชีวิตในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 (ปลายเดือนมกราคม

พ.ศ. 2485) วันฉัตรมงคล ลูกศิษย์ไม่สามารถไปร่วมงานได้ เนื่องจากอพยพครอบครัวหนี
กองทัพสัมพันธมิตรโจมตีกรุงเทพฯ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:34)

อุดม อังสุธร

นายอุดม อังสุธร เป็นบุตรนายปทุมกัน และนางแฉล้ม อังสุธร เกิดเมื่อวันที่ 15 สิงหาคม
พ.ศ.2484 ณ คลินิกแถวบางลำพู ครูอุดม อังสุธร มีพี่น้องทั้งหมด 7 คน ครูอุดมเป็นคนที่ 5

นายอุดม สมรสกับนางประนอม อังสุธร เป็นครูโรงเรียนวัดลุ่ม จังหวัดนนทบุรี มีเป็น
บุตรธิดา 2 คน คือ

1. นายวรุตม์ อังสุธร
2. นางสาวจรจรรย์ อังสุธร

นายอุดม เริ่มเรียนตั้งแต่ชั้นมูลถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ที่โรงเรียนโปรงจิตวิทยา
ทุ่งมหาเมฆ กรุงเทพมหานคร ต่อจากนั้นนายอุดม มาเรียนต่อที่โรงเรียนนาฏศิลป์ ตั้งแต่ระดับ
นาฏศิลป์ชั้นต้น จนถึง ระคนาฏศิลป์ชั้นสูง รวมระยะเวลาในการเรียนทั้งหมด 11 ปี นายอุดม
ได้รับเลือกให้เรียนสาขาโขน (ยักษ์) ในระดับนาฏศิลป์ชั้นต้นปี 1 แต่นางนิศยา จามรมาน
ครูประจำชั้นเห็นว่ารูปร่างหน้าตาดีเหมาะสมที่จะเรียนตัวพระ ซึ่งตรงกับความเห็นของนายอุดม
สาขาคม ครูสอนพระ จึงย้ายนายอุดมมาเรียนจากตัวยักษ์มาเป็นตัวพระ

นายอุดม ได้เรียนรำครั้งแรกกับนายวงศ์ ล้อมแก้ว หักรำตั้งแต่เพลงช้า - เพลงเร็ว
เพลงหน้าพาทย์เบื้องต้น เช่น เชิด เสมอ นอกจากนายวงศ์ ล้อมแก้วยังมีนายอุดม สาขาคม และ
นายจ่านงค์ พรพิสุทธิ์ มาช่วยฝึกสอนและดูแล

นายอุดม ได้ศึกษามาจนถึงระดับนาฏศิลป์ชั้นกลางปีที่ 3 ได้สอบเข้าเป็นศิลปินสำรองของ
กองการสังคีต ขณะที่เป็นนักเรียนได้รับเงินเดือนๆ ละ 450 บาท จนจบชั้นสูงปีที่ 2

นายอุดม เริ่มการแสดงระเบงเป็นครั้งแรก ต่อมาได้รับเลือกให้แสดงเป็นตัวพระราม
(พระรามตอนนอนให้มัธยราพณ์สะกดทัพแบกพระรามไปจากพลับพลา) นายอุดมแสดงเป็น
พระร่วงในเรื่องพระร่วง เป็นพระไวและพลายชุมพล ในเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นสมิงพระราม
ในเรื่องราชาธิราชเป็นมานพ อินทรชิตแปลง และอื่นๆ ในชุดเบ็ดเตล็ดต่างๆ นายอุดม ได้รับการ
ถ่ายทอดจากครูลมุล ยมะคุปต์ ในเพลงกลมเงาะ รบอรชุน รำลงทรงต่างๆ ชุดฝรั่งำเท้า และ
ศุภลักษณ์อุ้มสม เป็นต้น ผลงานการแสดงนาฏศิลป์ของวิทยาลัยนาฏศิลป์ที่จัดแสดงที่โรงละคร
แห่งชาติและที่อื่นๆ ล้วนประสบความสำเร็จมาจากฝีมือกำกับการแสดง และการฝึกซ้อมของ
นายอุดม โดยเฉพาะบทตัวพระและตัวเอก ทั้งในการแสดงโขนและละคร นอกจากนี้นายอุดมยัง
เป็นที่ยอมรับกันว่าหากนาฏศิลป์คนใดผ่านการจับทำรำจากนายอุดมแล้วลีลาทำรำจะสวยงามได้
มาตรฐานการรำทุกคน นับว่าเป็นความสามารถเฉพาะตัวของนายอุดม

นายอุดม ได้รับความกรุณาจากหลวงวิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนัฏ) จับทำรำและแก้ไขข้อบกพร่องในทำรำให้และด้วยเห็นว่านายอุดมมีหน่วยก้านและลีลาทำรำดี ท่านได้เลือกนายอุดมให้แสดงเป็นพระลักษณ์คู่กับครูทองสุก ทองหลิม ที่แสดงเป็นพระราม

นายอุดม ได้รับการเลือกสรรให้เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูนาฏศิลป์โจน-ละคร และได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระราชพิธีครอบให้เป็นประธานพิธีไหว้ครูจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ในปี พ.ศ. 2527 นายอุดมทำหน้าที่เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูนาฏศิลป์โจน-ละคร ติดต่อกันมาเป็นเวลา 15 ปี นอกจากทำพิธีที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค นายอุดมยังได้รับเชิญจากสถาบันการศึกษา หน่วยงานภาครัฐและเอกชน ตลอดจนวงการนาฏศิลป์ในด้านการแสดงให้เป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครูตลอดมาจนถึงปัจจุบัน ตลอดระยะเวลาที่นายอุดมประกอบพิธีไหว้ครูไม่เคยเรียกร้อยค่าตอบแทนเลย ต่อมานายอุดมเห็นว่า ผู้ทำหน้าที่ประธานไหว้ครูโจน-ละคร มีอยู่น้อยคน และตนเองอายุมากแล้ว สุขภาพไม่ดี และจะเกษียณอายุในวันที่ 30 กันยายน พ.ศ.2543 ควรจะมอบหน้าที่ให้แก่ผู้มีความสมบัติเหมาะสมสืบต่อไป นายอุดมจึงพิจารณาบรรดาศิษย์ในด้านอุปนิสัย ความประพฤติที่ดีงาม จึงได้เลือกศิษย์ จำนวน 3 คน ทำพิธีมอบให้เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโจน-ละคร ในวันพฤหัสบดีที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2542 ในพิธีไหว้ครูนาฏศิลป์ของวิทยาลัยนาฏศิลป์ ณ โรงละครแห่งชาติ ศิษย์ 3 คนที่ได้รับมอบกรรมสิทธิ์เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโจน-ละคร คือ นายสุกชัย จันทร์สุวรรณ นายไพฑูรย์ เข้มแข็ง และนายวีระชัย มีบ่อทรัพย์ (วิทยาลัยนาฏศิลป์, 2543 : 40-43)

นายอุดม อังสุธรเกษียณอายุราชการในวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2543

อังกา หรือ อัมพา กาญจนนา, เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2

เจ้าจอมมารดาอังกา เป็นบุตริพระยาอินทอรากร มีเชื้อจีนเรียกกันว่า เจ้าตัวเตากระทะมารดาเป็นชาวจีน เมื่อเจ้าจอมมารดาอังกาอายุได้ 8 ขวบ บิดาได้พามาอยู่เมืองไทย เจ้าจอมมารดาอังกามีน้องชายร่วมมารดา ชื่อมุ่ย นิยะวานนท์ ซึ่งต่อมาเป็นขุนวรจักรธรานุภาพ เจ้ากรมของกรมขุนวรจักรธรานุภาพ ท่านผู้นี้เป็นบิดาเจ้าจอมมารดาเลื่อนในรัชกาลที่ 5

เจ้าจอมมารดาอังกาเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2 ทรงประสูติพระราชโอรสและพระธิดา 6 พระองค์ มีพระนามดังต่อไปนี้ (ส.พลายน้อย, 2541 : 270-271)

1. พระองค์เจ้าชายกบิตถา ทรงกรมเป็นกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ในรัชกาลที่ 4 เป็นกรมพระอาร์ักษ์ ลีนพระชนม์ในรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2415 พระชันษา 60ปี เป็นต้นสกุล กบิตถา

2. พระองค์เจ้าชายปราโมช ทรงกรมเป็นกรมหมื่นวรจักรธรานุภาพในรัชกาลที่ 4 เลื่อนกรมเป็นกรมขุนในรัชกาลที่ 5 ได้ทรงกำกับพระนครบาลหรือกรมเมืองในรัชกาลที่ 4 และ

ทรงได้ว่ากรมหมอ กรมช่างเคลือบ กรมช่างหุงกระจก กรมฉนวนหก ได้ชำระความรับสั่งได้ว่า
กรมท่า สิ้นพระชนม์ในปีเดียวกันกับกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ ในรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2415 พระชันษา
57 ปี เป็นต้นราชสกุล ปราโมช

3. พระองค์เจ้าชายเกยูร สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ 4 ไม่มีโอรสธิดา

4. พระองค์เจ้าหญิงกัญญา สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ 3

5. พระองค์เจ้าหญิงกัลยาณี สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ 2

6. พระองค์เจ้าหญิงกนิษฐน้อยนารี สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ 4 เป็นพระราชธิดา

พระองค์สุดท้ายของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อเจ้าจอมมารดาอำภายูได้ 9-10 ขวบ พระอินทรอากรได้นำท่านมาถวายตัวเป็นละคร
รุ่นเล็กในรัชกาลที่ 1 ท่านได้หัดรำละครไฉ่ดงงาม เริ่มแสดงละครในเป็นต้วนางกาญจนาในละคร
เรื่องอิเหนา จึงมีชื่อเรียกว่า อำภากาญจนา ท่านเป็นละครที่มีชื่อเสียงในสมัยรัชกาลที่ 2 มีคนนับ
ถือและขำเกรียงมากเพราะเป็นเจ้าจอมมารดาที่โปรดปราน (ชนิด อยู่โพธิ์, 2543: 58-59)

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อท่านไปอยู่วัง ท่านเป็นครูหัดละครขึ้นโรงหนึ่ง เป็นละคร
นอกตัวละครนอกของเจ้าจอมมารดาอำภาค่อยมาได้เป็นครูละครโรงอื่นอีกหลายโรง เจ้าจอมมารดา
อยู่จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ท่านเป็นคนเจ้าระเบียบเรียบร้อย ท่านแต่งกายแบบนางใน คือ นุ่งผ้าจีน
ห่มสไบตามวันตลอดมาจนสิ้นชีวิต แม้แต่ชาววังจะนุ่งโจงกระเบนตามสมัยนิยมขึ้นมาท่านก็ได้
นุ่งตามและยังมีได้ลิ้มรสชาติ และยังสามารถสอนภาษาจีนให้แก่นายผู้หญิงในวังในกรมขุนวรจักรซึ่ง
เป็นหลานย่าของท่าน (รัตนา มณีสิน, 2528: 29)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

นามานุกรมนาฏยศิลป์ประวัติสั้น คือ นาฏยศิลป์ที่มีข้อมูลไม่ครบถ้วน เช่น
ชีวประวัติหรือผลงาน

กรรมิการ์ วีโรทัย

นางสาวกรรมิการ์ วีโรทัย เป็นบุตรนายมนตรี วีโรทัย และนางศรี วีโรทัย เกิดเมื่อวันที่
29 ธันวาคม พ.ศ. 2487 อยู่บ้านเลขที่ 19 / 2 ริมคลองพระโขนง ซอยอ่อนนุช ถนนสุขุมวิท
อำเภอพระโขนง กรุงเทพมหานคร

นางสาวกรรมิการ์ สำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 7 ที่โรงเรียนผดุงดรุณี สำเร็จ
การศึกษาประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูง (ป.ม.ช.) และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาการศึกษา
บัณฑิต (สาขาประวัติศาสตร์) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (ปทุมวัน) ในปีพ.ศ. 2518

นางสาวกรรมิการ์ เริ่มรับราชการที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ เมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2510
เป็นครูละคร (นาง) ผลงานการแสดงได้แก่ นางบุษบา นางสีดา ผลงานการแสดงท่านแสดงเป็น
ตัวเอก เช่นนางสีดา นางบุษบา เป็นต้น

นางสาวกรรมิการ์เกษียณอายุราชการ เมื่อวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2547 วิทยาลัยนาฏศิลป์
กรมศิลปากรได้เชิญเป็นผู้ชำนาญการสอนนาฏศิลป์ไทย ปัจจุบันนางสาวกรรมิการ์ วีโรทัย สอน
วิชานาฏศิลป์ไทย (ละครนาง) ให้แก่วิทยาลัยนาฏศิลป์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กรมศิลปากร

กรองกาญจน์ โรหิตเสถียร

นางกรองกาญจน์ โรหิตเสถียร เป็นบุตรนายอัฐ หัตถ์ และนางหรรุ่ง หัตถ์ เกิดวันที่ 15
ธันวาคม พ.ศ.2467 ตำบลวัดใหม่ อำเภอเมือง จังหวัด จันทบุรี นางกรองกาญจน์ โรหิตเสถียร
ได้สมรสกับ จำเอกบุตร โรหิตเสถียร

นางกรองกาญจน์ โรหิตเสถียร สำเร็จการศึกษาระดับชั้นมดล - ม .4 จากโรงเรียนสตรีศรี-
ยานุสรณ์ เมื่อปีพ.ศ. 2470 และสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนศิลปากร

กลีบ

กลีบ ท่านเป็นภรรยาเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ท่านแสดงเป็นตัวนายโรงต่อมาได้เป็น
ครุละครผสมสามัคคี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:195)

กุหลาบ

กุหลาบ เป็นบุตรเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น) แสดงเป็นตัวทศกัณฐ์นั่งเมือง ไปฝึกหัดละคร
ขึ้นที่เมืองสงขลาในสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2411-2453) 1 โรง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:193)

เกษ พระราม

นายเกษ พระราม เป็นโขนข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ 3 เป็นครุละครในคณะพระองค์เจ้า
ลักขณานุคุณพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 3 ครูเกษ พระราม หัดละครขึ้นโรงหนึ่ง และต่อมาได้
เป็นครุครอบโขน-ละคร ทั้งละครหลวงและละครเชลยศักดิ์ในรัชกาลที่ 4 ระหว่าง พ.ศ.2394-2411
(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:69-70, 164)

แก้ว, หม่อม

หม่อมแก้ว เป็นตัวไกรทอง (ศิษย์ครูน้อยงอก) ได้เป็นครุละครทำวราชกิจวรภัทร และ
เป็นครุละครของกรมมหรสพ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งให้เป็น
ท้าวศรีสุนทรนาฎ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:194)

แก้วนประกอบการ (ประสิทธิ์ บุนนาค), จำ

จำแก้วนประกอบการ (ประสิทธิ์ บุนนาค) เป็นบุตรพระยาประชาภิการจักร (แหม่ม)
แก้วนประกอบการ (ประสิทธิ์ บุนนาค) เป็นโขนสมัครเล่นในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468)
แสดงเป็นเสนาย์กษัตริย์ (ธนิต อยู่โพธิ์, 2500: 50-52)

เกื่อน

นายเกื่อน เป็นตัวนางเอกละครกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ ได้เป็นครูละครพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูรงค์ฤทธิ์ และละครเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:167)

ขรรค์ (ม.ร.ว. มานพ เกษมสันต์), หุ้มแพร

นายขรรค์ หุ้มแพร (ม.ร.ว. มานพ เกษมสันต์) เป็นโจนสมัครเล่นในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) แสดงเป็นเขน ในสังกัดคณะหม่อมเจ้าทัศนภาส (ชนิด อยู่โพธิ์, 2500:50-51)

ข้า

ข้า แสดงเป็นตัวเงา แสดงในงานสมโภชพระเสวตรวรวรรณกับพระมหารพีพรรณคชพงศ์เข้าในโรง ณ หลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในสมัยรัชกาลที่ 5 ท่านเป็นครูละครหลวงตั้งแต่รัชกาลที่ 4 จนถึงรัชกาลที่ 5 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:197)

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ข้า

ข้า แสดงเป็นตัวนางบาทย์และหัวหน้านางทั้งหก แสดงในงานสมโภชพระเสวตรวรวรรณ กับ พระมหารพีพรรณคชพงศ์เข้าในโรง ณ หลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในสมัยรัชกาลที่ 5 ท่านเป็นครูละครหลวง ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2411) มีชีวิตอยู่จนถึงรัชกาลที่ 5 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:197)

ข้า

ข้า เป็นตัวรามสูรละครวังหน้าในรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2394) แล้วไปเป็นภรรยา
เจ้าพระยามนครฯ น้อย ถึงรัชกาลที่ 4 กลับมาเป็นครูละครหลวงเป็นครูยักษ์ แล้วเป็นครูละครเจ้า
คุณจอมมารดาอม ในพระราชวังบวรฯ เมื่อรัชกาลที่ 5 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ, 2507:166)

ขุนทอง

นายขุนทอง เป็นตัววิเนนาสังกัดละครกรมหลวงรักษมเรศร์ ได้เป็นครูหัดละคร
กรมหมื่นมเหศวรศิวลิลิต ในรัชกาลที่ 4 ระหว่าง พ.ศ. 2394-2411 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:165)

คร้าม, หม่อม

หม่อมคร้าม เป็นครูละครนอก ละครพันทางที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์
เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา สรรหามาถ่ายทอดให้แก่ข้าหลวงที่มาถวายตัวเป็นละครในวังสวน
กุหลาบ (ประเมษฐ์ บุณยะชัย, 2543: 38)

เครือ

เครือ เป็นตัวละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ในรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2411) เป็น
ตัวมั่งรายกะขอชวา ได้เป็นครูละครผสมสามัคคี และละครเจ้าคุณจอมมารดาแพ (สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:207)

จัน

จัน เป็นตัวพระสังข์ชั้นเล็ก ท่านเป็นครูละครหลวงสมัยรัชกาลที่ 2 แล้วมาเป็นครูละครของพระองค์เจ้าดวงประภา พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยฝึกหัดละครในและละครนอกในพระราชวังจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ตลอดพระชนมายุของพระองค์เจ้าหญิงดวงประภา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:153, 185)

จัน, เจ้าจอมมารดา ในรัชกาลที่ 4

เจ้าจอมมารดาจัน หัดละครในพระบรมหาราชวังตัวละคร โรงนี้ได้ไปเป็นครูฝึกหัดละครโรงอื่น (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:187)

จัน, พระลพ

จัน พระลพเป็นน้องสาวของท้าววรจันทร (มาลัย) ท่านถวายตัวเป็นหม่อมละคร ในรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2325-2367) ต่อมาในรัชกาลที่ 3 เป็นเจ้าจอมอยู่งาน ครั้นรัชกาลที่ 5 โปรดให้เป็นเจ้าจอมเฒ่าแก่ จัน พระลพถึงอนิจกรรม เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน 8 แรม 11 ค่ำ ปีชวด ตรงกับวันที่ 25 กรกฎาคม พ.ศ. 2421 รวมอายุ 67 ปี (รัตนมา มณีสิน, 2528:39)

จาด

จาด ลำคำ เป็นนาฏศิลปินรุ่นใหญ่ ละครหลวงในราชสำนัก สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แสดงเป็นตัวลำคำ ละครในเรื่องอิเหนา ต่อมาได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2411) และมีชีวิตอยู่จนถึงรัชกาลที่ 5 (รัตนมา มณีสิน, 2528:35-36) ท่านได้แสดงเป็นเขยใหญ่ในละครนอกเรื่องสังข์ทองในงานสมโภชพระเสวตรวรรณกับพระมหารพีพรพรรณคชพงศ์ สมัยรัชกาลที่ 5 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:197)

จิตรภรตการ (แถม วิบูลย์นัฏ), ขุน

ขุนจิตรภรตการ (แถม วิบูลย์นัฏ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ (ครูผู้ช่วยรุ่นที่ 2) ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านเป็นครูยักษ์ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:53)

จิตรภาพ (สมจิตร) สถิตย์ชาติ

นายจิตรภาพ สถิตย์ชาติ เดิมชื่อ นายสมจิตร สถิตย์ชาติ เป็นบุตรนายจุ่น สถิตย์ชาติ และนางจันทร์ สถิตย์ชาติ เกิดเมื่อวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ.2478 ที่จังหวัดธนบุรี อยู่บ้านเลขที่ 77/3 วัด เสาวกนย์ อำเภอบางกอกน้อย ตำบลบางยี่ขัน จังหวัดกรุงเทพฯ นายสมจิตร สำเร็จการศึกษา ระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 จากโรงเรียนนาฏศิลป์ ท่านรับราชการครั้งแรกเมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2512 ตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร และเกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2538 ในตำแหน่งนาฏศิลป์ 5

จิต

จิต เป็นตัวละครดึกดำบรรพ์ สังกัดคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (รัตนา มณีสิน, 2528: 94)

จ้อย หนูมาน

จ้อย หนูมาน เป็นตัวหนูมาน เป็นนาฏศิลป์รุ่นกลางในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325-2352) และเป็นครูละครในพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลหลังๆ ต่อมา (รัตนา มณีสิน, 2528:28)

เจนภรตกิจ (แปลก มงคลนัฏ), ขุน

ขุนเจนภรตกิจ (แปลก มงคลนัฏ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านเป็นครูนาง (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:53)

แจ้ง

นายแจ้ง เป็นตัวมโหธรละครกรมหลวงรักษมรเศรษฐ์สมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2394) ต่อมาได้เป็นครูละครสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ตั๊กรรราชานุภาพ, 2507:166)

เจ็ด บุนนาค

เจ็ด บุนนาคเป็นบุตรนายพลตรี พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม (แจ้ง) เจ็ด บุนนาค เป็น โขนสมัครเล่น สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่าง พ.ศ.2453-2468 (ชนิด อยู่โพธิ์, 2500:50-51)

ชวนสำเร็จราญ (แจ้ง โชตินัฏ), หมื่น

หมื่นชวนสำเร็จสรานญ (แจ้ง โชตินัฏ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่าง พ.ศ.2453-2468 เป็นจำอวดหรือตลกโขน (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:51-54)

ช่วย สุดแสง

นายช่วย สุดแสง เป็นบุตรนายชื่น สุดแสงและนางเสงี่ยม สุดแสง เกิดเมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2463 นายช่วยสำเร็จการศึกษาระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 โรงเรียนวัดเนินปัญญา เมื่อปีพ.ศ. 2471 และสำเร็จการศึกษาระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 โรงเรียนศิลปวิทยาเมื่อปีพ.ศ. 2480 และได้สำเร็จอบรมวิชานาฏศิลป์ในกรมศิลปากร เมื่อปี พ.ศ. 2487 ต่อมานายช่วยรับราชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2488 และเกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2523

ช่วยสำเร็จสรรพ (สุข ไชยวรรณ), หมื่น

หมื่นช่วยสำเร็จสรรพ (สุข ไชยวรรณ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่าง พ.ศ.2453-2468 เป็นจำอาวคหรือตลกโขน (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:51-54)

ชัชชวลิต เกษมสันต์, หม่อมเจ้า

หม่อมเจ้า ชัชชวลิต เกษมสันต์ เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพรหมวราณรัักษ์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวราณรัักษ์ต้นสกุลเกษมสันต์) หม่อมเจ้า ชัชชวลิต เป็นโขนสมัครเล่น สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่าง พ.ศ.2453-2468 (ชนิด อยู่โพธิ์, 2500:50-51)

ชาติเดชอุดม (ม.ร.ว. โป๊ะ มาลากุล), พระยา

พระยาชาติเดชอุดม (ม.ร.ว. โป๊ะ มาลากุล) เป็นบุตรในพระวรวงศ์เธอกรม หมื่นปราบปรปักษ์ พระยาชาติเดชอุดม (ม.ร.ว. โป๊ะ มาลากุล) แสดงเป็นพิเภกในโขนสมัครเล่นสมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่าง พ.ศ.2453-2468 (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:50-51)

ชาญร่ำเฉลียว (ชื่น โรหิตะพงศ์), ขุน

ขุนชาญร่ำเฉลียว (ชื่น โรหิตะพงศ์) เป็นครูลิงในโขนบรรดาศักดิ์ สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่าง พ.ศ.2453-2468 (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:51-53)

ชิน ศรีปู้

นายชิน ศรีปู้ เป็นบุตรนายชื่น ศรีปู้และนางเสงี่ยม ศรีปู้ เกิดเมื่อวันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2479 ตำบลปลายบาง อำเภอนางครอ จังหวัดนนทบุรี นายชิน ศรีปู้ได้สมรสกับนางสาวจันทิมา ช่อมประดิษฐ์ นายชิน สำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาจากโรงเรียนประชาบาลวัดศรีประวัณ เมื่อ ปีพ.ศ. 2491 ต่อมาได้สำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชาานาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 จากโรงเรียนนาฏศิลป์ เมื่อปีพ.ศ. 2507 และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีจากวิทยาลัยครูพิบูลสงคราม จังหวัดพิษณุโลก นายชิน ศรีปู้ รับราชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกโรงเรียนนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร ท่านได้ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2534

ชินบุตร พุ่มศรีภัทร์

นายชินเป็นบุตร พุ่มศรีภัทร์ เป็นบุตรนายแสวง พุ่มศรีภัทร์ และนางประยงค์ พุ่มศรีภัทร์ เกิดเมื่อวันที่ 6 กันยายน พ.ศ. 2483 ที่ตำบลบางยี่ขัน อยู่บ้านเลขที่ 368/1 ตำบลบางยี่ขัน อำเภอบางกอกน้อย จังหวัดกรุงเทพฯ นายชินเป็นบุตร สำเร็จการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ณ โรงเรียนประชาบาล วัดพระยาศิริไทยสวรรค์ ต่อมาสำเร็จการศึกษาระดับชั้นกลางปีที่ 3 และสำเร็จการศึกษาระดับชั้นสูงปีที่ 2 นายชินเป็นบุตร พุ่มศรีภัทร์เข้ารับราชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ต่อมาได้รับศิลปินโท แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2516 ท่านได้ลาออกจากราชการเมื่อวันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2517

ชื่น, ท้าว

ท้าวชื่นเป็นตัวประสันตา ได้เป็นครุละครในรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2411-2453) ต่อมาเป็นท้าวอินสุริยา ท่านแสดงเป็นตัวประสันตา ในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิवालย์ ริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้ แสดงตอนอิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวงขบรับเมื่อไช้บน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:199-201)

ชุกรเณด (มุด รามนัฏ), ชุน

ชุนชุกรเณด (มุด รามนัฏ) เป็นโชนบรรดาศักดี สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่าง พ.ศ.2453-2468 เป็นครูลิง (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:51-52)

ชุกรเณด (สุน์ สุนทรศิริ), หลวง

หลวงชุกรเณด (สุน์ สุนทรศิริ) เป็นโชนบรรดาศักดี สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่าง พ.ศ.2453-2468 เป็นครุพระ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:51-52)

เชดกรประจง (ไปล์์ สุกกรีนัฏ), ชุน

ชุนเชดกรประจง (ไปล์์ สุกกรีนัฏ) เป็นโชนบรรดาศักดี สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่าง พ.ศ. 2453-2468 เป็นครูลิง (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:51-52)

เชียวรำณลาด (แฉ่ง กฤษณนัฏ), ชุน

ชุนเชียวรำณลาด (แฉ่ง กฤษณนัฏ) เป็นโชนบรรดาศักดี สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่าง พ.ศ. 2453-2468 เป็นครูลิง (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:51-53)

เชื่อ

เชื่อ ได้ถวายเป็นละครในวังสวนกุหลาบ ถูกจัดอยู่ในกลุ่มรุ่นใหญ่ คือ คนที่เกิดใน ปีจอ- ปีกุน (พ.ศ. 2441- 2442) เชื่อแสดงเป็นตัวนางมณฑา ในเรื่องสังข์ทอง (ประเมษฐ์ บุนยะชัย , 2543:39)

โชน บุนนาค

นายโชน บุนนาค เป็นโชนสมัครเล่นในสมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่างพ.ศ. 2453 (ธนิต อยู่โพธิ์, 2500:50-52)

ดิลก หวังในธรรม

นายดิลก หวังในธรรม เป็นบุตรนายขุนล้ารทจนสาร (เหลือ หวังในธรรม) และนางน้ำเงิน หวังในธรรม เกิดเมื่อวันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ.2486 ถนนอิสรภาพ กรุงเทพมหานคร นายดิลก สำเร็จการศึกษาระดับชั้นประถมตอนต้นที่โรงเรียนแสงวิเชียรศึกษา เมื่อปีพ.ศ. 2476 ต่อมาสำเร็จการศึกษาระดับชั้นประถมศึกษาตอนปลาย ที่โรงเรียนวิเศษการ เมื่อปีพ.ศ.2498 และสำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ที่โรงเรียนชินอรส เมื่อปีพ.ศ. 2500 และสำเร็จการศึกษาประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2502 นายดิลก เข้ารับราชการครั้งแรกตำแหน่ง ศิลปินตรี แผนกนาฏศิลป์ (โชน-ยักษ์) กองการสังคีต กรมศิลปากร

ดำรงวิธิการ(ตุ้ย พรหมณันท์), หลวง

หลวงดำรงวิธิการ (ตุ้ย พรหมณันท์) เป็นโชนบรรดาศักดิ์ สมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่าง พ.ศ. 2453-2468 เป็นครูลิง (ธนิต อยู่โพธิ์, 2495:51)

ถนอม นวลอนันต์

นายถนอม นวลอนันต์ เป็นบุตรนายล้วนและนางแนบ นวลอนันต์ เกิดเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2474 นายถนอม สำเร็จการศึกษาระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ที่โรงเรียนปัญญาธิช ในปีพ.ศ. 2480 ต่อมาสำเร็จการศึกษาระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ที่โรงเรียนเซนต์คาเบรียลในปีพ.ศ. 2484 นายถนอม เข้ารับราชการบรรจุเป็นพลตำรวจตำรวจพิเศษประจำในแผนกดุริยางคศาสตร์ กองสวัสดิการกรมตำรวจ เมื่อวันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2518 ท่านเกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2534 ตำแหน่ง ศิลปิน 5 กองการสังคีต

ถนอม รอดภัยปวง

ถนอม รอดภัยปวง ถวายตัวเป็นละครวังสวนกุหลาบรุ่นรองอันดับ 3 คือ ผู้ที่เกิดระหว่าง
ปีมะโรง-มะเส็ง-มะเมีย (พ.ศ. 2447-2448-2449) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าวनावีรคณารักษ์
(ประเมษฐ์ บุญชะชัย, 2543:41)

ทองดี

ทองดี เป็นน้องชายเจ้าจอมมารดาตูกจันทร์ในรัชกาลที่ 2 (รัตน มณีสิน, 2528 : 36)

ทองอยู่

นายทองอยู่ นายทองอยู่เป็นตัวละครสำคัญ ละครกรมหลวงรักษารณเรศร์ ในสมัยรัชกาล
ที่ 3 (พ.ศ.2367-2394) ต่อมาได้เป็นครูละคร พระยาพิชัยสงคราม (อ่ำ) ในรัชกาลที่ 5 (สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:165)

ทองอยู่

นายทองอยู่ เป็นตัวอิเหนาละครหลวงในสังกัดเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ สมัยรัชกาล
ที่ 1 ต่อมาคณะนี้ได้ตกทอดมาสู่เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีจะนำ
พระฉายใหญ่มาตั้งแล้วร่ำทำบททอดพระเนตรในพระฉาย ปรีภยากับนายทองอยู่และนายรุ่งช่วยกัน
แก้ไขกระบวนร่าจางดงาม จึงเป็นอันยุติ นายทองอยู่ไปหัดละครหลวงที่โรงละครริมต้นสนแล้ว
นำละครไปซ้อมถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงทอดพระเนตร ทรงดีเตียน
แก้ไขกระบวนร่าอีกชั้นหนึ่งจึงยุติเป็นแบบแผน นายทองอยู่มีปัญหาในเรื่องขา ดังนั้นเมื่อท่านร่ำ
จะใช้มือทำวແຂນองเส้า ดังนั้นละครก็จะเลียนแบบเมื่อออกมาหน้าโรงก็จะทำท่าทำวແຂນองพิงประตู่

นายทองอยู่เป็นครูละครหลวงตั้งแต่นั้นในสมัยรัชกาลที่ 2 แล้วเป็นแบบแผนของละครหลวงทุกโรง ท่านยังมีความชำนาญในทางแต่งกลอน เป็นนักขับเสภา ดังปรากฏในคำไหว้ครูเสภา กล่าวไว้ว่า (ชนิด อยู่โพธิ์, 2516 : 40) “ตาทองอยู่ ครูละคร กลอนสำคัญ”

นายทองอยู่ อีเหนา เป็นปรมาจารย์ของละครในคู่กับนายรุ่ง นางเอก ในสมัยรัชกาลที่ 3 ท่านได้ฝึกหัดละครหลวงในคณะต่าง ๆ ทุกโรงจนได้บำเหน็จจากเจ้าของคณะจนสามารถสร้างบ้านเรือนและปลูกเรือนฝากระดานอยู่ นอกจากนี้ท่านยังเป็นครูละครนอก ศิษย์ของท่านคือ นายกรับ ซึ่งต่อมาเป็นเจ้าของคณะละครนอก (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507 : 166)

นายทองอยู่ อีเหนา ได้เป็นครูละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 2 และต่อมาได้เป็นครูหัดละครหลวงแทบทั้งบ้านทั้งเมือง นายทองอยู่ อีเหนา ถึงแก่กรรมในสมัยรัชกาลที่ 3 (ชนิด อยู่โพธิ์, 2516 : 40)

ทองอยู่ สุวรรณภารต

นายทองอยู่ สุวรรณภารต เกิดเมื่อปีกุน พ.ศ. 2382 ตระกูลเป็นมหาตเล็กฝึกหัดโจนที่กรมหลวงสังักัดกรมมหาตเล็ก ตั้งแต่นั้นรัชกาลที่ 4

นายทองอยู่ มีเป็นบุตรชาย 2 คน คือ พระพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) ฝึกโจนตัวทศกัณฐ์ และพระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ฝึกโจนป็นตัวพระราม

นายทองอยู่ ฝึกหัดโจนเป็นตัวพิเภก ท่านได้คิดกระบวนเล่นในบทพิเภก ตอนพิเภกถูกขับเล่นดีทั้งกระบวนให้ขบขันและกระบวนเศร้าโศก ได้เป็นครูสอนศิษย์ในเวลาต่อมา นายทองอยู่ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 30 ตุลาคม 2455 รวมอายุ 74 ปี

ทับ

นายทับ มีธิดาคือ นางเอม และมีหลานคือ พระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน) นายทับเป็นตัวลำ่า สังักัดละครกรมหลวงรักษมเรศร์หัดลูกหลานเป็นละครนอกขึ้นในรัชกาลที่ 4 และเป็นเจ้าของคณะละครนอก 1 โรง ละครของท่านสืบสกุลมา 3 ชั่วคน คือ นางเอม พระจัดคุริยางค์ (เป้วน) และพระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน) ซึ่งต่อมาพระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน) ได้เป็นครูครอบละครนอก (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:166)

ทับทิม

ทับทิมเป็นหม่อมเฒ่าแก่ในรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2411) มีเบี้ยหวัดในพระบรมมหาราชวัง ท่านอยู่จนถึงรัชกาลที่ 5 ทับทิมเป็นพระมงกุฎละครชั้นเล็ก ได้เป็นครุละครของพระองค์เจ้าดวงประภา วัจนีในรัชกาลที่ 4 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:153) ทับทิมถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันอังคาร เดือน 8 ค่ำ แรม 15 ค่ำ ตรงกับวันที่ 10 กรกฎาคม พ.ศ. 2420 รวมอายุ 72 ปี

ทิม

นายทิม เป็นตัวนางเอก ได้เป็นครุละครพระยาวิจิต สงคราม จางวางเมืองภูเก็ต (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:195)

ทรงนัจวิธิ (แป๊ะ), หลวง

หลวงทรงนัจวิธิ (แป๊ะ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ สมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) เป็นครูยักษ์ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:52)

ทรงนัจวิธิ (หรั่ง อรุณนัฏ), หลวง

หลวงทรงนัจวิธิ (หรั่ง อรุณนัฏ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ สมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) เป็นครูยักษ์ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:52)

ทรงพลหาญ (เล็กสอน สุเรนทรานนท์), หมื่น

หมื่นทรงพลหาญ (เล็กสอน สุเรนทรานนท์) เป็นบุตรนายพันตรี หลวงสรสิทธิยานุการ
หมื่นทรงพลหาญ (เล็กสอน สุเรนทรานนท์) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ สมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-
2468) แสดงเป็น 18 มงกุฏ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:52)

ทรงสุรกิจ (พราว บุญยรัตพันธุ์), จมื่น

จมื่นทรงสุรกิจ (พราว บุญยรัตพันธุ์) เป็นบุตรเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (เอก) จมื่นทรง
สุรกิจ (พราว บุญยรัตพันธุ์) เป็นโขนสมัครเล่นสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) แสดงเป็น
18 มงกุฏ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2500:50-51)

นางนงนุช เจียวขาว

นางนงนุช เจียวขาว เป็นบุตรีนายประสงค์และนางบุญธรรม เจียวขาว เกิดวันที่ 26
กันยายน พ.ศ. 2482 ตำบลบางขุนพรหม อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร อยู่บ้านเลขที่ 511/171
ซอยยิ่งอำนวย ถนนจรัญสนิทวงศ์ จังหวัดกรุงเทพมหานคร นางนงนุช สำเร็จการศึกษาระดับชั้น
ประถมศึกษาที่โรงเรียนศรีวิรัชกุล เมื่อปีพ.ศ. 2494 และสำเร็จการศึกษาที่โรงเรียนนาฏศิลป์เมื่อปี
พ.ศ. 2505 นางนงนุช รับราชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรม
ศิลปากร เมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ.2502 และท่านได้ลาออกไปประกอบอาชีพอื่นเมื่อวันที่ 10
กรกฎาคม พ.ศ. 2532

นางนงนุช เจียวขาวได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเกียรติยศ ดังนี้

- 5 ธันวาคม 2513 ได้รับ เบญจมาภรณ์ช้างเผือก
- 5 ธันวาคม 2516 ได้รับ จัตุรถภรณ์มงกุฎไทย

น้อม ประจายะกฤต'

นางน้อม ประจายะกฤต' เป็นละครหลวงวังสวนกุหลาบ จัดอยู่ในกลุ่มรุ่นรองอันดับ 3 คือผู้
ที่เกิดระหว่างปีมะโรง- มะเส็ง- มะเมีย (พ.ศ. 2447-2449) ท่านแสดงบทบาทตัวพระ ยักษ์ นางน้อม
เป็นผู้มีฝีมือ บทบาทที่เคยแสดงคือ รามสูร พระพิราพ ท่านเคยเป็นครูในโรงเรียนนาฏศิลป์ และ
บั้นปลายชีวิตของท่านได้ไปวางรากฐานลิเกคณะหอมหวาน (ประเมษฐ์ บุษยะชัย, 2543:40)

น้อย

น้อย เกิดปี ชวด (พ.ศ. 2443) น้อยได้ถวายตัวเป็นละครในวังสวนกุหลาบ ถูกจัดกลุ่มอยู่ใน
รุ่นรองอันดับ 2 เป็นผู้ที่เกิดระหว่างปีชวด - ฉลู-ชวด- เถาะ (พ.ศ. 2443-2446) อยู่ในความ
ควบคุมดูแลของคุณท้าวณารัตนารักษ์ (ประเมษฐ์ บุษยะชัย, 2543:40)

น้อย

นายน้อย เป็นตัวตั้งคามระดา ละครหลวงสังกัดกรมหลวงรักษมเรศร์รัชกาลที่ 3 (พ.ศ.
2367-2394) ต่อมาท่านได้เป็นครูละครพระยาพิชัยสงคราม (อ่ำ) ในรัชกาลที่ 5 (สมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:165)

น้อยงอก

น้อยงอกแสดงเป็นตัวไกรทอง ที่มีชื่อเสียงในรัชกาลที่ 2 (พ.ศ.2352-2367) ต่อมาเป็นครู
ละครวังหน้าในรัชกาลที่ 3 และเป็นครูวังหน้าละครเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ถึงสมัย
รัชกาลที่ 4 ท่านได้เป็นครูละครของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และต่อมาท่านเป็นครู
ของเจ้าจอมมารดาอมว้หน้าในรัชกาลที่ 5 ศิษย์ของท่านที่มีชื่อเสียงต่อมาคือ ท้าวศรีสุนทรนาฏ
(แก้ว) น้อยงอกมีชื่อเสียงมาก จนได้รับชื่อเสียงว่า น้อยงอกไกรทอง(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:153)

น้อย จรกา

น้อย จรจาแสดงเป็นตัวจรกา เป็นครุละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4 ระหว่าง พ.ศ. 2394-2411 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:152)

น้อย สุหรานากง, เจ้าจอม

เจ้าจอมน้อย สุหรานากง เป็นบุตรของเจ้าพระยาพลเทพ (ฉิม โจโจ) ในรัชกาลที่ 1 ต่อมาได้เป็นขุนศรีสมบัติในรัชกาลที่ 2 และเป็นจมื่นราชนาคา ปลัดกรมคลังในขวา ในพระบรมมถกุฎราชวัง ต่อมาเป็นพระรัตนโกษาเจ้ากรมพระคลังภาษีสินค้า และเป็นพระยาโชฎีกเศรษฐี ปลายรัชกาล ที่ 2 ใน รัชกาลที่ 3 เป็นพระยาไชยธิบดีผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี ต่อมากลับมารับราชการในกรุงเทพฯ และได้เป็นพระยาศรีสรไกร อธิบดีผู้บัญชาการกำกับกรมศาลหลวงในที่สุดเลื่อนเป็นเจ้าพระยาพลเทพเสนาบดีกรมนา เจ้าจอมน้อย สุหรานากง มีพี่น้อง 5 คนคือ

1. น้อย สุหรานากง
2. ท่านแสดง ถวายราชการเป็นเจ้าจอมมารดาอยู่ฝ่ายในรัชกาลที่ 3 ไม่มีพระองค์เจ้า
3. นุด เป็นผู้ขายรับราชการเป็นพระหฤทัยเจ้ากรมพลพัต ดำรงหลังรัชกาลที่ 4
4. ยม เป็นผู้ขาย รับราชการเป็นจมื่นศรีบริรักษ์ ปลัดกรมพระตำรวจฝ่ายพระราชวังบวรฯ รัชกาลที่ 4
5. หริง เป็นชายไม่รับราชการ

เจ้าจอมน้อย สุหรานากง ได้ถวายตัวทำราชการฝ่ายใน รัชกาลที่ 2 ได้เป็นหม่อมละครตัวสุหรานากง เรื่องอิเหนา ครั้นสิ้นรัชกาลที่ 2 ทำราชการเป็นเจ้าจอมอยู่งานพระสนมเอกในรัชกาลที่ 3 ในสมัยนั้นเรียกว่า น้อย สุหรานากง เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาถึงกับบริจาคทรัพย์สร้างวัดอัปสรสวรรค์ที่ตำบลนอกคานคลองบางหลวง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่านายน้อย ผู้นี้มีผู้ชมว่าจุอุปสรมาแต่สวรรค์ (รัตนมา มณีนลิน, 2528:36)

นวน กุญชร, หม่อม

หม่อมนวน กุญชร เป็นตัวละครดึกดำบรรพ์ สังกัดเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507 : 187)

นวน

นวน นวน เป็นบุตรเจ้ากรับ รับมรดกคณะละครจากเจ้ากรับผู้เป็นบิดา ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2411) เล่นละครต่อมาจนถึงรัชกาลที่ 5 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:187)

นเรนทรราชา (ม.ล.อุรา คเนจร), พระยา

พระยานเรนทรราชา (ม.ล.อุรา คเนจร) เป็นบุตรหม่อมราชวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม) ท่านเป็นโขนสมัครเล่น สมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411-2468) แสดงเป็นองคต (ชนิด อยู่โพธิ์, 2500:50-51) ศิษย์ของท่านคือ เฉลิม เสวตนันท์ (เฉลิม เสวตนันท์, 2511:186)

นัฏกรรมขັນ (คล้อย นาฬิกาวิท), หลวง

หลวงนัฏกรรมขັນ (คล้อย นาฬิกาวิท) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ สมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2411-2468) เป็นครุฑาโคม ต่อมาได้เป็นพระระบำภาษา (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:51)

นิวัตร เถาหิรัญ

นายนิวัตร เถาหิรัญ เป็นบุตรร้อยเอกพิสัยสุ์ เถาหิรัญ และนางทองใบ เถาหิรัญ เกิดเมื่อวันที่ 7 มกราคม 2481 ตำบลตลุง อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี นายนิวัตร สำเร็จการศึกษาระดับชั้นประถมศึกษาที่โรงเรียนประชาบาลวัดพรหมภักดิ์ ในปีพ.ศ. 2494 และได้สำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูง นายนิวัตร รับราชการครั้งแรกตำแหน่งครูตรี แผนกนาฏศิลป์ กองศิลปศึกษา กรมศิลปากรเมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2507 และท่านได้ลาออกจากราชการเมื่อวันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2537

นิต

นิต ได้ถวายตัวเป็นละครในวังสวนกุหลาบของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์
เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ในปี พ.ศ.2454 ในความควบคุมของคุณท้าวनावีรวัฒนารักษ์ โดย
ถูกจัดอยู่ในกลุ่มรุ่นรองอันดับ 2 เป็นผู้ที่เกิดระหว่างปี ชวด-ฉลู-ขาล-เถาะ พ.ศ. 2443-2446 (ประ
เมษฐ์ บุษยะชัย, 2543:39-40)

นั่ม

นั่ม เป็นตัวอูเหนา ละครกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ ได้เป็นครูละครพระองค์เจ้าสิงหนาทราช
ดุรงค์ฤทธิ์ ละครเจ้าพระยานรรัตน และ ได้เป็นครูครอบละครหลวงในรัชกาลที่ 5 (สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:165)

เนื่อง พันธุ์วิช

เนื่อง พันธุ์วิช ท่านได้ถวายตัวเป็นละครในวังสวนกุหลาบ จัดอยู่ในกลุ่มรุ่นรองอันดับ
3 ซึ่งเป็นผู้ที่เกิดระหว่างปีมะโรง-มะเส็ง-มะเมีย (พ.ศ.2447 - 2449) ท่านแสดงเป็นตัวพระ, ยักษ์ อยู่
ในความควบคุมของคุณท้าวनावีรวัฒนารักษ์ (ประเมษฐ์ บุษยะชัย, 2543:40)

บรรเทิงชวนหัว (เบี้ยว วัชรประหาส), หมั่น

หมั่นบรรเทิงชวนหัว (เบี้ยว วัชรประหาส) เดิมเป็นพันสนุกชวนเริง ต่อมาเป็นหมั่น
บรรเทิงชวนหัว ท่านเป็นโขนบรรดาศักดิ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) หมั่นบรรเทิงชวนหัว
(เบี้ยว วัชรประหาส) เป็นจำอวดหรือตลกโขน (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:54)

บัว

นายบัว เป็นตัววิเนนา ละครกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ ซึ่งมีกระบวนการรำดี ต่อมา ท่านได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2411) และเป็นครูละครสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:159,165)

บัว ท้าวสามนต์

บัว ท้าวสามนต์ เป็นหม่อมห้ามกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ (ต้นสกุลจักรกุล) ในรัชกาลที่ 3 ท่านมีชีวิตจนถึงรัชกาลที่ 5 บัวเป็นละครหลวง ตัวยืนเครื่องแสดงเป็นท้าวสามนต์ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 ในรัชกาลที่ 3 ไปเป็นหม่อมห้ามกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ครั้นถึงรัชกาลที่ 4 กลับมาเป็นครูละครหลวง เป็นผู้อำนวยการละครหลวงเวลาแสดงละครนอก (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:152)

บุญมี

นายบุญมี มีพี่ชายหรือน้องชาย ชื่อนายบุญยัง เจ้าของคณะละครนอก นายบุญมี มีลูกสาวถวายตัวเป็นละครหลวงรุ่นแรกในสมัยรัชกาลที่ 1 คือ มรกต พระลักษณะ นายบุญมี เป็นตัวละครนอกของคณะละครบุญยัง แสดงเป็นตัวนาง นายบุญมี มีความถนัดในการเสภา ตอนพลายแก้วไปตีเมืองเชียงทอง หรือ ตอนขุนแผนไปตีเมืองเชียงใหม่ นายบุญมีเป็นครูละครนาง ละครนอกมาด้วยกันกับครูบุญยัง ปราบกานามในคำไหว้ครูนายบุญยัง นายบุญมี เป็นปรมาจารย์ที่ฝึกหัดละครนอก สมัยรัตนโกสินทร์ ที่เล่นกันในชั้นหลังต่อมาท่านมีลูกศิษย์ คือ เจ้ากรับ ซึ่งเป็นนายโรงละครนอกที่มีชื่อเสียง โด่งดังในรัชกาลที่ 3 และรับช่วงมาจากครูบุญยัง ครูบุญมี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:137)

บุญยัง นายโรง

นายบุญยัง มีพี่ชายหรือน้องชาย ชื่อ นายบุญมี นายบุญยัง เป็น นายโรงละครนอก ครั้งรัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2325-2352) ต่อมาเล่นละครจนสร้างวัดได้ 1 วัด คือ วัดละครท่า อยู่ข้างหลังบ้านขมื่น จังหวัดธนบุรี ท่านเป็นครูฝึกหัดละครนอกที่เล่นกันในชั้นหลัง นายบุญยังเป็นคนมีโรคประจำตัว เวลาเล่นละครถึงบทของตนเมื่อจะลุกขึ้นรำ มักต้องยื่นยี่ดเสาโรงเพื่อพักก่อนแล้วจึงรำ พวกละครที่นับถือฝีมือนายบุญยังเลยจำมาเป็นท่าละคร โดยยี่ดเสาโรงอย่างนายบุญยัง

ละครของนายบุญยัง เป็นละครที่มีชื่อเสียงและเป็นที่นิยม เมื่อท่านเจ้าพระยาธรรมาธิเบศร์ (คุณ ต้นสกุล รัตนกุล) ที่สมุหนายกในรัชกาลที่ 2 ครั้งยังเป็นเจ้าพระยาพระคลังในรัชกาลที่ 1 ไปสร้างศาลาขึ้นที่บริเวณพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ท่านได้จัดให้มีงานฉลองศาลาพร้อมกับงานเทศกาลนมัสการพระพุทธบาท เมื่อวันแรม 1 ค่ำ เดือน 4 ปีเถาะ นพศกตรงกับวันเสาร์ที่ 11 มีนาคม พ.ศ. 2340 โดยหาละครของนายบุญยังไปเล่นฉลองศาลานายบุญยังแสดงละครนอกเรื่องสุวรรณหงส์ สอดคล้องกับที่ท่านสุนทรภู่ ได้โดยเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปนมัสการพระพุทธบาทในปีนั้น ยังได้กล่าวถึงละครนอกของนายบุญยังในนิราศพระบาทว่า นายบุญยังได้นำละครนอก เรื่องสุวรรณหงส์ไปแสดง นายบุญยังและนายบุญมีเป็นปรมาจารย์ผู้ฝึกหัดละครนอก สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เจ้ากรับ ซึ่งเป็นนายโรงละครนอกที่มีชื่อเสียงโด่งดังในรัชกาลที่ 3 ซึ่งนับว่าเป็นศิษย์รับช่วงคณะละครมาจากครูบุญยัง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:74-78)

ปราง, เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2

ปราง เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2 มีพระองค์ชายองค์หนึ่ง พระนามว่า เนตร หรือนก หรือ นุช ต่อมาเจ้าจอมมารดาปรางได้เป็นท้าววรจันทร์ในรัชกาลที่ 3 เจ้าจอมมารดาปราง เป็นนาฏศิลปินรุ่นใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 2 แสดงเป็นอิเหนา (รัตนมา มณีสิน, 2528:36)

ป้อม สีดา

ป้อม สีดา เป็นธิดาพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) สกุลอำมาตย์ ส่วนมารดาเป็นสกุลชาวสวนบางเขน ท่านเป็นนาฏศิลปินรุ่นกลาง ในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2325-2352) ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2338 ท่านได้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 1 มี พระธิดาองค์หนึ่ง ชื่อ พระองค์เจ้าหญิงเรไร (รัตน มณีสีน, 2528:28)

ประณีต

ประณีต ท่านเป็นโขนหลวงแสดงเป็นทศกัณฐ์ สังกัดคณะ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (รัตน มณีสีน, 2528 : 94)

ประดิษฐ์ บุนนาค

นายประดิษฐ์ บุนนาค เป็นบุตรพระยาประชาภิจักรจักร (แหม่ม) นายประดิษฐ์ บุนนาค เป็นโขนสมัครเล่น ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านแสดงเป็นเขน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507 : 24)

ประทีปรำ่า (เจียม เสวตเมษ), หลวง

หลวงประทีปรำ่า (เจียม เสวตเมษ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านเป็นครูรำ่าโคม (ชนิด อยู่โพธิ์, 2459 : 55)

ประทุม โอบายะวาทย์

นายประทุม โอบายะวาทย์ เป็นบุตรร้อยโท เทียม โอบายะวาทย์ และนางสายไหม โอบายะวาทย์ เกิดเมื่อวันที่ 8 กันยายน พ.ศ. 2474 อยู่บ้านเลขที่ 2578 ตำบลบ้านช่างหล่อ อำเภอ บางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร นายประทุมสำเร็จการศึกษาระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 เมื่อปี พ.ศ. 2481 ต่อมาได้สำเร็จการศึกษาระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2483 และได้สำเร็จการศึกษา ประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นกลาง เมื่อปี พ.ศ. 2484 นายประทุมรับราชการครั้งแรกตำแหน่ง ศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร สำนักนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ. 2493 และท่านเกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2534

นายประทุม โอบายะวาทย์ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังนี้

-5 ธันวาคม 2511	ได้รับ	เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย
-5 ธันวาคม 2517	ได้รับ	เบญจมาภรณ์มงกุฎช้างเผือก
-5 ธันวาคม 2518	ได้รับ	เหรียญจักรพรรดิมาลา

ประไพ สุวรรณะบุญย์

นางสาวประไพ สุวรรณะบุญย์ เป็นบุตร นายสนิทและนางสำลี สุวรรณะบุญย์ เกิดเมื่อวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2472 ตำบลบ้านช่างหล่อ อำเภอ บางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร นางประไพสำเร็จ การศึกษาระดับประถมศึกษาจากโรงเรียนหุตะวณิช โรงเรียนพิทยศึกษา และ โรงเรียนชมเฟื่องฟ้า เมื่อปี พ.ศ. 2481 ต่อมาสำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 จากโรงเรียน นาฏศิลป์เมื่อปี พ.ศ. 2490 นางประไพรับราชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กอง การสังคีต กรมศิลปากรเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2491 และท่านเกษียณอายุราชการ เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2533

นางประไพ สุวรรณะบุญย์ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังนี้

- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2513		เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย
- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2516		เหรียญจักรพรรดิมาลา
- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2517		เบญจมาภรณ์ช้างเผือก

ประภารำราย (ฉอ้อน โฆษกรนัฏ), ขุน

ขุนประภารำราย (ฉอ้อน โฆษกรนัฏ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468) ท่านเป็นครุฑรำโคม (ชนิด อยู่โพธิ์, 2459:55)

ประภารำราย (พราว เพ็ญกุล), ขุน

ขุนประภารำราย (พราว เพ็ญกุล) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468) ท่านเป็นครุฑรำโคม (ชนิด อยู่โพธิ์, 2459:55)

ประหาสบดี (ลำริด เนตรประหาส), ขุน

ขุนประหาสบดี (ลำริด เนตรประหาส) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468) ท่านเป็นจำอวด หรือตลกหลวง (ชนิด อยู่โพธิ์, 2459:53)

ปริก พระเอก

ปริก เป็นบุตรเจ้าพระยาพระคลัง (เจ้าพระยาพระคลัง หน) ปริกเป็นนาฏศิลป์รุ่นเล็ก ในรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325-2352) แสดงเป็นตัวหย่าหรั้น และอุณากรรณ ท่านอยู่มาจนถึงสมัย รัชกาล ที่ 4 (รัตนมา มณีสิน, 2528:29)

ปริง อีหนา

ปริง อีหนา เป็นละครสังกัดคณะเจ้าจอมมารดาอม ในกรมมหาราชวังบวรวิชัยชาญ ต่อมาได้เป็นครุฑระสมเด็จพระศรีสวสดีกัมพูชา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงรา ชานุภาพ, 2507:205)

เป้า, หม่อม

หม่อมเป้าเป็นหม่อมคนหนึ่งของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เป็นหลานของเจ้ากรับ นายโรงละครที่มีชื่อเสียงในรัชกาลที่ 3 และ รัชกาลที่ 4 จะเป็นธิดาของนายนวน เป็นบุตรเจ้ากรับหรือไม่ยังหาหลักฐานยืนยันไม่ได้ แสดงเป็นตัวเงาะได้ดีเยี่ยม จนได้ฉายาว่า เป้าเงาะ ลูกศิษย์ของท่านคือครูหมั่น (ครูมัลลิก คงประภัสร์) ซึ่งเรียกท่านว่า “หม่อมแม่เป้า” ต่อมาได้เป็นครูละครของคณะเจ้าขาว (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์) และเป็นครูละครของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ซึ่งต่อมาเป็นเจ้าของจอมมารดาแพ ในรัชกาลที่ 5 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:207)

เปลี่ยน

เปลี่ยน เป็นภรรยาเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ท่านแสดง เป็นท้าวสามนต์สังกัดละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ในสมัยรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2411) ต่อมาท่านได้เป็นครูละครเจ้าคุณจอมมารดาแพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:207)

เปลี่ยน , เจ้าแก้ว

เจ้าแก้วเปลี่ยนเป็นต้วนางประเสหรัน ในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิवालย์ ริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดงตอนอิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวงขั้บรำเมื่อไ้บบน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:202)

แปลก

แปลก เป็นครูละครนอก ละครพันทาง ในสังกัดละครในวังสวนกุหลาบของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:55)

ผั้น

ผั้น ได้ถวายตัวเป็นละครในวังสวนกุหลาบ ถูกจัดอยู่ในกลุ่มรุ่นใหญ่คือ คนที่เกิดปีจอ - ปีกุน(พ.ศ.2441-2442) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าวณารัตนารักษ์ (ประเมษฐ์ บุญชะชัย, 2543:39)

ผั้น โมรากุล

ผั้น โมรากุล เป็นละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) ท่านเข้ารับราชการที่กรมศิลปากรพร้อมกับนางสอาด แสงสว่างในปีพ.ศ. 2477 ท่านเป็นศิษย์ของเจ้าจอมมารดาเขียน หม่อมเครือ พระยานัฏกานูรักษ์ และคุณหญิงนัฏกานูรักษ์ นางผั้น โมรากุล มีความสามารถในการบวบรบด้วยไม้ทวนในการแสดงละครนอกเรื่องราชาธิราช ตอนสมิงพระรามอาสา แสดง ณ โรงละครแห่งชาติในเดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2495 ท่านได้ถ่ายทอดทำรำกระบวรบวบกำนี และพระเจ้ากรุงจีน (ง่วนสี โจ้วอ่องเต้) ท่านจะฝึกซ้อมกระบวรบวบไม้ทวนกับนางสอาด แสงสว่าง เสมอ บทบาทระหว่างสมิงพระรามกับกำนี ฝึกจรรยาตรี เตมียจิต กับปราณี ตำราญวงศ์ ในบทพระเจ้ากรุงจีน (ธนิต อยู่โพธิ์, 2509:4-5)

ผาด

ผาด ได้ถวายตัวเป็นละครในวังสวนกุหลาบ ถูกจัดอยู่ในกลุ่มรุ่นรองอันดับ 2 เป็นผู้ที่เกิดระหว่างปีชวด-ฉลู-ขาล-เถาะ (พ.ศ.2443-2446) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าวณารัตนารักษ์ (ประเมษฐ์ บุญชะชัย, 2543:40)

ผึ่ง

นายผึ่ง เป็นตัวนางวิยะดา ละครกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2367-2394) ได้เป็นครูละครสมเด็จพระเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาตำราจรรณภาพ, 2507:167)

แผน

นายแผน ได้รับเชิญให้มาสอนโยนในวังสวนกุหลาบ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2542:58)

พนิดา สิทธิวรรณ

นางพนิดา สิทธิวรรณ เดิมชื่อ นางสาวพินิดา สุนทรसनาน เป็นบุตรหมีนไฟเราะพจมาน (อาบ) กับนางกาวรณ สุนทรसनานนางพนิดาสำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาชั้นปีที่ 4 ทรงเรียนสตรีวัคระฆัง และสำเร็จการศึกษาระดับนาฏศิลป์ชั้นกลางปีที่ 2 ที่โรงเรียนนาฏศิลป์ ในปีพ.ศ.2480 นางพนิดารับราชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต เมื่อวันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ. 2493 ต่อมาได้รับตำแหน่งวิชาละครและละครดนตรี 7 (คำสั่งที่ 1009/24 ล.ว. 9 พ.ย. 2524)

นางพนิดา สิทธิวรรณได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังนี้

-5 ธันวาคม 2506	ได้รับ	เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย
-5 ธันวาคม 2511	ได้รับ	จักรดาภรณ์มงกุฎไทย
-5 ธันวาคม 2518	ได้รับ	เหรียญจักรพรรดิมาลา
- 5 ธันวาคม 2519	ได้รับ	ตรีดาภรณ์มงกุฎไทย
-5 ธันวาคม 2523	ได้รับ	ทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย

พ่วง

นายพ่วง เป็นโขนหลวง แสดงเป็นกุ่มภกรรณ สังกัดคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (รัตนา มณีสิน, 2528: 94)

พ่วง

นายพ่วง เป็นตัวเงาะละครเจ้าจอมมารดาอัมพา ได้เป็นครูละครเจ้าจอมมารดาจันในรัชกาลที่ 5 ละครพระยาพิชัยสงคราม (อ่า) ในรัชกาลที่ 5 และเป็นครูละครนอกอีกหลายโรง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:166)

พิน

พิน เกิดปีมะเส็ง (พ.ศ.2448) เป็นน้ำสาวของคุณครูฉลาด พุกลานนท์ ตัวหนูมานกรม ศิลปากร พินได้ถวายตัวเป็นละครในวังสวนกุหลาบ จัดอยู่ในกลุ่มรุ่มรองอันดับ 3 ผู้ที่เกิดระหว่าง ปีมะโรง – มะเส็ง- มะเมีย (พ.ศ.2442-2449) ท่านมีชื่อเสียงว่าเป็นโขนผู้หญิง ตัวหนูมาน กรม ศิลปากร (ประเมษฐ์ บุณยะชัย, 2543:40)

พิน

พิน เป็นตัวอินทรชิต ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2411) และเป็นผู้อำนวยการละครหลวงเวลาเล่นเรื่องรามเกียรติ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:153)

พิน หรือ อำพัน พระเอก

พิน หรือ อำพัน เป็นธิดาของพระยารัตนาพิพิธ (สน ต้นตระกูล สนธิรัตน์) สมุหนายก รัชกาลที่ 1 อำพันแสดงเป็นอิเหนาคู่กับเอม เป็นบุตรพระยาจักรราชมนตรี ซึ่งแสดงเป็นนางเอก อำพันเป็นนาฏศิลปินรุ่นเล็กในสมัยรัชกาลที่ 1 ระหว่าง พ.ศ.2325-2352 (รัตนา มณีสิน, 2528:28)

พลับ จินตะหรา

พลับ จินตะหรา เป็นบุตรเจ้าพระยาศรีสุรราช พลับจิ้น ถวายตัวทำราชการเป็นหม่อม ละครในพระบัณฑูรน้อย (สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาานุรักษ์) ซึ่งต่อมาพระองค์ได้ เป็นกรมพระราชวังบวรมหาเสนาานุรักษ์ ในรัชกาลที่ 2 หม่อมพลับ จินตะหรา มีพระองค์เจ้า 1 พระองค์ คือ พระองค์เจ้ารัชนิกร (ต้น ตระกูลรัชนิกร) เป็นราชเป็นบุตรองค์ที่ 35 ในกรม พระราชวังบวรมหาเสนาานุรักษ์ (รัตนา มณีสิน, 2528:30)

หม่อมพลับ จินตะหรา มีพี่น้อง 6 คน คือ

1. สาหร่าย เป็นหญิง ได้เป็นเจ้าจอมอยู่งานพระสนมในรัชกาลที่ 2 ไม่มี
พระองค์เจ้า
2. ช้าง เป็นชาย ต่อมาเป็นหลวงศรีสมบัติในรัชกาลที่ 2
3. นก เป็นชาย ต่อมาเป็นพระยาอภัยภักดีจางวางกรมหมอ
ในรัชกาลที่ 3
4. พลับจิ้น เป็นหญิง
5. ภู เป็นชาย ถวายตัวราชการได้เป็นจางวางมหาดเล็กในรัชกาลที่ 3
6. ปีกษ์ เป็นชาย

พลับ จินตะหระ ได้ถวายตัวเป็นละครรุ่นเล็กในรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325-2352) แสดงเป็น
นางจินตะหระ (รัตนมา มณีสิน, 2528:30)

พำนักนิกร (เคลือบ โกสุม), ขุน

ขุนพำนักนิกร (เคลือบ โกสุม) ต่อมาเป็นพระพำนักนิกร ขุนพำนักนิกร (เคลือบ โกสุม)
เป็นโขนบรรดาศักดิ์ ท่านเป็นครูยักษ์ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:51)

พิไล พรหมณัพันธ์

นางพิไล พรหมณัพันธ์ เกิดเมื่อวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2476 อยู่บ้านเลขที่ 5 เขียน
นิเวศน์ ถนนพระสุเมธู ตำบลบางลำภู จังหวัดพระนคร

นางพิไลพรหมณัพันธ์ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ดังนี้
-5 ธันวาคม 2499 เหรียญทวิตรียาภรณ์ช้างเผือก

พุ่ม กั้นจะหนา

พุ่ม กั้นจะหนา เป็นบุตรี พระยาไกรเพ็ชรรัตนสงคราม (ทองดี) พระยานครสวรรค์และ
เป็นพี่สาวหรือน้องสาวของเจ้าจอมมารดาแย้ม ท่านได้ถวายตัวเป็นหม่อมละครในรัชกาลที่ 2 (พ.ศ.
2352-2367) ต่อมาในรัชกาลที่ 3 โปรดให้เป็นพนักงานสวดมนต์ ครั้งรัชกาลที่ 4 โปรดให้เป็นครู
ละครหลวง พุ่ม เป็นตัวนางกั้นจะหนา ท่านอยู่มาจนถึงรัชกาลที่ 5 โปรดให้ท่านเป็นเฒ่าแก่ ท่าน

ถึงอนิจกรรม เมื่อเดือน 8 แรม 14 ค่ำ จ.ศ. 1240 ตรงกับวันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2421 อายุ 73 ปี
(รัตนมา มณีสิน, 2528:37)

พุ่ม, เจ้าจอมมารดา

เจ้าจอมมารดาพุ่ม เป็นตัวนางลิกู ในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่สวนศิวาลัยริมประตูแดงราชกิจ เมื่อ
วันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2440 ในการแสดงครั้งนี้ แสดงตอนอิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาห และตอน
บวงสรวงขัณฑ์เมื่อใช้บน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:202)

เพ็ญ

นายเพ็ญ เป็นตัวนางวิยะดา ละครกรมหลวงรักษมเรศร์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2367-
2394) ได้เป็นครูละครกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส แล้วไปเป็นครูละครของสมเด็จพระนโรดมที่กรุง
กัมพูชา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:167)

เพ็ญ พระราม

เพ็ญ พระราม เป็นบุตรพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ต่างมารดากับ ป้อมสีดา ได้เป็นเจ้า
จอมมารดาละครในรัชกาลที่ 2 ท่านมีชีวิตสืบมาจนถึงรัชกาลที่ 4 เพ็ญ ถวายตัวเป็นละครหลวง
นาฏศิลป์รุ่นกลางเป็นพระเอกละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 1 ท่านแสดงเป็นพระราม นางบาทยัน
บทบาทของท่านดีแต่รูปพรรณและหน้าตาไม่งาม ท่านจะสวมหัวโขนในขณะที่แสดง ต่อมาท่าน
เป็นครูละครของคณะละครกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ ต้นสกุล กุญชร (รัตนมา มณีสิน, 2528:28)

เพราะ สามสูตร

เพราะ สามสูตร หรือ หม่อมเพราะพันธ์ ณ อุธยาในหม่อมเจ้าเวียนขวา จักรพันธ์ เพราะ สามสูตร หรือ หม่อมเพราะพันธ์ ณ อุธยาได้ถวายตัวเป็นละครในวังสวนกุหลาบ จัดอยู่ในกลุ่มรุ่น รองอันดับ 3 คือ ผู้ที่เกิดระหว่างปีมะโรง - มะเส็ง - มะเมีย (พ.ศ.2447-2449) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าวनावีรรคณารักษ์ ท่านแสดงในบทบาทตัวพระ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:41)

เพื่อน

เพื่อน ท่านเป็นนาฏศิลปินรุ่นเล็ก ปลายรัชกาลที่ 2 (พ.ศ.2352-2367) ไม่มีหลักฐานในด้านการแสดงละคร เป็นครูละครรุ่นเดียวกับทับทิม และจัน (รัตนา มณีสิน, 2528:39)

ไพจิตรนันทการ (ทองแถม สุวรรณภารต), หลวง

หลวงไพจิตรนันทการ (ทองแถม สุวรรณภารต) เป็นบุตรพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และนางพวง หลวงไพจิตรนันทการ (ทองแถม สุวรรณภารต) เป็นโขนสมัครเล่นในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) แสดงเป็นตัวนาง (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:25) คือนางเบญจกาย และแสดงเป็นตัวพระลักษมณ์ ท่านรับราชการอยู่แผนกคลัง สำนักพระราชวัง (เฉลิม เสวตนันท์, 2511:191)

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เพื่อน

นายเพื่อนเป็นตัวนางเอกละครกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2367-2394) ได้เป็นครูละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง แล้วขึ้นไปเป็นครูละครของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ที่เมืองเชียงใหม่ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:167)

พื่อนฎกแบบ, หลวง

หลวงพื่อนฎกแบบ เป็นครูถึง เป็นผู้ติดตามประดิษฐ์ทำชาเลื่อง นอนกลิ้งเกลือกฝุ่น ทำยกขาข้างอย่างหมี ทำเช็ดสัตว์กับต้นไม้ ทำเดินยกขาอย่างหมี เพื่อฝึกเป็นชมพูพานให้แก่ชายเฉลิมเสวตนั้นนท์ (เฉลิม เสวตนั้นนท์, 2422:185)

เฟื่อง คำเสนาะ

นางสาวเฟื่อง คำเสนาะ ถวายตัวเป็นละครวังสวนกุหลาบ รุ่นรองอันดับ 4 คือผู้ที่เกิดระหว่างปี มะแม-ปีวอก (พ.ศ.2450-2451) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าววรณารักษ์ (ประเมษฐ์ บุษยะชัย, 2543:41)

ภรตกรรมโกศล (มงคล สุมณัญญ์), หลวง

หลวงภรตกรรมโกศล (มงคล สุมณัญญ์) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468) เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ในกรมมหรสพ ในสมัยรัชกาลที่ 6 (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495 : 51)

ภัทภรณ์ มงคลอุปถัมภ์

นางภัทภรณ์ มงคลอุปถัมภ์ เดิมชื่อนางสาวภัทภรณ์ ปัทมณี เป็นบุตรธิดาทั้ง และนางบำรุง ปัทมณี เกิดเมื่อวันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2467 ตำบลวัดบวรนิเวศ อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร นางสาวภัทภรณ์ ปัทมณี ได้สมรสกับนายวิวัฒน์ มงคลอุปถัมภ์ อยู่บ้านเลขที่ 43 บวรรังสี ตรีถาวรรังษี อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร นางภัทภรณ์ สำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาจาก โรงเรียนปรางกรวิทยาและโรงเรียนศิลปากร เมื่อปีพ.ศ. 2485 ต่อมาสำเร็จการศึกษาระดับหลักสูตร 4 ปีจากโรงเรียนสังคีตศิลป์เมื่อปีพ.ศ. 2486 นางภัทภรณ์ เข้ารับราชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2486 และนางภัทภรณ์ มงคลอุปถัมภ์ ได้เกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2528

ภู่

นางสาวภู่ เป็นตัวหนุมาน ได้เป็นครุละครหลวง ในรัชกาลที่ 4 ระหว่างปีพ.ศ. 2394-2411 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:153)

ภู่ สีดา

ภู่ สีดา เป็นบุตรของนางเอียงวิเศษ รัชกาลที่ 1 พระราชทานลูกสาวและแม่แต่สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทั้งสองอยู่ในพระบรมมหาราชวัง นางเอียงจึงเป็นนายวิเศษปากบตรในพระบวรราชวังบวรฯ และภู่เป็นเจ้าจอมมารดาต่อมาได้สมคบกับคนร้าย 2 คน ปลอมแปลงเป็นหญิงวิเศษเข้าไปจะทำร้ายสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแต่ไม่สำเร็จ ภู่ สีดาจึงได้รับพระราชทานอาชญาสิ้นชีวิตพร้อมกับนางเอียงมารดา (รัตนามณีสิน, 2528:27)

ภู่ อีหนา

ภู่ อีหนา ท่านเป็นเจ้าจอมมารดาในกรมพระ ราชวังบวรมหาเสนาอนุรักษ์ ในรัชกาลที่ 2 มีพระโอรสคือ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ (ต้นสกุล รongทรง) ภู่ เป็นละครหลวงรุ่นเล็กในรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2 ได้เป็นตัวอีหนา และเป็นเจ้าจอมมารดาในกรมพระราชวังบวรมหาเสนาอนุรักษ์ ในรัชกาลที่ 2 และเป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 4 (รัตนามณีสิน, 2528:30)

มรกต พระลักษมณ์หรือมังกู

มรกต พระลักษมณ์ เป็นลูกสาวนายบุญมี ท่านถวายตัวเป็นละครหลวง นาฏศิลป์รุ่นกลางในรัชกาลที่ 1 เป็นนางเอกสังกัดคณะนายบุญยัง ท่านแสดงเป็นตัวพระลักษมณ์ และตัวอื่น ๆ รูปพรรณหน้าตาท่านไม่งาม แต่บทรบชาติ (รัตนามณีสิน, 2528:28)

มั่ง

นายมั่ง เป็นตัวนางบุษบาละครกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2367-2394) ได้เป็นครุละครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:167)

มาลัย หย้าหรีน

มาลัย หย้าหรีน เพศหญิง ท่านมีน้องสาวชื่อจอมจัน และมีน้องชายชื่อ พระอภัยสุรินทร์ (ข้า) เจ้ากรมตำรวจพลพันซ้ายในรัชกาลที่ 4 มาลัย เป็นข้าในสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาดย์ พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 4 คู่กับอ้อม หย้าหรีน เคยแสดงเป็นตัวหย้าหรีน และอิเหนา และแสดงเป็นพระสังข์ในชั้นหลังเมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอก ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ท่านได้เป็นท้าววรจันทร์ อยู่มาจนถึงรัชกาลที่ 5 ท้าววรจันทร์(มาลัย) เจ็บป่วยทุพพลภาพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4 เป็นท้าววรจันทร์และเลื่อนเป็นท้าววรคณานันท์ ในสมัยรัชกาลที่ 5 และทรงยกท้าววรจันทร์ (มาลัย) ขึ้นเป็นกิตติมศักดิ์ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นท้าววรคณานันท์อภัยพันตรปตานีเป็นใหญ่กว่าท้าวนางทั้งปวง ท่านถึงอสัญกรรม เมื่อ พ.ศ. 2429 ในรัชกาลที่ 5 (รัตนมาลี, 2528 : 36)

มี บุษบา

มี บุษบา เป็นเจ้าจอมมารดาในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ รัชกาลที่ 2 (พ.ศ.2352-2367) มีพระโอรส คือ พระองค์เจ้าชายสุทวอนท่านแสดงเป็นบุษบา จัดอยู่ในละครหลวงรุ่นเล็กในรัชกาลที่ 1 (รัตนมาลี, 2528:30)

เมือง

นายเมือง เป็นตัวนางบุษบาละครกรมหลวงรักษารณเรศร์ได้เป็นครุละครกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507 : 166)

ยงเยี่ยงครู (แป๊ะ), ขุน

ขุนยงเยี่ยงครู (แป๊ะ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ (ครูผู้ช่วยรุ่น 1) ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468) ท่านเป็นครูพระ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:52)

แยบเยี่ยงคง (โหมด จารุณัฐ), พระ

พระแยบเยี่ยงคง (โหมด จารุณัฐ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468) ท่านเป็นครูยักษ์ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:52)

ราชภรตเสน (ไหว ภิมณัฐ), หมื่น

หมื่นราชภรตเสน (ไหว ภิมณัฐ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ (ครูผู้ช่วยรุ่น 2) ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468) เป็นครูพระ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:53)

ราชนนทิการ (จันท์ ประหาส), หมื่น

หมื่นราชนนทิการ (จันท์ ประหาส) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ (ครูผู้ช่วยรุ่น 2) ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468) เป็นจำอวดหรือตลกโขน (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:53)

ราชอักษร (ใช้), พระยา

พระยาราชอักษร (ใช้ อัครักษ์) เป็นบุตรหลวงธรรมากรำจัด (เทียม) พระยาราชอักษร (ใช้ อัครักษ์) เป็นโขนสมัครเล่นในสมัยรัชกาลที่ 6 ระหว่างพ.ศ. 2453-2468 (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:25)

รามภรตศาสตร์ (ยม มงคลนัฏ), หลวง

หลวงรามภรตศาสตร์ (ยม มงคลนัฏ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ (ครูผู้ช่วยรุ่น 2) ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านเป็น ครูยักษ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:53)

รำถวายกร (สาย สายะนัฏ), หลวง

หลวงรำถวายกร (สาย สายะนัฏ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ (ครูผู้ช่วยรุ่นที่ 1) ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านเป็น ครูยักษ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:54)

รุ่ง

นายรุ่ง เป็นตัวนางเอกละคร เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ต่อมาได้เป็นครุนางเป็นครูกู้กับครุทองอยู่ในรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367) ท่านเป็นครูละครหลวงสังกัดคณะเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี ซึ่งเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีจะรับบทพระราชานิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ไปลองซ้อมกระบวนรำโดยให้นายรุ่งและนายทองอยู่ ช่วยกันแก้ไขกระบวนรำหากขัดข้อง เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีก็กราบทูลขอให้แก้ไขบทเพื่อให้กระบวนทำรำสวยงาม นายรุ่งและนายทองอยู่ หัดละครที่หลวงที่โรงละครริมต้นสน (อยู่หน้าประตูพรหมศรีสวัสดิ์ ตรงที่สร้างหอธรรมสังเวช เมื่อรัชกาลที่ 4) แล้วไปซ้อมถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) ทอดพระเนตร ทรงดีเตียนแก้ไขกระบวนทำรำจึงยุติ ท่านอยู่จนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:149-150)

เรื่อง

เรื่อง เป็นตัวนางสุกัลยาณี ละครผู้หญิงของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในสมัยรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2411) ได้เป็นครูละครนางของสมเด็จพระนโรดมที่กัมพูชา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:168)

เรื่อง

เรื่อง เป็นนาฏศิลป์ป็นรุ่นกลางในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2325-2352) เป็นตัวนางของละครหลวง เรื่อง สอนละครรุ่นเล็กในรัชกาลที่ 1 และเป็นครูละครของเจ้าจอมมารดาจุฑาจันทร์เล็ก ในรัชกาลที่ 2 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:138)

ละม้าย, เจ้าจอมในรัชกาลที่ 5

เจ้าจอมละม้าย เป็นบุตริพระยาอนุชิตชาญไชย (พึ้ง) แห่งสกุลสุวรรณทัต และเป็นพี่สาวของเจ้าจอมจำเริญ เกิดเมื่อประมาณ ปีพ.ศ. 2399 ท่านมีอายุยืนยาวจนถึงรัชกาลที่ 4 เจ้าจอมละม้ายเป็นละครหลวงในรัชกาลที่ 4 ขึ้นเด็กคู่กับเจ้าจอมมารดาสาย ต่อมาถวายตัวเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5 ท่านได้รับเชิญให้เข้ามาสอนในวังสวนกุหลาบในฐานะครูพิเศษ ได้ถ่ายทอดทำรำของตัวเอก และชุดเบิกโรงละครหลวง เช่น นุญฉายกิ่งไม้เงินทอง ทำรำชุดฝรั่งคู่ บั้นปลายชีวิตของท่านมีปัญหาเรื่องสายตาเนื่องจากตามองไม่เห็นและเดินไม่ได้ ได้แต่นั่งสอนและจับทำท่านถึงอนิจกรรม เมื่อวันที่ 19 มีนาคม พ.ศ.2476 (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543 : 37)

ลำไย

นางลำไย เป็นน้องลิ้นจี่ ทศกัณฐ์ นางลำไย เป็นตัวนางบาทย์น ในสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิลาลัย ริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดงตอนอิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวงขั้บรำเมื่อไ้ข้บ ท่านได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และได้เป็นเถ้าแก่ในเวลาต่อมา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:199-200)

ลิ้นจี่

ลิ้นจี่ เป็นทศกัณฐ์มีชื่อเสียงในสมัยรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2411) ท่านเป็นครูละครของเจ้าจอมมารดาจัน(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:192-193)

ลูกจันทร์

ลูกจันทร์ เป็นบุตรเจ้าสุก ชาวหลวงพระบาง ในรัชกาลที่ 1 และได้เป็นเจ้าจอมมารดาใน สมัยรัชกาลที่ 2 มีธิดา 1 พระองค์ คือ พระองค์คือ พระองค์เจ้าหญิงแม่น้เงิน ลูกจันทร์ได้ถวาย ตัวเป็นนาฏศิลป์รุ่นเล็กในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยเจ้าสุกบิดาได้นำมาถวายตัวตั้งแต่อายุ 8 ขวบ พร้อมกับน้องสาวอีก 2 คน โดยฝึกหัดเป็นตัวนางวิยะดา เมื่อสิ้นรัชกาลที่ 1 ท่านมีอายุ 11-12 ปี ครั้นในสมัยรัชกาลที่ 2 ท่านได้ฝึกหัดเป็นตัวนางมะเดही ลูกจันทร์ เป็นครูละครหลวงตั้งแต่ รัชกาลที่ 4 มาจนถึงรัชกาลที่ 5 และเป็นครูละครของเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ท่านถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันเสาร์ แรม 1 ค่ำ เดือน 3 ปีชวด สัมฤทธิศก (ตรงกับวันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2431) รวมอายุ 90 ปี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระองค์เจ้าแม่น้เงินเป็นผู้จัดการศพให้ท่าน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507: 138)

ลูกอิน

ลูกอิน เป็นน้องสาวเจ้าจอมมารดาลูกจันทร์ในรัชกาลที่ 2 (รัตน มณีสิน, 2528 : 36)

เล็ก

เล็ก เป็นตัวนทก ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2411-2453) ต่อมาได้เป็น ท้าวโศภานีเวศน์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:193)

เล็ก สักคามาระตา

เล็ก สักคามาระตา เป็นละครสังกัดคณะเจ้าจอมมารดาเอมในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ต่อมาได้เป็นครูละครสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ กัมพูชา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:205)

เลิศระบำพรรค (จำปี หิรัณยรัชต์), หมื่น

หมื่นเลิศระบำพรรค (จำปี หิรัณยรัชต์) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ (ครูผู้ช่วยรุ่นที่ 2) ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านเป็นครูยักษ์ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:53)

เลมียด

เลมียด เกิด ปีชวด (พ.ศ.2443) ได้ถวายตัวเป็นละครหลวงในวังสวนกุหลาบ ถูกจัดกลุ่มอยู่ในรุ่นรองอันดับ 2 คือผู้ที่เกิดระหว่างปีชวด- ฉลู - ขาล- เถาะ (พ.ศ.2443-2446) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าวनावีรณารักษ์ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:40)

วงฉายเจ็ด (วง วิบูลยัญญ), ขุน

ขุนวงฉายเจ็ด (วง วิบูลยัญญ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ (ครูผู้ช่วยรุ่นที่ 2) ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านเป็นครูพระ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:53)

วัน, ท้าว

ท้าววัน ท่านเป็นตัวนางประเศหรัน ละครหลวงในรัชกาลที่ 5 (รัตน มณีสิน, 2528:50)

วัน, หม่อม

หม่อมวันเป็นตัวนางเอก ได้เป็นครูละครท้าวราชกิจวัตร และเป็นครูกรมมหรสพ (รัตน มณีสิน, 2528:52)

วิสูตรอัศตร (คล้าย บุนนาค), หลวง

หลวงวิสูตรอัศตร (คล้าย บุนนาค) เป็นบุตรเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ) หลวงวิสูตรอัศตร (คล้าย บุนนาค) เป็นโขนสมัครเล่นในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านแสดงเป็นหนุมาน (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:23)

วิไลวงวาด (คุณ กานตะนันท์), ขุน

ขุนวิไลวงวาด (คุณ กานตะนันท์) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ (ครูผู้ช่วยรุ่นที่ 2) ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านเป็นครูนาง (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:52)

วีระยุทธ ประดับพลอย

นายวีระยุทธ ประดับพลอย เดิมชื่อ ประสพ ประดับพลอย เป็นบุตรนายเป็นบุตร ประดับพลอยและนางประภา ประดับพลอย อยู่บ้านเลขที่ 124/41 ซอยเรวัติ ถนนติวานนท์ อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี

นายวีระยุทธ สำเร็จการศึกษาประถมศึกษาปีที่ 4 โรงเรียนบำรุงวิทยา แล้วศึกษาต่อโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร สำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรประโยคครูมัธยมศึกษา (ป.ป.ช.) เริ่มรับราชการเมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2508 ในตำแหน่งศิลปินจัตวา นายวีระยุทธ ประดับพลอยเป็นครูชั้นในวิทยาลัยนาฏศิลป์ เกษียณอายุเมื่อวันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2547

เวณิกา บุนนาค

นางสาวเวณิกา บุนนาค เป็นบุตรนายประสิทธิ์ บุนนาค และนางสาคร มุสิกะนันท์ (นามสกุลเดิม) เกิดเมื่อวันที่ 5 มกราคม พ.ศ. 2489 อยู่บ้านเลขที่ 727/42 ซอยวัดใหม่ยายมอญ ถนนอิสรภาพ อำเภอบางกอกน้อย จังหวัดกรุงเทพมหานคร

นางสาวเวณิกา สำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 4 ที่โรงเรียนช่างดาครู้คอนแวนต์ สำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรนาฏศิลป์ชั้นสูงที่โรงเรียนนาฏศิลป์และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี ศึกษาศาสตรบัณฑิต (เอกนาฏศิลป์ไทย) จากวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษานางสาวเวณิกา บุนนาค เริ่มรับราชการนาฏศิลป์ที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ ตำแหน่งครูตรี ในวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2510

นางสาวเวณิกา บุนนาคเกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ 5 มกราคม พ.ศ. 2549 กรมศิลปากรได้เชิญเป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนวิชานาฏศิลป์ วิทยาลัยนาฏศิลป์

แหวจักร จักรพันธ์, หม่อมเจ้า

หม่อมเจ้าแหวจักร จักรพันธ์ ในพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุพงษ์จักรพรรดิ เป็นโขนสมัครเล่นในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านเป็นตัวละคร (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:23)

ศิลา, หม่อม

หม่อมศิลา เป็นตัวอักษร ละครหลวงสังกัดคณะละครเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ ซึ่งในขณะนั้นยังเป็นพระยาเพชรบุรี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:195)

ศรีอาภรณ์ น้ำทิพย์

นางศรีอาภรณ์ น้ำทิพย์ เดิมชื่อ นางสาวศรีอาภรณ์ อุปถัมภ์ภานนท์ เป็นบุตรนายทองโปรง อุปถัมภ์ภานนท์ และนางชื่นจิตต์ อุปถัมภ์ภานนท์ เกิดเมื่อวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ.2473 ตำบลบ้านหมด อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร

นางศรีอาภรณ์ สำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาจากโรงเรียนสงวนศรีศึกษา โรงเรียนเจริญราษฎร์วิทยา โรงเรียนมหาพฤฒาราม เมื่อปีพ.ศ. 2482

นางศรีอาภรณ์ รัชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินสำรอง แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีตกรมศิลปากร เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2491

นางศรีอาภรณ์ น้ำทิพย์ ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ดังนี้

- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2499 เหรียญทองช่อกเฟือก
- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2511 เบญจมาภรณ์ช่อกเฟือก
- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2514 จัตุภรณ์มงกุฎไทย
- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2518 เหรียญจักรพรรดิมาลา

ศรี จินตะหรา

ศรี เป็นธิดาพระยาจันทบุรี เป็นนาฏศิลปินรุ่นเล็ก ในสมัยรัชกาลที่ 1 แสดงเป็นตัวนางจินตะหรา (รัตนา มณีสิน, 2528:29)

ศรีนัจจวิสัย (ปู่ย ภูเขาชีวะ), หลวง

หลวงศรีนัจจวิสัย (ปู่ย ภูเขาชีวะ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ (ครูผู้ช่วยรุ่นที่ 2) ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านเป็นครูพระต่อมาท่านเป็นครูในแผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:53)

ศรี สีดา

ศรี สีดา หรือเจ้าคุณพิ เป็นบุตรเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (บุญรอด ต้นสกุล บุญยรัตพันธุ์) เมื่ออายุ 12 ปี พระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 พระราชทานให้เป็นคู่คานาหงันแด่สมเด็จพระนางเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (รัชกาลที่ 2) พ.ศ.2320 ศรี สีดา เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2 มีพระธิดา 2 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าจักรจันและพระองค์เจ้าบุปผา แต่ทั้ง 2 พระองค์สิ้นพระชนม์ก่อนมมารดา ศรี สีดาเป็นนาฏยศิลป์รุ่นใหญ่ (รัตน มณีสิน, 2528:28)

ศรี หมู่หงส์

ศรี หมู่หงส์ เกิดปีกุน (พ.ศ.2453) ต่อมาเป็นภรรยาของนายจวง จันทรังคณา ศรี หมู่หงส์ ได้ถวายตัวเป็นละครหลวงวังสวนกุหลาบรุ่นเล็ก คือผู้ที่เกิดหลังปีวอก (พ.ศ.2451) ท่านได้รับการถ่ายทอดท่ารำจากละครรุ่นพี่ รุ่นใหญ่ และรุ่นกลาง อยู่ในความควบคุมของคุณท้าววรณารักษ์ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:41)

สงวน โภคานนท์

สงวน โภคานนท์ ได้ถวายตัวเป็นนางละครหลวงในวังสวนกุหลาบ จัดอยู่ในกลุ่มรุ่นรองอันดับ 3 คือผู้ที่เกิดระหว่างปีมะโรง-มะเส็ง-มะเมีย (พ.ศ.2447-2449) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าววรณารักษ์ ท่านแสดงบทบาทตัวนาง (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:40)

สมบุญ, หม่อม

หม่อมสมบุญ ท่านเป็นหม่อมในหม่อมเจ้ากิตติเดชจร สุขสวัสดิ์ หม่อมสมบุญได้ถวายตัวเป็นละครในวังสวนกุหลาบ จัดอยู่ในกลุ่มรุ่นรองอันดับ 3 ผู้ที่เกิดระหว่างปีมะโรง-มะเส็ง-มะเมีย (พ.ศ.2447-2449) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าวณารัตนารักษ์ท่านแสดงเป็นตัวพระและเจ้าเงาะ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:40)

สมสมร สืบนุสนธิ

นางสมสมร สืบนุสนธิ เดิมชื่อ นางสาว สมสมร เศรษฐเป็นบุตร เป็นบุตรีนายชุ่มหิ สเศรษฐเป็นบุตร และนางเพ็ญ เศรษฐเป็นบุตร เกิดเมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม 2471 ที่ถนนจักรวรรดิ อำเภอสัมพันธวงศ์ พระนคร อยู่บ้านเลขที่ 318/32 ตำบลบางอ้อ อำเภอบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี

นางสมสมร สำเร็จการศึกษาระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ที่โรงเรียนจักรเพชร เมื่อปีพ.ศ. 2483 และได้สำเร็จการศึกษาระดับชั้นกลางปีที่ 3 เมื่อปีพ.ศ. 2491

นางสมสมร สืบนุสนธิ เข้ารับราชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินจัตวา กรมศิลปากร สำนักนายกรัชมุนตรี

สร้อยทอง ชื่นศิริ (กาญจนลดา)

สร้อยทอง ชื่นศิริ(กาญจนลดา) เป็นบุตรีหลวงรุ่งโรจน์ ประทีปฉาย (สมบูรณ์ ฤทธิจรงค์) และนางซ้อย ฤทธิจรงค์ เกิดเมื่อปีมะโรง ตรงกับพ.ศ.2447 สร้อยทอง ชื่นศิริได้ถวายตัวเป็นละครในวังสวนกุหลาบ จัดกลุ่มอยู่ในรุ่นรองอันดับ 3 เป็นผู้ที่เกิดระหว่างปีมะโรง-มะเส็ง-มะเมีย (พ.ศ. 2447-2449) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าวณารัตนารักษ์ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:40) ท่านแสดงเป็นตัวพระ เป็นตัวนายโรงพ่อ คือ ตัวพระผู้ใหญ่ เช่น กษัตริย์หรือเจ้าเมือง เช่น ท้าวสามนต์ ในเรื่องสังข์ทอง ท้าวแสนนุราชในเรื่องกาวิ ท้าวพิชัยนุราชในเรื่องมณีพิชัย ท้าวพรหมทัตในเรื่องจันทกนิรี เป็นต้น และแสดงในบทพระรอง

สนิทธราชการ (สมบุญ ศิรินทร), พระ

พระสนิทธราชการ (สมบุญ ศิรินทร) เป็นบุตรพระยาศิรินทรเทพสัมพันธ์ พระสนิทธราชการ (สมบุญ ศิรินทร) แสดงเป็นเขน (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:24)

สมิตประหาสกร (เจิม นาคมาลัย), หมื่น

หมื่นสมิตประหาสกร (เจิม นาคมาลัย) เป็นโขนบรรดาศักดิ์แสดงเป็นจำอวดหรือตลกหลวงต่อมาเป็นหมื่นขับคำหวาน เนื่องจากไปทางขับเสภา (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:54)

สืบพงษ์ สิริสุขะ

นางสืบพงษ์ สิริสุขะเดิมชื่อ นางสาว สืบพงษ์ รุ่งเรืองสิทธิ์ เป็นบุตรนายสินธุ์ รุ่งเรืองสิทธิ์ และนางสรรค์ รุ่งเรืองสิทธิ์ เกิดเมื่อวันที่ 11 กุมภาพันธ์ 2468 ที่ตำบลรองเมือง อำเภอปทุมวัน จังหวัดพระนคร นางสาว สืบพงษ์ รุ่งเรืองสิทธิ์ได้สมรสกับนายวิชัย สวัสดิ์เกียรติ

นางสืบพงษ์ สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 ที่โรงเรียนโพธิ์ตัด เมื่อปีพ.ศ.2475 และสำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาปีที่ 6 ที่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ เมื่อปีพ.ศ. 2482

นางสืบพงษ์ สิริสุขะรับราชการครั้งแรกตำแหน่ง ศิลปินจัตวา กรมศิลปากร กระทรวงสำนักนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 1 มีนาคม 2489 ต่อมาได้รับตำแหน่ง ศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร สำนักนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 1 มีนาคม 2487

สมัย

สมัยได้ถวายตัวเป็นละครท่านได้ถวายตัวเป็นนางละครในวังสวนกุหลาบ จัดอยู่ในกลุ่มรุ่นใหญ่ คือคนที่เกิดในปีจอ-ปีเถาะ (พ.ศ. 2441-2442) ท่านแสดงเป็นตัวท้าวสามนต์ในละครเรื่องสังข์ทองอยู่ในความควบคุมของคุณท้าวณารัตนารักษ์ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:39)

สมานประหาสกิจ (แคล้ว วัชโรมล), ขุน

ขุนสมานประหาสกิจ (แคล้ว วัชโรมล) เป็นโขนบรรดาศักดิ์แสดงเป็นจำอวดหรือตลก
หลวง (ธนิต อยู่โพธิ์, 2495:54)

สนุกชวนเริง (หออ เรียงเนตร), ขุน

ขุนสนุกชวนเริง (หออ เรียงเนตร) เป็นโขนบรรดาศักดิ์แสดงเป็นจำอวดหรือตลกหลวง
(ธนิต อยู่โพธิ์, 2495:54)

สังวาลย์, เจ้าจอมมารดา

เจ้าจอมมารดาสังวาลย์แสดงเป็นตัวนางผู้รับสั่ง ในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิवालย์
ริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดง ตอน อิเหนา
เข้าเฝ้าท้าวดาหา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:202)

สัมฤทธิ์

สัมฤทธิ์เป็นเจ้าจอมมารดาของกรมขุนเจริญผล พูนสวัสดิ์ (ต้นสกุขมพูนุช) ในรัชกาล
ที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367) สัมฤทธิ์เป็นละครรุ่นกลาง ในรัชกาลที่ 2 แสดงเป็นตัวจรกา ได้เป็นครู
ละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ท่านได้แสดงเป็นตัวจรกาในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิवालย์
ริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดง ตอน อิเหนาเข้าเฝ้า
ท้าวดาหา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:200-201)

สารภี, เจ้าแก้ว

เจ้าแก้วสารภี ท่านแสดงเป็นตัวละครเรื่องอิเหนา ในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิลาลัยริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดง ตอน อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวงขั้วรามือไช้บน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง - ราชานุภาพ, 2507:201)

สาย, เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5

เจ้าจอมมารดาสาย เป็นธิดาของพระยาสุรินทรราชเสนี (จัน) แห่งสกุลกุสุมลจันทร์ และเป็นน้องสาวของเจ้าจอมมารดาสุด เป็นละครหลวงรัชกาลที่ 4 ชั้นเด็ก และถวายตัวเป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 5 เจ้าจอมมารดาสายรัชกาลที่ 5 เป็นตัวยืนเครื่องชั้นเด็ก ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และครูละครคณะสวนกุหลาบเจ้าจอมมารดาสาย ได้รับเชิญให้เข้ามาสอนในวังสวนกุหลาบในฐานะครูพิเศษ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย อ้างถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516 : 108) ได้ถ่ายทอดท่าราชองตัวเอกและชุดเบิกโรงละครหลวง เช่น กลมกึ่งไม้เงินทอง และท่ารำชุดฝรั่งคู่ (เป็นการรำอวดฝีมือระหว่างพระเอก - นางเอก เช่น อรชุนกับนางเมขลา พระอุณรุทกับนางอุษา) ท่านถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2465

ตำราญสมิต मुख (แจ่ม ภาศประหาส), พัน

พันตำราญสมิต मुख (แจ่ม ภาศประหาส) เป็นโขนบรรดาศักดิ์แสดงเป็นจำอวดหรือตลกหลวง (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:53)

ตำราญสมิต मुख (อ้อด ตามประหาส), ขุน

ขุนตำราญสมิต मुख (อ้อด ตามประหาส) เป็นโขนบรรดาศักดิ์แสดงเป็นจำอวดหรือตลกหลวง (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:53)

สุจิต ชำรง (อุ๊ต สุจิตกุล), พระยา

พระยาสุจิตชำรง (อุ๊ต สุจิตกุล) เป็นบุตรพระยารัตนโกษา (เล็ก) เป็นโขนสมัครเล่นในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านแสดงเป็น 18 มงกุฏ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:52)

สุจิต อิศรางกูร, หม่อมหลวง

หม่อมหลวงสุจิต อิศรางกูร เกิดเมื่อปีมะเส็ง (พ.ศ.2448) ได้ถวายตัวเป็นละครหลวงในวังสวนกุหลาบ จัดอยู่ในกลุ่มรุ่นรองอันดับ 3 ผู้ที่เกิดระหว่างปีมะโรง-มะเส็ง-มะเมีย (พ.ศ.2447-2449) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าวनावรรคณารักษ์ ท่านแสดงเป็นตัวพระเอก พระรองคู่กับ หม่อมระวี ไกษยานนท์ (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:41)

สุดารัตน์ กิจฉวี

นางสุดารัตน์ กิจฉวี (ทองคำ) เป็นบุตรนายเสริม และนางมาลัย ทองคำ เกิดวันที่ 8 กันยายน 2502
นางสุดารัตน์ สำเร็จการศึกษาชั้นประถมศึกษาชั้นต้น ที่โรงเรียนเซนต์จิมคิลปี เมื่อปี พ.ศ. 2514 และสำเร็จการศึกษานานาชาติชั้นสูงปีที่ 2 เมื่อปีพ.ศ. 2525
นางสุดารัตน์ กิจฉวีรับราชการครั้งแรก ตำแหน่งครู 2 วิทยาลัยนาฏศิลป์อ่างทอง กองศิลปศึกษา เมื่อวันที่ 11 พฤษภาคม 2525

สุรพล ชาดยาภา

นายสุรพล ชาดยาภา เป็นบุตรนายสนอง ชาดยาภาและนางสังวาล ชาดยาภา เกิดวันที่ 20 มีนาคม 2495 ตำบลยานนาวา อำเภอยานนาวา จังหวัดนครหลวงกรุงเทพฯ-ธนบุรี
นายสุรพล ชาดยาภาสำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาจากโรงเรียนไทรรัตน์ศึกษาและโรงเรียนวัดยานนาวาเมื่อปีพ.ศ. 2504 และต่อมาสำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชานาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 เมื่อปีพ.ศ. 2515
นายสุรพล ชาดยาภาได้รับราชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 16 มีนาคม 2515

สุคใจ

สุคใจได้ถวายตัวเป็นละครเป็นนางละครหลวงในวังสวนกุหลาบ จัดอยู่ในกลุ่มรุ่นใหญ่ คือคนที่เกิดในปีจอ-ปีเถาะ (พ.ศ.2441-2442) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าวณารวีรคณารักษ์ ท่าน แสดงเป็นตัวท้าวสามนต์ในละครเรื่องสังข์ทอง (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:39)

สุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ), พระยา

พระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ) เป็นบุตรนางเอมเป็นหลานนายทับ พระยา สุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ) เป็นโขนบรรดาศักดิ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านเป็น ครูพระต่อมาเป็นครูครอบละครนอก-ละครใน สมัยรัชกาลที่ 6 (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:52)

สุนทรวาจนา (สุนทร สาลักษณ์), พระ

พระสุนทรวาจนา (สุนทร สาลักษณ์) เป็นบุตรพระยาศรีสุนทรโวหาร พระยาศรีภูริปริชา (กมล สาลักษณ์) เป็นโขนสมัครเล่น ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453-2468) ท่านแสดงเป็น เสนายักษ์ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:23)

สุนทรี กองทรัพย์โต

นางสุนทรี กองทรัพย์โต เดิมชื่อ นางสุนทรี กองทรัพย์โต เป็นบุตรีหลวงอนงค์ลีลาต์ โรหิตจันทร์และนางวลัย โรหิตจันทร์ เกิดวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2472 ตำบลสามเสน อำเภอพระ นคร จังหวัดพระนคร

นางสุนทรี สำเร็จการศึกษาระดับชั้นมัธยมศึกษาจากโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เมื่อ ปีพ.ศ. 2482 ต่อมาสำเร็จการศึกษาโรงเรียนเพชรบุรีวิทยาลัย เมื่อปี พ.ศ. 2492 และสำเร็จ การศึกษาประกาศนียบัตรวิชาการศึกษาชั้นสูงเมื่อปีพ.ศ.2498 นางสุนทรี รับราชการครั้งแรก ตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2496

นางสุนทรี กองทรัพย์โตได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังนี้

- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2499 ได้รับ เหรียญทองมงกุฎไทย
- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2511 ได้รับ เบญจมาภรณ์ช้างเผือก

- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2513 ได้รับ จัตุรดาภรณ์มงกุฎไทย
- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2516 ได้รับ จัตุรดาภรณ์ช้างเผือก

สุน, เจ้าจอมมารดา

เจ้าจอมมารดาสุน ได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ต่อมาเป็นท้าววนิดาวิจักษ์ ท่านได้แสดงเป็นตัวสุหรานาง ในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิवालย์ ริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดง ตอน อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวง ขับริมาเมื่อใช้บน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:192, 200-201)

แสง

นายแสง เป็นตัวนายโรงละคร เจ้าจอมมารดาอัมพาได้ออกไปเป็นครุละครสมเด็จพระนโรดมในกรุงกัมพูชา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:166)

แสง, หม่อม

หม่อมแสง เป็นตัวนางจินตะหราได้เป็นตัวละครเจ้าจอมมารดาอม วังหน้า (รัตนามณีสิน, 2528:52)

เสงี่ยม

เสงี่ยมเป็นละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ในสมัยรัชกาลที่ 4 ท่านเป็นตัวยืนเครื่อง ได้เป็นครุละครเจ้าอินทวโรสุริยวงศ์เมืองเชียงใหม่ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:207)

ห้วง, เจ้าจอมมารดา

เจ้าจอมมารดาห้วง ท่านแสดงเป็นนางจินตะหรา ต่อมาได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ท่านได้แสดงเป็นตัวนางบุษบาในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิवालย์ ริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดง ตอน อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอน บวงสรวงขัณฑ์เมื่อใช้บน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:202)

หจิม

นางหจิม เป็นภรรยาของนายมี มหาเด็ก หรือคุณตามีของพวกละครวังสวนกุหลาบ ท่านมีบ้านพักอยู่ด้านถนนศรีอยุธยา ด้วยเหตุนี้ ประตูนี้นี้จึงเรียกว่า ประตูมี ท่านเป็นละครของคณะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ (เพ็ง เพ็ญกุล) ที่นิยมแสดงละครพันทาง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ ทรงทราบว่าท่านมีความสามารถในบทบาทละครนอกและละครพันทาง จึงเชิญท่านเข้ามาเป็นครูในวังสวนกุหลาบ ท่านได้ถ่ายทอดกระบวนท่ารำสำคัญ โดยเฉพาะทำออกภาษา กระบวนไม้รบทั้งอาวุธ จีน – ไทย และหน้าพาทย์กลมเงาะให้กับนางลมุล ยมะคุปต์ แต่ท่านอายุสั้นเสียชีวิตแต่ยังสาว ไม่ทันได้มาอยู่วังเพ็ชรบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2462 ท่านได้รับเงินเดือน เดือนละ 6 บาท เมื่อลูกศิษย์ได้เลื่อนเป็น 4 บาท ครูได้เลื่อนเป็น 12 บาท ได้รับเงินประทานให้จนกระทั่งย้ายไปอยู่วังเพ็ชรบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2462 (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:35)

หุ่ม, หม่อม

หม่อมหุ่ม ท่านเป็นตัวนาง ได้เป็นครูละครทำวราชกิจวัตร (รัตนมาณีสิน, 2528:52)

หรู้่น, เจ้าจอมมารดา

เจ้าจอมมารดาหรู้่น ท่านแสดงเป็นท้าวดาหา ตอนบวงสรวง ในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิवालย์ ริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดง

ตอน อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวงจับรำเมื่อใช้บน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:200)

เหลียม, เจ้าแก้ว

เจ้าแก้วเหลียม ภายหลังเป็นท้าวศรีสัจจาท่านแสดงเป็นตัวกะหัดตะปาติละครหลวงในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิवालย์ ริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดง ตอน อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวงจับรำเมื่อใช้บน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:201)

อมร (นภิตะภัก) ศรีสาธพ

นางอมร ศรีสาธพ (นภิตะภัก) เป็นบุตรีนายอำนวย และนางดวง นภิตะภัก เกิดเมื่อวันที่ 21 ตุลาคม 2472 ที่ตำบล ถนนดินสอ อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร อยู่บ้านเลขที่ 53 ตรอกศิลป์ ตำบลตึกดิน อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร

นางอมร ได้รับการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ณ โรงเรียนแสงววิทยา ในปีพ.ศ. 2479 และในปีพ.ศ. 2482 สำเร็จการศึกษาระดับชั้นกลางปีที่ 3 จากโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

นางอมร ศรีสาธพ เข้ารับราชการในตำแหน่งศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร สำนักนายกรัฐมนตรี ในวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2491 ท่านเกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2533

อรุณ รจนา

อรุณ รจนา เป็นตัวนางสีดาและนางรจนา ท่านได้เป็นครูละครหลวงรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2411) มาจนถึงรัชกาลที่ 5 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:154)

อรุณ หงส์อรุณ

นางอรุณ หงส์อรุณ เป็นบุตรธิดาของนายชุมสาย หงส์อรุณ และนางอุดม หงส์อรุณ เกิดเมื่อวันที่ 28 ธันวาคม 2483 ที่ตำบลยานนาวา อำเภอยานนาวา จังหวัดพระนคร

นางอรุณ หงส์อรุณ สำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 4 ที่โรงเรียนนันทนศึกษา เมื่อปีพ.ศ. 2493 และสำเร็จการศึกษานาฏศิลป์ ชั้นปีที่ 6

นางอรุณ หงส์อรุณรับราชการครั้งแรกตำแหน่ง ศิลปินจัตวา กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 1 กันยายน 2503

อรุณ

อรุณ ท่านเป็นภรรยาของพระยาอรรคราชวราทร (เนตร) อรุณเป็นตัวแทนงูชบาชั้นใหญ่ ในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2325-2352) ถึงรัชกาลที่ 5 เป็นครุละครหลวง ในรัชกาลที่ 5 เรียกกันว่า ขริ้วชายอรุณ

ท่านได้แสดงเป็นตัวแทนเหมาหลาหงี ในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิवालย์ ริมประตู แดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดง ตอน อิเหนาเข้าเฝ้า ท้าวดาห และตอนบวงสรวงจับรำเมื่อไช้บน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:202)

อัจฉรา อยู่ปิยะ

นางอัจฉรา อยู่ปิยะ เดิมชื่อนางสาวอัจฉรา พันธุ์พิบูลย์ เป็นบุตรธิดาของนายพันธุ์พิบูลย์ และ นางละม้าย พันธุ์พิบูลย์ เกิดเมื่อวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2471 ตำบลเสาชิงช้า อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร นางสาวอัจฉรา พันธุ์พิบูลย์ ได้สมรสกับนายปรีชา อยู่ปิยะ

นางอัจฉรา สำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาจากโรงเรียนกวีวิทยาเมื่อปี พ.ศ. 2480 ต่อมาสำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชานาฏศิลป์ชั้นกลาง ปีที่ 3 เมื่อปีพ.ศ. 2486

นางอัจฉรา รับราชการครั้งแรกตำแหน่งศิลปินสำรอง แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต
กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 13 มกราคม พ.ศ. 2490 และท่านได้เกษียณอายุราชการเมื่อวันที่ 30
กันยายน พ.ศ. 2531

นางอัจฉรา อยู่ปิยะ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังนี้

- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2499 เหรียญทางช้างเผือก
- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2511 เบญจมาภรณ์ช้างเผือก
- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2514 จัตุรดาภรณ์มงกุฎไทย
- 5 ธันวาคม พ.ศ. 2516 เหรียญจักรพรรดิมาลา

อ๋ำ

นายอ๋ำ ท่านเป็นต้นนางละครสังกัดคณะกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ในรัชกาลที่ 3
(พ.ศ.2367-2394) ได้เป็นตัวละครหม่อมเจ้าลมน (เต่า) ในกรมพระเทเวศร์วัชรินทร์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:167)

อ๋ม, เจ้าจอมมารดา

เจ้าจอมมารดาอ๋ม แสดงเป็นตัวนางผู้รับสั่ง ในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิवालย์
ริมประตูเทอดราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดง ตอน อิเหนา
เข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวงขับรำเมื่อใช้บน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ, 2507:202)

อิม อีหนา

อิม อีหนาเป็นบุตรเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน ต้นสกุลรัตนกุล) สมุหนายก และเป็นเจ้าจอมมารดาในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2325-2352) เมื่อราว พ.ศ. 2333 มีพระธิดา 1 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าหญิงจักรจัน บางตำราเรียกว่า พระองค์เจ้าหญิงสุมาลี ท่านได้เป็นท้าววรจันทร์ในสมัยรัชกาลที่ 1

ท่านได้ถวายตัวเป็นละครหลวงมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี และได้มาเป็นละครรุ่นใหญ่ในรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ (รัตนมา มณีนี, 2528:28)

อิว

อิวเป็นต้วนางบุษบาละครผู้หญิงของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2394) ต่อมาท่านได้เป็นครูละครเจ้าพระยาท้าวสุริยวงษ์ที่เมืองพระตะบอง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:168)

อุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล), พระยา

พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล) เป็นบุตรพระอรรคการประสิทธิ์ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม สุจริตกุล) เป็นโขนสมัครเล่น ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468) ท่านแสดงเป็นอินทรี (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:25)

อุ้นเรือน ฐนุปรกรณ์

อุ้นเรือน ฐนุปรกรณ์ได้ถวายตัวเป็นละครหลวงในวังสวนกุหลาบ จัดกลุ่มอยู่ในรุ่นรองอันดับ 3 คือผู้ที่เกิดระหว่างปีมะโรง-มะเส็ง-มะเมีย (พ.ศ. 2447-2449) อยู่ในความควบคุมของคุณท้าวณารัตนารักษ์ ท่านแสดงเป็นต้วนางเอกคู่กับครูลมุล ยมะคุปต์ซึ่งเป็นพระเอก (ประเมษฐ์ บุษยะชัย, 2543:40)

เอม, เจ้าจอมมารดาในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

เจ้าจอมมารดาในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ เจ้าของ
คณะละคร หัดขึ้นในวังหน้าสมเด็จพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงพระนิพนธ์บทละครนอกให้
ละครคณะนี้แสดงแบบละครหลวงท่าน ได้แสดงเป็นนางมะเดหวิ ในงานสมโภชเมื่อ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรป และเป็นการสมโภชโรงที่ปลูกขึ้นใน
สวนศิวิลีย ริมประตูแดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ในการแสดงครั้งนี้แสดง ตอน
อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา และตอนบวงสรวงขั้บรำเมื่อไ้ขับ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:201-202, 205)

เอี่ยม บุษบา

เอี่ยมเป็นต้วนางละครหลวงชั้นเล็กในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2325-2352) ท่านได้ถวายตัว
เป็นต้วนางละครหลวงชั้นเล็กในสมัยรัชกาลที่ 1 ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้เป็นบุษบา คู่กับเจ้า
จอมมารดาเอี่ยม อิเหนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยตรัสถึง เอี่ยม บุษบา ว่า
“เอี่ยม บุษบาเป็นนางรุ่นเล็กค้ำ มาแต่แผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
นางเอกคนนี้เล่าลือมาก เห็นพร้อมกันว่าดี ท่านได้ถ่ายทอดทำรำให้แก่ละครหลวงในสมัยรัชกาล
ที่ 4 จนถึงรัชกาลที่ 5 และได้เป็นครูละครของเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ท่านเป็นครูขององุ่น
ต้วบุษบารุ่นใหญ่ ละครหลวงในรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นภรรยาของพระยาอรรคราชนารถักดี (เนตร)
ในรัชกาลที่ 5 ท่านได้เก็บตำราสำหรับละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4 ไว้ (สมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:138-139)

เอี่ยม บุษบา ถึงแก่กรรมลงที่บ้านพระยาอรุณพลาภิบาล (เด่น น้อยเจ้าพระยาพิชัยญาติ)
รวมอายุ 80 ปี

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

นาฏยศิลป์ประวัตินาว

ภาพที่ 1

กาวิโลรสสุริยวงษ์, พระเจ้า

(www.Prc.ac.th/webmuseum/Pichais/noo/mm11/r112/pages/b_JPG.htm)

ภาพที่ 2

กรี วรเศริน

(จากหนังสือศิลป์แห่งชาติ สาขาศิลปการแสดง , 2531 : 19)

ภาพที่ 3

เขียน , เจ้าจอมมารดา

(จากหนังสืออนุสรณ์เนื่องในพิธีพระราชทานเพลิงศพ นางเฉลย สุขะวณิช ท.ม.ต.ช. , 2544

ภาพที่ 4

คึกฤทธิ์ ปราโมช , พลตรี หม่อมราชวงศ์
(จากหนังสือศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 7, 2525 : มป.น)

ภาพที่ 5

จตุพร รัตนวราหะ

(จากนิตยสารศิลปากร ปีที่ 46 ฉบับที่ 1 : 44)

ภาพที่ 6

จาคูรงค์ มนตรีศาสตร์

(จากหนังสือบุคคลสำคัญเล่ม 3 , 2539 : 222)

ภาพที่ 7

จำเรียง พุทธประดับ

(จากหนังสืออธิบายนาฏศิลป์ไทย , 2494 : 98)

ภาพที่ 8

เจริญจิต ภัทรเสวี

(จากหนังสืออนาริผู้มีคุณเล่ม 4, 2541 : 89)

ภาพที่ 9

ฉลาด พุกตานนท์

(จากนิตยสารศิลปากร ปีที่ 24 เล่ม 3 , 2523 : 128)

ภาพที่ 10

เฉลย สุขะวณิช

(จากหนังสืออนุสรณ์เนื่องในพิธีพระราชทาน
เพลิงศพ นางเฉลย สุขะวณิช ท.ม.ต.ช., 2544 :
หน้าปก)

ภาพที่ 11

ต่วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก , หม่อมครู

(จากหนังสือนารีผู้มีคุณ เล่ม 4, 2541 : 94)

ภาพที่ 12

ทองเริ่ม มงคลนัญญ์

(จากหนังสืออธิบายนาฏศิลป์ไทย, 2491: 69)

ภาพที่ 13

ทองสุข ทองหลิม

(จากหนังสือรวมงานนิพนธ์ของนายอาคม
สายนาคม , 2525 :342)

ภาพที่ 14

เทศ นัฏกานุรักษ์, คุณหญิง

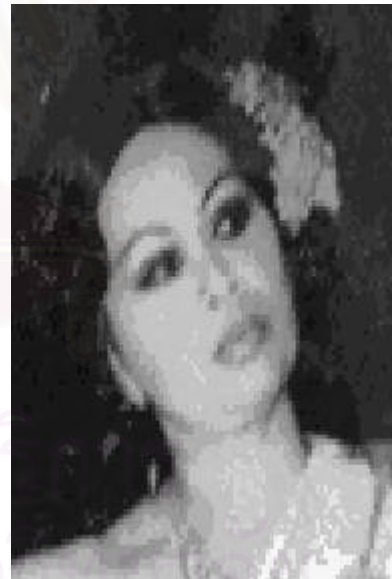
(จากหนังสืออนุสรณ์เนื่องในพิธีพระราชทาน
เพลิงศพ นางเฉลย สุขะวณิช , ท.ม.ต.ช. 2544 :
126)

ภาพที่ 15

นายธงไชย โภชอารมย์

(จากหนังสือ ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ
เล่ม 3 , 2532 : 32)

ภาพที่ 16

นพรัตน์ หวังในธรรม

(ภาพนี้ได้รับความอนุเคราะห์จาก
ครุณพรัตน์ หวังในธรรม)

ภาพที่ 17

นัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต), พระยา
(จากหนังสือศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 7,
2525 : มป.น)

ภาพที่ 18

นันทินี เวชสุทัศน์
(จากนิตยสารศิลปากร ปีที่ 48 ฉบับที่ 1
มกราคม-กุมภาพันธ์, 2548 : 103)

ภาพที่ 19

นาวิวรรณารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์), คุณท้าว
(จากหนังสืออนุสรณ์พระราชทานเพลิงศพ
นางเฉลย สุขะวณิช ท.ม.ต.ช. : 117)

ภาพที่ 20

นิตยา จามรมาน
(จากนิตยสารศิลปากร ปีที่ 47 ฉบับที่ 4
กรกฎาคม – สิงหาคม พ.ศ. 2547 : 92)

ภาพที่ 21

นุ่น นวรัตน์ ณ อยุธยา

(จากหนังสืออนุสรณ์เนื่องในพิธีพระราชทาน
เพลิงศพ นางเฉลย สุขะวณิช ท.ม.ต.ช. ,2544 :188)

ภาพที่ 22

ประพิศพรรณ ศรีเพ็ญ

(จากวารสารวังหน้า ปีที่ 3 ฉบับที่ 5 , 2543 :37)

ภาพที่ 23

ปราณี ส้าราญวงศ์

(ภาพนี้ได้รับความอนุเคราะห์จากครู
ปราณี ส้าราญวงศ์)

ภาพที่ 24

แฝว สนิทวงศ์เสนี , ท่านผู้หญิง

(<http://art.culture.go.th/index.php?case=artist&menushort=all&page=1&detail=>)

ภาพที่ 25

พรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) , พระยา
(จากหนังสือศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 7,
2525 : มป.น)

ภาพที่ 26

พูนทรัพย์ ตราโมท
(จากหนังสือวิศิษฏศิลป์ป็นสยาม , 2459 :
27)

ภาพที่ 27

มัลลิตี คงประภัสร์
(จากหนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ
คุณครูมัลลิตี (หมั่น) คงประภัสร์ , 2515 : มป.น.)

ภาพที่ 28

ยงเชียงครู (จิว รามันฎ) , หลวง
(จากนิตยสารศิลปากร ปีที่ 46 ฉบับที่ 3 พ.ค.-
มิ.ย. 2546 : 100)

ภาพที่ 28

ขอแสง ภักดีเทวา

(จากหนังสือประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ
เล่ม 3, 2532 : 66)

ภาพที่ 29

รงภักดี (เจียร จารุจรณ)

(จากหนังสือศิลปินแห่งชาติ, พ.ศ.2528-2530
:199)

ภาพที่ 30

ระวี ไกษยานนท์ (จตุรจินดา)

(จากหนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ
กรณีพิเศษ คุณแม่ระวี จตุรจินดา, 2536 : 3)

ภาพที่ 31

รัจนา พวงประยงค์

(จากนิตยสารศิลปากร ปีที่ 45 ฉบับที่ 3, 2532 : 98)

ภาพที่ 32

รัตติยะ วิกสิตพงษ์

(จากนิตยสารศิลปากร ปีที่ 48 ฉบับที่ 3, 2548 : 87)

ภาพที่ 33

รามพ โพธิเวส

(จากนิตยสารศิลปากรปีที่ 30 เล่ม 4 กันยายน, 2529 : 75)

ภาพที่ 33

รานี ชัยสงคราม

(จากนิตยสารศิลปกร ปีที่ 48 ฉบับที่ 6 พ.ย.-
ธ.ค., 2548 : 101)

ภาพที่ 34

รามรามพ (ม.ล.เพื่อ ฟิ่งบุญ), เจ้าพระยา
(จากหนังสือศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 7,
2525 : มป.น)

ภาพที่ 35

เรณู จินเจริญ

(จากนิตยสารศิลปากร ปีที่ 46 ฉบับที่ 1, 2546 : 90)

ภาพที่ 36

ลมุล ชมะคุปต์

(จากหนังสือคุณานุสรณ์ ในการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ นางลมุล ชมะคุปต์ ต.ม., 2526 : มป.น.)

ภาพที่ 37

วรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาวาด) ในรัชกาลที่ 4 , ท้าว
(จากหนังสือนารีผู้มีคุณเล่ม 4 , 2521 : 9)

ภาพที่ 38

วนิดา (สมศรี) หุ่นเชิดฉาย
(ภาพนี้ได้รับความอนุเคราะห์จากครูวนิดา
หุ่นเชิดฉาย)

ภาพที่ 39

วาศพิศวง (แถม ศิลปชีวิต)
(จากนิตยสารศิลปากร ปีที่ 46 ฉบับที่ 3, 2544 : 99)

ภาพที่ 40

วิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัฏ), หลวง
(จากหนังสือศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 7,
2525 : มป.น)

ภาพที่ 41

ศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์
(จากหนังสือศิลปแห่งชาติ, 2541 : 101)

ภาพที่ 42

ศรีสุนทรนาฏ (แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา), ท้าว
(จากหนังสืออนุสรณ์ในงานพระทางเพลิงศพ
ท้าวศรีสุนทรนาฏ (แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา),
2473 : 4)

ภาพที่ 43

สถาพร สันทอง

(จากหนังสือบุคคลสำคัญเล่ม 3 , 2539 : 212)

ภาพที่ 44

สมบัติ แก้วสุจริต

(ภาพนี้ได้รับความอนุเคราะห์จากครูสมบัติ แก้วสุจริต)

ภาพที่ 45

ส่องชาติ ชื่นศิริ (ตัวพระ)

จำเรียง พุทธประดับ (ตัวนาง)

(จากหนังสืออธิบายนาฏศิลป์ไทย , 2494 :
มป.น.)

ภาพที่ 46

สัมพันธ์ พันธุ์มณี

(ภาพนี้ได้รับความอนุเคราะห์จากครูสัมพันธ์ พันธุ์มณี)

ภาพที่ 47

สอาด แสงสว่าง

(จากหนังสือนารีผู้มีคุณ เล่ม 4 , 2541 : 102)

ภาพที่ 48

สุวรรณณี ชลานุเคราะห์

(จากหนังสืออธิบายนาฏศิลป์ไทย , 2494 : มป.น.)

ภาพที่ 49

เสรี หวังในธรรม

(จากหนังสือเสรี หวังในธรรม ศิลปินแห่งชาติ , 2548 : 71)

ภาพที่ 50

หยัด ช้างทอง

(จากของที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายหยัด ช้างทอง)

ภาพที่ 51

อนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) , พระยา
(จากหนังสือศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 7,
2525 : มป.น)

ภาพที่ 52

อาคม สายาคม
(จากหนังสืออธิบายนาฏศิลป์ไทย , 2494 : 100)

ภาพที่ 53

อุดม อังสุธร
(จากวารสารวันหน้าปีที่ 3 ฉบับที่ 5 , 2543 : 19)

ภาพที่ 54

อึ้ง หลิตะเสน , หม่อมครู
(จากหนังสืออนุสรณ์เนื่องในพิธีพระราชทานเพลิงศพ
นางเฉลย สุขะวณิช ท.ม.ต.ช. ,2544 :189)

นาฏยศิลป์ประวัติสั้น

ภาพที่ 55

กรองกาญจน์ โรหิตเสถียร
(จากหนังสือนาฏศิลป์ไทย มป.ป : ม.ป.น.)

ภาพที่ 56

ทับทิม , เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5
(จากหนังสืออนุสรณ์เนื่องในพิธีพระราชทาน
เพลิงศพ นางเฉลย ศุขะวณิช ท.ม.ต.ช., 2544
:125)

ภาพที่ 57

สาย , เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5
(จากหนังสืออนุสรณ์เนื่องในพิธีพระราชทานเพลิงศพ
นางเฉลย ศุขะวณิช ท.ม.ต.ช. ,2544 :124)

บทที่ 3

การสืบทอดนาฏศิลป์โขน - ละครจำตุ้มกรมศิลปากร

จากการศึกษาจัดทำมานุกรมนาฏศิลป์โขน-ละครจำตุ้มซึ่งเป็น โขน-ละครหลวงตั้งแต่ปี พุทธศักราช 2325- 2549 ได้พบว่ามี การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยจากรุ่นหนึ่งมาสู่รุ่นหนึ่งสืบทอดกันมา เป็นช่วงๆจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และการปกครองเป็นปัจจัยสำคัญ ที่ทำให้นาฏศิลป์โขน-ละครจำตุ้มได้รับการอนุรักษ์ฟื้นฟูและพัฒนาในรูปแบบที่หลากหลายขึ้น โดยเฉพาะในเรื่องของการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยโขน-ละครจำตุ้ม จากหลักฐานที่ปรากฏจากจดหมายเหตุ ลาลูแบร์ว่า “เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มองลิเออ เดอ ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาในเมืองไทยได้ดูทั้ง โขน-ละครและระบำโขนและละครนั้นผู้ชายเล่น” ศาสตราจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ได้อธิบายว่า ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชละครเริ่มก่อรูป ขึ้นในหมู่ประชาชน ลาลูแบร์จึงรายงาน ว่า โขนและละครจะเล่นในงานศพและงานอื่นๆเช่นงาน ฉลองวัดใหม่หรือพระพุทธรูปใหม่เท่านั้น ดังนั้นละครหลวงผู้หญิงล้วนจึงควรก่อรูปขึ้นใน ราชสำนักกรุงศรีอยุธยา ในช่วงเวลาประมาณ 70 ปี ราว พ.ศ. 2230 จนถึงพ.ศ.2300 อันเป็นปีที่ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จพระราชดำเนินไปสมโภชพระพุทธบาท แล้วโปรดให้มีละครเล่นฉลอง (สุจิต วงษ์เทศ, 2542:214-248) ซึ่งสอดคล้องกับตำนานละครอิเหนาซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ม.ป.ป:1) กล่าวไว้ว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีละครเล่นกัน 3 อย่าง คือ โขน ละครนอก และละครใน ละครในนั้นคือ ละครผู้หญิงมีได้แต่ของหลวง ส่วน ละครที่เล่นกันในพื้นเมืองเรียกว่า ละครนอก แต่ก่อนเป็นผู้ชายเล่น ต่อมาหลังจากกรุงศรีอยุธยาเสีย แก่พม่าในปีพ.ศ.2310 ตัวละครและบทละครครั้งกรุงเก่าได้สูญหายไปมาก คงเหลือแต่ตัวละคร หลวงที่หลบหนีไปตามหัวเมือง เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เมืองนครศรีธรรมราช เมื่อปีพ.ศ.2312 ได้ ละครผู้หญิงของเจ้าพระยานครศรีธรรมราชซึ่งพวกละครหลวงที่หนีไปจากกรุงเก่าฝึกหัดให้มา สมทบกับพวกละครที่รวบรวมได้จึงหัดละครหลวงขึ้นใหม่ ละครผู้หญิงครั้งกรุงเก่าปรากฏชื่อว่าจัน นอกจากนี้มีบุณนาค สีดา ภู สีดา และศรี สีดา ซึ่งต่อมาบุณนาค สีดา และศรี สีดา ก็มาเป็น ละครหลวงในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตน โกสินทร์ ทำให้การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยละครหลวงไม่ขาดสายลง ผู้วิจัยได้แบ่งยุคสมัยการสืบทอด นาฏศิลป์ไทย โขน-ละครหลวงออกเป็น 4 ยุคดังนี้

ยุคที่ 1 ยุคฟื้นฟูนาฏศิลป์ไทยระหว่างปีพุทธศักราช 2325-2393

ยุคที่ 1 ยุคฟื้นฟูนาฏศิลป์ไทยระหว่างปีพุทธศักราช 2325-2393 ซึ่งตรงกับสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 จนถึง สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นยุคของการฟื้นฟูโยน-ละครรำซึ่งเป็นของหลวงเรียงลำดับรัชกาลที่ 1-3 ดังนี้

รัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325- 2352)

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทรงมีชีวิตท่ามกลางศิลปะและวัฒนธรรมอันวิจิตรของราชสำนักอยุธยา ได้ทรงเรียนรู้ระเบียบธรรมเนียมประเพณีในราชสำนักในฐานะมหาดเล็กในพระมหากษัตริย์ ซึ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่จะได้รับการฝึกฝนการรำอาวุธป้องกันตัว และฝึกหัดการแสดงโขนหลวงในพระราชพิธี ทรงเป็นหลวงยกกระบัตรเป็นข้าราชการในกระทรวงวัง ซึ่งเป็นผู้แทนต่างพระเนตรพระกรรณ ออกไปประจำตามหัวเมืองรับราชการในสมัยกรุงธนบุรีจนเป็นถึงสมเด็จพระเจ้าพระยา สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นพื้นฐานสำคัญในการกำหนดนโยบาย และวางแผนดำเนินการฟื้นฟูนาฏศิลป์ไทย ให้กรุงรัตนโกสินทร์เจริญรุ่งเรือง พระองค์ทรงมีนโยบายที่ชัดเจนในเรื่องนาฏศิลป์ ทรงมีพระราชประสงค์ให้มีการแสดงละครเพื่อฉลองการกุศลและบำรุงขวัญประชาชนชาวไทยในสมัยนั้น ดังเช่นทรงกล่าวไว้ในพระราชนิพนธ์ละครเรื่อง อิเหนา ดังนี้ (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2547:49)

“ อันอิเหนาเอามาทำเป็นคำร้อง	สำหรับงานฉลองกองกุศล
แต่ก่อนเจ้าสตรีเชอนิพนธ์	แต่เรื่องต้นหายพลัดพลายไป
หากพระองค์ทรงภักขปรารภเล่น	ให้รำเต้นเล่นละครคิคกลอนใหม่
เริ่มเต็มต่อคิดประดิษฐ์ไว้	บำรุงใจไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน”

จากกลอนบทละครอิเหนายังกล่าวถึง พระราชประสงค์ที่ทรงฟื้นฟูนาฏศิลป์ไทยเพื่อใช้ในการเฉลิมฉลองพระราชพิธี แล้วยังกล่าวถึงที่มาของบทละครอิเหนาว่าทรงโปรดให้ขอแรงพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการที่เป็นกวีมาช่วยกันแต่งถวายโดยนำจากบทละครอิเหนาของเจ้าฟ้าหญิงกษัตริย์ และเจ้าฟ้าหญิงมณฑุที่ยังคงเหลืออยู่แล้วแต่งเติมขึ้นให้สมบูรณ์ ถวายให้ทรงตรวจแก้ไข แล้วตราเป็นบทพระราชนิพนธ์ไว้ เพื่อนำมาใช้แสดงให้ประชาชนชมเป็นการบำรุงขวัญไพร่ฟ้า บทละครเรื่องอิเหนามี 38 เล่มสุดท้าย และเรื่องดาหลัง 32 เล่มสมุดไทย

บทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 มีความหมายเป็น 2 นัยคือ

1. บทประพันธ์ที่เป็นพระราชนิพนธ์มีหลักฐานปรากฏเพียงเรื่องเดียวคือ พระราชนิพนธ์กลอนเพลงยาวนิราศ เรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดงหรือเรียกย่อว่า “นิราศท่าดินแดง” นอกจากนี้ทรงพระราชนิพนธ์โคลงจารึกศิลา ดินไว้ที่ฝาผนังหลังพระโลกนาถ ในบริเวณพระอุโบสถวัดพระเชตุพนอีก 2 บท และมีพระราชปจฉาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาอีกหลายเรื่อง
2. บทประพันธ์ที่เกิดขึ้นในฐานะทรงเป็นพระประมุขของกวี มีพระราชโองการ หรือขอแรงกวีให้ช่วยกันแต่งมีบทละคร 4 เรื่องคือ

2.1 บทละครเรื่องอุณรุท มี 18 เล่มสมุดไทยทรงพระราชนิพนธ์เสร็จเมื่อวันขึ้น 3 ค่ำ เดือนอ้ายปีมะแม นพศก ตรงกับวันที่ 12 ธันวาคม พ.ศ. 2330 กรมศิลปากรได้จัดพิมพ์ฉบับวิบุรณ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสุวรรณ วิชัยดิษฐ์ เมื่อวันที่ 22 มีนาคม พุทธศักราช 2514 เป็นหนังสือกลอนบทละครมีความยาว 502 หน้า

2.2 บทละครเรื่องรามเกียรติ์ มี 116 เล่มสมุดไทย ทรงพระราชนิพนธ์เสร็จ เมื่อวันจันทร์เดือนอ้าย ขึ้น 2 ค่ำ ปีมะเส็ง นพศกตรงกับวันที่ 20 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2340 พระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์นี้มีเรื่องราวติดต่อกันยืดยาว ถึง 2976 หน้า จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์ครุสภา พิมพ์เป็นเล่มสมุด ต่อมา พ.ศ. 2507 สำนักพิมพ์คลังวิทยาจัดพิมพ์จำหน่ายแบ่งเป็น 4 เล่มจบ

2.3 บทละครเรื่องดาหลัง มี 32 เล่มสมุดไทย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พิมพ์พระราชทานในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เมื่อวันที่ 22 เมษายน พุทธศักราช 2499 เป็นหนังสือ (ขนาดพับ 8) ความยาว 1005 หน้าครึ่ง

2.4 บทละครเรื่องอิเหนา มี 38 เล่มสมุดไทย เคยจัดพิมพ์เป็นเล่มสมุด (ขนาดพับ 8) พิมพ์มาแล้วไม่ต่ำกว่า 2 ครั้ง มีจำนวน 222 หน้าเศษ

นอกจากนี้พระองค์ยังชักจูงให้ชาวต่างชาติแปลวรรณคดีต่างชาติเป็นภาษาไทย เช่น เจ้าพระยาพระคลัง (หน) แปลเรื่องสามก๊กจากพงศาวดารจีนเรื่องราชาธิราชจากพงศาวดารมอญ เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงทำนุบำรุงนาฏศิลป์ไทยทุกครั้งที่มีการฉลองสมโภชหรือกิจการต่างๆทางศาสนา และทางบ้านเมืองก็มักจะมีบทละคร และนาฏศิลป์อยู่ด้วยเสมอ ดังในจดหมายเหตุ ความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี กล่าวว่า (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2534 :16)

“ลุศักราช 1155 ปีฉลูเบญจศก มีการสมโภชพร้อมโขน ละคร หุ่น จี๊ว มอญรำครบการเครื่องเล่น ทำล้อเล่นตามทางสถลมารค สุดอย่างทิ้งดงาม ได้เห็นเล่าฟังมาแต่ก่อนๆ ไม่เสมอแห่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์องค์เอง พระพงศ์นรินทร์ตามเสด็จ ส่วนเสด็จทรงเครื่องต้นฉลองพระศอ พระกรน้อยทรงประพาสา เครื่องประดับพระองค์เสด็จ ทรงพระมหามงกุฎ เสด็จทรงพระยานุมาสองค์เองใส่พระมหากฐินใหญ่ พระพงศ์นรินทร์ใส่พระชฎาเบี่ยงกรรเจียกทัด ขึ้นยานุมาตามเสด็จ มีการสมโภชแห่เครื่องเล่นเรื่องรามเกียรติ์ อุณรุท อิเหนา มิใช่แห่รูป รูปภาพ แต่ล้วนละครโขน ขึ้นรำร้องบนจักร ชักล้อเลื่อนตามทางสถลมารค มีตาแต่ 2 ตาดูไม่เห็นทั้งจะพรรณนาเหลือกำลังทั้งคนร้องคนรำยังอยู่ จึงรวมงามไว้ในตา อันกรมพรสพสมโภชทรงผนวชเฉลิมวงศ์พงศักราชตรีศักราชสืบมา”

หรือ

“ณ เดือน 8 ปีมะเส็ง พระโองการรับสั่งให้มึงงานละครผู้หญิงโรงใหญ่ สมโภชพระแก้ว
ประทานเงินโรงวันละ 10 ชั่ง 3 วัน”

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ว่ากิจการด้านละครและนาฏศิลป์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ลงมานั้น
รุ่งเรืองและมีความหลากหลาย เนื่องจากมีหลายเรื่องที่ปรับปรุงแต่งขึ้นมาใหม่ และที่สำคัญคือ
แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างวัดและวัง คือการสร้างวัดหรือสร้างสิ่งสำคัญทางศาสนา
ขึ้นมาใหม่ก็จะต้องมีการฉลองการละคร และมหรสพกันอย่างครบครัน เพราะฉะนั้นการสร้างวัด
และการฉลองวัดจึงเป็นเรื่องระคนไปด้วยกิจกรรมทางศาสนาและทางโลกไปด้วย คือ การกระจาย
ความสนุกสนานรื่นเริงจากราชสำนักหรือพระราชวังลงมาสู่ไพร่ฟ้าชาวญแผ่นดิน เป็นการเชื่อม
ประสานสิ่งที่เป็นช่องว่างทางสังคมระหว่างชนชั้นปกครองกับชนชั้นไพร่ฟ้าทั่วแผ่นดิน

ศิลปทางโขน ละครฟ้อนรำของไทยได้เสื่อมทรามลงในสมัยกรุงศรีอยุธยา และเริ่มฟื้นตัว
ในสมัยกรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อบ้านเมืองว่างจากศึกสงครามและมีความสงบภายใน
ประชาชนก็พากันมาตั้งหลักฐานรวมกันอยู่เป็นปึกแผ่นในบรรดาศิลปินทั้งหลายที่หลบหนีภัยไป
ในที่ต่าง ๆ ก็ปรากฏตัวขึ้น ผู้ที่มีกำลังทรัพย์และความสามารถของตนเองก็จะตั้งโรงของตนเอง
ขึ้น บ้างก็มาอยู่ในความอุปถัมภ์ของผู้มีบุญวาสนา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรง
พยายามกอบกู้ความเจริญ โดยมีพระราชประสงค์ให้กรุงเทพมหานครเจริญรุ่งเรืองด้านนาฏศิลป์
ไทยของชาติ ละครหลวงก็ทรงโปรดให้หัดขึ้นที่วังหลวงและวังหน้า ทรงโปรดพระราชทาน
อนุญาตให้เจ้านาย ขุนนาง หัดโขนในสำนักของตนโดยหัดเฉพาะ โขนผู้ชายตามประเพณีเดิม
ตลอดจนละครเอกชน ก็มีแต่ผู้ชาย ส่วนละครผู้หญิงนั้นจะมีแต่ของพระมหากษัตริย์ (ชนิด อยู่โพธิ์,
2546: 57)

ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้ผู้อื่นเล่นละครผู้หญิง ด้วยเหตุว่าละคร
ผู้หญิงเป็นของพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระราชดำริให้หัดนางในขึ้น สำหรับเล่นในการพระราชพิธี
ในพระราชนิเวศน์เสมออย่างเป็นเครื่องราชูปโภคอันหนึ่ง ซึ่งผู้อื่นมิควรทำเทียม แต่เข้าใจว่า การที่
ทำให้มิให้ผู้อื่นเอาอย่างจะมีแต่ขั้นแรกจะหัดโขนแล้ว เพราะโขนเป็นการเล่นสำหรับพระราชพิธีที่
สำคัญ จนถึงพระราชพิธีดังกล่าว คงเป็นของต้องห้ามมิให้ผู้อื่นเล่นเอง แต่ปรากฏในชั้นหลังว่า
การฝึกหัดโขนทำให้ชายหนุ่มคล่องแคล่ว ว่องไว ในกระบวนรบพุ่ง เป็นประโยชน์ไปจนถึงการ
ต่อสู้ข้าศึก จึงพระราชทานอนุญาตให้เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ ตลอดจนผู้ว่าราชการเมืองหัดโขน
ได้ ไม่ห้ามปรามดังแต่ก่อน ด้วยเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดิน(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระยาดำรงราชานุภาพ , 2507: 19) ดังนั้น จึงมีการฝึกหัดโขนไว้สำหรับเล่นในพระราชพิธีและ
เอามหาดเล็กหลวงมาหัดโขนตามแบบแผนซึ่งมีอยู่ในตำราพระราชพิธีอินทราภิเษก เพราะเป็น
ลูกผู้ดีเฉลียวฉลาด ฝึกหัดเข้าใจง่าย ใครได้เลือกก็ยินดีเสมอได้รับความยกย่องอย่างหนึ่ง
เพราะฉะนั้นจึงได้เป็นประเพณีสืบมาจนชั้นรัตนโกสินทร์ที่พวกโขนหลวงนับอยู่ในผู้ดีที่เป็น

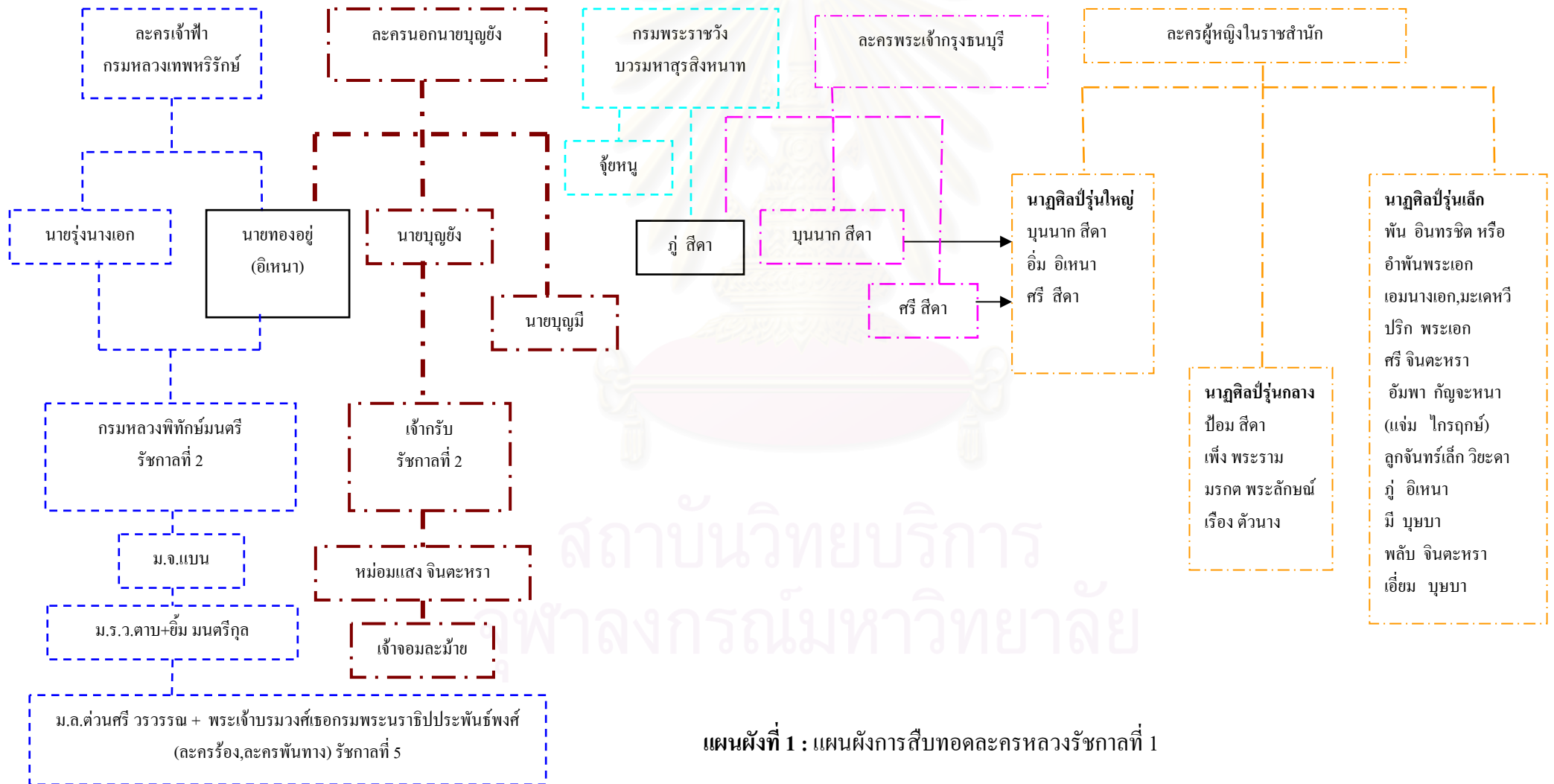
มหาดเล็ก จนถึงมีบุตรหลานข้าราชการไปฝึกหัด (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507: 13-14)

โขนละครหลวงได้มีการสืบทอดกันมาหลายชั่วอายุคนแต่ละยุคแต่ละสมัยเป็นสายตระกูลครูละครหลวงสมัยกรุงธนบุรี ฝีมือดีมีชื่อเสียงคือ บุนนาค สีดา ภู สีดา และศรี สีดา ก็ได้มาเป็นครูละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2516: 26) ละครในสมัยรัชกาลที่ 1 มีหลายโรงดังนี้

1. ละครนายบุญยัง (ละครนอก)
2. ละครเจ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ (ละครใน)
3. ละครสมเด็จพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (ละครใน)
4. ละครผู้หญิงในราชสำนัก (ละครใน)
5. ละครไทยในราชสำนักเขมร(ครั้งแรกเล่นละครนอกต่อมามาเล่นละครทั้งนอกและละครใน)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังการสืบทอดละครหลวงรัชกาลที่ 1

แผนผังที่ 1 : แผนผังการสืบทอดละครหลวงรัชกาลที่ 1

จากแผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 1 ได้พบว่า คณะละครในรัชกาลที่ 1 มี 5 คณะ คือ ละครนอก นายบุญยัง ละครเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ละครกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ละครหลวงของพระเจ้ากรุงธนบุรี และละครผู้หญิงในราชสำนัก

แผนผังดังกล่าวแสดงให้เห็นว่ามีครูละครที่มีความสำคัญและเป็นผู้วางรากฐานแบบแผนของละครหลวงในยุคปัจจุบัน ทั้งละครใน ละครนอก ละครพันทาง เช่น

ละครในมีครูทองอยู่ (อิเหนา) ครูรุ่ง (นางเอก) ครูทั้ง 2 ท่านเป็นครูละครของคณะเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์และต่อมาคณะได้ตกทอดมาสู่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีในรัชกาลที่ 2 เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นต้นสกุลมนตรีกุล พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถและรอบรู้ในศิลปวิทยานานาชนิดและชำนาญการละครเป็นอย่างดีจนสามารถทรงคิดประดิษฐ์แบบแผนท่าฟ้อนรำได้อย่างงดงาม อย่างที่เรียกว่า Choseographer แบบอย่างละครไทยที่รำกันมาตลอดกรุงรัตนโกสินทร์เป็นการรำตามแบบของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี

ส่วนครูบุญยังเป็นนายโรงละครนอก และครูบุญมีซึ่งเป็นพี่ชายหรือน้องชายของนายบุญยังมีผู้สันนิษฐานว่าอาจเป็นคนเดียวกับครูมีนักร้อง ครูบุญยังและครูบุญมีนับว่าเป็นปรมาจารย์ผู้ฝึกหัดละครนอกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่เล่นกันมาในชั้นหลัง ครูบุญยังมีลูกศิษย์ คือ เจ้ากรับ นายโรงละครนอกที่มีชื่อเสียงโด่งดังในรัชกาลที่ 3 และเจ้ากรับได้รับช่วงคณะละครมาจากนายบุญยัง ต่อมาเจ้ากรับมอบคณะละครนอกให้แก่หม่อมแสง จินตะหรา ธิดา ซึ่งหม่อมแสง จินตะหรา ก็เป็นครูละครหลวงของละครคณะเจ้าจอมมารดาเอนในสมเด็จพระราชวังบวรวิชัยชาญสมัยรัชกาลที่ 5

ละครคณะสมเด็จพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท มีตัวละคร 2 คน คือ ขุ้ย หนุมาน และ ภู่ สีดา

ละครหลวงพระเจ้ากรุงธนบุรี มีตัวละครที่เข้ามาเป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 1 จำนวน 3 คน คือ ภู่ สีดา บุนนาค สีดา ศรี สีดา ซึ่งมาเป็นนาฏยศิลป์รุ่นใหญ่ ในคณะผู้หญิงในราชสำนักรัชกาลที่ 1

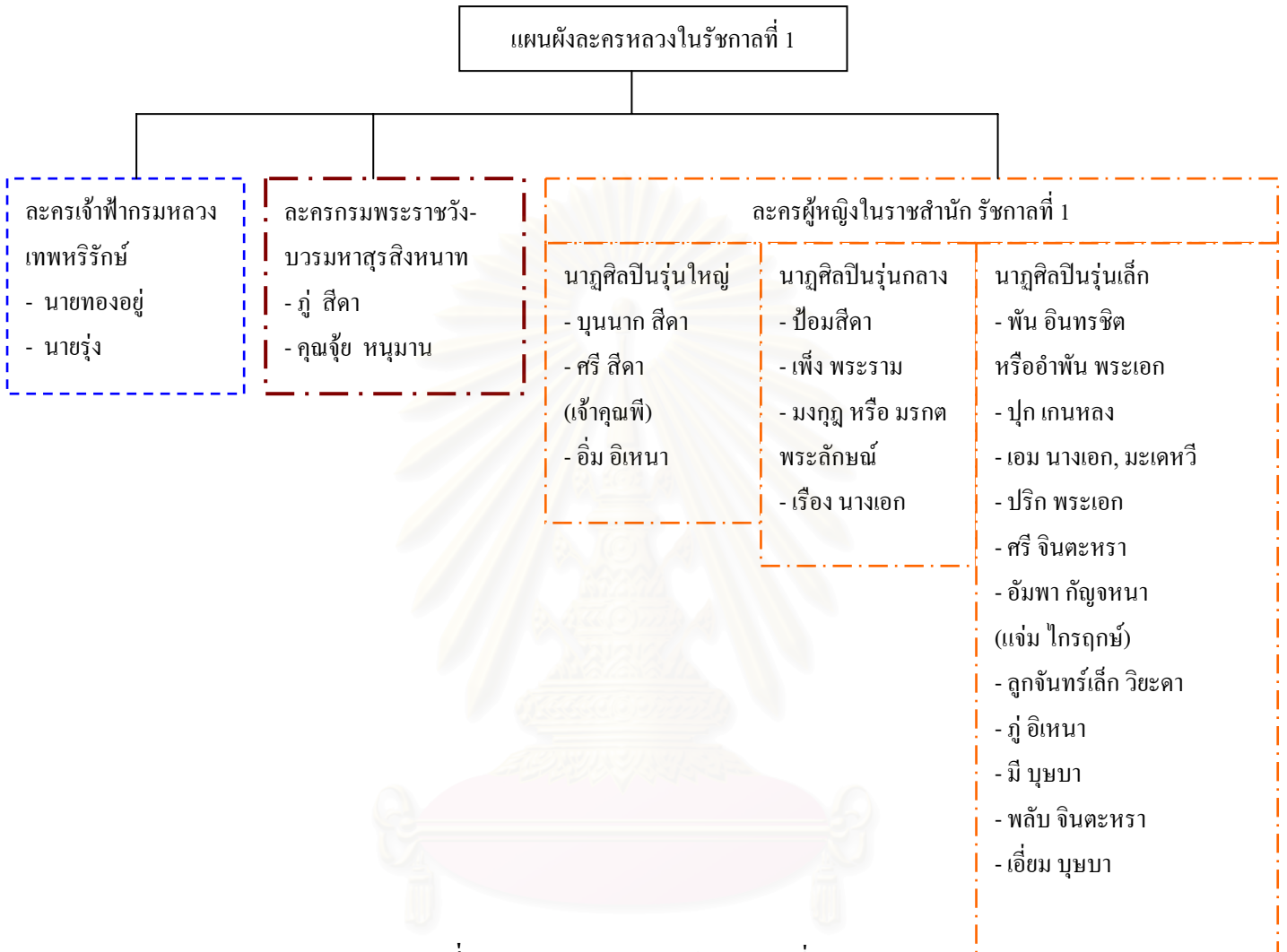
ละครผู้หญิงในราชสำนัก ประกอบด้วยนาฏยศิลป์รุ่นใหญ่ นาฏยศิลป์รุ่นกลาง และนาฏยศิลป์รุ่นเล็ก ดังมีรายนามดังต่อไปนี้

นาฏยศิลป์รุ่นใหญ่ ได้แก่ บุนนาค สีดา ศรี สีดา และอ้อม อิเหนา

นาฏยศิลป์รุ่นกลาง ได้แก่ ป้อม สีดา เฟื่อง พระราม มรกต พระลักษมณ์ และเรื่อง ตัวนาง

นาฏยศิลป์รุ่นเล็ก ได้แก่ พัน อินทรชิต หรือ อำพัน พระเอก ปุก เกนหลง เอมนางเอก มะเดหัว ศรี จินตะหรา อัมพา กัญจะหนา (แจ่ม ไกรฤกษ์) ลูกจันทร์เล็ก วิยะดา ภู่อิเหนา มีบุษบา พลับ จินตะหรา และเอี่ยม บุษบา

จะเห็นว่าคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 1 มีคณะละครหลวง 3 คณะ ซึ่งแสดงละครในเรื่องรามเกียรติ์และอิเหนา ได้แก่ คณะละครเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ คณะละครกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และคณะละครผู้หญิงในราชสำนักรัชกาลที่ 1 ตามแผนผังดังนี้

แผนผังที่ 2 : แผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 1

จากแผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 1 ได้พบว่าครูละครหลวงมาจากละครเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ มีครูละคร 2 คน คือ นายทองอยู่และนายรุ่ง ซึ่งเป็นครูละครที่เป็นผู้วางรากฐานแบบแผนนาฏศิลป์ไทยซึ่งต่อมาตกทอดมาสู่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ในรัชกาลที่ 2 นอกจากนี้ก็จะเป็นครูละครในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท มีตัวละคร 2 คน คือ ภู สีดา และคุณจ้อย หนุมาน

นอกจากนี้ก็จะมิตัวละครผู้หญิงในราชสำนักรัชกาลที่ 1 จำนวน 18 คน โดยแบ่งเป็น 3 รุ่นคือ

นาฏศิลป์ป็นรุ่นใหญ่ คือ บุนนาค สีดา, ศรี สีดา (เจ้าคุณพี่) และอ๋ม อิเหนา

นาฏศิลป์ป็นรุ่นกลาง คือ ป้อม สีดา, คุณเฟื่อง พระราม, คุณมงกุฎ หรือมรกต พระลักษมณ์ และ

คุณเรื่อง นางเอก

นาฏศิลป์ป็นรุ่นเล็ก คือ พัน อินทรชิต หรืออำพัน พระเอก ปุก เกนหลง เอ็ม นางเอก มะเดหวิ
ปรีก พระเอก ศรี จินตะหรา อัมพา กัญจนนา (แจ่ม ไกรฤกษ์) ลูกจันท์เล็ก วิยะดา ภู่อิเหนา มี
บุษบา พลับ จินตะหรา และเอี่ยม บุษบา

ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีโขน-ละครหลวง ตามแผนผังครูโขนละครหลวงในรัชกาลที่ 1
จำนวน 22 คน เป็นโขน จำนวน 11 คน และละครจำนวน 12 คน ดังนี้

ตัวโขน ได้แก่	ทองอยู่	พระราม
	รุ่ง	นางเอก
	มรกต	พระลักษมณ์
	จ้อย	หนุมาน
	เจ้าจอมภู่อิเหนา	สีดา (เจ้าจอมในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท)
	เรื่อง	นางเอก
	พัน	อินทรชิต
	ศรี	สีดา
	บุณนาก	สีดา
	ป้อม	สีดา
	เพ็ง	พระราม
	เจ้าจอมมารดา ลูกจันท์เล็ก (นางวิยะดา)	
	อ้อม	อิเหนา
	เจ้าจอมมารดาอัมพา	กัญจนนา
	เจ้าจอมมารดาภู่อิเหนา	อิเหนา
	พลับ	จินตะหรา
	ศรี	จินตะหรา
	มี	บุษบา
	ปุก	เกนหลง
	เอี่ยม	บุษบา
	เอ็ม	มะเดหวิ
	ปรีก	พระเอก
	ภู่อิเหนา	อิเหนา

นอกจากนี้ในแผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 1 ยังมีละครนอกอีก 1 คณะคือ ละครนอกคณะนายบุญยังในรัชกาลที่ 1 ซึ่งมีการสืบทอดตามตารางดังนี้

แผนผังที่ 3 : แผนผังละครนอกคณะนายบุญยัง ในรัชกาลที่ 1

จากแผนผังละครนอกคณะนายบุญยังในรัชกาลที่ 1 ได้พบว่าครูละครนอกของคณะนายบุญยัง มีครูบุญยังนายโรงเจ้าของคณะละคร นายบุญมีตัวนางและนายทองอยู่ซึ่งเป็นตัวละครในของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ในรัชกาลที่ 1 ต่อมาละครนอกนี้ได้ตกทอดมาสู่เจ้ากรับผู้เป็นศิษย์ครูบุญยัง รับช่วงในรัชกาลที่ 3 เจ้ากรับได้ถวายตัวเป็นข้าของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และแสดงถวายตัวเป็นข้าของสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดีธิดาพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ

ต่อมาเจ้ากรับก็ให้บุตรคือนายนวล หม่อมแสงและเป่า เงาะ ซึ่งเป็นหลานรับช่วงต่อ ซึ่งหม่อมแสงต่อมาได้เป็นละครของเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ในรัชกาลที่ 4 และ เป่า เงาะได้เป็นภรรยาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงในเวลาต่อมา

จากแผนผังดังกล่าวจะเห็นได้ว่าครูทองอยู่เป็นครูละครในและละครนอกด้วยเป็นผู้วางรากฐานการแสดงละครนอกอีกด้วย แสดงให้เห็นว่าได้มีการผสมผสานรูปแบบการแสดงละครในกับละครนอก โดยเฉพาะการแต่งกายขึ้นเครื่องการตีบท การใช้บทยกเว้น ทำนองร้อง กระบวนทำรำและ การดำเนินในเรื่องของละครนอกรวดเร็วกว่าละครในเน้นตลกขบขัน ส่วนละครในจะเน้นความอ่อนช้อยประณีตงดงาม การดำเนินเรื่องช้ากว่า และยึดถือจารีตประเพณีอย่างเคร่งครัด

จะเห็นได้ว่าตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้แก่เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี นายทองอยู่ นายรุ่ง นายบุญยังและนายบุญมี เป็นผู้วางรากฐานนาฏศิลป์ไทยที่เป็นแบบแผนละครหลวงทั้งละครในและละครนอกมาสู่นาฏศิลป์ในรัชกาลต่อมา ซึ่งสอดคล้องกับที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ในตำนานอิเหนาว่า “เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ครูทองอยู่ ครูรุ่ง ครูบุญยัง ครูบุญมี 5 คนนี้นับว่าเป็นครูละคร(ไทย)ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่เล่นต่อกันมาที่บ้านทั้งเมือง(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,2507:137)

รัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367)

ละครในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ระหว่าง พ.ศ. 2352-2367 รวมเวลาราว 15 ปี ซึ่งเป็นระยะเวลาที่สำคัญ ในศิลปะทางละคร ในสมัยรัชกาลที่ 1 ศิลปินทางนาฏกรรม เช่น การฟ้อนรำ การละครนิยมเล่นตามแบบแผนครั้งกรุงเก่า บทพระราชนิพนธ์ใหม่ในรัชกาลที่ 1 ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เพื่อให้มีแบบฉบับ สำหรับเพื่อจะเป็นสมบัติของชาติป็นหลักสำคัญ ครูละครจะฝึกไปตามบท ครั้นในรัชกาลที่ 2 พระองค์ทรงเป็นกวีร่วมแต่งบทถวายรัชกาลที่ 1 และทรงมีคณะละครของพระองค์เอง ทรงทราบเงื่อนไขของศิลปะการละคร พระองค์ทรงเป็นกวีโปรดปรานและทรงแต่งกาพย์กลอนเชียวชาญมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทกลอนประเภทนาฏยคดี คือ บทละครใน เรื่องอิเหนา และรามเกียรติ์ บทละครนอก คือ

เรื่องไกรทอง คาวี ไชยเชษฐ สังกัทอง และมณีพิชัย โดยทรงเลือกสรรเอาแต่บางตอน โดยตัดทิ้งเรื่องเดิมบ้าง ดัดแปลงบ้าง เพื่อให้เหมาะสมกับการละครและดนตรี ทรงฝึกคณะละครของพระองค์เอง ตั้งแต่ดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 1 จึงทรงทราบท่วงทำนองเป็นชั้นเชิงทางด้านนาฏศิลป์เป็นอย่างดี เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ให้ทรงทดลองซ้อมกระบวนรำให้เข้ากับบท เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีให้เอาพระฉายานใหญ่มาตั้งแล้วทรงรำทำบททอดพระเนตรเงาในพระฉาย ทรงปรึกษากับนายทองอยู่และนางรุ่ง ช่วยกันแก้ไขกระบวนรำจนเห็นงาม จึงเอาเป็นยุดี ถ้าขัดข้องก็กราบทูลขอให้ทรงแก้บท เมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงคิดจัดกระบวนรำเป็นยุดี แล้วทรงซ้อมให้นายทองอยู่และนางรุ่งไปหัดละครหลวงที่ริมคันสนและพวกละครหลวงก็ไปซ้อมถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทอดพระเนตร ถ้ายังไม่พอพระราชหฤทัย ก็โปรดพระราชทานกระแสพระราชดำริให้แก้ไขกระบวนรำอีกชั้นหนึ่ง แล้วยุดีถือ เป็นแบบแผนสืบต่อไป (ชนิด อยู่โพธิ์, 2516 : 40) เพราะฉะนั้นบทและวิธีรำจึงวิเศษกว่าครั้งไหนๆที่เคยปรากฏมาก่อน จึงนับถือเป็นแบบอย่างของละครที่เล่นสืบต่อกันมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ควรนับว่าแบบละครรำของกรุงรัตนโกสินทร์ได้เกิดขึ้น เมื่อรัชกาลที่ 2 เป็นครั้งแรก ทรงให้พระยามหามนตรี-ศรีสุริยวงศ์สร้างแก่งโรงละคร หรือโรงมหาสถาในสวนขวา ส่วนโรงละครริมคันสนทรงให้ครูผู้ชามาซ้อมละครผู้หญิงของหลวง ตอนที่แสดงละครเป็นเพียงบางตอนที่ส่งผลตัวเอง ตัวใดตัวหนึ่งเป็นหลักในการรำอวดฝีมือการรำเดี่ยว เช่น ตอนอิเหนาสั่งถ้ำ นุชบาชมศาล อิเหนาฉายกริช วิชาสะก่าคั่งครสาแบหრა เป็นต้น ดังนั้นจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงพระอุตสาหะในการปรับปรุงศิลปะละครเพื่อนำของไทย ให้ประณีตกลมกลืนกัน เพราะทั้งบทและงดงาม นาฏศิลป์จึงพากันยกย่องนับถือว่าเป็นศิลป์แบบครู และรับเอามาเป็นแบบฉบับของศิลปะที่ดีประจำชาติ สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเป็นปราชญ์ด้านวรรณกรรมและศิลปะการละคร ในรัชสมัยพระองค์ทรงมีคุณูปการต่อวงการนาฏศิลป์ไทยหลายประการดังนี้

1. ทรงโปรดให้ฝึกหัดละครผู้หญิงของหลวงรุ่นเล็กขึ้นในขณะที่ทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ในครั้งนี้รัชกาลที่ 1 โปรดให้ฝึกหัดละครผู้หญิงเล็กๆ ใช้บทละครเรื่องอุณรุทครั้งกรุงเก่ามาดัดบทให้เหมาะสมกับการแสดงตามประสงค์ ครั้นความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ก็ทรงกริ้ว เนื่องจากทรงยึดถือตามแบบอย่างโบราณครั้งกรุงเก่าที่มีพระราชบัญญัติห้ามมิให้ผู้อื่นหัดละครผู้หญิง ด้วยละครผู้หญิงเป็นของพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระราชดำริให้หัดนางในขึ้นสำหรับเล่นในการพระราชพิธีในพระราชพิธีเวศน์ เสมออย่างเป็นเครื่องราชูปโภคอันหนึ่ง ซึ่งผู้อื่นไม่ควรจะทำเทียม (ชนิด อยู่โพธิ์, 2516:41) ดังนั้นรัชกาลที่ 2 จึงต้องเลิกเล่นไป ต่อมาออกโรงเล่นครั้งแรกเมื่อสมโภชพระยา-เสวตกุญชร ช้างเผือกเอกเมืองโพธิสัตว์ ซึ่งเข้ามาสู่พระบารมีเมื่อปีวอก พ.ศ. 2355 เป็นอันดับที่ 4

ในรัชกาลที่ 2 มีเพลงยาวเก่าแต่งไว้เกี่ยวกับบทพระราชนิพนธ์เรื่องไกรทอง ดังนี้ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507: 140)

“ตั้งโรงต้นสนคนแออัด	ซ่อมหัดแก้ไขในราชฐาน
เมื่อช่างเผือกมาใหม่ให้ออกงาน	ทั้งเรื่องอ่านโออ่าน่ารัก
ตั้งละครเล็กๆเด็กหมด	สมเกียรติยศสมศักดิ์
มีแต่คนมาสามีกักคิ	จงรับรองบาทบาทมาลย์”

2. ทรงพระราชนิพนธ์บทละครใน โดยทรงพระดำริแก้ไขกระบวนบทละคร โดยตัดเอาแต่เฉพาะตอนที่เล่นละครมาแต่ง ส่วนบทพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 2 คือเรื่องรามเกียรติ์ตอนหนุมานถวายแหวนไปจนถึงทศกัณฐ์ล้มตอน 1 ตอนบุตรพระลพตอน 1 ทรงมาแต่งใหม่สำหรับเล่นละครหลวง เป็นหนังสือ 36 เล่มสมุดไทย ดังนั้นจึงทรงตัดเรื่องเดิมทิ้งและเปลี่ยนแปลงบ้างเพื่อให้เหมาะสมแต่กระบวนการเล่นละคร

3. ทรงเลือกละครนอกเฉพาะตอนที่นำเล่นละครมาทรงพระราชนิพนธ์บทใหม่ให้ละครหลวงเล่น 5 เรื่อง และบทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 3 คือเรื่องสังข์ศิลป์ไชยอีก 1 เรื่องรวม 6 เรื่อง

1. เรื่องสังข์ทอง เป็นหนังสือ	17	เล่มสมุดไทย
2. เรื่องไชยเชษฐ	4	เล่มสมุดไทย
3. เรื่องมณีพิชัย (พิไชย)	1	เล่มสมุดไทย
4. เรื่องไกรทอง	2	เล่มสมุดไทย
5. เรื่องคาวี	3	เล่มสมุดไทย
6. เรื่องสังข์ศิลป์ไชย	2	เล่มสมุดไทย (บทพระนิพนธ์ของกรมหมื่น เจษฎาบดินทร์)

4. มีการจัดทำแบบแผนการแสดงขึ้น โดย สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ครูทองอยู่ และครูรุ่งได้ร่วมกันปรับปรุงและกำหนดขึ้น โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเห็นชอบ ดังนั้น ละครในรัชกาลของพระองค์ จึงเป็นละครที่ได้กำหนดเป็นแบบแผน กำหนดแบบฝึกหัดและแบบเรียนที่มีมาตรฐาน ทั้งละครในและละครนอก สถานที่เรียนคือ โรงละครริมต้นสน ซึ่งน่าจะเป็นโรงเรียนการละครแห่งแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ และสืบทอดกันมาจนเป็นหลักสูตรการเรียนนาฏศิลป์ไทยในปัจจุบัน ตัวละครในสมัยรัชกาลของพระองค์เป็นครูละครผู้หญิง และเป็นครูละครหลวงในรัชกาลต่อมา ดังนี้

1. แยม อีหนา (โตแยม) เป็นธิดาพระยานครสวรรค์ ต่อมาเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2 และเป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 4
2. เอี่ยม บุญบา เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 4-5
3. มาลย์ เป็นท้าววรจันทร์ในรัชกาลที่ 4 และเป็นผู้อำนวยการละครหลวงในรัชกาลที่ 4-5
4. ราชนามตัวละครนอกในรัชกาลที่ 2 และต่อมาเป็นครูหลวงในรัชกาลที่ 4 เช่น

น้อย	จรงกา
จาด	ล่าสำ
จ้ำ	บาหยัน
พุ่ม	กาญจนา

5. รายนามตัวโขนในรัชกาลที่ 2 และต่อมาเป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 4 เช่น

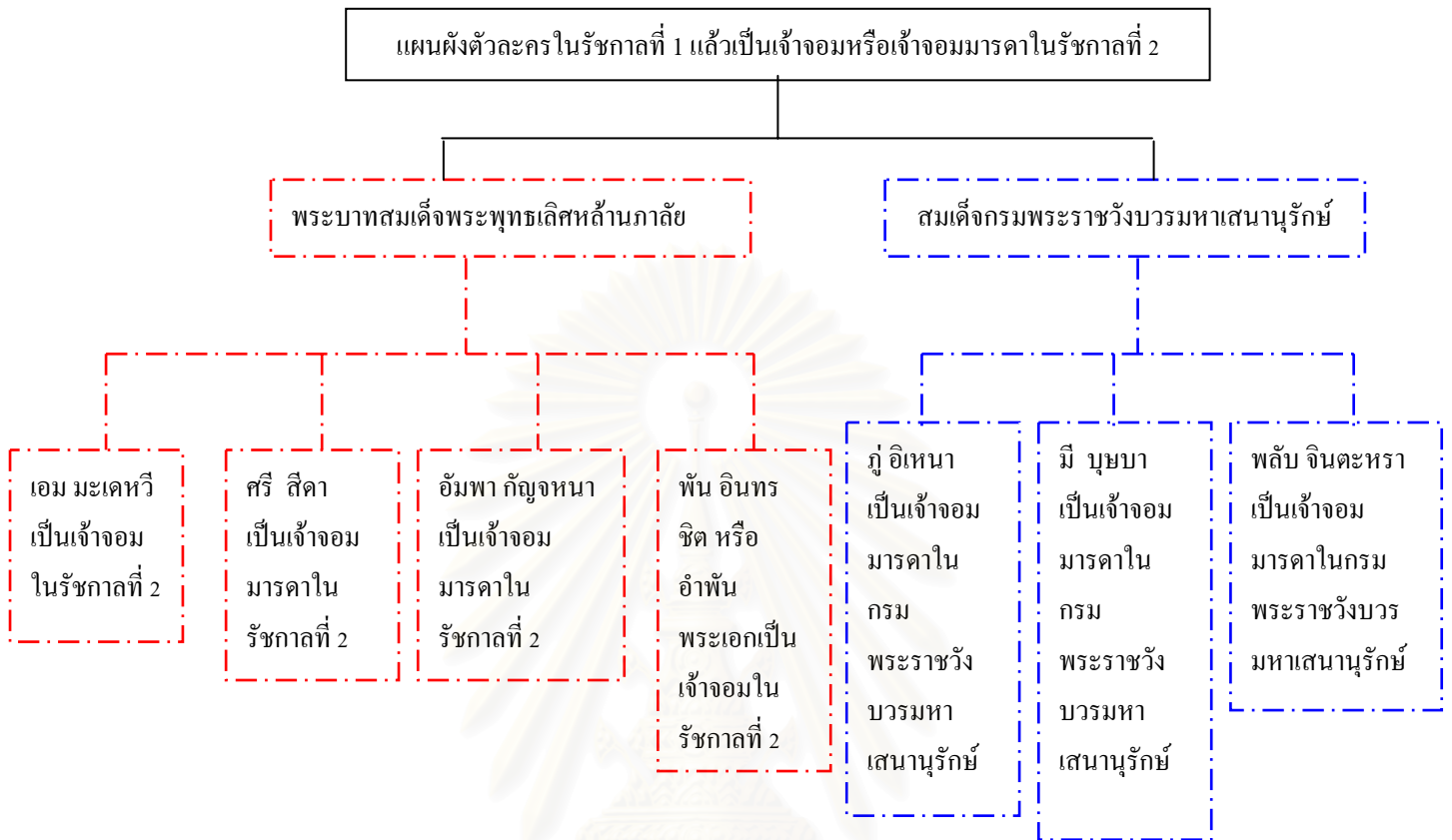
พัน	อินทรชิต
น้อย	ยักษ์
ภู	หนุมาน
ทับทิม	มงกุฏ

6. รายนามตัวละครนอกในรัชกาลที่ 2 และต่อมาเป็นครุหลวงในรัชกาลที่ 4 และถ่ายทอดให้แก่คณะละครเจ้านายและขุนนางบางคณะ ในรัชกาลที่ 3-4 และ 5 เช่น

จัน	พระสังข์
อุงุ่น	รจนา
บัว	สามนต์
น้อยงอก	ไกรทอง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสั่งการให้เจ้านายบางพระองค์ เช่น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และกรมพระราชวังบวรมหาเสนาณูรักษ์ทรงจัดให้มีละคร โขนในวังขึ้น นอกจากนี้ทรงโปรดให้มีโรงละครในวังเจ้านายและบ้านขุนนางเช่น วังบ้านหม้อเดิมเป็นวังของพระเจ้าลูกยาเธอกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ และบ้านปลายเนิน หรือวังคลองเตยของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรา- นุวัตติวงศ์

เนื่องจากได้มีการสืบทอดศิลปะการละครมาเป็นระบบทั้งในวังหลวง และวังของเจ้านายและขุนนาง ดังนั้นตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้รับการยกย่องและอุปถัมภ์ จากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 และสมเด็จพระเจ้ากรมพระราชวังบวรมหาเสนาณูรักษ์ โดยทรงยกย่องให้เกียรติเป็นเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมเพื่อให้สืบสานนาฏศิลป์ไทยของชาติต่อไป เช่น เจ้าจอมมารดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมี 2 คน คือ ศรี สีดาและอัมพา กัญจะหนา เจ้าจอม 2 คนคือ เอม มะเดหวี และ พันอินทรชิต ส่วนตัวละครในรัชกาลที่ 1 ที่เป็นเจ้าจอมมารดาของสมเด็จพระเจ้ากรมพระราชวังบวรมหาเสนาณูรักษ์ คือ ภู อีเหนา มี บุษบา และ พลับ จินตะหรา ดังนั้นตัวละครในรัชกาลที่ 2 จึงเป็นสุภาพสตรีที่มีความงดงามทั้งรูปร่างและลีลาท่ารำ ซึ่งต้องผ่านการคัดเลือกที่เหมาะสม ดังนั้น ตัวละครจึงเป็นเจ้าจอมในเวลาต่อมา และเป็นครุที่เป็นหลักและเป็นแบบอย่างของท่ารำในรัชกาลต่อมาจนเป็นหลักสูตรการเรียนนาฏศิลป์ไทยในปัจจุบัน

แผนผังที่ 4 : แผนผังตัวละครในรัชกาลที่ 1 แล้วเป็นเจ้าจอมหรือเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2

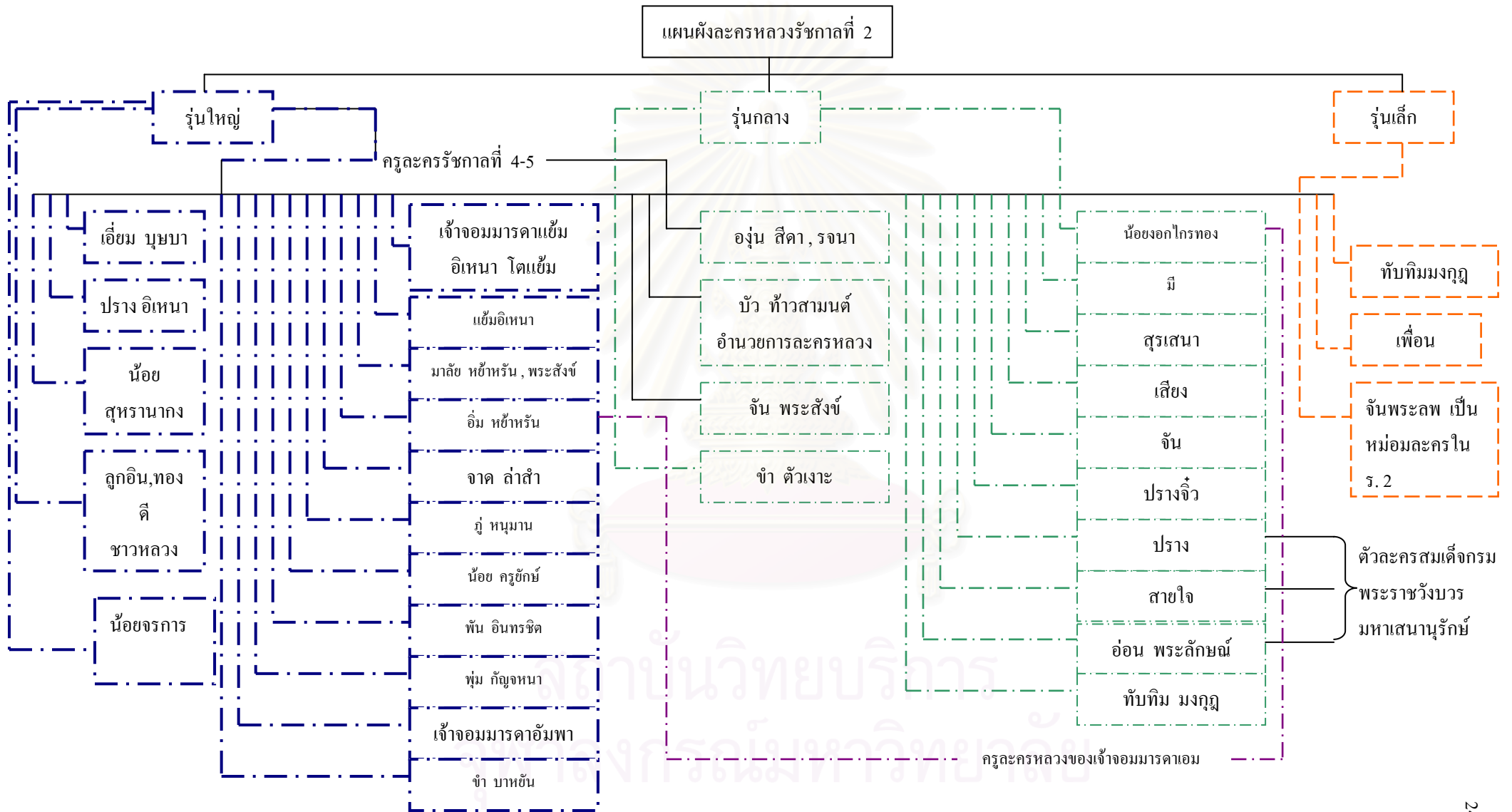
จากแผนผังนี้แสดงให้เห็นว่า ตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้มาเป็นเจ้าจอมและเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2 จำนวน 4 คน เจ้าจอม 2 คน คือ เอม มะเดหี และพัน อินทรชิต และเป็นเจ้าจอมมารดา 2 คน คือ ศรี สีดา และอัมพา กัญจนนา นอกจากนี้ยังมีตัวละครที่เป็นเจ้าจอมมารดาใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าจอมมารดาแพ จำนวน 3 คน คือ เจ้าจอมมารดาภู่อิเหนา เจ้าจอมมารดามีนุชบาและเจ้าจอมมารดาพลับ จินตะหรา

การที่ตัวละครได้เป็นเจ้าจอมมารดา และเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าจอมมารดาแพแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าจอมมารดาแพทรงอุปถัมภ์การละคร และมีพระมหากรุณาธิคุณในการส่งเสริมและสนับสนุนการละครในพระบรมราชวังให้เป็นละครหลวง ทรงถือว่า โขนละครเป็นเครื่องราชูปโภคสำหรับพระมหากษัตริย์และโปรดเกล้าฯ ให้ฝึกหัดโขนละครหลวงและยกย่องตัวละครให้ได้รับเกียรติเป็นเจ้าจอมมารดา หรือเจ้าจอมเพื่อจะได้สืบสานนาฏยศิลป์ไทยของชาติต่อไป

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 การละครเฟื่องฟูเป็นยุคทองของละครรำ และ ตัวละครในสมัยของพระองค์เป็นผู้วางรากฐานแบบแผนการละครในสมัยต่อมาสืบทอดมาจนถึง สมัยรัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 2 ทรงส่งเสริมด้านโขนละคร ในรัชสมัยของพระองค์ได้มีการประดิษฐ์ เครื่องประดับศีรษะ คือ ปันจุเหรี้ง แทนผ้าโพกศีรษะ ซึ่งตัวปันหยี่และพี่เลี้ยงต้องสวม เนื่องจาก ตอนนี้อีหนาปลอมตัวเป็นโจรป่าจึงใช้ผ้าโพกศีรษะเป็นเครื่องประดับศีรษะ ในที่นี้คือ ปันจุเหรี้ง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 5 : แผนผังละครหลวงรัชกาลที่ 2

จากแผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 2 ได้พบว่า ละครหลวงในรัชกาลที่ 2 แบ่งออกเป็น 3 รุ่น ดังนี้

นาฏศิลป์รุ่นใหญ่ ได้แก่ เอี่ยม บุษบา ปราง อิเหนา น้อย สุหรานางง ลูกอิน และทองดี เป็นชาวหลวงพระบาง เจ้าจอมมารดาแยม อิเหนา (โตแยม) แยมอิเหนา มาลัย หย้าหรั่ง อิ่ม หย้าหรั่ง จาด ลำลำ ภู หนุมาน น้อย ทรัพย์ พัน อินทรชิต พุ่ม กัญจนา และเจ้าจอมมารดา อัมพา

นาฏศิลป์รุ่นกลาง ได้แก่ อุ่น สีดา, รจนา บัว ท้าวสามนต์ จัน พระลักษมณ์ จำ ตัวเงาะ น้อยงอกไกรทอง มี สุรเสนา เสียง จัน ปรางจิว ปราง สายใจ อ่อน พระลักษมณ์ และทับทิม มงกุฏ

นาฏศิลป์รุ่นเล็ก ได้แก่ ทับทิม มงกุฏ เพื่อน และจัน พระลพ ซึ่งเป็นหม่อมละครใน รัชกาลที่ 2

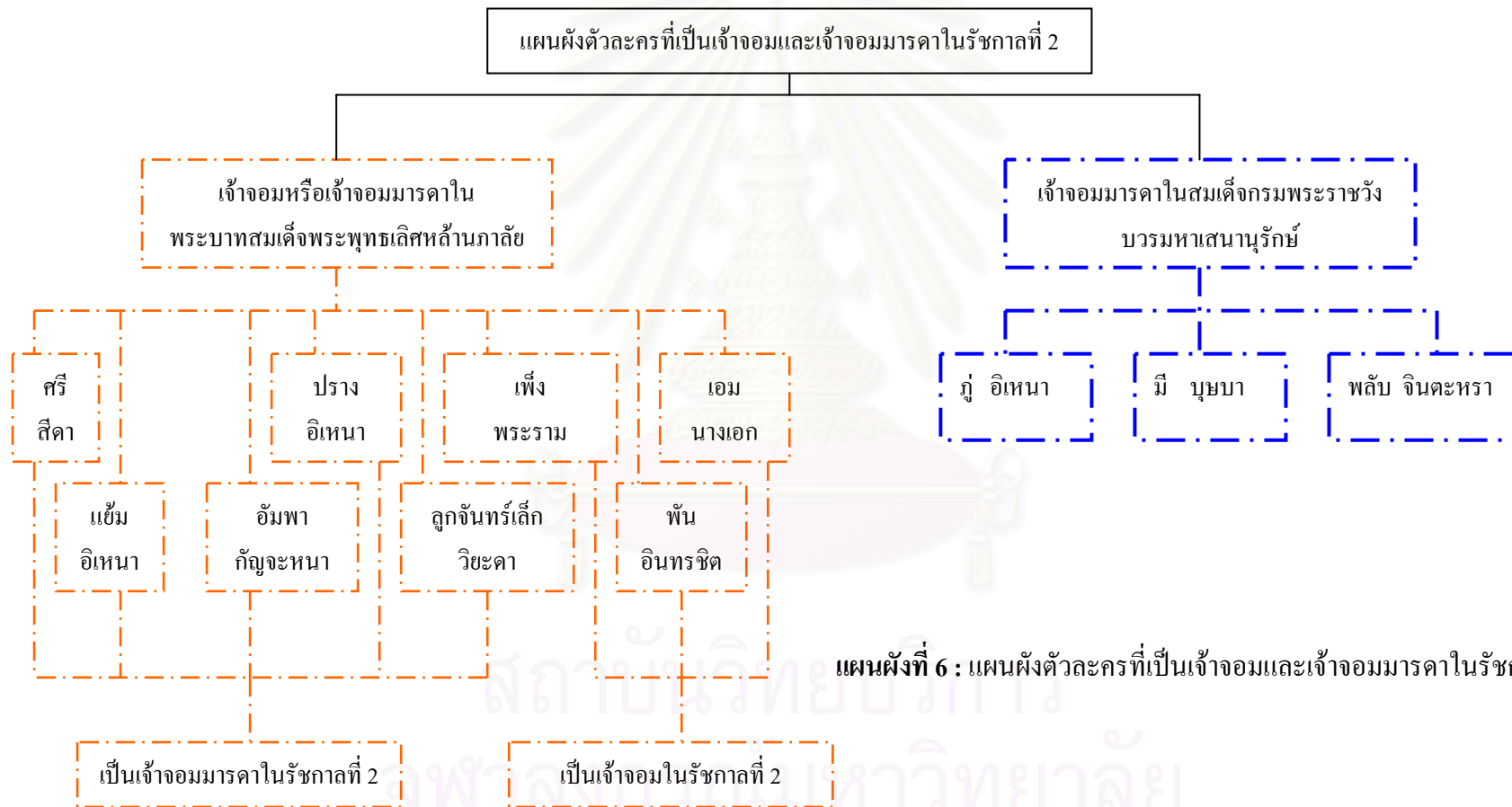
ละครหลวงในรัชกาลที่ 2 ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นยุคทองแห่งละครรำ มาเป็นละครหลวงในรัชกาลที่ 4 และ 5 ได้แก่ นาฏศิลป์รุ่นใหญ่ เช่น เจ้าจอมมารดาแยมอิเหนา (โตแยม) แยมอิเหนา มาลัย หย้าหรั่ง และพระสังข์ อิ่ม หย้าหรั่ง จาด ลำลำ ภู หนุมาน น้อย ทรัพย์ พัน อินทรชิต พุ่ม กัญจนา เจ้าจอมมารดาอัมพา จำ บาหยัน นาฏศิลป์รุ่นกลาง เช่น อุ่น สีดา, รจนา บัว ท้าวสามนต์ จัน พระลักษมณ์ และจำ ตัวเงาะ

ส่วนปราง สายใจ และอ่อน พระลักษมณ์ เป็นตัวละครในสมเด็จพระราชวังบรมมหาเสนาณรงค์

ส่วนอิ่ม หย้าหรั่ง เป็นละครรุ่นใหญ่ และน้อยงอกไกรทอง ละครรุ่นกลาง ได้มาเป็น ละครหลวงของเจ้าจอมมารดาแยมในเวลาต่อมา

จากแผนผังละครหลวงดังกล่าว จะเห็นว่า มีละครหลวงซึ่งเป็นตัวละครหลวงในเรื่อง อิเหนา และ โชน เรื่องรามเกียรติ์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 6 : แผนผังตัวละครที่เป็นเจ้าของและเจ้าของมรดกในรัชกาลที่ 2

จากแผนผังข้างต้น พบว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 พระองค์ทรงโปรดละครเป็นอย่างมาก และทรงยกย่องนางละครหลวงให้ได้รับอิสริยยศเป็น เจ้าจอมมารดาจำนวน 5 คน คือ ศรี สีดา แยม อีเหนา(โต แยม) อัมพา กัญจะหนา ปราง อีเหนา และลูกจันทร์เล็ก วิยะดา ส่วนตัวละครที่เป็นเจ้าจอมมี 3 คน คือ เฟ็ง พระราม พัน อินทรชิต และเอม นางเอก

นอกจากนี้ ได้พบว่า ละครหลวงในวังหน้า ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมมหาเสนาบดีกรมพระราชวังบวรมหาเสนาบดีทรงปกครอง มีละครหลวงที่ได้รับการยกย่องอิสริยยศให้เป็นเจ้าจอมมารดาในสมเด็จพระเจ้าบรมมหาเสนาบดีจำนวน 3 คน คือ ภู่อีเหนา มี บุษบา และปลับ จินตะหรา

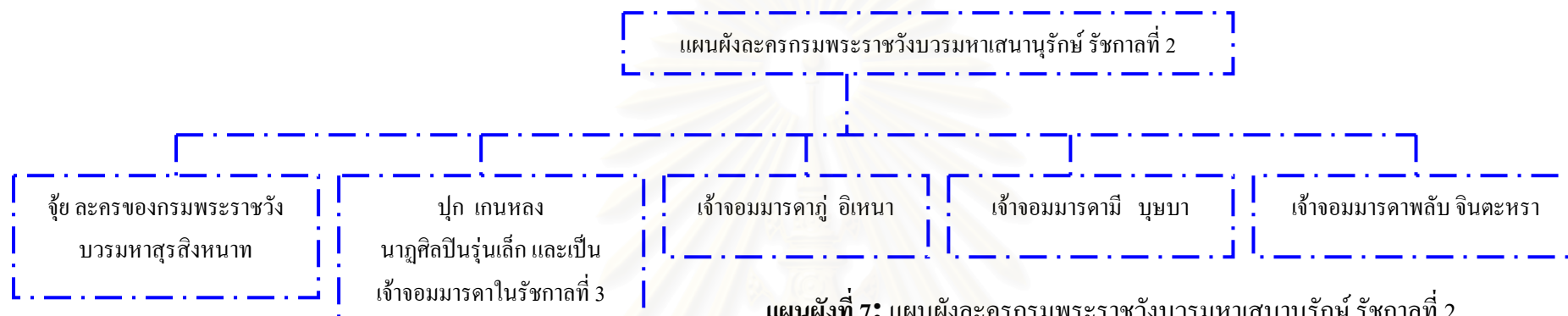
จะเห็นได้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นยุคทองแห่งละครร่ำ ทรงพัฒนาการละคร โดยจัดให้มีการฝึกหัดในพระบรมมหาราชวังเป็นเครื่องราชูปโภคของพระมหากษัตริย์ เมื่อนางละครหลวงได้รับใช้พระมหากษัตริย์และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอต่าง ๆ ใกล้ชิดและมีบุญญาธิการได้เป็นถึงเจ้าจอมหรือเจ้าจอมมารดาก็มีหน้าที่ควบคุมการฝึกซ้อม และมีบทบาทในการเผยแพร่และถ่ายทอดทำนองเป็นเอกลักษณ์ ที่เป็นแบบแผนมาสู่ชนรุ่นหลังได้ช่วยกันรักษานาฏศิลป์ไทยการฟ้อนรำที่เป็นแบบแผนไว้

จากแผนผังนี้ได้พบว่า ตัวละครจากรัชกาลที่ 1 มาเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2 คือ ศรี อัมพา กัญจะหนา ลูกจันทร์เล็ก และตัวละครในรัชกาลที่ 2 เป็นเจ้าจอมมารดาของรัชกาลที่ 2 คือ ปราง อีเหนา แยม อีเหนา

นอกจากนี้ตัวละครในรัชกาลที่ 1 มาเป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 2 คือ เฟ็ง พระราม เอม นางเอก และ พัน อินทรชิต

จะเห็นได้ว่าตัวละครในรัชกาลที่ 1 ได้มาเป็นตัวละครและสืบสานด้านนาฏศิลป์ไทยในรัชกาลที่ 2 ล้วนเป็นตัวละครที่มีฝีมือดี จนได้รับการยกย่องให้เป็นเจ้าจอม และเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2 ศิลปะการฟ้อนรำได้สืบสานกันต่อมาจากรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 7: แผนผังคณะกรรมการพระราชวังบรมหาเสนาอนุรักษ์ รัชกาลที่ 2

จากแผนผัง คณะกรรมการพระราชวังบรมหาเสนาอนุรักษ์ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้พบว่าครุละครของกรมพระราชวังบรมหาเสนาอนุรักษ์ ได้แก่ จួយ หนุมาน ปลูก เกนหลง เจ้าจอมมารดาแก้ว อีเหนา เจ้าจอมมารดาดี บุญบา และเจ้าจอมมารดาพลับ จินตะหระ

นอกจากนี้ยังพบว่า ตัวละครของกรมพระราชวังบรมหาเสนาอนุรักษ์ มาจากละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 1 จำนวน 3 คน คือ จួយ หนุมาน ซึ่งเป็นตัวละครของกรมพระราชวังบรมหาสุรสิงหนาท ปลูก เกนหลง เจ้าจอมมารดาแก้ว อีเหนา เจ้าจอมมารดาดี บุญบา และเจ้าจอมมารดาพลับ จินตะหระ เป็นนาฏศิลป์ปิ่นรุ่งเล็ก สมัยรัชกาลที่ 1 และเป็นเจ้าจอมมารดาในกรมพระราชวังบรมหาเสนาอนุรักษ์ สมัยรัชกาลที่ 2 ส่วนปราง สายใจ และอ่อนพระลักษณะ เป็นตัวละครในสมเด็จพระเจ้าบรมมหาเสนาอนุรักษ์ ต่อมาได้มาเป็นครุละครหลวงของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 หลังจากที่สมเด็จพระเจ้าบรมมหาเสนาอนุรักษ์ได้ทิวงคตลง ในปีพุทธศักราช 2360

รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2393)

โขนละครหลวงในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์เป็นกวีที่ปรึกษาพระองค์หนึ่งในการทรงพระราชนิพนธ์บทละครในรัชกาลที่ 2 ในขณะที่ทรงดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็ทรงแต่งบทละครนอกเรื่อง สังข์ศิลป์ชัย ทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 1 เรื่อง และทรงพระราชนิพนธ์โคลงกลอนต่างๆหลายเรื่อง ทรงโปรดให้มีการฝึกหัดโขนไว้ในกรม มีศิลปินโขนผู้หนึ่ง คือ ครูเกษพระราม ซึ่งเป็นศิลปินผู้ยอดเยี่ยม และเป็นปรมาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ทางโขนละครจนเพราะเป็นครูครอบโขนละคร ต่อมาในรัชกาลที่ 4 และเป็นเจ้าของตำราครอบโขนละครที่ใช้สืบต่อกันมาจนในสมัยปัจจุบัน (ชนิด อยู่โพธิ์, 2516: 69)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยทรงมีข้อขัดแย้งกับสุนทรภู่ในการแก้พระราชนิพนธ์บทละคร เรื่องอิเหนาและสังข์ทอง พระองค์ทรงรังเกียจการเล่นละคร พอเสวยราชย์ก็โปรดให้เลิกละครหลวงเสีย ไม่ทรงเล่นละครจนตลอดรัชกาล แม้แต่โขนหลวงที่ทรงฝึกไว้ตั้งแต่ครั้งยังทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็ทรงโปรดให้เลิก การเลิกละครหลวงครั้งนี้เป็นเหตุให้เกิดละครของเจ้านายและขุนนางขึ้นแพร่หลาย หลายคณะหลายโรง เจ้านายที่หัดโขนมาตามแบบโบราณก็หัดโขนให้เล่นละครด้วย ผู้มีบรรดาศักดิ์สูงก็พากันหัดละครตามแบบหลวง ครั้งรัชกาลที่ 2 เช่น สมเด็จพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยาบดินทรเดชา (น้อย ฦ นคร) ก็หัดละครผู้หญิงขึ้นก็ไม่ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกริ้วกราดหรือทรงห้ามปรามแต่อย่างใด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีข้อประกาศ เมื่อพระราชทานให้ผู้อื่นมีละครผู้หญิงได้ (กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507:170) ว่า “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดละคร เป็นต้นว่าทรงแข่งชักดิเดียนจะมีให้ผู้อื่นเล่น ถึงกระนั้นก็มีผู้ลักเล่นเงียบๆด้วยกันหลายราย” เนื่องจากพระองค์มิได้มีพระราชประสงค์ให้เลิกเล่นละครเสีย เพราะละครเป็นการละเล่นสำหรับบ้านเมืองมาแต่โบราณ แม้มีงานมหรสพของหลวงก็ต้องเล่นละครอยู่ตามประเพณี ดังนั้นละครที่หัดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงเป็นละครของเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่เพื่อประดับเกียรติยศเป็นสำคัญโดยหัดตามแบบละครหลวงครั้งรัชกาลที่ 2 ครูทองอยู่และครูรุ่งซึ่งเป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 2 ก็ยังมีชีวิตอยู่และเป็นผู้ฝึกหัดทุกโรง ครูทองอยู่และครูรุ่งได้บำเหน็จจนสามารถสร้างบ้านและปลูกเรือนฝากระดานใหญ่โต ละครที่หัดเล่นทั้งละครในและละครนอกตามบทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 แต่ที่นิยมเล่น คือ เรื่องอิเหนา ส่วนละครนอกที่ราษฎรนิยมเล่นก็จะเล่นตามแบบและบทโบราณ คณะละครในรัชกาลที่ 3 มี 14 คณะ ดังนี้

แผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 3

แผนผังที่ 8: แผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 3

ละครในสมัยรัชกาลที่ 3 จากแผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้พบว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงแม้ว่าพระองค์จะไม่โปรดละคร แต่มิได้ทรงห้ามให้มีละคร ดังนั้นในรัชสมัยของพระองค์จึงเกิดคณะละครมากมาย ดังนี้

ละครสมเด็จพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ละครวังหน้าซึ่งทรงหัดเฉพาะละครผู้หญิง แสดงละครในบทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทละครขึ้นใหม่ 4 เรื่อง คือ เรื่องรามเกียรติ์ตอนหนุมานอาสา (บทนางเบญยกายกับนางสุวรรณกันธมา) เรื่องกาเกีตอนนครุทลักพานางกาเกี เรื่องพระลอ ตอนพระลอคลั่ง และเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนลาวทองพบนางวันทอง ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างและตอนวันทองห้ามทัพ ละครของพระองค์แสดงอยู่ประมาณ 8 ปี เมื่อพระองค์ทิวงคตลงก็เลิกไป

ละครเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นละครผู้หญิง มีตัวละคร คือ เรื่องศุภลักษณ์ และอิว บุษบา

ละครสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่พระองค์ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระองค์โปรดปีพาทย์มากกว่า ละครของพระองค์เป็นละครผู้ชาย

ละครพระองค์เจ้าทินกร เป็นละครผู้ชาย แสดงละครนอก 3 เรื่อง คือ สุวรรณหงส์ แก้วหน้าม้า และนางกุลา ต่อมาทรงดำรงพระยศเป็นกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ ตัวละครคือ นายฟ่อน นางเอก

ละครพระองค์เจ้าถนัดดาวัลย์ ต่อมาทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นภูมินทร์ภักดีละครของท่านเล็กแสดงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ละครพระยาศรีพิพัฒน์ เป็นละครผู้ชาย

ละครกรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์ ต้นตระกูลกัญจรมีตัวละครคือ นายนิ่ม อิเหนา นายเลื่อน นางเอก และนายอำ ตัวนาง

ละครเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) ละครของท่านเป็นละครกลายทรงหัดโจนผู้ชาย ละครผู้หญิง ภรรยาของท่านชื่อคุณขำ เป็นละครแสดงเป็นรามสูร

ละครกรมหลวงรักษรมเรศร์ แสดงเรื่องรามเกียรติ์ บทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ตัวละครของท่านคือ นายทองอยู่ พระลักษณ์ นายน้อย สังคามาระดา นายทับ ลำลำ นายแจ่ม มโหธร นายเมือง บุษบา นายเพ็ง วิยะดา และนายขุนทอง อิเหนา

ละครพระองค์เจ้าถักขณานุคุณ ตัวละครของท่านคือ ครูเกษ พระราม ซึ่งเป็นโจนหลวง ต่อมาเป็นครูครอบโจน ละครในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ละครกรมขุนพิพิธโภคภูเบนทร์ภักดี ต้นตระกูลพนมวัน ละครโรงนี้มีกระบวนรำดี ตัวละคร คือ นายบัว อิเหนา นายมั่ง บุษบา และนายผึ้ง วิยะดา ซึ่งต่อมาเป็นครูละครหลวงของ พระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

ละครเจ้าจอมมารดาอัมพาเป็นละครนอก มีตัวละคร คือ นายแสง นายโรง และนายพ่วง เงาะ ซึ่งต่อมานายพ่วงได้เป็นครูเจ้าจอมมารดาจัน ในรัชกาลที่ 4 และเป็นครูละครพระยาพิชัยสงครามในรัชกาลที่ 5 และเป็นครูละครนอกหลายโรง

ละครเจ้ากรับ เป็นละครนอก มีตัวละคร คือนายนวลผู้เป็นบุตร

ละครสมเด็จพระเจ้าบรมมหาพิชัยญาติ

จากคณะละครในวังเจ้านายที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 3 จะเห็นได้ว่ามีหลายคณะที่สืบทอดไปสู่รุ่นอื่น ๆ ในรัชกาลต่อมา แต่บางคณะก็เลิกเล่น ในระยะต่อมากลุ่มละครหลวงในคณะต่าง ๆ ได้มีการรวมกันในรัชกาลในระยะต่อมา

คณะละครนี้ยังแสดงตามแบบแผนของละครหลวงในรัชกาลที่ 2 คือ หัดผู้หญิง มี 3 คณะ คือ ละครสมเด็จพระราชวังบรมมหาศักดิ์พลเสพ คณะเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) และคณะเจ้าพระยาบดินทรเดชา (น้อย) นอกจากนี้ยังฝึกหัดละครนอกด้วย

คณะละครคณะอื่น ๆ จะหัดละครผู้ชายได้แก่ คณะสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวงรักษมณเฑียร พระองค์เจ้าทินกร พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระองค์เจ้าลัดดาวัลย์ พระยาศรีพิพัฒน์ เจ้าจอมมารดาอัมพา กรมขุนพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์ สมเด็จพระเจ้าบรมมหาพิชัยญาติ

จากแผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 3 ได้พบว่า ถึงแม้ว่ารัชกาลที่ 3 จะไม่โปรดละครและเลิกละครหลวงและโขนหลวงไป แต่พระองค์ก็ไม่ได้ทรงห้ามไม่ให้ผู้อื่นเล่นละคร ในประกาศกระแสรบสั่งครั้งรัชกาลที่ 4 เมื่อพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผู้อื่นมีละครผู้หญิง กล่าวว่า “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่โปรดละครเป็นแต่ทรงแข่งชกตีเตียน จะมีให้ผู้อื่นถึงกระนั้นก็มีผู้ลักเล่นเจียบๆ ด้วยกันหลายราย” (สมเด็จพระเจ้า, 2507:156) ผู้ที่เล่นละครก็มีชื่ออ้างว่า แบบและบทละครซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงไว้เป็นของประณีตบรรจง ถ้าทอดทิ้งไม่มีใครฝึกหัดให้เล่นละครรักษาไว้ แบบแผนละครหลวงก็จะสูญไป ดังนั้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่จึงหัดละครเลียนแบบละครหลวงครั้งรัชกาลที่ 2 ในเวลานั้น ครูทองอยู่และครูรุ่งก็ยังมีชีวิตอยู่ ท่านจึงเป็นผู้ฝึกหัดละครหลวงทุกโรง

อย่างไรก็ตาม มีละครคนสำคัญที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 คือ ครูเกษ พระราม ซึ่งเป็นละครในสังกัดพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ต่อมาท่านได้เป็นประธานพิธีครอบครูโขนละคร ในสมัยรัชกาลที่ 4 ครูเกษ พระรามได้ครอบให้ละครเชลยศักดิ์ และได้มอบตำราไหว้ครู สมุดข่อย ไม้เท้า

หน้าเนื้อ ผู้พร้อมเทวรูป พระปรคนธรรพ หน้าพระภรตฤาษี หน้าพระพิราพ และหน้าเทริคของ
ครูเกษ ต่อมาท่านได้มอบให้พระยานุฎกานุรักษ์และตททอมาถึงครูอาคม สายาคม (อาคม สายาคม,
2525 :13)

ส่วนคณะละครนอกมี 4 คณะ คือ ละครเจ้าจอมมารดาอัมพา ละครจ้ำกรับ ละครนายทับ
อำคำและละครกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ตามแผนผังดังนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จากแผนผังคณะละครนอกในรัชกาลที่ 3 ได้พบว่า สมัยรัชกาลที่ 3 มีคณะละครนอก 4 คณะคือ

ละครเจ้าจอมมารดาอัมพา มีตัวละคร 2 คน คือ นายแสง ตัวนายโรง ต่อมาเป็นครูสมเด็จ
พระนโรดมในกรุงกัมพูชา และนายฟุ้ง ตัวเงาะ เป็นครูละครเจ้าจอมมารดาจัน ในรัชกาลที่ 4
ต่อมาเป็นครูละครของพระยาพิชัยสงคราม (อ่ำ) รัชกาลที่ 5 และเป็นครูละครนอกหลายโรงละคร
เจ้ากรับ มีบุตร 2 คน คือ นายนวล และ หม่อมแสง จินตะหระ ซึ่งเป็นละครเจ้าพระยาบรมมหาศรี
สุริยวงศ์ ต่อมาเป็นครูละครของเจ้าจอมมารดาอม ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ รัชกาลที่ 5 เจ้า
จอมมารดาอมมีศิษย์ 2 คน คือ ปริง อีหนา และเล็ก สังกามระตา ซึ่งต่อมาเป็น ครูละครของ
สมเด็จพระศรีสวสติ์ กรุงกัมพูชา

ละครนายทับ ลำลำ ได้ยกคณะให้ นางเอม ธิดา ต่อมานางเอมก็ยกคณะให้พระจัดคุริยางค์
(เปวณ) และพระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ) ซึ่งต่อมาได้เป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครู ครอบ
ครูละครนอก

ละครหลวงภูวนทรนรินทรฤทธิ มีตัวละคร คือ ฟ้อน นางเอก ต่อมาเป็นตัวละครเป็น
ครูละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง และเจ้าอินทรวชิยานนท์ ที่เชียงใหม่

จากคณะละครทั้ง 4 คณะนี้จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้แพร่หลายในวังเจ้านายซึ่งเป็น
ข้าราชการบริพาร แล้วได้ถ่ายทอดให้ลูกหลานรับช่วงคณะต่อเพื่อสืบสานต่อไป มีครูละครนอกของ
เจ้าจอมมารดาอัมพา คือ นายแสง ตัวนายโรง เป็นครูละครของสมเด็จพระนโรดมในกรุงกัมพูชา
และครูละครของเจ้าจอมมารดาอมในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ คือ ปริง อีหนา และ เล็ก
สังคามระตามาเป็นครูละครของสมเด็จพระศรีสวสติ์ กรุงกัมพูชา

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีหลักฐานที่ปรากฏว่ามีครูเกษพระราม ซึ่งเป็นครูละครของพระองค์เจ้า
ลักขณานุกุล ต่อมาได้เป็นครูละคร และ เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครู โขน-ละครในรัชกาลที่ 4

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ละครนอกทั้ง 4 คณะก็ได้สืบทอดมาถึงสมัย
รัชกาลที่ 5 ในแผนผังดังกล่าวข้างต้นได้พบว่า มีครูละครคนสำคัญคือ พระยาสุนทรเทพระบำ
(เปลี่ยน สุนทรนัฏ) ท่านได้เป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูละครนอก ดังนั้นจะเห็นได้ว่าใน
สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครู โขน
ละครหลวงและละครนอก 2 คนคือ ครูเกษ พระราม ครูละครพระองค์เจ้าลักขณานุกุลและพระยา-
สุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ) ละครคณะนายทับ ลำลำ

ในสมัยรัชกาลที่ 3 เกิดละครประเภทหนึ่ง คือ ละครกลาย ซึ่งเป็นละครที่นำบทพระราช-
นิพนธ์มาร้องรำนำเข้ากับดนตรีวงมโหรีร้องลำนำเข้ากับเครื่องมโหรีปี่พาทย์เล่นเป็นเรื่องเป็นราวแต่
ไม่มีตัวละครแสดงให้เห็นว่าแม้รัชกาลที่ 3 จะไม่โปรดละครแต่เจ้านายและข้าราชการที่ยังได้เห็น
ความรุ่งโรจน์ของละครในสมัยรัชกาลที่ 2 มาแล้วและอ้างว่า “ละครที่พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยทรงไว้เป็นข้อประณิตบรรจงไม่มีใครเสมอเหมือน หากทอดทิ้งเสียไม่มี
ใครฝึกหัดให้ละครเล่นรักษาไว้แบบแผนละครหลวงก็จะสูญไปเสีย” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516:88) ซึ่งสอดคล้องกับในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยาจะมีการบรรเลงวงมโหรีประกอบกับลำนำเพลงเรื่อง เช่น บทมโหรีเรื่องรสเสน (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2542:199)

จนเห็นได้ว่าในยุคที่ 1 ยุคฟื้นฟูการฝึกหัดโขน - ละครหลวงขึ้นอย่างต่อเนื่องทั้งละครในและละครนอกในสมัยรัชกาลที่ 1 มีละครใน 3 คณะ คือ ละครเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ละครกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และละครผู้หญิงในราชสำนัก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดให้ฝึกหัดขึ้นในราชสำนักในวังหลวงตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า

2. มีการฟื้นฟูการฝึกหัดละครนอก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดพระราชทานอนุญาตให้เจ้านายขุนนางหัดโขนในสำนักของตน รวมทั้งละครเอกชน ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีละครนอกของนายบุญยังซึ่งเป็นแบบแผนการแสดงละครนอกมาจนถึงปัจจุบัน

3. มีการฟื้นฟูนาฏยศิลป์ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีนาฏยศิลป์คนสำคัญ 5 คนที่เป็นผู้วางรากฐานละครหลวงที่เป็นแบบแผนมาถึงปัจจุบันนี้คือกรมหลวงพิทักษ์มนตรี นายทองอยู่ นายรุ่ง นายบุญยังและนายบุญมี

4. มีการฟื้นฟูบทละครครั้งกรุงเก่าที่หายไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชประสงค์จะให้กรุงเทพมหานครรุ่งเรืองเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยา บทละครในที่ขาดหายไปแต่ก่อนก็โปรดให้ขอทรงพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการที่สันตทางบทกลอนช่วยกันแต่งถวายทรงตรวจแก้ไขและตรงเป็นบทพระราชนิพนธ์ไว้เป็นต้นฉบับสำหรับพระนครไว้ครบทุกเรื่องมีเรื่องรามเกียรติ์ 116 เล่มสมุดไทย เรื่องดาหลัง 32 เล่มสมุดไทย และเรื่องอิเหนา 38 เล่มสมุดไทย

5. มีการฟื้นฟูการฝึกหัดละครผู้หญิงของหลวงรุ่นเล็กขึ้น ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร โปรดให้หัดละครเด็กผู้หญิง หัดเรื่องอุณรุทโดยตัดทอนตอนจากบทละครครั้งกรุงเก่า แต่เมื่อความทราบไปถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกรัชกาลที่ 1 ก็ทรงกริ้วและโปรดให้เลิก

6. มีการฟื้นฟูการจัดรูปแบบการแสดงโขนละครหลวงขึ้นและจัดทำแบบแผนการแสดงโขนละครหลวงโดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ทรงพระราชนิพนธ์บทละครให้กรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งทรงชำนาญกระบวนละคร โดยมีครูทองอยู่และครูรุ่ง เป็นที่ปรึกษาไปฝึกหัดกระบวนท่ารำและและคิดแบบแผนวิธีฟ้อนรำขึ้น แล้วนำมารำถวายรัชกาลที่ 2 จนเป็นที่ยุติ อาจกล่าวได้ว่ากระบวนท่ารำในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นแบบแผนเป็นแบบฝึกหัดและแบบเรียนที่มีมาตรฐาน สืบทอดกันมาโดยนาฏยศิลป์รุ่นต่อรุ่นมาจนถึงปัจจุบัน

7. มีการฟื้นฟูจารีตประเพณีการไหว้ครูและครอบครูโขน-ละคร ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าพระองค์จะไม่โปรดโขน-ละครและยกเลิกโขน-ละครหลวง แต่มีได้ทรงห้ามด้วยเห็นว่าโขนละครเป็นเครื่องราชูปโภคสำหรับพระมหากษัตริย์และจะต้องแสดงประกอบใน

พระราชพิธีสำคัญ ดังนั้นตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็ไปอยู่ในคณะต่างๆซึ่งเป็นข้าราชการบริพารหรือเจ้านายในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งข้าราชการบริพารและเจ้านายเหล่านั้นต่างเห็นว่าแบบแผนและบทละครในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นของประณีตบรรจงควรฝึกหัดให้ละครเล่นรักษาไว้มิฉะนั้นแบบแผนของละครหลวงก็จะสูญหายไป ดังนั้นในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงมีการฝึกหัดละครถึง 14 คณะและตามจารีตประเพณีการฝึกหัดโขน-ละคร จะต้องมีการประเพณีไหว้ครู และครอบครูโขน-ละครดังนั้นในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงมีประธานประกอบพิธีไหว้ครูโขน-ละคร 2 คน คือ ครูเกษ พระรามซึ่งเป็นครูโขนในคณะพระองค์เจ้าลักขณานุคุณซึ่งเป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูละครในและพระยาสุนทรเทพระบ่า (เปลี่ยน สุนทรนัฏ) เป็นครูละครคณะนายทับ ลำคำ ซึ่งเป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูละครนอกในเวลาต่อมา

ยุคที่ 2 ยุคพัฒนานาฏศิลป์ไทยระหว่างปีพุทธศักราช 2394 – 2453

ยุคที่ 2 ยุคพัฒนานาฏศิลป์ไทยระหว่างปีพุทธศักราช 2394 – 2453 ซึ่งตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 และสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นยุคของการพัฒนานาฏศิลป์ไทยโขน-ละครรำซึ่งเป็นโขน-ละครหลวงในราชสำนัก ซึ่งใช้แสดงในงานพระราชพิธีต่างๆและโขน-ละครของข้าราชการและเจ้านายในคณะต่างๆจัดการแสดงในโรงละครบ่อนเบี้ย ทำให้การแสดงเป็นไปในรูปแบบนาฏยพินิจตามความต้องการของเจ้าของบ่อนเบี้ย จึงเป็นจุดเปลี่ยนในการแสดงนาฏศิลป์ไทยที่มีใหม่เพื่ออนุรักษ์แบบแผนแต่โบราณเพียงอย่างเดียว หากแต่มีการพัฒนารูปแบบการแสดงเพื่อสนองความต้องการของตลาด หรือผู้ว่าจ้างคือ นายโรงบ่อนเบี้ยนั่นเอง ดังนั้นเจ้าของคณะละครจะพัฒนารูปแบบการแสดงในคณะของตนเป็นการแข่งขันกับคณะอื่นๆ เพื่อรายได้ที่จะได้รับมีจำนวนมากจนทางการจะต้องเก็บภาษีมหรสพ นอกจากนี้ยังมีละครผู้หญิงในเอกชนและรูปแบบการแสดงละครสมัยใหม่ก็เกิดขึ้นในยุคนี้เช่นกัน ดังนั้นจะเห็นได้ว่ายุคนี้เป็นยุคแห่งการพัฒนารูปแบบการแสดงนาฏศิลป์ไทยที่มีความหลากหลาย เรียงลำดับรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ดังนี้

รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394 – 2411)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครองราชสมบัติเมื่อปีพ.ศ. 2394 เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว โปรดทรงดำเนินรัฐประศาสน์นโยบายทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในวงการนาฏศิลป์ไทย หลายประการ เช่น

1. โปรดให้มีละครหลวงขึ้นใหม่ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลิกเสีย เมื่อ พ.ศ. 2367 เนื่องจากเริ่มแรกสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดีได้ทรงหัดละครผู้หญิงรุ่นเด็กขึ้นก่อน แต่ยังมีทันออกโรงแสดงสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดีก็สิ้นพระชนม์เสียก่อนในปีชวด พ.ศ. 2395 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้รวมตัวละครของสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ฝึกหัดเป็นละครหลวงขึ้น และให้ออกแสดงเป็นครั้งแรกในงาน

สมโภช พระเศวตวิสุทธิกิริณี ช้างเผือกหลวงตัวที่ 2 ในรัชกาลที่ 4 จึงมีละครหลวงตั้งแต่ปี พุทธศักราช 2397 เป็นต้นมา

ตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งต่อมาเป็นนาฏยศิลป์ที่มีชื่อเสียงมีอยู่หลายท่าน เช่น หม่อมแยมอิเหนา เจ้าจอมมารดาวาด เจ้าจอมมารดาสาย เจ้าจอมมารดาเอม เจ้าจอมละม้าย เจ้าจอมมารดาห้วง หม่อมแสง และเจ้าจอมมารดาเขียน เป็นต้น

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์บทละครหลายเรื่อง เช่น เรื่องรามเกียรติ์ ตอน พระรามเดินดง บทเบิกโรงเรื่องนารายณ์ปราบตนทุก เรื่องพระรามเข้าสวนพระพิราพ และบทระบำและบทเบิกโรงรำต้นไม้เงินทอง เป็นต้น

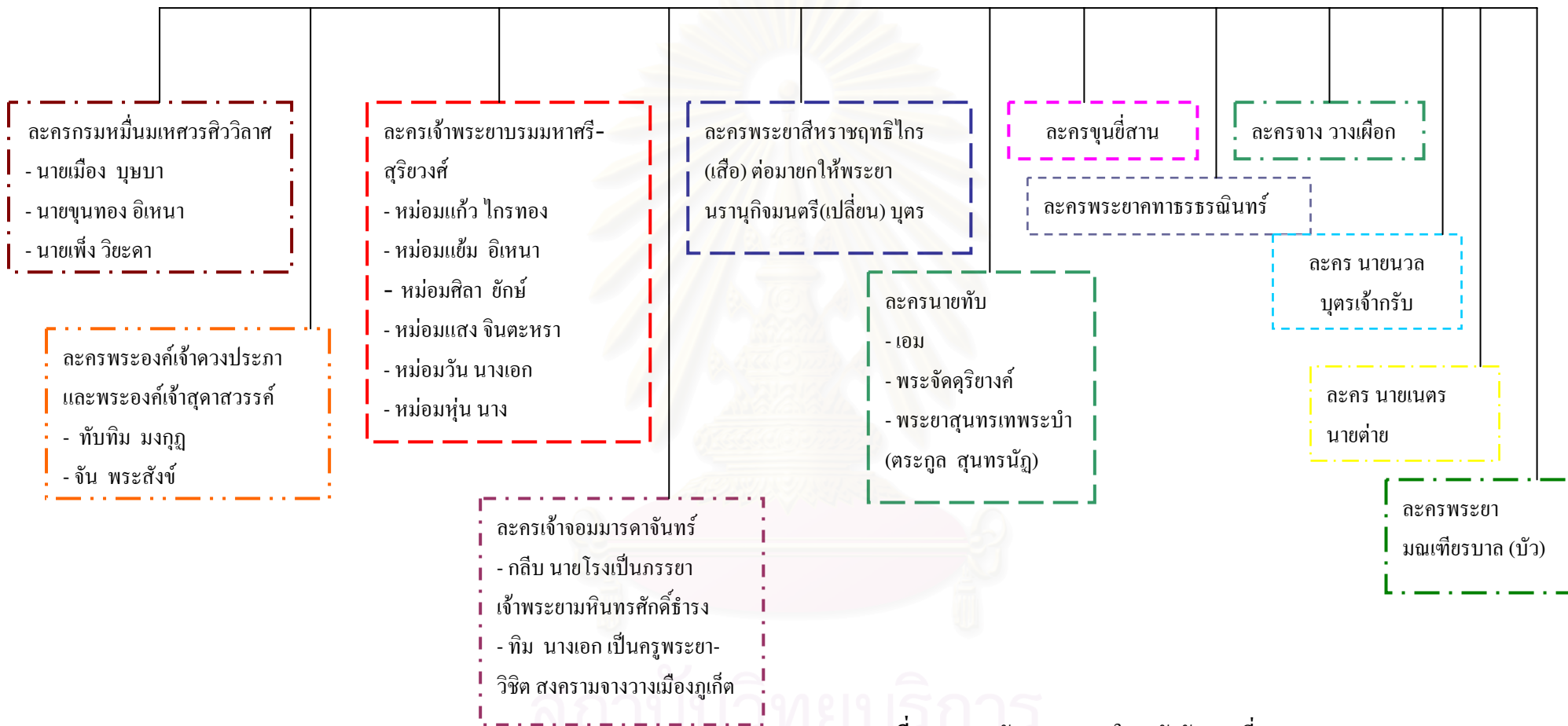
2. โปรดให้ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านาย ขุนนางและเอกชนมีและฝึกหัดละครผู้หญิงได้ เป็นเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในวงการนาฏศิลป์ทางโจนละคร เนื่องจากไม่เคยมีมาก่อนในประวัติศาสตร์ของนาฏศิลป์ไทย ทำให้ขุนนางและเอกชนเปลี่ยนจากการหัดละครผู้ชายมาเป็นละครผู้หญิงกันมาก เพราะหาเด็กผู้หญิงมาหัดละครได้ง่ายกว่าเด็กผู้ชาย ค่าใช้จ่ายในการหัดละครผู้หญิงถูกกว่าละครผู้ชาย เพราะละครผู้หญิงเย็บปักเครื่องแต่งตัวละครได้เอง ประชาชนชอบดูผู้หญิงเล่นละครมากกว่าผู้ชายส่วนพวกผู้ชายที่เล่นละครมาก่อนผสมโรงกับละครผู้หญิง ดังนั้นต่อมาละครผู้ชายล้วนจึงไม่มี

3. โปรดให้ตั้งภำษิมหรสพขึ้นเป็นครั้งแรก เรียกว่า ภำษิมโจนละคร เมื่อ พ.ศ. 2402 เนื่องจากประชาชนนิยมดูละครผู้หญิงมากกว่าละครผู้ชายความนิยมก็มากขึ้นทำให้คณะละครมีผลประโยชน์มีรายได้มากขึ้น เจ้าของงานก็ติดต่อละครผู้หญิงไปเล่นงานของตน พวกนายอากรบ่อนเบี้ยก็อยากให้ประชาชนไปบ่อนเบี้ยของคนมากกว่าก็ให้ผู้หญิงไปเล่น ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ประกาศแก้ไขภำษิมโจนละครเมื่อ พ.ศ. 2345 และเรียกว่าอากรมหรสพ

ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีคณะละครทั้งหมด 12 คณะตามแผนผังดังนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 4

แผนที่ 10 : แผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 4

จากแผนผังคณะละครในรัชกาลที่ 4 ได้พบว่ามมีคณะละคร 12 คณะ ดังนี้

ละครกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส มีตัวละคร คือ นายเมืองบุษบา นายขุนทอง
อิเหนา และนายเพ็ง วิยะดา

ละครพระองค์เจ้าดวงประภา และพระองค์เจ้าสุทธาสวรรค์ มีตัวละครคือ ทับทิม
มงกุฎ และจัน พระสังข์

ละครเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ มีตัวละครคือ หม่อมแก้ว ไกรทอง หม่อมเข้ม
อิเหนา หม่อมศิลา ยักษ์ หม่อมแสง จินตะหระ หม่อมวัน นางเอก และ หม่อมหุ่นตัวนาง

ละครเจ้าจอมมารดาจันทร์ มีตัวละครคือ กลีบ นายโรง ซึ่งเป็นภรรยา เจ้าพระยา-
มหินทรศักดิ์ธำรง และทิม นางเอก เป็นครูของพระยาวิชิตสงคราม จางวางเมืองภูเก็ต

ละครพระยาสิทธิราชฤทธิไกร (เสือ)

ละครนายทับ ต่อมาตกทอดมาสู่ เอ็ม ธิดา พระจัดดุริยางค์และพระยาสุนทร-
เทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ) ตระกูลสุนทรนัฏ

ละครขุนยี่สาน

ละครพระยาคทาธรธรณินทร์

ละครจางวางเฟือก

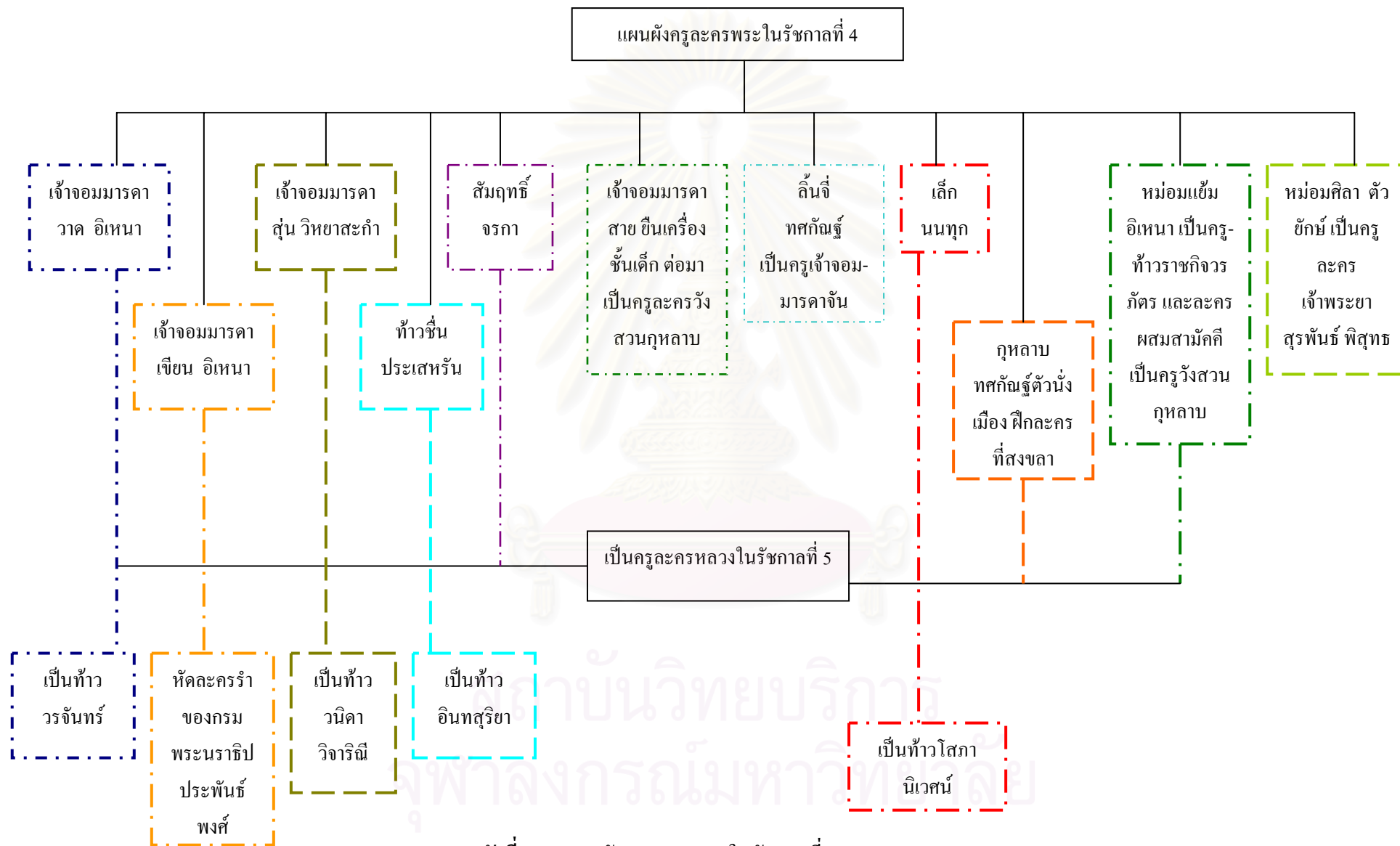
ละครนายवल บุตรเจ้ากรับ

ละครนายเนตรนายต่าย

ละครพระยามณเฑียรบาล(บัว)

จากแผนผังดังกล่าวจะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 มี คณะละครถึง 12 คณะ ที่เป็น
คณะละครของหลวง และคณะละครของเอกชน ซึ่งต่อมาตัวละครก็ได้มาเป็นครูละครใน
รัชกาลที่ 5

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 11 : แผนผังครุละครพระในรัชกาลที่ 4

แผนผังครุละครพระในรัชกาลที่ 4 ได้พบว่าครุละครพระมีรายนาม ดังนี้

เจ้าจอมมารดาวาด อีเหนา ต่อมาเป็นท้าววรจันทร์

เจ้าจอมมารดาเขียน อีเหนา ท่านหัดละครทำให้แก่คณะสมเด็จพระนราธิป-
ประพันธ์พงศ์

บุตรของท่าน

เจ้าจอมมารดาสุน วิทยาสะก่า ต่อมาเป็นท้าวนิดาภิรมย์ (สุน)

ท้าวชื่น ประเสหรัน ต่อมาเป็นท้าวอินทสุริยา

สัมฤทธิ์ จรกา

เจ้าจอมมารดาสาย ยืนเครื่องชั้นเล็ก ต่อมาเป็นครุละครวังสวนกุหลาบ

ลิ้นจี่ ทศกัณฐ์ เป็นครูเจ้าจอมมารดาจัน

เล็ก นนทก ต่อมาเป็นท้าวโศภานีเวศน์

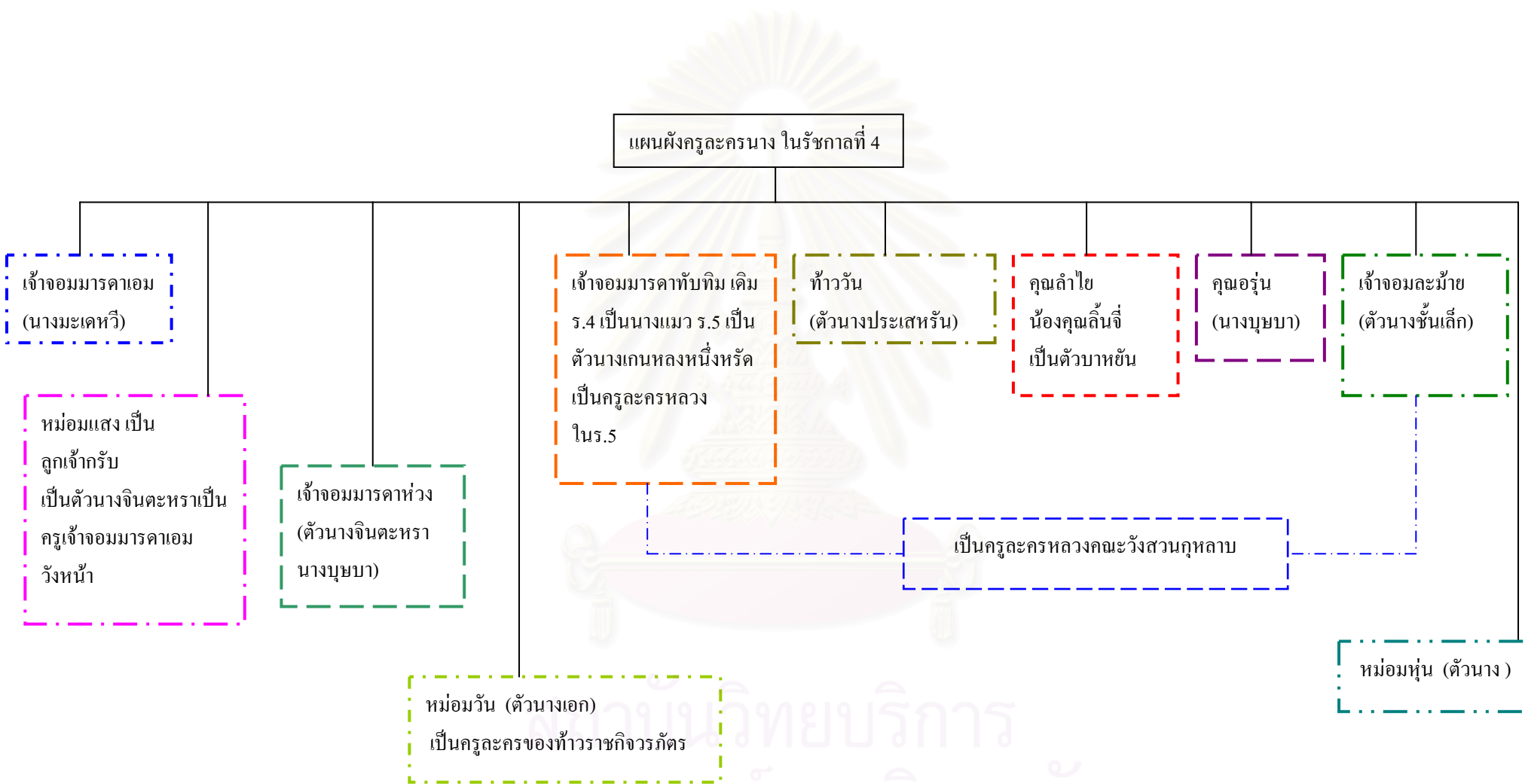
กุหลาบ ทศกัณฐ์ ตัวนั่งเมืองฝึกละครที่สงขลา

หม่อมแย้ม อีเหนา เป็นครูท้าวราชกิจวรรภัตรและละครผสมสามัคคีและเป็นครู
ละครวังสวนกุหลาบ

หม่อมศิลา ตัวยักษ์ เป็นครุละครเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์

นอกจากนี้ครุละครที่มาเป็นครุละครในสมัยรัชกาลที่ 5 คือ เจ้าจอมมารดาวาด อีเหนา
เจ้าจอมมารดาเขียน อีเหนา เจ้าจอมมารดาสุน วิทยาสะก่า ท้าวชื่น ประเสหรัน สัมฤทธิ์ จรกา
เจ้าจอมมารดาสาย ลิ้นจี่ ทศกัณฐ์ เล็ก นนทก กุหลาบ ทศกัณฐ์ หม่อมแย้ม อีเหนา และหม่อมศิลา
ตัวยักษ์ ส่วนเจ้าจอมมารดาสายและหม่อมแย้ม อีเหนาก็มาเป็นครุละครวังสวนกุหลาบอีกด้วย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 12 : แผนผังครูละคนนาง ในรัชกาลที่ 4

แผนผังครุละครนางในรัชกาลที่ 4 มีครุละครดังนี้

เจ้าจอมมารดาอม นางมะเดหี

เจ้าจอมมารดาห้วง นางจินตะหรา และนางบุษบา

เจ้าจอมมารดาทับทิมในสมัยรัชกาลที่ 5 เดิมแสดงเป็นนางแมวในสมัยรัชกาลที่ 4 และเป็นตัวนางเคนหลงหนึ่งหรีดในรัชกาลที่ 5 และเป็นครุละครหลวงของรัชกาลที่ 5

ท้าววัน เป็นตัวนางประเสหรัน

คุณลำไย น้องคุณลินจี่ เป็นตัวบาทย์

คุณอรุณ นางบุษบา

เจ้าจอมละม้าย ตัวนางชั้นเล็ก

หม่อมแสง ลูกเจ้ากรับ เป็นตัวนางจินตะหรา และเป็นครูของเจ้าจอมมารดาอม
วังหน้า

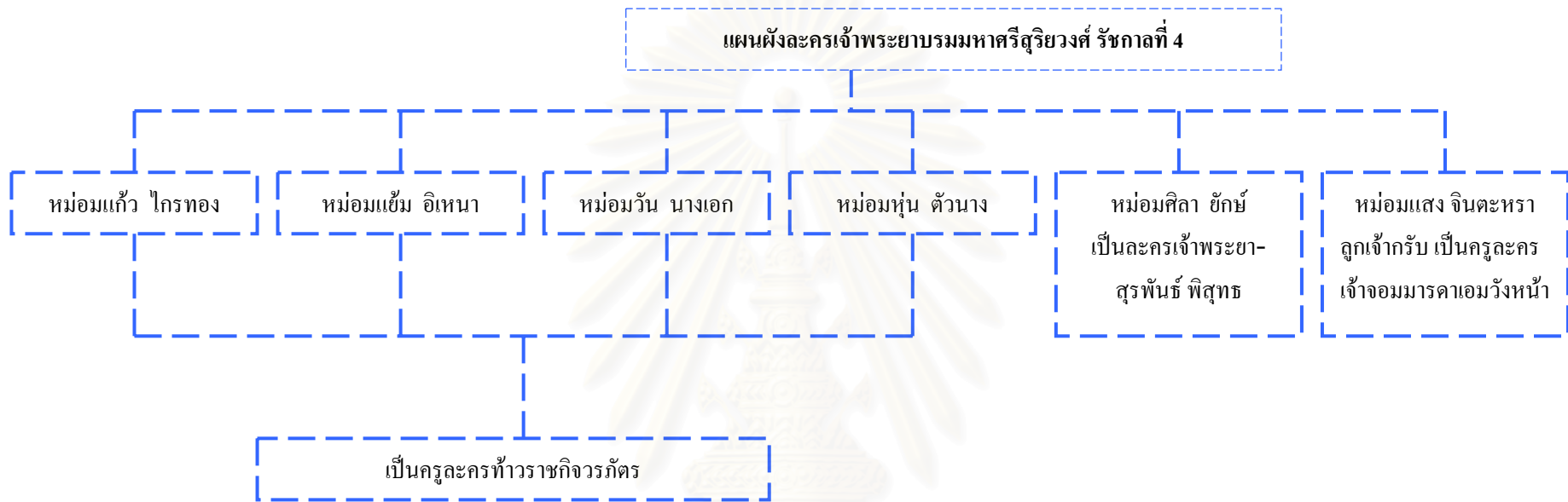
หม่อมวัน นางเอก เป็นครุละครของท้าวราชกิจวรภัทรในสมัยรัชกาลที่ 5 และเป็น
ครุละครของกรมมหรสพในรัชกาลที่ 6

หม่อมหุ่น ตัวนาง เป็นครูของท้าวราชกิจวรภัทรในสมัยรัชกาลที่ 5

เจ้าจอมมารดาทับทิมและเจ้าจอมละม้ายมาเป็นครุละครหลวงคณะสวนกุหลาบ

ครุละครตัวนางในรัชกาลที่ 4 ต่อมาเป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และหม่อมวัน
เป็นครุละครของกรมมหรสพสมัยรัชกาลที่ 6

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

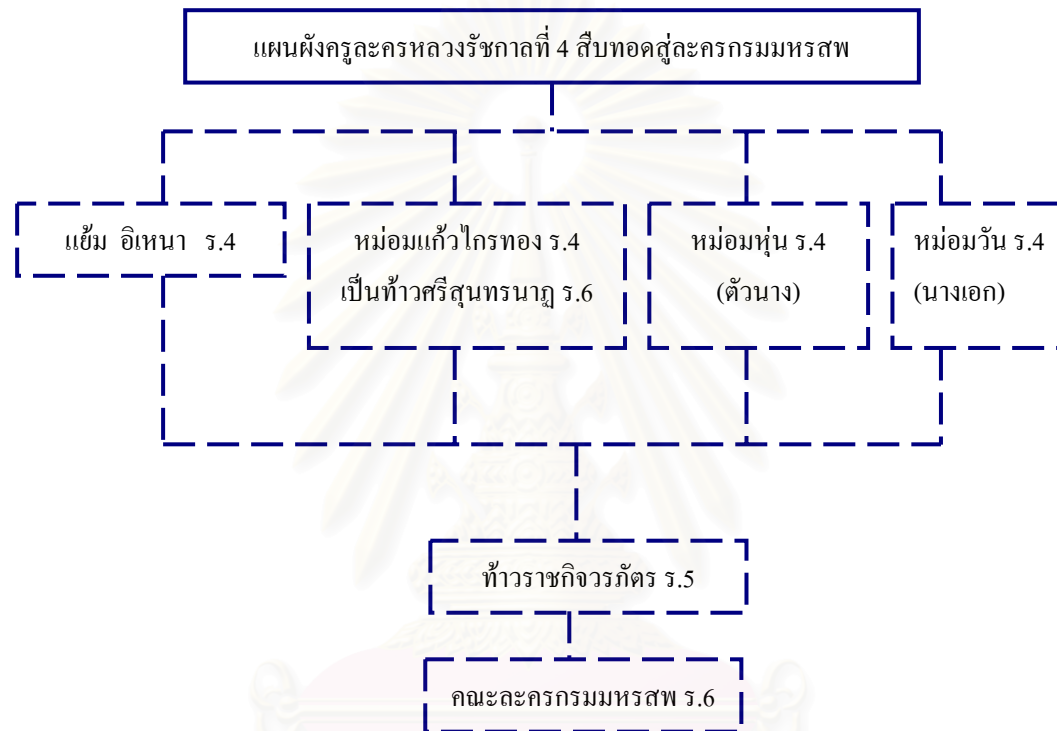

แผนผังที่ 13 : แผนผังละครเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ รัชกาลที่ 4

จากแผนผังละครเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ รัชกาลที่ 4 มีครูละคร คือ หม่อมแก้ว ไกรทอง หม่อมแฉ่ม อิเหนา หม่อมวัน นางเอก หม่อมหุ่น ตัวนาง หม่อมศิลา ชัยภักดิ์ เป็นละครของเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธและหม่อมแสง จินระหระ ซึ่งเป็นลูกเจ้ากรับ ต่อมาเป็นครูละครของเจ้าจอมมารดาอม วังหน้า

ครูละครของเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ต่อมาได้เป็นครูของท้าวราชกิจวรภัตรจำนวน 4 คน คือ หม่อมแก้ว ไกรทอง หม่อมแฉ่ม อิเหนา หม่อมวัน นางเอก และหม่อมหุ่น ตัวนาง

ครูละครของเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 4 มาจากครูละครหลวงของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 มี 6 คน คือ หม่อมแก้ว ไกรทอง หม่อมแฉ่ม อิเหนา หม่อมวัน นางเอก หม่อมหุ่น ตัวนาง หม่อมศิลา ชัยภักดิ์ และหม่อมแสง จินตะหระ

แผนผังที่ 14 : แผนผังครุละครหลวงรัชกาลที่ 4 สืบทอดสู่คณะกรรมการรศพ

จากแผนผังครุละครหลวงรัชกาลที่ 4 สืบทอดสู่คณะกรรมการรศพ มีรายนาม ดังนี้

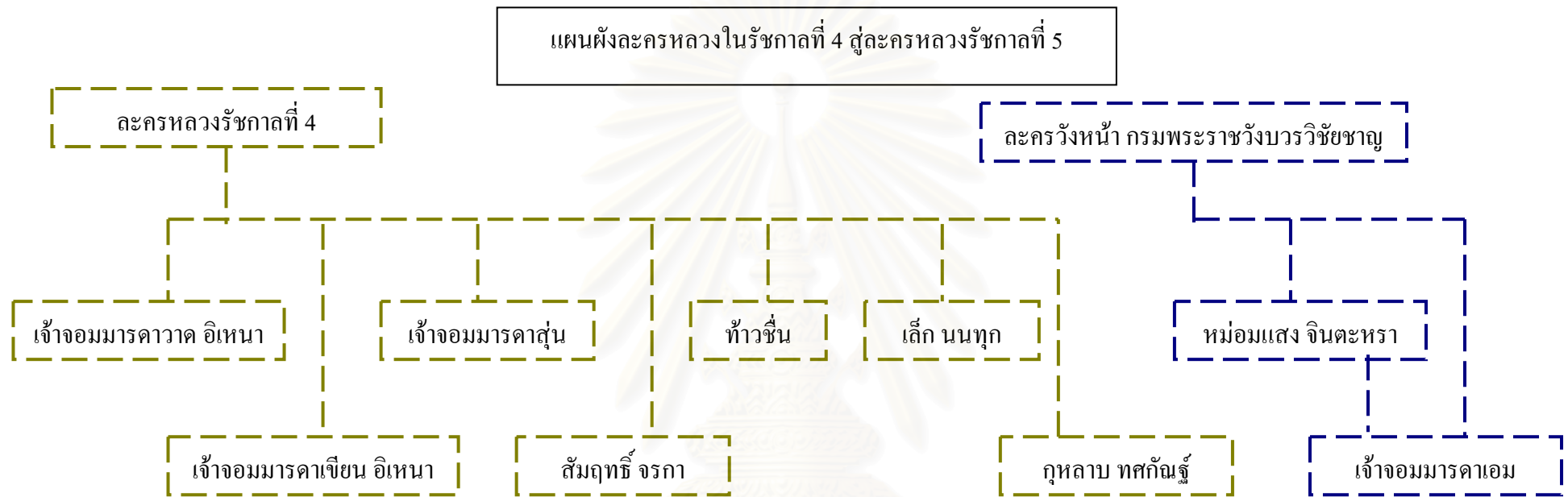
แฉ้ม อีเหนา สมัยรัชกาลที่ 4

หม่อมแก้ว ไกรทอง สมัยรัชกาลที่ 4 ต่อมาได้เป็นท้าวศรีสุนทรนาฏในรัชกาลที่ 6

หม่อมหุ่น ตัวนาง สมัยรัชกาลที่ 4

หม่อมวัน นางเอก สมัยรัชกาลที่ 4

ครูที่กล่าวมาแล้วมาเป็นครุละครท้าวราชกิจวรภัตรในสมัยรัชกาลที่ 5 และเป็นครุละครกรมรศพ รัชกาลที่ 6

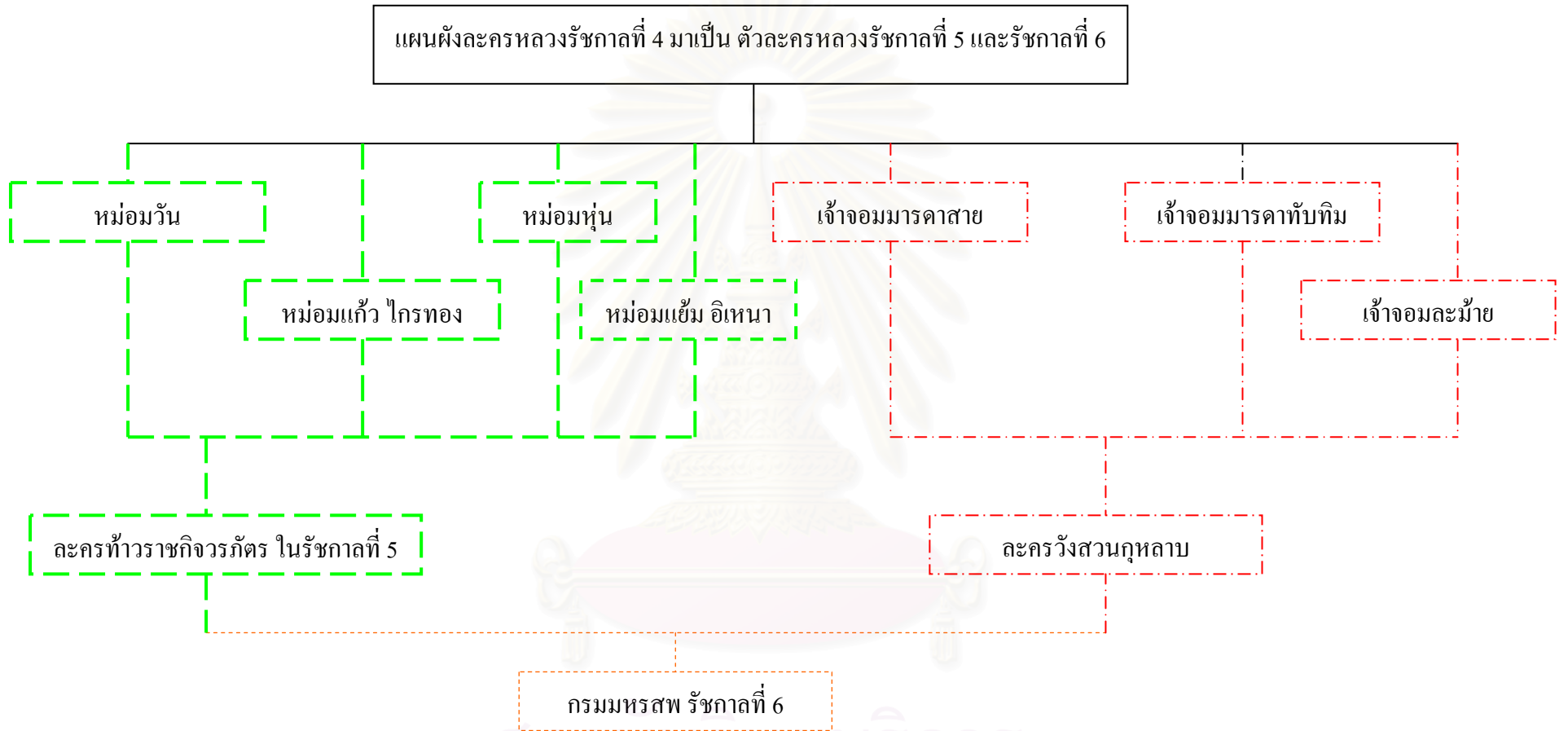
แผนผังที่ 15 : แผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 4 สู่ละครหลวงรัชกาลที่ 5

จากแผนผังละครหลวงในรัชกาลที่ 4 มาสู่ละครหลวงรัชกาลที่ 5 จำนวน 2 คณะ คือ คณะละครหลวงรัชกาลที่ 4 มีตัวละครคือ เจ้าจอมมารดาวาด อีเหนา เจ้าจอมมารดาเขียน อีเหนา เจ้าจอมมารดาสุน วิหยาสะกำ สัมฤทธิ์ จรกา ท้าวชื่น เล็ก นนทุก และกุหลาบ ทศกัณฐ์

ละครวังหน้ากรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ มีตัวละคร 2 คน คือ หม่อมแสง จินตะหรา และ เจ้าจอมมารดาเอม ซึ่งเป็นลูกศิษย์ของหม่อมแสง จินตะหรา

ตัวละครในรัชกาลที่ 4 ทั้ง 2 คณะ ได้มาเป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5

นอกจากนี้ยังมีครูละครหลวงรัชกาลที่ 4 มาเป็นครูละครของท้าวราชกิจวรรภัต และละครวังสวนกุหลาบ แล้วมาเป็นครูกรมมหรสพในรัชกาลที่ 6 มีตัวละครดังนี้

แผนผังที่ 16 : แผนผังละครหลวงรัชกาลที่ 4 มาเป็น ตัวละครหลวงรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6

จากแผนผังละครหลวงรัชกาลที่ 4 มาเป็นครุละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 5 และ เป็นครุละครหลวงในกรมมหรสพ รัชกาลที่ 6 มีรายนามดังนี้

หม่อมแย้ม อิเหนา หม่อมแก้ว ไกรทอง หม่อมหุ่น และหม่อมวัน มาเป็นครุละครหลวงละครทำวราชกิจวัตรในรัชกาลที่ 5

เจ้าจอมมารดาสาย หม่อมแย้ม อิเหนา เจ้าจอมมารดาทับทิม เจ้าจอมละม้าย มาเป็นครุละครคณะวังสวนกุหลาบ

ละครทั้ง 2 คณะ คือ ละครทำวราชกิจวัตร และ ละครวังสวนกุหลาบได้มาเป็นครุกรมมหรสพในสมัยรัชกาลที่ 6 ครุละครที่เป็นครุละครทั้ง 2 คณะคือ หม่อมแย้ม อิเหนา

รัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411- 2453)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เมื่อวันที่วันพฤหัสบดี เดือน 11 ขึ้น 15 ค่ำ พ.ศ. 2411 ในสมัยของพระองค์มีการเปลี่ยนแปลงในทางนาฏยศิลป์ไทย โดยเฉพาะในด้านนาฏยศิลป์ทางโจน-ละคร ทรงเป็นขัตติยกวี ทางประพันธ์กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ ทรงพระราชนิพนธ์คำเจรจาละครอิเหนาเมื่อครั้งละครหลวงหัดใหม่ๆ แล้วทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องเงาะป่า โดยทรงเลี้ยงเด็กเงาะผู้ชายไว้ 1 คน ชื่อว่า คณัง ได้มีรับสั่งถามเด็กคณังถึงประเพณีต่างๆของพวกเงาะ ครั้นเมื่อรัตนโกสินทร์ศก 124 (พ.ศ. 2448) ทรงประชวรไข้ ครั้นพระอาการค่อยคลายขึ้น หมอห้ามมิให้เสด็จออกจากห้อง 8 วัน ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องเงาะป่า ประมาณ 3 เล่มสมุดไทย พระราชทานกรมสิทธิแก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงนิภาณุพดล ต่อมาโปรดให้มโหรีร้องถวาย และโปรดให้ลองเล่นละครให้เด็กคณังหัดรำทำบทของตัวเองเล่นตอนต้น (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, มปป.: 513-514)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์พระบำตลกขึ้น และทรงโปรดให้นำบทตลกมาใช้แสดงในงามสมโภชช้างเผือก เนื่องจากมีช้างเผือก 2 เชือก มาถวาย คือ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2412 มีช้างต่างเมืองเชียงใหม่ คือ พระเสวตรวรารม ซึ่งเป็นช้างต่างในตำราเรียกว่า พงศ์ถนิม เป็นช้างที่หายาก รอยต่างเหมือนรูปเขียนไว้ในตำรา และได้รับพระมหาพิพรรณคชพงศ์ ซึ่งเป็นช้างทองแดง มาจากเมืองนครศรีธรรมราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้มีงานสมโภช เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2413 โดยปลูกโรงสมโภชที่ท้องสนามชัยให้ประชาชนได้เห็นเป็นช้างขึ้นระวาง เรียกว่า สมโภชโรงนอก แล้วหาช้างเผือกไว้ในโรงช้างต้น แล้วมีการสมโภชโรงในในการสมโภชครั้งนี้โปรดให้มีละครหลวงที่โรงละครหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตอนเย็นเล่นจับระบำตลก ตัวละครจะเป็นจำอาวดผู้ชายที่มีชื่อเสียงในเวลานั้นมาเล่นประสมโรง เช่น นายต่าย ข้าหลวงเดิมเป็นพระอรชุน นายจำแตรเป็นตัวนางเมขลา

นายรุ่งเป็นตัวรามสูร แสดงในบทระบำตลกที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น ตั้งแต่ยังเสด็จประทับอยู่
พระตำหนักสวนกุหลาบในสมัยรัชกาลที่ 4

กรมศิลปากร

วันที่ 29 มกราคม 2478

ต่อมาทรงโปรดให้ขอแรงละครผู้หญิงของหลวงครั้งรัชกาลที่ 2 ซึ่งมีตัวละครล้วนเป็นครู
คือ ครูบัว (ตัวท้าวสามนต์เดิม) เป็นท้าวสามนต์ คุณท้าววรจันทร์มาลัยเดิมเป็นตัวพระสังข์ เล่นเป็น
ตัวพระสังข์ คุณขำเล่นเป็นเงาะ คุณจาดล่าสำที่เป็นเขยใหญ่ คุณอุ่งนสีดา เป็นนางมณฑา คุณเอี่ยม
บุษบา เป็นนางรจนา คุณจำปาหยันเป็นหัวหน้านางทั้งหก ส่วนตัวผลัดและตัวรองนั้น โปรดให้
ละครหลวงในรัชกาลที่ 4 ที่เหลืออยู่หลายคนช่วยเล่นผสม เป็นการรวมกันเล่นละครอิเหนาสมโภช
เพื่อถวายสนองพระเดชพระคุณ ผู้แสดงจึงปรึกษากันแล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูล สมเด็จพระ
พระศรีพัชรินทรบรมราชินีนาถทรงยินดีอนุโมทนาตามประสงค์ ทรงรับเป็นพระราชธุระอุดหนุน
ในการทั้งปวง ตลอดจนสร้างเครื่องแต่งตัวพระราชทานใหม่ให้บางเบาสำหรับผู้สูงอายุและเสด็จ
ทอดพระเนตรซักซ้อมเสมอ จนได้ออกโรงเล่นสมโภชที่โรงปลูกขึ้นในสวน (ศิवालย์) ริมประตู
แดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 เล่นตั้งแต่อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหาและตอนบวงสรวง
จับรำเมื่อใช้บน ตัวละครสำคัญที่เล่นในครั้งนี่คือ (สมเด็จพระฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 507:
200-202)

ท้าวดาหา	เจ้าพระคุณพระอัยยิกา
ท้าวดาหา เมื่อบวงสรวง	เจ้าจอมมารดาหุ่่น
อิเหนา	ท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาवाद)
สังคามาระตา	เจ้าจอมมารดาเขียน
สุหรานาง	ท้าววนิดาวิจารณ์ิ (เจ้าจอมมารดาสุ่น)
ท้าวดาหา	เจ้าคุณพระยาอัยยิกา
ท้าวดาหา เมื่อบวงสรวง	เจ้าจอมมารดาหุ่่น
อิเหนา	ท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาสุ่น)
กะหัดตะปาดิ	เถ้าแก่เหลี่ยม (ภายหลังเป็นท้าวศรีสัจจา)
ล่าสำ	เจ้าจอมหนูสุด
จรกา	เถ้าแก่สัมฤทธิ์
สียะตรา	หม่อมเจ้าชายธานีวัตร ในกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ท้าววรจันทร์ผู้เป็นย่า หัดให้รำสำหรับเล่นในคราวนั้น
ตำมะหง	ท้าวโสภานิเวศน์ (เล็ก)
ยาสา	เถ้าแก่สารภี

ประสันดา	ท้าวอินสุริยา (ชั้น)
กระตาดหลา	เถ้าแก่เหลียม เถ้าแก่ซุ่มเป็นแทน ตอนที่เถ้าแก่เหลียม เป็นกะหรีตะปาตี
ยะรุคะ	เถ้าแก่จำ
ปุนดา	เถ้าแก่งุ่น
นางประไหมสุหรี	เจ้าจอมมารดาซุ่ม
นางมะเดหวิ	เจ้าจอมมารดาเอม
นางมะโต	เจ้าจอมมารดาควงคำ
นางลิกู	เจ้าจอมมารดาพุ่ม
นางเหมาหลาหัง	ขรัวยายอรุ่น (ซึ่งเคยเป็นตัวบุษบาละครชั้นใหญ่ใน รัชกาลที่ 4)
นางบุษบา	เจ้าจอมมารดาห้วง
นางบาหยัน	เถ้าแก่ลำไย
นางประเสหรัน	เถ้าแก่เปลียน (ภายหลังป็นท้าวอินสุริยา)
นางผู้รับสั่ง	เจ้าจอมมารดาสังวาลย์
นางผู้รับสั่ง	ท้าวศรีสัจจา (เจ้าจอมมารดาอ้อม)

ตัวละครที่เป็นเสนาและนางกำนัล เป็นละครหลวงในรัชกาลที่ 4 มีอายุมากกว่า 50 ปี ขึ้นไปทั้งโรง และยังมีชั้นเด็กเข้าเล่นด้วยซึ่งเป็นสมเด็จลูกยาเธอที่ยังทรงพระเยาว์ และหม่อมเจ้าเด็ก ๆ ที่เล่นเป็นหลานของพระองค์เป็นตัวละคร แต่งเป็นแพะแกะโค กระทิงมิงสา สัตว์ต่าง ๆ อันเป็นเครื่องบวงสรวงของท้าวดาหาทั้งฝูง ส่วนข้าราชการฝ่ายในครั้งรัชกาลที่ 4 ที่ไม่ได้เป็นละครก็สมัครมารับหน้าที่อื่น ๆ เช่นพระองค์พรรณราย ทรงรับเป็นผู้ที่ถวายชัชมงกลแทนผู้ที่เล่นละครเป็นต้น ละครหลวงที่เล่นแก่ชรา แต่มีกระบวนรำงาม ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงไม่ทรงอนุญาตให้ผู้อื่นเข้าชม ยกเว้นลูกหลานเท่านั้นด้วยทรงเห็นว่า ผู้เล่นล้วนบรรดาศักดิ์สูง เป็นเจ้าจอมมารดาของเจ้านายที่เป็นผู้ใหญ่ในแผ่นดินของพระองค์ ละครหลวงครั้งรัชกาลที่ 4 ก็เล่นคราวนี้เป็นครั้งสุดท้าย ในสมัยรัชกาลที่ 5 แม้จะมีการแสดงอีกก็ทรงโปรดให้หาละครผู้อื่นมาเล่น ละครผู้หญิงข้างนอกของผู้มีบรรดาศักดิ์

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีคณะละครหลวง 10 คณะและมีคณะละครที่เกิดขึ้นตามหัวเมือง ที่เล่นละครในเรื่องอิเหนา อีกหลายโรง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกาศให้เลิกทาส ดังนั้นการฝึกหัดโขน ละครต้องให้ผู้รับการฝึกหัดสมัครใจ มิใช่ถูกบังคับ เสมือนบุคคลเหล่านั้นเป็นทาส การสมัครใจเข้าใช้ฝึกหัดในคณะจะทำตามความถนัด และความเหมาะสม หน้าที่หลักคือฝ่ายหญิงเย็บปักถักร้อย ขับร้อง บรรเลงดนตรีและรำละครเพื่อบำเรอนาย ฝ่ายชาย

เป็นทหาร และหัตถทหารด้วยการหัดกระบี่กระบอง รำอาวุธ เมื่องานสมโภชก็เกณฑ์ไปแสดง
ดังนั้น เจ้าขุนมูลนาย ก็จะมีคณะละคร โขนเป็นของตนเอง

นอกจากนี้ยังมีโขนสมัครเล่นของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งโปรด
ให้พวกมหาดเล็กรุ่นเด็กหัดโขนขึ้นโรงหนึ่ง ขณะที่ทรงประทับอยู่ที่วังสราญรมย์ โดยมี
ขุนระบำภาษา (พระยาพรหมภินบาล) เป็นครูยักษ์ ขุนนัฏกานุกรักษ์ เป็นครูพระนาง ขุนพำนักนัจ
นิกร (พระดีกคำบรรพ์ประจง) เป็นครูคลัง ครูเหล่านี้เป็นครูในกรมมหรสพ ในกำกับของ
เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยมีความ
เจริญรุ่งเรือง ทรงโปรดให้ราษฎรมีอิสระแก่ตัวไม่จำเป็นต้องมีเจ้านายตั้งแต่เดิม ผู้สมัครให้ลูกหลาน
หัดละครก็น้อยลงผู้มีบรรดาศักดิ์ก็มีอำนาจและผลประโยชน์น้อยลง ดังนั้นการที่จะควบคุมเลี้ยงดู
ผู้คนไว้เล่นละครก็ยากขึ้น ดังนั้นในรัชสมัยของพระองค์ได้มีการสมัครเล่นละคร เช่น เจ้านาย
ขุนนางเล่นละคร โดยเล่นเป็นละครพูดโดยนำเนื้อเรื่องละครรำ เช่น เรื่องสังข์ศิลป์ชัยนิทาน
ครั้งสุดท้ายเล่นเรื่องนิทราชาคริต เมื่อปีเถาะ พ.ศ. 2422

เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2424 ซึ่งเป็นปีที่ 14 ในรัชกาลที่ 5 ได้เริ่มหัดละครหลวงขึ้นใหม่ในงาน
สมโภชพระนครอายุครบ 100 ปี แสดงในปีมะเมีย พ.ศ. 2425 โปรดให้ละครหลวงครั้งรัชกาลที่ 4
เป็นครูฝึกหัดตัวละครขึ้นใหม่ เล่นเรื่องอิเหนา ตอนอิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหาไปจนถึงลมหอบ
นางบุษบา ได้แสดงที่โรงละครที่หน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์เป็นการเฉลิมพระราชมณเฑียร
พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เนื่องในงานสมโภชพระนครหลังจากนั้นละครหลวงก็เลิกไป

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกาศแก้ไขภาษี เมื่อวันที่
1 มีนาคม พ.ศ. 2435 (รัตนโกสินทร์ศก 111) เรียกว่า อากรมหรสพ จำนวนเงินที่ได้จากอากร
มหรสพมีจำนวน 167,828 บาท ใน พ.ศ.2447 และทรงมีพระราชดำริเลิกการเล่นบ่อนเบี้ย ทำให้
การละครและเครื่องมหรสพต่าง ๆ หาผลประโยชน์ได้น้อยลงพวกที่เคยเล่นละครก็ยกเลิกไป ทำให้
เงินอากรมหรสพเหลือ 31,006 บาท ในปี พ.ศ. 2449 โดยโปรดให้ประกาศเมื่อวันที่ 9 มีนาคม
รัตนโกสินทร์ศก 126 (พ.ศ.2450) ว่า “การมหรสพต่าง ๆ นั้นเป็นเครื่องบำรุงความสุขสำราญของ
ราษฎร แต่ก่อนมาพวกเล่นมหรสพมีผลประโยชน์ได้มากเพราะเหตุที่รับงานเหมาะตามบ่อนเบี้ย
เป็นพื้น จึงได้เก็บอากรมหรสพ บัดนี้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ตั้งแต่โปรดให้ลดจำนวน
บ่อนเบี้ยลงช่องทางที่พวกเล่นมหรสพจะหาผลประโยชน์ได้น้อยลงไม่เหมือนก่อน ที่ต้องเสียค่า
อากร เป็นการเดือดร้อนจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คงเก็บอากรมหรสพแต่เฉพาะที่รับเล่น
งานบ่อนเบี้ย ถ้าเล่นเพื่อการอย่างอื่นนอกจากบ่อนเบี้ยแล้วอย่าให้เก็บอากรต่อไป การเล่นละคร
และเครื่องมหรสพทั้งปวงนับว่าเล่นได้เปล่าแต่มีประกาศนี้เป็นต้นไป” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2507 : 179) บ่อนเบี้ยทุกหัวเมือง ทุกมณฑลในขณะนั้นเลิกหมดแล้ว
แต่ยังคงเหลือในกรุงเทพฯ เพียง 13 ตำบลและกรมมหรสพก็เลิกหมดตั้งแต่ พ.ศ. 2460 เป็นต้นมา

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีโรงพิมพ์เป็นครั้งแรกที่บางคอแหลม เจ้าของโรงพิมพ์คือ หมอสมิท เริ่มพิมพ์เรื่องรามเกียรติ์ในรัชกาลที่ 1 เรื่องอิเหนาในรัชกาลที่ 2 เมื่อปีจอ ฉศก 2417 นับว่าทละครอิเหนาได้พิมพ์เป็นครั้งแรก นอกจากนี้ยังมีโรงพิมพ์อื่น ๆ เริ่มพิมพ์บทละครเรื่องต่าง ๆ ออกจำหน่ายตามลำดับ โดยจัดพิมพ์ที่เล่มสมุดไทย ราคาเล่มละ 25 สตางค์ (สลึง) จนเป็นที่นิยมมากขึ้น เจ้าของโรงพิมพ์จึงจ้างผู้ชำนาญกลอนไว้แต่บทละครต่อจากเรื่องเดิม พิมพ์ขายเล่มละสลึง ต่อมาอีกหลายเรื่อง จึงเกิดบทละครที่แต่งต่อเติมบทและบางเรื่องไม่ได้แต่งขึ้นเพื่อเล่นละคร และมีได้มุ่งหมายว่าจะให้ใครเล่นแต่แต่งเพื่อให้ได้ค่าจ้าง ส่วนบทละครนอกที่มีพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการแต่งมีหลายเรื่องคือ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงพระราชนิพนธ์เรื่องพระสมุทร ตั้งแต่พระสมุทรเข้าสวนจนถึงท้าวธวัชกรล้ม ให้เจ้าคุณจอมมารดาอมเล่นเป็นหนังสือ 3 เล่มสมุดไทย เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ แต่งเรื่องนารายณ์สิบปางบางตอน พระอภัยมณีบางตอนและเรื่องพระลอ ต่อมาเล่นละครดึกดำบรรพ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงคัดบทละครเรื่องอิเหนา สังข์ทอง สังข์ศิลป์ชัย และเรื่องกาวิมาแปลงเป็นละครดึกดำบรรพ์หลายตอน กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงพระราชนิพนธ์บทละครรำหลายเรื่อง เช่น เรื่องพระลอ และขุนช้างขุนแผน ละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มีบทที่ได้ให้นายวานกัณณายทิมา (นักเทศน์มหาสาร) เป็นคนชำนาญกลอนมาช่วยแต่งบทเรื่องดาหลังกับเรื่องขุนช้างขุนแผน ต่อมาได้หลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม) เมื่อยังเป็นขุนจบกพลักษ์มาเป็นผู้แต่งบทละครเรื่องราชาธิราชหลายตอน เสภาขุนช้างขุนแผน คือ ตอนปลายเพชรพลายบัว เรื่องพงศาวดารจีนมาแต่งเป็นละครหลายเรื่อง คือเรื่องห้องสิน เรื่องตั้งฮั้น เรื่องสามก๊ก เรื่องหงอไก่ เรื่องซุยถั่ง เรื่องบ๊วยฮวยเหลา นอกจากนี้ได้แต่งบทละครจากหนังสือกลอน เช่น เรื่องจันโครบ เรื่องทินวงศ์ เรื่องมณีสุริวงศ์ เรื่องลักษณวงศ์ เรื่องพระสมุทร เรื่องสิงห์ไตรภพ เรื่องสุริยวงศ์ พรหมเมศร์ เรื่องสามฤดู หลวงพัฒนพงศ์ภักดี แต่งเรื่องวงศ์เทวราชและเรื่องยักษ์ยักษ์กา

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เกิดโรงละคร หรือวิก เป็นโรงละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เป็นโรงละครโรงแรก ปลูกถาวร มีการแสดงประจำเป็นรอบๆและมีโรงละครที่ปลูกถาวรหลายโรง เช่น โรงละครหลวงมัสกวัน โรงละครดึกดำบรรพ์ของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ โรงละครปรี้นเซียเตอร์ ของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง โรงละครทวีปัญญาของพระบรมโอรสาธิราช พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงโขนจักรอกในพระบรมมหาราชวัง โรงโขนในพระบรมมหาราชวัง โรงละครวิมานนฤมิตรของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

นอกจากนี้ยังมีโรงละครอีกหลายโรงที่ปรากฏชื่อและรายการแสดงใน รศ.116 หรือ พ.ศ. 2441 ของนายพลอย พระสมุด ดังนี้ (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2547:216)

1. โรงละครพระองค์เจ้าโตเล็ก
2. โรงละครพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์
3. โรงละครหม่อมเจ้าอลังการ

4. โรงละครพระยาประสิทธิ์ศุภการ
5. โรงละครเจ้าหมื่นสรรเพ็ช
6. โรงละครหลวงพิบูลย์สมบัติ
7. โรงละครหลวงพัศดีกลาง
8. โรงละครทรัพย์สินกิริยาพระวรวงศ์
9. โรงละครขุนพิเศษ
10. โรงละครพิมพ์เจ้าของ
11. โรงละครทองดีเจ้าของ
12. โรงละครปลื้มเจ้าของ
13. โรงละครช้อยเจ้าของ
14. โรงละครเอมเจ้าของ
15. โรงละครนายหนอมเจ้าของ

ส่วนโรงละคร หรือ วิกlixของพระยาเพชรปราณี สร้างขึ้นที่หน้าวัดราชปนัดดานอกกำแพงเมืองริมคลองมหานาค วิกหม่อมสุภาพ กฤดากรในกรมพระนเรศรฤทธิ ตั้งอยู่ข้างโรงหอยสามยอด เปิดการแสดงประมาณ พ.ศ. 2447 วิกหลวงสันตนาการกิจ ริมคลองใกล้สะพานหัน วิกนายช่วงตรงถนนสามเสน ปากซอยลำพู ทางเข้าวัดสังเวชวิศยาราม และวิกบ้านข้าวหลาม วิกขุนวิจารณ์ บ้านทวยข้างวัดยานนาวา

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีคณะละครหลายคณะ ในแต่ละคณะมีตัวละครตามแผนผังดังนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังคณะละครสมัยรัชกาลที่ 5

แผนผังที่ 17 : แผนผังคณะละครสมัยรัชกาลที่ 5

จากแผนผังคณะละครสมัยรัชกาลที่ 5 มีคณะละครดังนี้

ละครคุณท้าวราชกิจวัตร (แพ) ธิดาเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) มีตัวละครคือ ครูเข้ม อิเหนา หม่อมแก้ว ไกรทอง หม่อมแสง หม่อมหุ่น และ หม่อมวัน นางเอก

ละครพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูจตุรฤทธิ ได้มอบมรดกให้เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ มีตัวละคร คือ พระยาพรหมาภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) พระยานัฏกานุรักษ์ พระราม (ทองดี สุวรรณภารต) ท้าวनावีรณารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) ช่วง สีดา ศิษย์หม่อมครูต่วน และขุนพันนกนิจนิกร (พระดีคำบรรพ์ประจง) ครูลิง

ละครสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีตัวละครคือ หม่อมเข้ม กุญชร หม่อมคร้าม กุญชร ครูชัช และเป็นครูของคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ หม่อมมาลัยซึ่งเป็นมารดาของหม่อมหลวงขาบ กุญชร หม่อมจันทร์ กุญชร ซึ่งเป็นครูของหม่อมหลวงขาบ กุญชร หม่อมต่วน กุญชร (สุภลักษณ์ ภัทรนาวิก) และคุณหญิง นัฏกานุรักษ์ ท่านเป็นศิษย์ของ หม่อมคร้าม

ละครพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ตั้งคณะละครหลวง นฤมิตร แสดงที่โรงละครปรีดาลัย มีตัวละครคือ เจ้าจอมมารดาเจียน หม่อมหลวงต่วนศรี วรวรรณ และหม่อมฝัน (หม่อมละคร)

ละครเจ้าจอมมารดาแพ เล่นละครตามแบบเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงมีตัวละครคือ สอาด อัมพลิน ฝัน โมรากุล และขอแสง ภักดีเทวา

ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เล่นละครพันทาง เล่นที่โรงละครปรีนซ์ เธียเตอร์ มีตัวละครคือ เป้า หลานเจ้ากรับ เปลี้น ท้าวสามนต์ เครือ มังราย กะยอชวา เส็งยม ด้ายยืนเครื่องเจ้าจอมมารดาจันทร์ กลีบ นายโรง เป็นภรรยาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง หม่อมเข้ม และบุศย์ เพ็ญกุล ผู้เป็นบุตร ได้รับมรดกมาตอนที่ เป็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ต่อมาคณะละครพันทางนี้เป็นของท่านเลื่อนฤทธิ เทพประสิทธิ์ ตระกูลเทพหัสดิน ณ อยุธยา เปลี้นชื่อเป็นละครผสมสามัคคีมีครูละครคือ ครูเข้ม อิเหนา

ละครเจ้าจอมมารดาแอม มีตัวละครคือ ปริง อิเหนา และเล็ก ตั้งคามาระดา

ละครเจ้าพระยารัตนรัชมานิต (โต) เป็นละครที่เล่นกับวงมโหรี

ละครนอกผู้หญิง มีคณะต่าง ๆ ดังนี้ ละครหม่อมเจ้าเต่า ละครพระยาจิรายุมนตรี

(เนียม) ละครพระยาพิศาลผลพานิช (จินลือ)

ละครในมี 9 คณะ เป็นละครของเจ้าเมืองต่าง ๆ เช่น

- ละครเจ้าพระยา อินทวิชยานนท์ พระเจ้าเชียงใหม่

- ละครเจ้าบุญทวดวงศ์มานิต เจ้านครลำปาง

- ละครเจ้าพระยาสุรพันธ์ พิสุทธ

- ละครเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม) นครศรีธรรมราช
- ละครเจ้าพระยาท้าวทร ธรณินทร์ (เย็บ) เมืองพระตะบอง
- ละครพระยาวิชิตสงคราม จางวางเมืองภูเก็ต
- ละครพระยาเสนาสุจิต(นุช) เมืองตะกั่วป่า
- ละครพระยาจตุรราชโกศการ (คอซิมเต็ก) เมืองหลังสวน
- ละครคุณกุหลาบ ธิดาพระยาวิเชียรคีรี สงขลา

คณะละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้พบว่า ละครสังกัดคุณท้าวราชกิจวัตรมีครูละครคนสำคัญคือ หม่อมแย้ม อิเหนา และหม่อมแก้ว ไกรทอง ซึ่งต่อมาท่านได้เป็นท้าวศรีสุนทรนาฏในรัชกาลที่ 6

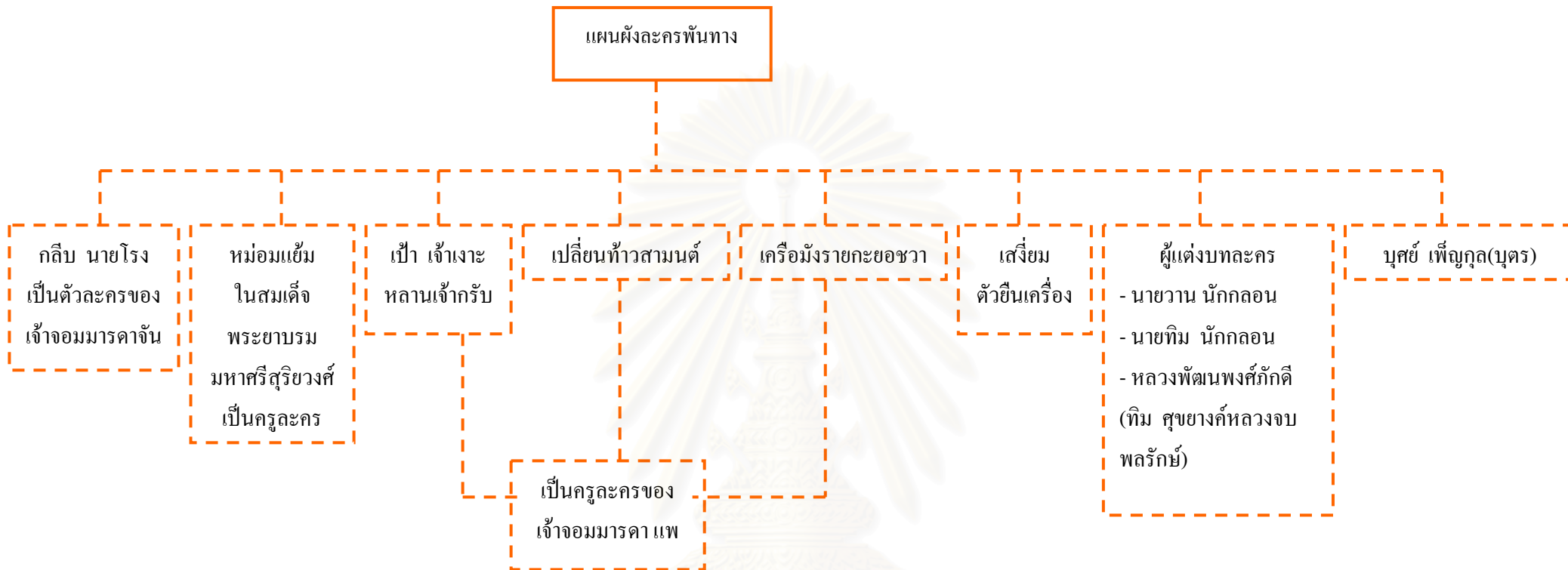
ละครของพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูวงศ์ฤทธิ์ ซึ่งมอบมรดกให้กับเจ้าพระยาเทเวศร์-วงศ์วิวัฒน์ มีครูละครคนสำคัญคือ พระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) เป็นทศกัณฐ์ พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) พระราม และขุนพันักษ์นจิกร ต่อมาเป็นพระดีคำบรรพ์ ประจง (เพิ่ม สุศรีวณะ) ครูลิง ซึ่งท่านทั้งนี้ต่อมาเป็นผู้วางรากฐานการฝึกหัดนาฏศิลป์ไทยในละครหลวงในกรมโขนหลวง มีตำแหน่งเป็นผู้กำกับการทากระบี่ในปีพ.ศ.2454 (ชนิด อยู่โพธิ์, 2500:54) ส่วนท้าวเนาว์รณารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ท่านได้เป็นผู้ฝึกหัดละครหลวงในวังสวนกุหลาบ พ.ศ. 2448 (ปรเมษฐ์ บุญยะชัย, 2543:33)

ละครคณะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีครูละครคนที่สำคัญคือ หม่อมเข้ม กุญชร หม่อมศรีม กุญชร หม่อมต่วน กุญชร (สุกัลกษณ์ ภัทรนาวิก) และคุณหญิงเทศ สุวรรณภารต ครูที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ได้มีส่วนร่วมในการสร้างละครดีคำบรรพ์โดยเฉพาะ หม่อมศรีม กุญชร เป็นครูของคุณหญิงเทศ สุวรรณภารต ครูทศกัณฐ์ ส่วนหม่อมต่วน (สุกัลกษณ์ ภัทรนาวิก) และคุณหญิงนัฏกานูรักษ์ เป็นครูละครหลวงฝ่ายนางที่มาวางรากฐานในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร ในปีพ.ศ.2477

ละครคณะพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปพันธุ์พงศ์ มีครูละครคนสำคัญคือ เจ้าจอมมารดาเขียน และหม่อมหลวงต่วนศรี วรวรรณ ท่านเป็นผู้วางรากฐานละครเรื่องพระลอ

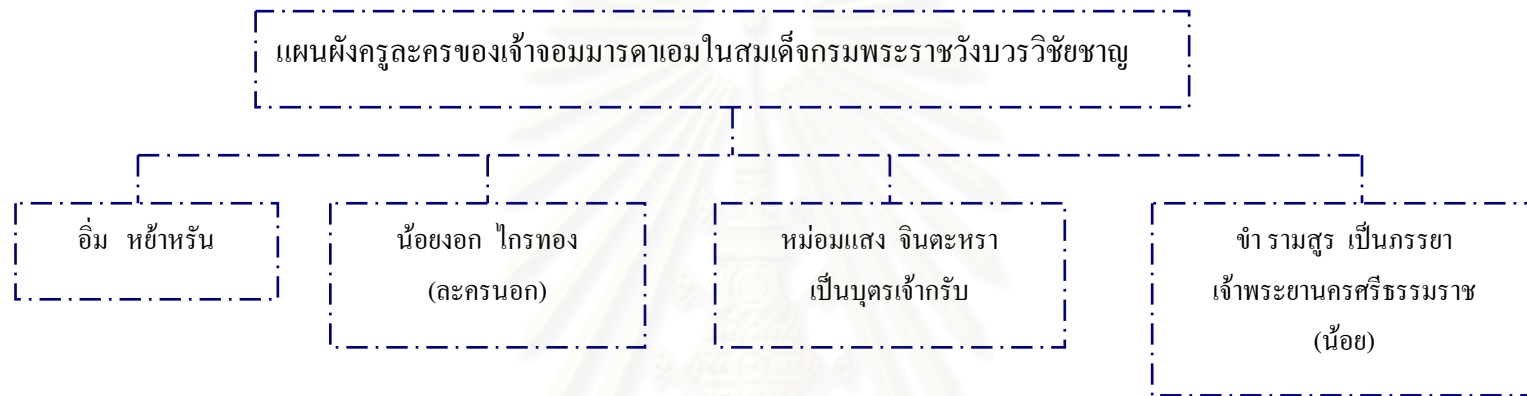
ละครคณะเจ้าจอมมารดาแพ มีครูละครที่สำคัญ 3 ท่านคือ ครูสอาด อัมพลิน ครูผัน โมลากุล และครูยอดแสง ภัคดีเทวา ครูทั้ง 3 ท่านนี้ได้มาวางรากฐานในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ พ.ศ. 2477

ละครคณะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มีตัวละครคนสำคัญคือ หม่อมแย้ม อิเหนา ท่านเป็นครูละครหลวงหลายคน และมีเป้า หลานเจ้ากริบ ท่านได้ถ่ายทอดท่ารำตัวเองให้แก่ ครูมัลลิก ประภัสร์ จะเห็นได้ว่า ตัวละครที่สังกัดอยู่ในคณะต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีบทบาทสำคัญในการสืบสานนาฏศิลป์ไทย สู่งกรมศิลปากร

แผนผังที่ 18 : แผนผังละครพันทาง

แผนผังละครพันทางพบว่า ละครพันทางของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มีตัวละคร คือ กลีบ นายโรง หม่อมแย้มในเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป้า เจ้าเงาะ หลานเจ้ากรับ เปลี่ยน ท้าวสามนต์ เครือ มังรายกะยอชวา เสงี่ยม ตัวยืนเครื่อง และบุศย์ เพ็ญกุลผู้เป็นบุตร ส่วนผู้แต่งบทละคร คือ นายวาน นักกลอน นายทิม นักกลอน หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์หลวงจบพลรัักษ์) ต่อมาต่อมาเป้า เจ้าเงาะ หลานเจ้ากรับ และเครือ มังรายกะยอชวา เป็นครูละครเจ้าจอมมารดาแพ

แผนผังที่ 19 : แผนผังครุละครของเจ้าจอมมารดาเอนในสมเด็จพระราชวังบวรวิชัยชาญ

จากแผนผังครุละครของเจ้าจอมมารดาเอนในสมเด็จพระราชวังบวรวิชัยชาญ มีครุละครดังนี้ อิม ห้าหรั่ง น้อยเอก ไกรทอง หม่อมแสง จินตะหระเป็นบุตรเจ้ากรับ และขำ รามสูรต่อมาเป็นภรรยาของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(น้อย)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังละครดึกดำบรรพ์

เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ + หม่อมเข้ม ฤๅษร

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา-
นริศรานุวัดติวงศ์

- บรรจุเพลง
- ออกแบบฉาก
- แต่งบท
- ควบคุมด้านศิลปะ
- อำนวยการฝึกซ้อม
- กำกับการแสดง

เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์

- สืบทอดคณะละครจากพระอัยยิกา คือกรม
พระพิทักษ์เทเวศร์ ใน ร.2
- เป็นผู้จัดการ
 - สร้างโรงละคร
 - สร้าง เครื่องแต่งตัวละคร อุปกรณ์การแสดง
 - ควบคุมบังคับบัญชากิจการทั่วไป
 - เป็นเจ้าของคณะละครดึกดำบรรพ์

พระประดิษฐ์ไพเราะ(ตาด ตาดวาทิต)
รับราชการกรมมหรสพ เป็นครูใหญ่ทาง
ดนตรีวังบ้านหม้อ เก่ง ระนาด ฆ้อง
- จัดและควบคุมวงปี่พาทย์

หลวงเสนาะคุรุยารงค์(ทองดี ทองพิรุฬห์)
นักดนตรีคนสำคัญในกรมมหรสพและ
วังบ้านหม้อ และเป็นผู้ต่อเพลงร้อง
- ฝึกหัดและควบคุมการขับร้อง

หม่อมเข้ม ฤๅษร
ภรรยาเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ

- ประดิษฐ์ท่ารำ
- ฝึกซ้อมตัวละคร

แผนผังที่ 20 : แผนผังละครดึกดำบรรพ์

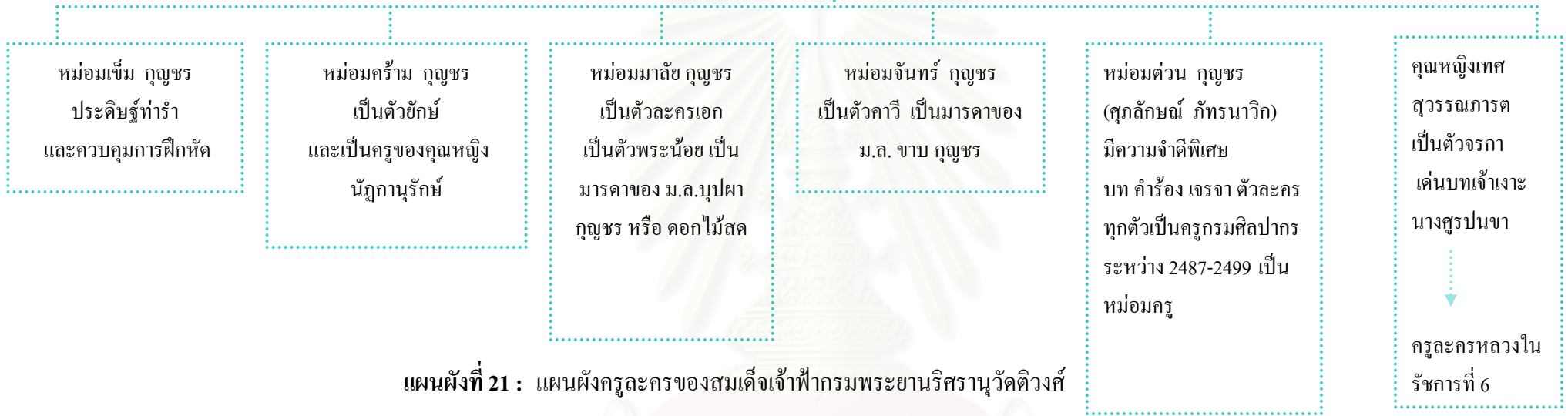
จากแผนผังละครดึกดำบรรพ์ พบว่า ละครดึกดำบรรพ์เป็นแนวคิดของเจ้าพระยา-
เทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ที่มีความประสงค์จะสร้างละครแบบใหม่ เนื่องจากท่านไปดูการสร้างละคร
โอเปร่ามาแล้วให้ชื่อละครนี้ว่า ละครดึกดำบรรพ์ ผู้ที่ร่วมกันสร้างละครดึกดำบรรพ์ประกอบด้วย
บุคคลดังต่อไปนี้

1. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบรรจุมเพลง ออกแบบฉาก
แต่งบทควบคุมด้านศิลปะ อำนวยการฝึกซ้อม และกำกับการแสดง
2. เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เป็นผู้จัดการ สร้างโรงละคร เครื่องแต่งตัวละคร
อุปกรณ์การแสดง ควบคุมบังคับกิจการทั่วไป และเป็นเจ้าของคณะละครดึกดำบรรพ์
3. หม่อมเข้ม กุญชร ภรรยาเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ประดิษฐ์ท่ารำและฝึกท่า
ซ้อมการแสดง
4. พระประดิษฐ์ไพเราะ (ตาด ตาคาวาทิต) จัดและควบคุมวงปี่พาทย์
5. หลวงเสนาะดุริยางค์ (ทองดี ทองทิรุพห์) เป็นผู้ฝึกหัดและควบคุมการขับร้อง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังครุละครของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

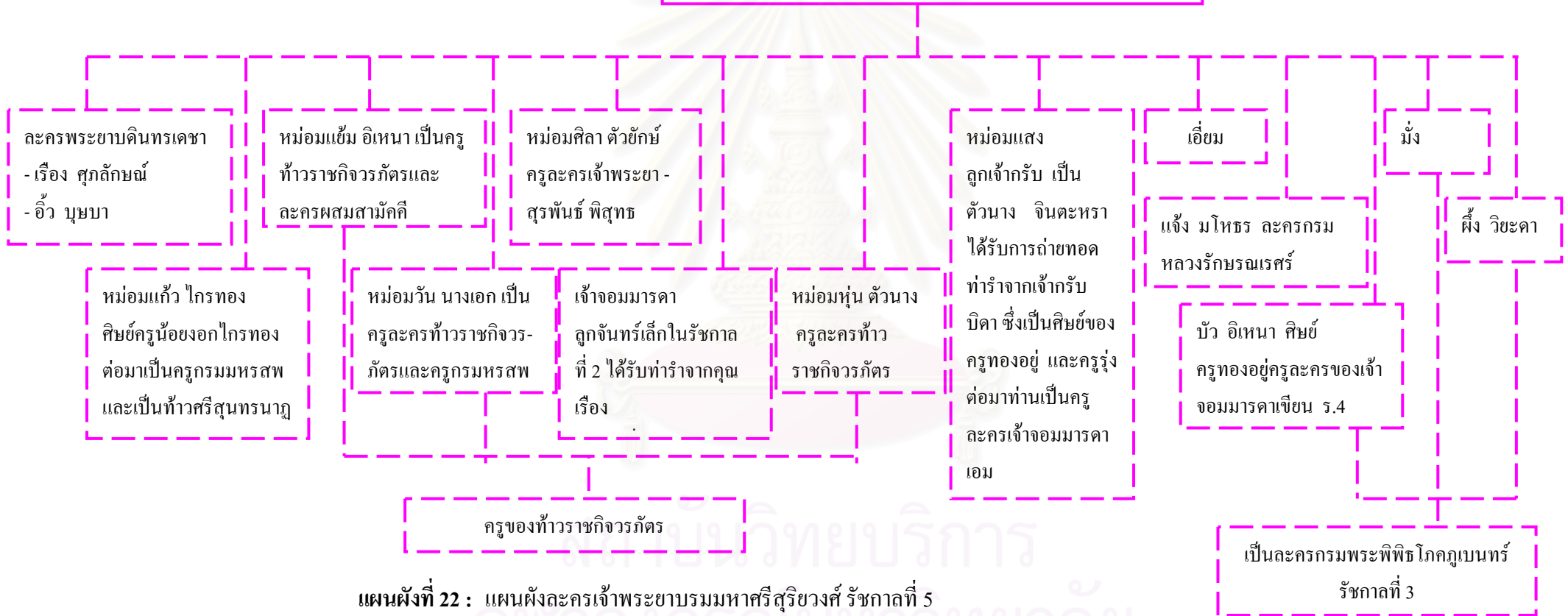

แผนผังที่ 21 : แผนผังครุละครของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

แผนผังครุละครของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์มีตัวละคร ดังนี้

- หม่อมเข้ม กุญชร ประดิษฐ์ท่ารำและควบคุมการฝึกหัด
- หม่อมคร้าม กุญชร ตัวชกซ์เป็นครูและคุณหญิงนัฏกานุรักษ์
- หม่อมมาลัย กุญชร เป็นตัวละครเอก พระน้อย เป็นมารดาของ ม.ล. บุปผา กุญชร หรือดอกไม้สด
- หม่อมจันทร์ กุญชร เป็นตัวควาวิ เป็นมารดาของ ม.ล. ขาบ กุญชร
- หม่อมต่วน กุญชร (สกุลกษณ์ ภัทรนาวิก) ท่านมีความจำดีพิเศษ ทั้งบทละคร คำร้อง เจริจา ต่อมาท่านเป็นครุกรรมศิลปากรระหว่างปี พ.ศ. 2487- 2499 ท่านเป็นหม่อมครู
- คุณหญิงเทศ สุวรรณภารต เป็นตัวจรกา ท่านมีบทเด่นเป็นเจ้าเงาะ นางสุรปนาха ต่อมาท่านเป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 6

แผนผัง ละครเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ รัชกาลที่ 5

แผนผังที่ 22 : แผนผังละครเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ รัชกาลที่ 5

จากแผนผังละครเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ รัชกาลที่ 5 มีคณะละคร ดังนี้

ตัวละครเจ้าพระยาบดินทรเดชา มีตัวละครคือ เรือง ศุภลักษณ์ และอิว บุษบา
หม่อมแก้ว ไกรทอง ซึ่งเป็นศิษย์ครูน้อยงอก ไกรทอง ต่อมาเป็นครูกรมมหรสพ
และได้เป็นท้าวศรีสุนทรนาฎ

หม่อมแย้ม อิเหนา เป็นครูท้าวราชกิจวัตร และละครผสมสามัคคี

หม่อมวัน นางเอก เป็นครูท้าวราชกิจวัตรและละครผสมสามัคคี

หม่อมศิลา ตัวยักษ์ ครูละครเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุท

เจ้าจอมมารดาลูกจันทร์เล็กในรัชกาลที่ 2 เป็นลูกศิษย์ของครูเรือง ครูละครใน
รัชกาลที่ 1

หม่อมหุ่น ตัวนาง เป็นครูท้าวราชกิจวัตร

หม่อมแสง ลูกเจ้ากรับ เป็นตัวนางจินตะหรา ได้รับการถ่ายทอดท่ารำจากเจ้ากรับ
บิดา ซึ่งเป็นศิษย์ของครูทองอยู่ และครูรุ่ง ต่อมาหม่อมแสงได้เป็นครูละครของ
เจ้าจอมมารดาแอม

เอี่ยม บุษบา

แจ่ม มโหธร ละครกรมหลวงรักษารณเรศร์

บัว อิเหนา ศิษย์ครูทองอยู่ ต่อมาเป็นครูละครของเจ้ามารดาเจียนรัชกาลที่ 4

มั่ง บุษบา

ผิ้ง วิยะดา

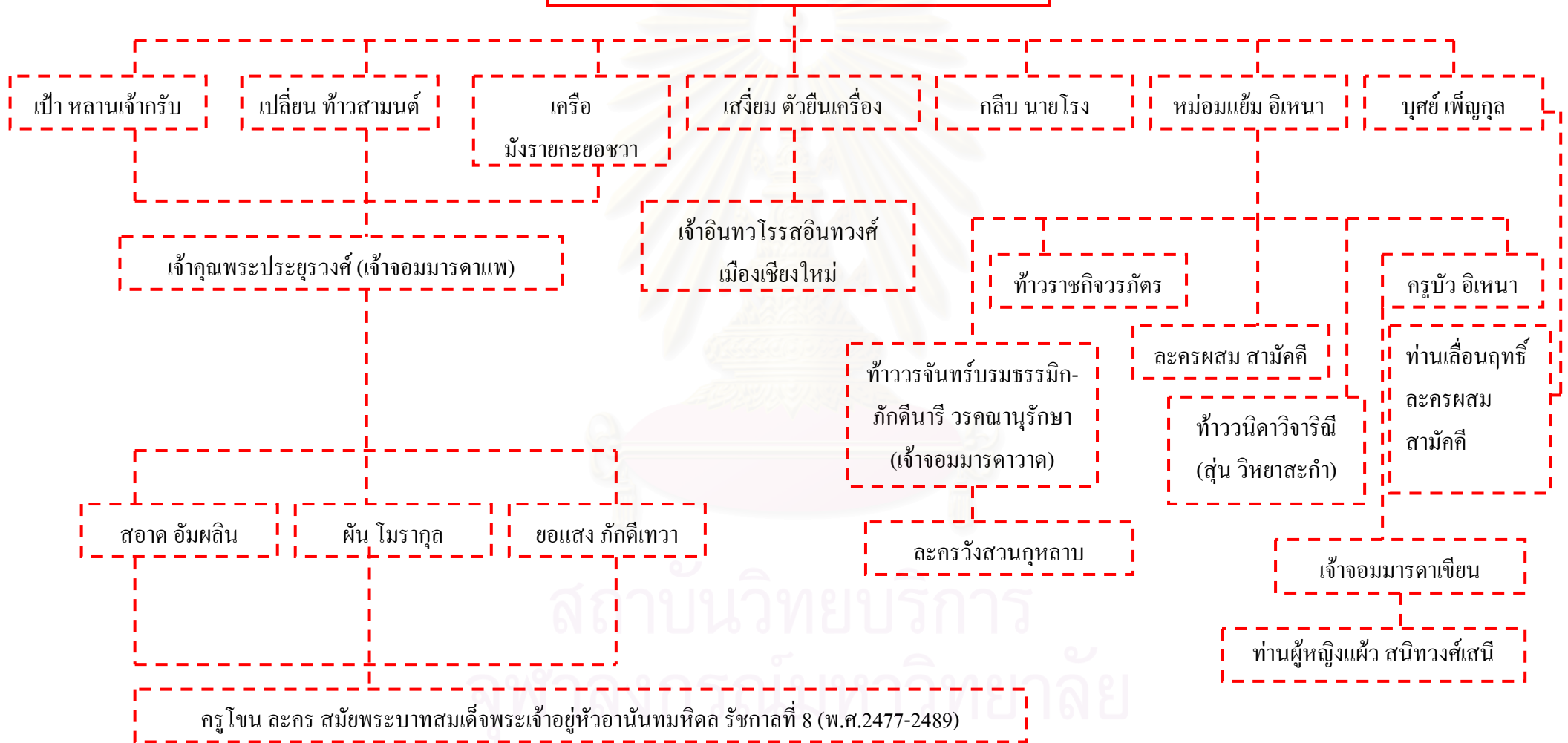
ครู ละครทั้ง 3 คน คือ บัว อิเหนา มั่ง บุษบา และผิ้ง วิยะดา เป็นละครของ
กรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ในสมัยรัชกาลที่ 3

จากแผนผังดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ตัวละครในเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ สมัยรัชกาลที่ 5
มีครูละครมาจากหลายคณะ เช่นคณะเจ้าพระยาบดินทรเดชา ครูน้อยงอก ไกรทอง ละคร
คณะเจ้ากรับ ละครกรมหลวงรักษารณเรศร์ และละครคณะกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ และตัวละคร
อื่น ๆ ซึ่งต่อมาได้เป็นครูละครในคณะต่าง ๆ เช่น หม่อมแก้ว ไกรทอง เป็นครูกรมมหรสพต่อมา
เป็นท้าวศรีสุนทรนาฎ หม่อมแย้ม หม่อมวัน และหม่อมหุ่น เป็นครูละครท้าวราชกิจวัตร
หม่อมแย้มเป็นครูละครผสมสามัคคี หม่อมวันต่อมาเป็นครูกรมมหรสพอีกด้วย

หม่อมศิลา ตัวยักษ์ เป็นครูละคร เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุท

เจ้าจอมมารดาลูกจันทร์เล็กได้รับการถ่ายทอดท่ารำจากคุณเรือง รัชกาลที่ 1 และหม่อมแสง
เป็นครูละครเจ้าจอมมารดาแอม

แผนผังละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

แผนผังที่ 23 : แผนผังละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

จากแผนผังละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มีตัวละคร 7 คน คือ เป้า หลานเจ้ากำรับ
เปลี่ยน ท้าวสามนต์ เครือ มังรายกะยอชวา เสี่ยงม ตัวยืนเครื่อง กลีบ นายโรง หม่อมแยม อิเหนาและ
บุศย์ เพ็ญกุล

เป้า เปลี่ยน และเครือต่อมาเป็นครูละครของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ)
ต่อมาละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) มีครูละคร 3 คน คือ ครูสอาด อัมพลิน ครูผัน
โมรากุลและครูยอแสง ภักดีเทวา ซึ่งต่อมาครูทั้ง 3 คน มาเป็นครูโจน-ละครหลวงใน
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 (พ.ศ.2477-2489)

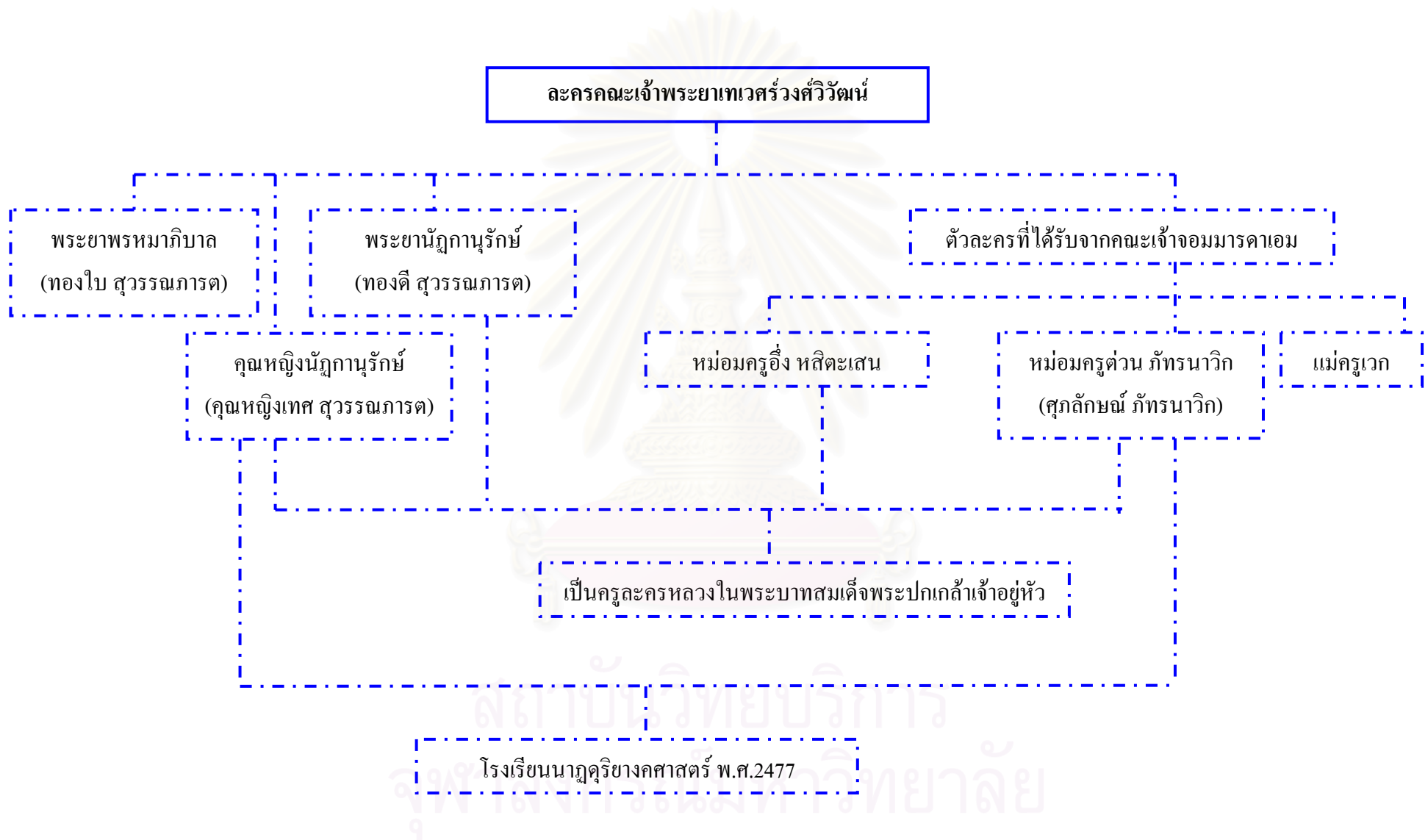
เสี่ยงม ตัวยืนเครื่อง มาเป็นครูของเจ้าอินทวโรรสอินทวงศ์ เมืองเชียงใหม่

นอกจากนั้นมิกลิบ นายโรง หม่อมแยม อิเหนา ซึ่งท่านเป็นครูสอนโจน- ละคร ให้แก่
ท้าวราชกิจวรภัทร คณะละครผสมสามัคคี ครูบัว อิเหนา ท้าววรจันทร์บรมธรรมมิกภักดี-
นารวีรคณานุรักษ์ (เจ้าจอมมารดาवाद) และท้าววนิดาวิจริณี (สุน วิหยาสะก้า)

ท้าววรจันทร์บรมธรรมมิกภักดีนารวีรคณานุรักษ์ (เจ้าจอมมารดาवाद) ได้ถ่ายทอดให้แก่
ละครวังสวนกุหลาบ ส่วนครูบัว อิเหนา ได้ถ่ายทอดทำรำให้เจ้าจอมมารดาเขียน และ
เจ้าจอมมารดาเขียนก็ได้ถ่ายทอดให้ท่านผู้หญิงแยม สนิทวงศ์เสนี

เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ได้ยกคณะละครให้นายบุศย์ เพ็ญกุล ผู้เป็นบุตร
และต่อมากณะละครนี้เป็นของท่านเลื่อนฤทธิ์ เรียกว่า ละครผสมสามัคคี

นอกจากนี้ยังมีละครอีกประเภทหนึ่งซึ่งเรียกว่าละครดึกดำบรรพ์ ละครดึกดำบรรพ์เป็น
ละครที่ผู้แสดงร้องและรำเอง ผู้ให้กำเนิดคือ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ หลังจากที่ท่านได้เดินทาง
กลับจากยุโรป พ.ศ. 2434 ท่านได้ทูลชวนสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ปรับปรุงละครไทย
ให้มีลักษณะบางประการ อย่างโอเปร่า ท่านสร้างโรงละครที่บ้านของท่านคือบ้านหม้อ จัดเครื่อง
แต่งกาย ผู้แสดง ผู้บรรเลง ขับร้อง สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงคิดบท และ
กระบวนการแสดง การขับร้อง และบรรเลง และควบคุมการแสดง ผู้ประดิษฐ์ทำรำ และฝึกซ้อม
การแสดง คือ หม่อมแยม กุญชร พระประดิษฐ์ไพเราะ (ตาด ตาดวาทีต) จัดและควบคุมวงปี่พาทย์
และหลวงเสนาะดุริยางค์ (ทองดี ทองพิวพห์) แสดงให้ประชาชนชมเป็นเวลา 10 ปี ตั้งแต่
พ.ศ. 2442-2452 ตัวละครในคณะของท่านต่อมาได้เป็นครูละครหลวง ตามแผนผังดังนี้

แผนผังที่ 24 : ละครคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์

จากแผนผังคณะละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศวิวัฒน์ มีตัวละคร 6 คน คือ พระยา-
พรหมภักดี (ทองใบ สุวรรณภารต) พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิง
นัฏกานูรักษ์ (คุณหญิงเทศ นัฏกานูรักษ์) และมีตัวละครอีก 3 คน ที่ได้รับจากคณะเจ้าจอมมารดา-
เอน คือ หม่อมครุต่วน ภัทรนาวิก (สุกัลกษณ์ ภัทรนาวิก) หม่อมครุอิ่ง หลีตะเสน และแม่ครุเวก

ต่อมาพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (คุณหญิงเทศ
สุวรรณภารต) หม่อมครุต่วน ภัทรนาวิก และหม่อมครุอิ่ง หลีตะเสน มาเป็นตัวละครหลวงใน
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ครูในคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศวิวัฒน์ มาเป็นครูในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ มี 2 คน
คือ คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (คุณหญิงเทศ สุวรรณภารต) และหม่อมครุต่วน ภัทรนาวิก (สุกัลกษณ์
ภัทรนาวิก) มาวางพื้นฐานในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ พ.ศ.2477

จะเห็นได้ว่าในยุคพัฒนานาฏศิลป์ไทยระหว่างปีพุทธศักราช 2394- 2453 ตรงกับสมัยของ
รัชกาลที่ 4-5 นี้ได้มีการพัฒนานาฏศิลป์ไทยโจน-ละครรำหลายประเด็นดังนี้

1. โปรดให้มีละครหลวงขึ้นใหม่ เนื่องจากในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ 3 ทรงไม่โปรดโจน-ละครหลวง และทรงเลิกทั้งหมดในปีพ.ศ. 2367 เมื่อถึงรัชกาลที่ 4
พระองค์ก็ทรงฟื้นฟูขึ้นใหม่ โดยโปรดให้รวมตัวละครของสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดีมา
ฝึกหัดละครหลวงและออกแสดงเป็นครั้งแรกในงานสมโภชพระเศวตวิสุทธิกิริณีช้างเผือกหลวงตัว
ที่ 2 ในรัชกาลที่ 4 ละครหลวงจึงเริ่มมีตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2397 ตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่ง
ต่อมาเป็นนาฏศิลป์ที่มีชื่อเสียงหลายคน เช่น หม่อมแยม อีเหนา เจ้าจอมมารดาเวด เจ้าจอม
มารดาสาย เจ้าจอมมารดาเอน เจ้าจอมละม้าย เจ้าจอมมารดาเขียน เป็นต้น

2. รัชกาลที่ 4 โปรดให้ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านาย ขุนนางและ
เอกชนให้มีและฝึกหัดละครผู้หญิงเป็นเหตุให้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญในวงการนาฏศิลป์ทาง
โจนละครซึ่งไม่เคยมีมาก่อนในประวัติศาสตร์ทำให้ละครผู้ชายเปลี่ยนไปเป็นละครผู้หญิงโดยมาก
เพราะสามารถหัดละครผู้หญิงได้อย่างเปิดเผยโดยไม่ผิดจารีตประเพณี และประชาชนก็ชอบละคร
ผู้หญิงมากกว่าละครผู้ชายเนื่องจากอ่อนช้อยสวยงามมากกว่า และเจ้าของคณะละครก็ชอบละคร
ผู้หญิงมากกว่า เพราะหาเด็กผู้หญิงมาหัดเป็นละครง่ายกว่าเด็กผู้ชาย เสียค่าใช้จ่ายน้อยกว่าเนื่องจาก
เด็กผู้หญิงจะเย็บปักเครื่องแต่งตัว(ละคร)ได้เอง เมื่อคนดูชอบละครผู้หญิงมากกว่าก็ทำให้คณะละคร
มีรายได้มากขึ้น จึงมีการนำลูกหลานมาฝึกหัดละครกันมากขึ้นคณะละครก็จะพัฒนารูปแบบการ
แสดงให้หลากหลายเป็นที่ต้องการของตลาดมากขึ้น จึงเกิดการจัดการแสดงละครเพื่อหา
ผลประโยชน์กันมากขึ้น ดังนั้นรูปแบบการแสดงละครจึงพัฒนามากขึ้นและการแสดงนาฏศิลป์ก็
จะออกมาในรูปแบบนาฏพาณิชย์

3. โปรดให้เก็บภาษีโจนละคร เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 4 พวกอากรบ่อนเบี้ยก็จะจ้างคณะ
ละครมาแสดงในโรงบ่อนเบี้ย เพื่อเรียกคนให้มาเล่นบ่อนทำให้บ่อนมีรายได้มาก เมื่อละครได้รับ

งานบ่อยๆ เจ้าของคณะละครก็มีรายได้มาก รัชกาลที่ 4 จึงโปรดให้ตั้งภาษีขึ้นเมื่อพ.ศ. 2402 ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ประกาศแก้ไขภาษีโขนละครเมื่อพ.ศ.2435 เป็นอากรมหรสพวันที่เล่นในบ่อนเบี้ย ในยุคนี้กล่าวได้ว่าละครได้พัฒนาไปสนองความต้องการของสังคมได้มาก เกิดความสัมพันธ์ระหว่างบ้าน วัดและวังได้อย่างชัดเจนคือ โขนละครหลวง ซึ่งเดิมอยู่ในพระราชวัง ออกมาสู่ชาวบ้านและสนองความต้องการของสังคมได้มากขึ้น ดังนั้น โขนละครใช้แสดงในงานพิธีหลวงและราษฎร์

4. มีการพัฒนารูปแบบการแสดงโขน-ละครรำที่หลากหลายขึ้นอย่างมีเสถียรภาพ ในยุคนี้มีละครร่วมสมัยเกิดขึ้นคือละครดึกดำบรรพ์ ละครพันทางในคณะละครวังเจ้านายต่างๆ ในยุคนี้นาฏยศิลป์ไทยได้มีการพัฒนาโดยนำรูปแบบการแสดงของตะวันตกมาใช้ เช่น เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) ซึ่งได้รับมรดกละครจากพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูกรุงกฤทธิศกทอดมาสู่กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ พระบิดาเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ได้เดินทางตามเสด็จไปยุโรป ไปเห็นละครโอเปร่า เมื่อกลับมาก็มีดำริจะทำละครแบบโอเปร่า จึง ทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงคิดและปรับปรุงการละครเป็นแบบใหม่โดยทรงพระราชนิพนธ์บทละครและบรรจุเพลง เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ลงทุนสร้างและสร้างโรงละคร ผู้ฟังจะฟังเรื่องราวตามบทร้อง เรียกละครประเภทนี้ว่า “ละครมิด” เพลงชุดนี้เรียกว่า เพลงดับ หรือดับเรื่อง คือเป็นการแต่งบทเป็นเรื่องราวเดียวกันแล้วบรรจุทำนองเพลงให้สอดคล้องกับอารมณ์และโอกาสในการใช้เพลงมาร้อยเรียงบรรเลงต่อกันเป็นชุดที่ว่าด้วยเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เช่น ดับเรื่องนางลอย ดับเรื่องกาگی ดับเรื่องพหลวิชัยคำวิ เป็นต้น ต่อมาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ได้ร่วมแสดง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์รับจัดให้พระราชกุมารแต่งเครื่องอย่างละครตามเนื้อเพลงแล้วยืนเป็นภาพนิ่งประกอบการบรรเลงคอนเสิร์ต เรียกว่า ตาโบล วิวัง (Tableau Vivantes) ต่อมาตัวละครร้องและรำเอง ตัดการร้องบรรยายต่างๆ ออก จัดฉากให้สมจริงตามแบบ 3 มิติ มีการเปลี่ยนฉากตามเนื้อเรื่องเริ่มหัดตั้งแต่ในรัชกาลที่ 4 และมาแสดงในสมัยรัชกาลที่ 5 ละครคณะนี้เล่นตามแบบรัชกาลที่ 2 เมื่อพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูกรุงกฤทธิศกสิ้นพระชนม์แล้วเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์รับสืบสกุลต่อมามีละครโรงนี้มีตัวละครที่รำดีมีฝีมือระดับชั้นครู ดังนั้นจึงได้แสดงในงานหลวงมาก ครูละครในโรงนี้ได้เป็นครูละครในโรงอื่น เช่น คุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์ เป็นตัวช่วยได้เป็นครูในกรมมหรสพ ต่อมาละครคณะนี้ได้แสดงละครนอกเรื่องพระอภัยมณี และละครดึกดำบรรพ์ โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรม-พระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงช่วยให้คิดเล่นละครไทยทำนองละครโอเปร่า ตัวละครมี 2 คนคือ

1.1 พระยาพรหมภินบาล (ทองใบ) เป็นตัวตลกชั้นสูง ได้เป็นครูช่วยทั้งโขนและละคร

1.2 พระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี) น้องพระยาพรหมภินบาล เป็นตัวพระรามได้เป็นครูครอบโขน ละครในกรมมหรสพ

ส่วนละครพันทางเป็นละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง(เพ็ง เพ็ญกุล)เมื่อยังดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าหมื่นสรรเพชรภักดี ปลายสมัยรัชกาลที่ 4 ละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) มีลีลาทำร่าออกภาษาตามเชื้อชาติต่างๆ เนื่องจากได้ริเริ่มแต่งเพลงออกภาษาเพื่อแข่งขันการแต่งเพลงและขับร้องกับคณะอื่นๆ จึงนำเพลงภาษาต่างๆมารวมกันแล้วนำมาวมกัน แล้วนำมาใช้ประกอบการแสดงละครจึงเกิดละครพันทางขึ้น เรื่องที่แสดงจะเป็นเรื่องพงศาวดาร มอญ พม่า เช่น ราชาราช สามก๊ก เป็นต้น

5. มีการพัฒนาการจัดการแสดง จากละครในวังเข้ามาสู่ชาวบ้านโดยจัดการแสดงใน โรงบ่อนและโรงละครโดยเก็บเงินคนดู คณะละครที่ริเริ่มการแสดงในโรงละคร คือ คณะ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ซึ่งเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นผู้คิดให้เล่นประจำโรง เก็บเงินคนดู ในโรงละคร ชื่อ ปริณสธิเอเตอร์ มีกำหนดเล่นในคืนเดือนหงาย เล่นเดือนละ 1 สัปดาห์ ภายหลังเล่น เดือนละ 2 สัปดาห์ ตั้งแต่ขึ้น 8 ค่ำไปจนแรม 7 ค่ำ ประชาชนจะเรียกคราวที่เล่นคราวละ 1 วิกโรง ละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เป็นโรงละครโรงแรกปลูกถาวร มีการแสดงประจำเป็นรอบๆ และมีโรงละครที่ปลูกถาวรหลายโรง เช่น โรงละครหลวงมโหสถวัน โรงละครดึกดำบรรพ์ของ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ โรงละครปรีณิเชียเตอร์ ของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง โรงละคร ทวีปัญญาของพระบรมโอรสาธิราช พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงโขนจักรอกใน พระบรมมหาราชวัง โรงโขนในพระบรมมหาราชวัง โรงละครวิมานนฤมิตรของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เป็นต้น

ตัวละครของละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง คือ

2.1 เป้า หลาน เจ้ากรับ เป็นตัวเงาะ เป็นภรรยาเจ้าพระยามหินทร์ฯ ต่อมาได้ เป็นครูละครเจ้าคุณจอมมารดาแพ

2.2 เปลียน เป็นตัวท้าวสามนต์ เป็นภรรยาเจ้าพระยามหินทร์ฯ ต่อมาได้เป็น ครูละครเจ้าคุณจอมมารดาแพ

2.3 เครือ เป็นตัวมั่งรายกะยอชวา ได้เป็นครูละครผสมสามัคคีและละคร เจ้าจอมมารดาแพ

2.4 เสงี่ยม เป็นตัวยี่นเครื่อง ได้เป็นครูละครเจ้าอินทวโรธศสุริยวงศ์ เมืองเชียงใหม่

ต่อมาละครโรงนี้ได้ไปอยู่กับเจ้าหมื่นไวยวรนาถ บุคคลผู้เป็นบุตรได้รับมรดก เมื่อ เจ้าพระยามหินทร์ฯ ถึงแก่อสัญกรรม ปรากฏชื่อว่าละครบุศย์มหินทร์และได้เคยไปเล่นใน ประเทศยุโรป เนื่องจากพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งให้เชิญคณะของ นายมหินทร์มาแสดงในยุโรป โดยเฉพาะในประเทศรัสเซียอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ. 2443 เนื่องจากพระองค์เคยทอดพระเนตรการแสดงของคณะนี้แล้ว เมื่อครั้งเสด็จมายังประเทศสยาม และ นายมหินทร์ก็ได้กราบบังคมทูลให้ทอดพระเนตรแล้วพระองค์ทรงพอพระทัย แต่เนื่องจาก

นายบุศราหมินทร์ใช้เวลาในการขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตนานเกินไปทำให้การเดินทางไปยังประเทศรัสเซียล่าช้าไปกว่ากำหนด พอคณะมาถึงยุโรป ฤดูกาลแสดงเซนต์ปีเตอร์สเบิร์กปิดลงแล้ว และพระเจ้าซาร์ก็มิได้ทรงประทับอยู่ที่นั่นแล้วต้องรอไปจนกว่าจะเปิดการแสดง คณะจึงถือโอกาสไปแสดงในยุโรปหลายประเทศ คณะของนายบุศราหมินทร์ มีสมาชิก 35 คน เป็นหญิง 23 คน ชาย 12 คน ผู้หญิงเป็นตัวละครนางรำ ส่วนผู้ชายเล่นดนตรีไทยโบราณ เช่น ฉิ่งวง ระนาด ปี่ ขลุ่ย กลอง ฉิ่ง ฉาบ ชุดการแสดงได้แก่ ระบายทำเพลง รำพัดโบก รำหอก รำรามสูร รำคบไฟ รำแคนลาว ไกรทองกับวิมาลา เจ้าเงาะนกหึ่งหวง นางเงือก การละเล่นจับแมว จีนใหม่ บวชนาค เตรียมตัววิวาห์ ฉากการแสดงสู้รบ เช่น กองทัพลาวบุกไทย นักโทษก่อการกบฏ การร่ายรำนานาชาติ โดยมีผู้รำ 17 คน รำจีน 18 คนรำเขมร และ 19 คนรำชาว การแสดงแบ่งออกเป็น 2 ช่วง ในแต่ละช่วงจะมีการแสดง 5-6 ชุด ในตอนพักคั่นเวลาจะมีการละเล่น ตะกร้อ กีฬาประจำชาติ (อเนก นาวิกมูล, 2545 : 206-212) เมื่อบุศย์หมินทร์ได้ถึงแก่กรรมลง ละครก็ตกเป็นของคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา เรียกชื่อว่า ละครผสมสามัคคี

จะเห็นได้ว่าละครของละครบุศย์หมินทร์การแสดงละครไทยได้เผยแพร่ไปสู่ต่างประเทศ นับว่าเป็นมิติใหม่ในวงการนาฏศิลป์ไทยในยุคสมัยนี้

ยุคที่ 3 ยุคสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากร ระหว่างปีพุทธศักราช 2453-2489

ยุคที่ 3 ยุคสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากร ระหว่างปีพุทธศักราช 2453-2489 ซึ่งตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 ในยุคสมัยนี้มีการสืบทอดนาฏศิลป์โขนละครอย่างเป็นระบบ โดยมีการสืบทอดนาฏศิลป์ในระบบราชการ โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 ได้ทรงอุปถัมภ์ศิลปปะทางโขน โดยโปรดให้มีโขนสมัครเล่นเกิดขึ้น โปรดให้ยืมครูโขนจากบ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์(ม.ร.ว.หลาน กุญชร) จำนวน 3 คน คือ ขุนระบำภาษา(ทองใบ สุวรรณภารต) ซึ่งต่อมาเป็นพระยาพรหมภักดี เป็นครูยักษ์ ขุนนัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ซึ่งต่อมาเป็นพระยานัฏกานุกรักษ์เป็นครูพระ และขุนพานักนัจนิกร (เพิ่ม สุครีวกะ) ซึ่งต่อมาเป็นพระพานัจนิกรและพระดึกดำบรรพ์ประจงมาเป็นครูสอนฝึกหัดให้ และรัชกาลที่ 6 ทรงพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้ครูโขนที่ปฏิบัติหน้าที่ เรียกว่า “โขนบรรดาศักดิ์” และทรงจัดแต่งตั้งหน่วยงานศิลปินของราชการ โดยเฉพาะ คือกรมมหรสพ เพื่ออนุรักษ์ศิลปปะการแสดงนาฏศิลป์และดนตรี โดยมีผู้สำเร็จราชการมหาดเล็ก เป็นผู้บังคับบัญชาการสูงสุด ซึ่งขณะนั้นคือพระยาประสิทธิ์ศุภการ พลเอกเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ ฟิ่งบุญ) ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้พระองค์ทรงมุ่งหวังให้มีการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยโขน- ละครอย่างเป็นระบบจึงทรงจัดตั้งโรงเรียนทหารกระบี่หลวง เพื่อฝึกโขนให้ทหารมหาดเล็ก ต่อมาโรงเรียนนี้ได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์

การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยอย่างเป็นทางการเป็นระบบนี้ได้ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ จึงมีการลดข้าราชการในหน่วยงานบางส่วนลง เสนาบดีสภาจึงลงความเห็นให้ยุบกรมมหรสพ แล้วประกาศรวบรวมกรมมหาดเล็กและกรมมหรสพเข้ามาอยู่ในกระทรวงวัง เจ้าพระยาวรวงศาพิพัฒน์ (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา) เสนาบดี-กระทรวงวังมีความประสงค์จะชุบเลี้ยงศิลปินฝีมือดีไว้ จึงแก้ไขโดยขอลดอัตราเงินเดือนลงไปบรรจู่ไว้ในอัตราตำแหน่งอื่น ดังนั้นครูโขนบางคนจึงต้องไปฝึกดนตรีสากล พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่างานนาฏศิลป์มีความจำเป็นในกิจการของหลวง จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวรวงศาพิพัฒน์ ตั้งกองมหรสพขึ้น เรียกพระยานัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต) กลับมารับราชการเป็นผู้กำกับกรมปีพาทย์และโขนหลวง ให้คุณหญิงนัฏกานูรกิจ (เทศ สุวรรณภารต) กลับมารับราชการเป็นครูละครหลวงแล้วเปิดรับนักเรียนชายหญิงเข้าฝึกหัดโขน-ละครและดนตรี โดยโขนฝึกที่บ้านพระยาวรวงศาพิพัฒน์ (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา) และละครฝึกที่โรงเรียนท้ายวัง ต่อมาในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2478 กองมหรสพจึงโอนมาสังกัดกรมศิลปากร และในวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2477 ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ขึ้น นับว่าเป็นโรงเรียนแห่งแรกที่สอนนาฏศิลป์และดนตรี สังกัดกรมศิลปากร ซึ่งตรงกับสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-อานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 ในสมัยนี้แม้ว่าจะมีการปฏิวัติวัฒนธรรมในปี พ.ศ. 2485 ได้กำหนดการแสดงละครเป็น 14 ประเภท ละครและโขนไม่เข้าข่ายก็ต้องเลิกไป อย่างไรก็ตามในสมัยนี้ได้เกิดละครบรรดาศักดิ์ คือ ละครคณะพระองค์เจ้าหญิงเฉลิมเขตมงคล อย่างไรก็ตามเพื่อการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยโขน-ละครร่ายยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง จึงได้มีการประดิษฐ์ท่าร่ายแม่บทใหญ่ขึ้นเพื่อใช้เป็นแบบแผนท่าร่าย เป็นท่าร่ายแม่บทสำหรับฝึกหัดนาฏศิลป์ไทยเบื้องต้น ในปัจจุบันผู้ประดิษฐ์ท่าเชื่อมในเพลงแม่บทใหญ่ คือ ครูมัลลิก คงประภัสร์ และครูลมูล ยมะคุปต์ โดยผ่านการตรวจสอบท่าร่ายจากพระยานัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต) นอกจากนี้เพื่อให้การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยดำเนินไปอย่างไม่ขาดสาย จึงมีการสืบทอดประธานผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโขน-ละครตามจารีตประเพณีให้แก่ข้าราชการอาวุโส กรมศิลปากรได้แก่ข้าราชการฝ่ายพระและยักษ์ กรมศิลปากร รวมทั้งการสืบทอดเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพจากครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ) จะเห็นได้ว่าการสืบทอดนาฏศิลป์ไทย มีการสืบสานกันอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 เรียงตามลำดับดังนี้

สมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453- 2468)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในปลายปี พ.ศ.2453 ทรงอุปถัมภ์ศิลปะทางโขน โดยทรงปลูกความนิยมให้เกิดขึ้น 3 ระยะ คือ

ระยะแรก เมื่อเสด็จดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบาทสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ได้โปรดคัดเลือกลูกเจ้านายข้าราชการ และมหาดเล็กในพระองค์ให้หัดโขน

สมัครเล่นขึ้นตามแบบแผนที่มีมาแต่โบราณ ณ วังสราญรมย์ โดยโปรดให้ยืมครูโขนจากบ้าน เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) 3 คน คือ ขุนระบำภาษา (ทองใบ สุวรรณภารต) ซึ่งต่อมาได้เลื่อนชั้นเป็นพระยาพรหมภักดีเป็นครูยักษ์ ขุนนัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ภายหลังได้เลื่อนชั้นเป็นพระยานัฏกานุรักษ์เป็นครูพระและนาง คนสุดท้ายคือ ขุน ฟานักนัฏนิกร (เพิ่ม สุครีวกะ) ภายหลังเป็นพระฟานักนัฏนิกร และโปรดพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็นพระดึกดำบรรพ์ประจง เป็นครูลิง โขนคณะนี้ล้วนเป็นลูกขุนนางและมหาดเล็กในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เข้าฝึกหัดด้วยความสมัครใจตามพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงบทและทรงควบคุมฝึกซ้อมด้วยพระองค์เอง โขนสมัครเล่นนี้ได้เคยเล่นหลายครั้ง ในคราวหนึ่งได้ไปแสดงในงานเปิดโรงเรียนนายร้อย (ทหารบก) ชั้นมัธยม เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ.128 (พ.ศ. 2452) ได้ตีพิมพ์สูจิบัตรออกกรายนามตัวโขนกับบทร้อง คำพากย์และเจรจา (ชนิด อยู่โพธิ์, 2496 : 75 – 78) มีคำอธิบายไว้ว่า

“ โขนโรงนี้ เรียกนามว่า โขนสมัครเล่น เพราะผู้เล่นเล่นโดยความสมัครใจไม่ใช่ถูกกะเกณฑ์หรือเห็นแก่สินจ้าง มีความประสงค์แต่จะให้ผู้ทีคุ้นเคยชอบพอกันและที่เป็นคนชั้นเดียวกัน มีความรื่นเริงและเพื่อจะได้ไม่หลงลืมว่า ศิลปะวิทยาการเล่นเต้นรำไม่จำเป็นต้องเป็นของฝรั่งจึงจะดูได้ ของโบราณของไทยเรามีอยู่ไม่ควรจะให้เสื่อมสูญไปเสีย โขนโรงนี้ได้เคยเล่นแต่ที่พระราชวังสราญรมย์เป็นพื้น แต่ครั้งนี้เห็นว่าผู้ที่เป็นนักเรียนนายร้อยก็เป็นคนชั้นเดียวกันและเป็นทีหวังอยู่ว่าจะเป็นกำลังของชาติเราต่อไป พวกโขนจึงมีความเต็มใจมาช่วยงานเพื่อให้เกิดการครึกครื้น ถ้าแม้ว่าผู้ดูรู้สึกว่ามันสนุก และแลเห็นการเล่นอย่างไทยแท้ก็ยิ่งเป็นสิ่งที่ควรดูอยู่แล้ว ผู้ที่ออกน้ำพักน้ำแรงเล่นให้ดูก็จะรู้สึกว่าได้ได้รับความพอใจยิ่งกว่าได้สินจ้างอย่างใดๆ ทั้งสิ้น ในหมู่ผู้ที่เป็นตัวโขน มีหม่อมเจ้าและบุตรข้าราชการ คือ

1. หม่อมเจ้าชัชวลิต เกษมสันต์ (พระ) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ต้นสกุลเกษมสันต์
2. หม่อมเจ้าแวจกร จักรพันธุ์ (พระ) ในพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุพงษ์จักรพรรดิ
3. พระยาชาติเดชอุดม (ม.ร.ว. โป๊ะ มาลากุล) แสดงเป็นพิเภก ในพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นปราบปรปักษ์
4. นายขรรค์ หุ้มแพร (ม.ร.ว.มานพ เกษมสันต์) แสดงเป็นเขนในหม่อมเจ้าทัศนภาส
5. พลเอกเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ ฟิ่งบุญ) แสดงเป็นพระอรชุน บุตรพระยาประสิทธิ์ศุภการ (ม.ร.ว. ลม้าย)
6. พลตรีพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น ฟิ่งบุญ) แสดงเป็นพระลักษมณ์ บุตรพระยาประสิทธิ์-ศุภการ (ม.ร.ว. ลม้าย)

7. พระยานเรนทรราชา(ม.ล. อูรา คเนจร) แสดงเป็นองคต บุตรหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม)
8. หลวงวิสูตรอัศตร (กลาย บุนนาค) แสดงเป็นหนุมาน บุตรเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุท (เทศ)
9. จมื่นทรงสุรกิจ (พราว บุญยรัตพันธุ์) แสดงเป็นเขน บุตรเจ้าเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (เวก)
10. นายเจ็ด บุนนาค (สิงเล็ก) บุตรนายพลตรี พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม (แฉ่)
11. พระสุนทรวาจนา (สุนทร สาลักษณ์) แสดงเป็นเสนาย์กษัตริย์ บุตรพระศรีสุนทรโวหารต่อมาเป็นพระยาศรีภุชสี (กมล สาลักษณ์)
12. จมื่นเทพสิรินทร์ (ประณีต บุนนาค) แสดงเป็นรามสูร ตัวรบ บุตรพระยาประชาภิจักร-จักร (แหม่ม)
13. จำแค้นประกอบการ (ประสิทธิ์ บุนนาค) แสดงเป็นเสนาย์กษัตริย์ บุตรพระยาประชาภิจักร-จักร (แหม่ม)
14. นายสุด จำลอง (ประเสริฐ บุนนาค) แสดงเป็นนาง บุตรพระยาประชาภิจักรจักร (แหม่ม)
15. นายประดิษฐ์ บุนนาค (เขน) บุตรพระยาประชาภิจักรจักร (แหม่ม)
16. พระยาสุจริตธำรง (อู๊ด สุจริตกุล) แสดงเป็นสืบแปดมงกุฎ บุตรพระยารัตนโกษา (เล็ก)
17. พระสนิทรราชการ (สมบุญ ศิรินคร) แสดงเป็นเขน บุตรพระยาสิรินทร-เทพสัมพันธ์
18. พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล) แสดงเป็นอินทวิชิต บุตรพระอรรคการประสิทธิ์ ต่อมาเป็นพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม สุจริตกุล)
19. พระยาราชอักษร (ไข่ อัสวรักษ์) แสดงเป็นจำเริญ บุตรหลวงธรรการกำจัด (เทียม)
20. หมื่นทรงพลหาญ (เล็ก สุเรนทรานนท์) แสดงเป็นสืบแปดมงกุฎบุตรนายพันตรีหลวงสรสิทธิยานุการ
21. นายโชน บุนนาค (สืบแปดมงกุฎ) บุตรนายสรรพวิไชย (เขน)
22. หลวงไพจิตรนันทการ (ทองแดง สุวรรณภารต) บุตรขุนนัฏกานุรักษ์ ต่อมาเป็นพระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต)

จากรายงานข้างต้นตัวโขนเป็นบุตรผู้มีบรรดาศักดิ์ที่ยินดีให้บุตรเข้ามาศึกษาอบรมในราชสำนักได้เรียนรู้ศิลปะวิทยาการต่างๆ นอกจากนี้ยังมีบุตรพลเรือนที่เข้ามาถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่

ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ธนิต อยู่โพธิ์ (2496:78) กล่าวถึงสูจิบัตรงานเปิดโรงเรียน (ทหารบก) ชั้นมัธยม เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) ว่า

“นอกจากผู้ที่กล่าวนามมาแล้วนี้ เป็นบุตรพลเรือนมีหลักฐาน และได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารทุกคน

ในที่สุดพวกโขนคือโอกาสเพื่อแสดงให้ปรากฏว่าที่เล่นได้ถึงเพียงนี้ก็เพราะอาศัยความฝึกสอนของครูซึ่งนับว่ามีวิชาอย่างดีที่สุดในสมัยนี้ กล่าวคือ ขุนระบำภาษา (ครูยักษ์) 1 ขุนนัฏกานุรักษ์ (ครูพระและนาง) 1 ขุนพ้านักนัฏนิกร (ครูวานร) 1 จึงควรขอบใจท่านทั้ง 3 นี้”

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงและทำนุบำรุงศิลปะทางโขน ละคร และดนตรีปี่พาทย์ ในกรมมหรสพให้เจริญรุ่งเรืองทั้งมาตรฐานศิลปะและฐานะของศิลปิน ทรงประดิษฐ์ราชทินนามขึ้นพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่ศิลปิน โขนผู้มีฝีมือตลอดจนศิลปินตกเจ้าหน้าทีรักษาเครื่องโขนและผู้รักษาโรงโขน จนมีคำเรียกโขนทางราชการของหลวงในรัชกาลที่ 6 ว่า “โขนบรรดาศักดิ์” คู่กับโขนของเอกชนที่เรียกว่า “โขนเชลยศักดิ์”

โขนบรรดาศักดิ์เป็นคณะโขนส่วนพระองค์ที่ทรงจัดขึ้น และทรงควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้ตัวโขนแต่ละคนตามหน้าที่หรือความสามารถ ทรงประดิษฐ์คิดค้นให้เป็นนามคล้องจองกัน เพื่อความสะดวกแก่การจดจำและเป็นคำที่มีความหมาย เช่นคำว่า นัฏนัฏกะ นัฏ ภารต “แปลว่าการพ้อนรำ” ดังนั้นผู้ที่มีความสามารถทางการพ้อนรำจึงมีนามพระราชทานตามความสามารถ นามบรรดาศักดิ์บ้างชื่อได้รับพระราชทานมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เช่น ขุนนัฏกานุรักษ์ ขุนพ้านักนัฏนิกร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระอักษรด้วยลายพระหัตถ์ไว้เป็นหลักฐาน ในกรมมหาดเล็กโดยทรงจัดเรียงรายนาม ขึ้นใหม่ ให้สอดคล้องทั้งนามเดิม และนามที่พระราชทานขึ้นใหม่ เพื่อช่วยในการจดจำ นามบรรดาศักดิ์มีตำแหน่งบังคับบัญชา ดังนี้

พระนัฏกานุรักษ์	เจ้ากรม
หลวงพ้านักนัฏนิกร	ปลัดกรม
หลวงสุนทรเทพระบำ	ปลัดกรม
หลวงนัฏกรรมขยัน	ผู้ช่วยหรือครู
หลวงดึกดำบรรพ์ประจง	ผู้ช่วยหรือครู
หลวงดำรงวิธีการ	ผู้ช่วยหรือครู
หลวงภรตกรรมโกศล	ผู้ช่วยหรือครู

นามบรรดาศักดิ์ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทาน แต่ละนามมีความหมายดังนี้ (ศุภชัย จันทร์สุวรรณ, 2538:33-38)

พระยานัฏกานุรักษ์	หมายถึง	ผู้รักษาวิธีการพ้อนรำไว้
หลวงพ้านักนัฏนิกร	หมายถึง	ผู้มีหน้าที่ดูแลเหล่านักพ้อนรำ

นามบรรดาศักดิ์แสดงถึงความสามารถเฉพาะเจาะจง เช่น

-หลวงสุนทรเทพระบำ แสดงให้เห็นว่ามีความสามารถในการร่ายรำในชุดเทพบุตร นางฟ้า เช่นระบำหน้าซ่าง ระบำดาวดึงส์

-หลวงนัฏกรรมขັນ แสดงว่า เป็นคนขยันขันแข็งในกิจกรรมนาฏศิลป์ไม่เกียจคร้าน หรือหลบหลีกการฝึกซ้อม

-หลวงดึกดำบรรพ์ประจง แสดงว่า มีความสามารถในการรำแบบละครดึกดำบรรพ์ คือทำรำอันประณีต เช่นเดียวกับละครใน ร้องและรำเอง มีฝีมือรำได้สวยงาม

-หลวงดำรงวิธีรำ แสดงว่า เป็นผู้พอรำได้ถูกแบบตามวิธีการรำหรือรักษาแบบแผนรำรำไว้ได้ถูกต้อง

-หลวงภรตกรรมโกศล แสดงว่าท่านเป็นผู้ที่มีความชำนาญในการพอรำอย่างยิ่ง นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระอักษรว่า “นักรำตัวดี” แสดงให้เห็นว่าศิลปินเหล่านี้ มีฝีมือทางการรำรำตามรายนามดังนี้

-หลวงรำถวายนร หมายถึง ผู้ที่มีความสามารถรำเพลงครูชั้นสูงได้ คือรำถวายนรหรือรำถวายพระมหากษัตริย์ ต้องใช้เพลงที่แสดงถึงความขลังหรือศักดิ์สิทธิ์

-หลวงพ่อนุกแบบ, หลวงเย็บเยียงคง, หลวงยงเยียงครู แสดงให้เห็นว่าศิลปินเหล่านี้พอรำได้ถูกต้องตามแบบแผนตามที่ครูสอนให้ทุกประการ

-หลวงชูกรเชิด แสดงให้เห็นว่าเป็นผู้พอรำได้อย่างงามสง่า เพราะคำว่า “เชิด” แปลว่างามสง่า

-ขุนเชิดกรประจง แสดงว่าท่านรำเพลงเชิดได้อย่างประณีตสวยงาม

-ขุนทรงนัฏวิธี แสดงว่า เป็นผู้ที่รำได้ถูกแบบคงไว้เสมอ

-ขุนศรีนัฏวิธี แสดงว่าเป็นผู้ที่รำได้งดงามถึงที่สุดเท่าที่มองเห็นเนื่องจากคำว่า “วิธี” แปลว่าที่สุดแห่งสายตา

-ขุนวิไลวงวาด แสดงว่าเป็นผู้ที่วาดวงแขนได้สวยงามเพราะคำว่า “วง” หมายถึง การยกมือให้แขนได้ลำโค้ง คำว่า “วาด” หมายถึง การเลื่อนมือจากวงลงมาช้าๆ เพื่อจะทอดแขนให้เหยียดตั้ง

ขุนวิลาศวงงาม แสดงให้เห็นว่าเป็นผู้ที่ตั้งวงได้สวยงาม

นามบรรดาศักดิ์ที่มีคำว่า งาม, ภรต และเสน มีความหมายของคำดังต่อไปนี้

คำว่า “ภรต” เป็นคำภาษาสันสกฤต หมายถึง การละครพอรำอาจเป็นไปได้ว่าศิลปินกลุ่มนี้ มีความสามารถในการแสดงโขนหรือละครที่มีต้นเค้ามาจากอินเดีย เช่นเรื่องรามเกียรติ์ ศกุนตลา สาวตรี

คำว่า “ราม” หมายถึง งาม น่ารัก น่ายินดี

คำว่า “เสน” เป็นคำที่ใช้ต่อท้ายตัวละครที่มียศศักดิ์ เช่น ท้าวชัยเสน

ดังนั้นนามบรรดาศักดิ์ที่ว่า หมื่นรามภรตศาสตร์ อาจหมายถึง ผู้มีความรู้ทางวิชาการ
พื่อนำเป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่ง และหมื่นราชภรตเสนอาจหมายถึง ผู้พื่อนำฝีมือดีของพระราช

หมื่นเจนภรตกิจ หมื่นจิตรภรตการ หมายถึง ผู้ที่เชี่ยวชาญและรำได้สวย

หมื่นชาญรำเฉลียว หมื่นเชี่ยวชาญฉลาด แสดงให้เห็นว่าเป็นผู้มีความชำนาญและ
ฉลาดเฉลียวในการรำอย่างยิ่ง

หมื่นวาดพิศวง ต้องเป็นผู้ที่วาดมือได้อย่างน่าสงสัยว่าเหตุใดจึงรำได้สวยงามถึง
เพียงนั้น

หมื่นวงฉายเจิด ต้องเป็นผู้ที่วาดวงแขนพร้อมกับทำรำจับมือคว่ำแล้วฉายออกไป
ซ้าๆได้อย่างสวยงาม

หมื่นเลิศรำบำพรค หมื่นลักษณะระบำบรรพ์ ต้องเป็นผู้ที่มีความสามารถในการ
พื่อนำหมู่ตามแบบแผนโบราณ

นอกจากนี้ยังมีคนพากย์และคนเจรจาในการแสดงโขน นามบรรดาศักดิ์ได้แก่ ขุน
พจนานะ ขุนไพเราะพจมาน หมายถึง ผู้มีน้ำเสียงและถ้อยคำอันไพเราะ

ส่วนจำอวด นามบรรดาศักดิ์ก็จะมีคำว่า “นนท” หรือ”สมิต” แปลว่ารื่นเริงเบิกบาน
ดังนั้นนามบรรดาศักดิ์คำว่า หมื่นราชนนทิกการ, หมื่นสำราญสมิต मुख หมื่นสนุกชวนเริง และ
หมื่นบันเทิงชวนหัว ก็หมายถึง ผู้สร้างความรื่นเริงบันเทิงให้คนดูหัวเราะชอบใจ ในที่นี้คือศิลปิน
ตลก

ศิลปินที่อยู่ในกองรำโคม จึงมีคำว่า “ประทีป”, “ประภา” แปลว่าแสงสว่างหรือโคมไฟ
เช่น ขุนประทีปรำรำ และขุนประภารำรำย ส่วนหลวงระบำภาษาซึ่งเป็นปลัดกรม สันนิษฐานว่า
ขุนระบำภาษา มีความหมายถึง ความสามารถทางการพื่อนำประเภทพันทาง ที่เรียกว่าออกภาษา
เช่น รำแบบจีน แบบพม่า การรำโคมมักจะมีทำผสมระหว่างจีน ฉวนและไทย เนื่องจากเอา
ประเพณีรำโคมมาจากฉวน หน้าที่ของหลวงระบำภาษา ก็ต้องมีความสามารถในการประดิษฐ์
ทำรำในขบวนแห่รำโคมให้สวยงาม

ส่วนผู้มีหน้าที่ดูแลเสื้อผ้าและเครื่องแต่งกายเก็บและทำเสื้อผ้าตัวละครให้อยู่ในสภาพ
เรียบร้อย คือ หลวงอารักษ์นัฏาภรณ์ เป็นปลัดกรม และขุนอาหารนัฏภูษิต เป็นผู้ช่วย

แผนกรักษาโรงโขน จะมีคำว่า “นาฏกาการ, นาฏศาล” หมายถึง โรงแสดงนาฏศิลป์ นาม
บรรดาศักดิ์ คือ หลวงบุรีรักษ์นาฏกาการ เป็นหัวหน้า และขุนบริบาลนาฏศาลา เป็นผู้ช่วย ทั้ง 2
ชื่อ หมายถึง ผู้มีหน้าที่ดูแลรักษาโรงโขนให้อยู่ในสภาพสมบูรณ์

นามบรรดาศักดิ์โขนหลวงในรัชกาลรัชกาลที่ 6 ครูผู้ใหญ่มิรายนามดังนี้ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2495:51-55)

1. ระบำภาษา ครูยักษ์ (ทองใบ สุวรรณภารต) พระ

ต่อมาเป็นพระยาพรหมภิบาล

2. นัฏกานุรักษ์ ครูพระ (ทองดี สุวรรณภารต) พระยา

3. ฟานักนัจนิกร	{
ครูลิง
ครุย์กษ }	(เพิ่ม สุครีวกะ)	พระต่อมาเป็นพระดำดำบรรพ์
			ประจง
4. สุนทรเทพระบำ ครูพระ		(เคลือบ โกศุม)	พระ
5. นัฏกรรมขยัน		(คล้อย นาฬิกาวิท)	หลวง
6. คีตกำบรรพ์ประจง ครูลิง		(เพิ่ม สุครีวกะ)	พระ
7. ดำรงวิธีรำ	{
ครูลิง
ยักษ์ }	(ต้อย พราหมณันท์)	หลวง
		(พวง วัชรเสวี)	หลวง
8. ภรตกรรมโกศล			(มงคล สุ่มมัญญ) หลวง
(มิได้เป็นศิลปินโจนแต่เป็น
ข้าราชการกรมมหรสพ)

ครูผู้ช่วยรุ่น 1 มีรายนามดังนี้

9. รำถวายกร ครุย์กษ		(สาย สายะนัญ)	หลวง
10. ฟ้อนตูกแบบ ครูลิง		(พร้อม สมรรคนัญ)	พระ
11. แขนเยี่ยงคง ครุย์กษ		(โหมค จารุนัญ)	พระ
12. ยงเยี่ยงครู ครูพระ	{
(แป๊ะ) }		ขุน
		(จิว รามนัญ)	หลวง
13. ชุกรเชิด	{
ครูลิง
ครุพระ }	(มุด รามนัญ)	ขุน
		(ตุ่น สุนทรศิริ)	หลวง
14. เชิดกรประจง ครูลิง		(ไปต้ สุครีวนัญ)
(แป๊ะ)	หลวง
15. ทรงนัจวิธี ครุย์กษ	{
(หรุ่น อรุณนัญ) }		หลวง
		(สอน ลักยมณนัญ)	หลวง
16. ศรีนัจวิสัย ครูพระ	{
(ปู่ย ษาชีวะ) }		หลวง
17. วิไลยวงวาด ครุนาง		(ฉุน กานตะนัญ)	ขุน
18. วิลาสวงงาม ครูพระ		(หรั่า อินทรนัญ)	หลวง

ครูผู้ช่วย รุ่น 2

19. รามเกียรติศาสตร์ ครูย์กษย์	(ยม มงคลนัญ)	หลวง
20. ราชกรตเสนา ครูพระ	(ไหว ภิมนัญ)	หมื่น
21. เจนกรตกิจ ครูนาง	(แปลก มงคลนัญ)	ขุน
22. จิตรกรตการ ครูนาง	(แถม วิบูลยัญ)	ขุน
23. ชาญรำเจลิยว ครูติง	(ชื่น โรหิตะพงศ์)	ขุน
24. เชี่ยวรำฉลาด ครูติง	(แฉ่ง กฤษณัญ)	ขุน
25. วาดพิศวง ครูนาง	(แถม ศิลปชีวิน)	ขุน
26. วงฉายเจิด ครูพระ	(วง วิบูลยัญ)	ขุน
27. เลิศระบำพรรค ครูย์กษย์	(จำปี หิรัณยรัชต์)	หมื่น
28. ลักษณ์ระบำบรรพ์	(มุล โชติมุล)	หมื่น

จำอวด (ตลกโขน)

29. ประหาสบดี	(ตำริค เนตรประหาส)	ขุน
30. ราชนนทิกการ	(จันทร์ ประหาส)	หมื่น
31. สำราญสมิตมุข	(แจ่ม ตามประหาส)	พัน
	(อ้อค ตามประหาส)	ขุน
32. สนุกชวนเริง	(หาว เรียงเนตร)	ขุน
33. บรรเทิงชวนหัว	(เบี้ยว วัชระประหาส)	หมื่น
34. ช่วยสำเร็จสรवल	(สุข ไชยวรรณ)	หมื่น
35. ชวนสำเร็จสรลาญ	(แฉ่ง โชตินัญ)	หมื่น
36. สมานประหาสกิจ	(แคล้ว วัชโรบล)	ขุน
37. สมิตประหาสกร	(เจิม นาคมาลัย)	หมื่น

พากย์และเจรจา

38. พจนาสณะ	{	(เหว่า โกกิลวาที)	ขุน
		(ถิก รัตนเทศ)	หมื่น
39. ไพเราะพจนา	{	(พยอม วิเศษสมิต)	หมื่น
		(ปราบ สุนทรสนาน)	หมื่น
40. ขานฉันทากย์		(รอด ปัทมลักษณ์)	หมื่น
41. พากย์ฉันทวัจน์		(เปี้ยก อุทยานงาม)	หมื่น

42. ชัดเจรจา	ยังไม่ได้ตั้ง	
คลังเครื่องโขน		
43. อารักษ์นัฏกาภรณ์	(ผล ผลิตณะ)	พระยา
44. อาหารนัฏภูษิต	(จัน จินตกะเวส)	หลวง
45. พิจิตรนัฏภูษา	(ปาน ฉันทัยเจียร)	ขุน
รักษาโรงโขน		
46. บริรักษานาฏกาการ	(พิน พินทุวัฒนะ)	พระ
	(ม.ล.ต่อ พนมวัน)	พระ
47. บริบาลนาฏศาลา	(เกิด วัชรเสวี)	ขุน
ครูรำโคม		
48. ระบำภาษา	(กล้อย นาฬิกาวิท)	พระ
49. ประทีปรำรำ	(เจียม เสวตเมษ)	หลวง
	(มูล โชติมูล)	ขุน
50. ประการำรำ	(ถอ่อน โขษกรนัฏ)	ขุน
	(พราว เพ็ญกุล)	ขุน

ระยะที่ 2 เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในปลาย พ.ศ. 2453 แล้วโปรดให้ตั้งกรมมหรสพ และโปรดให้ย้ายพระมุกสวนกิจ (เลื่อน ภมรสุด) เข้ากรมมหรสพเดิมมาควบคุม ต่อมาโปรดให้หลวงสิทธิไชยเวร (น้อย ศิลป์) ข้าหลวงเดิมเป็นผู้ควบคุม ต่อมา และโปรดให้รับโอนกรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับการมหรสพ ทรงร่างหนังสือฉบับหนึ่ง เมื่อเดือน เมษายน ร.ศ. 130 (พ.ศ. 2454) ถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) มีความว่า “เห็นว่าราชการในกรมโขนและพิณพาทย์มหาดเล็ก ซึ่งอยู่ในปกครองของพระเจ้าพระยาเทเวศร์ .. ควश्यकไปอยู่ในกรมมหรสพ ซึ่งให้หลวงสิทธิไชยเวรเป็นผู้ควบคุม..... ด้วยเหตุที่คิดเห็นดังนี้จึงสั่งให้หลวงสิทธิไชยเวรเตรียมการที่จะรับราชการโขนและพิณพาทย์ มารวมเสียในกรม (ชนิด อยู่โพธิ์, 2516 :81) ต่อมาประมาณ 4 เดือน โปรดให้เลื่อนบรรดาศักดิ์หลวงสิทธิไชยเวรขึ้นเป็นพระยาวิศกรรมศิลป์ประสิทธิ์ เมื่อวันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2454 ให้เป็นจางวางกรมโยธา และยังคงควบคุมกรมมหรสพ ชนิด อยู่โพธิ์ อ้างคำบอกเล่าของพระยาวิศกรรมศิลป์ประสิทธิ์ เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2439 ว่า “เมื่อโปรดให้รับโอนกรมโขน และกรมพิณพาทย์มหาดเล็กมาจากท่านเจ้าพระยาเทเวศร์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) นั้นโปรดให้ทำรายการสิ่งของเครื่องใช้ทุกอย่าง เช่น เครื่องพิณพาทย์ เครื่องโขนละคร ตลอดจนตัวหนังสือบัญชีไว้ แล้วให้ท่าน

เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ มิได้โปรดให้รับโอนเอามาเปล่าๆ ส่วนผู้ที่โอนมาก็โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้มีตำแหน่งหน้าที่ในราชการ ซึ่งต่อมาผู้ที่ปฏิบัติราชการดีเป็นที่โปรดปรานพอพระราชหฤทัย ก็โปรดพระราชทานยศถาบรรดาศักดิ์ให้เป็นขุนนางไป” (ธนิต อยู่โพธิ์, 2516 : 82) ครุโชนละคร 3 ท่านที่โอนมาคือ ขุนระบำภาษา ขุนนัฏกานุรักษ์ และขุนพำนักนัจนิกร โปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้กำกับกองทหารกระบี่ สังกัด กรมโขน ขึ้นตรงต่อกรมมหรสพ ดังนั้น โขนหลวงเป็นสมัยรัชกาลที่ 6 มี 2 พวก คือ โขนสมัครเล่นซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมกับโขนกรมมหรสพ ซึ่งโปรดให้ตั้งขึ้นใหม่และโปรดเกล้าฯ ให้เรียกกรมปีพาทย์ว่า กรมปีพาทย์หลวง เรียกกรมโขนว่า กรมโขนหลวง เนื่องจากมีพระราชประสงค์ว่าเป็นศิลปะที่ทำนุบำรุงขึ้นเป็นทางการ เป็นของหลวง ซึ่งแตกต่างจากโขนเชลยศักดิ์ของเอกชนในสมัยนั้น

ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งหน่วยงานศิลปนิพนธ์ของราชการโดยเฉพาะเป็นวิธีการอนุรักษ์ศิลปะการแสดงนาฏศิลป์และดนตรี โดยทำให้ศิลปะเป็นสถาบันของทางราชการและช่วยให้ศิลปินราชสำนักเข้าสู่ความเป็นข้าราชการแบบใหม่ คือเป็นข้าราชการแบบประจำทุกคน นับว่าพระองค์ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณ ต่อเหล่าศิลปินอย่างยิ่ง เนื่องจากกรมมหรสพเป็นกรมที่จัดการแสดงโขนละครขึ้นตรงกับกรมมหาดเล็ก โดยมีผู้สำเร็จราชการมหาดเล็กเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุดดังเช่น เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพ็ญ ฟื้นบุญ) เดิมไม่เคยฝึกวิชานาฏศิลป์มาก่อน เมื่อถวายตัวเป็นมหาดเล็กแล้ว ก็พยายามหาครูฝึกหัดจนรำได้ดีจนได้รับพระราชทานเหรียญคุณวุฒิมา เจ้มศิลปวิทยา (วิชานาฏศิลป์) และหัดชองสามารถเล่นเข้าวงเครื่องสายได้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพ็ญ ฟื้นบุญ) ดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการมหาดเล็กและผู้บัญชาการกรมมหรสพต่อมาอีก 2 ปี ทรงโปรดให้โอนช่างมหาดเล็กไปสังกัดกรมมหรสพ และเปลี่ยนผู้บังคับบัญชาใหม่โดยให้พระยาประสิทธิ์ศุภการ ซึ่งขณะนั้นคือ พลเอกเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล. เพ็ญ ฟื้นบุญ) เป็นผู้บัญชาการกรมมหรสพ ดังนั้น กรมมหรสพจึงเป็นกรมใหญ่ที่รวมเอากรมต่างๆดังนี้

1. กรมโขนหลวง มีพระยานัฏกานุรักษ์เป็นเจ้ากรม
2. กรมปีพาทย์หลวง มีพระยาประสานดุริยศัพท์เป็นเจ้ากรม
3. กรมช่างมหาดเล็กมีพระยาอนุศาสน์ จิตรกร เป็นเจ้ากรม
4. กองเครื่องสายฝรั่งหลวง มีพระนันทพิภย์พิลาศ (เอวัน วาระศิริ) ซึ่งต่อมาเปลี่ยนบรรดาศักดิ์พระประดิษฐ์ไพเราะ ภายหลังเป็นพระยาวาระศิริราชเสนี เป็นปลัดกรม ต่อมาเป็นพระเจนดุริยางค์ (ปิติ วาทยะกร) เป็นปลัดกรม

กรมต่างๆเหล่านี้เป็นอิสระมิได้ขึ้นต่อกระทรวงวัง แต่ขึ้นตรงต่อกรมมหรสพมีหัวหน้าใหญ่ เป็นผู้บัญชาการ การบังคับบัญชาขึ้นอยู่ในกรมมหาดเล็ก ผู้บังคับบัญชาสูงสุดของกรมมหาดเล็ก คือ ผู้สำเร็จราชการมหาดเล็กขึ้นตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สำนักงานใหญ่

ของกรมมหรสพตั้งอยู่ ณ วังจันทร์ (คุรุสภา และศูนย์วัดศุภการศึกษาศึกษาในปัจจุบัน) ต่อมาวันที่ 5 เมษายน พ.ศ. 2467 ได้โปรดให้พระยานิรุทธเทวา (ม.ล. พัน พึ่งบุญ) เป็นผู้บัญชาการกรมมหรสพตลอดจนยุบเลิกเมื่อสิ้นรัชการที่ 6 ในปีพุทธศักราช 2468

ระยะที่ 3 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตั้งโรงเรียนพรานหลวงโดยให้ศิลปินโขน ละครบรรดาศักดิ์ของพระองค์มาเป็นครูสอนศิลปทางโขนละคร ทำให้มีศิษย์สืบต่อมาอีกหลายคน พระองค์โปรดให้ศิลปินโขนพักประจำอยู่ในสวนมิสกวัน พวกเครื่องสายฝรั่งหลวงพักอยู่บริเวณสนามเสือป่าเขาดินวนา พวกปี่พาทย์ให้อยู่บริเวณกรมมหรสพ ต่อมาโปรดให้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดศิลปทางโขน ละคร และดนตรีปี่พาทย์ในกรมมหรสพเรียกว่า โรงเรียนทหารกระบี่หลวง โดยให้ศึกษาวิชาสามัญควบคู่กับวิชาศิลปโขนละคร ต่อมาทรงตั้งกรมเสือป่าพรานหลวงรักษาพระองค์ขึ้น ต่อมาทรงยุบทหารกระบี่หลวงแล้วโอนข้าราชการกรมมหรสพที่เคยเป็นทหารกระบี่ทั้งหมดมาเป็น “เสือป่าพรานหลวง ร.อ.” จึงพระราชทานนามโรงเรียนกระบี่หลวงเดิมมาเป็น “โรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์” ให้เด็กที่สมัครเข้ามาในกรมมหรสพเข้าเรียนทุกคน ซึ่งมีจำนวน 100 คน โรงเรียนนี้ทำการสอนอย่างโรงเรียนสามัญทั่วไป แบ่งเป็น 6 ชั้น มีครูประจำ นายชวน เอกะโรหิต (ภายหลังเป็นพระนนทพรรคพลานุสิษฐ์) เป็นอาจารย์ใหญ่ นักเรียนจะเรียนวิชาสามัญตอนเช้า ตอนบ่ายจะเรียนวิชาศิลปตามสาขา

โขนหลวงในสมัยรัชกาลที่ 6 มีครูฝึกโขนฝีมือดี และเป็นนักแสดงที่มีความสามารถหลายคน เช่น พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เข้ารับราชการเป็นเจ้ากรมโขนหลวงมีความสามารถในการรำร่า และเป็นผู้ฝึกสอนโขนให้แก่มหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ประดิษฐ์ท่ารำแม่บทโดยดีท่าจากท่าลายเส้น และใช้เป็นแบบแผนท่ารำพื้นฐานมาจนทุกวันนี้ ให้ท่ารำเพลงหน้าพาทย์ชั้นสูงคือ หน้าพาทย์องค์พระพิราพ เป็นผู้วางหลักเกณฑ์การรำร่า เพื่อใช้เป็นมาตรฐานนาฏศิลป์ไทย วงการศิลปินให้การยอมรับและยกย่องพระยานัฏกานุกรักษ์เป็นเพชรน้ำเอกทางด้านนาฏศิลป์ (คุรุสภา, 2535:28)

หลวงวิลาศวงงาม (หรรษา อินทรนัฏ) รับราชการในกรมโขนหลวงฝึกหัดเป็นตัวพระมีความเชี่ยวชาญทางนาฏศิลป์และแสดงออกเป็นตัวพระทุกครั้งได้มีส่วนร่วมแรงร่วมใจในการฟื้นฟูศิลปะประเภทโขน มีลูกศิษย์สืบทอดวิชานาฏศิลป์มาจนถึงทุกวันนี้ (คุรุสภา, 2532 : 28)

หลวงยงเยี่ยงครู (จิว รามนัฏ) มีความสามารถรำตัวพระได้แสดงบทพระรามเป็นที่เลื่องลือในฝีมือการรำ นอกจากนี้ยังมีความสามารถด้านกีฬาฟุตบอล สร้างชื่อเสียงให้แก่กรมมหรสพอย่างมาก

โขนหลวงในรัชกาลที่ 6 มีความเจริญรุ่งเรืองและได้แสดงออกงานต่างๆ เช่น ที่ท้องสนามหลวง มนต์รี ตราโมท (2522:153) ได้กล่าวถึงความสวยงามความสนุกสนานของโขนหลวงไว้ว่า

“...ที่ข้าพเจ้ารู้สึกติดอกติดใจเป็นอันมากและดูเหมือนจะกล่าวได้ว่าถ้าข้าพเจ้าประจำที่ดูแล้วไม่ว่าใครจะละสายตาและอดทนดูจนถึงที่สุด การแสดงนั้นก็คือ โขน สิ่งที่น่าสนใจสำหรับโขนเห็นจะได้แก่เรื่องราวของรามเกียรติ์การแต่งกาย ฉาก การแสดงท่าทางหรืออย่างไรก็ตาม สิ่งเหล่านั้นดูมีศิลปะในตัวเองไปเสียทุกอย่าง ได้ดูโขนหลวงคราวใด เป็นสิ่งดึงดูดให้ตื่นตาตื่นใจตลอดเวลาถึงข้าพเจ้ายังอยู่ในวัยเด็ก และได้ไปดูการแสดงโขนในตอนกลางคืนบางครั้งครั้งคืน และบางครั้งก็ว่าครั้งคืน ข้าพเจ้าไม่รู้สีกว่าวงแหงหาวนอน ตาสว่างเสมอสำหรับการดูโขน... บ้านเมืองโดยเฉพาะกรุงเทพฯ เปรียบได้ว่าเป็นเมืองสวรรค์เลยทีเดียว เนื่องจากพระบารมีปกเกล้าฯ...”

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้วฐานะการคลังไม่อำนวยให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศิลปะของชาติต่อไปได้จึงต้องดูสภาพข้าราชการและยุบเลิกกรมมหรสพทำให้บรรดามหาดเล็กหรือข้าราชการกรมมหรสพถูกปลดออกเป็นจำนวนมาก ศิลปินเหล่านี้ต้องมาหาเลี้ยงชีพตนเอง หรือแสวงหาผู้อุปถัมภ์แห่งใหม่ เนื่องจากยังมีเจ้าของคณะละครหรือวงปีพาทย์ที่ไม่ใช้ทรัพย์สินทางราชการ เช่นคณะละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ และคณะละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ทำให้ศิลปินของกรมมหรสพออกไปหาสถานที่แห่งใหม่ประกอบอาชีพ ทำให้ศิลปินราชสำนักแพร่หลายไปสู่สำนักอื่นๆ แต่ขณะเดียวกันศิลปินบางคนได้ละทิ้งวงการแสดงไปประกอบอาชีพอื่นก็มีจำนวนมาก (สุภชัย จันทรสุวรรณ, 2538 : 74)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ.2468 ธนิต อยู่โพธิ์ (2516 : 87) ได้กล่าวถึงความรู้สึกของข้าราชการกรมมหรสพเวลานั้นว่า รู้สึกว่าหมดที่พึ่งเสมือนบิดาบังเกิดเกล้าผู้เป็นหัวหน้าครอบครัวตายจากไป พอข่าวสวรรคตผ่านไปไม่กี่วันก็ได้ยินข่าวที่ทางการจะยุบกรมมหรสพ บรรดาข้าราชการในกรมต่างก็เตรียมตัวอพยพออกจากที่พักของหลวง ซึ่งพระราชทานให้อยู่ ต่างก็เก็บข้าวของเครื่องใช้ส่วนตัว หันหน้าปรับทุกข์กันว่า ต่อไปจะไปอยู่ที่ไหน จะทำมาหากินอย่างไร ที่ใครมีญาติพี่น้องมีบ้านช่องอยู่ภายนอกก็อพยพออกไป พักพิงอยู่ไปก่อน ผู้ที่ไม่มีก็จำต้องสืบเสาะแสวงหาและจำต้องพักอยู่ในที่เดิมไปก่อน ต่างรู้สึกเป็นบ้านแตกสาแหรกขาด อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะส่งเสริมให้ศิลปินมีความรู้ด้านสามัญด้วย เพื่อไม่ให้เป็นที่ดูถูกเหยียดหยามของคนทั่วไปว่ามีอาชีพเด่นกินรำกิน

ดังนั้นศิลปินควรจะมีการศึกษาเป็นส่วนประกอบ รัชกาลที่ 6 ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการเรียนวิชาสามัญ พระองค์จึงโปรดเกล้าให้ตั้งโรงเรียนสอนหนังสือโดยแยกเป็นหน่วยราชการ เรียกว่า กองโรงเรียนทหารกระบี่หลวง ตั้งอยู่ในบริเวณสวนมิสกวัน ด้านถนนพิษณุโลก นับเป็นจุดเริ่มต้นที่มีโรงเรียนสอนศิลปะ โขน ละคร ดนตรี ขึ้นในกรมมหรสพ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามว่า “โรงเรียนทหารกระบี่หลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์” โรงเรียนนี้เปิดเมื่อวันศุกร์

ที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2457 โดยพระยาประสิทธิ์ศุภการ ผู้บังคับบัญชากรมมหรสพ เป็นประธาน
เปิดโรงเรียน ส่วนนาฏยศิลป์ผู้สอนวิชาศิลปะ เป็นข้าราชการจากกรมมหรสพ

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ศิลปะการแสดง เป็นวิเทโศบายส่วน
หนึ่งของการฝึกแบบทหารให้แก่ข้าราชการพลเรือนในรูปแบบของการจัดตั้งกองเสือป่า ด้วยการ
จัดตั้งเป็นกองทหารเสือป่าพรานหลวง

ต่อมา พ.ศ. 2458 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อจากเสือป่าทหารกระบี่หลวง
รักษาพระองค์มาเป็นเสือป่าพรานหลวงรักษาพระองค์ดังนั้นชื่อของโรงเรียนจึงต้องเปลี่ยนตามด้วย
เป็น “โรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์” ส่วนครูสอนศิลปะก็ใช้ครูจากกรมมหรสพมา
เป็นครูสอน ดังแผนผังครูสอนศิลปะ โรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังครูสอนวิชาศิลปะโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์

พระยาประสานดุริยศัพท์
(แปลก ประสานศัพท์)
สอนดนตรีไทย

พระยานัฏกานูรักษ์
(ทองดี สุวรรณภารต)
สอนโขน ละครไทย

พระเจนดุริยางค์
(ปิติ วาทยากร)
สอนดนตรีฝรั่ง

ครูสอนตัวพระ
หลวงวิลาศวงาม (หรั่ง อินทรนัฏ)
หลวงขงเขื่องครู
(จิว รามนัฏ)
หลวงศรีนัจวิสัย
(สอน ลักขมณนัฏ)
ขุนประภารำชัย
(ฉ้ออัน โปษภรณัฏ)

ครูสอนตัวนาง
ขุนเจนภรตกิจ
(แปลก มงคลนัฏ)
ขุนวาดพิสวง
(แถม ศิลปชีวิน)

ครูสอนตัวยักษ์
หลวงทรงนัจวิธิ
(หรั่ง อรุณนัฏ)

ครูสอนตัวลิง
ขุนเชิดกรประจง
(ผอด สุกรีวินัฏ)

แผนผังที่ 25 : แผนผังครูสอนวิชาศิลปะโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์

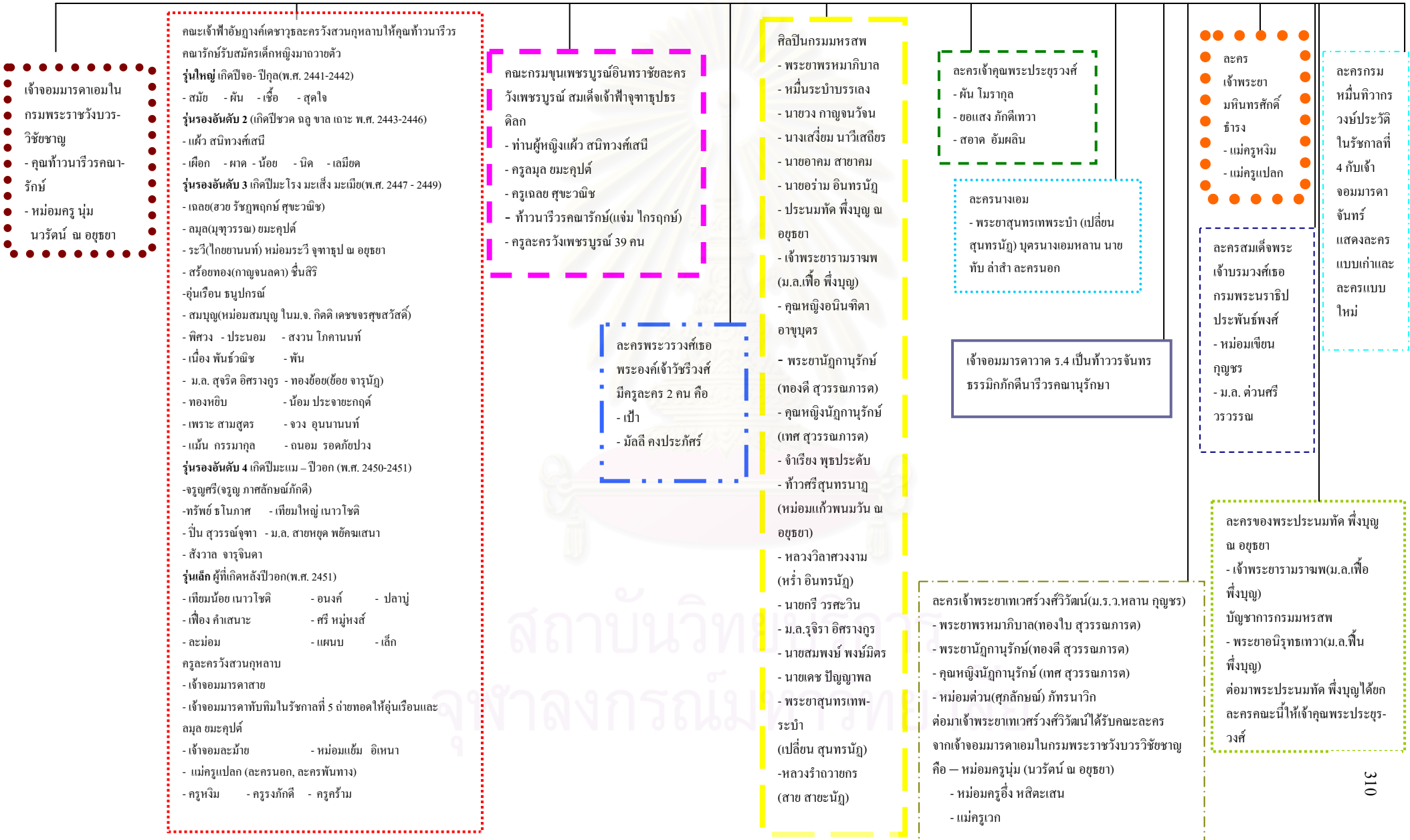
จากแผนผังครูสอนวิชาศิลปะ โรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้พบว่ามีครูผู้มีฝีมือในการสอนวิชาศิลปะ 3 สาขา คือ พระยาประสานดุริยศัพท์ (แปลก ประสานศัพท์) สอนดนตรีไทย พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) สอนโขน ละครไทย และ พระเจนดุริยางค์ (ปิติ วาทยากร) สอนดนตรีฝรั่ง

พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เป็นข้าราชการในกรมมหรสพและมีหน้าที่คอยดูแลการสอนวิชาโขน ละคร มีครูผู้ช่วยสอนตัวพระ นาง ยักษ์ และลิง ซึ่งเป็นข้าราชการในกรมมหรสพดังนี้

ครูสอนตัวพระได้แก่	หลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัฏ) หลวงยงเชียงครู (จิว รามนัฏ) หลวงศรีนิจวิสัย (สอน ลักขมณนัฏ) ขุนประภารำราย (ถ่อ โภษกรนัฏ)
ครูสอนตัวนาง	ขุนเจนภรตกิจ (แปลก มงคลนัฏ) ขุนวาศพิศวง (แถม ศิลปชีวิน)
ครูสอนตัวยักษ์	หลวงทรงนัจวิชัย (หรั่ง อรุณนัฏ)
ครูสอนตัวลิง	ขุนเชิดกรประจง (ผอด สุครีวนัฏ)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังคณะละครในรัชกาลที่ 6

แผนผังที่ 26 : แผนผังคณะละครในรัชกาลที่ 6

จากแผนผังละครในรัชกาลที่ 6 ได้พบว่าละครในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีละครหลายคณะได้แก่

ละครเจ้าจอมมารดาเอนในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญมีตัวละครคือ คุณท้าวनावีรรคณารักษ์ หม่อมกรนุ้ม นวรัตน์ ณ อยุธยา หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน

ละครเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ ละครวังสวนกุหลาบให้คุณท้าวनावีรรคณารักษ์เป็นผู้รับสมัครเด็กเข้ามาถวายตัวฝึกหัดโดยแบ่งออกเป็นกลุ่มโดยจัดแบ่งตามปีเกิด รวมเป็น 4 รุ่น ดังนี้

รุ่นใหญ่ เกิดปีจอ- ปีกุล (พ.ศ. 2441-2442)

- สมัย - พัน - เชื้อ - สุดใจ

รุ่นรองอันดับ 2 (เกิดปีชวด ฤดู ขาล เกาะ พ.ศ. 2443-2446)

- แฝ้ว สนิทวงศ์เสนี

- เผือก - ผาด - น้อย - นิด - เลมียด

รุ่นรองอันดับ 3 เกิดปีมะโรง มะเส็ง มะเมีย(พ.ศ. 2447 - 2449)

- เฉลย (สวญ รัชฎพฤกษ์) สุชะวนิช

- ลมุล (มธุวรรณ) ยมะคุปต์

- ระวี (ไภยยานนท์) หม่อมระวี จุฑาธูป ณ อยุธยา

- สร้อยทอง (กาญจนลดา) ชื่นสิริ

- อุ่นเรือน ธนูปกรณ์

- สมบุญ (หม่อมสมบุญ ในม.จ. กิตติ เดชขจร สุขสวัสดิ์)

- พิศวง - ประนอม - สงวน โภคานนท์

- เนื่อง พันธวัณิช - พัน

- ม.ล. สุจริต อิศรางกูร - ทองย้อย (ย้อย จารุณัฐ)

- ทองหยิบ - น้อม ประจาชะกฤต

- เพราะ สามสูตร - จวง อุณนันท

- แม้น กรรมากุล - ถนอม รอดภัยปวง

รุ่นรองอันดับ 4 เกิดปีมะแม – ปีวอก (พ.ศ. 2450-2451)

- จรูญศรี ภัคดี (จรูญ ภาสลักษณะ)

- ทรัพย์ ธโนภาส - เทียมใหญ่ เนาวโชติ

- ปิ่น สุวรรณจุฑา - ม.ล. สายหยุด พัทธมเสนา

- สัจวาฬ จารุจินดา

รุ่นเล็ก ผู้ที่เกิดหลังปีวอก (พ.ศ. 2451)

- เทียนน้อย เนาวโชติ - อนงค์ - ปลาบู่
- เฟื่อง คำเสนาะ
- ศรี หมู่หงส์
- ละม่อม
- แพนบ
- เล็ก

ครุละครวังสวนกุหลาบ มีรายนามดังต่อไปนี้

- เจ้าจอมมารดาสาย
- เจ้าจอมมารดาทับทิมในรัชกาลที่ 5 ถ่ายทอดให้อุ่นเรือนและลมูล ยมะคุปต์
- เจ้าจอมละม้าย
- หม่อมแย้ม อิเหนา
- แม่ครูแปลก (ละครนอก, ละครพันทาง)
- ครูหจิม
- ครูรงภักดี
- ครูคร้าม

นอกจากนี้ มีครุละครวังสวนกุหลาบ ได้แก่ เจ้าจอมมารดาสาย เจ้าจอมมารดาทับทิม ซึ่งท่านได้ถ่ายทอดให้อุ่นเรือนและครูลมูล ยมะคุปต์ เจ้าจอมละม้าย หม่อมแย้ม อิเหนา แม่ครูแปลก ครูหจิม ครูรงภักดี และครูคร้าม

ละครคณะกรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ละครวังเพชรบูรณ์ มีตัวละคร คือ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ครูลมูล ยมะคุปต์ ครูเฉลย สุขะวณิช คุณท้าวনারี วรรณารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์)

ละครพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์ มีครุละคร 2 คน คือ หม่อมเป้า และครูมัลลิกงประภัสร์

ละครเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ มีตัวละคร 3 คน คือ ผัน โมรากุล ขอสแสง ภักดีเทวา และสอาด อัมพลิน

ละครนางเอม มีตัวละครคือพระยาสุนทรเทพระบำ(เปลี่ยน สุนทรนัฏ)

เจ้าจอมมารดาวาด รัชกาลที่ 4 ได้เป็นท้าววรจันทร์ธรรมมิกภักดีนารีวรรณารักษ์

ละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์มีตัวละคร คือ พระยาพรหมาภิบาล(ทองใบ สุวรรณภารต) พระยานัฏกานุกรักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) หม่อมต่วน(สุภลักษณ์) ภักธนาวิก ต่อมาเจ้าพระยาเทเวศร์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร)วงศ์วิวัฒน์ได้รับละครคณะเจ้าจอมมารดาเอมใน

กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญมารวมมีครูละครจำนวน 3 คน คือ หม่อมครุฑ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา หม่อมครุอิง หลีตะเสนและแม่ครูเวก

ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงมีครูละคร คือ แม่ครูหังม และแม่ครูแปลก

ละครสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ มีครูละคร 2 คน คือ หม่อมเจียน กุญชร และหม่อมหลวงถ้วนศรี วรวรรณ

ละครของพระประนมทัต พึ่งบุญ ณ อยุธยา มีครูละคร คือ เจ้าพระยารามราฆพ(ม.ล.เพื่อพึ่งบุญ) เสนาบดีกระทรวงมหาดหลวงและพระยานิรุทธเทวา(ม.ล.พิน พึ่งบุญ) ต่อมาละครคณะนี้พระประนมทัต พึ่งบุญได้ยกให้เจ้าพระคุณพระประยูรวงศ์

ละครกรมหมื่นทิวกรวงษ์ประวัติ

ละครกรมมหารสพประกอบด้วครูละครดังนี้

- พระยาพรหมาภิบาล
- หมื่นระบำบรรเลง
- นายวง กาญจนวัจน
- นางเสงี่ยม นาวิเสถียร
- นายอาคม สายาคม
- นายอร่าม อินทรนัฏ
- พระประนมทัต พึ่งบุญ ณ อยุธยา
- เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ พึ่งบุญ)
- คุณหญิงอนินทิตา อาชุนทร
- พระยานัฏกานูร์กษ (ทองดี สุวรรณภารต)
- คุณหญิงนัฏกานูร์กษ (เทศ สุวรรณภารต)
- จำเรียง พุทธประดับ
- ท้าวศรีสุนทรนาฏ (หม่อมแก้วพนมวัน ณ อยุธยา)
- หลวงวิลาศวงงาม (หรั อินทรนัฏ)
- นายกรี วรสระริน
- ม.ล.รุจิรา อิศรางกูร
- นายสมพงษ์ พงษ์มิตร
- นายเดช ปัญญาพล
- พระยาสุนทรเทพระบำ (เปลียน สุนทรนัฏ)
- หลวงรำถวายกร (สาย สายะนัฏ)

จากแผนผังคณะละครในรัชกาลที่ 6 ได้พบว่าละครหลวงในรัชกาลที่ 6 ไม่มีละครหลวงในพระบรมมหาราชวังแต่เป็นละครหลวงในคณะต่าง ๆ ที่ชัดเจนคือละครหลวงวังสวนกุหลาบ ซึ่งมี

การรับสมัครเด็กเข้ามาถวายตัวในวังสมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา และมีการฝึกหัดเป็นรูปธรรมโดยมีครูละคร ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5 คือ เจ้าจอมมารดาสาย เจ้าจอมมารดาทับทิม และเจ้าจอมละม้าย และมีครูละครคนสำคัญ คือ หม่อมแย้ม อีเหนา ซึ่งเป็นศิษย์ของเจ้าจอมมารดาแย้ม อีเหนา(โต แย้ม) ในรัชกาลที่ 2 นอกจากนี้มีครูละครคือ แม่ครูแปลกซึ่งเป็นครูละครนอก และละครพันทาง ครูหญิง ครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ทศกัณฐ์ซึ่งเป็นศิษย์ของพระยาพรหมภิบาล(ทองใบ สุวรรณภารต) พระยานัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฏกานูรกิจ (เทศ สุวรรณภารต) พระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ) และหลวงรำถวายกร (สาย สายะนัฏ) ครูละครหลวงที่ได้ถ่ายทอดให้ครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ) โดยเฉพาะพระยานัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต) ท่านได้ถ่ายทอดทำรำหน้าพาทย์พระพิราพและได้รับการมอบให้เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครู โขน-ละคร เป็นการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยให้แก่ชนรุ่นหลัง ซึ่งในระยะต่อมาครูรงภักดีก็ได้ถ่ายทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์พระพิราพ และทำพิธีครอบให้ครูอาวุโส 4 คน ในรัชกาลที่ 9 คือ ครูอาคม สายาคม ครูอร่าม อินทรนัฏ ครูยอดแสง ภักดีเทวา และครูหยัด ช้างทอง

ในสมัยรัชกาลที่ 6 นี้ได้มีการรวมคณะละครหลายคณะเช่น คณะของเจ้าจอมมารดาเอมมา มอบให้กับละครของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์(ม.ร.ว.หลาน กุญชร) ละครคณะวังสวนกุหลาบของ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา รวมกับละครวังเพชรบูรณ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ละครของพระประนมทัต พึ่งบุญ ได้ยกให้ละครคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ จากการรวมคณะละครต่าง ๆ จะเห็นว่าได้มีการผสมผสานครูละครจากคณะต่าง ๆ มาบูรรวมกันเกิดความเป็นปึกแผ่นของละคร และสืบทอดในสมัยต่อมาไม่ว่าจะเป็น โขน หรือละครเกิดการแสดงที่มีความเป็นรูปธรรมชัดเจนของความเป็นแบบแผนของละครหลวง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังครุละครวังสวนกุหลาบในรัชกาลที่ 6

แผนผังที่ 27 : แผนผังครุละครวังสวนกุหลาบในรัชกาลที่ 6

ครุละครวังสวนกุหลาบในสมัยรัชกาลที่ 6 มีรายนาม คือ เจ้าจอมมารดาสาย เจ้าจอมมารดาทับทิม เจ้าจอมละม้าย คุณท้าวनावรรคณารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) หม่อมครูเข็ม อิเหนา แม่ครูแปลก (แจ่ม เจียนกิจ) เจ้าจอมมารดาเขียน ครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ครูคร้าม เจ้าจอมมารดาวาด ครูลมุล ยมะคุปต์ พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) หม่อมครูนุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา หม่อมครูอึ้ง หสิตะเสน และครูหึง

แผนผังตัวละครวังสวนกุหลาบในรัชกาลที่ 6

แผนผังที่ 28 : แผนผังตัวละครวังสวนกุหลาบในรัชกาลที่ 6

แผนผังตัวละครวังสวนกุหลาบในรัชกาลที่ 6 ได้พบว่าตัวละครในละครวังสวนกุหลาบของสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยยญาติเดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา มอบให้คุณท้าวณารวีรคณารักษ์ รับสมัครเด็กหญิงถวายตัวเป็นข้าหลวงฝึกหัดละคร มีละครแบ่งออกเป็น 4 รุ่น คือ

ละครรุ่นใหญ่

(เกิดปีจอ- ปีกุล พ.ศ. 2441-2441)

- สมัย
- ผัน
- เชื้อ
- สุดใจ

ละครรุ่นรองอันดับ 2

(เกิดปีชวด ฉลู ขาล เถาะ พ.ศ. 2443- 2446)

- แผล้ว สนิทวงศ์เสนี
- เฟือก
- ผาด
- น้อย เกิดปีชวด 2443
- นิด
- เลมีียด เกิดปีชวด 2443

ละครรุ่นรองอันดับ 3

(เกิดปีมะโรง มะเส็ง มะเมีย พ.ศ. 2447 - 2449)

- เฉลย รัชฎพฤกษ์ (เฉลย สุขะวณิช)
- ลมุด มุขสุวรรณ (ลมุด ยมะคุปต์)
- ระวี ไททยานนท์ (หม่อมระวี จุฑารูป ณ อยุธยา)
- สร้อยทอง กาญจนลดา
- อุ่นเรือน ธนูปกรณ์
- สมบุญ (หม่อมสมบุญใน ม.จ. กิตติเดช เดชขจร สุขสวัสดิ์)
- พิศวง
- ประนอม
- สงวน โภคานนท์
- น้อม ประจาชะกฤต
- เพราะ สามสูตร (หม่อมเพราะ จักรพันธ์ ณ อยุธยา)
- จวง อุณานนท์
- แม้น กรรมากุล

- ถนอม รอดภัยปวง

ละครรุ่นรองอันดับ 4

(เกิดระหว่างมีมะแม- ปีวอก พ.ศ. 2450 -2451)

- จริญญาศรี ภัคดี (จรรยา ภาสลักษณ์)
- ทรรศน์ ธโนภาส
- เทียมใหญ่ เนาวโชติ
- ปิ่น สุวรรณจุฑา
- ม.ล. สายหยุด พัคคมเสนา
- สว่าง จารุจินดา

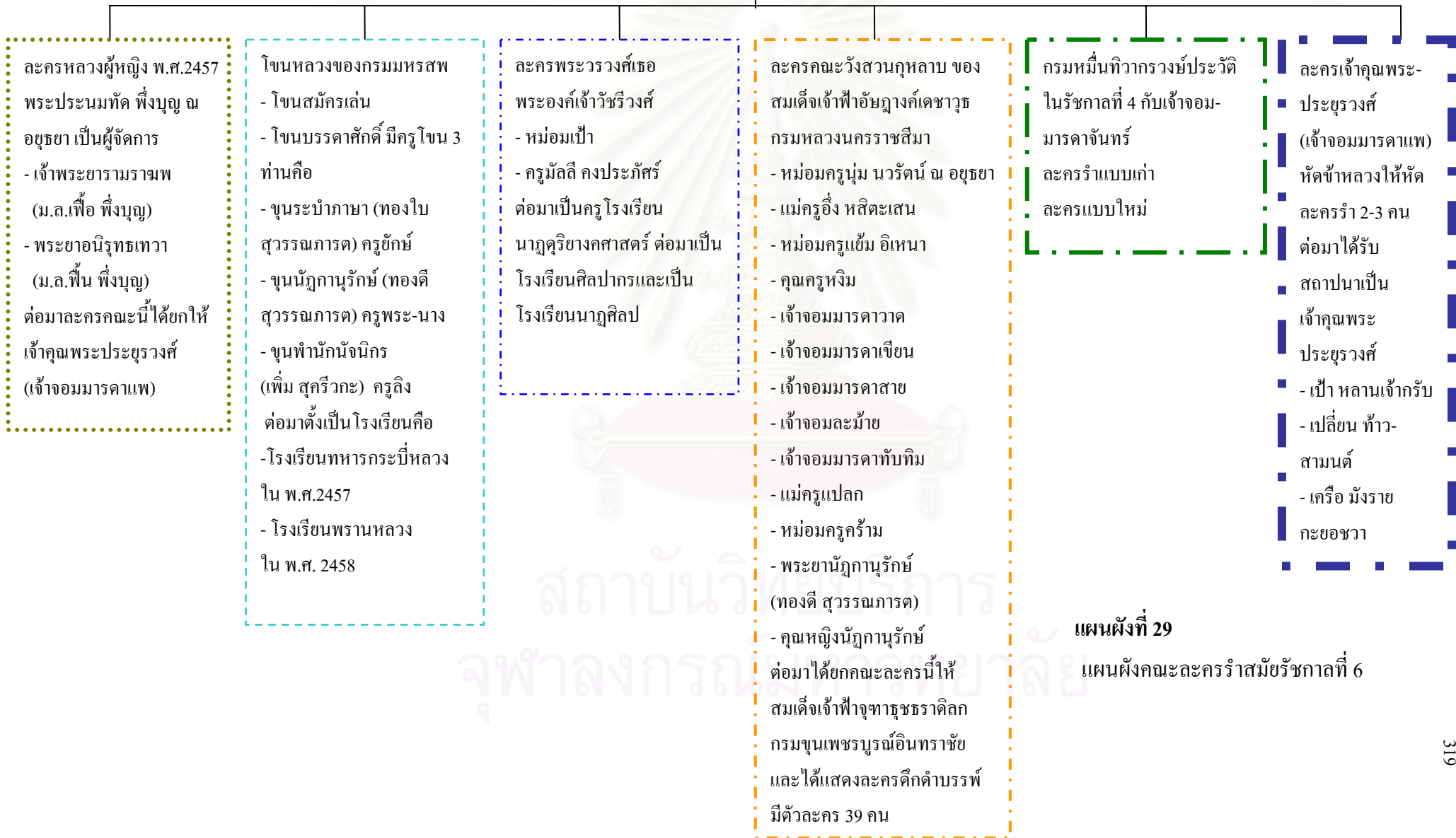
ละครรุ่นเล็ก

(เกิดหลังปีวอก พ.ศ. 2451)

- เทียมน้อย เนาวโชติ
- อนงค์
- ปลาบู่
- เฟื่อง คำเสนาะ
- ศรี หมู่หงส์
- ละม่อม
- แพน
- เล็ก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังคณะละครรำสมัยรัชกาลที่ 6

แผนผังที่ 29

แผนผังคณะละครรำสมัยรัชกาลที่ 6

จากตารางละครร่ำสมัยรัชกาลที่ 6 ได้พบว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีคณะละครร่ำหลายคณะ คือ

ละครหลวงผู้หญิงของพระประนมทัต พึ่งบุญ ณ อยุธยา เป็นผู้จัดการและมีบุตร คือ เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ พึ่งบุญ) และพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.พื้น พึ่งบุญ) ต่อมาละครคณะนี้ได้ยกให้เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ)

โขนหลวงของกรมมหรสพ ได้แก่ โขนสมัครเล่นโขนบรรดาศักดิ์ มีครูสอน คือ ขุนระบำภาษา (ทองใบ สุวรรณภารต) ขุนนัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และขุนพำนักนัจนิกร (เพิ่มสุศรีวิระ) ต่อมาได้ตั้งเป็นโรงเรียนทหารกระบี่หลวง เมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ.2457 และต่อมาในปี พ.ศ.2458 ได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนพรานหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์

ละครพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิชรีวงศ์ มีตัวละครคือ หม่อมเป่าและครุหมัดลี คงประภัสร์ ซึ่งต่อมาครุหมัดลี คงประภัสร์ ได้มาเป็นครูโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ซึ่งต่อมาเป็นโรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์และโรงเรียนนาฏศิลป์

ละครคณะวังสวนกุหลาบ ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยญาติเดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา มีครูละครประจำ 3 คนคือ หม่อมครุณุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา แม่ครูอึ้ง หลีตะเสน และหม่อมครุเยี่ยม อีเหนา คุณครูหจิม ครูที่มาสอนเป็นพิเศษคือ ท้าววรจันทรบรมธรรมภักดีนาริวิระคณานุรักษ์ เจ้าจอมมารดาवाद ในรัชกาลที่ 4 มีหน้าที่ควบคุมบัญชาการฝ่ายใน เจ้าจอมมารดาเทียนในรัชกาลที่ 4 เจ้าจอมมารดาสายในรัชกาลที่ 5 เจ้าจอมละม้ายในรัชกาลที่ 5 เจ้าจอมมารดาทับทิมในรัชกาลที่ 5 นอกจากนี้ยังมีครูที่มีความชำนาญในบทบาทต่างๆ โดยเฉพาะ เช่น แม่ครูเปลก หม่อมครุคร้าม เข้ามาสอนละครนอก ละครพันทาง พระยานัฏกานุกรักษ์ และคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ มาช่วยควบคุมและปรับทำให้งดงามตามรูปแบบของการแสดงโขนหลวง ต่อมาสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยญาติเดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ได้ยกคณะละครนี้ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย ซึ่งได้แสดงละครดึกดำบรรพ์ มีตัวละครจำนวน 39 คน

ละครกรมหมื่นทิวารวณย์ประวัติ ในรัชกาลที่ 4 กับเจ้าจอมมารดาจันทร์ ทรงมีละครแบบเก่าและละครแบบใหม่

ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) ทรงหัดข้าหลวงให้หัดละครร่ำจำนวน 2-3 คน ต่อมาเจ้าจอมมารดาแพได้รับสถาปนาเป็นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ มีตัวละคร คือ เป้า หลานเจ้ากรับ เปลี่ยน ท้าวสามนต์ และเครือ มังรายกะยอชวา

จะเห็นได้ว่าคณะละครร่ำในสมัยรัชกาลที่ 6 มี 5 คณะ คือ ละครผู้หญิงของหลวงของพระประนมทัต พึ่งบุญ ณ อยุธยา เกิดขึ้นในปี พ.ศ.2457 มีตัวละครคือ เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ พึ่งบุญ) และพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.พื้น พึ่งบุญ) ซึ่งต่อมาละครคณะนี้ได้ยกให้คณะเจ้าคุณพระ-ประยูรวงศ์ ซึ่งมีตัวละครคือ เป้า หลานเจ้ากรับ เปลี่ยน ท้าวสามนต์ เครือ มังรายกะยอชวา

นอกจากนี้ มีละครคณะพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์ ละครวังสวนกุหลาบ และ โขนหลวงกรมมหรสพ

ในแผนผังนี้มีตัวละครคนสำคัญคือ เจ้าพระยารามราฆพ ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชา โขน – ละครหลวง หลังจากทีโปรดเกล้าให้โอนกรมช่างมหาดเล็กไปสังกัดกรมมหรสพแล้วแต่งตั้งให้เจ้าพระยา-รามราฆพ เป็นพระยาประสิทธิ์ศุภการ เป็นผู้บังคับบัญชาการกรมมหรสพในปี พ.ศ. 2456 โดยรวมกรมโขนหลวง มีพระยานัฏกานูรักษ์ เป็นเจ้ากรม กรมปีพาทย์หลวง มีพระยาประสานดุริศศัพท์เป็นเจ้ากรม และกรมช่างมหาดเล็ก มีพระยาอนุศาสน์จิตรกรเป็นเจ้ากรม และต่อมาได้รวมกองเครื่องสายฝรั่งหลวง มีพระนนทพิทยพิลาส (เอวัน วาระศิริ) เป็นปลัดกรมมหรสพ เป็นกองใหญ่ และผู้บังคับบัญชาเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การบังคับบัญชาการขึ้นอยู่กับผู้สำเร็จราชการกรมมหาดเล็กขึ้นตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และต่อมาได้โปรดให้พระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) เป็นผู้บังคับบัญชากรมมหรสพตั้งแต่วันที่ 5 เมษายน พ.ศ. 2467 เนื่องจากทั้งเจ้าพระยารามราฆพและพระยาอนิรุทธเทวา เป็นผู้บังคับบัญชาการกรมมหรสพ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2500:556-57) ซึ่งเป็นกรมใหญ่จึงไม่มีเวลามากพอที่จะดูแลละครหลวงของท่าน เพื่อความสะดวกในการบริหารจัดการจึงยกให้เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ดูแลแทน

ส่วนโขนในสมัยรัชกาลที่ 6 มีทั้งโขนบรรดาศักดิ์และโขนสมัครเล่น ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นลูกเจ้านาย ขุนนาง มหาดเล็ก ที่มาฝึกหัดด้วยความสมัครใจ โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยืมตัวโขนผู้มีฝีมือบ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) จำนวน 3 คนคือ ขุนระบำภาษา (ทองใบ สุวรรณภารต) ขุนนัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และ ขุนพำนักนัจนิกร (เพิ่ม สุครีวกะ) มาเป็นครูสอนโขนสมัครเล่นซึ่งมีทั้งหมด 22 คน (ชนิด อยู่โพธิ์, 2500: 50-51) นอกจากนี้ก็มีตัวละครคนสำคัญในละครวังสวนกุหลาบซึ่งเป็นผู้วางรากฐานการฝึกหัดโขน – ละครหลวง ในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร

สมัยรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2468-2477)

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ.2468 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เถลิงถวัลยราชสมบัติ พระองค์ทรงมีพระราชปรารภกับเสนาบดีสภาว่า กรมมหรสพเคยเป็นกรมใหญ่ในสังกัดกรมมหาดเล็ก สมควรที่จะสงวนวิธีอันเป็นศิลปะชั้นสูงอย่างหนึ่งของชาติ หากไม่เป็นเงินมากมายก็เต็มพระราชหฤทัยที่จะทรงสละพระราชสมบัติรักษาไว้ แต่ตามจำนวนที่เป็นอยู่บัดนี้เหลือความสามารถของพระคลังข้างที่ที่จะรักษาไว้ได้ ดังนั้นเสนาบดีสภาได้ประชุมปรึกษาหารือขอความเห็นในที่ประชุม เมื่อวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2468 เนื่องจากขณะนั้นได้เกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ ทำให้ต้องตัดทอนค่าใช้จ่ายในแผ่นดินลง โดยลดจำนวนข้าราชการ หน่วยงาน และรวมหน่วยงานเพื่อให้งบประมาณสมดุล เมื่อพิจารณาแล้วโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งเป็นโรงเรียน

ฝึกหัดโขนละครได้รับอุปการะค่าที่อยู่ เสื้อผ้า อาหาร ค่าเล่าเรียน ค่าเบี้ยเลี้ยง ทำให้สิ้นเปลืองเงินมาก เสนาบดีสภาจึงมีความเห็นให้เลิกกรมมหรสพ เพื่อรักษาเสถียรภาพรายรับรายจ่ายไว้ เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2468 หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตได้ 35 วัน ส่วนเครื่องโขนละคร สัมภาระทั้งปวง กรมมหรสพได้มอบให้พิพิธภัณฑสถาน ปี่พาทย์หลวงและดนตรีฝรั่ง พระบาท สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับไว้ในราชสำนัก หลังจากนั้นมาอีกราว 5 เดือนได้มีการประกาศรวมกรมมหาดเล็กและกรมมหรสพเข้ามาอยู่ในกระทรวงวัง ข้าราชการที่โอนไปสังกัดกระทรวงวัง ได้แก่ ข้าราชการสายปี่พาทย์ เครื่องสายฝรั่งและช่างบางคน ส่วนกรมโขนนั้นได้ยุบเลิกและปลดข้าราชการออกทั้งหมด เมื่อ วันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ.2469 ในขณะที่นั้นเสนาบดีกระทรวงวังคือ เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) เป็นผู้บังคับบัญชาข้าราชการของกรมมหรสพ มีความประสงค์จะชุบเลี้ยงศิลปินซึ่งเป็นข้าราชการของกรมโขนบางคน บางพวกที่มีฝีมือ ไม่ให้ถูกปลดออกจากราชการจนหมดเชื้อสาย จึงมีวิธีการแก้ไขเหตุการณ์เฉพาะหน้า โดยการปลดข้าราชการศิลปินเดิมในกรมมหรสพ และขอลดอัตราเงินเดือนลงเอาไปบรรจุไว้ในอัตราและตำแหน่งที่อื่นบ้าง จนรายจ่ายสมดุลกับงบประมาณของกระทรวงวัง ซึ่งเป็นวิธีการที่ช่วยให้ทางราชการสามารถชุบเลี้ยงศิลปินของกรมมหรสพไว้ได้พอสมควร ต่อมาอีก 5 เดือน ในปีพุทธศักราช 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่างานนาฏศิลป์ยังมีความจำเป็นในกิจการของหลวง จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา) ตั้งกองมหรสพขึ้น และเรียกพระยานัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต) กลับเข้ามารับราชการในกระทรวงวังในปลายปีนั้นเอง โดยให้มีตำแหน่งราชการเป็นผู้กำกับกรมปี่พาทย์และโขนหลวง แต่ได้แบ่งหน้าที่สาขาศิลปะแยกย่อยออกไป กล่าวคือ พระยานัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต) เป็นผู้ดูแลงานนาฏศิลป์ หลวงประดิษฐ์ไพเราะ (ตาด ตาตวาทิต) เป็นหัวหน้าแผนกดุริยางค์ไทย พระเจนดุริยางค์เป็นหัวหน้าแผนกดุริยางค์สากล ในปี พ.ศ.2470 โปรดเกล้าฯ ให้คุณหญิงนัฏกานูรกิจกลับเข้ามารับราชการเป็นครูละครหลวงอีกครั้งหนึ่ง ต่อมา พ.ศ.2472 กองมหรสพขาดคนรุ่นใหม่แสดงในงานราชการ จึงเปิดรับนักเรียนชายหญิงเข้ามาฝึกหัดโขน ละคร ดนตรีเป็นการเฉพาะ ไม่มีการสอนวิชาสามัญอย่างโรงเรียนพรานหลวง นักเรียนเหล่านี้ได้แก่ อาคม สายาคม อร่าม อินทรนัฏ กวี วรसरิน ม.ล.รุจิรา อิศรางกูร สมพงษ์ พงษ์มิตร เดช ปัญญาพล และจำเรียง พุทธประดับ ส่วนนักเรียนดนตรีสากล ได้แก่ ประยูร ชีรานนท์ และเอื้อ สุนทรสนาน นักเรียนโขน-ละครถูกส่งตัวไปฝึกตามสถานที่ต่างๆ พระนางไปฝึกที่เรือนไทยวังสวนกุหลาบ ยักษ์ ลิง ฝึกที่บ้านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ ถนนพระอาทิตย์ ส่วนเด็กผู้หญิงฝึกที่โรงเรียนท้าววัง ในพระบรมมหาราชวัง นักเรียนชุดนี้ได้ออกแสดงเป็นครั้งแรกใน “โขนนั่งราว” บริเวณหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมในปี พ.ศ.2476 และในที่สุดเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2478 กองมหรสพจึงโอนมาสังกัดกรมศิลปากร (สุรพล วิรุฬักษ์ , 2547:331)

เมื่อมีการแสดงนาฏศิลป์ต้อนรับแขกบ้านแขกเมือง ทางราชการได้เรียกศิลปินที่ถูกปลดเมื่อครั้งยุบกรมมหรสพให้กลับเข้ามารับราชการอีกหลายท่าน เช่น คุณหญิงเทศ นัฏกานุกรักษ์ ได้กลับเข้ามารับราชการอีกครั้งหนึ่ง ดังที่ ม.จ.หญิง พูนพิสมัย ดิศกุล ทรงเล่าว่า (ศุภชัย จันทรสุวรรณ, 2538:229)

“...ประมาณปี พ.ศ.2470 ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนฝรั่งเศสได้เข้ามาเยือนกรุงเทพฯ สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพได้ทรงจัดเลี้ยงพระราชทานเป็นเกียรติยศที่วังดิสกุลตามธรรมเนียม และได้จัดละครตอน “ปราบนทก” ให้ชม คุณหญิงเทศแสดงเป็นตัวนทก ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนมีความพอใจมาก เมื่อกลับไปแล้วได้ส่งของกำนัลมาให้คุณหญิงเทศ เป็นกระเป๋าทึบสำหรับงานราตรี ทำด้วยกระ มีเพชรประดับ ต่อจากนั้นผู้สำเร็จราชการได้มีโอกาสนำทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อได้เข้าเฝ้าฯ ก็กราบบังคมทูลชมเชยละครที่ได้ดูที่วังดิสกุล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสถามสมเด็จพระยาตำราญฯ สมเด็จพระเจ้าฯ จึงกราบทูลถึงการแสดงของคุณหญิงเทศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระยาตำราญฯ จัดละครตอนนั้นให้แสดงถวายสมเด็จพระยาตำราญฯ ก็ได้ทรงจัดถวายตามพระราชประสงค์ แต่ทรงเห็นว่า ละครตอนนารายณ์ปราบนทกนั้นสั้นนัก จึงจัดตอนเสนาภูกุเข้าเมืองเพิ่มเติม โดยให้พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เป็นตัวท้าวเสนาภูกุ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรละครที่แสดงถวายแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ เสนาบดีกระทรวงวัง เรียกพระยาและคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์(เทศ สุวรรณภารต) กลับเข้ารับราชการในกระทรวงวังในตำแหน่งผู้ฝึกละครหลวง”

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่าการแสดงนาฏศิลป์และดนตรีไทยมีความจำเป็นเนื่องจากเป็นศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของชาติที่จะต้องดำรงอยู่และเป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาและเป็นสิ่งหนึ่งที่ใช้ในการรักษาสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2478 ได้มีการปรับปรุงกระทรวงวังอีกครั้งหนึ่ง โดยโอนกองช่างวังนอกและกองมหรสพไปสังกัดกรมศิลปากร กระทรวงธรรมการ เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2478 ข้าราชการที่ขึ้นอยู่กับกองมหรสพ เช่น ข้าราชการศิลปากรทางโขนละคร ดนตรีปี่พาทย์และการช่างก็ย้ายมาอยู่กรมศิลปากร โดยโอนศิลปินทางโขนละครและนักดนตรีปี่พาทย์ พร้อมทั้งโอนเครื่องดนตรีและเครื่องโขนละครของหลวง ซึ่งเหลืออยู่บางส่วนจากกระทรวงวังมา กรมศิลปากรจึงจัดตั้งกองดุริยางคศิลป์ และกองโรงเรียนศิลปากรเพิ่มขึ้น กองดุริยางคศิลป์มีหน้าที่เกี่ยวกับงานศิลป์ของแผนกดุริยางค์ไทยและแผนกดุริยางค์สากล ส่วนกองโรงเรียนศิลปากรมีหน้าที่ทางโรงเรียน โดยแยกเป็นแผนกช่างและแผนกนาฏดุริยางค์ โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ได้จัดตั้งขึ้นเมื่อวันที่

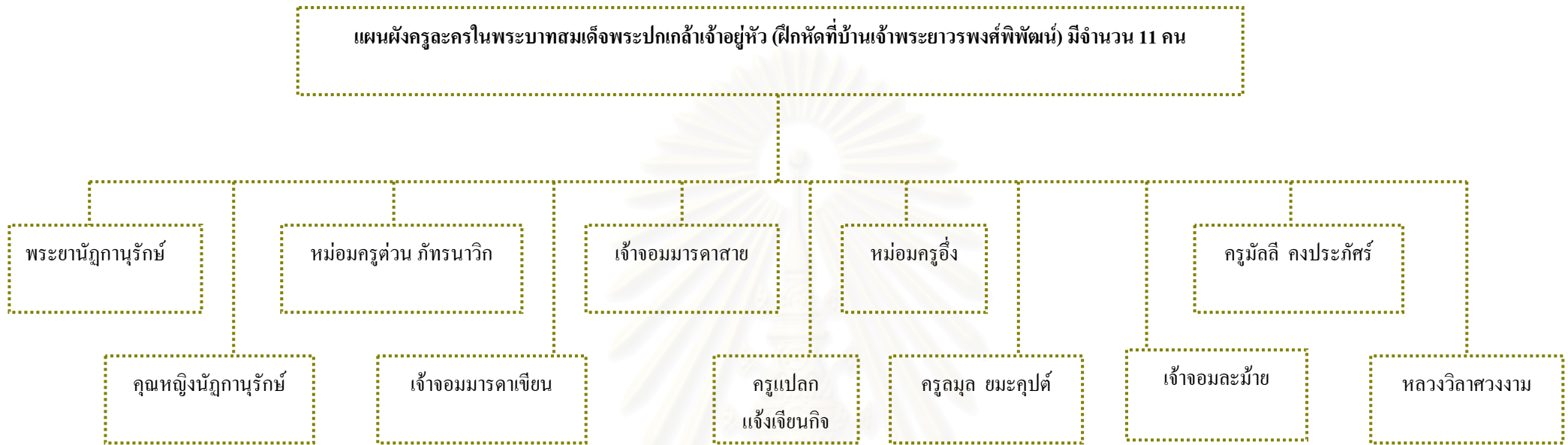
2 พฤษภาคม พ.ศ. 2478 โดยมีคำสั่งจากรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ คือพระสารสาสน์ประพันธ์โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ มีชื่อเฉพาะเรียกแผนกว่า “โรงเรียนศิลปากร แผนก

นาฏดุริยางค์” ฝึกหัดสั่งสอนศิลปะทางดนตรีปี่พาทย์และละคอนระบำ มิได้รับฝึกหัดโขน (ชนิด อยู่โพธิ์, 2496:93)

ต่อมาทางการได้ตั้งมหาวิทยาลัยศิลปากร แล้วแยกแผนกช่างไปขึ้นอยู่กับมหาวิทยาลัยศิลปากร กรมศิลปากรจึงปรับปรุงกิจการของกองดุริยางค์ศิลป์เสียใหม่ และเปลี่ยนชื่อมาเป็นการสังกัด เมื่อปี พ.ศ.2485 และเปลี่ยนชื่อโรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์มาเป็นโรงเรียนสังคีตศิลป์ ขึ้นอยู่กับกองการสังคีต กรมศิลปากร ครั้นต่อมารัฐบาล โดยมีนายควง อภัยวงศ์เป็นนายกรัฐมนตรี ได้อนุมัติงบประมาณสำหรับเป็นเบี้ยเลี้ยงให้แก่เด็กที่จะเข้ามารับการฝึกหัดเรียนโขนดุริยางค์สากล และดุริยางค์ไทย เป็นเงินปีละ 7,200 บาท ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2488 ซึ่งทางกองการสังคีตได้รับเด็กเข้ามาเป็นศิลปินสำรอง มีอัตราเงินเดือนประจำ ต่อมาเกิดภัยสงครามโลกครั้งที่ 2 โรงเรียนถูกระเบิดได้รับความเสียหายและถูกยึดไปใช้ราชการอื่น เมื่อวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ.2487 ทำให้โรงเรียนต้องหยุดการเรียนการสอนไปชั่วคราว หลังจากนั้นไม่เคยมีการฝึกหัดศิลปินโขนขึ้นใหม่ เมื่อมีความจำเป็นต้องเล่นโขนก็คงมีศิลปินโขนที่รับโอนมาจากกระทรวงวังยังคงเหลืออยู่เพียงสิบกว่าคน บางคนมีอายุมากก็ไม่สามารถออกแสดงได้ ถ้ามีราชการก็จะแสดงได้เพียงชุดเบ็ดเตล็ด โดยมีผู้แสดงเพียง 6 - 7 คน

ครั้นสิ้นสุดสงครามโลก รัฐบาลได้สั่งให้กรมศิลปากรแก้ไขปรับปรุงการศึกษาของโรงเรียนอีกครั้งหนึ่ง เมื่อปี พ.ศ. 2488 กรมศิลปากรจึงเปลี่ยนชื่อโรงเรียนขึ้นใหม่ว่า โรงเรียนนาฏศิลป์ เมื่อเปิดโรงเรียนคนมีนักเรียนเก่าเหลืออยู่ 33 คน ซึ่งเป็นนักเรียนหญิงทั้งหมด กรมศิลปากรมีความมุ่งหมายจะสืบสานศิลปโขน จึงเปิดรับสมัครนักเรียนชายเข้าฝึกหัดโขนจำนวน 61 คน เมื่อวันที่ 6 ธันวาคม พ.ศ. 2488 และต่อมาเมื่อวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2488 ได้บรรจุเข้าเป็นนักเรียนศิลปินสำรองจำนวน 55 คน มีอัตราเบี้ยเลี้ยงเดือนละ 6 บาทต่อคน ส่วนอีก 6 คนได้รับการฝึกหัดและตั้งเบี้ยเลี้ยงในภายหลัง ส่วนข้าราชการศิลปินโขนที่ลาออกจากราชการไปก็กลับเข้ามารับราชการอีกครั้งหนึ่ง เมื่อมีตำแหน่งและอัตราเงินเดือนว่างลง กรมศิลปากรก็รับให้เข้าบรรจุข้าราชการและมอบหมายให้บรรดาคณาจารย์และข้าราชการศิลปินโขนเร่งฝึกหัดศิลปินสำรองโขนอย่างจริงจัง จนสามารถออกแสดง ณ โรงละครสิวลัย ในพระบรมมหาราชวัง 2 ครั้ง

อย่างไรก็ตามนาฏศิลป์ไทยในขณะต่างๆ นอกราชสีมาได้ถูกกระทบกระเทือนจากการยุบกรมมหรสพ ครูโขนละครจากคณะต่างๆ ได้เข้ามารับราชการในโรงเรียนนาฏดุริยางค์ศาสตร์หลายคน เช่น พัน โมรากุล ยอแสง ภัคดีเทวา และสอาด อัมพลิน จากคณะละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ลมุล ยมะคุปต์ จากละครคณะวังเพชรบูรณ์และวังสวนกุหลาบ มัลลี คงประภัสร์ จากละครพระองค์เจ้า วัชรวิงส์ หม่อมต่วน ภัทรนาวิก จากละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ และในชั้นหลังมีท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี และเฉลย สุขะวณิช จากวังสวนกุหลาบอีกด้วย

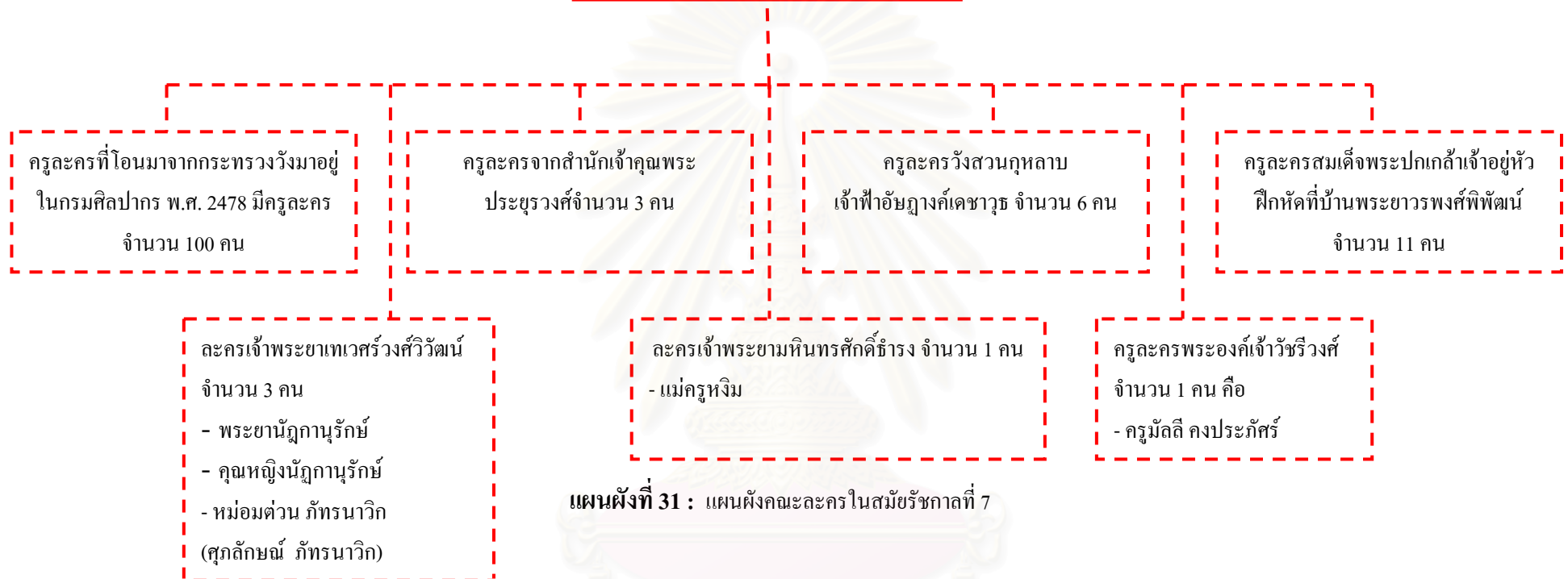

แผนผังที่ 30 แผนผังครูละครในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฝึกหัดที่บ้านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์) มีจำนวน 11 คน

จากแผนผังครูละครหลวงในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ได้ฝึกหัดที่บ้านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็น เสนาบดีกระทรวงวัง มีครูละครจำนวน 11 คน คือพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) หม่อมครุถ้วน ภัทรนาวิก เจ้าจอมมารดาเขียน ครูแปลก แจ้เจียนกิจ หม่อมครุอึ้ง ครูลมุล ชมะคุปต์ กรมมดลี คงประภัสร์ ครูหลวงวิลาศวงงาม เจ้าจอมมารดาสาย และเจ้าจอมละม้าย

จากแผนผังนี้ได้พบว่าครูละครหลวงในสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นครูละครหลวงจากคณะละครต่าง ๆ เช่น คณะละครวังสวนกุหลาบมี ครูลมุล ชมะคุปต์ หม่อมครุอึ้ง คณะละครพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์ มีกรมมดลี คงประภัสร์ คณะละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ มีคุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) และ หม่อมครุถ้วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก ละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มีแม่ครูแปลก แจ้เจียนกิจ นอกจากนั้นยังมีครูโขนที่มีบทบาทสำคัญ เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโขนละคร 2 คน คือ พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณ ภารต) และครูหลวงวิลาศวงงาม (หรร่า อินทรนัญ) และมีครูที่เป็นเจ้าจอมมารดา 3 คน คือ เจ้าจอมมารดาเขียน ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เจ้าจอมมารดาสาย และเจ้าจอมมารดาละม้าย ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่ามีครูโขน-ละครที่มีฝีมือดีเยี่ยม

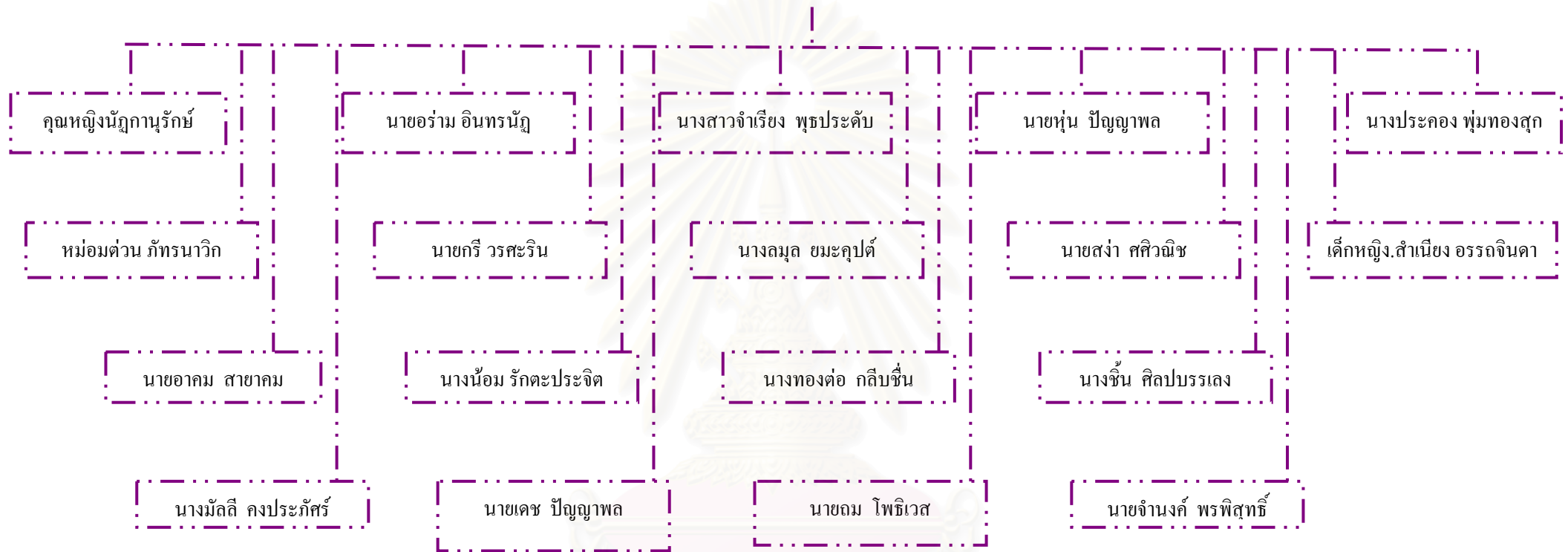
แผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 7

แผนผังที่ 31 : แผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 7

จากแผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้พบว่าคณะละครและครูละครในสมัยรัชกาลที่ 7 มีทั้งหมด 7 คณะ คือ ครูละครที่โอนมาจากกระทรวงวังมาอยู่ในกรมศิลปากร พ.ศ. 2478 มีทั้งหมด 100 คน ครูละครจากสำนักเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ จำนวน 3 คน ได้แก่ ครูผัน โมรากุล ครูขอแสง ภักดีเทวา และครูสอาด อัมพลิน ครูละครวังสวนกุหลาบ (เจ้าฟ้าอัษฎางค์-เดชาวุธ) จำนวน 7 คน ได้แก่ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ครูเฉลย สุชะวณิช ครูลมูล ขมะอุปต์ ครูน้อม ประจายะกฤตย์ หม่อมครูอึ้ง และหม่อมครูนุ้ม นวรัตน์ ณ อยุธา ครูละครพระองค์-เจ้าวัชรวิวงศ์ จำนวน 1 คน คือ ครูมัลลี คงประภัสร์ ครูละครพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวน 11 คน ได้แก่ พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) หม่อมครุฑวัน ภัทรนาวิก เจ้าจอมมารดาเขียน ครูแปลก แจ่มเจียนกิจ หม่อมครูอึ้ง ครูลมูล ขมะอุปต์ ครูมัลลี คงประภัสร์ ครูหลวงวิลาศวงงาม(หรั่ง อินทรนัฏ) เจ้าจอมมารดาสาย และเจ้าจอมละม้าย ครูละครเจ้าพระยาเทเวศร์-วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) จำนวน 2 คน คือ คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) และหม่อมครุฑวัน (สุกัลกษณ์) ภัทรนาวิก และละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง จำนวน 1 คน คือ แม่ครูหจิม

แผนผังรายนามข้าราชการกรมสรรพมาเป็นครูสอนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากรในสมัยรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2477)

แผนผังที่ 32 : แผนผังรายนามข้าราชการกรมสรรพมาเป็นครูสอนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากรในสมัยรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2477)

จากแผนผังรายนามข้าราชการกรมสรรพมาเป็นครูสอนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากรในสมัยรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2477) มีรายนามดังนี้ คุณหญิงนฤพานุรักษ์(เทศ สุวรรณภารต) นายอร่าม อินทรนัญ นางสาวจำเรียง พุทธประดับ นายหุ่่น ปัญญาพล นางประคอง พุ่มทองสุก หม่อมถ้วน ภัทรนาวิก นายกรี วรรณริน นางลมุล ชมะคุปต์ นายสง่า ศศิวิณิช ค.ญ.สำเนียง อรรถจินดา นายอาคม สายาคม นางน้อม รักตะประจิต นางทองต่อ กลีบขึ้น นางชื่น ศิลปบรรเลง นางมัลลิกา คงประภักดิ์ นายเดช ปัญญาพล นายถม โทธิเวส และนายจ้านงค์ พรพิสุทธิ

จะเห็นว่ารายนามข้าราชการกรมมหรสพที่เข้ามาเป็นครูสอนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์
กรมศิลปากร จะเป็นข้าราชการที่มาจากละครหลวงหลายคณะ เช่น คุณหญิงนัฏกานุรักษ์
(เทศ สุวรรณภารต) หม่อมต่วน (สุภลักษณ์) ภัทรนาวิก มาจากละครคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์-
วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) นางมัลลิกา ประภัสร์ มาจากคณะพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์

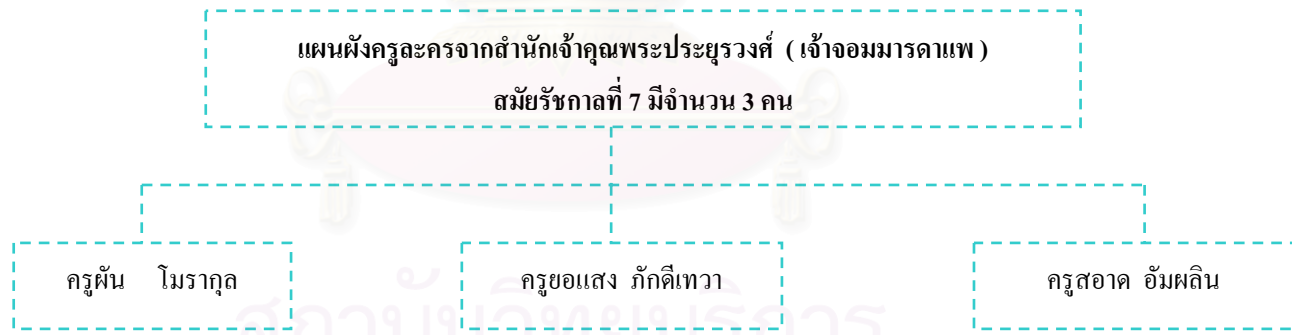

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 33 : แผนผังครุฑระวีงสวนกุหลาบ (เจ้าฟ้าอัยฎาณศ์เดชาวรุช) สมัยรัชกาลที่ 7 มีจำนวน 7 คน

แผนผังครุฑระวีงสวนกุหลาบของสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยฎาณศ์เดชาวรุช สมัยรัชกาลที่ 7 มีครุฑระวีง 7 คน คือ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ครูเฉลย สุขะวณิช ครูตมุล ยมะคุปต์ ครูน้อยม ประจาอะกฤต แม่ครูหจิม หม่อมครูอึ้ง หลิศะเสน และหม่อมครูนุ้ม นวรัตน์ ณ อยุธยา และเมื่อครูหจิม ซึ่งเป็นละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง

แผนผังที่ 34 : แผนผังครุฑระวีงจากสำนักเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) สมัยรัชกาลที่ 7 มีจำนวน 3 คน

จากแผนผังครุฑระวีงสำนักเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) สมัยรัชกาลที่ 7 มีจำนวน 3 คน คือ ครูผัน โมรากุล ครูขอแสง ภัคดีเทวาและครูสอาด อัมพลิน

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ปฏิบัติหน้าที่เป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครู กรอบครูและถ่ายทอดทำรำน้าพาทย์ องค์พระพิราพในปี พ.ศ. 2470 ณ ศาลาสหทัยสมาคมในพระบรมมหาราชวังต่อทำรำน้า ระเบียงคต วัดพระศรีศาสดาราม ให้แก่ นายรงกักดี(เจียร จารุจรณ) ในขณะนั้นนายรงกักดี (เจียร จารุจรณ) มีอายุไม่ถึง 30 ปีจะต้องขอพระบรมราชานุญาต ให้เรียนเพื่อจัดแสดงในงานพระราชพิธีสมโภช ขึ้นระวางพระเศวตฉชเคชคิลก ฯ พระคชาธารคู่พระบารมีในรัชกาลที่ 7 ในการนี้พระยานัฏกานูรักษ์ ได้ต่อทำรำน้าให้กับครูรงกักดี (เจียร จารุจรณ) ให้รำแทนเนื่องจากในขณะที่พระยานัฏกานูรักษ์ ซ้อมทำรำน้าเพลงน้าพาทย์องค์พระพิราพได้เกิดอุบัติเหตุหกล้มแขนหักคั้งนั้น จึงให้ครูรงกักดี(เจียร จารุจรณ) แสดงแทนในวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2570 ณ โรงโขนที่สร้างขึ้นหน้าพระราชวังดุสิต เป็นการแสดงแบบโขนนั่งราว หน้าพระที่นั่ง (สัมภายณ์, เลื่อน สุนทรวาทิน, 9พฤษภาคม 2549)

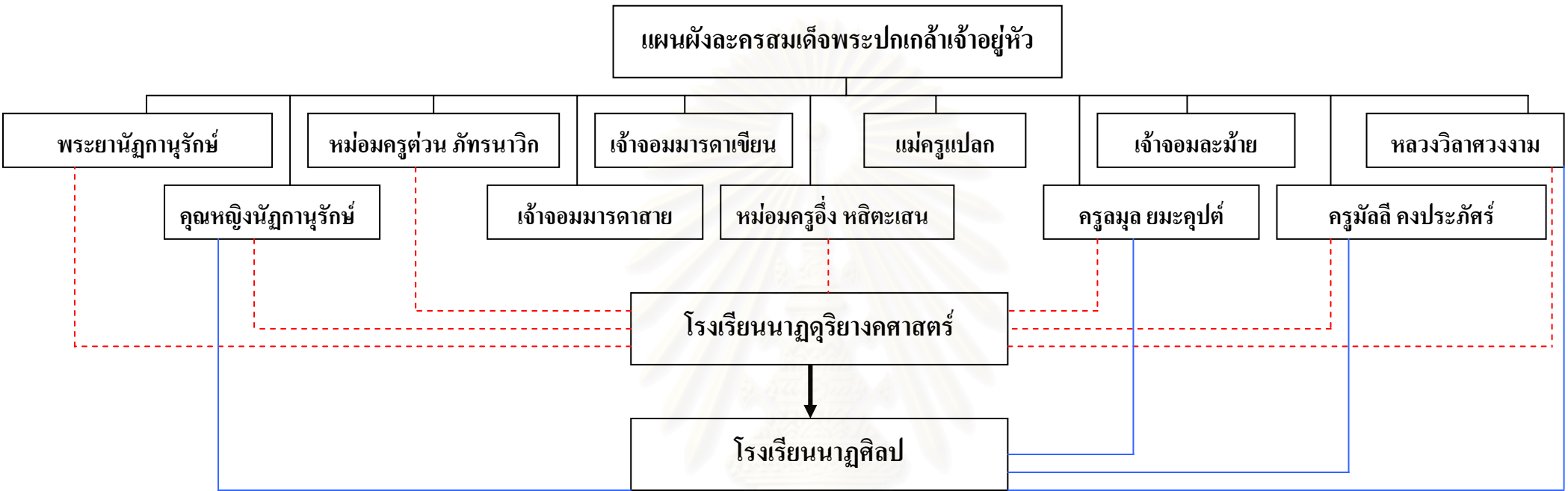
ถึงแม้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ได้เกิดวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจ จำเป็นต้องตัดทอนค่าใช้จ่ายของแผ่นดินลงโดยลดจำนวนข้าราชการ หน่วยงานและรวมหน่วยงานเพื่อให้งบประมาณสมดุล เสนาบดีสภา จึงมีความเห็นให้เลิกกรมมหรสพ เพื่อรักษาเสถียรภาพรายรับรายจ่ายได้ กรมมหรสพจึงถูกยุบลงในวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2468 เครื่องโขนละคร สัมภาระทั้งปวง กรมมหรสพได้มอบให้พิพิธภัณฑสถาน ปี่พาทย์หลวงและดนตรีฝรั่ง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับไว้ในพระราชสำนัก หลังจากนั้นอีก 5 เดือน ได้ประกาศรวมกรมมหาดเล็กและกรมมหรสพให้อยู่ในกระทรวงวัง ข้าราชการที่โอนไปสังกัดกระทรวงวัง ได้แก่ สายปี่พาทย์ เครื่องสายฝรั่ง และช่างบางคน ส่วนกรมโขนได้ยกเลิกปลดข้าราชการออกหมด ในวันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2469 ขณะนั้นเจ้าพระยาวงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา) เสนาบดีกระทรวงวัง บังคับบัญชาข้าราชการกรมมหรสพมีความประสงค์จะขูดเกลี้ยงคิลปิน ซึ่งเป็นข้าราชการกรมโขนบางคนที่มีฝีมือเพื่อไม่ให้หมดเชื้อสาย จึงใช้วิธีล่ออัตราเงินเดือนเอาไปบรรจุไว้ในอัตราตำแหน่งอื่นจนสามารถขูดเกลี้ยงคิลปินได้ ต่อมาในปีพุทธศักราช 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่างานนาฏยศิลป์มีความจำเป็นในกิจการหลวง จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา) ตั้งกองมหรสพขึ้น และเรียกพระยานัฏกานูรักษ์กลับเข้ารับราชการในกระทรวงวัง โดยมีตำแหน่งราชการเป็นผู้กำกับกรมปี่พาทย์หลวงและโขนหลวง และในปีพ.ศ.2470 ให้คุณหญิงนัฏกานูรักษ์กลับเข้ารับราชการเป็นครูละครหลวง ต่อมาในปีพ.ศ.2472 กองมหรสพขาดคนรุ่นใหม่แสดงในงานราชการ จึงเปิดรับนักเรียนชายหญิงเข้ามาฝึกหัดโขน ละคร ดนตรี เป็นการเฉพาะไม่มีการสอนวิชาสามัญ นักเรียนเหล่านี้ คือ นาย อาคม สายาคม อร่าม อินทรนัฏ กวี วรสระริน ม.ล.รุจิรา อิศรางกูร สมพงษ์ พงษ์มิตร เดช ปัญญาพล และนางสาวจำเรียง พุทธประดับ ตัวพระ-นาง ฝึกหัดที่เรือนไทยวังสวนกุหลาบ ยักษ์ ลิง ฝึกที่บ้าน เจ้าพระยาวงศ์พิพัฒน์ ส่วนเด็กผู้หญิงฝึกที่โรงเรียนท้าววัง ในพระบรมมหาราชวัง แสดงครั้งแรก

เป็นโขนนั่งราว บริเวณหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม ในปีพ.ศ.2476 และต่อกรมศิลปากรได้จัดตั้ง “โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์” และเปิดทำการสอนมาตั้งแต่วันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2477 โดยมี พระยาพรหมภักดี (ทองใบ สุวรรณภารต) หม่อมครูต่วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก เป็นครู นางครูลมุล ยมะคุปต์เป็นครูพระ คุณหญิงนุกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เป็นครูพระและยักษ์ พระยานุกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เป็นครูพระ และมีขุนพรกระบำบรรพ์ (เพิ่ม สุศรีวระ) เป็น ครูลิงมาวางรากฐานนาฏศิลป์ไทย ต่อมาในปีพ.ศ. 2478 ได้มีการปรับปรุงกระทรวงวังโดย โอนกองช่างวังนอกและกองมหรสพมาสังกัดกรมศิลปากร เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2478 ข้าราชการศิลปินทางโขนละครดนตรีปี่-พาทย์และการช่างก็ย้ายมาสังกัดกรมศิลปากร(ชนิด อยู่โพธิ์, 2516 : 88) ดังนั้นกรมศิลปากรจึงเป็นแหล่งรวมนาฏศิลป์โขน-ละครหลวงที่ยังคงเหลืออยู่ในวัง เจ้านายหรือคณะต่างๆมาฝึกสอนนาฏดุริยางคศิลป์ในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ต่อมาในวันที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2478 มีคำสั่งจากพระสารสาสน์ประพันธ์ว่า โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์มี ชื่อเรียกเฉพาะแผนกว่า “โรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์” ฝึกหัดสั่งสอนศิลปะทางดนตรี ปี่พาทย์และละครระบำมิได้ฝึกโขน

ต่อมาในปีพ.ศ. 2485 ได้เปลี่ยนชื่อโรงเรียนศิลปากร-แผนกนาฏดุริยางค์ มาเป็นโรงเรียน สังกัดศิลปะขึ้นอยู่กับกองการสังคีต กรมศิลปากร ต่อมาในปีพ.ศ. 2487 ได้เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ต่อมาในปีพ.ศ.2485 ได้เปลี่ยนชื่อโรงเรียนศิลปากร-แผนกนาฏดุริยางค์มาเป็นโรงเรียน สังกัดศิลป ขึ้นอยู่กับกองการสังคีต กรมศิลปากร ต่อมาในปีพ.ศ.2487 เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้หยุดการเรียนการสอนไป เมื่อมีความจำเป็นต้องแสดง โขนที่รับโอนศิลป์จากกระทรวงวัง ที่เหลืออยู่ 10 กว่าคน จะแสดงได้ในชุดเบ็ดเตล็ดเท่านั้น

ในปีพ.ศ.2488 กรมศิลปากรแก้ไขปรับปรุงการศึกษาของโรงเรียน กรมศิลปากร จึงเปลี่ยน ชื่อโรงเรียนใหม่ เป็นโรงเรียนนาฏศิลป์ เมื่อเปิดโรงเรียนมีนักเรียนเก่าซึ่งเป็นนักเรียนหญิงทั้งหมด 33 คน ดังนั้นในวันที่ 6 ธันวาคม พ.ศ.2488 จึงเปิดรับสมัครนักเรียนชายเข้าฝึกหัดโขนจำนวน 61 คน และต่อมาวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ.2488 ได้บรรจุเข้าเป็นศิลปินสำรองจำนวน 55 คน มีอัตรา เบี้ยเลี้ยงเดือนละ 6 บาท ส่วนอีก 6 คน ได้รับการฝึกหัดและตั้งเบี้ยเลี้ยงในภายหลัง

จากการศึกษาสายการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยในยุคที่ 3 ได้พบว่าครูโขน-ละครที่คงเหลืออยู่ เข้ามู่กรมศิลปากรในช่วงปีพุทธศักราช 2477 เป็นครูโขน-ละคร ในแต่ละคณะและเข้ามาเล่น ประสมโรงในคณะต่างๆ ตามหลักฐานที่ปรากฏผู้วิจัยได้วิเคราะห์แล้วจัดทำแผนผัง ดังนี้

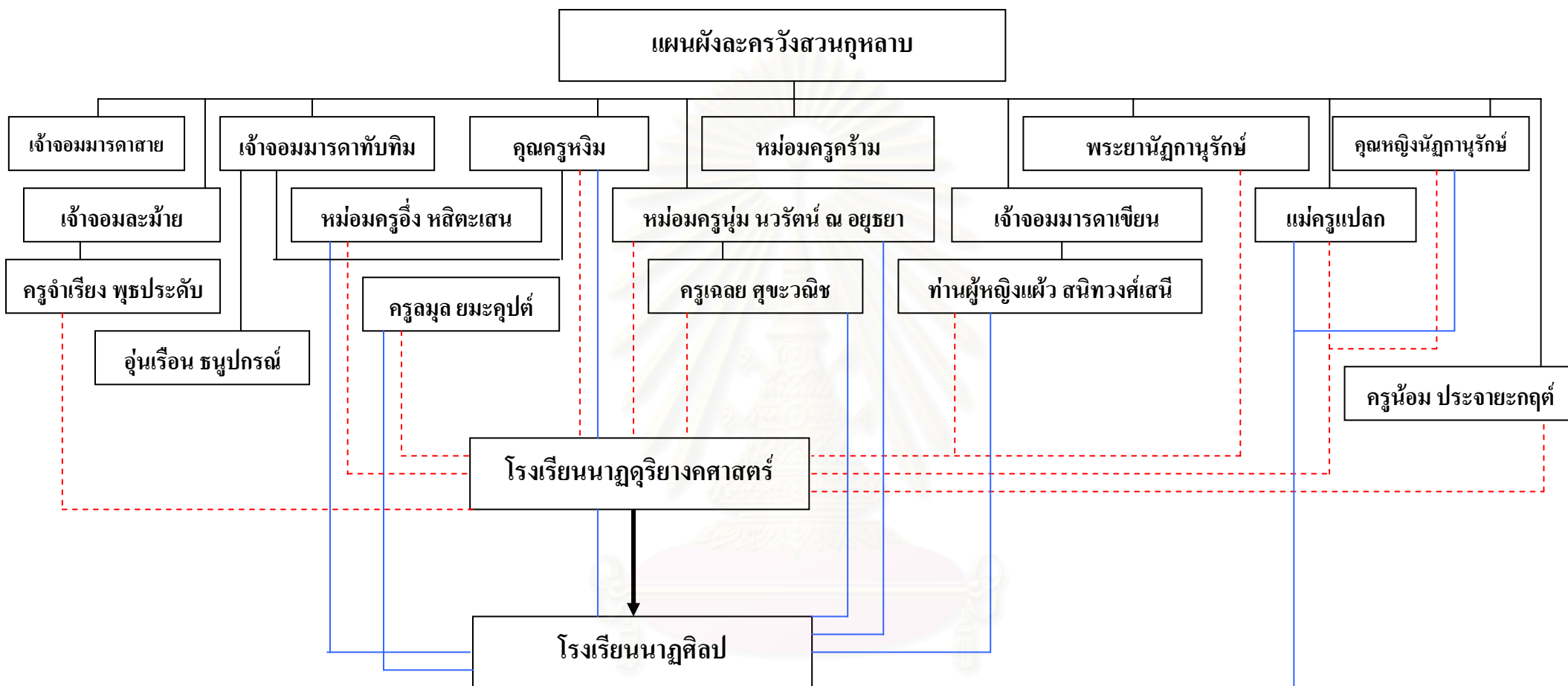

แผนผังที่ 35 : แผนผังละครสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

แผนผังละครสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีครูละครจำนวน 11 คน คือ พระยานัฏกานุรักษ์ คณบดีนัฏกานุรักษ์ หม่อมครุถ้วน ภัทรนาวิก เจ้าจอมมารดาสาย เจ้าจอมมารดาเขียน หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน แม่ครูแปลก แจ่มเจียนกิจ ครูมูล ยมะคุปต์ ครูมัลลี คงประภักดิ์ และหลวงวิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนัฏ)

ครูละครจากละครสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้ามาสู่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ มีจำนวน 7 คน คือ พระยานัฏกานุรักษ์ คณบดีนัฏกานุรักษ์ หม่อมครุถ้วน ภัทรนาวิก แม่ครูแปลก ครูมูล ยมะคุปต์ ครูมัลลี คงประภักดิ์ และหลวงวิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนัฏ)

ครูจากโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ มาสู่โรงเรียนนาฏศิลป์ จำนวน 7 คน คือ คณบดีนัฏกานุรักษ์ หม่อมครุถ้วน ภัทรนาวิก แม่ครูแปลก ครูมูล ยมะคุปต์ ครูมัลลี คงประภักดิ์ และหลวงวิลาศวงงาม

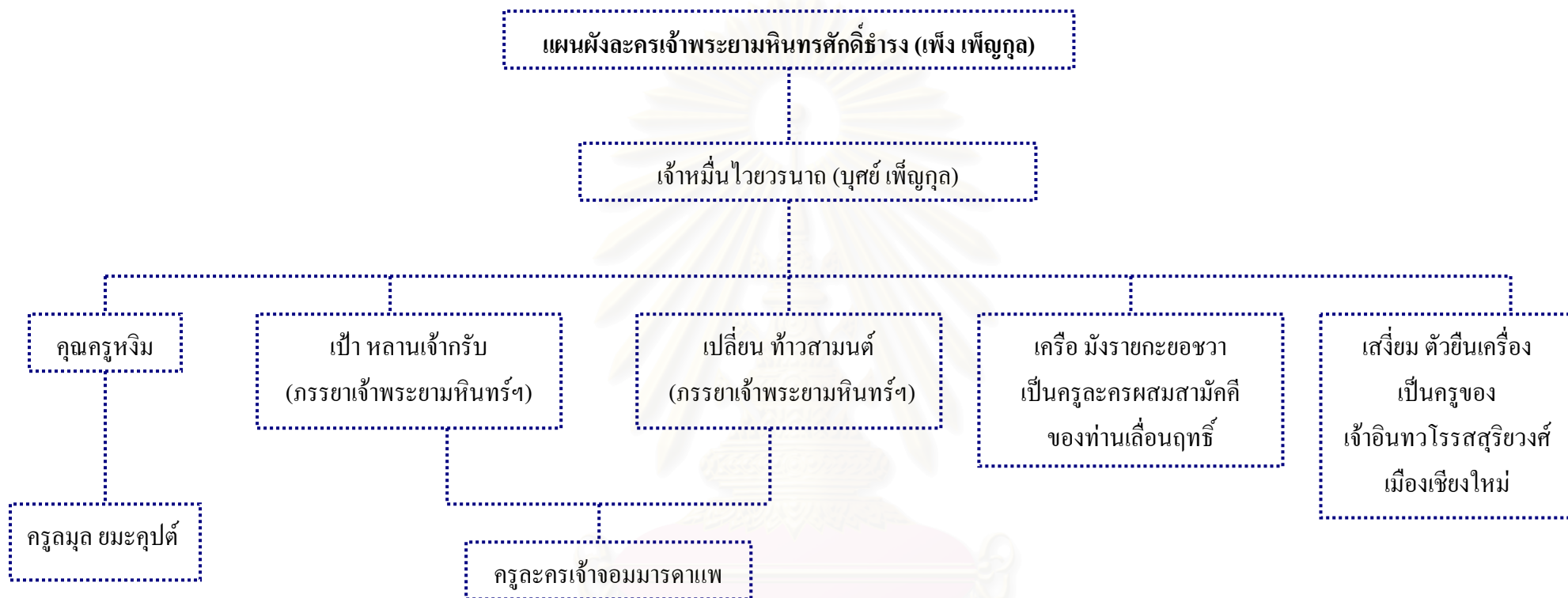

แผนผังที่ 36 : แผนผังละครวังสวนกุหลาบ

จากแผนผังละครวังสวนกุหลาบ มีครูละครและศิษย์รวม 17 คน คือ เจ้าจอมมารดาสาย เจ้าจอมละม้าย เจ้าจอมทับทิม หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน คุณครูหึง หม่อมครูหนุ่ม นวรัตน์ ณ อุษยา เจ้าจอมมารดาเขียน แม่ครูเปลก หม่อมครุฑราม พระยานัฏกานูรักษ์ คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ ครูน้อย ประจายะกฤต ครูจำเรียง พุทธประดับ อู่เรือ นนุปรกรณ์ ครูลมูล ยมะคุปต์ ครูเฉลย สุขะวณิช และท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสณี

ครูละคร ละครคณะวังสวนกุหลาบเข้ามาเป็นครูโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ จำนวน 11 คน คือ เจ้าจอมละม้าย ซึ่งท่านมีศิษย์ คือ ครูจำเรียง พุทธประดับ หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน ครูลมูล ยมะคุปต์ คุณครูหึง หม่อมครูหนุ่ม นวรัตน์ ณ อุษยา และศิษย์ของท่าน คือ ครูเฉลย สุขะวณิช ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสณี แม่ครูเปลก พระยานัฏกานูรักษ์ คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ ครูน้อย ประจายะกฤต

ครูละครจากโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์แล้วมาสอนในโรงเรียนนาฏศิลป์มีจำนวน 8 คน คือ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสณี หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน ครูลมูล ยมะคุปต์ คุณครูหึง หม่อมครูหนุ่ม นวรัตน์ ณ อุษยา แม่ครูเปลก ครูเฉลย สุขะวณิช และคุณหญิงนัฏกานูรักษ์

แผนผังที่ 37 : แผนผังละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

จากแผนผังครูละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ได้พบว่าเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงได้ยกให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (บุศย์ เพ็ญกุล) มีตัวละคร ดังนี้ คุณครูหงิม มีลูกศิษย์ คือ ครูลมุล ขมะคุปต์ เป้า หลานเจ้ากรับ เปลี่ยน ท้าวสามนต์ ทั้ง 2 คนเป็นภรรยาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง และต่อมาเป็นครูละครของเจ้าจอมมารดาแพ เครือ มั่งรายกะยอชวา ซึ่งต่อมาเป็นครูผสมสามัคคีของท่านเลื่อนฤทธิ์ และเสงี่ยม ตัวยืนเครื่อง มาเป็นครูเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เมืองเชียงใหม่

ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ 5
(เจ้าจอมมารดาแพ)

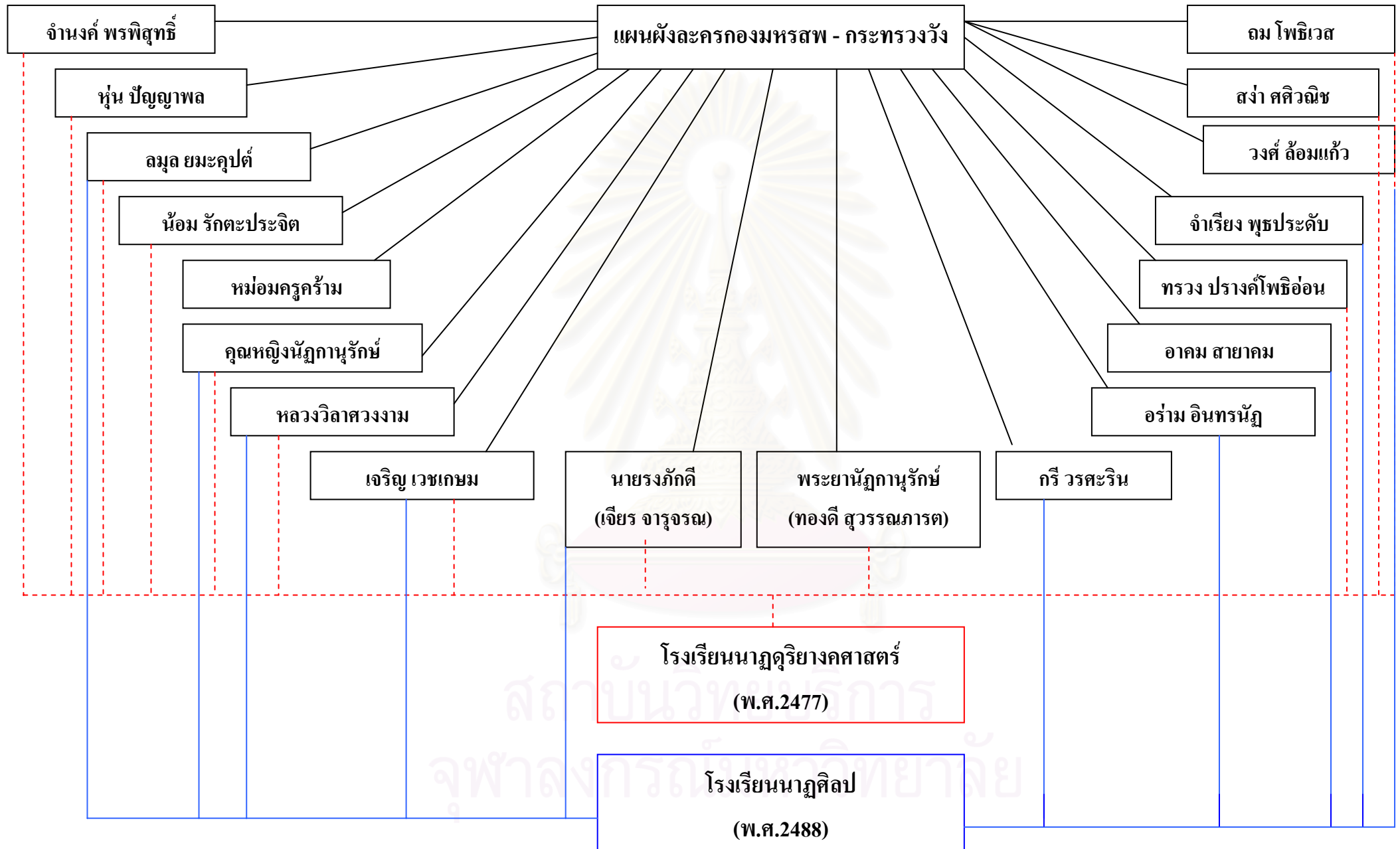
แผนผังที่ 38 : ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ในรัชกาลที่ 5 (เจ้าจอมมารดาแพ)

ครูโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์
(พ.ศ.2477)

ครูโรงเรียนนาฏศิลป์
(พ.ศ.2488)

จากละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) ได้พบว่า ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) มีตัวละคร 7 คน คือ เป้า หลานเจ้ากรับ เปลี่ยน ท้าวสามนต์ เครื่อง มังรายกะชอชวา ผัน โมรากุล ขอสแสง ภัคดีเทวา สอาด อัมพลิน และเจริญจิต ภัทรเสวี

เป้า หลานเจ้ากรับ และเปลี่ยน ท้าวสามนต์ เป็นภรรยาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ส่วนผัน โมรากุล ขอสแสง ภัคดีเทวา สอาด อัมพลิน และเจริญจิต ภัทรเสวีมาเป็นครูโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ พ.ศ.2472 และมาเป็นครูในโรงเรียนนาฏศิลป์ พ.ศ. 2488ในเวลาต่อมา

แผนผังที่ 39 : แผนผังละครกองมหรสพ - กระทรวง

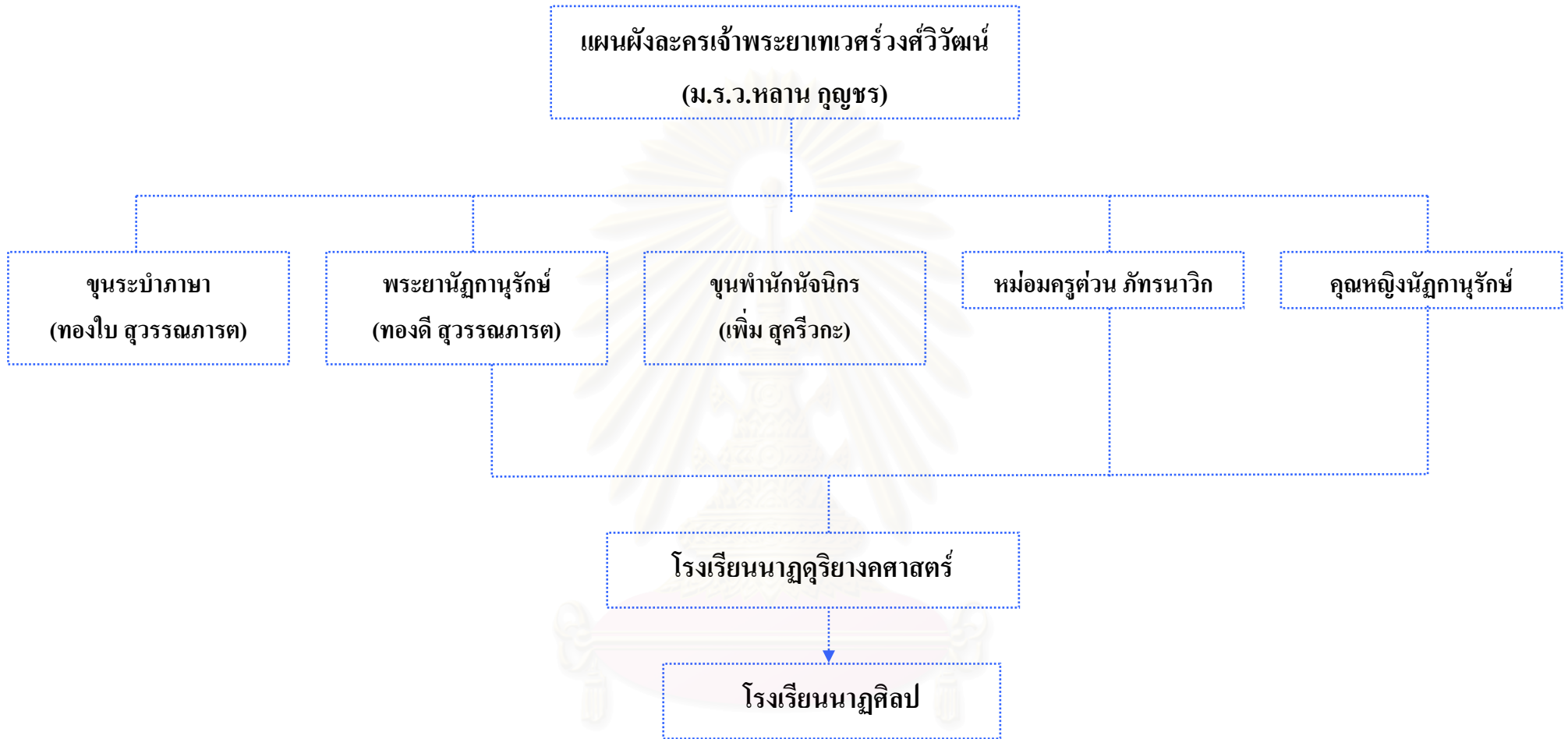
จากแผนผังละครกองมหรสพ — ละครทรวงวัง พบว่ามีครูละครจากกองมหรสพมาสู่
ละครทรวงวัง พ.ศ.2496 จำนวน 18 คน คือ จำนงค์ พรพิสุทธิ หุ่น ปัญญาพล ลมุล ยมะคุปต์ น้อม
รักตะประจิต หม่อมครุศรีราม ครูหญิงนัฏกานุกรักษ์ หลวงวิลาศวงงาม เจริญ เวชเกษม นายรงภักดี
(เจียร จารุจรณ) พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) กรี วรสระริน อร่าม อินทรนัฏ อาคม
สาyakm ทรวง ปรารงค์โพธิ์อ่อน จำเรียง พุทธประดับ วงศ์ ล้อมแก้ว สง่า ศศิวิณิช และถม โปธิเวส

ครูละครจากกรมมหรสพ — ละครทรวงวัง มาสอนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ มีจำนวน
11 คน คือ ครูจำนงค์ พรพิสุทธิ หุ่น ปัญญาพล ลมุล ยมะคุปต์ น้อม รักตะประจิต ครูหญิง
นัฏกานุกรักษ์ หลวงวิลาศวงงาม ครูเจริญ เวชเกษม ครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ) พระยานัฏกานุกรักษ์
(ทองดี สุวรรณภารต) ครูกรี วรสระริน ครูทรวง ปรารงค์โพธิ์อ่อน และสง่า ศศิวิณิช

ครูละครจากโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์มาเป็นครูโรงเรียนนาฏศิลป์มีจำนวน 7 คน คือ
ลมุล ยมะคุปต์ ครูหญิงนัฏกานุกรักษ์ หลวงวิลาศวงงาม เจริญ เวชเกษม นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ)
กรี วรสระริน อร่าม อินทรนัฏ และทรวง ปรารงค์โพธิ์อ่อน และครูละครกองมหรสพ — ละครทรวงวัง
มายังโรงเรียนนาฏศิลป์จำนวน 4 คน คือ อร่าม อินทรนัฏ อาคม สาyakm จำเรียง พุทธประดับ และ
วงศ์ ล้อมแก้ว

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

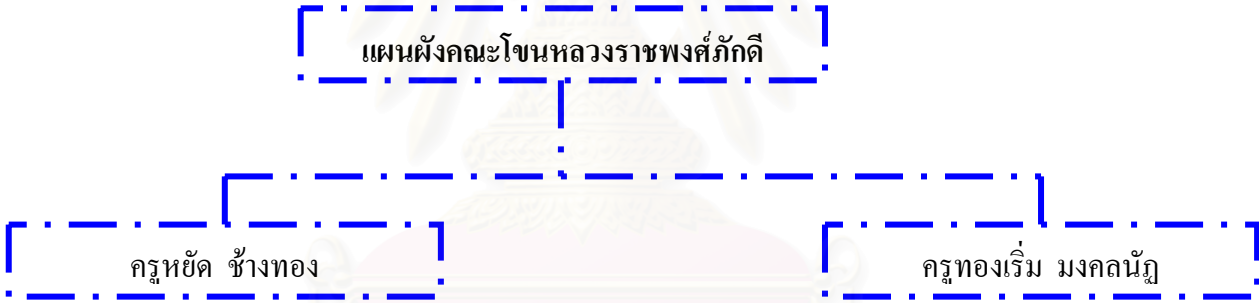
แผนผังที่ 40 : แผนผังละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร)

จากแผนผังละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) พบว่าเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ มีครูละครจำนวน 5 คนคือขุนระบำภาษา (ทองใบ สุวรรณภารต) พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ขุนพำนักนัฏนิกร (เพิ่ม สุศรีวิภา) หม่อมครุถ้วน ภัทรนาวิก และคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) พระยานัฏกานุกรักษ์ หม่อมครุถ้วน ภัทรนาวิก และคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ มาเป็นครู โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์และโรงเรียนนาฏศิลป์

แผนผังที่ 41 : แผนผังละครคณะพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์

จากแผนผังละครคณะพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์ มีครูละคร 1 คน ที่เข้ามาสู่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ในปีพุทธศักราช 2508

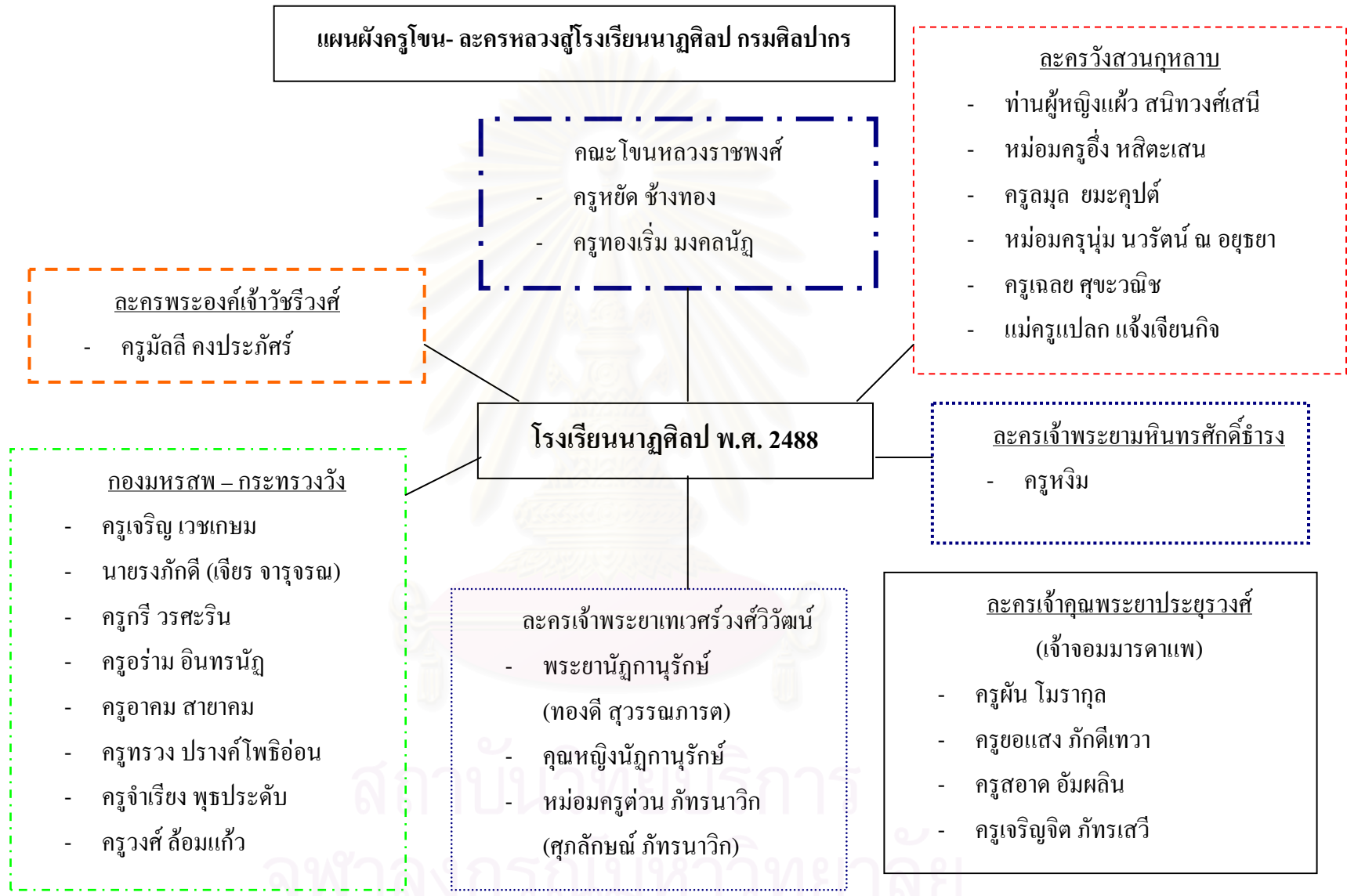

แผนผังที่ 42 : แผนผังคณะโขนหลวงราชวงศ์ภักดี

จากแผนผังละครโขนหลวงราชวงศ์ภักดี มีตัวละคร 2 คน คือ ครูหยัด ช้างทอง และ ครูทองเริ่ม มงคลนัญญ์ เข้ามาสู่โรงเรียนนาฏศิลป์

จากแผนผังครูโขนละครหลวงในคณะต่างๆ ได้เข้ามาสู่โรงเรียนนาฏศิลป์ครูบางท่านมีชื่อปรากฏหลายคณะเนื่องจากไปช่วยสอนหรือไปแสดงละครให้คณะต่างๆ หลายคณะ ผู้วิจัยจึงสรุปครูโขน- ละครที่เข้ามาสู่โรงเรียนนาฏศิลป์ตามคณะที่ตนสังกัด รวมแล้วมี 6 คณะและ 1 หน่วยงานตามแผนผังดังนี้

แผนผังครูโขน- ละครหลวงสู่โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

แผนผังที่ 43 : แผนผังครูโขน-ละครหลวงสู่โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

จากแผนผังครูโขน-ละครสู่โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากรดังกล่าว ได้พบว่า ครูละครที่เข้ามาสู่โรงเรียนนาฏศิลป์ เป็นลูกศิษย์ของครูละครหลวงมี 6 คณะและหน่วยงานรัฐ ดังนี้

1. จากคณะละครวังสวนกุหลาบครูละครที่เข้ามาสอนในโรงเรียนนาฏศิลป์ ดังนี้
 - ท่านผู้หญิงแพ้ว สนิทวงศ์เสนี
 - หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน
 - ครูลมุด ยมะคุปต์
 - หม่อมครูนุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธา
 - ครูเฉลย สุขะวณิช
 - แม่ครูแปลก แจ่มเจียนกิจ
2. ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ครูละครที่เข้ามาสอนในโรงเรียนนาฏศิลป์คือครูหิม
3. ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) มีครูละครที่เข้ามาสอนในโรงเรียนนาฏศิลป์ ดังนี้
 - ครูผัน โมรากุล
 - ครูยอดแสง ภัคดีเทวา
 - ครูสอาด อัมพลิน
 - ครูเจริญจิต ภัทรเสรี
4. ละครกรมสรรพ – กระทรวงวัง มีครูละครที่เข้ามาสอนในโรงเรียนนาฏศิลป์ ดังนี้
 - ครูเจริญ เวชเกษม
 - นางรงภัคดี (เจียร จารุจรณ)
 - ครูกรี วรสระริน
 - ครูอร่าม อินทรนัฏ
 - ครูอาคม สายาคม
 - ครูทรง ปรารักษ์โพธิ์อ่อน
 - ครูจำเรียง พุทธประดับ
 - ครูวงศ์ ล้อมแก้ว
5. ละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) ครูละครที่เข้ามาสอนในโรงเรียนนาฏศิลป์ ดังนี้
 - พระยานัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต)

- คุณหญิงนันทกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)
- หม่อมครุถ้วน ภัทรนาวิก (ศุภลักษณ์ ภัทรนาวิก)

6. ละครพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ มีครูละครที่เข้ามาสอนในโรงเรียนนาฏศิลป์ คือ ครูมัลลิก คงประภัสร์

7. คณะโขนหลวงราชพงศ มีครูโขนที่เข้ามาสู่โรงเรียนนาฏศิลป์ ดังนี้

- ครูหยัด ช้างทอง
- ครูทองเริ่ม มงคลนัญญ

จะเห็นได้ว่ายุคที่ 3 ยุคสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากรระหว่างปีพุทธศักราช 2453-2489 ตรงกับกับสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลรัชกาลที่ 8 นาฏศิลป์รุ่นหนึ่งมาสู่นาฏศิลป์ในกรมศิลปากรด้วยระบบราชการและการจัดการศึกษาในโรงเรียนลักษณะการสืบทอดมีประเด็นสำคัญ ดังนี้

1. การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยโดยพระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนและปลูกฝังความนิยมโขน-ละครให้เกิดแต่ข้าราชการและประชาชน โดยทรงมีพระราชดำริให้หัดโขนสมัครเล่นขึ้น โดยโปรดให้ยืมครูโขนจากบ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) 3 คน คือ ขุนระบำภาษา (ทองใบ สุวรรณภารต) ครูพระและครูนาง พระยานันทกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ครูพระและครูนาง และขุนพันัก นัจนิกร (เพิ่ม สุครีวกะ) เป็นครูฝึก ผู้ฝึกหัดโขนสมัครเล่นล้วนเป็นลูกขุนนางและมหาดเล็กในพระองค์ ซึ่งขณะนั้นพระองค์ดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร นอกจากนี้รัชกาลที่ 6 ยังทรงจัดตั้งโขนบรรดาศักดิ์ขึ้น ทรงควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด และพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้ตัวโขนแต่ละคนตามหน้าที่หรือความสามารถ นามบรรดาศักดิ์นี้เป็นการยกระดับนาฏศิลป์ให้มีเกียรติทัดเทียมกับข้าราชการอื่น ๆ ส่วนโขนเอกชนเรียกว่า โขนเชลยศักดิ์

2. การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยในระบบราชการ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเถลิงถวัลยราชสมบัติในปลาย พ.ศ. 2453 พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมมหรสพและโขนงานต่างๆ ที่เกี่ยวกับการมหรสพอยู่ในกรมมหรสพ เช่น โปรดให้โอนกรมโขนและกรมปีพาทย์มหาดเล็กมาจากเจ้าพระยาเทเวศร์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) แล้วโอนข้าราชการครูโขนมาสังกัดกรมมหรสพด้วย แล้วทรงแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการมหาดเล็กเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด ซึ่งขณะนั้นคือพระยารามราฆพ (ม.ล. เพื่อ ฟิ่งบุญ) ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการมหาดเล็กและเป็นผู้บังคับบัญชาการกรมมหรสพ ดูแลกรมโขน-หลวง กรมปีพาทย์หลวง กรมช่างมหาดเล็ก และกองเครื่องสายฝรั่งหลวง ผู้สำเร็จราชการมหาดเล็กนี้ขึ้นตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่ง

พระองค์จะบังคับบัญชาการดูแลด้วยพระองค์เอง ทำให้การสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยโจน-ละครรำในระบบราชการมีความเป็นรูปธรรมและเจริญรุ่งเรืองมากในยุคนี้

3. การสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยในระบบโรงเรียน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะให้มีการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยโจน-ละครหลวงอย่างเป็นรูปธรรมและมีระบบโดยจัดตั้งโรงเรียนทหารกระบี่หลวงขึ้นในกรมมหรสพเพื่อฝึกหัดศิลปินทางโจนละครดนตรีและเป่าพาทย์ในปีพุทธศักราช 2467 ต่อมาได้ทรงตั้งกองเสื่อป่าขึ้น แล้วให้ข้าราชการในกรมมหรสพเป็นเสื่อป่ากองพิเศษ และเป็นทีโปรดปรานมากจนเป็นเหตุให้ประชาชนสนใจเลื่อมใสในศิลปโจนละครและดนตรีมากขึ้นและนำบุตรหลานเข้ามาฝากเป็นนักเรียนฝึกหัดในกรมมหรสพเป็นจำนวนมาก ต่อมาพระองค์ทรงตั้งกรมเสื่อป่าพรานหลวงรักษาพระองค์ขึ้น และยุบทหารกระบี่หลวงแล้วโอนข้าราชการกรมมหรสพที่เป็นทหารกระบี่มาเป็นเสื่อป่าพรานหลวง แล้วพระราชทานเปลี่ยนชื่อโรงเรียนทหารกระบี่หลวงเป็นโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ให้เด็กที่สมัครเข้ามาในกรมมหรสพเข้าเรียน ต่อมาในปีพ.ศ. 2468 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวสิ้นพระชนม์ลงกรมมหรสพก็ถูกยุบลง โรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ก็ล้มเลิกไป

อย่างไรก็ตามการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยในระบบโรงเรียนก็ยังคงดำเนินการต่อเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่างานนาฏยศิลป์ยังมีความจำเป็นในกิจการหลวงและควรอนุรักษ์สืบสานไว้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวรวงศ์พัฒน (เย็น อิศรเสนา) ตั้งกองมหรสพขึ้นและเรียกพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เข้ามารับราชการในตำแหน่งผู้กำกับกรมเป่าพาทย์และโจนหลวง และในปีพ.ศ. 2470 กองมหรสพได้เปิดรับนักเรียนชายหญิง เข้ามาฝึกหัดโจน-ละครดนตรีเป็นการเฉพาะ ต่อมาในวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2477 ได้เสนาบดีกระทรวงวังได้เห็นชอบการจัดตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ขึ้นและโอนงานการช่างกองวังนอกและกองมหรสพไปสังกัดในกรมศิลปากร ในปีพ.ศ. 2478 โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ได้เปลี่ยนชื่อมาเป็น โรงเรียนศิลปากรแผนกนาฏดุริยางค์ และโรงเรียนสังคีตศิลป์ โรงเรียนนาฏศิลป์ในปี พ.ศ. 2488 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นสถานศึกษานาฏศิลป์และดุริยางคศิลป์ของราชการ เพื่อบำรุงรักษาและเผยแพร่ นาฏศิลป์และดุริยางคศิลป์ประจำชาติไทย และเพื่อยกย่องฐานะนาฏศิลป์ทางดนตรีและละครในนานาประเทศ

4. สืบทอดนาฏยศิลป์โจน-ละครหลวงสู่กรมศิลปากร เนื่องจากในปีพุทธศักราช 2468 สมัยรัชกาลที่ 7 เกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ กรมมหรสพได้ถูกยุบลง ครูโจนละครหลวงถูกคุกคามจึงต้องอพยพออกไปอยู่กับญาติ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำริว่า ควรมีการสงวนวิธีรำอันเป็นศิลปะชั้นสูงของชาติไว้ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2500: 61) เหล่าเสนาบดีจึงประกาศรวมกรมมหาดเล็กและกรมมหรสพเข้ามาอยู่ในกระทรวงวังและได้บรรจุพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ซึ่งออกจากราชการไปแล้วในปีพ.ศ. 2469 กลับเข้ามารับราชการใหม่ ในตำแหน่งผู้กำกับกรมเป่าพาทย์และโจนหลวง และรวบรวมกุลบุตรธิดาเข้าฝึกหัดศิลป์ทางโจน และละครขึ้น

อีก จนสามารถออกแสดงรับแขกเมืองได้ กรมมหรสพจึงมีฐานะเป็นกองขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ศิลปินที่ฝึกหัดในสมัยนั้น ภายหลังได้ฝึกฝนตนเองจนกลายเป็นศิลปินผู้มีฝีมือและได้ฝึกหัดศิษย์ในกรมศิลปากรในเวลาต่อมา

รัชกาลที่ 8 (พ.ศ. 2477- 2489)

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ทรงครองราชย์สมบัติในวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2477 ในขณะนั้นที่ทรงมีพระชนมายุเพียง 9 พรรษา จึงมีการแต่งตั้งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ อันประกอบด้วยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตรจาตุรนต์ พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ร่วมกันบริหารราชการแผ่นดินแทน จนกว่าจะบรรลุนิติภาวะ

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล นาฏศิลป์ไทยโจนและละครรำ ได้ถ่ายโอนจากกรมมหรสพ กระทรวงวังในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราช มาอยู่ในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร ในรัชสมัยของพระองค์เกิดการปฏิวัติวัฒนธรรมตั้งแต่ พ.ศ.2484 ถึง พ.ศ.2487 อันเป็นระยะที่จอมพล ป.พิบูลสงคราม โดยสภาวัฒนธรรมออกพระราชกฤษฎีกา กำหนดวัฒนธรรมทางศิลปกรรม พ.ศ.2485 กำหนดการแสดงละครเป็น 14 ประเภท ละครที่ไม่เข้าข่ายประเภทใดก็จะต้องเลิกไป ละครที่เกิดขึ้นในสมัยนี้คือ ละครบรรดาศักดิ์ คือละครพระองค์เจ้าหญิงเฉลิมเขตกรมกล

นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 8 ได้มีการประดิษฐ์ทำรำแม่บทใหญ่ ประดิษฐ์ขึ้นจากแม่ท่าในกลอนตำรารำ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง แต่จำสืบต่อกันมาแต่โบราณ มี 18 คำกลอน มีแม่ท่า 64 ท่า ปรากฏเป็นภาพเขียนในสมุดไทยสมัยรัชกาลที่ 1 ในปี พ.ศ.2466 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพจัดทำตำราฟ้อนรำถวายรัชกาลที่ 6 พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย ในการนี้ทรงจัดการถ่ายภาพทำรำจากตำราในรัชกาลที่ 1 ผู้แต่งตัวถ่ายภาพคือ นายวงกาญจนวัจน ตัวนางชื่อเสงี่ยม นาวิเสถียร ทั้งสองเป็นละครหลวงของกรมมหรสพ พระยานัฏกานุกรักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) เป็นผู้กำกับทำรำ

ต่อมา พ.ศ.2477 ได้มีการก่อตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ทรุณมูล ยมะคุปต์ และครู มัลลิกา คงประภัสร์ ได้ร่วมกันประดิษฐ์ทำรำแม่บทใหญ่ โดยได้นำบทกลอนและทำรำจากตำราฟ้อนรำในสมัยรัชกาลที่ 6 มาเป็นหลัก มีบางท่าที่ดัดแปลงไปจากท่าเดิม ครูทั้งสองประดิษฐ์ทำรำให้สอดคล้องต่อเนื่องกันไปตามบทกลอน โดยประดิษฐ์ทำตั้งต้น ท่าเชื่อมและท่าจบ ซึ่งเป็นกระบวนการต่อเนื่องกันนับเป็นหนึ่งท่า และประดิษฐ์ท่าเชื่อมระหว่างแม่ท่า 2 ท่าเข้าด้วยกัน รวมทั้งลีลาให้ลงทำนองเพลงและจังหวะดนตรี พระยานัฏกานุกรักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) ซึ่งเป็นครูผู้ใหญ่ ได้พิจารณากระบวนการทำแล้วอนุญาตให้นำไปฝึกหัดนักเรียนได้ แม่บทใหญ่ได้ออกแสดงครั้งแรก

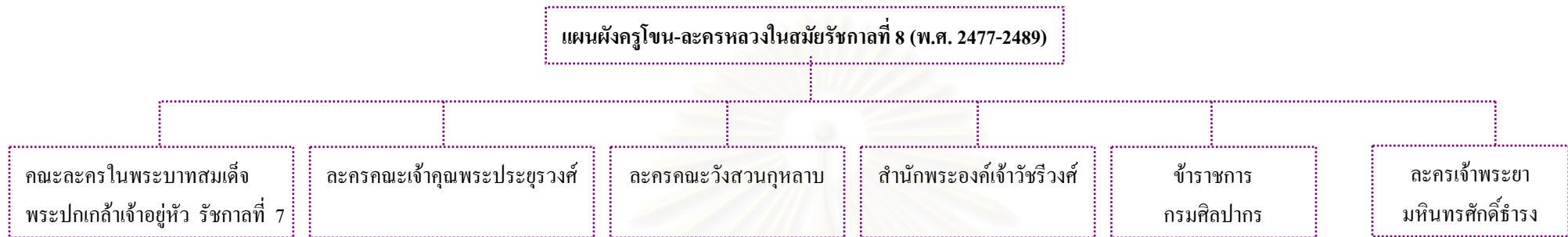
ประกอบการแสดงละครเรื่อง “สุริยคุปต์” ของพลตรีหลวงวิจิตรวาทการและได้บรรจุเป็นบทเรียน ต่อจากเพลงช้า เพลงเร็ว (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2549:8-9)

หลังจากมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว เกิดละครบรรดาศักดิ์อีกคณะหนึ่งที่วัง มังคละสถาน ของพระองค์เจ้าหญิงเฉลิมเขตมงคล พระชายาในสมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ซึ่งเดิมตั้งอยู่บนถนนสุขุมวิท ปัจจุบันเป็นสถานเอกอัครราชทูตฟิลิปปินส์ เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์สิ้นพระชนม์ก็ทรงย้ายจากวังเดิมมาประทับ ณ วังมังคละสถาน โปรดให้จัดแสดงโขน วันคล้ายวันประสูติในปี พ.ศ.2485 และเก็บเงินคนดูคนละ 40 บาท การจัดการจัดได้สมจริง สวยงาม (สัมภาษณ์, เลื่อน สุนทรวาทิน. 9 พฤษภาคม 2549) พระโอรสทั้ง 3 พระองค์คือ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล พระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพร และพระองค์ เจ้าอนุสรณ์มงคลการ ทรงมีความชำนาญในการแสดงโขน ละครคณะนี้แสดงจนถึง พ.ศ.2500 เมื่อ เสด็จพระองค์เจ้าหญิงสิ้นพระชนม์

นอกจากนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 8 เกิดระบำสร้างสรรค์ประกอบการแสดงละครมากมาย เช่น ระบำปทุมทองในเพลงนางแก้ว ระบำชูดขุนพลแก้วในเพลงขุนพลแก้ว และระบำชูดม้าแก้วใน เพลงมโนมัย เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 8 พระยานัฏกานูรักษ์ได้มอบกรรมสิทธิ์ผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครู ให้กับหลวงวิลาศวงาม (หรั่ง อินทรนัฐ) ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านที่มีความเชี่ยวชาญในบทบาทของ ตัวพระตามขนบบัญญัติผู้ประกอบพิธีหลวงที่จะใช้ครูพระเป็นผู้ประกอบพิธีเท่านั้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2472 ท่านได้ลาออกจากราชการ เนื่องจากวัยชรา แต่ก็ยังเป็นທີ່ปรึกษาในเรื่องนาฏศิลป์ และให้คำแนะนำในการเชิญครูผู้สอนละคร ให้มาช่วยก่อตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ที่ตั้งขึ้น ในปี พ.ศ. 2477 การเรียนการสอนนาฏศิลป์ไทยตั้งแต่ปี 2477 – 2487 ไม่ปรากฏว่ามีการประกอบ พิธีไหว้ครูครอบครูมีเพียงแต่พิธีคำนับครู ซึ่งคุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เป็นผู้ ประกอบพิธีไหว้ครู ต่อมาในปี พ.ศ. 2478 ท่านได้ถึงแก่อนิจกรรม

ในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้มีการโอนกองช่างวังนอก กองมหรสพและกระทรวงวัง มาสังกัด กรมศิลปากร เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2478 ในการนี้มีการโอนครูนาฏศิลป์ จากกรมโขน กองมหรสพ กระทรวงวัง รวมทั้งคณะละครหลวง เข้ามาวางรากฐานหลายท่านตามแผนผัง ดังนี้

แผนผังที่ 44 : แผนผังครูโขน-ละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 8 (พ.ศ. 2477-2489)

แผนผังครูโขน-ละครในสมัยรัชกาลที่ 8 (พ.ศ. 2477-2489) ประกอบไปด้วยครูโขน — ละครจากคณะต่าง ๆ คือ คณะละครในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 คือ พระยานัฏกานุกรักษ์ คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ หม่อมครุถ้วน ภัทรนาวิก นางลมุล ชมะคุปต์ หม่อมครุอึ้ง หลิตะเสน แม่ครูแปลก นางมัลลิก คงประภัสร์ และหลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัฏ) ซึ่งครูละครในคณะนี้ เป็นครูละครในคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ คณะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงและคณะพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์

ส่วนครูละครในสำนักเจ้าคุณพระประยูรวงศ์คือ นางผัน โมรากุล นายขอแสง ภักดีเทวา และนางสอาด อัมพลิน

ครูละครในคณะวังสวนกุหลาบคือ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี นางเฉลย สุขะวณิช แม่ครูหิม

ครูละครในสำนักพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์คือ นางมัลลิก คงประภัสร์

ครูละครคณะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง คือ แม่ครูแปลก แจ่มเจียนกิจ และแม่ครูหิม

นอกจากนี้ก็เป็นครูที่มาจากกระทรวงวัง และครูจากกรมศิลปากร รวมแล้วครูละครในสมัยรัชกาลที่ 8 ทั้งหมดมีจำนวน 55 คน ดังมีรายนามต่อไปนี้

รายชื่อข้าราชการ โรงเรียนศิลปากร-แผนกนาตศิลป์

(จากเอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติที่ศธ.07031/33/1 รัับวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2485 รัับที่ 318 ลงวันที่ 19 กันยายน พ.ศ. 2585) ดังนี้

รายงานโดย วิจิตรา ทองเยี่ยม นะ อุธยา

หัวหน้าแผนกนาตศิลป์ เสนอหัวหน้ากองการสังคีต

เฉพาะแผนกนาตศิลป์

(บัญชี 1 พ.ย. 2484)

1. นางสาวบันเจิด	รัตโนทัย	รับราชการได้บัญชีอัตรา 20 บาท สำหรับ ม.6 จากโรงเรียนศิลปากร พ.ศ. 2482
2. นางสาวอิมใจ	สสิศิลป์	บัญชี 1 พ.ย. 2484 สำหรับ ม.3 จากโรงเรียนศิลปากร
3. นางสาวแกลง	พรหมนันท์	รับราชการเป็นผู้ช่วยฝึกรำ
4. นายนิศย์	วระระริน	รับราชการโขนมาเรียนดนตรีระดับความรู้แผนกดุริยางค์สากล
5. นายทองหล่อ	ลักสนผล	โขน แต่ไม่ได้มารับราชการ
6. นายประยงค์	สุทธิพงษ์ ¹	รับราชการสำนักพระราชวัง เงินเดือน ๆ ละ 20 บาท ตั้งแต่ตุลาคม จด 1 เม.ย. 2485/ พ.ศ. 2483 แต่ยังไม่รับเงินเดือนโขน เดือนละ 11.00 บาท
7. นายชวง	เส็มพงษ์	รับราชการ โขนแต่มาเรียนดนตรีสากล จด 1 เม.ย. 2485
8. นายชั้น	งามเจริญ	ไม่มีตัวตน สำหรับอดคำสั่งบัญชีได้ตำแหน่งสินปีนเดือนละ 11 บาท
9. นายวงส์	ล้อมแก้ว	ไม่ใช่ข้าราชการ โขนแต่ไปทำงานพิเศษกะช่วงอุตสาหกรรม ตั้งแต่ วันที่ 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2485
10. นายอเนก	คราประยูร	รับราชการ โขน มาฝึกซ้อมดนตรีอยู่แผนกสากล
11. นายบุญชู	จิตจำนง	รับราชการ โขน มาฝึกซ้อมดนตรีอยู่แผนกสากล
12. เด็กหญิงพยงค์	บุญแก้ว	ออกตั้งแต่ 1 กันยายน พ.ศ. 2485
13. นายสว่าง	สองเสนาะ	บัญชีให้ตั้งเดือน กันยายน พ.ศ. 2485
14. นายทรัพย์	เขียวเดช ¹	ไปรับราชการสำนักพระราชวังในอัตราเดือนละ 20 บาท ตั้งแต่เดือน เม.ย. 2484 แต่ยังไม่เบิกเงิน โขนทุกเดือนไม่ลาออก

¹ = ไปรับราชการกระทรวงวัง และรับเงินเดือนโขน

เฉพาะแผนกนาตศิลป์**(บัญชี 1 พ.ย. 2484)**

15. นายทวี	เสิมพงศ์	โจนมาทำการฝึกซ้อมดนตรีอยู่แผนกสากล
16. นายสิริ	โอชะกะ	ต้องโทษ ไม่ทราบว่าจะไปไหน
17. เด็กหญิงพจนีย์	โปร่งมณี	ออกไปเมื่อ วันที่ 17 พ.ค. พ.ศ. 2485
18. เด็กหญิงสำเนียง	มกเสถียร	ออกไปเมื่อ วันที่ 17 พ.ค. พ.ศ. 2485
19. นายสมพงศ์	พงส์มิตร	โจนมาฝึกซ้อมดนตรี แผนกสากล
20. นายแก้ว	คำคำพา	โจนกินเงินเดือน แต่ไม่มารับราชการ
21. เด็กหญิงสายสวาท	บุญเกษานนท์	ยังเรียนชั้นปีที่ 4 รับเงินเดือน 1 เม.ย. 2485
22. นางสาวลำทูล	จันทร์สาขา	ออกเมื่อวันที่ 1 ก.ย. พ.ศ. 2485 คราวปรับปรุง หลักสูตรร่ำ 1 ก.ย. 2485
23. นางสาวบัวพร	แสนเข็ญ	ออกไปตั้งแต่ภาคปลาย เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2485
24. นางสาวลดาวัลย์	ไชยวงศา	ออกไปตั้งแต่ภาคปลาย เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2485 จด 1 พ.ค. 2485
25. นายโชติศรี	พูนสินธุ์	นักเรียนย้ายไปอยู่แผนกช่าง จด 1 พ.ค. 2485
26. เด็กหญิงฉลวย	สังขตะวัฒน์	เรียนอยู่ชั้นปีที่ 3 ไม่มารับเงินเดือน เม.ย. 2485
27. นายสุภาพ	นักบรรเลง	เรียนอยู่ชั้นปีที่ 3 ไม่มารับเงินเดือน จด 1 ส.ค. 2485
28. นายโกวิทย์	กายนแก้ว	ยังเรียนอยู่ชั้นปีที่ 3 ไม่มารับเงินเดือน เม.ย. 2485
29. เด็กหญิงสุวรรณ	วรเมฆกานนท์	ออกวันที่ 1 กันยายน 2485 คราวปรับปรุง หลักสูตร
30. นายไชศรี	เดชเสนา	ออกวันที่ 17 พ.ย. 2485
31. นายประเวท	กุ่มท	ออกวันที่ 17 พ.ย. 2485
32. นายสอาด	เปรมจิต	ออกวันที่ 17 พ.ย. 2485
33. นายอุทิศ	จันทร์เรือง	ไม่มารับเงินเดือน 1 เม.ย. 2485
34. เด็กหญิงเพ็ญแข	กัลยาจารึก	เรียนชั้นปีที่ 4 ไม่มารับเงินเดือน เม.ย. 2485
35. เด็กหญิงสิบลักษณ์	รุ่งเรืองสิทธิ์	เรียนชั้นปีที่ 3 ไม่มารับเงินเดือน เม.ย. 2485
36. เด็กหญิงพวงค์	บุญแก้ว	จด กันยายน 2485
37. นายเจริญ	นิลพัตร	
38. นายเทียม	จำลอง	
39. นางสาวสอางค์	ทีร์คยุต	

40. นางเขียน	แสงศรีทอง	บันจู่ 1 ธันวาคม 2485
41. นายไพฑูรย์	เมืองสมบุญ	
42. นายเกษม	จันทร์ภู	ออก 22 พฤษภาคม 2485
43. นายสมจิต	เผือดผ่อง	งค 1 มี.ค. 2485

เฉพาะแผนกนาตศิลป์

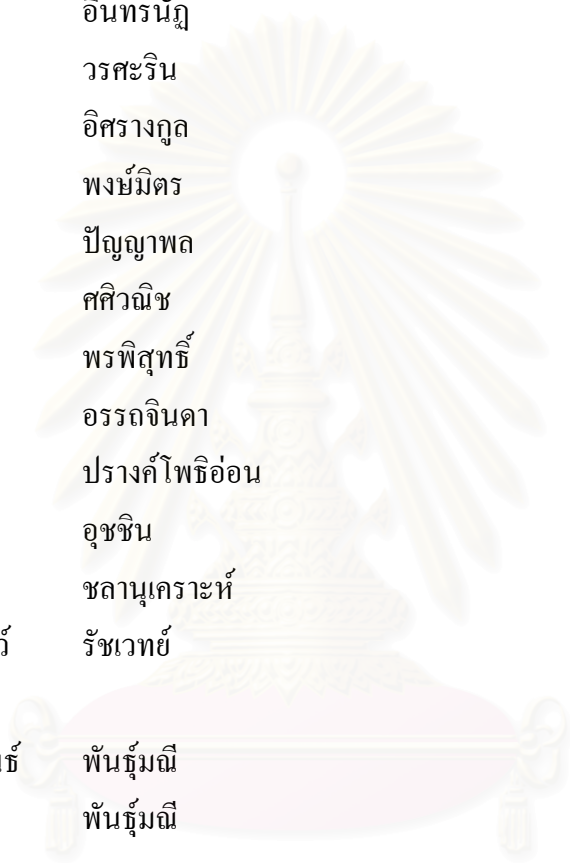
(บันจู่ 1 พ.ย. 2484)

44. นายฉลอง	ถ้วนอบจันทร์	ออก 1 สิงหาคม 2485
45. นายปรีชา	ทรัพย์วงศ์	
46. นายชาติ	จารุจินดา	งค 1 กันยายน 2485
47. นายอุทัย	เกตุศิริ	
48. นายสำอางค์	วัชรปรีดา	
49. นายตุ้ กุญชร	นะ อรุชยา	
50. นายจตุวงศ์	อุจะรัตน์	
51. นายวิชัย	เชยประทุม	ไม่มารับเงินเดือน 1 เม.ย. 2485
52. นายสิริ	เป้าประเลิด	งค 1 พ.ค. 2485

รายชื่อครูโขน-ละครสมัยรัชกาลที่ 8 จากแผ่นเล็กมีเส้น (พ.ศ 2477- 2489)

1. พระยานัฏกานุกรักษ์
2. คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์
3. หม่อมครูถ้วน กัทรนาวิก
4. นางลมุล ยมะคุปต์
5. หม่อมครูอึ้ง หลิตะเสน
6. แม่ครูแปลก ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง
7. นางมัลลี คงประภัสร์ ละครพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์
8. หลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัฏ)
9. นางผัน โมรากุล
10. นายขอแสง กักดีเทวา
11. นางสอาด อัมพลิน
12. นายรงกักดี (เจียร จารุจรรณ)
13. นายถม โปธิเวส
14. นางสอาด แสงสว่าง
15. แม่ครูเวก

16. ท่านผู้หญิงแก้ว	สนิทวงศ์เสนี
17. นางเฉลย	ศุขะวณิช
18. แม่ครูหจิม	
19. นางมัลลী	คงประภักตร์
20. นางสาวจำเรียง	พุทธประดับ
21. นายอาคม	สายาคม
22. นายอร่าม	อินทรนัญ
23. นายกรี	วระระริน
24. ม.ล.รุจิรา	อิสรางกุล
25. นายสมพงษ์	พงษ์มิตร
26. นายเดช	ปัญญาพล
27. นายสง่า	ศศิวิณิช
28. นายจ่านง	พรพิสุทธิ์
29. นายสำเนียง	อรรถจินดา
30. นายทรง	ปรานค์โพธิอ่อน
31. นางสาววันทา	อุชชิน
32. นางสาววรรณิ	ชลาณุเคราะห์
33. นางสาวนงเยาว์	รัชเวทย์
34. นายสุพงษ์	
35. นางสาวสัมพันธ์	พันธ์ุณี
36. นางสาวสุภาพ	พันธ์ุณี
37. นางสาวเกษร	
38. นายหุ่	ปัญญาพล
39. นางสาวประยูร	ต่อเหล่าคำ
40. นางสาวสมศรี	หุ่ณเฒิดฉาย
41. นายหยัด	ช้างทอง
42. นางประคอง	พุ่มทองสุก
43. นายทองต่อ	กลีบชิ้น
44. นางสาวน้อม	ประจาอะกฤต
45. นางสาวน้อม	รักตะประจิต
46. นางส่องชาติ	ชิ้นศิริ
47. นางเจริญจิต	ภัทรเสรี

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

48. นายคุ้ม พระราม
49. นายวง กาญจนวาทิน
50. นางสาวเสงี่ยม นาวิเสถียร
51. พระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ)
52. หลวงรำถววยกร (สาย สายะนัฏ)
53. ประทิน พวงสำลี
54. หม่อมครุฑม นวรัตน์ ณ อรุณา
55. นางสาวอนินทิตา อาชุนทร

จะเห็นได้ว่า ยุคที่ 3 ยุคสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากรระหว่างปีพุทธศักราช 2453-2489 ซึ่งตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 ในยุคนี้มีการสืบทอดนาฏศิลป์ ในยุคสมัยนี้มีการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยอย่างเป็นระบบ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปถัมภ์ศิลปะโขน-ละคร โดยโปรดเกล้าฯให้มีการสืบทอดอย่างเป็นระบบดังนี้

1. การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยในระบบราชการ โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้มีโขนสมัครเล่น โดยยืมครูโขนจากบ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) มีจำนวน 3 คน คือ ขุนระบำภาษา (ทองใบ สุวรรณภารต) ซึ่งต่อมาเป็นพระยาพรหมากิบาลเป็นครูยักษ์ ขุนนัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ต่อมาเป็นพระยานัฏกานุกรักษ์เป็นครูพระและขุนพำนักนัฏนิกร (เพิ่ม สุกรีวกะ) ยังทรงพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้กับครูโขนที่ปฏิบัติหน้าที่ตามความสามารถของแต่ละคน แล้วทรงจัดตั้งกรมมหรสพ เพื่ออนุรักษ์ศิลปะการแสดงโดยมีผู้สำเร็จราชการมหาดเล็ก เป็นบังคับบัญชาสูงสุด โดยมีพระยาประสิทธิ์ศุภการ ซึ่งขณะนั้น คือเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล. เพ็ญ พึ่งบุญ) บังคับบัญชา ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์

2. การสืบทอดในระบบโรงเรียน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงก่อตั้งโรงเรียนทหารกระบี่หลวง เพื่อฝึกโขนให้ทหารมหาดเล็กมาฝึกโขน ต่อมาโรงเรียนนี้ได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ โรงเรียนนี้ได้เลิกไป หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในปี พ.ศ. 2468

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ มีการลดข้าราชการในบางหน่วยงาน เจ้าพระยาวรวงศาพิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) เสนาบดีกระทรวงวัง มีความประสงค์จะชุลเลียงศิลปินไว้จึงแก้ไขลดอัตราเงินเดือนลงไปบรรจุไว้ในอัตราตำแหน่งอื่น ทรงโปรดเกล้าฯให้ตั้งกรมมหรสพขึ้นแล้วเรียกพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) กลับมารับราชการกำกับกรมปี่พาทย์ และโขนหลวง ให้คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) กลับมารับราชการเป็นครูละครหลวง แล้วเปิดรับสมัครนักเรียนเข้าฝึกหัด

โขน-ละคร ดนตรีที่บ้านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศวรเสนา) ละครนี้เป็นละครคณะ สมเด็จพระปกเกล้าหรือเรียกว่าละครท้ายวัง ต่อมาเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2478 กองมหรสพได้ออน มาสังกัดกรมศิลปากร

ในสมัยรัชกาลที่ 8 ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ.2477 นับว่าเป็นโรงเรียนแห่งแรกที่สอนนาฏศิลป์และดนตรี ซึ่งต่อมาได้พัฒนาการเรียนการสอนปรับเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ในปี พ.ศ.2488

3.การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยที่แบบแผนในยุคนี้นางลมุล ยมะคุปต์ และนางมัลลิกะประกฤษดิ์ ได้ประดิษฐ์ทำออกและทำเชื่อมเพลงแม่บทใหญ่ โดยผ่านการตรวจสอบทำรำจาก พระยานัฏกานูรักษ์ แล้วนำมาสืบทอดนาฏศิลป์ไทย โดยการบรรจุไว้ในหลักสูตรวิทยาลัยนาฏศิลป์ เพื่อฝึกหัดพื้นฐานให้นักเรียน

4.การสืบทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ โดยครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ได้นำทำรำหน้าพาทย์องค์พระที่ได้สืบทอดมาจากพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) มาถ่ายทอดให้นักเรียนศิลปากรและพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ได้มอบกรรมสิทธิ์ประชาชนพิธีไหว้ครูและครอบครูโขนละคร ให้แก่หลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัญ) หลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัญ) ได้มอบกรรมสิทธิ์ให้กับนายอาคม สายาคม อร่าม อินทรนัญและหม่อมราชวงศ์จรูญสวัสดิ์ และได้มีการสืบทอดมาสู่นาฏศิลป์อีกหลายรุ่นจนถึงปัจจุบันนี้

5.การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากร ในยุคที่ 3 ระหว่างพ.ศ. 2453- 2489 ได้พบว่าการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 มาสู่กรมศิลปากร มี 6 คณะกับ 1 หน่วยงาน ดังนี้

1. ละครวังสวนกุหลาบ นาฏศิลป์ผู้นำมาสืบทอดในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ คือนางจำเรียง พระประดับ หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน ครูหิม หม่อมครูนุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี และนางน้อมประจายะกฤต ในปีพุทธศักราช 2477 ต่อมาเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 โรงเรียนต้องหยุดลง ครูที่เข้ามาสอนในโรงเรียนนาฏศิลป์ในปีพุทธศักราช 2488 มี 8 คน คือ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน นางลมุล ยมะคุปต์ นางหิม หม่อมครูนุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา นางแปลก แจ่มเจียนกิจ นางเฉลย สุขะวณิช และคุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)

2. ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) นาฏศิลป์ผู้นำมาสืบทอด คือ นางหิม มาถ่ายทอดกระบวนทำออกภาษาให้นางลมุล ยมะคุปต์

3. ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ 5 (เจ้าจอมมารดาแพ) นาฏศิลป์ผู้นำมาสืบทอด คือ นางผัน โมรากุล นายขอแสง ภักดีเทวา นางสอาด อัมพลินและนางเจริญจิต ภัทรเสวี มาสอนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ในปีพุทธศักราช 2477

4. กองมหรสพ-กระทรวงวัง ข้าราชการจากกองมหรสพ-กระทรวงวัง เป็นผู้ สืบสานนาฏศิลป์ไทยมายังโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ คือ นาย จำนง พรพิสุทธิ์ นายหุ่ น ปัญญาพล นางลมุล ชมะคุปต์ นางน้อม รัตตะประจิต คุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ นัฏกานุรักษ์) หลวงวิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนัฏ) เจริญ เวชเกษม นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) พระยานัฏกานุรักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) นายทรวง ปรารงค์โพธิอ่อน และนายวงศ์ ล้อมแก้ว ต่อมาครุฑที่เข้ามาสืบทอดนาฏศิลป์ในปีพุทธศักราช 2488 มี 9 คน คือ นางลมุล ชมะคุปต์ คุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ นัฏกานุรักษ์) หลวงวิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนัฏ) นายเจริญ เวชเกษม นายกรี วรรชะริน นายอร่าม อินทรนัฏ นายอาคม สายคม นายทรวง ปรารงค์โพธิ-อ่อน และนางจำเรียง พุทธประดับ

5. คณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาย กุญชร) นาฏศิลป์คนที่เข้ามาสื บทอดนาฏศิลป์ไทยมี 4 คน คือ พระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ขุนพ้านก- นัจฉินกร (เพิ่ม สุกรีวณะ) หม่อมครุฑ่วน (สุภลักษณ์) ภัทรนาวิก และคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ เข้ามาสู่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ พ.ศ.2477

6. คณะพระองค์เจ้าวัชรวิงส์ นาฏศิลป์คนนำมาสืบทอด คือ นางมัลลิก คงประภัสร์

7. คณะโขนหลวงราชวงศ์ภักดี นาฏศิลป์คนนำมาสืบทอด คือ นางหยัด ช้างทอง และนายทองเริ่ม มงคลนัฏ

การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากร มีลักษณะการสืบทอดด้วยระบบราชการและ ระบบโรงเรียน ลักษณะการสืบทอดจะเป็นลักษณะ การสืบทอดโดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็น องค์อุปถัมภ์ และปลูกฝังความนิยมโขน-ละครให้เกิดแก่ข้าราชการและประชาชน โดยทรงดำริ ให้มีโขนสมัครเล่น และโขนบรรดาศักดิ์ขึ้นแล้วรับนักเรียนเข้ามาฝึกหัด นอกจากนี้ยังมีการสื บทอดนาฏศิลป์ไทยโดยระบบราชการ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกรมมหรสพ แล้วโอนงานต่างๆที่เกี่ยวกับกองมหรสพมาอยู่กับกรมมหรสพ โดยมีผู้สำเร็จราชการมหาดเล็กเป็น ผู้บังคับบัญชาสูงสุด ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์

ส่วนการสืบทอดในระบบโรงเรียน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดตั้ง โรงเรียนทหารกระบี่หลวง ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งเป็น จุดเริ่มต้นในการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียน ซึ่งต่อมาได้มีการก่อตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ขึ้น นางลมุล ชมะคุปต์และนางมัลลิกคงประภัสร์ ได้ร่วมกันประดิษฐ์ท่ารำแม่บทใหญ่ เป็นการ วางรากฐานการฝึกหัดนาฏศิลป์ไทยที่เป็นแบบแผนเข้าสู่ระบบโรงเรียน

ยุคที่ 4 ยุคอนุรักษ์และสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยปีพุทธศักราช 2489 – ปัจจุบัน(พ.ศ.2549)

ยุคที่ 4 ยุคอนุรักษ์และสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยปีพุทธศักราช 2489 – ปัจจุบัน(พ.ศ.2549) ซึ่งตรงกับสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่9 ในยุคนี้ครูละครได้เข้า มาสืบทอดนาฏศิลป์ไทยโขน- ละครหลวงในวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร จากรุ่นต่อรุ่นนับว่า

เป็นทายาทโขน- ละครหลวงตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีมาจนถึงปัจจุบัน ในสมัยรัชกาลที่ 9 กรมศิลปากรได้ควบคุมมาตรฐานนาฏศิลป์ไทยในเชิงอนุรักษ์โดยจัดทำหลักสูตรการสอนในวิทยาลัยนาฏศิลป์สังกัดกรมศิลปากร และเปิดอบรมนาฏศิลป์ไทยให้แก่บุคคลทั่วไป ในยุคนี้ กรมศิลปากรจะทำหน้าที่ อนุรักษ์พัฒนาและเผยแพร่ นาฏศิลป์ไทยทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ นอกจากนี้หลักสูตรนาฏศิลป์ไทยได้ถูกกำหนดไว้ในหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน ในสาระศิลปะซึ่งประกอบด้วยวิชาดนตรี นาฏศิลป์และทัศนศิลป์ ซึ่งต้องผ่านมาตรฐานการศึกษาในแต่ละช่วงนั้น นอกจากนี้กรมศิลปากรยังทำหน้าที่อนุรักษ์รูปแบบการแสดงโขนละครหลวงที่ นาฏศิลป์ได้สืบทอดกันมาอย่างเป็นรูปธรรมชัดเจนในระบบโรงเรียน สังกัดกรมศิลปากร (วิทยาลัยนาฏศิลป์และสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์) และอนุรักษ์รูปแบบการแสดงที่สำนักการสังคีต กรมศิลปากรได้สืบทอดให้นาฏศิลป์รุ่นต่อรุ่น เพื่อใช้ในการแสดงเผยแพร่ให้ประชาชนในโรงละครแห่งชาติหรือโครงการศิลปวัฒนธรรมสัญจรในจังหวัดต่างๆ นอกจากนี้ยังมีการเผยแพร่ ต้อนรับแขกเมืองจากต่างประเทศที่ทำเนียบรัฐบาลและการเผยแพร่ นาฏศิลป์ไทยในต่างประเทศ ในยุคที่ 4 ยุคการอนุรักษ์และสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยในหลายรูปแบบดังนี้

1. การอนุรักษ์สืบทอดนาฏศิลป์ไทยโขนละครหลวงในระบบการศึกษา กรมศิลปากร ตั้งแต่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ได้ก่อตั้งขึ้นเมื่อปีพุทธศักราช 2477 โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่ออนุรักษ์ ศิลปวัฒนธรรม แสดงความเป็นเอกลักษณ์ของชาติและเพื่อฝึกหัดกุลบุตรธิดา เพื่อสร้างตัวละครเพื่อ ต้อนรับแขกเมือง การบริหารจัดการเรียนการสอนโดยกรมศิลปากรต่อมาคณะรัฐมนตรี กระทรวง วัฒนธรรมลงความเห็นให้รวมงานศิลปะสาขาการสอนวาดภาพ การปั้น การลงรัก ฯลฯ และการ ขับร้องฟ้อนรำ แล้วลงมติให้ก่อตั้ง “โรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์ เมื่อวันที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2478 ” หลักสูตรเรียนวิชาสามัญ และศิลปะทั้งทฤษฎีศิลปะและปฏิบัติศิลปะมีเนื้อหาดังนี้ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.0701.31/12(93):5

หลักวิชา

1. ประวัตินาฏศิลป์ของไทย
2. กฎเกณฑ์การใช้เพลงรำใช้ต้องตามกาลเทศะ
3. หลักการแต่งตัวละคร

ทางปฏิบัติ

1. รำเพลงช้าเพลงเร็วได้ตลอดหรือรำทำยักษ์หรือลิงได้
2. รำเพลงแม่บทได้บริบูรณ์
3. รำได้ตามบทซึ่งกรรมการผู้สอนจะกำหนดให้
4. แสดงละครพูดได้ตามบทบาทที่กรรมการผู้สอนจะกำหนดให้

ต่อมาในปีพ.ศ.2485 ได้เปลี่ยนชื่อเป็น “โรงเรียนสังคีตศิลป์” ได้มีการปรับปรุง แก้ไขการเรียนการสอน แต่เนื่องจากเกิดภัยสงครามโลกครั้งที่ 2 การศึกษาของโรงเรียนนี้จึงหยุดชะงักไประยะหนึ่ง ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 กรมศิลปากรได้แก้ไขปรับปรุง การศึกษาของโรงเรียนขึ้นใหม่ แล้วเปลี่ยนชื่อเป็น “โรงเรียนนาฏศิลป์” ในปีพ.ศ.2488 ดำเนินการสอนตาม

หลักสูตรประมวลการสอนฝ่ายสามัญศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ โดยจัดการศึกษาเป็น 3 ชั้น คือ นาฏศิลป์ขั้นต้น นาฏศิลป์ขั้นกลาง และนาฏศิลป์ขั้นสูง (ศิลปากร, 2505: 6)

หลักสูตรในการถ่ายทอนาฏศิลป์ไทยในระบบการศึกษา ผู้วิจัยได้พบว่าวิทยาการด้านนาฏดุริยางคศาสตร์ได้สืบสานมาสู่กรมศิลปากร โดยนาฏศิลป์ละครหลวงหลายรุ่น จากเอกสารจากกองจดหมายเหตุ เลขที่ ศธ.0701.31/12 (98-99) เรื่องการจัดการศึกษาในโรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์ กรมศิลปากร พ.ศ.2478 ได้กล่าวถึงหลักสูตรแบบรำนานาฏศาสตร์ดังนี้

ชั้นประถม มีเพลงดังนี้

1. เพลงช้า
2. เพลงเร็ว
3. เชิด
4. เสมอ
5. กระนอน
6. กลม
7. กราวนอก
8. กราวใน
9. เชิงฉิ่งแผงศร
10. เชิดฉิ่งเปล่าๆ
11. เพลงฉิ่ง
12. ปฐม
13. สีนวล
14. โลม
15. รำง้าว
16. เชิดฉาน
17. ตะคุกคุกลั่น
18. วรเชษฐ
19. ทอย
20. เหาะ
21. โต้

สูงชั้นกลาง มีเพลงดังนี้

1. กระบองตัน
2. เพลงฝรั่งเดี่ยว
3. เพลงฝรั่งคู่

4. เพลงตาแข็ง
5. เพลงเจ้าเข็นคั
6. เพลงจิ้นรว
7. เพลงจิ้นถอย
8. รำกฤษมลายูและชวา
9. รำกระบี่
10. ร้วสามลา
11. ลูกพาทย์
12. กระณิมิต
13. เชิดจิ้งนารายณ์

ชั้นสูงสุด มีเพลงดังนี้

1. พระพิราพ
2. รอน
3. เสี้ยน
4. พราหมณ์เข้า
5. พราหมณ์ออก
6. บาทสกุณี
7. เสมอข้ามสมุทร
8. เสมอเถร
9. ศรีทนต์
10. ศรีพระลักษณ์
11. ศรีสมเด็จ

เพลงธรรมดาแบ่งชั้นได้ตามเห็นชอบ เพลงสูงต้องไหว้ครูก่อนจึงจะถ่ายทอดได้ เพลงสูงสุดจะถ่ายทอดให้กับนาฏยศิลปินที่มีอายุไม่น้อยกว่า 30 ปี และต้องเป็นชั้นปราชญ์หรือชั้นปริญญาก็จะต่อได้

ต่อมาพลตรีหลวงวิจิตรวาทการได้ขอร้องให้พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ช่วยจัดโขนละครให้เป็นหลักเกณฑ์ในการรำรำ โดยจัดลำดับตามความสามารถพร้อมทั้งบรรจุเพลงหน้าพาทย์ในตำแหน่งตรี โท เอก ดังนี้ (อาคม สายาคม, ม.ป.น.: 7-8)

ชั้นตรี ประกอบด้วยเพลงต่อไปนี้

เพลงช้า-เร็ว	เพลงรุกรื่น	เพลงตระณิมิต
เพลงเชิด	เพลงกราวนอก	ระบำดาวดึงส์
เพลงเสมอ	เพลงกราวใน	ระบำพรหมศาสตร์

เพลงปฐม	เพลงสาธุการ	ระบำย่องหงิด
เพลงเชิดฉิ่ง	เพลงตระนอน	แม่บทเล็ก
ชั้นโท ประกอบด้วยเพลงต่อไปนี้		
เพลงกลม	เชิดฉิ่งแผลงศร	รำกริช
เพลงเชิดฉิ่ง	เพลงศรทะนง	ระบำสี่บท
เพลงชำนาญ	เพลงพราหมณ์เข้า	แม่บทใหญ่
เพลงบาทสกุณี	เพลงพราหมณ์ออก	รำฝรั่งเดี่ยว
เพลงเชิดฉาน	เพลงคูกพาทย์	รำฝรั่งคู่
เพลงเสมอข้ามสมุทร	เพลงตะบองกัน	รำลงทรงโทน
เพลงเสมอสามลา	รำอุยฉาย	

ชั้นเอก ประกอบด้วยเพลงต่อไปนี้

เพลงเสมอเถร	เพลงร่ำสามลา
เพลงตระบรรทมไพโร	เพลงตระพระประโคนธรรพ
เพลงตระบรรทมสินธุ์	เพลงตระสันนิบาต
เพลงเสมอमार	เพลงตระเชิญ
เพลงองค์พระ	เพลงรอน

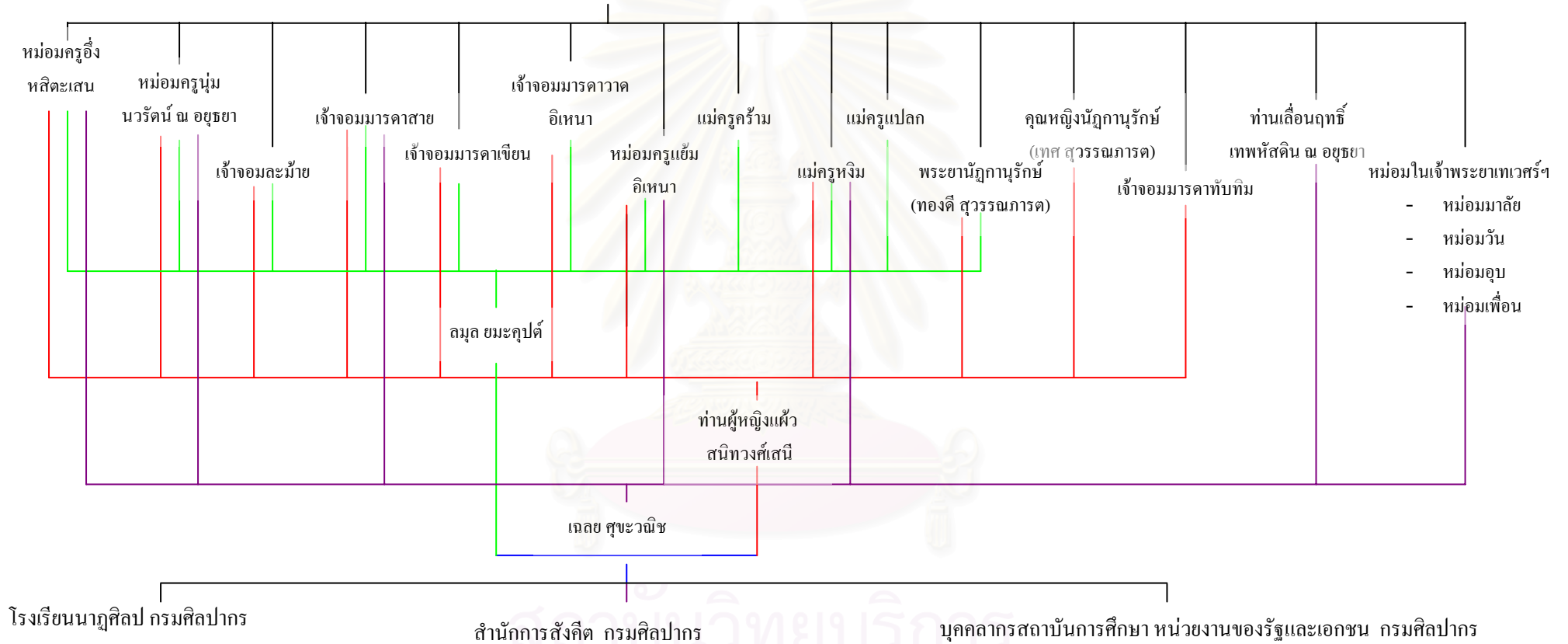
ต่อมาผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ไทยได้พัฒนาคงกล่าวข้างต้นมาใช้ในการเรียนการสอนระดับนาฏศิลป์ขั้นต้น ชั้นกลางและชั้นสูงของวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยในระบบโรงเรียนที่มีเนื้อหาสาระความรู้ตามหลักสูตรดังกล่าวข้างต้นมาสู่กรมศิลปากร โดยนาฏศิลป์ป็นจาก 6 คณะและ 1 หน่วยงาน ดังนี้

1. ละครคณะวังสวนกุหลาบ
2. ละครคณะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)
3. ละครคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ)
4. ละครกรมมหรศพ กระทรวงวัง
5. ละครคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร)
6. ละครคณะพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์
7. ละครกระโขนหลวงราชวงศ์ภักดี

แผนผังการสืบทอดคณะละครวังสวนกุหลาบสู่กรมศิลปากร

ละครวังสวนกุหลาบ (พ.ศ.2454 -2462 ไปอยู่ วังเพชรบูรณ์2462-2466)

แผนผังที่ 45 : แผนผังการสืบทอดคณะละครวังสวนกุหลาบสู่กรมศิลปากร

จากแผนผังการสืบทอดละครวังสวนกุหลาบมาสู่กรมศิลปากรได้พบว่า ตัวละครวังสวนกุหลาบที่เข้ามาสู่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร มี 3 คนคือ นางลมุล ยมะคุปต์ ท่านผู้หญิงแผ้ว สนิทวงศ์เสนี และนางเฉลย สุขะวณิช ได้นำความรู้นาฏยศิลป์ไทยที่ได้รับการถ่ายทอดจากครูละครหลวง ในวังสวนกุหลาบดังนี้

นางลมุล ยมะคุปต์ นางเฉลย สุขะวณิช และท่านผู้หญิงแผ้ว สนิทวงศ์เสนี ได้นำความรู้จากหม่อมครูอึ้ง หลิตะเสน หม่อมครูนุ่ม นวรัตน์ ณ อยุรยา เจ้าจอมมารดาสาย หม่อมครูแย้ม อิเหนา และแม่ครูหึงม

นอกจากนี้นางลมุล ยมะคุปต์ ยังได้รับความรู้จากเจ้าจอมละม้าย เจ้าจอมมารดาเขียน เจ้าจอมมารดาवाद แม่ครูคร้าม แม่ครูแปลก และพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ส่วนท่านผู้หญิงแผ้ว สนิทวงศ์เสนี ได้รับความรู้จากเจ้าจอมละม้าย เจ้าจอมมารดาเขียน แม่ครูหึงม พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) และเจ้าจอมมารดาทับทิม นางเฉลย สุขะวณิช ได้รับความรู้จากแม่ครูหึงม ท่านเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา และหม่อมในเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ได้แก่ หม่อมมาลัย หม่อมวัน หม่อมอุบ และหม่อมเพื่อน

ครูทั้ง 3 ท่านดังกล่าวข้างต้น ได้นำความรู้ลีลาทำรำที่เป็นแบบแผนของละครหลวงมาสู่กรมศิลปากร คือ โรงเรียนนาฏศิลป์ สำนักการสังคีต กรมศิลปากร และสถาบันการศึกษาหน่วยงานของรัฐและเอกชน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังการสืบทอดละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) สมัยรัชกาลที่ 5 สู่กรมศิลปากร

เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (บุศย์ เพ็ญกุล)

คุณครูหจิม

เป้า หลานเจ้ากรับ
(ภรรยาเจ้าพระยามหินทร์ฯ)

เปลี่ยน ท้าวสามนต์
(ภรรยาเจ้าพระยามหินทร์ฯ)

เครือ มังรายกะยอชวา
เป็นครูละครผสมสามัคคี
ของท่านเลื่อนฤทธิ์

เสงี่ยม ตัวยืนเครื่อง
เป็นครูของ
เจ้าอินทวโรสุริยวงศ์
เมืองเชียงใหม่

ครูลมุล ชมะคุปต์

ครูละครเจ้าจอมมารดาแพ

โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ 2477

แผนผังที่ 46 : แผนผังการสืบทอดละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) สมัยรัชกาลที่ 5 สู่กรมศิลปากร

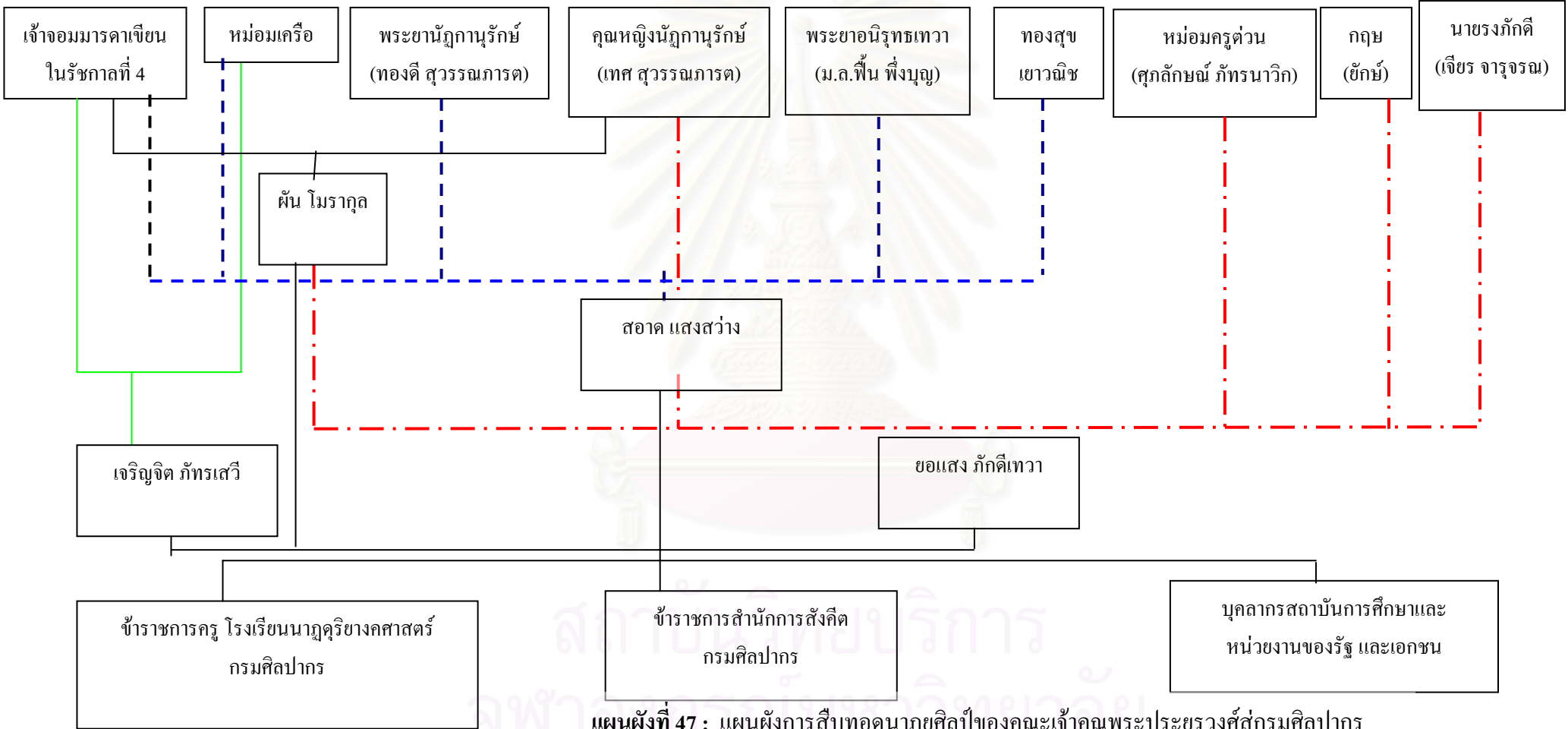
จากแผนผังการสืบทอดละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ได้พบว่า เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงได้ยกให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (บุศย์ เพ็ญกุล) มีตัวละคร ดังนี้ คุณครูหงิม มีลูกศิษย์ คือ ครูลมุล ชมะคุปต์ เป้าหลานเจ้ากรับ เปลี่ยน ท้าวสามนต์ ทั้ง 2 คนเป็นภรรยาของ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เป้าหลานเจ้ากรับ และเปลี่ยน ท้าวสามนต์ มาเป็นครูละครของ เจ้าจอมมารดาแพ เครือ มังรายกะยอชวา ซึ่งต่อมาเป็นครูผสมสามัคคีของท่านเลื่อนฤทธิ์ และ เสี่ยมตัวยืนเครื่อง มาเป็นครูเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เมืองเชียงใหม่

จากแผนผังการสืบทอดละครพันทางของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง(เพ็ง เพ็ญกุล)ได้พบว่าละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ได้ก่อรูปขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นละครที่มีกระบวนการทำร่าออกภาษาในชาติต่างๆเป็นการผสมเนื้อร้อง ทำนองเพลง การแต่งกาย และกระบวนการทำตามเชื้อชาติของตัวละคร ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของละครพันทาง การสืบทอดละครพันทางของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) มาสู่ครูหงิม ซึ่งต่อมากูครูหงิมได้มาสอนในวังสวนกุหลาบและถ่ายทอดทำร่าให้ครูลมุล ชมะคุปต์ คือ ลีลาทำร่าออกภาษา เพลงเสมอชาติต่างๆ กระบวนไม้รบ จีน ไทยและหน้าพาทย์กลมเงาะ เป็นต้น ต่อมากครูลมุล ชมะคุปต์ได้นำมาถ่ายทอดที่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์สู่กรมศิลปากร

แผนผังที่ 47 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์สู่กรมศิลปากร

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์สู่กรมศิลปากร ได้พบว่าครูละครของคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ที่สืบทอดมาสู่กรมศิลปากรมี 4 คน แต่ละคนได้สืบทอดนาฏยศิลป์จากครูต่างๆดังนี้

นางเจริญจิต ภัทรเสวี ได้ฝากตัวเข้าฝึกหัดละครหลวงกับคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ตั้งแต่ 7 ขวบ โดยฝึกกับหม่อมเครือและเจ้าจอมมารดาเขียนในรัชกาลที่ 4 ต่อมาได้สมัครเข้ารับราชการใน กรมมหรสพ เมื่อกรมมหรสพยุบก็โอนมาอยู่กรมศิลปากรตั้งแต่วันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ.2486 นาง เจริญจิต ภัทรเสวีเป็นต้นนางและภายหลังเมื่อขุนวาศพิศวง(แถม ศิลปชีวิต)ชราภาพ นางเจริญจิต ภัทรเสวีจึงเป็นนางโขนคนแรกของกรมศิลปากร ท่านประดิษฐ์ทำรำนางเบญจกายในโขนชุดหนุมาน จับนางเบญจกายคู่กับนายกรี วรรชะรินและประดิษฐ์ ทำรำ ชัดชาติริตัวนางคู่กับนางมัลลิกา คงประภัสร์

นางผัน โมรากุลเป็นศิษย์ของเจ้าจอมมารดาเขียนในรัชกาลที่ 4 หม่อมเครือพระยา นัฏกานุรักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) พระยานิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) และนายทองสุข เยาวณิช นางผัน โมรากุลได้เป็นครูละครของคณะบรรทมสินธุ์ของพระยานิรุทธเทวา ต่อมานางผัน โมรากุลได้เข้ามารับราชการที่โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ท่านได้ถ่ายทอดทำรำกระบวนรบ กามนีและพระเจ้ากรุงจีนให้นางสาวจรรยาศรี เอามย์จิตและนางสาวปราณี สำราญวงศ์

นางสอาด แสงสว่างเป็นศิษย์ของเจ้าจอมมารดาเขียนในรัชกาลที่ 4 หม่อมเครือพระยา นัฏกานุรักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) พระยานิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) และนายทองสุข เยาวณิช นางสอาด แสงสว่างได้ฝึกหัดละครคณะบรรทมสินธุ์ของพระยานิรุทธเทวา โดยฝึกหัดกับ พระยานิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) และนายทองสุข เยาวณิช

นายขอแสง ภัคดีเทวาฝึกหัดที่คณะบรรทมสินธุ์(ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) เป็นศิษย์ของนางผัน โมรากุล คุณหญิงนัฏกานุรักษ์(เทศ นัฏกานุรักษ์) หม่อมครุด้วน (สุภลักษณ์) ภัทรนาวิก นายกฤษฝึก ด้วโขนยักษ์ให้เป็นคนแรกและได้รับการถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพกับนายรงภัคดี (เจียร จารุจรณ) ต่อมานายขอแสง ภัคดีเทวาได้เข้ารับราชการในกองการสังคีต กรมศิลปากรใน ตำแหน่งข้าราชการวิสามัญในวันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2591และในวันที่ 24 มกราคม

ต่อมาเมื่อเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ถึงแก่อนิจกรรมแล้วพระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคลจึงมี พระดำรัสเชิญนางสอาด แสงสว่าง มารับราชการในโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ใน ปีพ.ศ. 2492 นางสอาดได้ถ่ายทอดทำรำตัวสมิงพระรามรบกับกามนีให้แก่นางสุนทรีย์ กองทรัพย์โต (สกุลเดิม โรหิตจันทร์)และนางสุนันทา บุญยกคุด ซึ่งแสดงได้ดีจนเป็นที่พอใจของผู้ชม

จะเห็นได้ว่าละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์จำนวน 3 คือนางผัน โมรากุล นางสอาด แสงสว่าง และนายขอแสง ภัคดีเทวา เริ่มฝึกโขน-ละครครั้งแรกที่คณะบรรทมสินธุ์ของพระยานิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) ซึ่งต่อมาได้ยกคณะละครนี้ให้กับเจ้าพระคุณประยูรวงศ์ แล้วเข้ามารับราชการใน โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ส่วนนางเจริญจิต ภัทรเสวี เป็นตัวละครของคณะเจ้าคุณ พระประยูรวงศ์แล้วรับราชการในกรมมหรสพต่อมาได้โอนย้ายมากรมศิลปากร

แผนผังการสืบทอดละครกอมหรสพ-กระทรววงวังสู่กรมศิลปากร

กอมหรสพ(พ.ศ. 2469-2477)

พระยานัฎกานุรักษ์

(ทองดี สุวรรณภทร)

หัวหน้ากองปีพาทย์โขนหลวง

คุณหญิงนัฎกานุรักษ์(เทศ สุวรรณภทร)

ครูละครหลวง

นักเรียนในกรมมหรสพ ได้แก่

-บุญสม(อาคม) สายาคม

-อร่าม อินทรนัฎ

-กรี วรชะริน

-ม.ล.รุจิรา อิศรางกูร

-สมพงษ์ พงษ์มิตร

-เดช ปัญญาพล เป็นต้น

(ข้อมูลจากมนตรี ตราโมท, 2525:4)

กระทรววงวัง(พ.ศ.2478)

ข้าราชการกระทรววงวังจาก

เอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติเขตที่ ศธ.

0701.401/119เรื่องรายนามข้าราชการ

กระทรววงวังที่โอนมากรมศิลปากร มีครู

โขน-ละครจำนวน 78 คน

กรมศิลปากร(พ.ศ.2427)

ข้าราชการที่โอนมาจาก

กระทรววงวังมาทั้งหมด 78 คน และมี

นาฏยศิลป์จากคณะละครเจ้าคุณพระ

ประยูรวงศ์ ละครคณะวังสวนกุหลาบ

และละครคณะพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์เข้ามา

สอนในโรงเรียนนาฏดุริยางค์ศาสตร์ กรม

ศิลปากร ปีพ.ศ. 2477

แผนผังจากการสืบทอดละครกอมทรสพระทรวงวังมาสู่กรมศิลป์ากร ได้พบว่าหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงสวรรคตในวันที่ 26 พฤษภาคม พ.ศ. 2468 กรมมหรสพก็ถูกยุบไป เนื่องจากเกิดวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชปราชัยกับเสนาบดีสภาวัง กรมมหรสพเคยเป็นกรมใหญ่ ในสังกัดกรมมหาดเล็กสมควรที่จะสงวนวิธีราชอันเป็นศิลปะชั้นสูงอย่างหนึ่งของชาติ ดังนั้นจึงมีประกาศรวมข้าราชการในกรมมหาดเล็กและกรมมหรสพเข้ามาอยู่ในกระทรวงวัง มีฐานะเป็นกรมมหรสพ เมื่อวันที่ 24 มกราคม พ.ศ.2469 เจ้าพระยาวรวงศ์พัฒน (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา) เสนาบดีกระทรวงวังมีความประสงค์จะชุบเลี้ยงศิลปินที่มีฝีมือบางคน โดยการขอลดอัตราเงินเดือน หรือย้ายตำแหน่ง ไปบรรจุที่อื่นจนรายได้สมดุลกับงบประมาณของกระทรวงวัง ใช้วิธีการรับข้าราชการ โขนหลวง ไปเป็นข้าราชการกรมวังและตำรวจวัง ซึ่งในที่นี้จะมีข้าราชการ 2 คน คือ นายเจียร จารุจรณ ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นนายรงภักดีและนายหรรษา อินทรนัญ ต่อมาได้เป็นหลวงวิลาศวงงาม

กรมมหรสพมีพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และคุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เป็นครูละครหลวง มาควบคุมดูแลและรับเด็กเข้ามาฝึกหัดนาฏศิลป์เพื่อต้อนรับแขกบ้านเมือง ในปีพ.ศ.2472 มีนักเรียนเข้าฝึกหัด โขน-ละคร คือ นายบุญสม สายาคม นายอร่าม อินทรนัญ นายกรี วรสระริน ม.ล.รุจิรา อิศรางกูล นายสมพงษ์ พงษ์มิตร นายเดช ปัญญาพล และนางสาวจำเรียง พุทธประดับ เป็นต้น

ต่อมาในปีพ.ศ.2478 ได้โอนข้าราชการกรมมหรสพมาสมทบกับกรมศิลป์ากรและมีศิลปินจากสำนักอื่นๆ เข้ามาสมทบด้วย เช่น ครูเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ คณะวังสวนกุหลาบ และคณะพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ เป็นต้น (ศุภชัย จันทรสุวรรณ , 2538 : 233-234) จากเอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติเลขที่ ศธ.0701.041/119 เรื่องรายนามข้าราชการกระทรวงวังที่โอนมากรมศิลป์ากร ครูโขน-ละคร จำนวน 78 คน ดังรายนามต่อไปนี้

1. คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์	ครูโขนละคร
2. หมื่นไพเราะพจมาน	คนพากย์
3. หมื่นพากย์ฉันทวัจน	คนพากย์
4. นายสง่า ศศิวินิช	ครูลิง
5. นายถม โพธิเวส	ครูยักษ์
6. นายแปลก แจ่มเจียนกิจ	ครูละคร
7. นางอึ้ง หลีตะเสน	ครูละคร
8. นายบุญสม สายาคม	พระใหญ่
9. นายเดช ปัญญาพล	พระน้อย
10. นายสงวน นวลน้อม	พระวิสามัญ

11. นายวงศ์ ล้อมแก้ว	พระวิสามัญ
12. นายทองหล่อ ลักษณะผล	นางเอก
13. นายกลอง ทิพัฒน์	นางรอง
14. นายจ่านง พรพิสุทธิ์	นางสามัญ
15. นายอร่าม อินทรนัญ	ยักษ์ใหญ่
16. นายประสงค์ สันทัดไชโย	ยักษ์น้อย
17. นายหัด ทองเพิ่ม	ยักษ์น้อย
18. นายสหวง จันทอง	ยักษ์น้อย
19. นายวิชา ทับทอม	ยักษ์เสนา
20. นายชลอ พุกุลานนท์	ยักษ์เสนา
21. นายแดง ทองคำ	ยักษ์เสนา
22. นายอุทัย กฤษณเศรษฐี	ยักษ์เสนา
23. นายสุวรรณ ธนโกเศศ	ยักษ์เสนา
24. นายสำรวย วงศ์ทอง	ยักษ์เสนา
25. นายเจริญ เวชเกษม	ยักษ์เสนา
26. นายทรวง เสริมพงษ์	ยักษ์เสนา
27. นายพิศ ไหว่อง	ยักษ์เสนา
28. นายเนรมิตร ทินกร ณ อยู่ชยา	เขนยักษ์
29. นายเสริม วรสรวง	เขนยักษ์
30. นายแก้ว คำท่าทา	เขนยักษ์
31. นายประไพ คล้ายสมิท	เขนยักษ์
32. นายชู จิตรจ่านง	เขนยักษ์
33. นายทัญ ศรีมิ่งวงศ์	เขนยักษ์
34. นายชม้อย ธารีเชียร	เขนยักษ์
35. นายทวี เสริมสมบุญ	เขนยักษ์
36. นายประจุม ขมโท	เขนยักษ์
37. นายนิศย์ วาสรินทร์	พระยาวานรโท
38. นายนิล สุนทรนัญ	พระยาวานรโท
39. นางขง หงส์ทอง	สิบแปดมงกุฏ
40. นายจอก แก้วกลม	สิบแปดมงกุฏ
41. นายแสวง อัญญาวัชระ	สิบแปดมงกุฏ
42. นายประไพ ศรีคำแหง	สิบแปดมงกุฏ

43. นายฉลาด พุกถานนท์	สืบเปดมงกุฏ
44. นายประยงค์ สุทธิพงศ์	สืบเปดมงกุฏ
45. นายสงัด โอชกะ	สืบเปดมงกุฏ
46. นายทรัพย์ เทียวเดช	สืบเปดมงกุฏ
47. นายอเนก คาประยูร	สืบเปดมงกุฏ
48. นายสุคติ อยู่ว่าพล	สืบเปดมงกุฏ
49. นายสาย เข้มแจ่มจันทร์	สืบเปดมงกุฏ
50. นายประยูร สุขสมบูรณ์	สืบเปดมงกุฏ
51. นายปิ่น เลี้ยงละออ	สืบเปดมงกุฏ
52. นายเจริญ เปี่ยมเฉย	สืบเปดมงกุฏ
53. นายบุญช่วย สุขแสง	สืบเปดมงกุฏ
54. นายนิล ธรรมแสง	สืบเปดมงกุฏ
55. นายช้อย เสโตบล	สืบเปดมงกุฏ
56. นายสมเพลิน สุวรรณเสถียร	เขนลิง
57. นางสาวเนื่อง จันทาว	พระเอก
58. นางสาวจ้านง ทองพิรุท	พระเอก
59. นางสาวสมจิตร อรรถจินดา	พระรอง
60. เด็กหญิงประภา พุกสมบูรณ์	พระรอง
61. นางสาวเจริญ สาดนวิสัย	พระมัธยม
62. เด็กหญิงสะไบ คิชจูรัต	พระมัธยม
63. เด็กหญิงวิชัย จารุโรจน์	พระมัธยม
64. นางสาวสงวน ลัดละมัย	พระมัธยม
65. เด็กหญิงกิมจ้อย	พระวิสามัญ
66. เด็กหญิงผอบ วจน์ชัย	พระวิสามัญ
67. เด็กหญิงสำเนียง อรรถจินดา	พระสามัญ
68. นางสาวอนงค์ เกิดมงคล	นางเอก
69. นางสาวอนุศรี ปรีโหด	นางเอก
70. นางสาววงษ์ แรงไม่ลด	นางรอง
71. เด็กหญิงปราณี แสนรัก	นางรอง
72. เด็กหญิงจันทร์ ทับทิม	นางวิสามัญ
73. เด็กหญิงจาด พุทธประดับ	นางวิสามัญ
74. เด็กหญิงวันทา	นางวิสามัญ

75. เด็กหญิงสมศรี ทุ่มเนติฉาย	นางวิสามัญ
76. เด็กหญิงมณี	นางสามัญ
77. นางใหญ่ ชื่นอารมณ์	นางสามัญ
78. นางจุก ชื่นอารมณ์	นางสามัญ

ต่อมาในวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ.2477 พลตรีหลวงวิตรวาทการ อธิบดีกรมศิลปากร ได้เปิดโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากรปีนี้ แล้วรับสมัครเด็กชายหญิงเข้าเรียน ตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1-4 ระดับมัธยมศึกษาปีที่ 1-6 มีนักเรียน 2 ประเภท คือนักเรียนประจำและนักเรียนไปกลับ ใช้หลักสูตรการศึกษาของกระทรวงธรรมการ คือวิชาสามัญ และวิชาศิลปะ เปิดสอน 2 วิชา คือนาฏศิลป์และดนตรี นาฏศิลป์ที่เข้ามาสอน โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ มาจากข้าราชการกระทรวงวังทั้งหมด 78 คน และมาจากคณะละครวังสวนกุหลาบ คือครูลมุล ยมะคุปต์ และครูเฉลย สุขะวณิช มาจากละครพระองค์เจ้าวัชรวิงส์ คือ ครูมัลลี คงประภัสร์

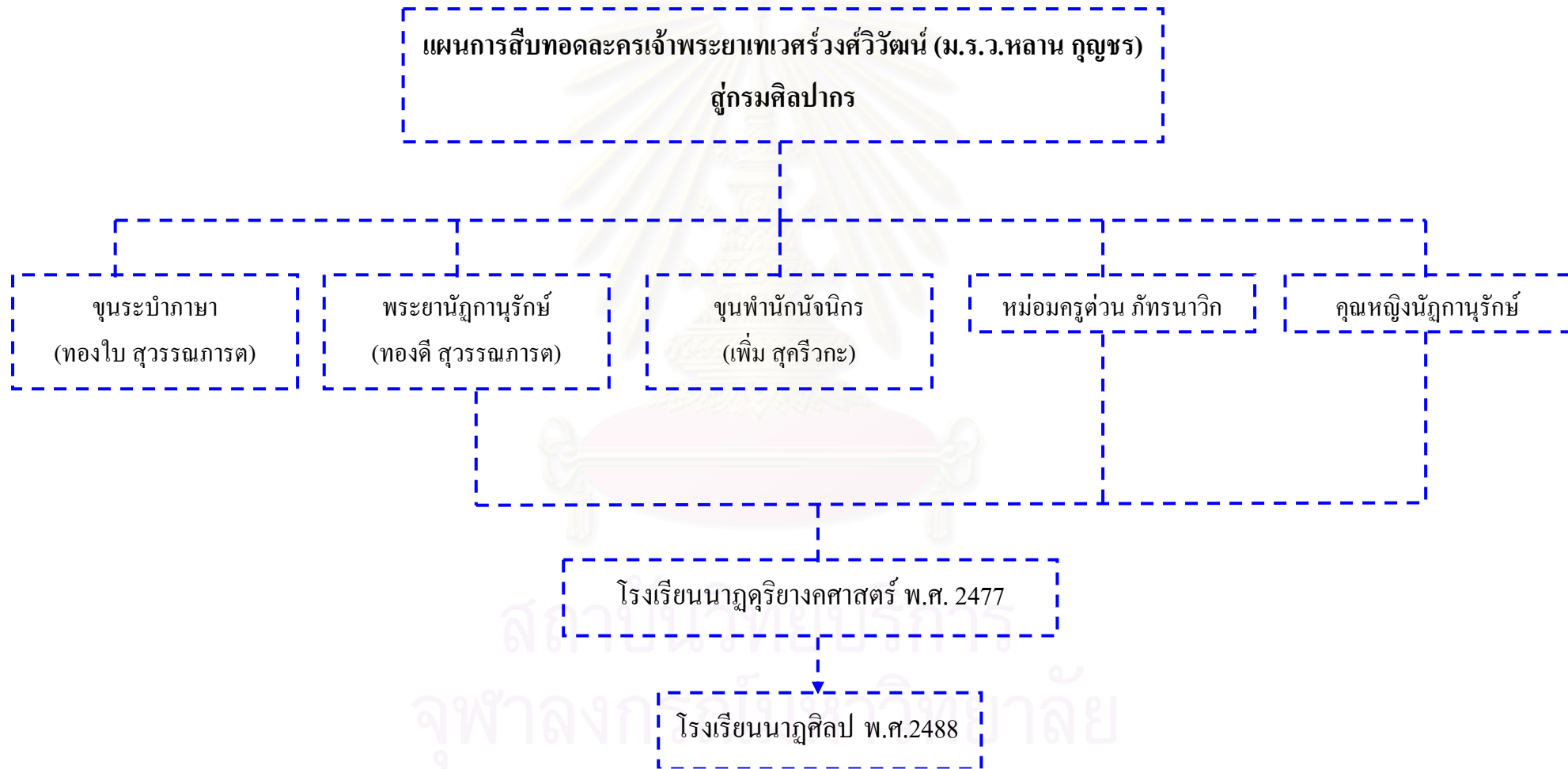
รายนามข้าราชการที่ครูสอนในโรงเรียนนาฏศิลป์ในระยะแรก มีรายนามดังนี้ (จากเอกสาร กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ที่ ศธ.0701.36/24)

1. นายกรี ปรารักษ์เล็ก	ศิลปินโท (โขน)
2. นายอร่าม อินทรนัญ	ศิลปินโท (โขน)
3. นายอาคม สายาคม	ศิลปินโท (โขน)
4. น.ส.จำเรียง พุทธประดับ	หัวหน้าแผนกนาฏศิลป์ (ละคร)
5. นางสุวรรณณี ชลานุเคราะห์	ศิลปินโท (ละคร)
6. นายฉลาด พุกลานนท์	ศิลปินตรี (โขน)
7. นายเสรี หวังในธรรม	ศิลปินตรี (หลักศิลป์)
8. น.ส.นิตยา จามรมาน	ศิลปินตรี (ละคร)
9. นายหยัด ช้างทอง	ศิลปินตรี (โขน)
10. นายบุญชัย เฉลยทอง	ศิลปินตรี (โขน)
11. นายฤกษ์ชัย เขวงรัตน์	ศิลปินตรี (โขน)
12. นางพนิดา สิทธิวรรณ	ศิลปินตรี (หลักศิลป์)
13. นางบุษบา โอสถานุเคราะห์	ศิลปินจัตวา (หลักศิลป์-ละคร)
14. นายทองเริ่ม มงคลนัญ	ศิลปินจัตวา (โขน)
15. นายช่วย สุดแสง	ศิลปินจัตวา (โขน)
16. น.ส.สุนันทา บุญเกตุ	ศิลปินจัตวา (ละคร)
17. นางเพ็ญจันทร์ ปราโมท ณ อยุธยา	ศิลปินจัตวา (ละคร)
18. น.ส.อบเชย ทิพโกมุท	ศิลปินจัตวา (ละคร)
19. นางสอาด แสงสว่าง	ศิลปินจัตวา (ละคร)

20. นายเจริญ เวชเกษม	ศิลปินจัตวา (โขน)
21. นายสงัด โอชกะ	ศิลปินจัตวา (โขน)
22. นางศรีอาภรณ์ น้าทิพย์	ศิลปินจัตวา (ละคอน)
23. นางภัทรภรณ์ มงคลอุปถัมภ์	ศิลปินจัตวา (ละคอน)
24. นายทรวง ปรากฏ์โพธิ์อ่อน	ศิลปินจัตวา (ละคอน)
25. นายจ้านง พรพิสุทธิ์	ศิลปินจัตวา (โขน)
26. นายวงศ์ ส้อมแก้ว	ศิลปินจัตวา (โขน)
27. นางศิริพร มหากนก	เทียบศิลปินจัตวา (ละคอน)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 49 : แผนการสืบทอดละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) ผู้ทรงคุณวุฒิ

จากแผนผังการสืบทอดละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) พบว่า เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ มีครุละครจำนวน 5 คนคือขุนระบำภาษา (ทองใบ สุวรรณภารต) พระยานัฏกานูรภัย (ทองดี สุวรรณภารต) ขุนพ้านักนัจนิก (เพิ่ม สุศรีวณะ) หม่อมครุถ้วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก และคุณหญิงนัฏกานูรภัย (เทศ สุวรรณภารต)

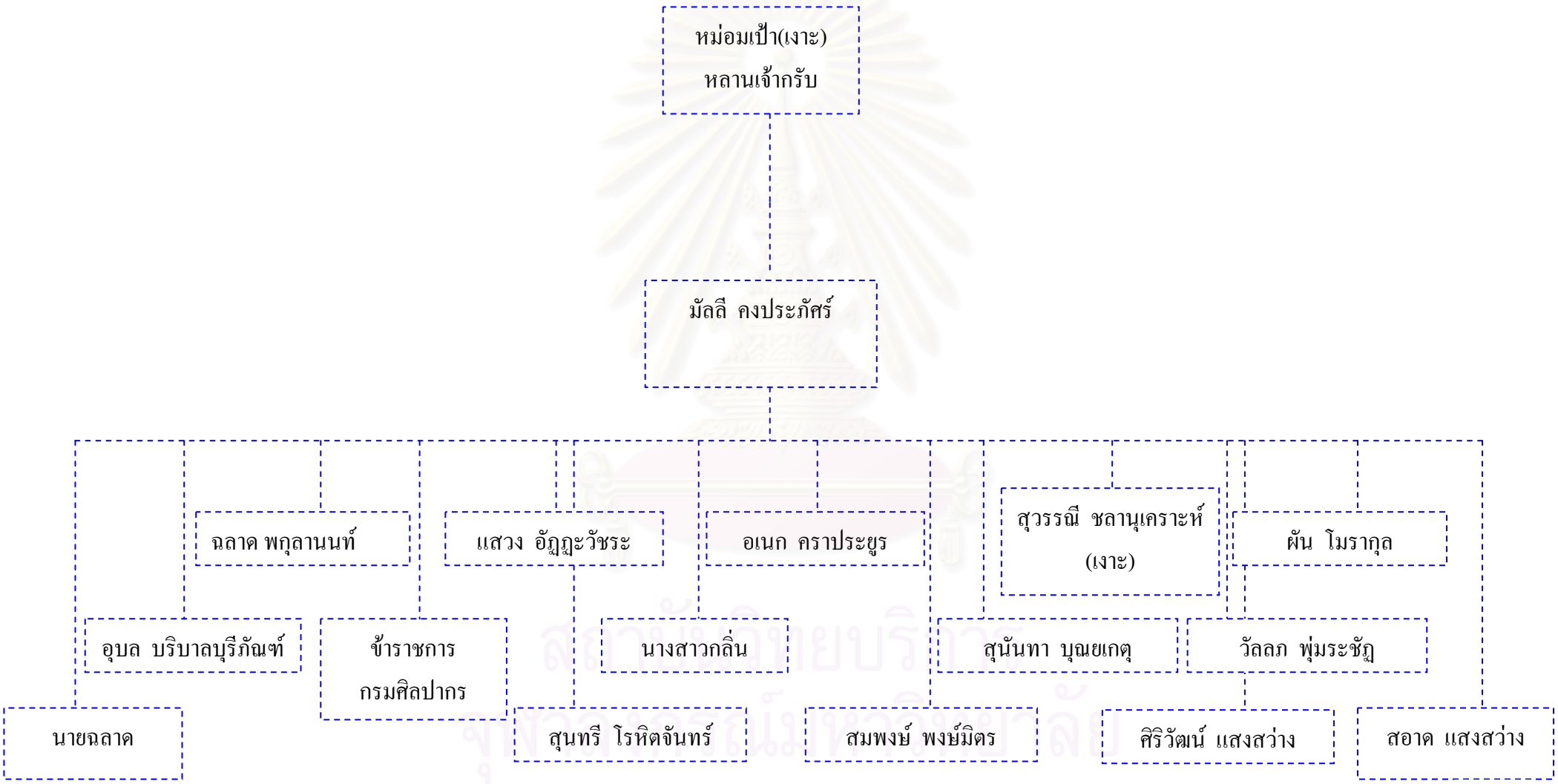
พระยานัฏกานูรภัย หม่อมครุถ้วน ภัทรนาวิก และคุณหญิงนัฏกานูรภัย มาเป็นครูโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนนาฏศิลป์

จะเห็นได้ว่าละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ได้สืบทอดมาสู่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร ในปีพ.ศ.2477 โดยครู โขน-ละคร 3 คนคือ พระยานัฏกานูรภัย(ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฏกานูรภัย(เทศ สุวรรณภารต)และหม่อมครุถ้วน(ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิกมาวางหลักสูตร และแบบแผนการฝึกหัดนาฏศิลป์ไทยในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ในปี พ.ศ.2477 ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนนาฏศิลป์ โดยเฉพาะพระยานัฏกานูรภัย(ทองดี สุวรรณภารต) และคุณหญิงนัฏกานูรภัย (เทศ สุวรรณภารต) ได้ตรวจสอบตำราแม่บทใหญ่ ซึ่งนางสมถวิล ยมะคุปต์และนางมัลลิกา ประภัสร์ ได้ประดิษฐ์ตำราไว้เป็นแบบแผนให้ฝึกหัดจนถึงปัจจุบัน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังการสืบทอดละครหลวงพระองค์เจ้าวัชรวิงส์สุกรมศิลปากร

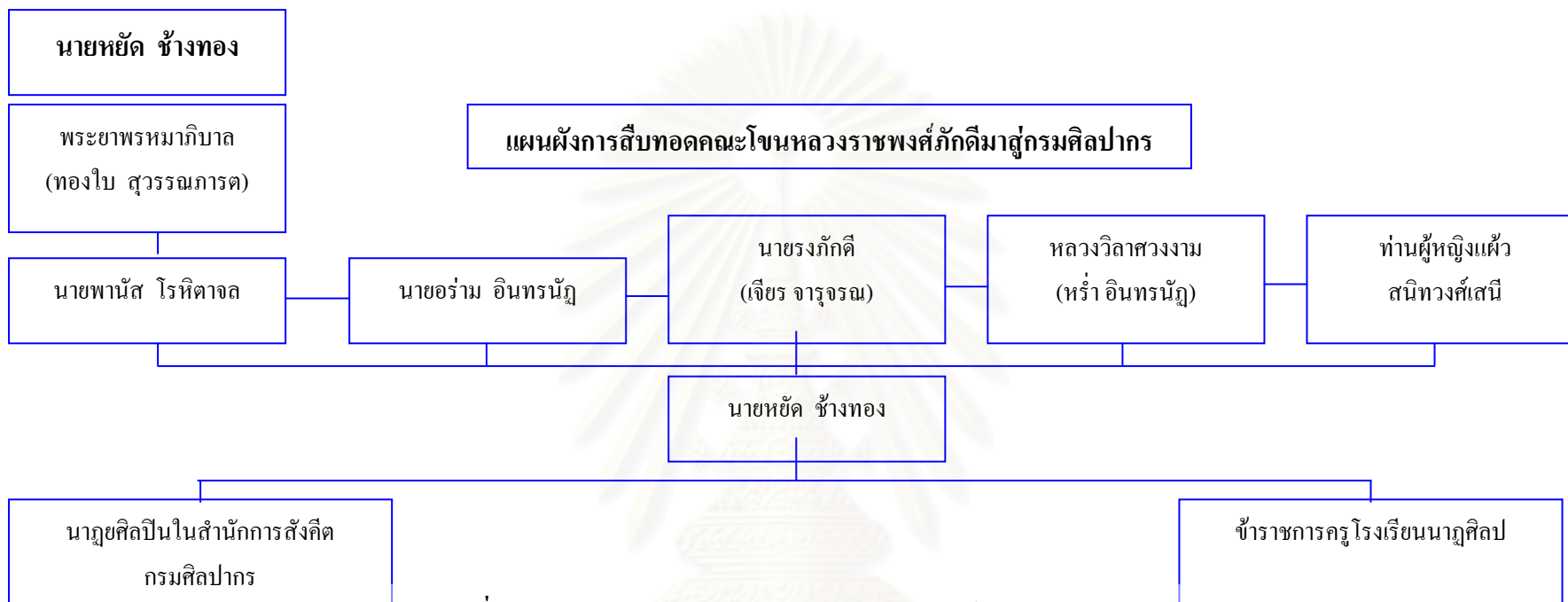

แผนผังที่ 50 : แผนผังการสืบทอดละครหลวงพระองค์เจ้าวัชรวิงส์สุกรมศิลปากร

จากแผนผังการสืบทอดละครคณะพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์มาสู่โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร
นี้ ครูมัลลี คงประภักดิ์ได้สืบทอดให้นาฏยศิลป์นี้ สังกัดสำนักการสังคีต และข้าราชการครูและ
นักเรียนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ เช่น นายฉลาด พุกถานนท์ นายแสวง อัญญาวัชระ
นางสาวกลิ่น นายสมพงษ์ พงษ์มิตร นางสุวรรณิ ชลานุเคราะห์ นางสอาด แสงสว่าง นางอุบล
บริบาลบุรีภัณฑ์ นางสาวสุนทรี โรหิตจันทร์ นางสาวสุนันทา บุญเขตต์ นางฝัน โมรากุล นางสาว
ศิริวัฒน์ แสงสว่าง นางสาวพนิดา สิทธิวรรณและนายเอนก คราประยูรและข้าราชการกรมศิลปากร
อีกหลายท่าน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

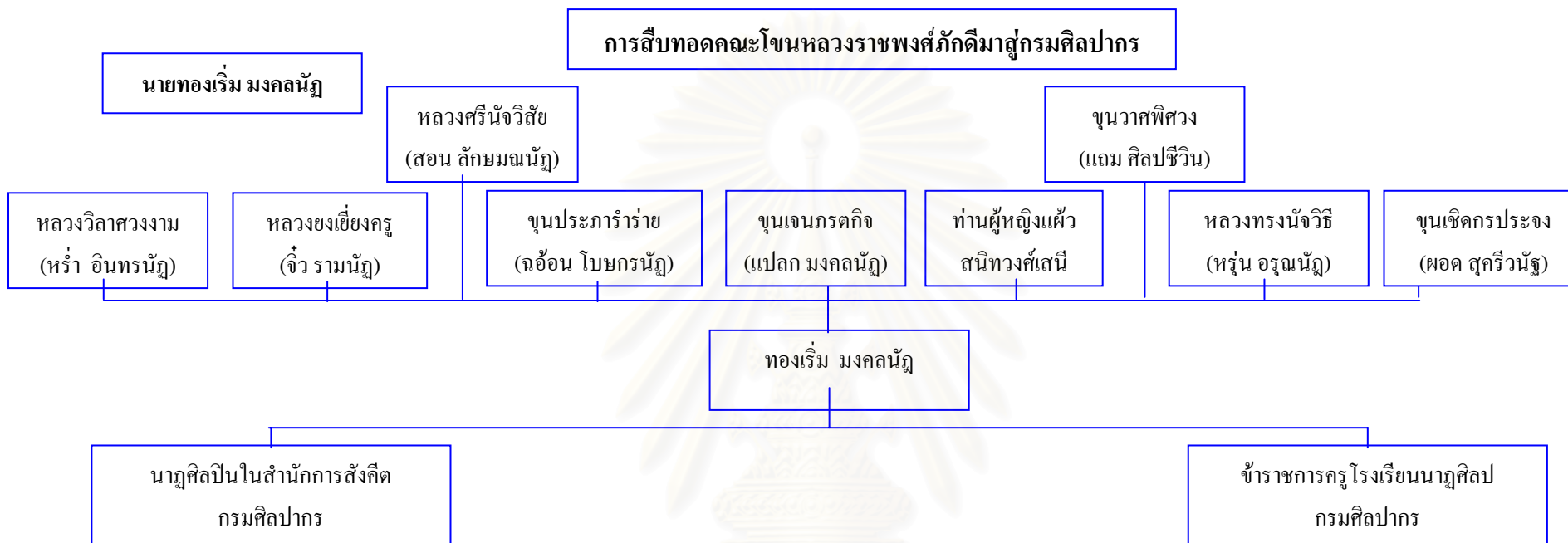

แผนผังที่ 51 : แผนผังการสืบทอดคณะโขนหลวงราชวงศ์จักรีมาสู่กรมศิลปากร

จากแผนผังการสืบทอดคณะโขนละครหลวงราชวงศ์จักรี ได้พบว่า มีครูโขน 2 คนที่สืบทอดโขนหลวงราชวงศ์จักรีมาสู่กรมศิลปากร คือนายหัยด์ ช้างทอง และนายทองเริ่ม มงคลนนท์

นายหัยด์ ช้างทองได้รับการถ่ายทอดทำราชของพระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) ครูยักษ์ตัวทศกัณฐ์จากนายพานัส โรหิตาจล นอกจากนี้ยังเป็นศิษย์ของนายอร่าม อินทรนัฐ ถ่ายทอดโขนยักษ์ หลวงวิลาศวงงาม (หรั อินทรนัฐ) ถ่ายทอดโขนพระและท่านผู้หญิงแพ้ว สนิทวงศ์เสนี ถ่ายทอดตัวเองโขน ละครและชุดเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ และได้รับมอบทำราชองค์พระพิราพจากครูรงกิติ (เจียร จารุจรณ) เมื่อวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2506

นายหัยด์ ช้างทองได้ถ่ายทอดนาฏศิลป์ไทยโขนยักษ์ให้แก่กาญจกสินในสำนักงานการสังคีต และข้าราชการครูและนักเรียนโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

แผนผังที่ 52 : การสืบทอดคณะโขนหลวงราชวงศ์จักรีมาสู่กรมศิลปากร

จากแผนผังการสืบทอดคณะโขนหลวงราชวงศ์จักรี มาสู่กรมศิลปากรโดยนายทองเริ่ม มงคลนัฏ ได้พบว่า นายทองเริ่ม มงคลนัฏ เริ่มเรียน โขนที่โรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ได้เรียนโขนจากหลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัฏ) หลวงยงเชียงครุ (จิ๋ว รามนัฏ) หลวงศรีนัจวิสัย (สอน ลักขมณนัฏ) ขุนประภารำราย (จ้ออัน โปษกรนัฏ) ขุนเจนกรตกิจ (แปลก มงคลนัฏ) ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ขุนาศพิศวง (แถม ศิลป์ชีวิติน) หลวงนัจวิสัย (หรั่ง อรุณนัฏ) และขุนเชิดกรประจง (ผอด สุครีวนัฏ) ครูของนายทองเริ่ม มงคลนัฏ เป็นโขนบรรดาศักดิ์ทั้งสิ้น หลังจากที่ นายทองเริ่ม มงคลนัฏ ได้เข้ามารับราชการที่กรมศิลปากรใน พ.ศ. 2489 นายทองเริ่ม ได้เป็นศิษย์ของท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี โดยได้ฝึกโขนแสดงบทนนทุก ซึ่งทำให้นายทองเริ่ม มงคลนัฏ เป็นที่รู้จักแพร่หลายในวงการนาฏศิลป์

นายทองเริ่ม มงคลนัฏ ได้ถ่ายทอดทำรำนาฏศิลป์ให้แก่ข้าราชการ สำนักการสังคีต และข้าราชการครูในโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

การสืบทอดโขน-ละครหลวงใน 6 คณะและ 1 หน่วยงาน ดังกล่าวแล้วข้างต้น ครูโขน-ละครหลวงได้สืบทอดกันมาสู่รุ่นต่อรุ่นจนมาสู่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร โดยนาฏยศิลป์ดังกล่าวของแต่ละคณะดังรายนามต่อไปนี้

1. ละครคณะวังสวนกุหลาบ ได้แก่
 - นางลมุล ยมะคุปต์
 - นางเฉลย สุขะวณิช
 - ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี
2. ละครคณะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ได้แก่
 - นางหิม
3. ละครคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ได้แก่
 - นางเจริญจิต ภัทรเสวี
 - นางผัน โมรากุล
 - นางสอาด แสงสว่าง
 - นายขอแสง ภัคดีเทวา
4. ละครกรมมหรศพ-กระทรวงวัง ได้แก่
 - หลวงวิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนัญ)
 - นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ)
 - นายอาคม สายาคม
 - นายกรี วรรณริน
 - นายอร่าม อินทรนัญ
 - นายทรง ปรารักษ์โพธิ์อ่อน
 - นางสาวจำเรียง พุฒประดับ
 - นางส่องชาติ ชื่นศิริ
5. ละครคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์(ม.ร.ว.หลาน กุญชร)
 - พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต)
 - คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)
 - หม่อมครุฑ่วน (สุภลักษณ์) ภัทรนาวิก
6. ละครคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์
 - นางมัลลิกา ประภัสร์
7. โขนคณะโขนหลวงราชวงศ์ภักดี
 - นายหยัด ช้างทอง
 - นายทองเริ่ม มงคลนัญ

จากนามาตุกรรมนาฏยศิลป์โขน-ละครหลวงได้พบว่านาฏยศิลป์ในคณะละครหลวง 6 คณะและ 1 หน่วยงาน สามารถสืบทอดทำรำโขน-ละครหลวงที่เป็นแบบแผนมาสู่นาฏยศิลป์ในกรรมศิลปากร

ผู้วิจัยได้เลือกนาฏยศิลป์ที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับ จนได้รับการยกย่องให้เป็นศิลป์แห่งชาติ หรือเป็นนาฏยศิลป์ที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นบุคคลดีเด่นทางศิลปวัฒนธรรม หรือเป็นที่ปรึกษาทางศิลปวัฒนธรรมในสถาบันการศึกษาต่างๆ ซึ่งผู้วิจัยได้คัดเลือกมาจำนวนหนึ่งเท่านั้น สำหรับในจำนวนที่เหลือก็จะเป็งานวิจัยของผู้อื่นที่สนใจจะศึกษาต่อไป

รายนามนาฏยศิลป์ที่ได้คัดเลือกมา คือ

นางสุวรรณณี ชลานุเคราะห์

นายเสรี หวังในธรรม

นางศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์

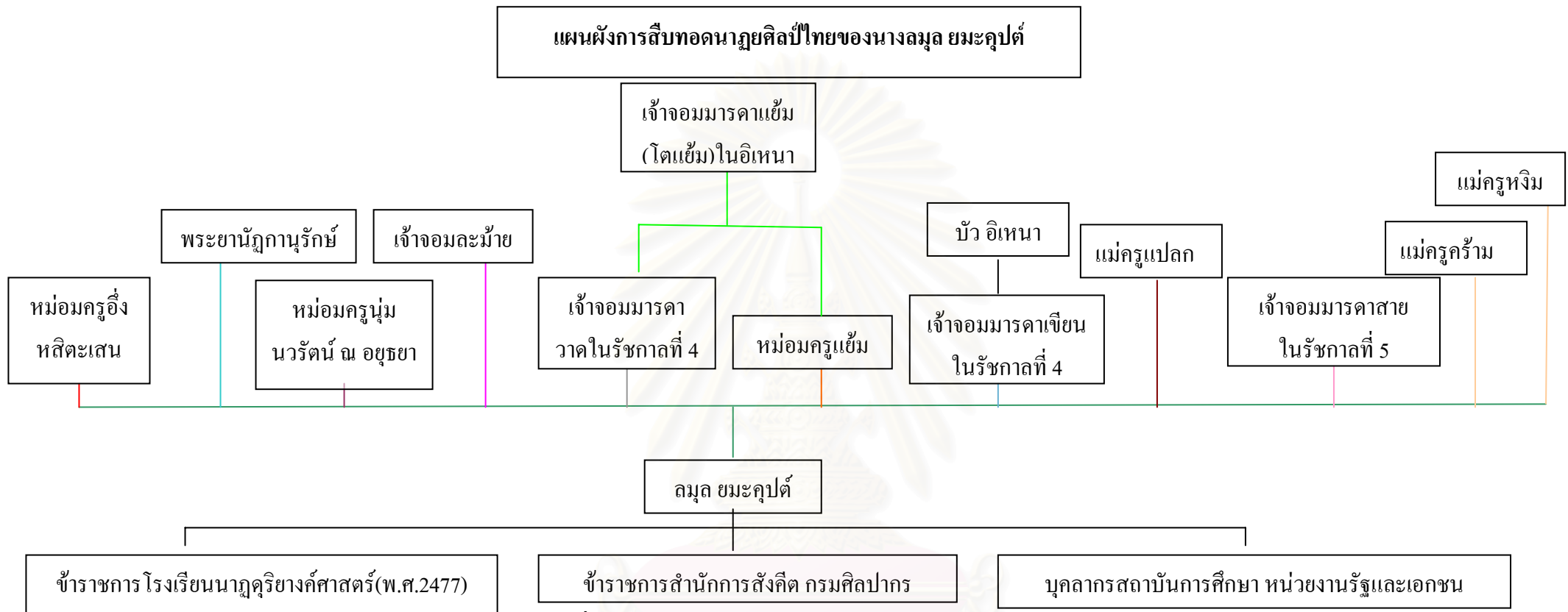
นายรามพ โปธิเวส

นายจตุพร รัตนวราหะ

นางนพรัตน์ หวังในธรรม

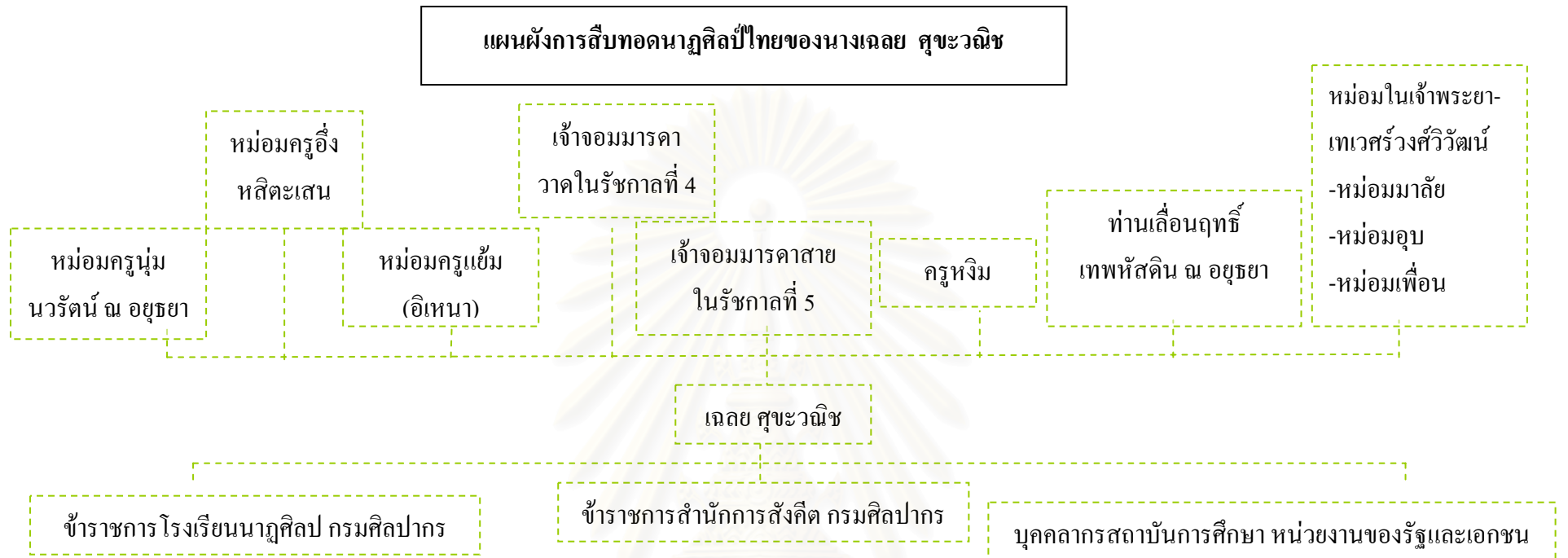
นางจตุรงค์ มนตรีศาสตร์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 53 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางลมูล ยมะคุปต์

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนางลมูล ยมะคุปต์ ได้พบว่า นางลมูล ยมะคุปต์ ได้ถวายตัวในวังสวนกุหลาบในปี พ.ศ. 2494 ขณะนั้นท่านมีอายุ 6 ขวบ เป็นศิษย์ของหม่อมครุนุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา และแม่ครุอึ้ง หลีตะเสน ซึ่งได้รับการสืบทอดละครหลวงมาจากเจ้ามารดาแยม ในกระบวนท่าของนางและพระ ได้รับการถ่ายทอดจากหม่อมแยม อิเหนา ซึ่งเป็นท่ารำที่ได้สืบทอดมาจากเจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) อิเหนาในรัชกาลที่ 2 และเจ้าจอมมารดาอิเหนา ในรัชกาลที่ 4 ในบทบาทของตัวอิเหนา นอกจากนี้ได้รับการถ่ายทอดท่ารำบทบาทตัวอิเหนาจากเจ้าจอมมารดาเชียนในรัชกาลที่ 4 ซึ่งได้สืบทอดท่ารำตัวอิเหนาจากครูบัวอิเหนา ดังนั้น นางลมูล ยมะคุปต์ จึงได้สืบทอดท่ารำอิเหนา 2 ทาง คือของเจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) อิเหนาและนายบัว อิเหนา

แผนผังที่ 54 : แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนางเฉลย สุขะวณิช

จากแผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนางเฉลย สุขะวณิช ได้พบว่า นางเฉลย สุขะวณิช ได้ถวายตัวที่วังสวนกุหลาบตั้งแต่ พ.ศ.2454 ขณะนั้นอายุ 7 ขวบ เป็นศิษย์ของหม่อมครุชุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา หม่อมครุอิ่ง หลิตะเสน หม่อมครุเยี่ยม อิเหนา ซึ่งได้สืบทอดทำรำจากเจ้าจอมมารดาเยี่ยม (โตเยี่ยม) อิเหนา ละครหลวงในรัชกาลที่ 2 สายละครหลวงกรมหลวงเทพหริรักษ์ รัชกาลที่ 1 นอกจากนี้นางเฉลย สุขะวณิช เป็นศิษย์ของเจ้าจอมมารดาเขียนในรัชกาลที่ 4 เจ้าจอมมารดาสาวยในรัชกาลที่ 5 ครุหิม ท่านเลื่อนฤทธิ เทพหัสดิน ณ อยุธยา และฝึกหัดกับหม่อมละครของเจ้าจอมมารดาสาวยในรัชกาลที่ 5 ครุหิม ท่านเลื่อนฤทธิเทพหัสดิน ณ อยุธยา และฝึกหัดกับหม่อมละครของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ คือหม่อมมาลัย หม่อมจันทร์ หม่อมอุบและหม่อมเพื่อน

นางเฉลย สุขะวณิช เริ่มฝึกหัดเป็นตัวพระเนื่องจากรูปร่างสูงโปร่ง ต่อมาได้มาฝึกเป็นตัวนาง นางเฉลย สุขะวณิช ได้ฝึกหัดกระบวนทำรำทั้งในละครในละครนอกและละครดึกดำบรรพ์ ท่านได้ฝึกการร้องเพลงจากหม่อมมาลัย สามารถจำเพลงได้ทั้งหมด ต่อมาละครวังสวนกุหลาบได้ยุบเลิกไป นาฏศิลป์ในวังสวนกุหลาบได้ยุบเลิก นาฏศิลป์ในวังสวนกุหลาบได้รวมตัวกันประมาณ 70 คน รวมทั้ง นางเฉลย สุขะวณิช ด้วย จัดตั้งคณะครุณีชั้นสูง จัดการแสดงเร่ไปในที่ต่าง ๆ ต่อมาเปลี่ยนชื่อคณะเป็น “ละครชาตรีพัฒนา” นางเฉลย สุขะวณิช ไปร่วมแสดงด้วย แสดงได้ปีเศษก็เลิกไป

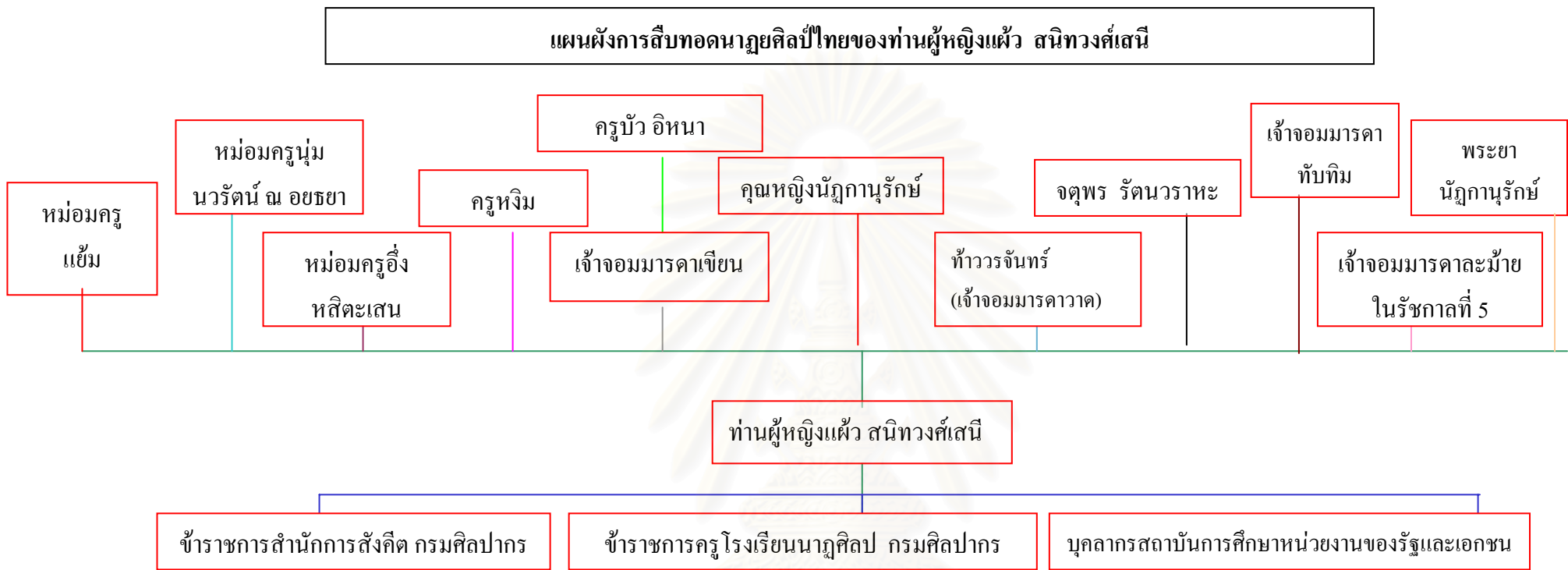
ต่อมานางเฉลย สุขะวณิชก็เข้ามาสอนในโรงเรียนนาฏศิลป์เมื่อปี พ.ศ.2500 โดยการชักชวนของนางลมุล ยมะคุปต์ ขณะนั้นนางเฉลยสุขะวณิช มีอายุ 53 ปี ท่านได้ประดิษฐ์ท่ารำร่วมกับนางลมุล ยมะคุปต์ หลายชุด เช่น ชุดกนิษฐารำ ระเบียบวาทศิลป์ ทวารวดี ศรีวิชัย ลพบุรี และ เชียงแสน ฟ้อนแคน และเชิงสัมพันธ์ เป็นต้น เป็นผู้วางหลักสูตรและถ่ายทอดนาฏศิลป์ให้แก่ นักเรียนในโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

นางเฉลย สุขะวณิช ได้รับรางวัลพระราชทานปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ. 2536 และท่านได้รับการเชิดชูเป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์-ละคร) ในปีพุทธศักราช 2530

นางเฉลย สุขะวณิช ได้ถ่ายทอดนาฏศิลป์ไทยให้แก่ข้าราชการ โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากรข้าราชการสำนักงานการสังคีต กรมศิลปากรและบุคลากรสถาบันการศึกษา หน่วยงานของรัฐและเอกชน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 55 : แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

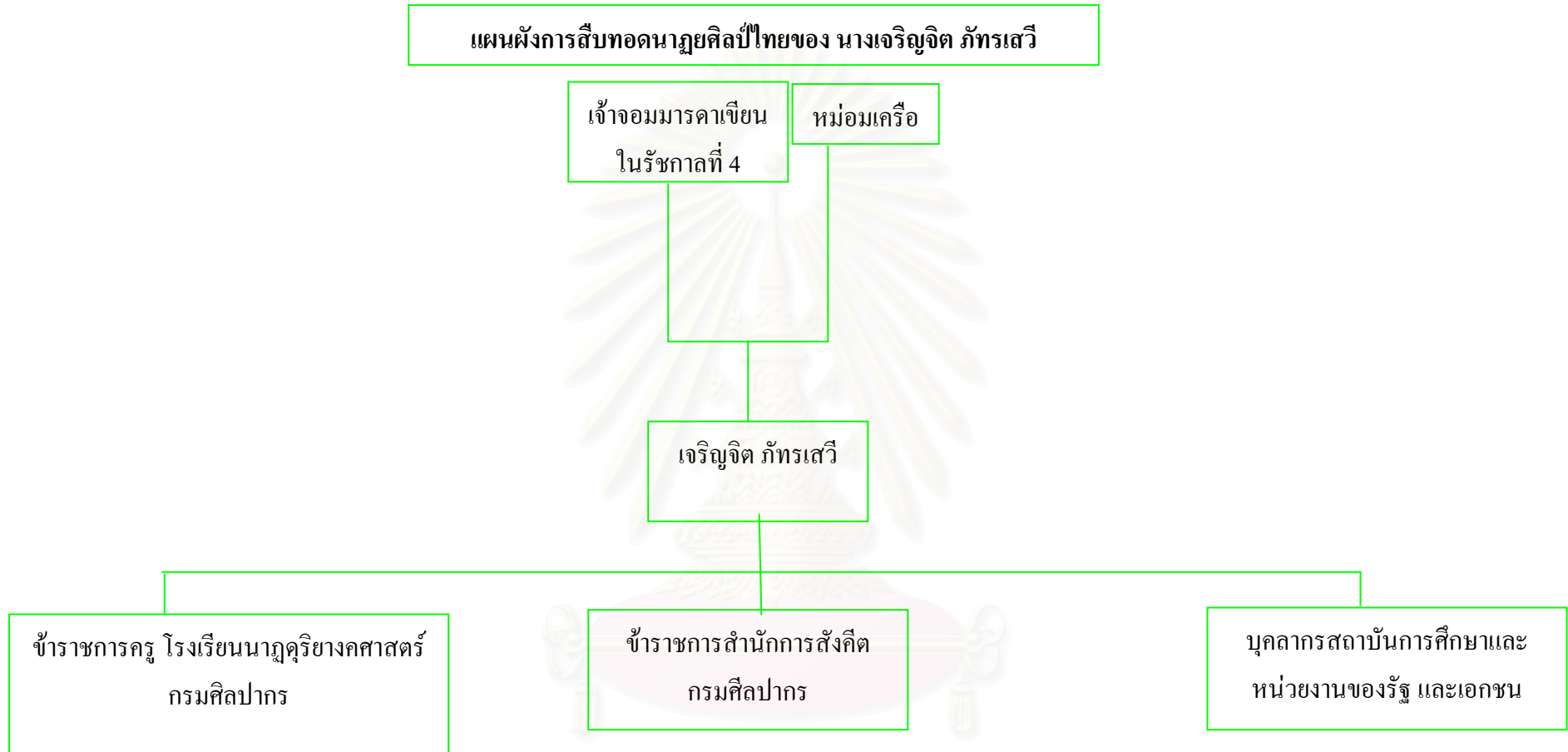
จากแผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ได้พบว่า ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ได้ถวายตัวในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์ เดชานุช กรมหลวงนครราชสีมา ในปี พ.ศ. 2454 ในขณะที่อายุ 8 ขวบ ท่านได้ฝึกหัดละครกับหม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน ในกระบวนทำรำตัวพระ ฝึกกระบวนทำรำตัวอิเหนา อาวุธกระบี่ ทวน กริชจากเจ้าจอมมารดาเขียน นอกจากนี้ท่านได้รับการถ่ายทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์ บทบาทตัวเอกในละครใน ละครนอกจากครูวังสวนกุหลาบผลงานทางนาฏศิลป์ของท่านผู้หญิงแก้วเป็นผลงานอนุรักษ์และสร้างสรรค์ 3 แบบคือ ผลงานสร้างสรรค์คนเดียวคือ นุชฉายเสนา ตรวจพลนางจันทร์และนางพญาคำบินขอฝน หอกซัดระหว่างอิเหนากับท้าว กะหมังกุหนึ่งบทบาทตัวเอก ส่วนผลงานสร้างสรรค์ที่ท่านได้คิดร่วมกับผู้อื่น เช่น ผลงานที่ท่านคิดร่วมกันนางลมุล ยมะคุปต์ เช่นระบำพม่าไทยอยุธยา รำลาวไทยปณิธาน รำเถิดเทิง เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีผลงานที่ท่านปรับปรุงจากนาฏยประดิษฐ์ของผู้อื่น เช่น ชุดพลาญชุมพลแต่งตัวตรวจพลพม่า รำกริชตัดดอกไม้ฉายกริช พระลอดตามไถ่ พระรามตามกวาง เป็นต้น

แผนผังที่ 56 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนางหิม

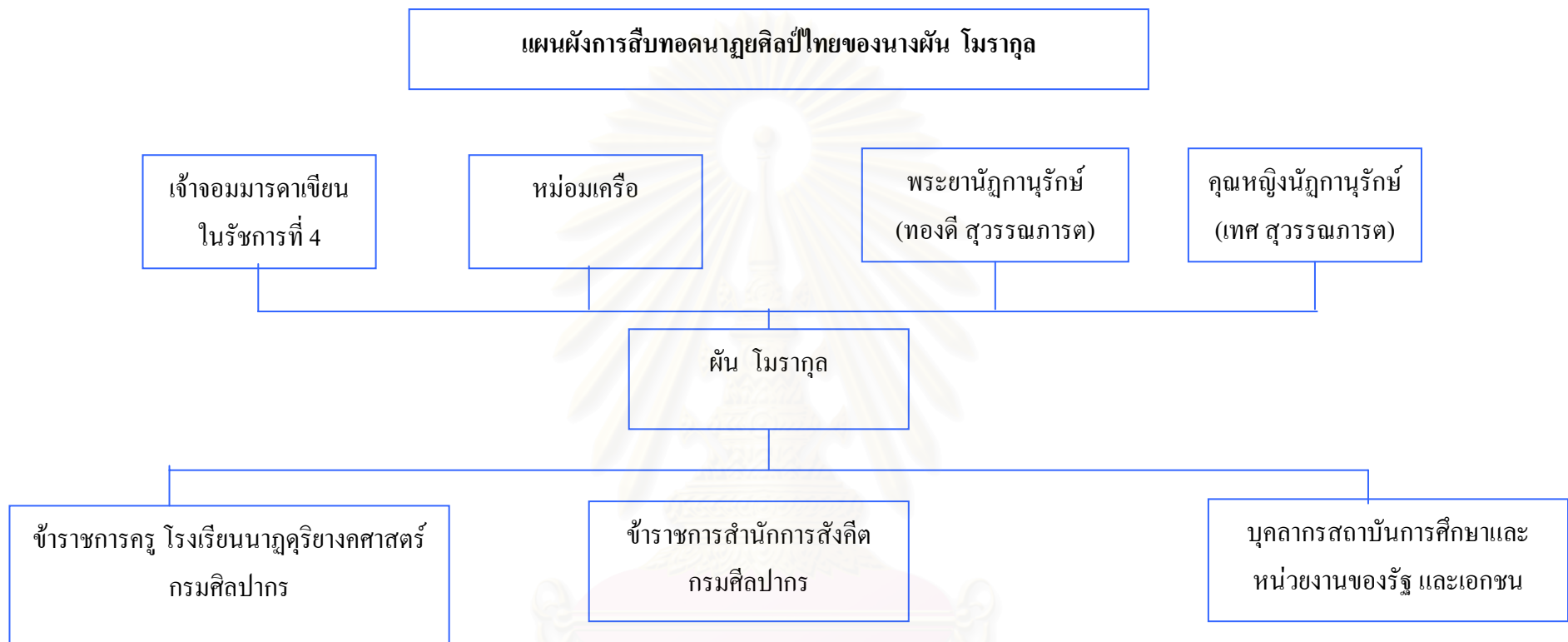
จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางหิม ได้พบว่านางหิม เป็นละครตัวพระที่มีความสามารถในบทละครนอก และละครพันทางของคณะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) นางหิมได้ถ่ายทอดทำรำบาทบาทและกระบวนท่ารำ เช่น ทำออกภาษากระบวนไม้รบทั้งอาวุธจีนและไทยให้ละครวังสวนกุหลาบ เช่น นางลมุล ยมะคุปต์ได้รับการถ่ายทอดหน้าพาทย์กลมเงาะ กระบวนท่ารำออกภาษา กระบวนไม้รบไม้ญี่ปุ่น

นางลมุล ยมะคุปต์ ได้ถ่ายทอดกระบวนท่ารำกลมเงาะให้แก่นางสุวรรณิ ชลานุเคราะห์ นายอุดม อังสุธร เป็นต้น และถ่ายทอดกระบวนท่ารำไม้รบให้แก่ข้าราชการครู โรงเรียนนาฏศิลป์ ข้าราชการสำนักงานสังคม วัฒนธรรม ศิลปากร บุคลากรในสถาบันการศึกษาหน่วยงานของรัฐและเอกชน

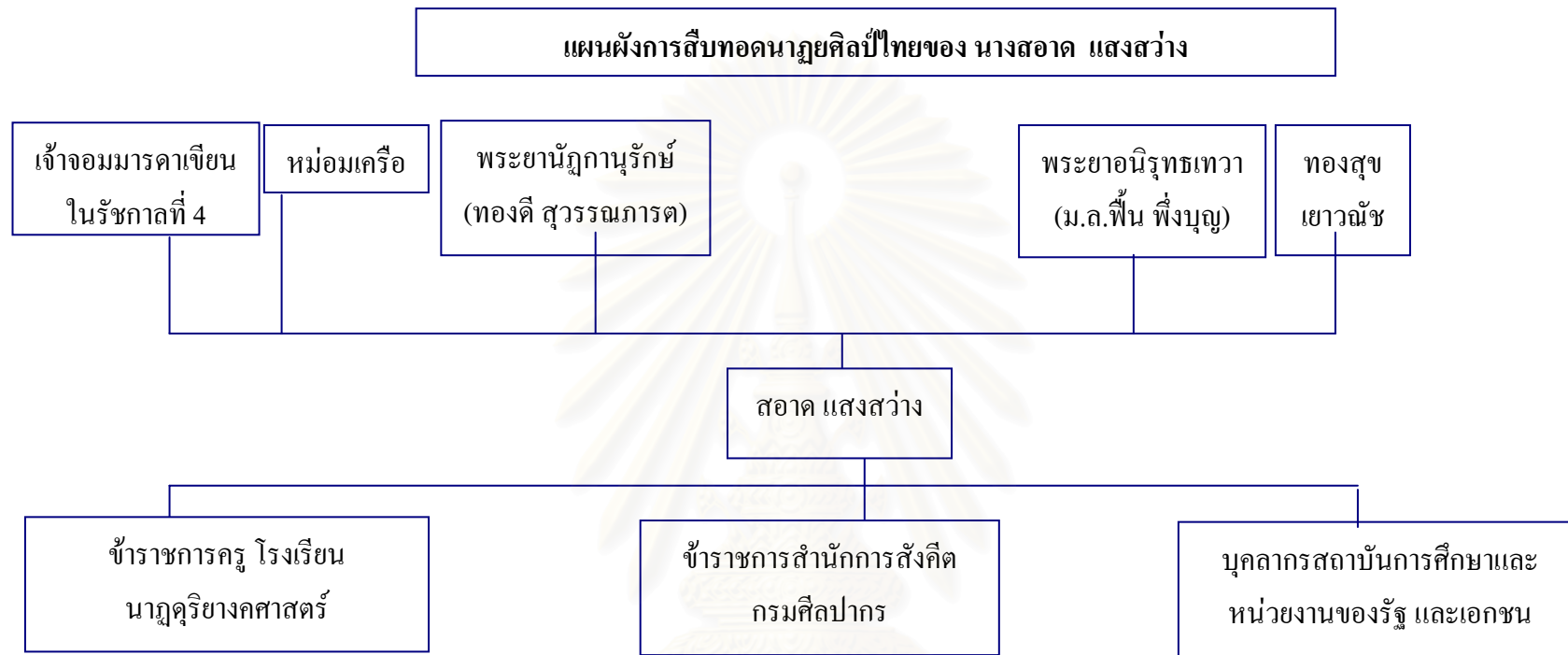
แผนผังที่ 57 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของ นางเจริญจิต ภัทรเสวี

นางเจริญจิต ภัทรเสวี ได้ฝากตัวเข้าฝึกหัดละครหลวงกับคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ตั้งแต่ 7 ขวบ โดยฝึกกับหม่อมเครือและเจ้าจอมมารดาเขียนในรัชกาลที่ 4 ต่อมาได้สมัครเข้ารับราชการในกรมมหรสพ เมื่อกรมมหรสพยุบก็โอนมาอยู่กรมศิลปากรตั้งแต่วันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ.2486 นางเจริญจิต ภัทรเสวีเป็นต้นนางและภายหลังเมื่อขุนวาศพิศวง(แถม ศิลป์ชีวิติน) ชราภาพ นางเจริญจิต ภัทรเสวีจึงเป็นนางโขนคนแรกของกรมศิลปากร ท่านประดิษฐ์ทำรำนางเบญจกายใน โขนชุดหนุมานจับนางเบญจกายคู่กับนายกรี้ วรสระรินและประดิษฐ์ ทำร่า ชัดชาติรีตัวนางคู่กับนางมัลลิก คงประภัสร์

แผนผังที่ 58 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนางฝัน โมรากุล

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางฝัน โมรากุล ได้พบว่านางฝันโมรากุลเป็นศิษย์ของเจ้าจอมมารดาเขียนในรัชกาลที่ 4 หม่อมเครือ พระยานัฏกานูร์กษ (ทองดี สุวรรณภารต) พระยานิรุทธเทวา(ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ)และนายทองสุข เขาวณิช นางฝัน โมรากุลได้เป็นครูละครของละครบรรทมสินธุ์ของพระยานิรุทธเทวา ต่อมา นางฝัน โมรากุลได้เข้ามารับราชการที่โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ท่านได้ถ่ายทอดทำรำกระบวรบงกชและพระเจ้ากรุงจีนให้นางสาวจรรยาตรี เตมียจิต และนางสาวปราณี ตำราวงษ์และถ่ายทอดระบำเบ็ดเตล็ดให้นางนพรัตน์ หวังในธรรม

แผนผังที่ 59 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของ นางสาว แสงสว่าง

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนางสาว แสงสว่าง ได้พบว่าเป็นศิษย์ของเจ้าจอมมารดาเขียนในรัชกาลที่ 4 หม่อมเครือ พระยานัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต) พระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) และนายทองสุข เยาวณิช นางสาวแสงสว่างได้ฝึกหัดละครคณะบรรทมสินธุ์ของพระยาอนิรุทธเทวา โดยฝึกหัดกับพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) และนายทองสุข เยาวณิช ต่อมาเมื่อเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ถึงแก่กรรมแล้วพระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคลจึงมีพระดำรัสเชิญนางสาว แสงสว่างมารับราชการในโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ในปี พ.ศ. 2492 นางสาวแสงสว่างได้ถ่ายทอดทำรำตัวสมิงพระรามรบกับกามนีให้แก่นางสุนทร กงทรัพย์โต (สกุลเดิม โรหิตจันทร์) และนางสุนันทา บุญเขตต์ ซึ่งแสดงได้ดีจนเป็นที่พอใจของผู้ชม

นางสาว แสงสว่างได้นำความรู้ทางนาฏยศิลป์ ละครรามาถ่ายทอดให้กับ ข้าราชการครู โรงเรียนดุริยางค์ศาสตร์ กรมศิลปากร ข้าราชการสำนักการสังคีต กรมศิลปากร บุคลากรสถาบันการศึกษาและหน่วยงานของรัฐและเอกชน

แผนผังที่ 60 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของ นายยอดแสง ภัคดีเทวา

นายยอดแสง ภัคดีเทวาฝึกหัดที่คณะบรมมหาราชวัง ของพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) เป็นศิษย์ของนางผัว โมรากุล คุณหญิงนัฏกานูร์ภักย์ (เทศ นัฏกานูร์ภักย์) หม่อมครุถ้วน(ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก นายกฤษฝักตัว โจนยักษ์ให้เป็นคนแรกและได้รับการถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพกับนายรงภัคดี (เจียร จารุจรณ)ต่อมา นายยอดแสง ภัคดีเทวาได้เข้ารับราชการในกองการสังคีต กรมศิลปากรในตำแหน่งข้าราชการวิสามัญในวันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2591และ ในวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2506 นายยอดแสงภัคดีเทวา ได้รับพระราชทานให้รับการถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพจากนายรงภัคดี (เจียร จารุจรณ) ณ โรงละครพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต

แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของหลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัฏ)

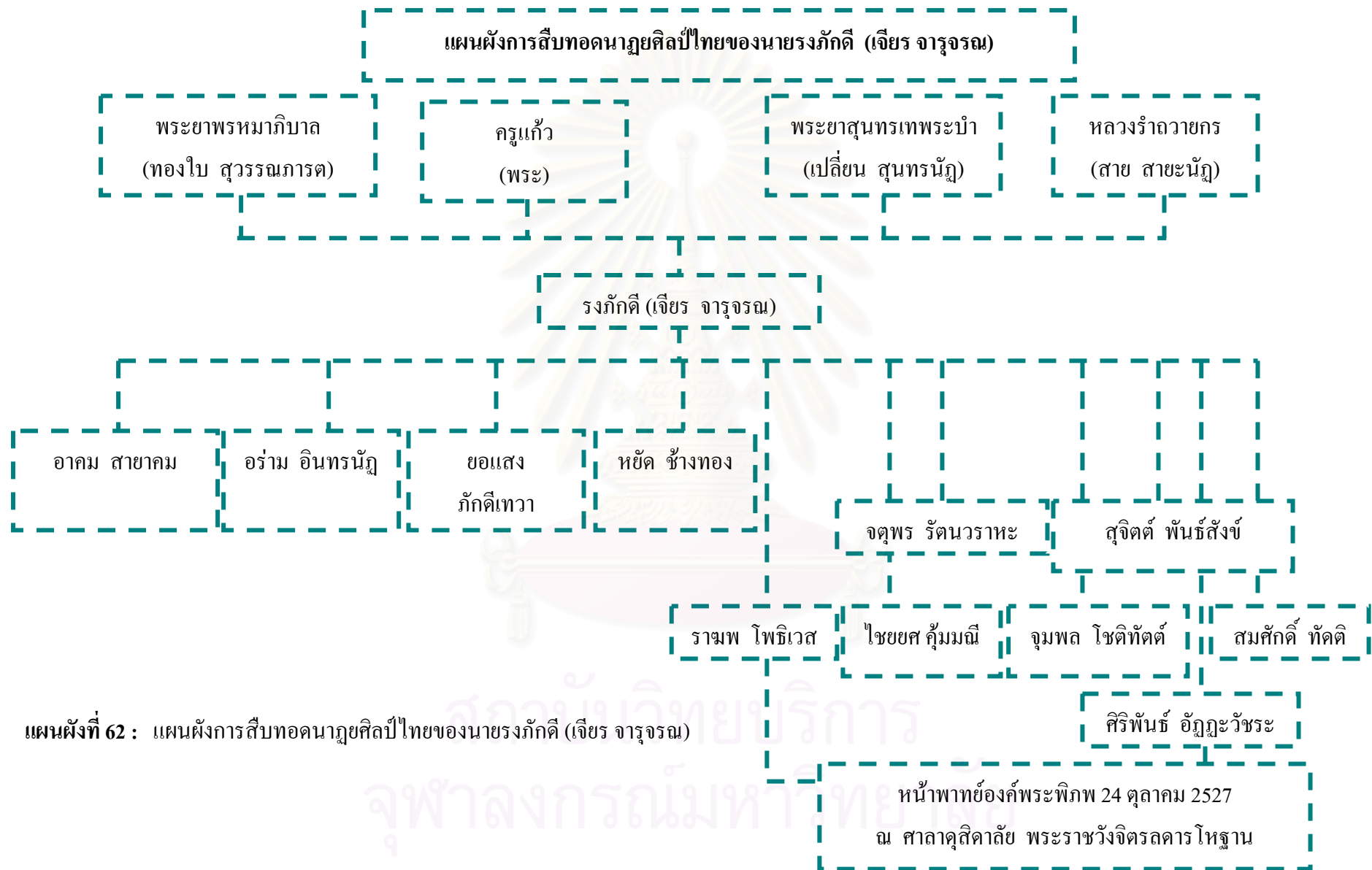
แผนผังที่ 61 : แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของหลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัฏ)

จากแผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของหลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัฏ) ได้พบว่า หลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัฏ) เกิดในตระกูลศิลปิน คือปู่ของท่านคือ นายบัว ทศกัณฐ์ เป็นครูของพระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) และบิดาของท่านคือ นายแหม่ม อินทรนัฏ รับราชการในกรมโขนหลวง นอกจากนี้ท่านยังเป็นศิษย์ของพระยานัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) และครูแผน ครูลึง ซึ่งครูทั้งหมดเป็นครูที่ฝึกโขนให้ท่านที่บ้านเจ้าพระยาเทเวศร์-วงศ์วิวัฒน์ ซึ่งขณะนั้นเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์เป็นผู้บังคับบัญชากรมโขนหลวง

หลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัฏ) ได้ถ่ายทอดทำรำให้แก่ข้าราชการครูในโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 62 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนายรงกิติ (เจียร จารุจรณ)

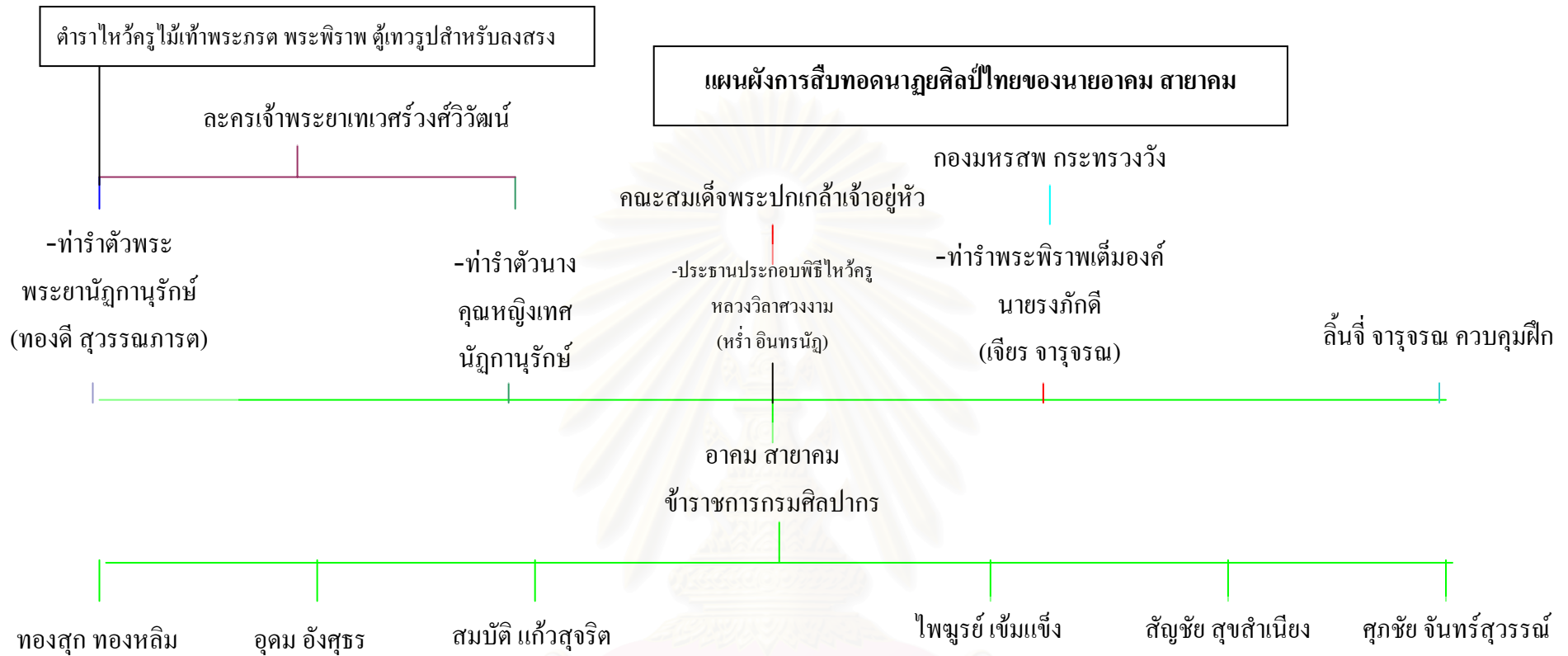
จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายรงภักดี(เจียร จารุจรณ) ได้พบว่า นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) เป็นทหารกระบี่หลวง ในปีพ.ศ.2456 และได้ฝึกหัดโขนหลวงในกรมมหรสพ ท่าน เป็นศิษย์ของพระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) เพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ นายแก้ว พระยาสุนทรเทพระบำ(เปลี่ยน สุนทรนัฏ) และหลวงรำถววยกร(สาย สายะนัฏ) ได้รับการถ่ายทอด โขนยักษ์และพระ ต่อมาท่านได้โอนมาสอนที่โรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์ กรมศิลปากร ถึง 2 ครั้ง ตามที่กรมศิลปากรได้ขอพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 คือ

ครั้งที่ 1 ถ่ายทอดให้แก่ นายอาคม สายาคม นายอร่าม อินทรนัฏ นายขอแสง ภักดีเทวา และ นายหยัด ช้างทอง ในวันที่ 24 มกราคม 2506 ณ โรงละครพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต

ครั้งที่ 2 ถ่ายทอดให้นาฏยศิลป์ 7 คนคือ นายรามพ โภธิเวส นายไชยยศ คุ้มมณี นายจตุพร รัตนวราหะ นายจุมพล โชติทัตต์ นายสุตจิตต์ พันธุ์สังข์ นายสมศักดิ์ ทัตติ และ นายศิริพันธ์ อัญญาวัชระ ณ ศาลาศิลป์ศาลายา สวนจิตรลดา โดยมีคุณหญิงนันทกานุกรักษ์(เทศ สุวรรณภารต) ตรวจสอบทำรำ

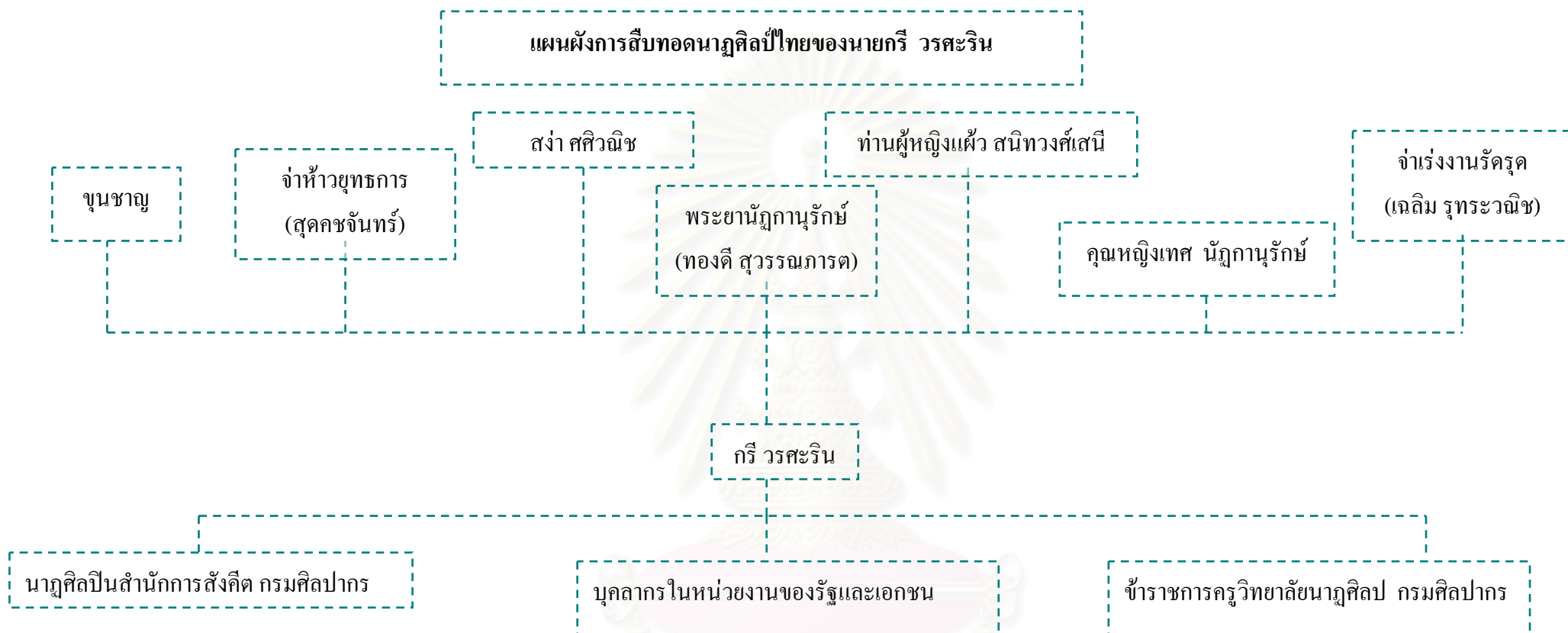
สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 63 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายอาคม สายาคม

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนายอาคม สายาคม ได้พบว่านายอาคม สายาคมได้รับการถ่ายทอดท่ารําจากพระยานัฏกานูร์ักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และคุณหญิงนัฏกานูร์ักษ์(เทศ สุวรรณภารต)และครูลิ้นจี่ จารุจรณ ในขณะที่ท่านไปฝึกหัด โขนหลวงในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว นายอาคม สายาคมได้ฝึกหัดตัวพระ และได้รับมอบกรรมสิทธิ์ประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครู โขน-ละครจากหลวงวิลาศวงงาม(หรั อินทรนัฏ) ท่านได้รับการถ่ายทอดท่ารําองค์พระพิราพจากนายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ในวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2506 ณ โรงละครพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต และหลังจากที่นายอาคม สายาคมได้รับการมอบกรรมสิทธิ์ให้ท่านเป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครู โขน-ละคร ท่านได้ไปขอตำราไหว้ครูของพระยานัฏกานูร์ักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) จากคุณหญิงนัฏกานูร์ักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)

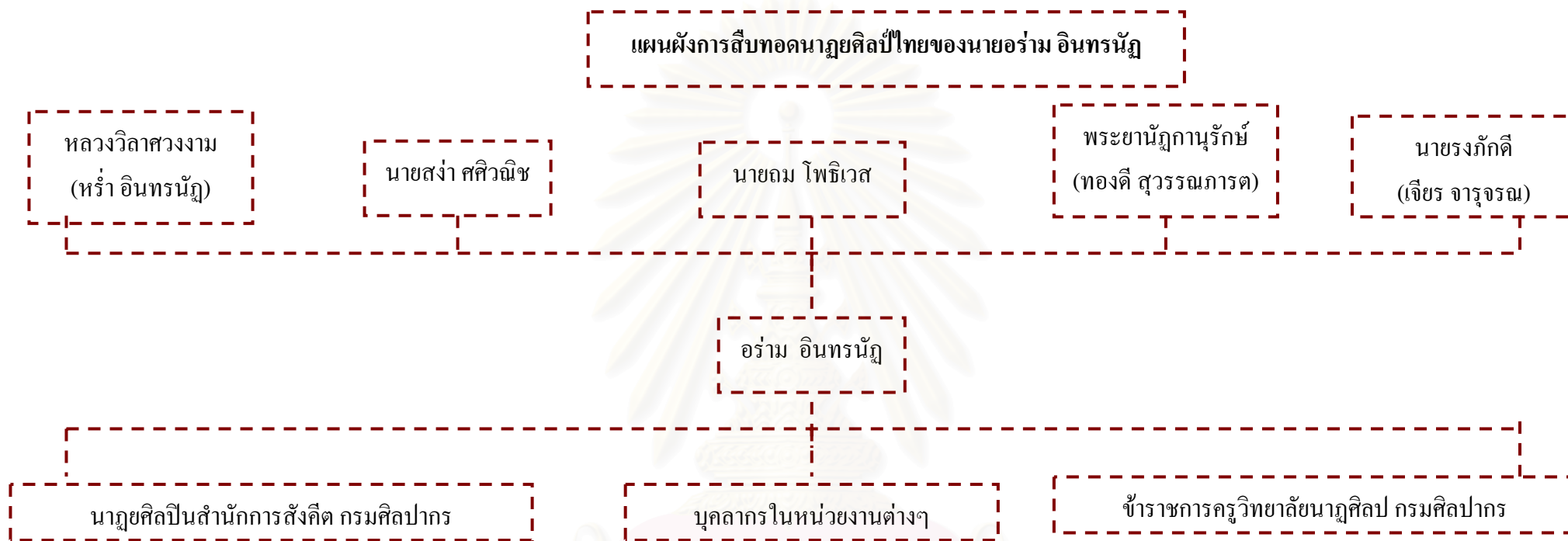
นายอาคม สายาคมได้โอนมารับราชการที่กรมศิลปากร ในปี พ.ศ. 2478 ท่านได้ถ่ายทอดท่ารําให้ข้าราชการกรมศิลปากร เช่น นายทองสุก ทองหลิม นายอุคม อังสุธร นายสมบัติ แก้วสุจริต นายไพฑูรย์ เข้มแข็ง นายสัณชัย สุขสำเนียง และนายสุกชัย จันทรสุวรรณ ฯลฯ

แผนผังที่ 64 : แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของนายกรี วรรชะริน

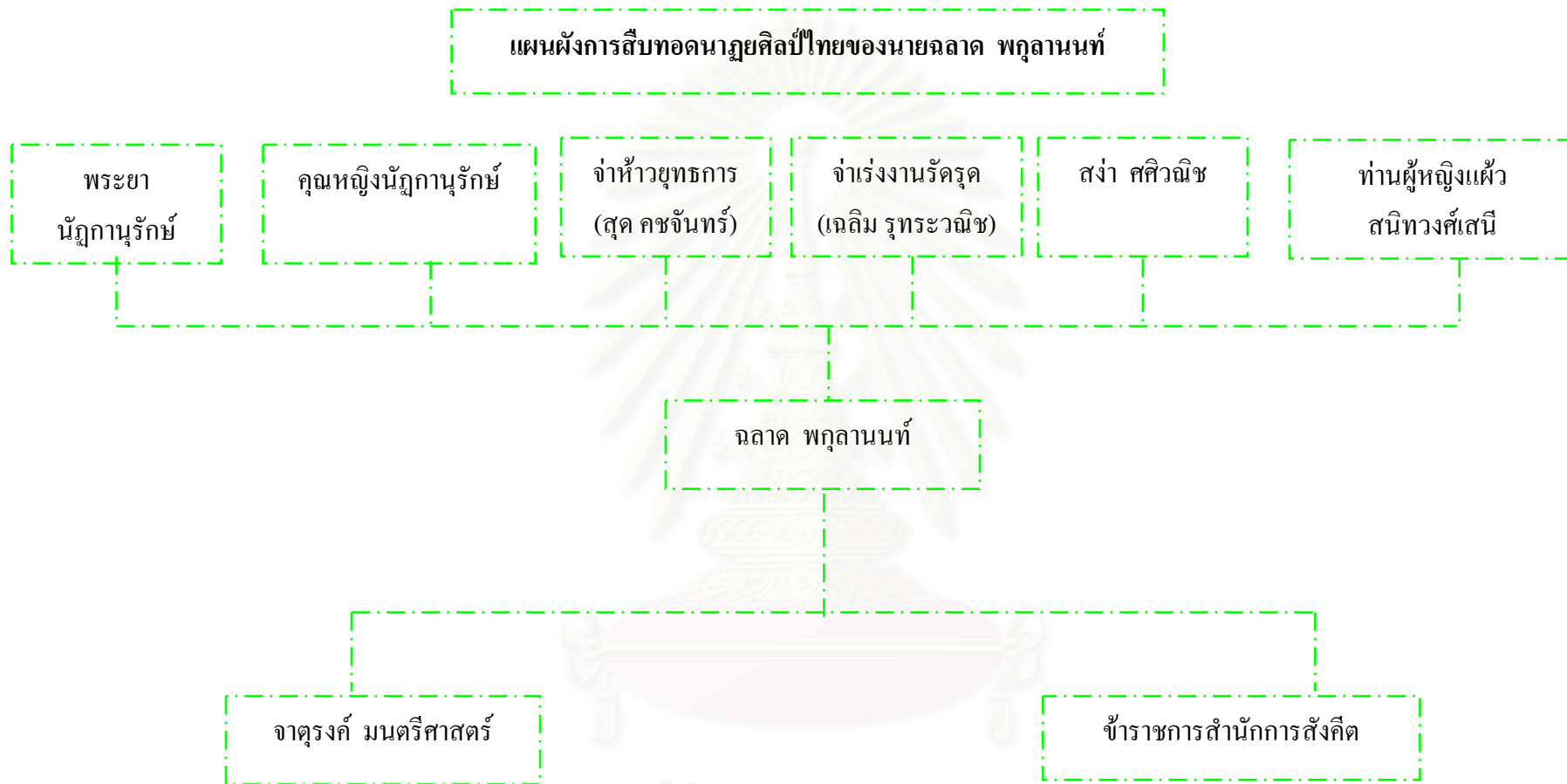
จากแผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนายกรี วรรชะริน ได้พบว่านายกรี วรรชะริน เป็นศิษย์ของขุนชาญ จำห่วยุทธการ(ศุค คชจันทร์) สง่า ศศิวิณิช พระยานัฏกานูร์รักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี คุณหญิงเทศ นัฏกานูร์รักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) และจำเร้งงานรัตруд (เฉลิม รุทธระวณิช) นายกรีได้ประดิษฐ์ทำรำหนุมานในเพลงเชิดนอกชุดหนุมานจับนางสุพรรณมัจฉาคู่กับนางเจริญจิต ภัทรเสวี กราววีรชัยย์กัญญาฉายหนุมานและรำโคม เป็นต้น มีความเชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ไทยจนได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์-โขน) ในปีพ.ศ.2531

นายกรี วรรชะรินได้ถ่ายทอดนาฏศิลป์ไทยแก่นาฏศิลป์ป็น สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ข้าราชการ ครูวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร และบุคลากรในหน่วยงานของรัฐและเอกชน

แผนผังที่ 65 : แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของนายอร่าม อินทรนัฏ

จากแผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนายอร่าม อินทรนัฏได้พบว่า นายอร่าม อินทรนัฏ เป็นลูกศิษย์ของหลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัฏ) ซึ่งเป็นบิดาให้ท่านฝึกหัดเป็น โขนพระ ต่อมาท่านได้ฝึกโขนยักษ์กับนายสง่า ศิวิณิช นายถม โปธิเวส พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และนายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ท่านมีความเชี่ยวชาญทาง นาฏศิลป์ไทยจนได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดงนาฏศิลป์-โขน ท่านได้รับมอบให้เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูโขน- ละครจากหลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัฏ) และได้รับสืบทอดเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพจากนายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ในวันที่ 24 มกราคม พ.ศ.2506 ณ โรงละครพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต นายอร่าม อินทรนัฏได้ถ่ายทอดนาฏศิลป์ให้แก่ นาฏศิลป์ป็น สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ข้าราชการครู วิทยาลัยนาฏศิลป์และบุคลากรในหน่วยงานต่างๆ

แผนผังที่ : 66 แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนายฉลาค พุกลาณนท้

จุฬาลงกรณัมหาวิทยาลัย

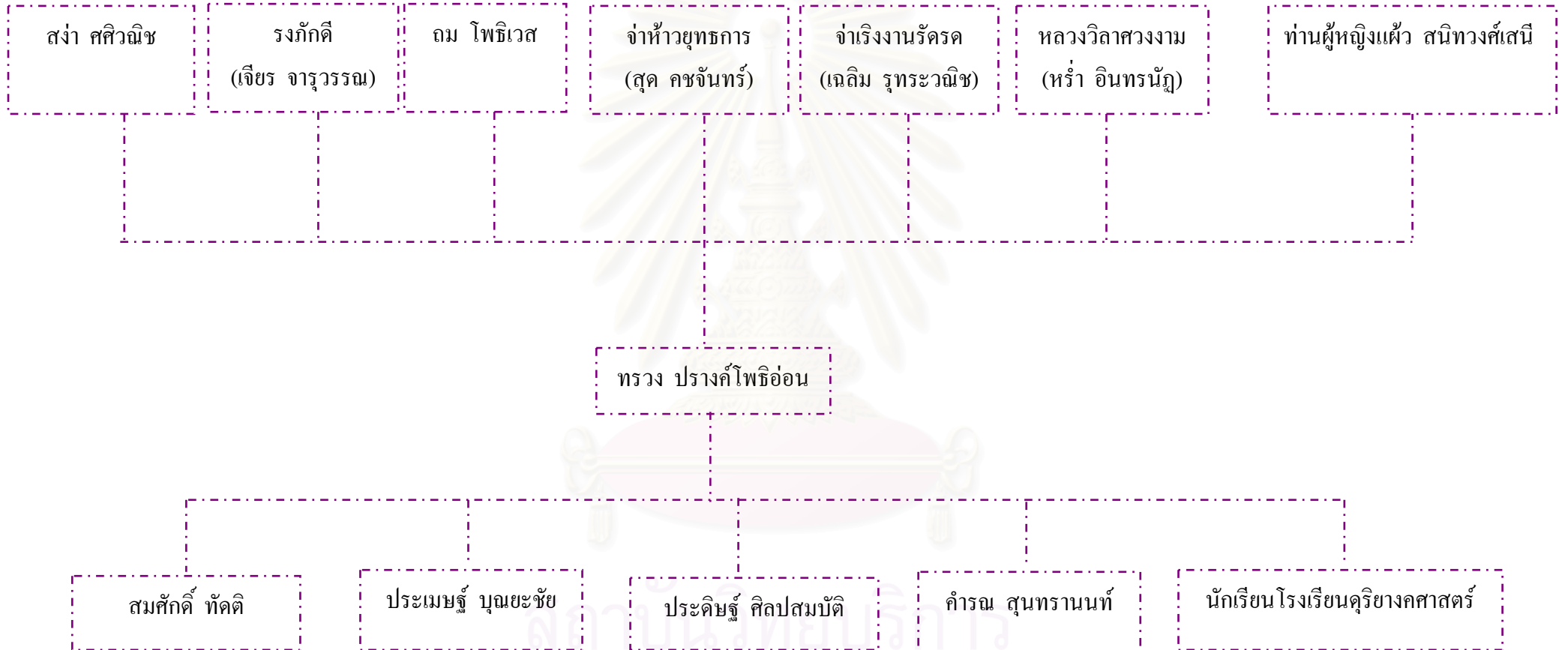
จากแผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนายฉลาด พุกลานนท์ ได้พบว่า นายฉลาด พุกลานนท์ เป็นศิษย์ของพระยานัฏกานูรักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฏกานูรักษ์(เทศ สุวรรณภารต) จำห่วยุทธการ(สุด คชจันทร์) จำรงงานรัศรุต(เฉลิม รุทธะวณิช) นายสง่า ศศิวิณิช ในขณะที่ท่านฝึกหัดโขนที่กรมมหรสพ ต่อมากรมมหรสพได้โอนมาอยู่กรมศิลปากรจนปีพ.ศ.2487 นายฉลาดก็ได้โอนย้ายมาด้วย แล้วท่านเป็นศิษย์ของท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

นายฉลาด พุกลานนท์เป็นโขนลิงท่านได้รับการถ่ายทอดตัวเงาะจากครูมัลลี คงประภัสร์ ท่านได้ถ่ายทอดทำรำให้ข้าราชการ โรงเรียนนาฏศิลป์ในบทบาทของตัวโขนลิง ศิษย์ของท่าน คือนายจาดูรงค์ มนตรีศาสตร์ เป็นต้น และถ่ายทอดให้ข้าราชการ สำนักการสังคีต กรมศิลปากร

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนายทรวง ปรารักษ์โพธิ์อ่อน

แผนผังที่ 67 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนายทรวง ปรารักษ์โพธิ์อ่อน

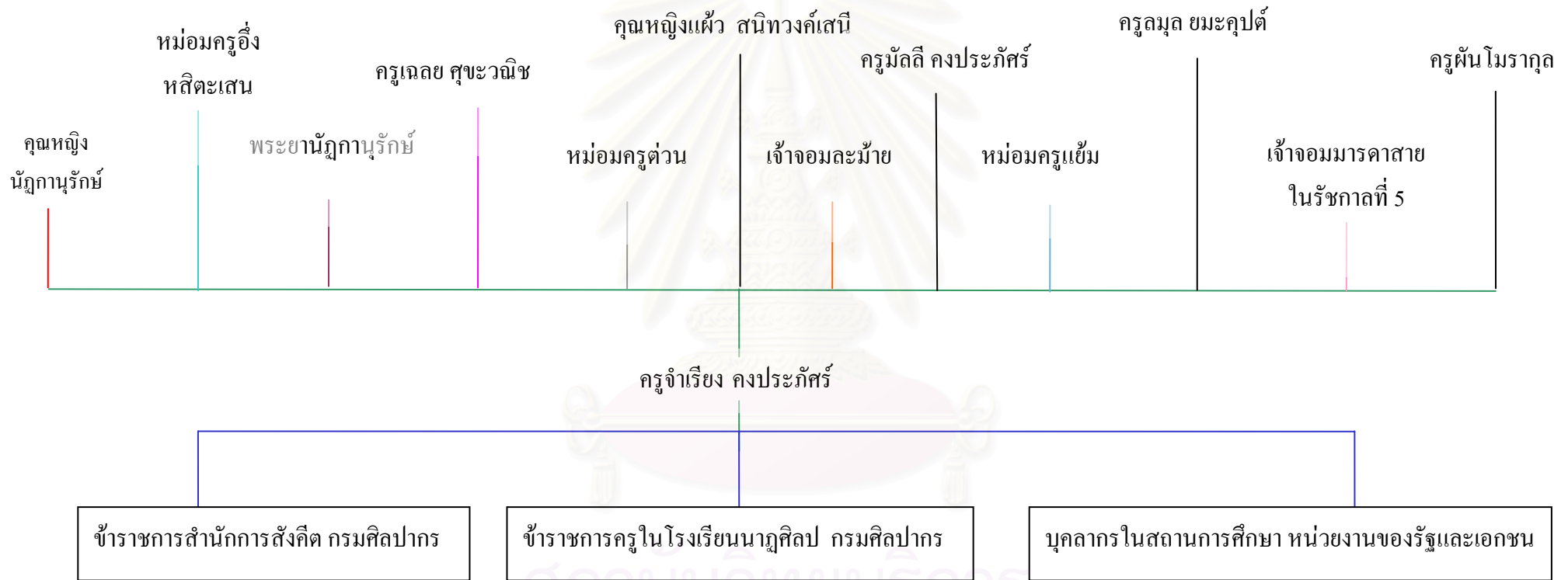
จากแผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนายทรง ปรารงค์โพธิ์อ่อน ได้พบว่า นายทรง ปรารงค์โพธิ์อ่อนไปฝึกโขนหลวงในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ที่บ้านพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ นายทรง ปรารงค์โพธิ์อ่อน เป็นศิษย์ของนายสง่า ศศิวิณิช นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) นายถม โทธิเวส จำห่วยุทธการ(สุด คชจันทร์) จำรงงานร้ครุด (เฉลิม ระวณิษ) หลวงวิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนัฏ) ซึ่งเป็นข้าราชการที่โอนมาจากกองมหรสพ กระทรวงวังมาสู่กรมศิลปากรในปีพ.ศ. 2487 นายทรง ปรารงค์โพธิ์อ่อนได้ฝึกหัดโขน-พระจากหลวงวิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนัฏ) ได้แสดงเป็น พระราม และท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี โดยฝึกเป็นตัวอเนาะคู่กับนายอาคม สายาคม แสดงเป็นศรีสุวรรณในเรื่องพระอภัยมณีและละครเรื่องอื่นๆ ส่วนโขนยักษ์ นายทรงบตตัวพิจิตรไพร่ได้ดี

เมื่อนายทรง ปรารงค์โพธิ์อ่อนได้บรรจุที่กรมศิลปากรใน ปีพ.ศ. 2487 ท่านได้ถ่ายทอดนาฏศิลป์ให้กับข้าราชการครูและนักเรียนในโรงเรียนนาฏศิลป์ ข้าราชการสำนักการสังคีต กรมศิลปากรและบุคลากรในสถาบันการศึกษาและหน่วยงานของรัฐบาลและเอกชน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของนางสาวจำเรียง พุทธประดับ

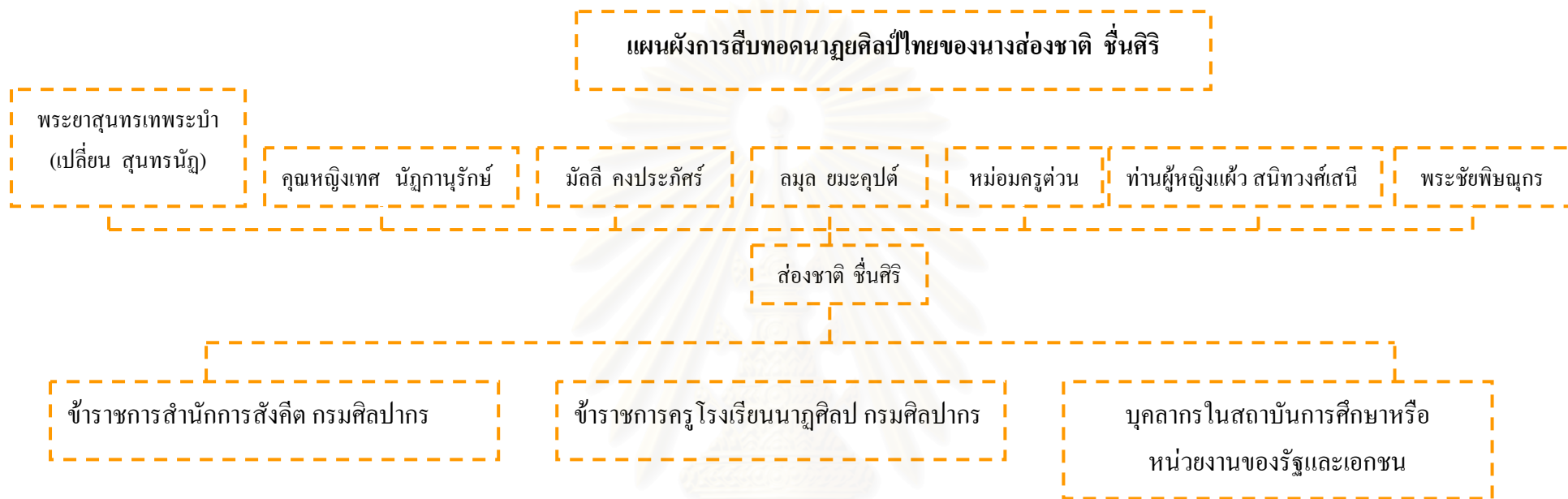
แผนผังที่ 68 : แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของนางสาวจำเรียง พุทธประดับ

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนางจำเรียง พุทธประดับได้พบว่า นางสาวจำเรียง พุทธประดับ รัชการในกรมมหรสพ เริ่มฝึกเบื้องต้นกับคุณจุไรและคุณศิริ สุวรรณทัต อยู่ในความปกครองของเจ้าจอมมารดาสาย เจ้าจอมละม้ายในรัชกาลที่ 5 ต่อมาฝึกหัดในวังสวนกุหลาบ 2 ปี (พ.ศ. 2473-2474) กับหม่อมครุฑ่วน (สกุลลักษณ) ภัทรนาวิกในบทบาทนางเอกละครใน ละครนอก ละครบวนทำรำเชิดฉิ่งเมขลา ภูษฉายเบญจกาย เชิดฉิ่งสกุลลักษณอุ้มสมพราหมณ์เกษสุริยงค์ ได้ฝึก ละครบวนทำรำภูษฉายสุรปนขา ภูษฉายขอพระกลั่นและรำกริชครสาจากหม่อมครุฑ่วน นวรัตน์ ณ อยุธา ละครบวนทำรำตัวเอกนางลำหับ นางจันทร์ นางมโนห์ราและระบำจาก ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี และทำรำระบำฉิ่ง ระบำกลอง ระบำกรับ ฟ้อนแคน เป็นต้นจาก นางลมุล ยมะคุปต์และนางเฉลย สุขะวณิช เป็นต้น

นางสาวจำเรียง พุทธประดับมีความรู้ความเชี่ยวชาญด้านนาฏยศิลป์จึงได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์-ละคร) ในปีพุทธศักราช 2531 ท่านได้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ข้าราชการ สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ข้าราชการครูในโรงเรียนนาฏศิลป์ บุคลากร ในสถาบันการศึกษาต่างๆ หน่วยงานของรัฐและเอกชน เช่น โรงเรียนบ้านปลายเนิน เป็นต้น

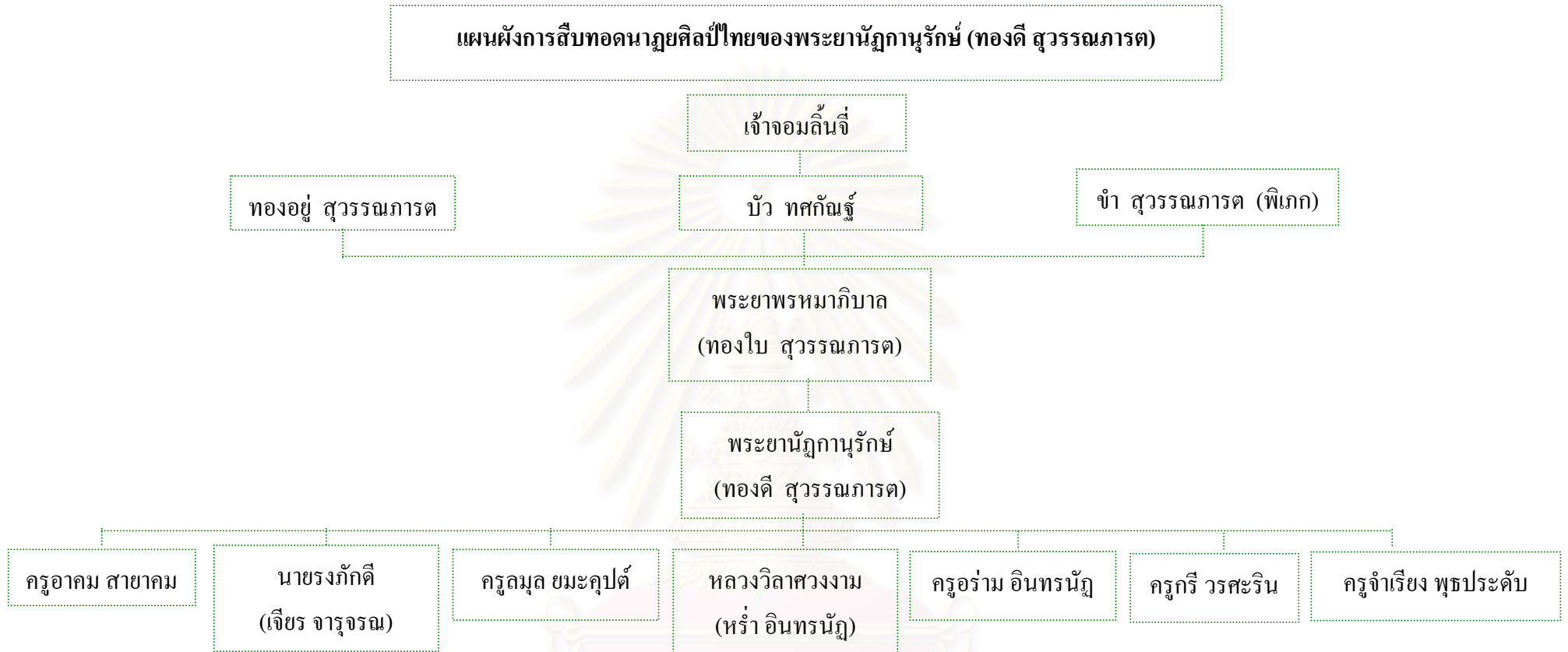
สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 69 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนางส่องชาติ ชื่นศิริ

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางส่องชาติ ชื่นศิริได้ฝึกหัดโขน-ละคร ครั้งแรกที่บ้านพระยาสุนทรเทพระบำ (เปลื้อง สุนทรนัฏ) โดยฝึกตัวนางกับนางสาวจำรัส ซึ่งเป็นครูคนแรก ต่อมาได้เข้าเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ในปีพุทธศักราช 2477 ได้เปลี่ยนเป็นตัวพระ ได้บรรจुरาชการในกรมศิลปากรในปีพ.ศ.2482 นางส่องชาติ ชื่นศิริเป็นศิษย์ของพระยาสุนทรเทพระบำ (เปลื้อง สุนทรนัฏ) คุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)และนางลมูล ชมะคุปต์ ในกระบวนไม้รบ หลวงวิลาศวงาม (หรั้า อินทรนัฏ) ในเพลงหน้าพาทย์ นางมัลลิกา คงประภัสร์ ในเพลงกลมเงาะ กวางทองและชุดเบ็ดเตล็ดต่างๆ หม่อมครุถ้วน (สุภลักษณ์) ภัทรนาวิกในบทบาทตัวนางเมขลา รจนาและกระบวนท่าตัวนาง พระชัยพิชญกรในเรื่องพระลอและชุดการแสดงต่างๆจากท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

นางส่องชาติ ชื่นศิริ มีความเชี่ยวชาญทางด้านนาฏยศิลป์จนได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง(ละครรำ) ในปีการพ.ศ. 2504 เนื่องจากท่านสามารถจดจำท่ารำของครูลมูล ชมะคุปต์ได้อย่างแม่นยำ รักษาเอกลักษณ์เด็ดพรายของครูมาถ่ายทอดให้แก่ข้าราชการสำนักการสังคีต กรมศิลปากร ข้าราชการครูและนักเรียนโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากรและบุคลากรสถาบันการศึกษา หน่วยงานของรัฐและเอกชน

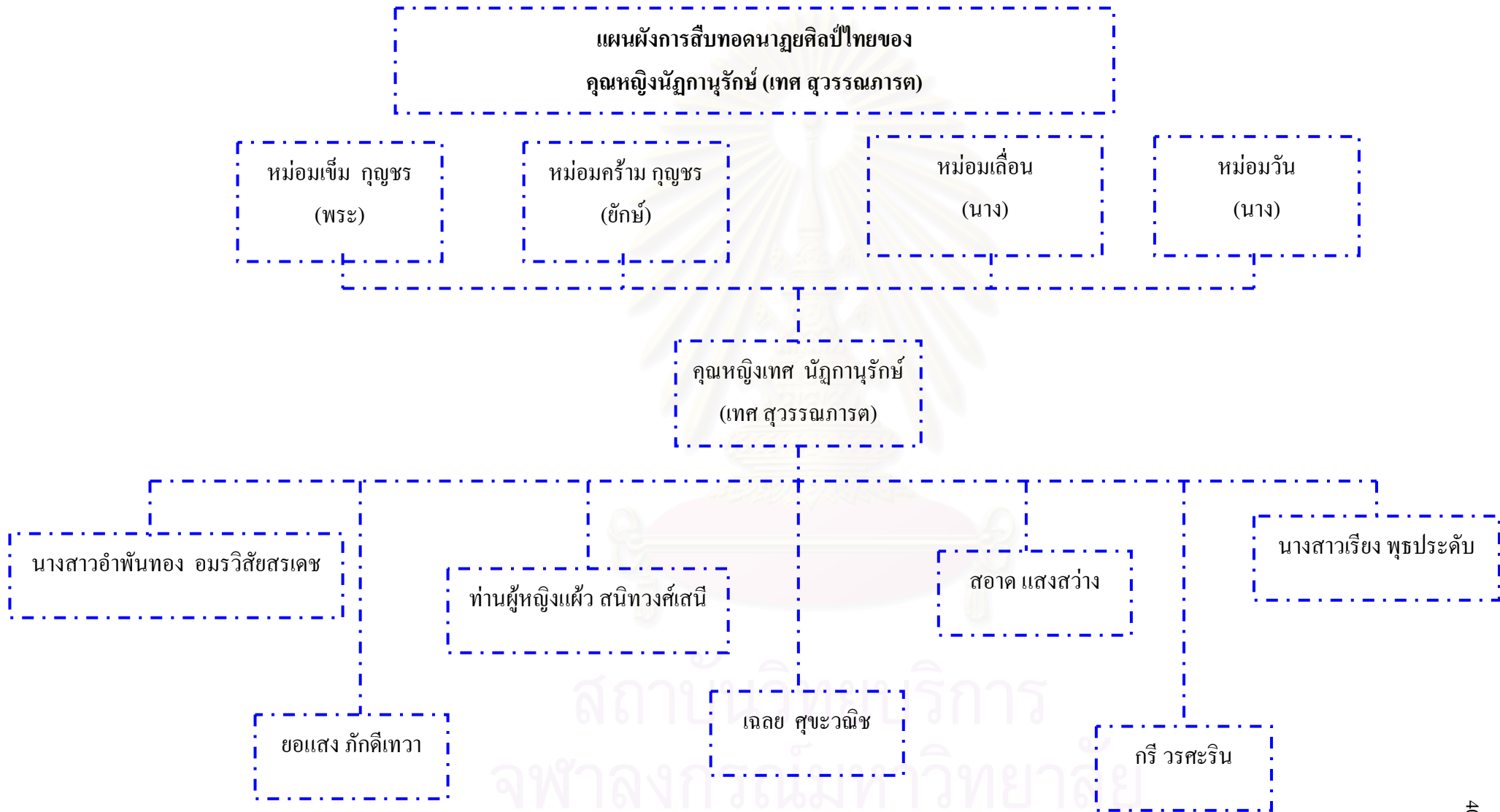

แผนผังที่ 70 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของพระยานัฏกานูร์รักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต)

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของพระยานัฏกานูร์รักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ได้พบว่า พระยานัฏกานูร์รักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เป็นศิษย์ของครูบัว ทศกัณฐ์ ซึ่งครูบัวเป็นศิษย์ของเจ้าจอมลีนจี ครูทองอยู่ สุวรรณภารต (บิดา) และครูขำ สุวรรณภารต (มารดา)

พระยานัฏกานูร์รักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ได้ถ่ายทอดทำนองระบำให้ นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ได้ทำพิธีมอบกรรมสิทธิ์การประกอบพิธีไหว้ครูให้แก่ หลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัฏ) และนายอร่าม อินทรนัฏ

พระยานัฏกานูร์รักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ได้ถ่ายทอดนาฏยศิลป์ไทยให้แก่ นายอาคม สายาคม นางลมุล ชมะคุปต์ อร่าม อินทรนัฏ กรี วรสระริน และจำเรียง พุทธประดับ

แผนผังที่ 71 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของคุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ได้พบว่า คุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ซึ่งเป็นละครคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) ท่านเป็นศิษย์ของหม่อมเจิม กุญชร หม่อมคร้าม กุญชร หม่อมเลื่อนและ หม่อมวัน ซึ่งเป็นหม่อมของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ท่านได้ฝึกตัว พระและตัวยักษ์จากหม่อมคร้าม กุญชร

คุณหญิงนัฏกานุรักษ์(เทศ สุวรรณภารต) ได้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ข้าราชการใน กรมศิลปากรหลังจากที่ท่านได้โอนย้ายจากกรมสรรพ กระทบวงวังมาอยู่ กรมศิลปากร ใน ปีพ.ศ.2487 และได้ถ่ายทอดความรู้ให้นายขอแสง ภักดีเทวา ท่านผู้หญิงแผ้ว สนิทวงศ์เสนี นางเฉลย สุขะวณิช นางผัน โมรากุล นางสอาด แสงสว่าง กวี วรรณศรี นางสาวจำเรียง พุทธประดับ และนางสาวอำพันทอง อมรวิสัยสรเดชผู้เป็นหลาน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

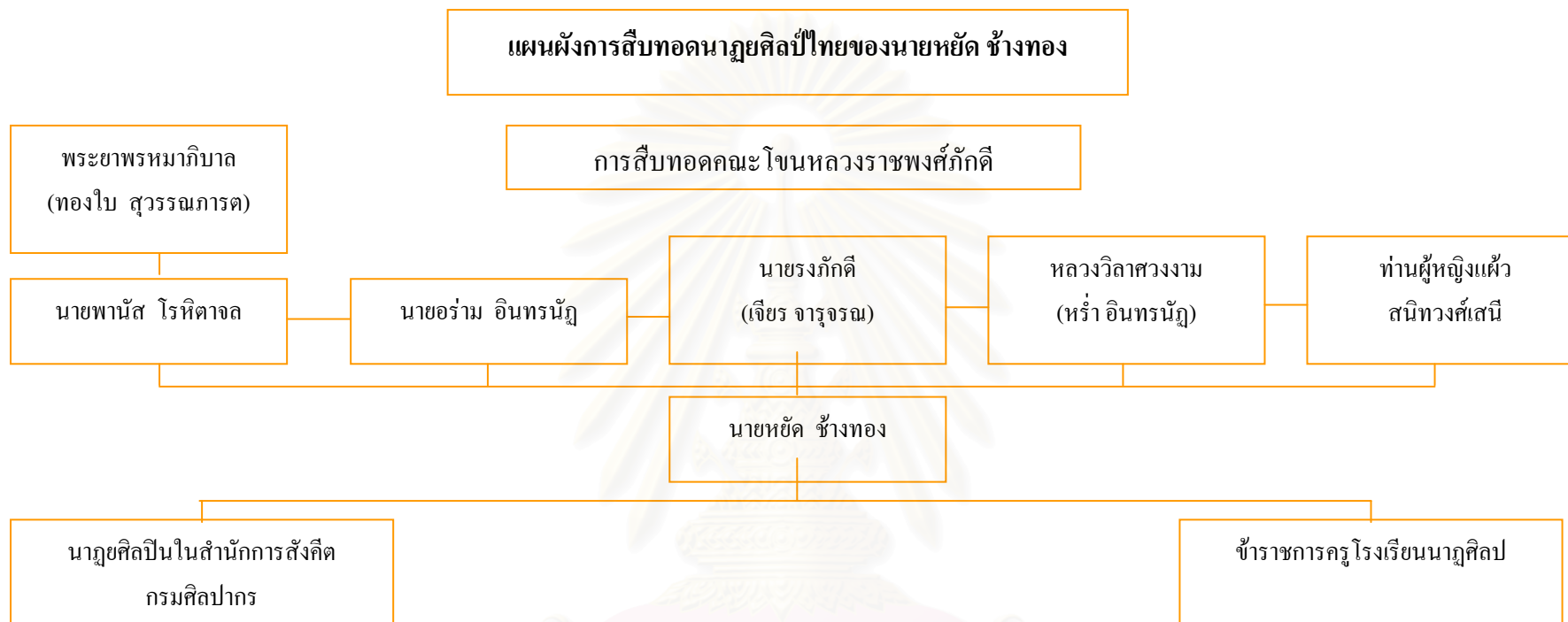

แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของหม่อมครุถ้วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก ท่านเป็นศิษย์ของหม่อมวัน หม่อมละครของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) หม่อมครุถ้วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก มีศิษย์คือนายช่วง สีดา และต่อมาท่านได้มาถ่ายทอดนาฏยศิลป์ไทยในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ในปี พ.ศ. 2477 ศิษย์ของท่านคือ นางลมุล ชมะคุปต์ ท่านได้ถ่ายทอดทำรำบทรราชาธิราช เชิดฉิ่งเมขลา กระบวนรำอุชฌายเบญจกาย และกระบวนทำรำพรหมณ์เกษสุริยง จำเรียง พุทธประดับ ได้ถ่ายทอดบทนางเอกละครในและละครดึกดำบรรพ์ นายขอแสง ภัคดีเทวา นางสาวอัมพร พวงประยงค์ ได้ถ่ายทอดรำครสาแบหระ บทบาทนางยูปล นิตยา จามรมาน และถ่ายทอดให้แก่นักเรียนโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร

แผนผังที่ 73 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนางมัลลีย์ คงประภักดิ์

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนางมัลลีย์ คงประภักดิ์ได้พบว่านางมัลลีย์ คงประภักดิ์ได้ถ่ายทอดทำร้ายเงาให้นายฉลาด พกุลานนท์ และนางสุวรรณีย์ ชลานุเคราะห์ และข้าราชการกรมศิลปากร นายแสวง อัญญาวัชระ นางสาวกลีน นายเอนก คราประยูร นายสมพงษ์ พงษ์มิตร นางสุนันทา บุญเขต ฝัน โมรากุล วัลลภ พุ่มระชัญ นางอุบล บริบาลบุรีภัณฑ์ นางสุนทรี โรหิตจันทร์ นางสาวศิริวัฒน์ แสงสว่าง และนางสอาด แสงสว่าง

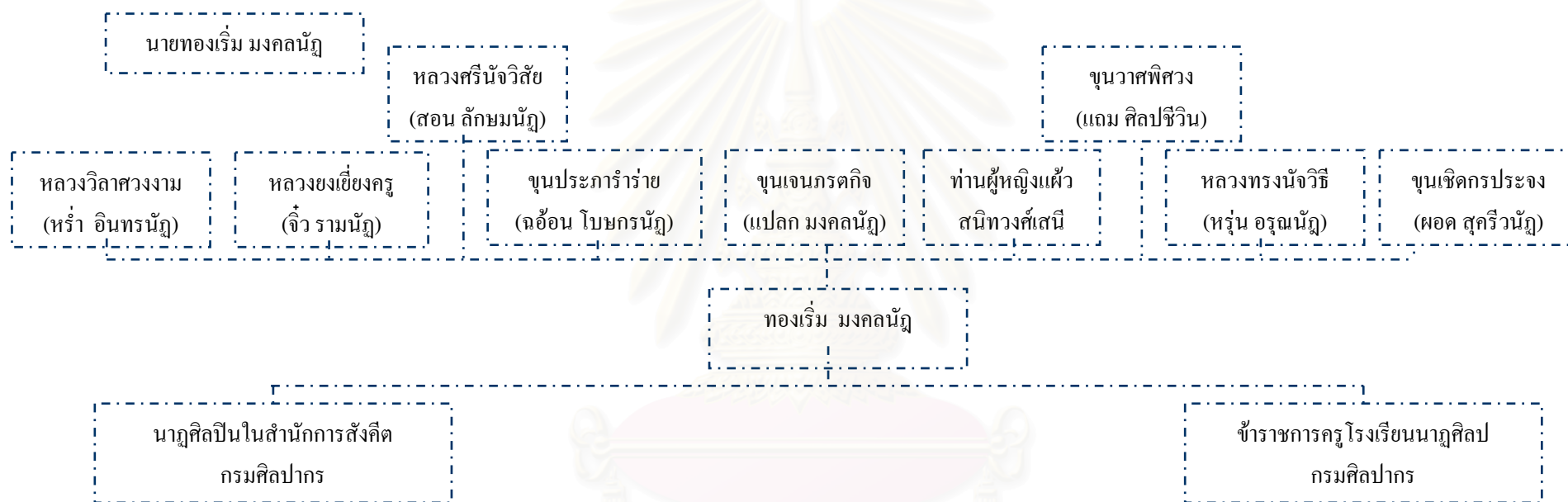
แผนผังที่ 74 : แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของนายหยัด ช้างทอง

จากแผนผังการสืบทอดคณะโขนละครหลวงราชวงศ์ภักดี ได้พบว่า มีครูโขน 2 คนที่สืบทอดโขนหลวงราชวงศ์ภักดีมาสู่กรมศิลปากร คือนายหยัด ช้างทอง และนายทองเริ่ม มงคลนัฏ

นายหยัด ช้างทองได้รับการถ่ายทอดทำรำของพระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) ครูยักษ์ตัวตลกชั้นสูงจากนายพานัส โรหิตาจล นอกจากนี้ยังเป็นศิษย์ของนายอร่าม อินทรนัฏ ถ่ายทอดโขนยักษ์ หลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัฏ) ถ่ายทอดโขนพระและท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ถ่ายทอดตัวเอกโขน ละครและชุดเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ และได้รับมอบทำรำองค์พระพิราพจากครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ) เมื่อวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2506 ณ โรงละครพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต

นายหยัด ช้างทองได้ถ่ายทอดนาฏศิลป์ไทยโขนยักษ์ให้แก่ นาฏศิลป์ป็นในสำนักงานการสังคีต และข้าราชการครูและนักเรียนโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนายทองเริ่ม มงคลนัฏ

แผนผังที่ 75 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนายทองเริ่ม มงคลนัฏ

จากแผนผังการสืบทอดคณะโขนหลวงราชพงศัภักดี มาสู่กรมศิลปากรโดยนายทองเริ่ม มงคลนัฏ ได้พบว่า นายทองเริ่ม มงคลนัฏ เริ่มเรียนโขนที่โรงเรียนพรานหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์ได้เรียนโขนจากหลวงวิลาศวงงาม (หระ อินทรนัฏ) หลวงขงเชียงครู (จิ้ว รามนัฏ) หลวงศรีนัจวิสัย (สอน ลักยมนัฏ) ขุนประการาราย (ฉอ้อน โบษกรนัฏ) ขุนเจนทรตกิจ (แปลก มงคลนัฏ) ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ขุนาศพิศวง (แถม ศิลป์ชีวิต) หลวงนัจวิธิ (หรุ่น อรุณนัฏ) และขุนเชิดกรประจง (ผอด สุครีวนัฏ) ครูของนายทองเริ่ม มงคลนัฏ เป็นโขนบรรดาศักดิ์ทั้งสิ้น หลังจากที่ นายทองเริ่ม มงคลนัฏ ได้เข้ามารับราชการที่กรมศิลปากรใน พ.ศ. 2489 นายทองเริ่ม ได้เป็นศิษย์ของท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี โดยได้ฝึกโขนแสดงบทนทุก ซึ่งทำให้นายทองเริ่ม มงคลนัฏ เป็นที่รู้จักแพร่หลายในวงการนาฏยศิลป์

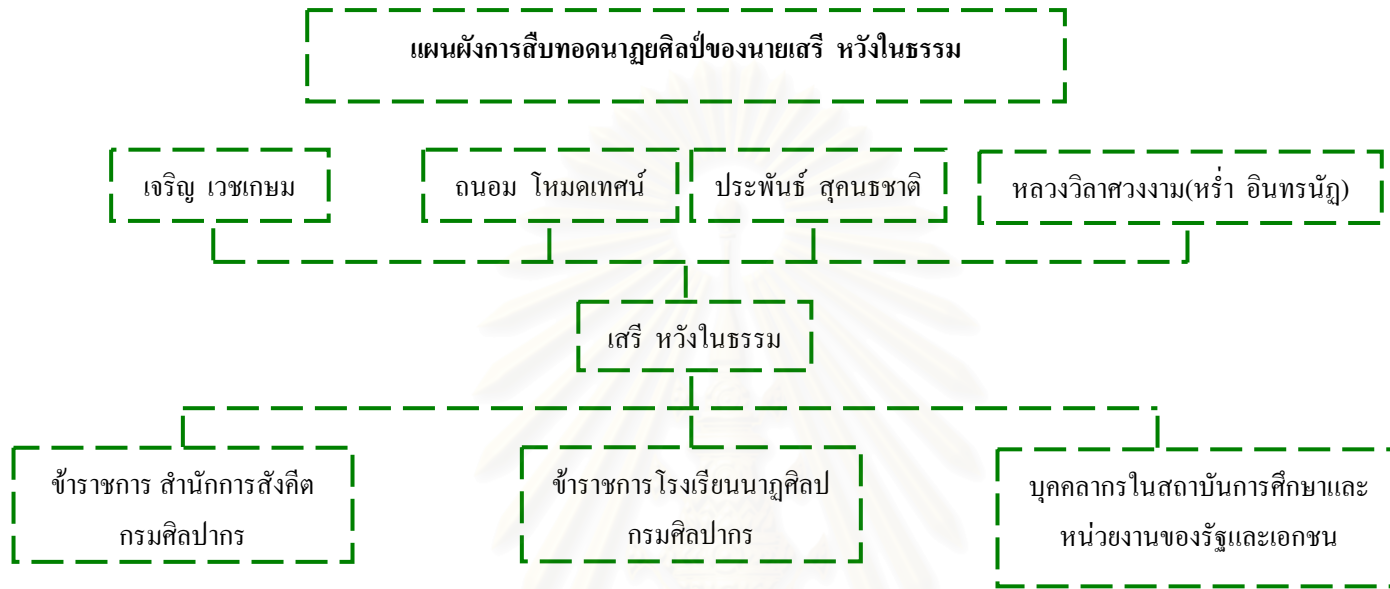
นายทองเริ่ม มงคลนัฏ ได้ถ่ายทอดทำรำนาฏยศิลป์ให้แก่ข้าราชการสำนักการสังคีต และข้าราชการครูในโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

แผนผังที่ 76 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางสุวรรณี ชลานุเคราะห์

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนางสุวรรณี ชลานุเคราะห์ได้พบว่านางสุวรรณี ชลานุเคราะห์ เป็นละครหลวงรุ่นเล็กและรุ่นสุดท้ายในคณะละครหลวงพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 หลังจากนั้นจึงเข้ามาเรียนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร ได้ฝึกหัดรำจากคุณหญิงนัฎกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) หม่อมครุต่วน (สุภลักษณ์) ภักธนาวิก ครูลมูล ชมะคุปต์ หลวงวิลาศวงงาม (หว่า อินทรนัญ) ครูมัลลী คงประภักดิ์ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ครูหุ่่น ปัญญาพล ครูวาณิช เชียรวงศ์ ครูน้อม ประจายะกฤต ครูอร่าม อินทรนัญ และครูเกสร นางสุวรรณี ชลานุเคราะห์ได้รับการถ่ายทอดท่ารำโขนยักษ์จากคุณหญิงนัฎกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ครูอร่าม อินทรนัญ และครูวาณิช เชียรวงศ์ (โขนหลวงราชวงศ์ภักดี) ท่ารำตัวนางจากหม่อมครุต่วน (สุภลักษณ์ ภักธนาวิก) ท่ารำตัวพระจาก ครูลมูล ชมะคุปต์ หลวงวิลาศวงงาม (หว่า อินทรนัญ) ครูมัลลী คงประภักดิ์ ครูน้อม ประจายะกฤต และครูเกสร

นางสุวรรณี ชลานุเคราะห์มีความเชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ไทยจนได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง ในปี พ.ศ.2533 นางสุวรรณี ชลานุเคราะห์ได้ถ่ายทอดท่ารำให้แก่ข้าราชการและนักเรียนนาฏศิลป์และนาฏยศิลป์ป็น สำนักการสังคีต กรมศิลปากร เยาวชนมูลนิธิพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และนักศึกษาและข้าราชการในมหาวิทยาลัยของรัฐและเอกชน

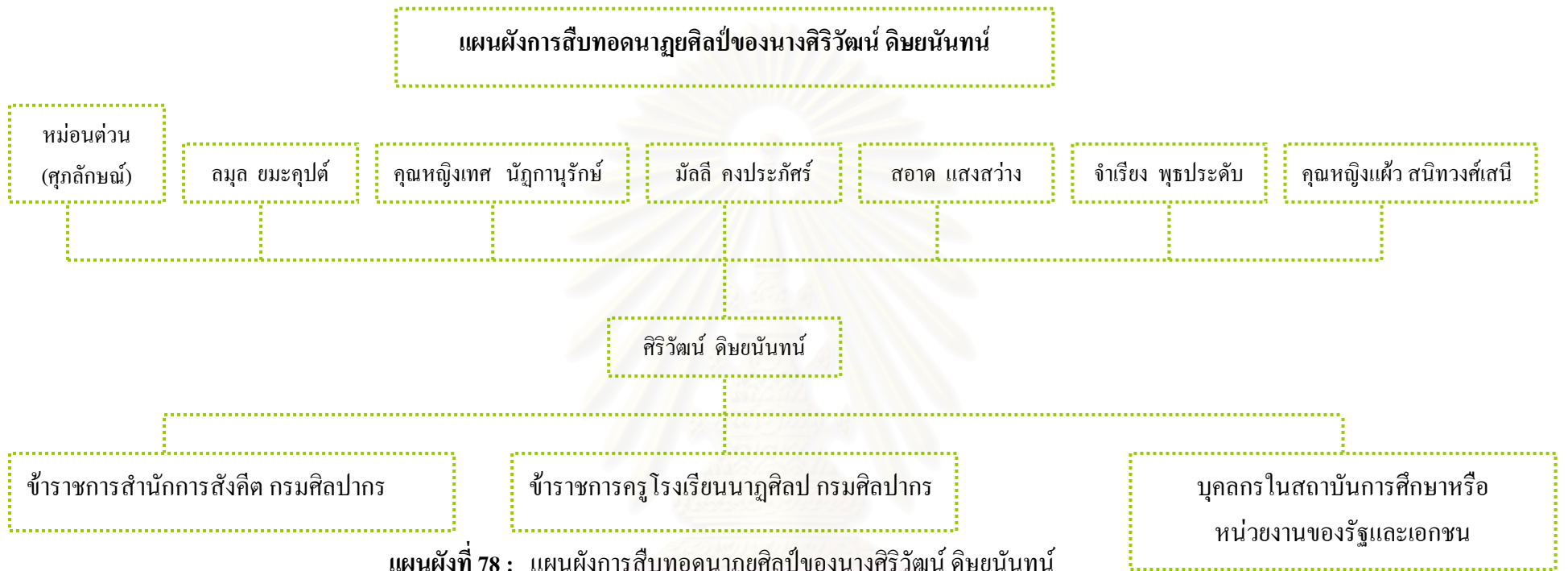
แผนผังที่ 77 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของนายเสรี หวังในธรรม

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ของ นายเสรี หวังในธรรม ได้พบว่า นายเสรี หวังในธรรม เรียนสาขาดุริยางค์สากลและได้ฝึกโจนกับครูเจริญ เวชเกษม และฝึกพากย์โจนกับนายถนอม โหมตเทศน์ นายประพันธ์ สุขนธชาติและหลวงวิลาสวงงาม (หรั อินทรนัฏ) ท่านสำเร็จการศึกษาาระดับนาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 และได้ไปเรียนต่อด้านศิลปะจากมหาวิทยาลัยฮาวาย สหรัฐอเมริกา(East West Center University of Hawaii U.S.A) เมื่อ พ.ศ. 2505

นายเสรี หวังในธรรมเป็นผู้มีความรู้ความสามารถและมีอัจฉริยภาพในการถ่ายทอดและหยิบยกลักษณะพิเศษของตัวโจนให้น่าสนใจแล้วประพันธ์บทโจนนำเสนอการแสดงจนได้รับความนิยมของประชาชนเป็นอย่างมากเช่นโจนตอนพาลีสอนน้อง มารชื่อชื่อพิเภก ท้าวมาลีราชาว่าความ หนุมานชาลยสมร เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีบทละครใน ละครนอก ละครพูด ละครเสภาและละครพันทางเรื่องผู้ชนะสิบทิศ จำนวน 50 ตอน เป็นต้น

เนื่องจากนายเสรี หวังในธรรมมีความเชี่ยวชาญในบทตลก ท่านมีชื่อเสียงในบทบาทของบทซุกกในเรื่องเวสสันดรเป็นเถรवादในเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นอาจารย์คงในเรื่อง ไกรทอง เป็นมหาเถรกุโสดอในเรื่องผู้ชนะสิบทิศ เป็นต้น

นายเสรี หวังในธรรมมีความเชี่ยวชาญด้านนาฏยศิลป์ไทยจนได้รับการยกย่องเป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง(ศิลปะการละคร) ในปีพุทธศักราช 2531 ท่านได้ถ่ายทอดการแสดงบทตลกและการประพันธ์บทละครแก่ข้าราชการสำนักการสังคีต ข้าราชการโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากรและบุคลากรในสถาบันการศึกษาและหน่วยงานของรัฐและเอกชน

แผนผังที่ 78 : แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนางศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์

จากแผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนางศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์ได้พบว่านางศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์ได้เรียนนาฏศิลป์ที่โรงเรียนศิลปากร-แผนกนาฏดุริยางค์ กรมศิลปากร ตั้งแต่อายุ 10 ขวบเป็นศิษย์ของหม่อมครุฑต่วน(ศุภลักษณ์) ภักธนาวิก เดิมท่านฝึกเป็นตัวนางต่อมาเมื่ออายุ 12 ปีได้เปลี่ยนตัวละครพระฝักหัดกับนางลมุด ยมะคุปต์ คุณหญิงนัฏกานุรักษ์(เทศ สุวรรณภารต) นางมัลลิกะ กงประภัสร์ นางสอาด แสงสว่าง นางสาวจำเรียงพุทธประดับ และท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี นางศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์มีความรู้ความเชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์จนได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติในปีพุทธศักราช 2541

นางศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์ได้อนุรักษ์พัฒนาและสร้างสรรค์ทำรำระบำต่างๆ เช่น รำจุยฉายพราหมณ์ รำกรีชอึเหนาตอนตัดดอกไม้ฉายกรีช รำกรีชสุหรานาง รำกลมพระนารายณ์ รำจุยฉายชเนนา รำกิ่งไม้เงิน-ทอง พระลอตามไก่ หย้าหรันตามนกยูง ฯลฯ และทำรำอาวูธต่างๆ เช่นรบกรีช รบทวน ดาบสองมือ และตรวจพลโดยได้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ข้าราชการสำนักการสังคีต ข้าราชการครูในโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร และบุคลากรในสถานศึกษาหรือหน่วยงานของรัฐและเอกชน

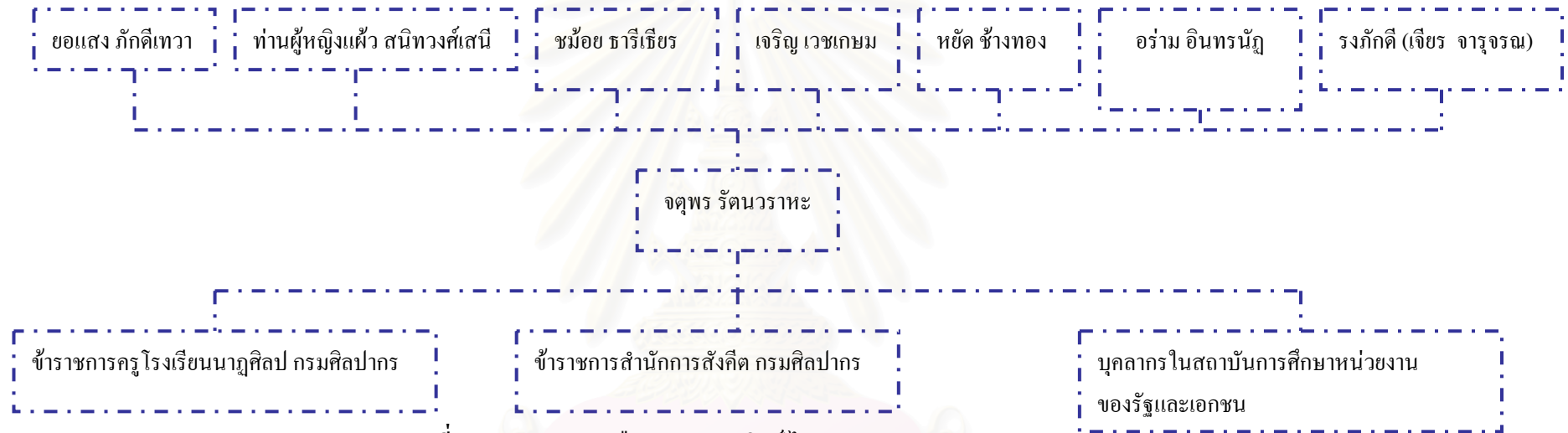

แผนผังที่ 79 : แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนายรามพ โทธิเวช

จากแผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนายรามพ โทธิเวช ได้พบว่า นายรามพ โทธิเวช เป็นศิษย์ของนายอร่าม อินทรนัญ นายหัยค์ ช้างทอง นายรงกักดี (เจียร จารุจรม) โดยได้ฝึกด้วยยักษ์ ตามอย่างบิดาคือนายราม โทธิเวชฝึกตัวพระจากหลวงวิลาศวงงาม (หรร่า อินทรนัญ) ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนีและครูอาคม สายาคม นายรามพ โทธิเวช จึงแสดงได้ทั้งพระและยักษ์ เช่นเป็นพระลักษณ์และอินทรี เป็นต้น ท่านมีความเชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ไทย ท่านได้รับการคัดเลือกให้รับการสืบทอดเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ จากครูรงกักดี ในวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2527 ต่อมาท่านได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์-โขน) ในปี พ.ศ. 2547

นายรามพ โทธิเวช ถ่ายทอดนาฏศิลป์ไทยให้แก่ นาฏศิลป์ป็นสำนักการสังคีต กรมศิลปากร ข้าราชการครูวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร และนักศึกษานานาชาติ สถาบันการศึกษาต่าง ๆ

แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของนายจตุพร รัตนวราหะ

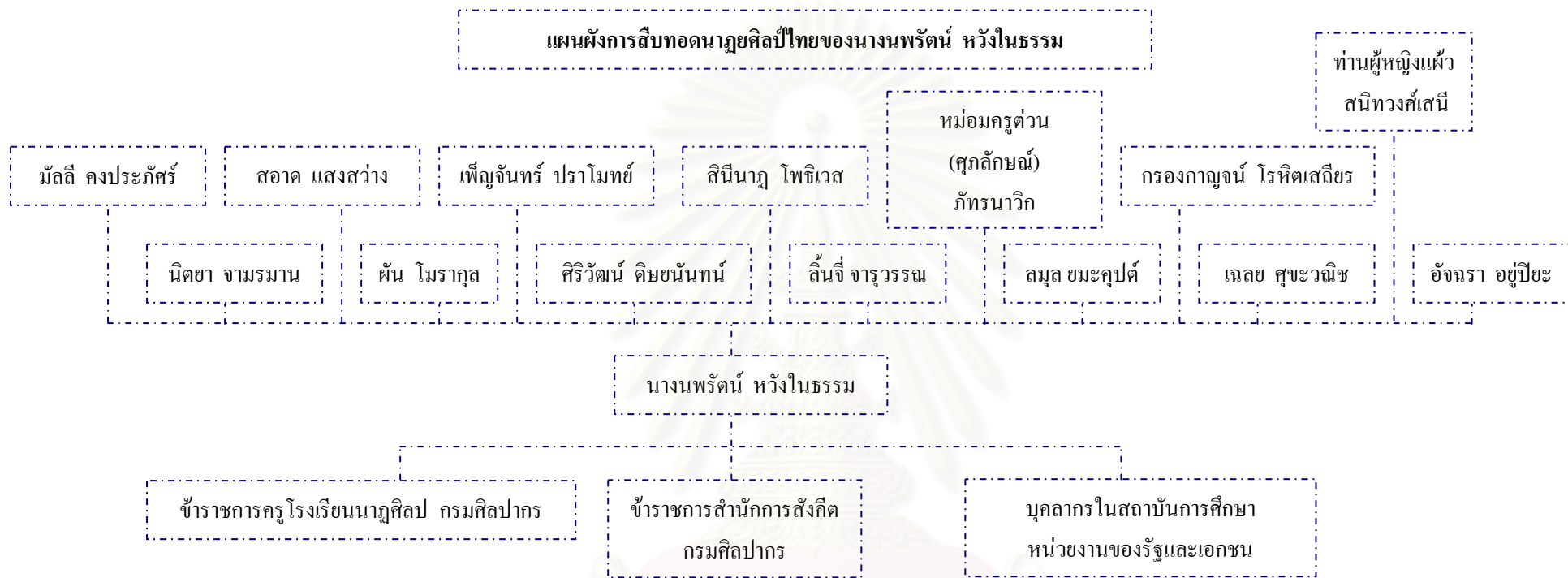
แผนผังที่ 80 : แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของนายจตุพร รัตนวราหะ

แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของนายจตุพร รัตนวราหะ ได้พบว่านายจตุพร รัตนวราหะ ได้ฝึกหัด โขนครั้งแรกกับนายขอแสง ภักดีเทวา และได้ฝึกหัดกับนายชม้อย ธารีเรีชร นายเจริญ เวชเกษม และนายหยัด ช้างทอง ในบทบาทเสนายักษ์ ยักษ์ต่างเมือง พญายักษ์ เช่น เปาวนาสุร กุมภากรรณ มังกรกัณฐ์ แสงอาทิตย์ อินทรชิต และพิเภก เป็นต้น ต่อมาได้ฝึกหัดกับนายอร่าม อินทรนัญ ในบทบาทของทศกัณฐ์และฝึกหัดเป็นชมพลา ละครนอกเรื่องเงาะป่า

ต่อมานายจตุพร รัตนวราหะได้รับการคัดเลือกให้ได้รับการต่อทำรำเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ จากนายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ในวันที่พฤหัสบดีที่ 25 ตุลาคม พ.ศ.2527 ณ ศาลาดุสิดาลัย พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน

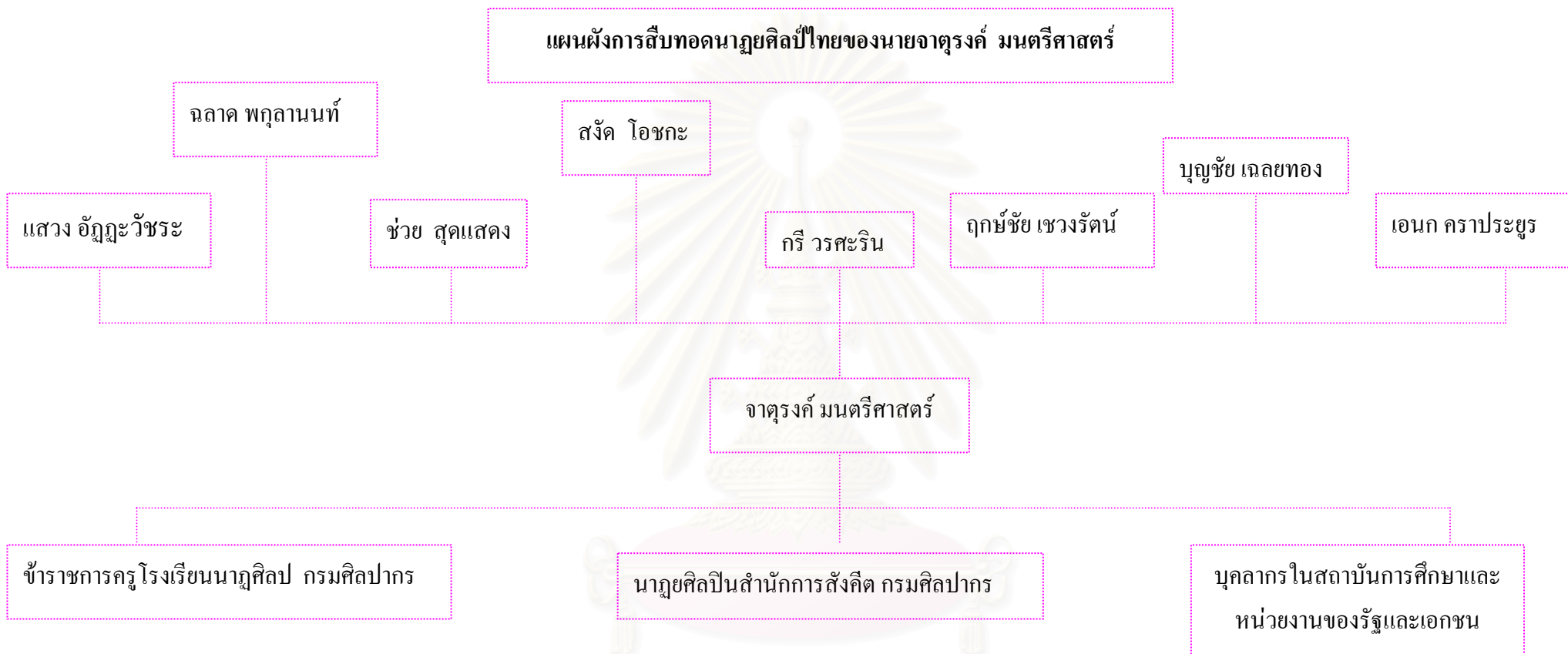
นายจตุพร รัตนวราหะได้ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการวิทยาลัยนาฏศิลป์อ่างทอง ท่านมีประสบการณ์ในการแสดง โขน เป็นตัวทศกัณฐ์ นอกจากนี้ยังเขียนตำราทางวิชาด้านนาฏศิลป์ไทย 2 เล่ม หนึ่งคือคู่มือการฝึกหัดโขนเบื้องต้น และหนังสือเพลงหน้าพาทย์

นายจตุพร รัตนวราหะได้นำความรู้กระบวนการทำรำตัวยักษ์โดยเฉพาะบทบาทของทศกัณฐ์และยักษ์ต่างเมืองมาถ่ายทอดให้ข้าราชการครู โรงเรียนนาฏศิลป์ ข้าราชการสำนักงานการสังคีต กรมศิลปากร และบุคลากรในสถานศึกษา หน่วยงานของรัฐและเอกชน

แผนผังที่ 81 : แผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนางนพรัตน์ หวังในธรรม

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนางนพรัตน์ หวังในธรรม ได้พบว่า นางนพรัตน์หวังในธรรมได้ฝึกหัดละครตัวพระจากนางลมุล ยมะคุปต์ ในโรงเรียนนาฏศิลป์จนสำเร็จระดับปริญญาตรี จากมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีอาชีวศึกษา นอกจากนี้ นางนพรัตน์ หวังในธรรมได้รับการถ่ายทอดทำรำจาก นางมัลลีย์ คงประภัสร์ นางนิตยา จามรमान นางสอาด แสงสว่าง นางฝัน โมรากุล นางเพ็ญจันทร์ ปราโมทย์ นางสินีนางุ โพธิเวส นางลีนิจ จารุวรรณ หม่อมครุต่วน (สกุลลักษณะ) ภัทรนาวิก นางลมุล ยมะคุปต์ นางกรองกาญจน์ โรหิตเสถียร ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี นางเจलय ศุขะวณิช และนางอัจฉรา อยู่ปิยะ นางนพรัตน์ หวังในธรรมได้ถ่ายทอดความรู้ให้ข้าราชการครูและนักเรียนโรงเรียนนาฏศิลป์ ข้าราชการสำนักงานการสังคีต กรมศิลปากร และบุคคลในสถาบันการศึกษา เช่น นิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม มหาวิทยาลัยนเรศวร มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์และมหาวิทยาลัยเอเชียอาคเนย์และหน่วยงานของรัฐและเอกชน

แผนผังที่ 83 : แผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยของนายจาตุรงค์ มนตรีศาสตร์

จากแผนผังการสืบทอดนาฏศิลป์ของนายจาตุรงค์ มนตรีศาสตร์ได้พบว่านายจาตุรงค์ มนตรีศาสตร์ เป็นศิษย์ของนายแสวง อัญญาวัชระ นายจลาต พกุลานนท์ นายช่วย สุดแสง นายสงัด โอชกะ นายฤกษ์ชัย เหวงรัตน์ นายบุญชัย เฉลยทอง และนายเอก crapะบุร แล้วนำความรู้มาถ่ายทอดให้แก่ข้าราชการครูในโรงเรียนนาฏศิลป์ นาฏศิลป์ป็น สำนักการสังคีต กรมศิลปากร และบุคลากรในสถาบันการศึกษาและหน่วยงานของรัฐและเอกชน

นอกจากนี้รัฐบาลยังให้ความสำคัญต่อการอนุรักษ์สืบทอดนาฏศิลป์ไทยในระบบโรงเรียน โดยบรรจุวิชานาฏศิลป์และดุริยางค์ไทยลงในหลักสูตรทุกระดับตั้งแต่การศึกษาระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน (ประถมปีที่ 1 – มัธยมศึกษาปีที่ 6) และระดับอุดมศึกษา (ปริญญาตรี , ปริญญาโท และปริญญาเอก) ในสถาบันอุดมศึกษาต่าง ๆ เช่น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ มหาวิทยาลัยราชภัฏหลายแห่ง มหาวิทยาลัยนเรศวร มหาวิทยาลัยมหาสารคาม เป็นต้น และมีโรงเรียนสอนนาฏศิลป์ของเอกชนอีกหลายแห่งเช่น โรงเรียนนาฏศิลป์สัมพันธ์ โรงเรียนบ้านปลายเนิน โรงเรียนขาบมงคล และโรงเรียนมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นต้น จึงทำให้นาฏศิลป์ไทยได้มีการอนุรักษ์ และสืบทอดอย่างเป็นระบบนอกจากนี้ยังมีสถาบันเอกชนได้ถ่ายทอดวิชานาฏศิลป์และดุริยางค์ไทยในรูปแบบการศึกษานอกระบบอีกด้วย

2. การอนุรักษ์จารีตและพิธีกรรมทางด้านนาฏศิลป์ไทย กรมศิลปากรได้ทำหน้าที่อนุรักษ์อย่างเคร่งครัดโดยเฉพาะการสืบทอดกรรมสิทธิ์ประชาชนประกอบพิธีไหว้ครู และครอบครูละคร และการสืบทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพซึ่งเป็นเพลงหน้าพาทย์สูงสุดของนาฏศิลป์ไทยและถือว่าเป็นเพลงศักดิ์สิทธิ์ หากนาฏศิลป์นั้นได้รับการถ่ายทอดทำรำนี้อแล้วถือว่าเป็นเกียรติประวัติแก่ตนเองและวงศ์ตระกูล เพราะผู้ที่จะได้รับการคัดเลือกจะต้องมีคุณสมบัติที่เหมาะสมและในพิธีกรรมการสืบทอดจะต้องดำเนินไปจารีตโบราณราชประเพณี

ในปี พ.ศ. 2488 กรมศิลปากรได้รับโอนจมื่นสมุหพิมาหรือหลวงวิลาศวงงาม (หรั อินทรนัญ) มาจากกรมพระตำรวจหลวง กระทรวงวัง มารับราชการเป็นครุนาฏศิลป์กรมศิลปากรเมื่อโรงเรียนนาฏศิลป์รับเด็กเข้ามาเรียน หลวงวิลาศวงงาม (หรั อินทรนัญ)จะเป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูสืบต่อมาจากพระยานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ตั้งแต่ปี 2488 จนท่านถึงแก่กรรมในพ.ศ. 2505 ในบั้นปลายชีวิตของท่าน ท่านได้มอบกรรมสิทธิ์การเป็นผู้ประกอบพิธีให้กับศิษย์ 3 คน คือ นายอาคม สายาคม , นายอร่าม อินทรนัญ และ ม.ร.ว. จรุงสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์

ในบรรดาศิษย์ทั้ง 3 คนนี้ บุคคลที่มีคุณสมบัติพร้อมทุกประการคือครูอาคม สายาคม ซึ่งมีคุณสมบัติ คือ เป็นศิลปินผู้ใหญ่ มีอาวุโสอายุ 50 ปีขึ้นไป มีความรู้ทางนาฏศิลป์ไทยที่เป็นที่ยอมรับนับถือ รำเพลงหน้าพาทย์ได้ทุกเพลงมีจิตใจยึดมั่นในตำราที่ได้รับมอบมา ไม่เป็นผู้เสพสุราเป็นประจำ มีวาจาสุภาพเรียบร้อย มีสติจะมีความกตัญญูต่อครูอาจารย์ ได้รับมอบกรรมสิทธิ์การประกอบพิธี และมอบตำราไหว้ครู และทำพิธีครอบครุนาฏศิลป์จากครูผู้ใหญ่

ครูอาคม สายาคมได้รับมอบให้ประกอบพิธีไหว้ครูตั้งแต่ปี 2504 แต่เริ่มเป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครู เมื่อ พ.ศ. 2505 หลังจากที่หลวงวิลาศวงงาม (หรั อินทรนัญ)ถึงแก่กรรม และเริ่มประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูทางราชการเป็นครั้งแรกที่โรงเรียนนาฏศิลป์เมื่อปลายปี 2505 ต่อมาครูอาคมได้ถึงแก่กรรมลงในปีพุทธศักราช 2525 อย่างกระทันหันและไม่ได้อุปการกรรมสิทธิ์

ให้ใคร จึงทำให้ประธานประกอบพิธีไหว้ครู ครอบครู โขนละครของกรมศิลปากรจึงขาดผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครู จึงจำเป็นต้องสรรหาผู้ประกอบพิธีมาประกอบพิธีแทน ในช่วงที่ยังไม่มีผู้ประกอบพิธีเป็นทางราชการ (สายพิธีหลวง) กรมศิลปากร จึงเชิญ ม.ร.ว. จรูญสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ มาเป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525-2527

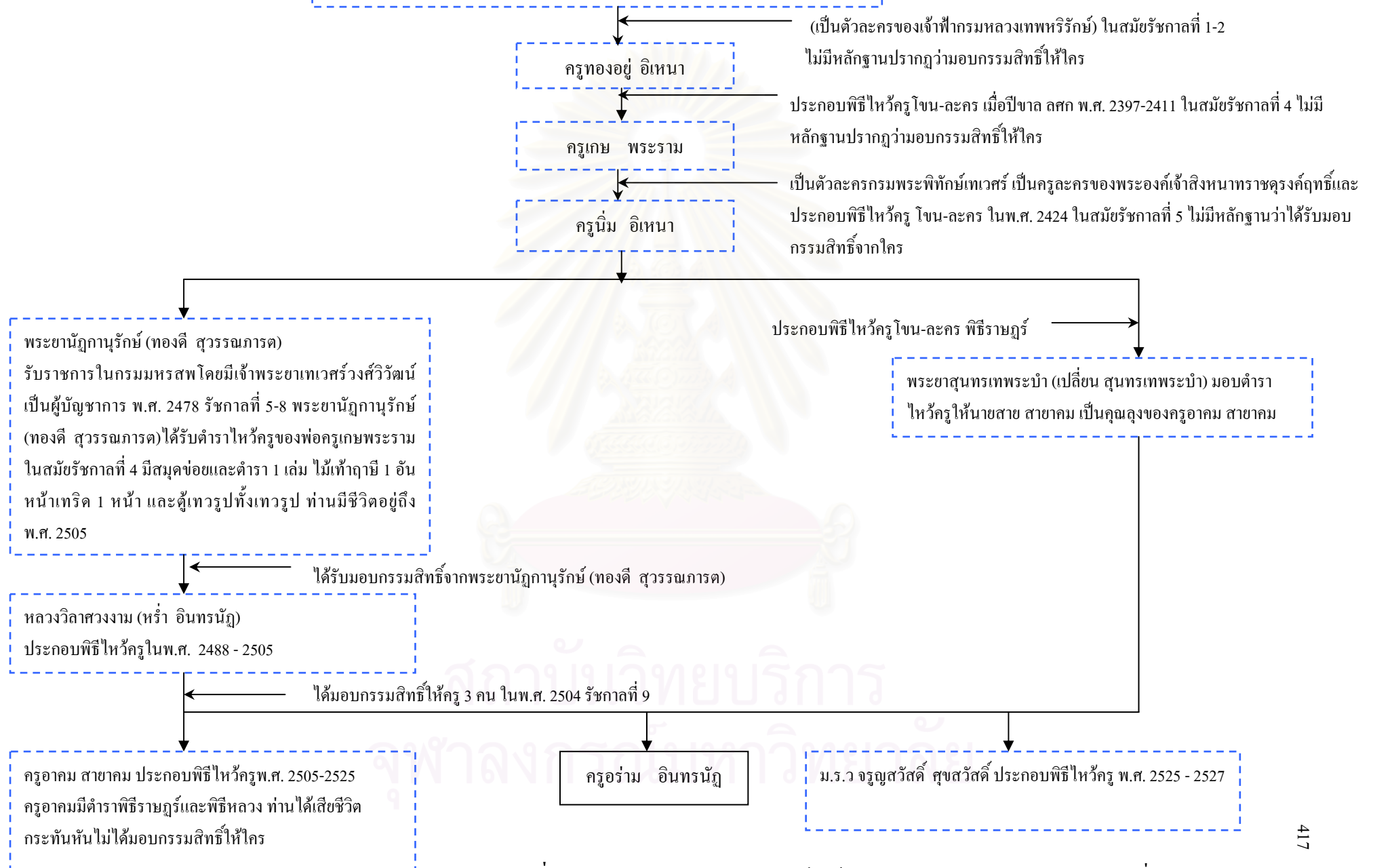
ตามประเพณีแต่ดั้งเดิมนั้น หากครุฑท่านเดิมมิได้มีการมอบกรรมสิทธิ์ให้ศิษย์คนใดคนหนึ่ง ให้ทำหน้าที่ประกอบพิธีไหว้ครู ก็จะต้องขอรับพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งผู้ประกอบพิธีไหว้ครูเนื่องจากเชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเอกอัครูปถัมภ์ของศิลปนาฏนาชนิด พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะสมมุติเทพ โดยเฉพาะน่าจะหมายถึงพระพรหมเทพผู้ซึ่งประสาทสรรพความรู้ให้กับมวลมนุษยโลก ดังนั้นในวันพฤหัสบดีที่ 25 ตุลาคม พ.ศ.2527 กรมศิลปากร จึงขอพระราชทานกราบบังคมทูลเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมาทรงเป็นประธานในพระราชพิธีพระราชทานครอบประธานผู้ประกอบพิธีไหว้ครู โขน-ละครและต่อทำรำเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ ณ ศาลาศิลป์ศาลายา สวนจิตรลดา โดยยึดถือตามประเพณีโบราณที่ว่า (ประเมษฐ์ บุญยะชัย , 2540:77)

“ด้วยประเพณีถือเป็นหลักมาแต่โบราณ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเอกอัครูปถัมภ์ของศิลปนาฏนาชาติ ทรงอยู่ในที่สูงสุดของศิลปวิทยาการ เมื่อไม่มีตัวครูในสาขานั้นๆ แล้วพระมหากษัตริย์จะทรงมอบหรือครอบพระราชทานผู้ใดให้ปฏิบัติหน้าที่ก็ได้ และผู้ที่ได้รับพระราชทานครอบแล้วจะสามารถทำพิธีครอบผู้อื่นต่อไปได้”

ศิลปินที่มีคุณสมบัติเหมาะสม ได้รับการคัดเลือกจากคณะกรรมการสรรหาผู้ทำหน้าที่ประกอบพิธีไหว้ครู โดยมีคุณหญิงอารี คุณดัดฉวี อธิบดีกรมศิลปากรเป็นประธาน ได้เลือกศิลปินมาจำนวน 6 คน คือ นายธีรยุทธ ขวงศรี นายรามพ โพธิเวส นายธงไชย โทษยามย์ นายทองสุข ทองหลิม นายอุดม อังสุธร และนายสมบัติ แก้วสุจริต ต่อมานายรามพ โพธิเวส ได้ขอถอนตัวจากการรับครอบเป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครู โขน-ละคร โดยขอรับเป็นผู้รับครอบองค์พระพิราพอย่างเดียว

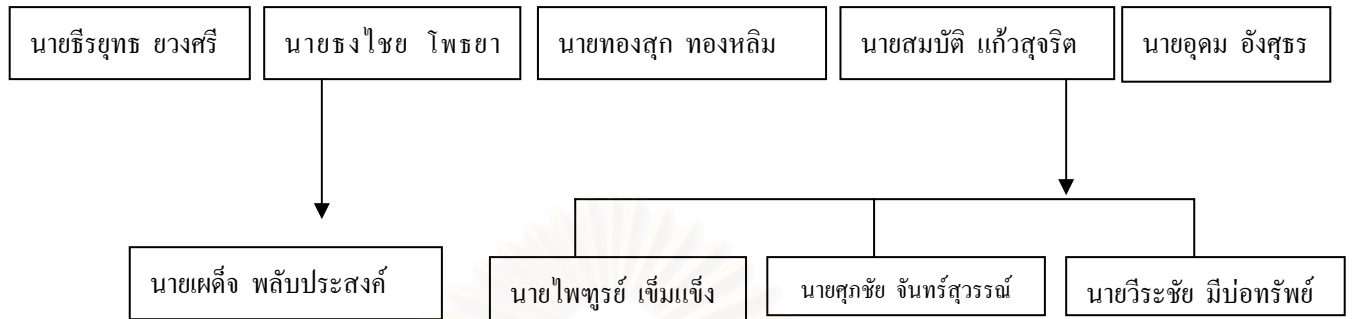
สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังประธานประกอบพิธีไหว้ครูโยน-ละครในสายพิธีหลวง รัชกาลที่ 1-9

แผนผังที่ 83 : แผนผังประธานประกอบพิธีไหว้ครูโยน- ละครในสายพิธีหลวง รัชกาลที่ 1-9

ต่อมากรมศิลปากรได้ขอพระราชทาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 แต่งตั้งประธานผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโยน – ละคร จำนวน 5 คน ในวันพฤหัสบดีที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2529 ในศาลาศิวาลัย สวนจิตรลดา

จากแผนผังโครงสร้างประธานประกอบพิธีครูโยน – ละคร ในสายพิธีหลวงรัชกาลที่ 1-9 ในราชวงศ์จักรี เริ่มจากครูทองอยู่ อีเหนา ซึ่งเป็นตัวละครของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ในรัชกาลที่ 1-2 ไม่มีหลักฐานว่าท่านได้มอบกรรมสิทธิ์ให้ใคร ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ครูเกษ พระราม ได้ประกอบพิธีไหว้ครูโยน-ละคร เมื่อปีชกาล จศก ระหว่างปีพุทธศักราช 2397 -2411 และไม่มีหลักฐานปรากฏว่าท่านได้มอบหมายกรรมสิทธิ์ให้ผู้ใด ต่อมาครูนิม อีเหนา ซึ่งเป็นตัวละครของกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ เป็นครูละครของพระองค์เจ้าดิ้งหนาทราชครูจตุรทิศ ท่านประกอบพิธีไหว้ครูโยน – ละครในพ.ศ. 2424 ในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ไม่มีหลักฐานว่าท่านได้มอบกรรมสิทธิ์ให้ผู้ใด

ต่อมาพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ข้าราชการในกรมมหรสพ ระหว่างปีพุทธศักราช 2453-2478 ในรัชกาลที่ 5-8 ท่านได้ประกอบพิธีไหว้ครูโยน-ละคร จนถึง พ.ศ. 2478 ต่อมาท่านได้มอบกรรมสิทธิ์ให้แก่หลวงวิลาศวงงาม(หรั อินทรนัญ) และได้ประกอบพิธีไหว้ครูโยน-ละคร ระหว่าง พ.ศ. 2488-2505

ส่วนในสายพิธีราษฎร์ พระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรเทพระบำ) เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูโยน-ละครในสายละครนอก ต่อมาหลวงวิลาศวงงาม (หรั อินทรนัญ) ได้มอบกรรมสิทธิ์ในปีพุทธศักราช 2504 รัชกาลที่ 9 ให้แก่ครู 3 คน คือ ครูอาคม สายาคม ซึ่งครูอาคม สายาคม ได้รับมอบตำราไหว้ครูจากคุณลุงสาย สายาคม คุณลุงสาย สายาคมได้รับตำรานี้จากพระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัญ) ซึ่งประกอบพิธีราษฎร์ด้วย ครูอาคม สายาคมมีคุณสมบัติที่เหมาะสมในการเป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูโยน-ละคร ท่านได้ประกอบพิธีไหว้ครูระหว่างปีพ.ศ. 2505- 2525 ท่านได้เสียชีวิตกระทันหัน และมีได้มอบกรรมสิทธิ์ให้แก่ผู้ใดบุคคลที่ 2 คือ ครูอร่าม อินทรนัญ และบุคคลที่ 3 คือ ม.ร.ว. จรูญสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ หลังจากที่ครูอาคม สายาคม ได้ถึงแก่กรรมแล้ว ม.ร.ว.จรูญสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ได้ประกอบพิธีไหว้ครูโยน-ละคร ระหว่าง พ.ศ. 2525-2527

ต่อมากรมศิลปากรได้ขอพระราชทาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 แต่งตั้งประธานผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโขน-ละครในวันพฤหัสบดีที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2529 ณ ศาลาศิวลาลัย สวนจิตรลดา จำนวน 5 คน คือ นายธีรยุทธ ขวงศรี นายธงไชย โภชยามรย์ นายทองสุข ทองหลิม นายสมบัติ แก้วสุจริต และนายอุดม อังศุธร

ต่อมานายธงไชย โภชยามรย์ ได้มอบกรรมสิทธิ์ให้นายเผด็จ พลับประสงค์ และนายอุดม อังศุธร มอบให้นายไพฑูรย์ เข้มแข็ง นายสุภชัย จันทร์สุวรรณ และนายวิระชัย มีบ่อทรัพย์

สำหรับในเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพนั้น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ถ่ายทอดทำรำน้าพาทย์ องค์พระพิราพให้นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) เพื่อแสดงในพระราชพิธีระวางพระเสวตคชเคชดิลก พระคชาธาร ต่อมาพระยานัฏกานุกรักษ์ได้ถึงแก่อนิจกรรมลง โดยมีได้ถ่ายทอดให้ผู้อื่นเลย

ในปีพุทธศักราช 2505 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ทรงทราบว่าการรำเพลงหน้าพาทย์ศักดิ์สิทธิ์และสูงสุดของวิชานาฏศิลป์ไทยกำลังจะสูญและทรงทราบว่าผู้ที่ต่อทำรำน้าพาทย์นี้จากพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) มีเพียงคนเดียวคือ นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ซึ่งรับราชการเป็นตำรวจ สังกัดสำนักพระราชวัง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ทำพิธีมอบทำนององค์พระพิราพให้แก่ศิลปินกรมศิลปากร จำนวน 4 คน คือ ครูอร่าม อินทรนัญ ครูอาคม สายาคม ครูยอแสง ภักดีเทวา และครูหยัด ช้างทอง การต่อเพลงหน้าพาทย์เพลงองค์พระพิราพในครั้งนี้ได้กระทำต่อเบื้องพระพักตร์พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ โรงละครพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2506 เริ่มตั้งแต่ 10.00 น. ถึง 11.00 น. พิธีเริ่มต้นที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปประทับเป็นประธานในพิธีและพระราชทานด้ายมงคลสวมศีรษะแก่นายรงภักดี และนายอาคม สายาคมได้ประกอบพิธีสังเวชบูชา องค์พระพิราพ จากนั้นนายรงภักดีก็ถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพให้แก่ศิษย์ทั้ง 4 แล้วนำศิษย์ทั้ง 4 มาเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รับพระราชทานน้ำพระสุหร่ายเป็นอันเสร็จพิธี (ประเมษฐ์ บุญยะชัย, 2540: 79)

ต่อมาในปี พ.ศ. 2527 ผู้ที่ได้รับพระราชทานให้ถ่ายทอดทำรำน้าพาทย์องค์พระพิราพ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2506 ได้ถึงแก่กรรมลง 3 คน คือ ครูอร่าม อินทรนัญ ครูอาคม สายาคม และครูยอแสง ภักดีเทวา ยังคงเหลือแต่ครูหยัด ช้างทอง ซึ่งร่างกายไม่แข็งแรง กรมศิลปากรจึงได้ปรึกษากับครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ซึ่งขณะนั้นครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ)อายุ 85 ปีแล้ว สมควรจะทำรำน้าพาทย์องค์พระพิราพให้แก่ศิลปินที่มีคุณสมบัติเหมาะสมต่อไป ครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ) จึงนำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพิธีตามที่ขอพระบรมราชานุญาต กรมศิลปากรได้คัดเลือกผู้เหมาะสมได้ 7 คน คือ นายรามพ โพธิเวส นายไชยยศ คุ้มมณี

นายจตุพร รัตนวราหะ นายจุมพล โชติทัตต์ นายสุคจิตต์ พันธุ์สังข์ นายสมศักดิ์ ทัตติ และนาย ศิริพันธ์ อัญญาวัชระ ศิลปินทั้ง 7 คน ได้มาต่อทำรำและฝึกซ้อมก่อนที่จะมีการประกอบพิธีจริง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาให้มีพระราชพิธีพระราชทานต่อเพลงหน้าพาทย์องค์ พระพิราพในวันพฤหัสบดีที่ 25 ตุลาคม พ.ศ.2527 ณ ศาลาศิลป์ สวณจิตรดดา

ในวันพฤหัสบดีที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2545 เวลา 16.30 น กรมศิลปากรได้แต่งตั้งกรรมการ คัดเลือกบุคคลที่จะขอรับการต่อทำรำหน้าพาทย์องค์พระพิราพของกรมศิลปากร โดยมีนายสมบัติ แก้วสุจริต เป็นประธานกรรมการคัดเลือกบุคคลรับการถ่ายทอดทำรำหน้าพาทย์เพลง องค์พระพิราพ จำนวน 14 คน คือ

1. นายประดิษฐ์ โปธิยารมย์
2. นายประเมษฐ์ บุญยะชัย
3. นายปรีชา ศิลปะสมบัติ
4. นายมนัส สงค์ประพันธ์
5. นายสุรเชษฐ์ เฟื่องฟู
6. นายประดิษฐ์ ศิลปะสมบัติ
7. นายสมรักษ์ นาคปลื้ม
8. นายสถาพร ขาวรุ่งเรือง
9. นายเจตน์ ศรีอ้ออ่วม
10. นายวราวุธ ศิราพันธ์
11. นายดำรงศักดิ์ นาฎประเสริฐ
12. นายจุลชาติ อรัณยะนาค
13. นายวิฑาร จันทรา
14. นายเชาวนาท เฟื่องสุข

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

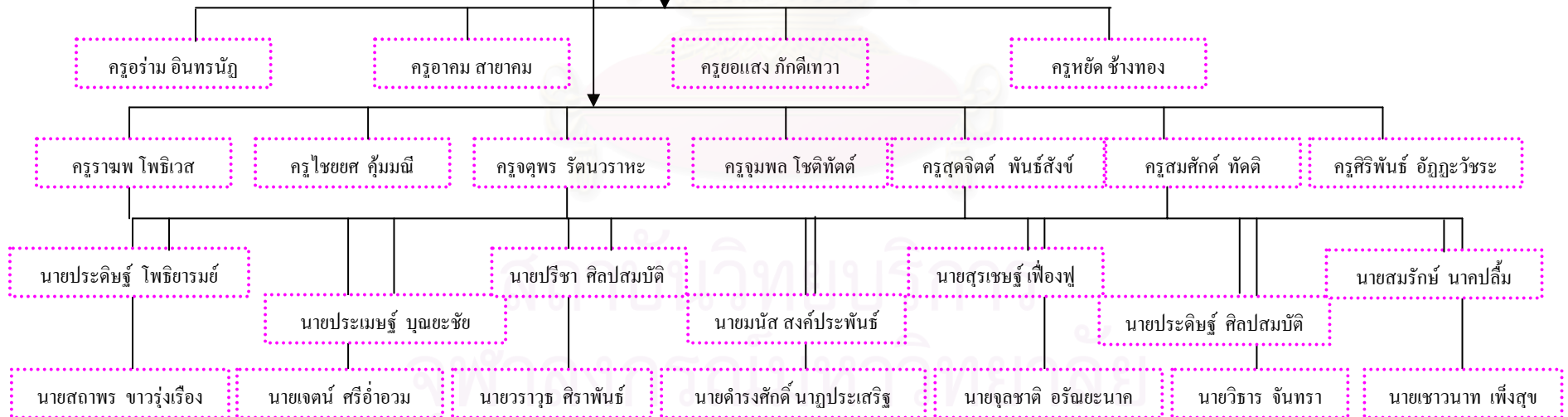
แผนผังประธานผู้ประกอบพิธีรับครอบและต่อเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ

พระยานุฎกานุรักษ์

เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบเพื่อถ่ายทอดทำรำ
องค์พระพิราพในปี พ.ศ. 2470 ณ ศาลาสหทัยสมาคม ในพระบรมมหาราชวัง
ต่อทำรำ ณ ระเบียบคตวัดพระศรีรัตนศาสดารามเพื่อจัดแสดงในงาน
พระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางพระเศวตคชเคชดิลกฯ พระคชาธารคู่
พระบารมีรัชกาลที่ 7 เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2470

ครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ)

ท่านได้ถ่ายทอดทำรำหน้าพาทย์องค์พระพิราพให้แก่ศิลปินของ
กรมศิลปากร 4 คน ในวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2506

แผนผังที่ 84 : แผนผังประธานผู้ประกอบพิธีรับครอบและต่อเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ

จากแผนผังโครงสร้างการถ่ายทอดประธานประกอบพิธีรับครอบและต่อเพลงหน้าพาทย์
องค์พระพิราพ ก่อนพระยานัฏกานูรักษ์ไม่มีหลักฐานปรากฏ ในวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ.2470
รัชกาลที่ 7 พระยานัฏกานูรักษ์ได้ถ่ายทอดทำนององค์พระพิราพ ณ ศาลาสหทัยสมาคมใน
พระบรมมหาราชวัง ต่อทำรา ณ ระเบียบกตวัดพระศรีรัตนศาสดารามให้แก่ครูรงภักดี (เจียร
จารุจรณ) เพื่อจัดแสดงในงานพระราชพิธีสมโภชขึ้น ระหว่างพระเสวตคชเดชฯ พระคชาธาร
คู่พระบารมี รัชกาลที่ 7

ต่อมาครูรงภักดีได้ถ่ายทอดให้แก่ศิลปินกรมศิลปากร ในวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2506
จำนวน 4 คน คือ ครูอร่าม อินทรนัฏ ครูอาคม สายาคม ครูยอแสง ภักดีเทวา และครูหยัด ช้างทอง

ในระยะต่อมา ครูอร่าม อินทรนัฏ ครูอาคม สายาคม ครูยอแสง ภักดีเทวา ได้เสียชีวิตลง
คงเหลือแต่ครูหยัด ช้างทอง ซึ่งสุขภาพร่างกายไม่แข็งแรง กรมศิลปากรได้ปรึกษากับครูรงภักดี
(เจียร จารุจรณ) ว่าควรมีการกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาต ต่อทำราเพลงหน้าพาทย์
พระพิราพให้แก่ นาฏยศิลปิน กรมศิลปากรเพิ่มขึ้น เพื่อนุรักษ์ทำราเพลงหน้าพาทย์นี้ไว้ ครูรงภักดี
(เจียร จารุจรณ) ก็เห็นด้วยจึงกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตต่อทำราเพลงหน้าพาทย์ให้แก่
นาฏยศิลปิน กรมศิลปากร จำนวน 7 คน คือ ครูรามพ โพธิเวส ครูไชยยศ คุ้มมณี ครูจตุพร
รัตนวราหะ ครูสุจิตต์ พันธุ์สังข์ ครูสมศักดิ์ ทัดดี และครูศิริพันธ์ อัญญาวัชระ ในวันพฤหัสบดีที่
25 ตุลาคม พ.ศ. 2527 ณ ศาลาศิลิดาลัยสวนจิตรลดา

ต่อมากรมศิลปากรได้แต่งตั้งคณะกรรมการคัดเลือกบุคคลเข้ารับการต่อพาทย์องค์
พระพิราพ ของกรมศิลปากร โดยมีนายสมบัติ แก้วสุจริต เป็นประธานกรรมการคัดเลือกบุคคลเข้า
รับการถ่ายทอดทำราหน้าพาทย์องค์พระพิราพในวันพฤหัสบดีที่ 12 กันยายน 2545 เวลา 16.30 น. ณ
อุโบสถบวรสถานสุทธาวาส โดยมีนายรามพ โพธิเวส นายจตุพร รัตนวราหะ นายจุมพล
โชติทัศน์ นายสุจิตต์ พันธุ์สังข์ และนายสมศักดิ์ ทัดดี เป็นกรรมการผู้ถ่ายทอดให้แก่ข้าราชการ
จำนวน 14 คน คือ

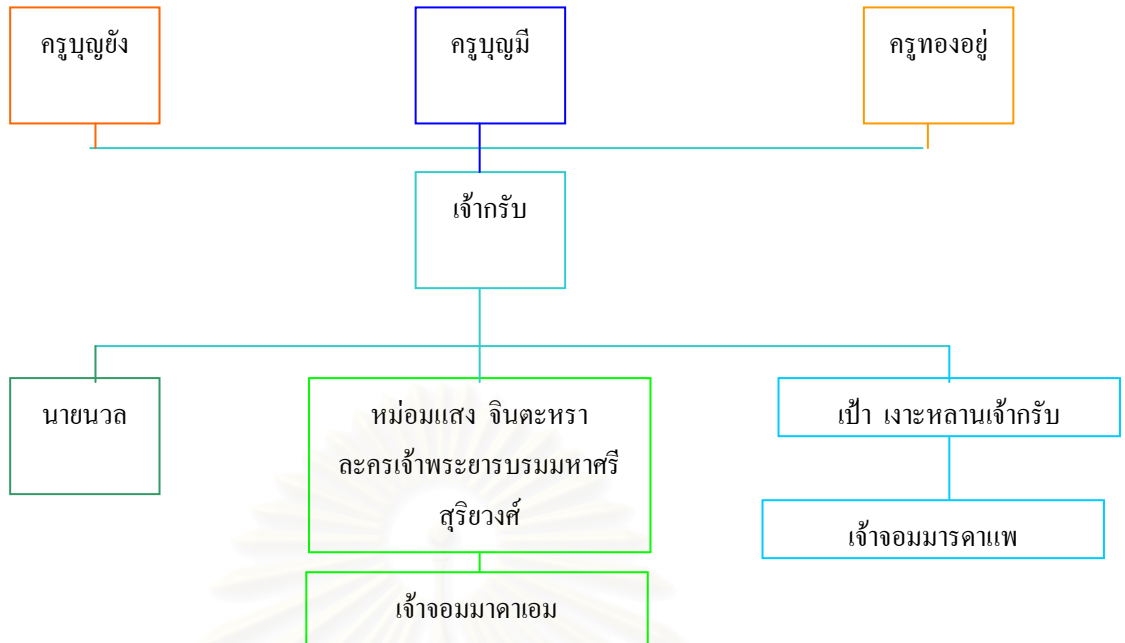
1. นายประดิษฐ์ โปธิยามย์
2. นายประเมษฐ์ บุญยะชัย
3. นายปรีชา ศิลปะสมบัติ
4. นายมนัส สงค์ประพันธ์
5. นายสุรเชษฐ์ เฟื่องฟู
6. นายประดิษฐ์ ศิลปะสมบัติ
7. นายสมรักษ์ นาคปลื้ม
8. นายสถาพร ขาวรุ่งเรือง
9. นายเจตน์ ศรีอำววม
10. นายวราวุธ ศิราพันธ์

11. นายดำรงศักดิ์ นาฏประเสริฐ
12. นายจุลชาติ อรัณยะนาค
13. นายวิธาร จันทรา
14. นายเชาวนาท เฟ็งสุข

จะเห็นได้ว่า กรมศิลปากรได้รักษาจารีตในการประกอบพิธีไหว้ครู ครอบครู โขน-ละคร และการถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพไว้อย่างเคร่งครัดและสรรหาผู้สืบทอดไม่ให้ขาดสายเนื่องจากการเรียนนาฏศิลป์ โขน-ละคร มีความเชื่อในการเคารพบูชาครูเทพเจ้าและครูอาจารย์ที่ถ่ายทอดให้ ศิษย์ทุกคนจะต้องมีความกตัญญูต่อครูอาจารย์ปีละ 1 ครั้ง ต้องมาร่วมเข้าพิธีไหว้ครู โขน-ละคร เพื่อแสดงความกตัญญูต่อครูอาจารย์และเพื่อได้มาพบปะสำราญทำรำ รำเพลง ถวายครู ถวายเครื่องสังเวช และต่อทำรำในพิธีนี้ เพื่อความสิริมงคลแก่ตนเองด้วยมีความเชื่อว่าเป็นการขออนุญาตในการถ่ายทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์ให้แก่ศิษย์รุ่นต่อไปด้วย

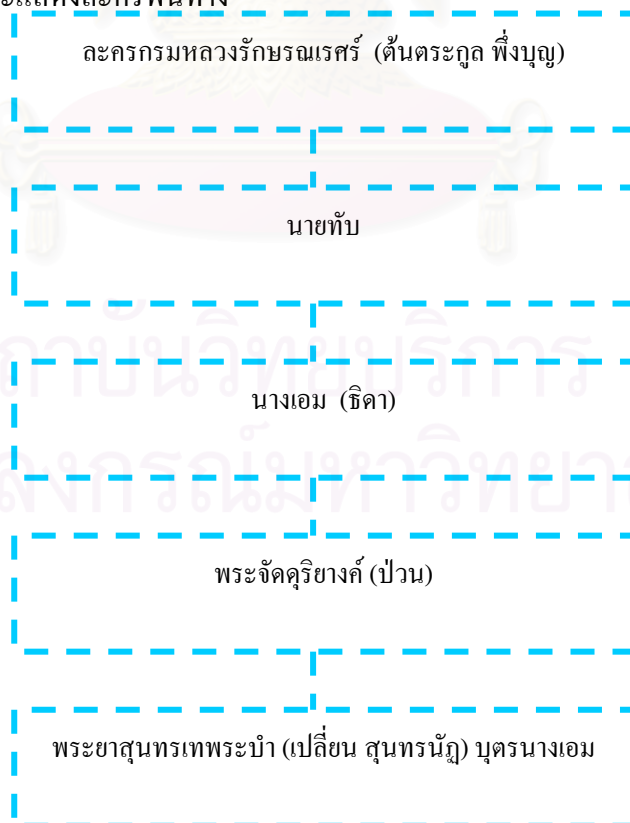
การไหว้ครูและครอบครูจะกระทำเพื่อเหตุผลหลายประการ (ธนิต อยู่โพธิ์ , 2494:1-2)

1. ครอบให้เป็นละคร เป็นการครอบให้แก่ผู้เรียนที่รำเพลงช้า เพลงเร็ว เพลงเชิด-เสมอรำไ้ซบพ แม่ท่ายักษ์ แม่ท่าลิงได้แล้วก็ครอบครูเพื่อแสดงว่าเป็น โขน-ละครแล้ว
 2. ครอบเพื่อถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์เพราะมีความเชื่อว่า เพลงหน้าพาทย์และทำรำเพลงหน้าพาทย์มีความศักดิ์สิทธิ์ หากไม่ครอบครูก่อนครูผู้สอนไม่กล้าหัดให้ศิษย์ด้วยเกรงว่าจะเป็นผลร้ายต่อครูผู้สอนและศิษย์ ซึ่งในวิทยาลัยนาฏศิลป์ก็จะครอบให้ในระดับชั้นกลางปีที่ 3
 3. ครอบเพื่อให้ถ่ายทอดทำรำให้แก่ศิษย์รุ่นต่อไป การครอบครูเป็นการครอบเพื่อเป็นการอนุญาตให้ถ่ายทอดทำรำได้ ดังนั้นจึงจะมีพิธีครอบและรับมอบด้วย ก็จะเป็นการนำสรรพอาวุธต่างๆ ที่ใช้ในการแสดงละคร โขน ไม้เท้า มามัดรวมกัน หลังจากครอบแล้วก็จะรับมอบด้วยความเชื่อว่ามีบุญญา ให้แหลมคมเพื่อนำไปใช้ถ่ายทอดให้แก่ศิษย์
 4. ครอบเพื่อรับมอบกรรมสิทธิ์ เป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครู โขน-ละคร และถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์ องค์พระพิราพ
- 3.การอนุรักษ์การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยในลักษณะเป็นสายตระกูล เมื่อบิดาเป็นเจ้าของคณะละครก็จะถ่ายทอดให้กับบุตร หรือธิดา สืบสายตระกูลกันมา เช่น ละครคณะกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ได้มอบให้ บุตรคือ พระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูรงค์ฤทธิ์ และต่อมาได้มอบให้ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) รัชกาลที่ 5 หรือละครนอก ซึ่งมีทั้งหมด 2 สายคือสายตระกูลของเจ้ากรับ และนายทับทิมยกให้บุตรธิดาเป็นเจ้าของ ตามแผนผังดังนี้

แผนผังที่ 85 : แผนผังการสืบทอดการแสดงละครนอกให้แก่ชายกรับ

จากแผนผังข้างต้นได้พบว่าครูบุญยัง ครูบุญมี และครูทองอยู่ได้ถ่ายทอดการแสดงละครนอกให้แก่ เจ้ากรับ ต่อมาได้ยกให้เจ้ากรับ เจ้ากรับได้ถ่ายทอดให้นายนวล หม่อมแสง จินตะหรา ผู้เป็นบุตรและธิดา และหลานคือ เป้า เงาะซึ่งหม่อมแสงก็ได้เป็นครูละครเจ้าจอมมารดาอม และ เป้า เงาะ ผู้เป็นหลานได้เป็นครูละครของเจ้าจอมมารดาแพ ซึ่งละครของเจ้าจอมมารดาแพก็จะแสดงละครพันทาง

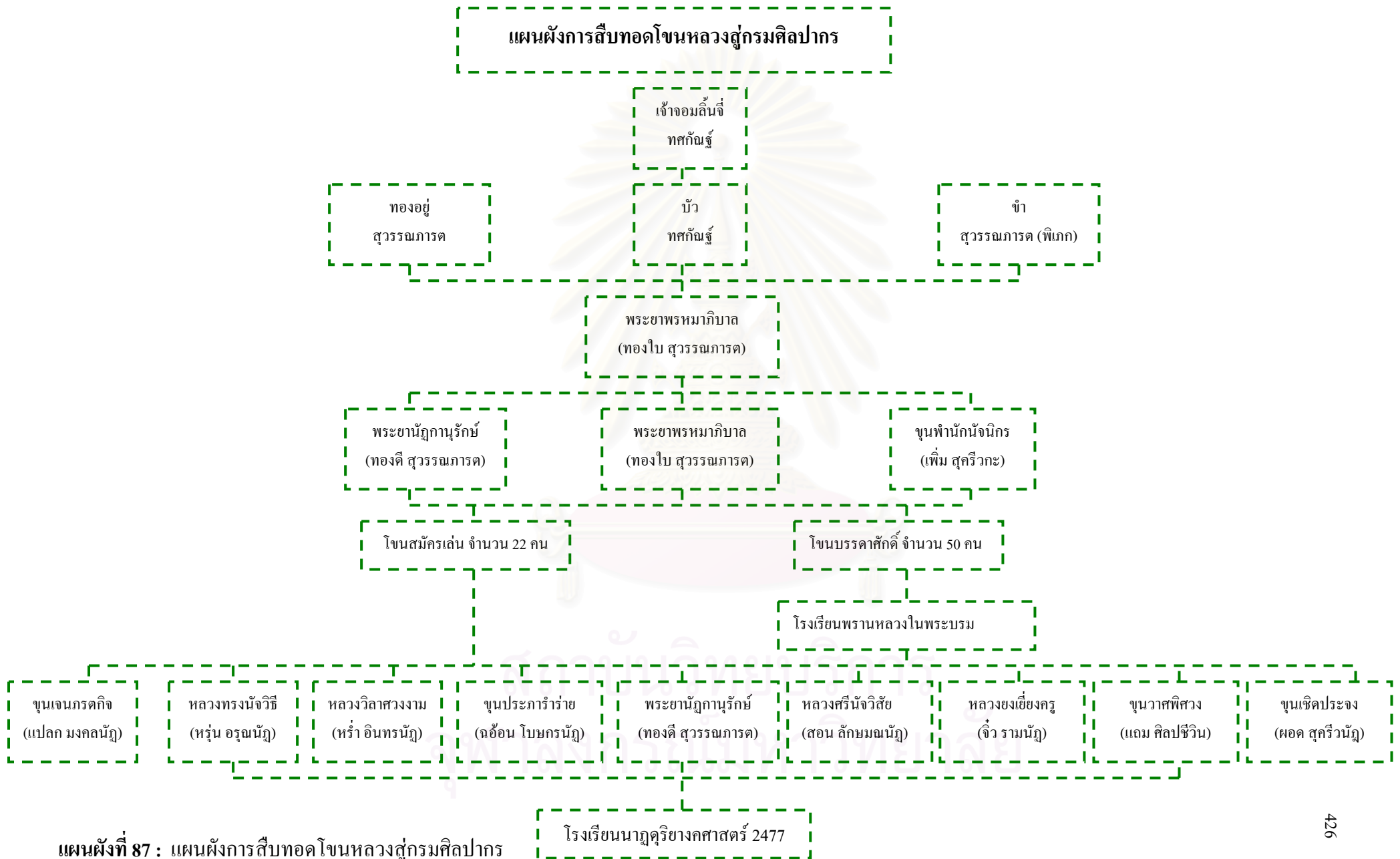
แผนผังที่ 86 : ละครกรมหลวงรักษมเรศร์ (ต้นตระกูล ฟิ่งบุญ)

จากแผนผังนี้ได้พบว่าละครกรมหลวงรักษรณเรศร์ ต้นตระกูล พึ่งบุญมีครุละครนอกคือ นายทับ ต่อมาได้ยกคณะละครนอกให้ นางเอม ธิดา นางเอมก็ยกให้พระจัดดุริยางค์ (เป่วน) และ พระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ) ผู้เป็นบุตร

จากการสืบทอดเป็นสายตระกูลดังกล่าวข้างต้น จะเห็นว่าการสืบทอดตามลักษณะสายตระกูล บิดามอบมรดกให้บุตรสืบสานต่อโดยได้เพราะบ่มความรู้และทักษะให้แก่บุตรหลานแล้ว มอบมรดกให้ เช่น เจ้ากรับ มอบมรดกให้นายนวล หม่อมแสง จินตะหรา และเป้าเงาะ หลานเจ้ากรับ การสืบทอดในลักษณะสายตระกูลนี้เป็นการสืบทอดในครัวเรือน จากบิดา มารดา มาสู่บุตร ทำให้รูปแบบการแสดงลีลาทำร่าจะคงรูปแบบเดิม และมีความเป็นแบบแผนในแต่ละคณะ ในแผนผังนี้ได้พบว่ายังมีการสืบทอดจากครูสู่ศิษย์ เช่น จากครูบุญยัง ได้มอบคณะละครให้เจ้ากรับซึ่งเป็นศิษย์ ได้บริหารจัดการและสืบทอดต่อไป ซึ่งศิษย์รุ่นหลังหรือบุตรที่ได้รับมรดกก็จะพัฒนารูปแบบการแสดงตามความรู้และประสบการณ์ที่มีอยู่เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของคณะ เช่น ละครของเจ้ากรับเป็นหัวหน้ารวบรวมตัวละครเป็นของเจ้ากรับเองรักษาแบบแผนละครนอกของครูบุญยัง เมื่อได้เป็นนายโรงแล้วก็ได้ย้ายบ้านไปอยู่ที่คลองบางบำหรุ ฝึกหัดละครเพิ่มเติมจนเป็นละครโรงใหญ่ได้ผลประโยชน์มากจึงสร้างวัดนายโรงได้ เจ้ากรับได้พัฒนาคณะละครผู้ชายให้มีผู้แสดงมากขึ้นจนสามารถจัดการแสดงละคร 7 โรง เพื่อเล่นละครถวายตัวในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทอดพระเนตรในงานฉลองคลองผดุงกรุงเกษมเมื่อปีขาล พ.ศ. 2397 (ชนิด อยู่โพธิ์, 2516:73-74)

จากการศึกษาการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยโขน-ละครหลวงได้พบว่านาฏศิลป์ที่มีชีวิตอยู่ในแต่ละยุคสมัยได้สืบทอดโขน-ละครหลวงมาสู่กรมศิลปากรในรูปแบบการแสดงที่เป็นแบบแผน ละครหลวงตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาไปสู่กรุงรัตนโกสินทร์มีละครที่เป็นแบบแผนมาจนถึงปัจจุบันนี้คือละครใน ละครนอก ละครดึกดำบรรพ์ และละครพันทางตามแผนผังดังนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังที่ 87 : แผนผังการสืบทอดโขนหลวงสู่กรมศิลปากร

จากแผนผังการสืบทอดโขนหลวงสู่กรมศิลปากร ได้พบว่า กรมศิลปากรได้รับการสืบทอดโขนหลวงจากโขนหลวงสมัยรัชกาลที่ 4 โดยได้รับจากเจ้าจอมลิ้นจี่ ทศกัณฐ์มาสู่ครูบัว ทศกัณฐ์ ครูบัวทศกัณฐ์ นายทองอยู่ สุวรรณภารต บิดาของพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองใบ สุวรรณภารต) ซึ่งเป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ 6 และนางจ๋า สุวรรณภารต (พิเภก) มารดามาสู่พระยาพรหมากิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) แล้วได้ถ่ายทอดมายังพระยาพรหมากิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) แล้วยังสืบทอดมายังพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองใบ สุวรรณภารต) ขุนพันัก นัจนิกร (เพิ่ม สุครีวกะ) แล้วมาถ่ายทอดให้แก่โขนสมัครเล่น จำนวน 22 คน ในปีพ.ศ.2452 ต่อมาได้โอนกรมโขนและพิณพาทย์มหาดเล็กมาอยู่กรมมหรสพ ดังนั้นจึงโอนข้าราชการมาจากเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์มาอยู่กรมมหรสพ แล้วตั้งพลเอกเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ พึ่งบุญ) เป็นผู้บังคับบัญชากรมมหรสพ ต่อมาในวันที่ 5 เมษายน พ.ศ.2467 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) เป็นผู้บังคับบัญชาการกรมมหรสพจนยุบเลิกไปเมื่อสิ้นรัชกาลที่ 6 ทรงประดิษฐ์ราชทินนามพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้แก่ศิลปินโขน เรียกว่า โขนบรรดาศักดิ์ จำนวน 50 คน ภายหลังโขนบรรดาศักดิ์ก็เข้ามาเป็นครูฝึกสอนศิลปะทางโขนละครที่มีศิษย์สืบมาโดยเข้ามาสอนในโรงเรียนพรานหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์ ครูละครหลวงมีรายชื่อดังนี้ ขุนเจนภรดกิจ (แปลก มงคลนนท์) หลวงนัจวิธิ (หรุ่น อรุณนนท์) หลวงวิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนนท์) ขุนประภารำร้าย (จ้ออ่อน โขษกรนนท์) พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) หลวงศรีนัจวิสัย (สอน ลักษณะนนท์) หลวงเยี่ยงครู (จิว รามนนท์) ขุนวาศพิศวง (แถม ศิลป์ชีวิน) ขุนเชิดประจง (ผอด สุครีวนนท์)

ต่อมาในปีพ.ศ.2468 โรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ได้ยุบเลิกไปและได้ประกาศรวมกรมมหาดเล็กและกรมมหรสพเข้ามาอยู่ในกระทรวงวังพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าควรสงวนวิธีรำอันเป็นศิลปะชั้นสูง อันหนึ่งของชาติไว้ (ชนิด อยู่โพธิ์ , 2500:61) ดังนั้นเสนาบดีกระทรวงวังจึงใช้วิธีลดอัตราเงินเดือนของข้าราชการลงบ้าง เอาไปบรรจุไว้ในอัตราตำแหน่งอื่นบ้างจนรายจ่ายสมดุลกับงบประมาณ มีข้าราชการ จากโรงเรียนพรานหลวงเข้ามาสอนในโรงเรียน

นาฏดุริยางคศาสตร์ จำนวน 3 คน คือ หลวงวิลาศวงงาม(หรั่า อินทรนนท์)พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และขุนวาศพิศวง (แถม ศิลป์ชีวิน) นอกจากนี้ก็ยังมีครูจากกรมมหรสพอีกหลายคน เช่น คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ นายอาคม สายาคม นายกรี วรรสะริน นายทรวง ปรารงค์โพธิ์อ่อน นายถม โพธิ์เวส นายจ่านง พรพิสุทธิ์ และนางสาวจำเรียง พุชประดับ เป็นต้น

จากแผนผังการสืบทอดละครหลวงสายเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ได้พบว่าละครหลวงซึ่งเป็นละครที่ได้รับการสืบทอดมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีมาสู่กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 1 จากหลักฐานที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2516:40) กล่าวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดให้หัดขึ้นทั้งฝ่ายวังหลวงและวังหน้า ตัวละครในสมัยกรุงธนบุรี เช่น ภู ลีดา บุนนาค ลีดา และศรี ลีดาก็มาเป็นตัวละครวังหน้าและวังหลัง คณะละครเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เป็นคณะละครหลวงในรัชกาลที่ 1 ตกทอดมาสู่กรมหลวงพิทักษ์มนตรี ผู้เป็นบุตร ในขณะนี้มีครูละครใน 2 คนคือ ครูทองอยู่ อีเหนา และครูรุ่ง นางเอก ครูทั้ง 3 ท่านเป็นครูละครหลวงที่วางแบบแผนกระบวนท่ารำละครใน และเป็นครูหัดละครใน แทบทั้งบ้านแทบทั้งเมือง สืบสายต่อมาจนถึงเจ้าจอมมารดาแย้ม (โตแย้ม) อีเหนาในรัชกาลที่ 2 ซึ่งเจ้าจอมมารดาแย้ม (โตแย้ม) อีเหนาได้รับถ่ายทอดท่ารำให้แก่หม่อมแย้ม อีเหนา และเจ้าจอมมารดาวาด อีเหนา ซึ่งทั้งหม่อมแย้ม อีเหนาและเจ้าจอมมารดาวาด อีเหนาก็มาเป็นครูละครวังสวนกุหลาบ (พ.ศ.2454-2466) ในสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งครูละครคนสำคัญในวังสวนกุหลาบ 3 คนคือ ครูลมุล ยมะคุปต์ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี และครูเฉลย สุขะวณิช ได้ถวายตัวฝึกหัดละครหลวงที่วังสวนกุหลาบ ต่อมาครูทั้ง 3 คนก็ได้มาวางรากฐานนาฏยศิลป์ไทยในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ (วิทยาลัยนาฏศิลป์) สำนักการสังคีต กรมศิลปากร และถ่ายทอดให้แก่ นักศึกษา บุคลากรในสถาบันการศึกษาและหน่วยงานของรัฐและเอกชน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังการสืบทอดละครนอกคณะนายบุญยัง

แผนผังที่ 89 : แผนผังการสืบทอดละครนอกคณะนายบุญยัง

จากแผนผังการสืบทอดละครนอกสายนายบุญยังได้พบว่า ละครนอกในสมัยรัชกาลที่ 1 มีเพียงคณะเดียวคือ คณะนายบุญยัง ซึ่งมีครูละครคนสำคัญ 3 คนคือนายบุญยัง เป็นนายโรงหรือเจ้าของคณะ นายทองอยู่ อีเหนาซึ่งเป็นตัวละครของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์และนายบุญมีตัวนางซึ่งเป็นทีหรือน้องของนายบุญยัง ต่อมาละคร โรงนี้ได้ตกทอดมาให้เจ้ากรับซึ่งเป็นศิษย์ในช่วงรัชกาลที่ 3 ซึ่งเจ้ากรับก็ได้ถวายตัวเป็นข้าของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ในรัชกาลที่ 4 ต่อมาเจ้ากรับได้มอบมรดกคณะละครนอกให้แก่นายवलผู้เป็นบุตรธิดา คือหม่อมแสงซึ่งเป็นหม่อมละครของเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งต่อมาได้เป็นครูของเจ้าจอมมารดาเอนในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญในรัชกาลที่ 5 ซึ่งมีตัวละคร 2 คนคือ หม่อมครุฑ นวรัตน์ ณ อยุธยา และหม่อมครุฑอิง หลีตะเสน ซึ่งต่อมาครุฑทั้ง 2 ท่าน ก็มาเป็นครูของครุฑมุลยเมศบุตร์ ครูเฉลย สุขะวงนิช และท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

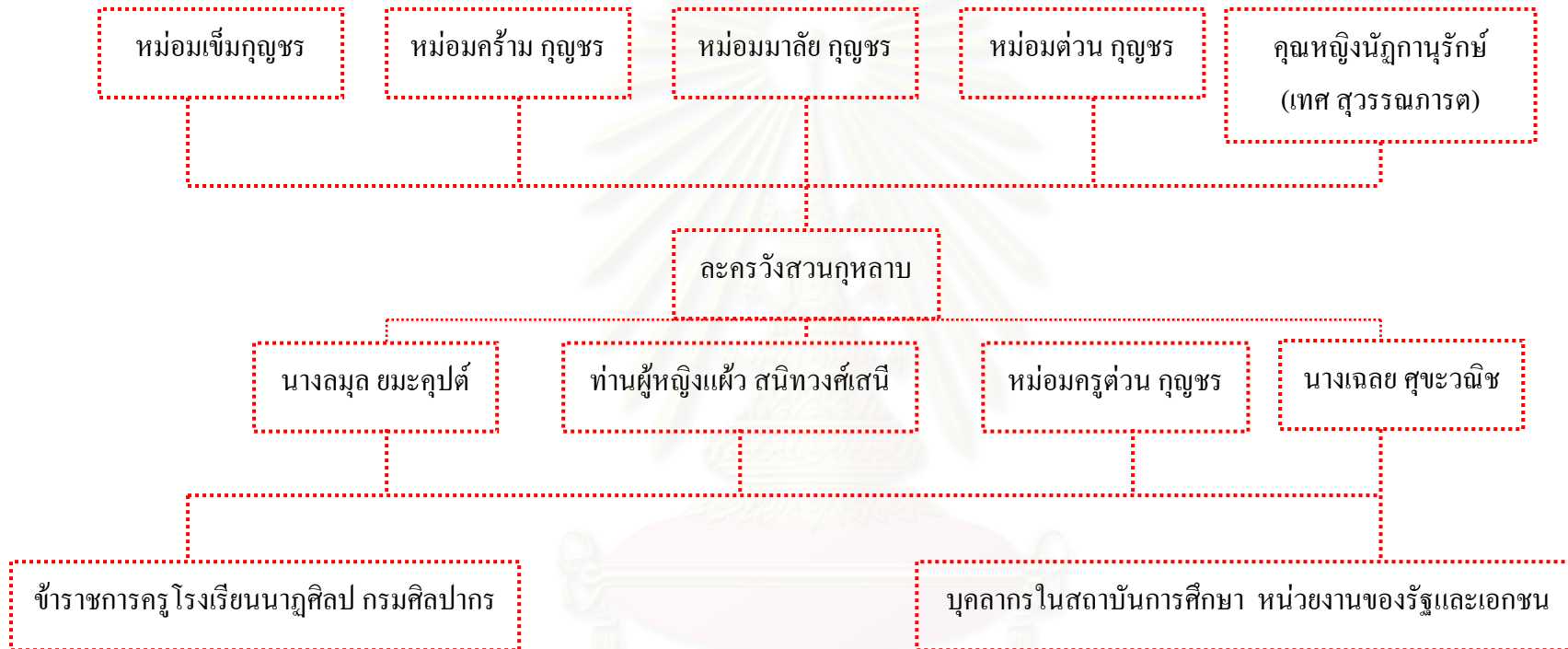
นอกจากนี้ในสายละครนอกของเจ้ากรับก็มีเป่า เจ้าเงาะผู้เป็นหลาน เป็นตัวละครและต่อมาได้เป็นภรรยาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เป่า เงาะได้มาเป็นครูละครของคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ มีครูละคร 4 คนคือ ครูผัน โมรากุล ครูยอแสง ภักดีเทวา ครูสอาด อัมพลิน (แสงสว่าง) และเป่า เงาะยังมีลูกศิษย์อีก 1 คน คือ ครูมัลลิก คงประภักร์

ต่อมาครูคณะละครวังสวนกุหลาบ คณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์และครูมัลลิก คงประภักร์ คณะพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ได้เข้ามาสอนนาฏศิลป์ไทย ในโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร พ.ศ. 2488

จากแผนผังการสืบทอดละครนอกสายนายบุญยังนี้แสดงให้เห็นว่าละครนอกได้สืบทอดมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยผ่านตัวละครที่เป็นลูกศิษย์แล้วเป็นทายาทสืบสกุลมา แล้วกระจายไปเจริญงอกงามในคณะต่างๆ เช่น ละครวังสวนกุหลาบ ละครคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ และละครคณะพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ และตัวละครบางคน เช่น หม่อมแสง จินตะหรา ก็เป็นหม่อมละครของเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ก็นำละครนอกไปเผยแพร่ด้วย

อย่างไรก็ตามเมื่อมีการจัดตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์หรือโรงเรียนนาฏศิลป์ สังกัดกรมศิลปากร ก็ได้มีการรวบรวมผู้เชี่ยวชาญด้านโขน- ละครหลวงเข้ามาสู่กรมศิลปากร ดังนั้นกรมศิลปากรจึงเป็นแหล่งที่รวมนาฏศิลป์ละครนอกสืบทอดมาจากคณะนายบุญยังตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 1 ที่เป็นแบบมาจนถึงปัจจุบัน

แผนผังการสืบทอดละครดึกดำบรรพ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

แผนผังที่ 90 : แผนผังการสืบทอดละครดึกดำบรรพ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

จากแผนผังการสืบทอดละครดึกดำบรรพ์สู่กรมศิลปากร ได้พบว่าละครดึกดำบรรพ์ซึ่งเป็นละครผู้หญิงที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทางริเริ่ม โดยให้เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์เล่นขึ้นก่อนที่มีกระบวนเล่นผสมผสานระหว่างละครไทยปนกับการร้องของชาวยุโรป ตัวละครแต่งตัวแบบละครในตัวละครจะร้องและรำเองมีลูกคู่ปีพาทย์รับ ดังนั้นละครดึกดำบรรพ์จึงเป็นที่นิยมของผู้ชมเนื่องจากคงรักษาแบบกระบวนพ็อนทั้งงดงามและการร้องเพลงไพเราะเข้ากับปีพาทย์ คณะละครวังสวนกุหลาบที่มีชื่อเสียงในการแสดงละครดึกดำบรรพ์ ผู้ถ่ายทอดการร้องการเพลง คือหม่อมมาลัย ซึ่งเคยเป็นตัวละครจากบ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) ต้นตำรับละครดึกดำบรรพ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย ได้พระนิพนธ์บทละครดึกดำบรรพ์ขึ้นใหม่

3 เรื่อง คือ จันทกนิรี สองกรรวิก และพระยศเกตุ ต่อมา เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนเพ็ชรบูรณ์สินพระชนม์ เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2466 คณะละครวังสวนกุหลาบก็ยุบเลิกไป มีครูละครจากวังสวนกุหลาบเข้ามาถ่ายทอดทำรำในโรงเรียนนาฏศิลป์คือ หม่อมครูถ้วน (ศุภลักษณ์) ภักธนาวิก นางลมุล ยมะคุปต์เข้ามาสอนที่โรงเรียนนาฏดุริยางค์ศาสตร์ พ.ศ. 2477 ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี เข้ามาปี พ.ศ. 2491 และครูเฉลย สุขะวณิช เข้ามาในปี พ.ศ. 2500 ต่อมาครูลมุล ยมะคุปต์และ ครูเฉลย สุขะวณิช ได้ถ่ายทอดทำรำและกระบวนทำรำละครดึกดำบรรพ์มาถ่ายทอด ได้แก่ ข้าราชการครูโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร และท่านทั้ง 2 ได้ประดิษฐ์ทำรำชุดระบำกนิรรำในเรื่อง จันทกนิรีมาถ่ายทอดให้แก่ครูและนักเรียนโรงเรียนนาฏศิลป์กรมศิลปากร เช่น นางทัศนีย์ ขุนทอง นางจำสิด จันทร์ฉาย นางสาวฤดีชนก รพีพันธ์ และนางเรณู จินเจริญ เป็นต้น และนักเรียนโรงเรียนนาฏศิลป์ นักศึกษาสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล (มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคล) และสถาบันอื่นๆ ออกเผยแพร่ให้ประชาชนชม

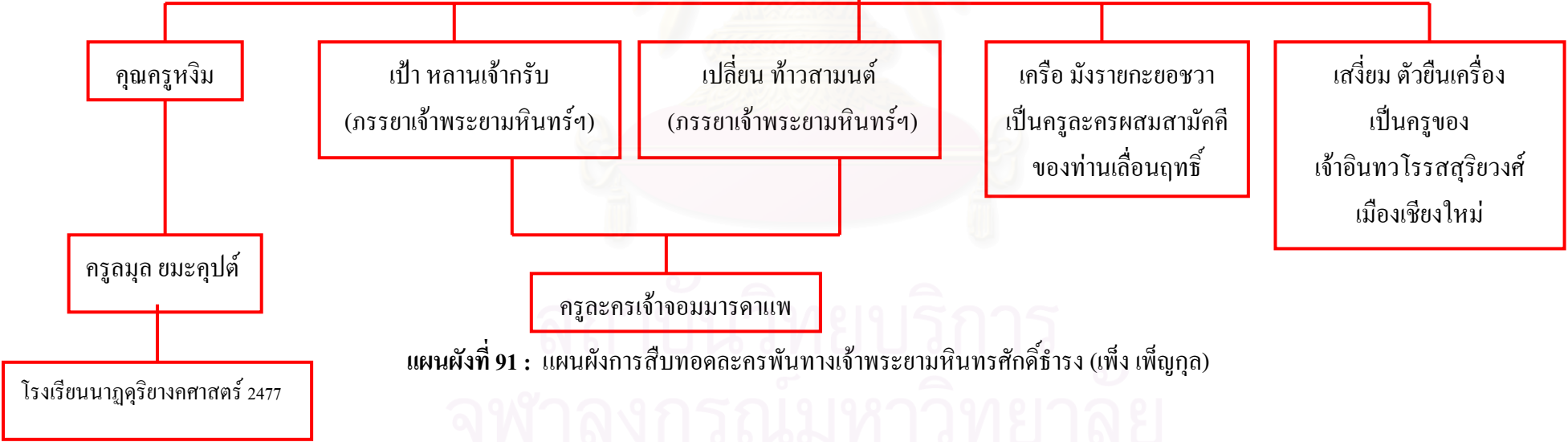

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังการสืบทอดละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

เจ้าหมื่น ไวยวรรณ (บุศย์ เพ็ญกุล)

แผนผังที่ 91 : แผนผังการสืบทอดละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

จากแผนผังการสืบทอดละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ได้พบว่า เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ได้ยกให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (บุศย์ เพ็ญกุล) มีตัวละคร ดังนี้ คุณครู หงิม มีลูกศิษย์ คือ ครูลมุล ยมะคุปต์ เป้า หลานเจ้ากรับ เปลี่ยน ท้าวสามนต์ ทั้ง 2 คนเป็นภรรยาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เป้าหลานเจ้ากรับ และเปลี่ยนท้าวสามนต์ มาเป็นครูละครของเจ้าจอม-มารดาแพ เกรือ มังรายกะยอชวา ซึ่งต่อมาเป็นครูผสมสามัคคีของท่านเลื่อนฤทธิ และเสงี่ยม ตัวยืนเครื่อง มาเป็นครูเจ้าอินทวโรสุริยวงศ์ เมืองเชียงใหม่

จากแผนผังการสืบทอดละครพันทางของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ได้พบว่าละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ได้ก่อรูปขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นละครที่มีกระบวนการทำร่ำออกภาษาในชาติต่างๆเป็นการผสมเนื้อร้อง ทำนองเพลง การแต่งกาย และกระบวนการทำตามเชื้อชาติของตัวละคร ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของละครพันทาง การสืบทอดละครพันทางของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) มาสู่ครูหงิม ซึ่งต่อมากูหงิมได้มาสอนในวังสวนกุหลาบและถ่ายทอดทำร่ำให้ครูลมุล ยมะคุปต์ คือลีลาทำร่ำออกภาษา เพลงเสมอชาติต่างๆ กระบวนไม้รบ จีนไทยและหน้าพาทย์กลมเงาะ เป็นต้น ต่อมากูลมุล ยมะคุปต์ได้นำมาถ่ายทอดที่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์

ส่วนในด้านการสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยในยุคนี้ เนื่องจากยุคนี้เป็นยุคที่มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี และสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป การเผยแพร่ทางด้านนาฏศิลป์ไทย โขน-ละครจะออกไปสู่ประชาชนในรูปแบบของการแสดงในโรงละคร ซึ่งกำหนดการแสดงเป็นช่วงๆ การแสดงในโครงการศิลปวัฒนธรรมสัญจร การแสดงในงานต่างๆตามที่เจ้าภาพว่าจ้าง จึงทำให้รูปแบบการแสดงจะต้องปรับปรุงพัฒนาให้สอดคล้องตามความต้องการของสังคม จึงทำให้เกิดการแสดงในเชิงสร้างสรรค์ในกรมศิลปากรจะมีโครงการศิลปวัฒนธรรมสัญจร กำหนดการแสดงในวิทยาลัยนาฏศิลป์ สังกัดกรมศิลปากรทั้ง 12 แห่ง โดยหมุนเวียนกันไปจัดงานในวิทยาลัยนาฏศิลป์ต่างๆในการนี้ได้เปิดโอกาสให้คณาจารย์ในวิทยาลัยนาฏศิลป์ได้ศึกษาวิจัยสร้างสรรค์ชุดการแสดงขึ้นใหม่ โดยการศึกษาจากการแสดงพื้นบ้านในจังหวัดนั้น ๆ หรือสร้างสรรค์ชุดการแสดงขึ้นใหม่ แล้วนำเสนอให้ผู้เชี่ยวชาญในกรมศิลปากร ตรวจสอบการปรับปรุงแก้ไข ชุดที่ได้รับการคัดเลือกและยอมรับแล้วจะได้นำเสนอการแสดงในงานครั้งนั้น และนำมาบรรจุไว้ในชุดเบ็ดเตล็ดในวิทยาลัยนาฏศิลป์และเผยแพร่ต่อไป กล่าวได้ว่าชุดการแสดง ดังกล่าวอยู่ในเกณฑ์มาตรฐานที่จะเผยแพร่ต่อไปได้

การสร้างสรรค์งานด้านนาฏศิลป์ไทยในสมัยรัชกาลที่ 9 ได้พบว่าในสมัยรัชกาลที่ 9 ได้พบว่าในสมัยนี้มีการสร้างสรรค์งานนาฏศิลป์ในหลายหลายรูปแบบ ดังนี้

1. การสร้างสรรค์ในเชิงอนุรักษ์ คือการสร้างสรรค์งานด้านนาฏศิลป์จากพื้นฐาน ด้านนาฏศิลป์ที่เป็นแบบแผนละครหลวง เช่นการแสดงโขน-ละครของกรมศิลปากรในปัจจุบันส่วนหนึ่งจะเป็นการแสดงโขน-ละครในเชิงอนุรักษ์ คือการใช้กระบวนการทำร่ำ ลีลาและจารีตของการ

แสดงของละครหลวงมาใช้แล้วปรับปรุงบทละครให้สั้นกระชับขึ้นและสอดคล้องตามสถานการณ์ในปัจจุบัน เช่น การสร้างสรรค์การแสดงของนายเสรี หวังในธรรม ศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง (ศิลปะการละคร) ในปีพุทธศักราช 2531 ท่านได้สร้างสรรค์การแสดงในเชิงอนุรักษ์ โดยกำหนดรูปแบบการแสดงให้อยู่ในจารีต เช่น การกำหนดเพลงที่เป็นคีริมงคลประกอบการรำถวายพระพร และรำถวายพรบทร้องจะเป็นการสรรเสริญ เช่น บททศทิศอัญชลิตสมเด็จย่า บทเทพสมณัตตนักวิ (ไพโรจน์ ทองคำสุก , 2548 : 281-282)

ส่วนการสร้างสรรค์การผสมระหว่างจารีต เป็นการแสดงที่มีลักษณะผสมผสานระหว่างจารีตการผสมรำไทยกับรำญี่ปุ่น รำไทยกับรำมาเลเซีย และรำไทยกับรำเกาหลี เป็นต้น

ในด้านการสร้างสรรค์ผลงานด้านนาฏศิลป์ไทยของนางลมุล ยมะคุปต์ ได้พบว่าท่านประดิษฐ์สร้างสรรค์งานคนเดียว และสร้างสรรค์ร่วมกับผู้อื่น มีชุดการแสดงดังนี้

งานประดิษฐ์สร้างสรรค์คนเดียว คือ

- ระบำกลอง
- ระบำพม่า – มอญ
- ระบำเริงอรุณ

งานสร้างสรรค์ร่วมกับผู้อื่น เช่น

- แม่บทใหญ่ - ราชาชชาติรี - รำราวรเชษฐ์ - ฟ้อนแพน	}	ร่วมกับนางมัลลี คงประภัสร์
- รำวงมาตรฐาน - รำกิ่งไม้เงินทองถวายพระพร	}	ร่วมกับจมีนมานิตย์นเรศ (เฉลิม เสวตนันท์)
- ระบำกนิษฐา - ระบำเทพบันเทิง - ระบำกฤดาภินิหาร - ระบำโบราณคดี - ระบำลิ่ง - ระบำกรับ - ฟ้อนแคน - เชิงสั้มพันธ์ - เชิงสราญ	}	ร่วมกับนางเฉลย สุขะวณิช

- ระบายเทพบันเทิง
 - ระบายกลอง
 - ระบายลิ่ง
 - ระบายนกยูง
 - ระบายม้า
- } ร่วมกับหม่อมครุถ้วน

ผลงานประดิษฐ์สร้างสรรค์ของท่านผู้หญิงแล้ว สนิทวงศ์เสนี ได้พบว่าท่านผู้หญิงแล้ว สนิทวงศ์เสนี มีผลงานประดิษฐ์สร้างสรรค์ 3 รูปแบบ คือ งานนาฏยประดิษฐ์ที่สร้างสรรค์คนเดียว งานนาฏยประดิษฐ์ที่สร้างสรรค์ร่วมกับผู้อื่นและผลงานแบบปรับปรุงนาฏยประดิษฐ์ที่ผู้อื่นคิด ดังนี้ (สวภา เวชสุภกิจ, 2547 : 101-103)

งานนาฏยประดิษฐ์ที่สร้างสรรค์คนเดียว ได้แก่

- บทบาทตัวเอก เช่น นุชฉายสนา ตรวจพลพม่า หอกซัดระหว่างอิเหนากับท้าวกะหมังกุหนิง

- ม้าตัวเอก นกยูงตัวเอก ระบายปลา ระบายยูราภิรมย์ ระบายเงือก ระบายกินรีร้อน ระบายโนห์ราบุชายัณ ระบายเงือก ระบายนางไม้ ระบายฟงศ์รามเกียรติ์นางผีเสื้อแปลง เป็นต้น

นาฏยประดิษฐ์ที่คิดร่วมกับผู้อื่น ได้แก่

- ระบายนพรัตน์
 - ระบายดอกบัว
 - ระบายเกิดเทิง
 - ระบายไตรภาคี
 - ระบายลาว-ไทยปนิธาน
 - ระบายพม่า-ไทยอริยฐาน
- } ร่วมกับนางลมุล ชมะคุปต์
- ระบายครุฑ
 - ระบายเซ็งสัมพันธ์
 - ระบายกวาง
- ร่วมกับนายอร่าม อินทรนัฏ
ร่วมกับนายจาตุรงค์ มนตรีศาสตร์
ร่วมกับนางลมุล ชมะคุปต์และสุวรรณณี ชลานุเคราะห์
ร่วมกับนางลมุล ชมะคุปต์ นายผัน โมรากุล และนางมัลลิกา คงประภัสร์

ผลงานที่ปรับปรุงจากนาฏยประดิษฐ์ที่ผู้อื่นคิด ได้แก่

- พลายชุมพลแต่งตัว
- ตรวจพลพม่า (พระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง)
- เสมอพม่า
- ตรวจพอพระสุธน
- อิเหนารำกริช – ตัดดอกไม้

- ลงทรงทำวมาลีวราช
- พระล่อตามไก่อ
- พระรามตามกวาง (เชิดฉาน)
- หย้าหรีนตามนกยูง
- รำกระทบไม้
- ระเบ่าสี่ภาค
- เช็งสวิง
- ระเบ่าม้า
- ระเบ่านางกอย
- ระเบ่าเงาะ
- หนุมานจับนางสุพรรณมัจฉา

ผลงานนาฏยประดิษฐ์ของนางเฉลย สุชะวณิช มีทั้งนาฏยประดิษฐ์ที่ประดิษฐ์คนเดียวและร่วมกับคนอื่น งานนาฏยที่ประดิษฐ์คนเดียวได้แก่

- ระเบ่าราชสำนัก
- ระเบ่าสงกรานต์
- ฟ้อนชมสวน
- ลำหั้นชมสวน
- ระเบ่าอุชยา
- ระเบ่าเทพอัปสรพนมรุ้ง
- ระเบ่าธรรมจักร
- ระเบ่าสคูตีบรรพชนไทย

ผลงานนาฏยประดิษฐ์ของนางเฉลย สุชะวณิช ท่านได้ประดิษฐ์งานร่วมกับนาฏยศิลปิน

ท่าน

อื่น เช่น

- ระเบ่าดาวเรือง
- ระเบ่าศรีไชยสิงห์
- ระเบ่าประทีปบัวทอง
- ระเบ่ารัตนมาลี
- ระเบ่ากาญจนากิเษก
- ฟ้อนลาวสมเด็จ
- รำแม่บทสลัคำ
- รำพัชรรัตนโกสินทร์

ร่วมกับนางสาวจำเรียง พุทธประดับ

ร่วมกับนางสาวนิตยา จามรमान

- ระเบียบแพนพเคราะห์
 - ระเบียบวัตรศึกษา
- } ร่วมกับนายอุดม อังสุธรและนางรัตติยะ วิสิตพงษ์

ผลงานนาฏยประดิษฐ์สร้างสรรค์ของนายอาคม สายาคม ได้แก่

- ตระนาฏราช
- ประดิษฐ์ท่าเชื่อมภาพลายเส้นในตำราพ็อนรำโดยใส่สร้อยท่ารำ
- เพลงหน้าพาทย์โปรยข้าวตอก
- เพลงเชิดจีนตัว 3 ตอนขุนแผนพานางวันทองหนีในลีลาของขุนแผน

นางวันทองและม้าสีหมอกให้ประสานกลมกลืนกันในด้านท่ารำ เช่น ท่าสรรเสริญครู ท่าโคมสามใบและท่ายันต์สี่ทิศ (กรมศิลปากร, 2525 : 15)

อาจกล่าวได้ว่านาฏยประดิษฐ์ในสมัยรัชกาลที่ 9 จะเป็นชุนาฏยประดิษฐ์ของนาฏยศิลป์ที่ประดิษฐ์เพียงคนเดียวและประดิษฐ์ร่วมกับคนอื่น ซึ่งนาฏยศิลป์ในระดับครูได้ประดิษฐ์สร้างสรรค์ขึ้นเฉพาะกิจในงานต่าง ๆ

จะเห็นได้ว่านาฏยศิลป์ไทยในยุคที่ 4 ยุคอนุรักษ์และสร้างสรรค์นาฏยศิลป์ไทยปีพุทธศักราช 2489-2549 ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ 9 กรมศิลปากรเป็นหน่วยงานที่มีหน้าที่อนุรักษ์พัฒนาและเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมของชาติ ดังนั้นตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2478 การช่างกองวังนอกและกองมหรสพไปสังกัดกรมศิลปากร ข้าราชการกองวังนอกและกองมหรสพก็ย้ายมาด้วย กรมศิลปากรจึงจัดตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ขึ้น ต่อมาเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 โรงเรียนต้องหยุดชะงักลง ข้าราชการก็ออกไปประกอบอาชีพอย่างอื่นบ้างยังมีเหลืออยู่ไม่กี่คน ครั้นสิ้นสุดสงครามโลก รัฐบาลก็ให้กรมศิลปากรแก้ไขปรับปรุงการศึกษา อีกครั้งหนึ่งเปลี่ยนชื่อโรงเรียนนี้ใหม่ว่า “โรงเรียนนาฏศิลป์” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นสถานศึกษานาฏยศิลป์และดุริยางคศิลป์ของทางราชการ เพื่อบำรุงรักษาและเผยแพร่ นาฏยศิลป์และดุริยางคศิลป์ประจำชาติและเพื่อให้ศิลปินทางดนตรีและละครมีฐานเป็นที่นิยมยกย่อง โรงเรียนนาฏยศิลป์มีนักเรียนเก่าเข้ามาเรียน 33 คน ซึ่งเป็นนักเรียนหญิงทั้งสิ้น โรงเรียนจึงเปิดรับสมัครนักเรียนชายเข้าฝึกหัดโจนครั้งแรก 61 คน ในวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ.2488 และวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ.2488 จึงรับบรรจุเข้าเป็นศิลปินสำรอง โดยมีอัตราเบี้ยเลี้ยงเดือนละ 6 บาทต่อคนกรมศิลปากรได้มอบหมายให้ครูอาจารย์และข้าราชการศิลปินเร่งฝึกหัดอบรมนักเรียนศิลปินสำรอง นับเป็นการสร้างทายาทนาฏยศิลป์เพื่อใช้แสดงต้อนรับแขกเมืองของพระมหากษัตริย์ นาฏยศิลป์ที่ครูเข้ามาสอนมาจากคณะต่าง ๆ 6 คณะ คือ คณะวังสวนกุหลาบ คณะกองมหรสพและกระทรวงวัง คณะเจ้าพระเทพศรีวงศวิวัฒน์ คณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ คณะพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ คณะโขนหลวงราชวงศ์ภักดีและเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) มายังกรมศิลปากรและถ่ายทอดให้คณาจารย์นักเรียนและนาฏยศิลป์ไทยอย่างเป็นระบบในโรงเรียนและในหน่วยงานราชการ นอกจากนี้ยังเป็นการอนุรักษ์จารีตและพิธีกรรม

ทางด้านนาฏศิลป์ไทยในเรื่องของการมอกรรมสิทธิ์ประชาชนประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครู โขน-ละครหลวงและเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ

จะเห็นได้ว่าในยุคที่ 4 ยุคอนุรักษ์และสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยปีพุทธศักราช 2489-2549 ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ได้พบว่ามี การอนุรักษ์และสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทย โขน-ละครหลวง ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา มาสู่กรมศิลปากร กรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2549) ในด้านการอนุรักษ์ ผู้วิจัยได้พบว่านาฏศิลป์ในยุคนี้มีการอนุรักษ์ 3 ประเด็น คือ

1. การอนุรักษ์ลักษณะรูปแบบการแสดงนาฏศิลป์ไทยที่เป็นแบบ โขน ละครหลวง โดยการ สืบทอดจากนาฏศิลป์เป็น การสืบทอดรุ่นต่อรุ่นในระบบการศึกษามาสู่กรมศิลปากร สาขาการ สืบทอดมี 7 สายดังนี้

- 1.1 ละครวังสวนกุหลาบ
- 1.2 ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง
- 1.3 ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์
- 1.4 ละครกองมหรสพ-กระทรวงวัง
- 1.5 ละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์
- 1.6 ละครพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์
- 1.7 โขนหลวงราชวงศ์ภักดี

2. การอนุรักษ์ลักษณะรูปแบบการแสดง กรมศิลปากรมีหน้าที่หลักการอนุรักษ์ พัฒนาและ เผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของชาติ การอนุรักษ์จะเป็น ในรูปแบบของการสืบทอดใน ระบบการศึกษาในวิทยาลัยนาฏศิลป์และสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์และอนุรักษ์สืบทอดเพื่อใช้ในการ แสดง ดังนั้นรูปแบบของการสืบทอดจะอนุรักษ์ลีลาท่ารำตามแบบแผนปรับปรุงให้เหมาะสม กับการนำมาในการแสดง ให้สอดคล้องกับระยะเวลา

ส่วนในด้านการสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยได้มีการสร้างสรรค์ในลักษณะของการประดิษฐ์ สร้างสรรค์ชุดการแสดงใน 3 ลักษณะ คือการประดิษฐ์สร้างสรรค์เพียงคนเดียว การสร้างสรรค์ ร่วมกับผู้อื่นและการนำนาฏยประดิษฐ์ของผู้อื่นมาสร้างสรรค์ปรับปรุงให้เหมาะสมกับเวลาสถานที่ ที่แสดงความต้องการของประชาชน

ดังนั้นรูปแบบของนาฏศิลป์ในยุคที่ 4 นี้เป็นลักษณะการแสดงการอนุรักษ์ในรูปแบบการ แสดงโดยรวบรวมกระบวนท่าที่เป็นแบบแผนเดิมมาร้อยเรียงในเวลาที่เหมาะสมเพื่อ ให้เหมาะสมกับ การแสดง และเป็น การแสดงเชิงบูรณาการที่นำรูปแบบการแสดงแบบแผนมาจัดทำทละครให้ กระชับ และนำเสนอลักษณะเด่นของตัวละครแต่ละตัวมาเสนอให้สอดคล้องกับสถานการณ์ให้ ปัจจุบันทำให้การแสดงสวยงามกลมกลืนเป็นที่นิยมของผู้ชม

บทที่ 4

สรุปและเสนอแนะ

การสืบทอดนาฏศิลป์ไทย ตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2325) มาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 9 (พ.ศ. 2549) มีการสืบทอดมาเป็นสายตระกูล จากการวิจัยเรื่องนามานุกรมนาฏศิลป์ไทย : การสืบทอดนาฏศิลป์สู่กรมศิลปากร ได้พบว่า ครุณาฏศิลป์ในแต่ละยุคสมัย ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 9 มีบทบาทสำคัญในการอนุรักษ์นาฏศิลป์ไทยที่เป็นแบบแผนละครหลวงมาสู่ปัจจุบัน ในลักษณะของการสืบทอดตัวต่อตัวหรือการสืบทอดในระบบบ้านหรือเครือญาติ จนถึงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างนาฏศิลป์ไทยแบบเก่ากับนาฏศิลป์ไทยแบบใหม่ พระองค์ทรงสนับสนุนให้มีการอนุรักษ์และพัฒนารูปแบบการแสดงนาฏศิลป์ไทยให้เข้ากับยุคสมัย การประกาศเลิกไพร่และทาส ทำให้เจ้านายและขุนนางไม่มีบ่าวไพร่ไว้ใช้สอย การที่จะคงคณะละครไว้ก็ต้องทำธุรกิจ เนื่องจากต้องใช้ค่าใช้จ่ายสูง ทำให้คณะละครสร้างสรรค์รูปแบบการแสดงละครที่แปลกใหม่ขึ้น เพื่อสนองความต้องการของสังคม ระบบการแข่งขันนี้ ทำให้มีคณะละครต่างๆ มากขึ้น และมีรูปแบบการแสดงที่หลากหลาย จึงทำให้เกิดการแสดงละครที่แตกต่างออกไปเป็นละครดึกดำบรรพ์ พันทง ลิก เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นช่วงที่อารยธรรมตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลในประเทศไทยมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้โอนกรมโขนและปีพาทย์มหาดเล็ก ซึ่งอยู่ในการกำกับดูแลของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์มาอยู่ในความดูแลของกรมมหรสพ ทรงรวบรวมหน่วยงานราชการด้านนาฏศิลป์มารวมในกรมมหรสพและทรงกำกับดูแลอย่างใกล้ชิด ทำให้นาฏศิลป์ไทยเจริญรุ่งเรืองมากในยุคนี้ ทรงจัดตั้งโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อฝึกหัดโขนและดนตรี เพื่อให้มีโอกาสเข้ารับราชการในกรมมหรสพ ในสมัยรัชกาลที่ 6 มีพระราชวงศ์ที่สนพระทัยการละคร 2 พระองค์คือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงจัดตั้งคณะละครและฝึกหัดละครในวังสวนกุหลาบและในระยะต่อมาละครวังสวนกุหลาบได้ย้ายมาอยู่ในวังเพ็ชรบูรณ์ นอกจากนี้ยังมีคณะละครหลวงผู้หญิงของเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพ็ญ ฝิ่งบุญ) ซึ่งมีพระประนมทัต ฝิ่งบุญผู้เป็นมารดาได้ควบคุมการฝึกหัด ต่อมาพระประนมทัต ฝิ่งบุญได้ทูลเกล้าถวายเป็นละครหลวง สมัยนี้มีคณะละครหลวงถึง 33 คณะและละครเอกชนอีก 17 คณะ

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 7 เกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจ มีการยุบข้าราชการบางหน่วยงานออกไปรวมทั้งกรมมหรสพด้วย แต่ด้วยพระราชดำริของพระองค์ เสนาบดีกระทรวงวัง ซึ่งขณะนั้นคือ เจ้าพระยาวรวงษ์พัฒน (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) ได้ใช้วิธีการลดอัตราเงินเดือนและ

โอนข้าราชการที่เป็นนาฏศิลป์ที่มีฝีมือไปสังกัดหน่วยงานอื่น จึงทำให้สามารถรักษานาฏศิลป์ที่มีฝีมือไว้ได้

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ สังกัดกรมศิลปากร เพื่อฝึกหัดกุลบุตรธิดาเข้ามาฝึกหัดโขน-ละครขึ้น จึงทำให้การสืบทอดนาฏศิลป์ไทย เป็นไปในระบบโรงเรียน อย่างไรก็ตามลักษณะของการสืบทอดก็ยังคงเป็นลักษณะการถ่ายทอดตัวต่อตัว โดยครูจะรำนำหน้าแล้วให้ผู้เรียนเลียนแบบลีลาท่ารำของครู ครูจะแก้ไข จับท่าทำให้สวยงาม ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ลักษณะการสืบทอดแบบนี้ยังคงรักษารูปแบบละครหลวงไว้อย่างมั่นคง

ผู้วิจัยสามารถค้นหาคณะที่เป็นนาฏศิลป์ได้ 281 คน โดยแบ่งเป็นนาฏศิลป์ประวัตินานาชาติ จำนวน 76 คน และนาฏศิลป์ประวัตินานาชาติ จำนวน 205 คน ตามตารางดังนี้

ตารางที่ 1 แสดงรายชื่อนาฏศิลป์โขน – ละคร

ลำดับที่	รายนาม	สาขา
	นาฏศิลป์ประวัตินานาชาติ	
1.	กรับ	ละคร – พระ
2.	กาวีโลรสสุริยวงษ์	โขน – ยักษ์
3.	กรี วรละริน	โขน – ลิง
4.	เจียน, เจ้าจอมมารดา	ละคร – พระ
5.	คึกฤทธิ์ ปราโมช, พลตรีหม่อมราชวงศ์	โขน – ยักษ์
6.	จตุพร รัตนวราหะ	โขน – ยักษ์
7.	จาดูรงค์ มนตรีศาสตร์	โขน – ลิง
8.	จุมพล โชติทัตต์	โขน – ยักษ์
9.	จำเรียง พุทธประดับ	ละคร – นาง
10.	เจริญจิต ภัทรเสวี	ละคร – นาง
11.	เจริญใจ สุนทรวาทีน	ละคร – นาง
12.	ฉลาด พุกลานนท์	โขน – ยักษ์
13.	เฉลย สุขะวณิช	ละคร – นาง
14.	ไชยยศ กุ่มมณี	โขน – ยักษ์
15.	ชวน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก, หม่อม	ละคร – นาง
16.	ทรวง ปรารักษ์โพธิ์อ่อน	โขน – ยักษ์
17.	ทองสุข ทองหลิม	โขน – พระ
18.	ทองเริ่ม มลคณัญญ์	โขน – ยักษ์

ลำดับที่	รายนาม	สาขา
19.	เทศ นัฏกานุรักษ์, คุณหญิง	ละคร - โขน
20.	ธงไชย โภชยามย์	โขน – ละคร
21.	ธีรยุทธ ยวงศรี	โขน – พระ
22.	นพรัตน์ หวังในธรรม	ละคร – นาง
23.	นฤมัย ไตรทองอยู่	ละคร – พระ
24.	น้อย สุหรานาง, เจ้าจอม	ละคร – พระ
25.	นัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต), พระยา	โขน – พระ
26.	นันทินี เวชสุทัศน์	ละคร – นาง
27.	นารีวรรณารักษ์, คุณท้าว	ละคร
28.	นิตยา จามรมาน	ละคร – พระ
29.	นุ้ม นวรัตน์ ณ อุษยา, หม่อมครู	ละคร – นาง
30.	ประพิศพรรณ ศรีเพ็ญ	ละคร – พระ
31.	ปะสิทธิ์ ปิ่นแก้ว	โขน – ลิง
32.	ปราณี สำราญวงศ์	ละคร – พระ
33.	ปุก เกนหลง	ละคร – นาง
34.	แผ้ว สนิทวงศ์เสนี, ท่านผู้หญิง	ละคร – พระ
35.	พรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต), พระยา	โขน – ยักษ์
36.	พิทักษ์มนตรี, พระสัมพันธวงศ์ เจ้าฟ้ากรมหลวง	โขน – พระ
37.	พูนทรัพย์ ตราโมท	ละคร – นาง
38.	มัลลี คงประภัสร์	ละคร – พระ
39.	ยงเยี่ยงครู (จิว รามนัฏ), หลวง	โขน – พระ
40.	ขอแสง ภัคดีเทวา	โขน – ยักษ์
41.	แย้ม, หม่อม	ละคร – พระ
42.	แย้ม อีเหนา (โตแย้ม), เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2	ละคร – พระ
43.	รงภัคดี (เจียร จารุจรณ)	โขน – ยักษ์
44.	ระวี ไกษยานนท์ (จาดูรจินดา), หม่อม	ละคร – พระ
45.	รัจนา พวงประยงค์	ละคร – นาง
46.	รัตติยะ วิกสิตพงค์	ละคร – พระ
47.	รามพ โพธิเวส	โขน – ยักษ์
48.	รามรามพ (ม.ล.เพ็ญ พึ่งบุญ), เจ้าพระยา	โขน – พระ

ลำดับที่	รายนาม	สาขา
49.	รานี ชัยสงคราม	ละคร – พระ
50.	เรณู จินเจริญ	ละคร – นาง
51.	ลมุล ยมะคุปต์	ละคร – โขน
52.	วนิดา หุ่นเจ็ดฉาย	ละคร – นาง
53.	วาด , เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4	ละคร – พระ
54.	วาศพิสวง (แถม ศิลปชีวิต) , ขุน	โขน (ตัวนาง)
55.	วิลาศวงงาม (หรั อินทรนัฏ) , หลวง	โขน – พระ
56.	ศิริวัฒน์ ดิษยนันทน์	ละคร – พระ
57.	ศรีสุนทรนาฏ (แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา) , ท้าว	ละคร – พระ
58.	สมบัติ แก้วสุจริต	โขน – พระ
59.	สถาพร สนทอง	ละคร – นาง
60.	สอาด แสงสว่าง	ละคร – พระ
61.	ส่องชาติ ชื่นศิริ	ละคร – พระ
62.	สัมพันธ์ พันธุ์มณี	ละคร – พระ
63.	สินवल แก้วบัวสาย	ละคร – พระ
64.	สุนนมาลย์ นิ่มเนติพันธ์	ละคร – นาง
65.	สุวรรณณี ชลานุเคราะห์	ละคร – พระ
66.	เสรี หวังในธรรม	ตลก – โขน
67.	หยัด ช้างทอง	โขน – ยักษ์ – พระ
68.	อนิรุทธเทวา (ม.ล. ปิ่น พึ่งบุญ) , พระยา	โขน – พระ
69.	อนินทิตา อาชุนุตร จ.ช.จ. , คุณหญิง	ละคร – นาง
70.	อร่าม อินทรนัฏ	โขน – ยักษ์
71.	อาคม สายาคม	โขน – พระ
72.	อิงอร ศรีสัตตยบุษย์	ละคร – พระ
73.	อ้อม หย้าหรัน	ละคร – พระ
74.	อึ้ง หลีตะเสน	ละคร – พระ
75.	อุดม อังสุธร	โขน – พระ
76.	อัมภา หรือ อัมพา กาญจนนา, เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2	ละคร – นา
	นาฏยศิลป์ประวัติสั้น	
1.	กรรณิการ์ วีโรทัย	ละคร-นาง

ลำดับที่	รายนาม	สาขา
2.	กรองกาญจน์ โรหิตเสถียร	ละคร-นาง
3.	กليب	ละคร-พระ
4.	กุหลาบ	โขน-ยักษ์
5.	เกษ พระราม	โขน-ยักษ์
6.	แก้ว,หม่อม	ละคร-พระ
7.	แก้วน,ประกอบการ(ประสิทธิ์ บุนนาค),จำ	เสนาักษ์
8.	เกลื่อน	โขน(ตัวนาง)
9.	ขรรค์(ม.ร.ว. มานพ เกษมสันต์),หุ้มแพร	โขน
10.	ขำ	ละคร-พระ
11.	ขำ	ละคร-นาง
12.	ขำ	ละคร
13.	ขุน นาง	ละคร
14.	คร้าม	ละคร-พระ
15.	เครือ	ละคร-นาง
16.	จัน	ละคร-พระ
17.	จัน,เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4	ละคร
18.	จัน พระลพ	ละคร-พระ
19.	จาด	ละคร-พระ
20.	จิตรภรต(แถม วิบูลย์นันท์),ขุน	โขน-ครุฑนาง
21.	จิตรพร(สมจิตร) สถิตชาติ	ละคร
22.	จิต	ละคร
23.	จ้อย หนูมาน	โขนลิง
24.	เจนภรตกิจ (แปลก มงคลนันท์),ขุน	โขน-ครุฑนาง
25.	แจ้	โขน-ยักษ์
26.	เจ็ด บุนนาค	โขน-ลิงเล็ก
27.	ชวนสำเร็จราษฎร์(แฉ่ง โชตินันท์),หมื่น	ตลกโขน
28.	ช่วย สุดแสง	โขน
29.	ช่วยสำเร็จสรวล(สุขไชยวรรณ),หมื่น	ตลกโขน
30.	ซัชชวลิต เกษมสันต์,หม่อมเจ้า	โขนยักษ์
31.	ชาติเดชอุดม (ม.ร.ว. โป๊ะ มาลากุล),พระยา	โขนครุฑ

ลำดับที่	รายนาม	สาขา
32.	ชาญร่าเฉลียว (ชื่น โรหิตะพงศ์),ขุน	โขนครุฑ
33.	ชิน ศรีปู้	โขน-ยักษ์
34.	ชินบุตร พุ่มศรีภัทร	โขน
35.	ชื่น,ท้าว	ละคร-พระ
36.	ชูกรเนิด(มุล รามนัญ),ขุน	โขน-ลิง
37.	ชูกรเนิด (สุน์ สุนทรศิริ) ,หลวง	โขน-พระ
38.	เชิดกรประจง (ไปล์ สุศรีวันัญ), ขุน	โขน-ลิง
39.	เชียวร่าฉลาด (แฉ่ง กฤษณนัญ),ขุน	โขน-ลิง
40.	เชื้อ	ละคร-นาง
41.	โขน บุนนาค	โขน-ลิง
42.	คิลก หวังในธรรม	โขน-ยักษ์
43.	คำรงวิธิการ (ต้อย พรหมณันท์) ,หลวง	โขน-ลิง
44.	ถนอม นวลอนันต์	ตลกโขน
45.	ถนอม รอดภัยปวง	โขน-นาง
46.	ทองดี	โขน
47.	ทองอยู่	โขน-พระ
48.	ทองอยู่	โขน – พระ
49.	ทองอยู่ สุวรรณภารต	โขน – ยักษ์
50.	ทับ	ละคร-พระ
51.	ทับทิม	โขน-พระ
52.	ทิม	ละคร-นาง
53.	ทรงนัจวิธิ (แป๊ะ) ,หลวง	โขน-ครูยักษ์
54.	ทรงนัจวิธิ (หรั่ง อรุณนัญ) ,หลวง	โขนครูยักษ์
55.	ทรงพลหาญ (เล็กสอน สุเรนทรานนท์) ,หมื่น	โขนครุฑ
56.	ทรงสุรกิจ (พราว บุญขัตพันธุ์) ,หมื่น	โขน-เขน
57.	นงนุช เขียวขาว	ละคร
58.	น้อย ประจายะกฤต	ละคร-พระ
59.	น้อย	ละคร-พระ
60.	น้อย	ละคร-พระ
61.	น้อยงอก	ละคร-พระ

ลำดับที่	รายนาม	สาขา
62.	น้อย จรกา	ละคร-พระ
63.	น้อย สุหรานากง, เจ้าจอม	ละคร-พระ
64.	นวน กุญชร ,หม่อม	ละคร
65.	นวล	ละคร
66.	นเรนทรราชา (ม.ล. อูรา คเนจร),พระยา	โขน ลิง
67.	นัฏกรรมขยัน (คล้อย นาฬิกาวิท) ,หลวง	โขน-ครุฑรำโคม
68.	นิวัตร์ เถาหิรัญ	โขน-ลิง
69.	นิต	ละคร
70.	น้อม	ละคร-พระ
71.	เนื่อง พันธุ์วิช	ละคร
72.	บรรเทิงชวนหัว (เบี้ยว วัชรประหาส) ,หมื่น	ตลกโขน
73.	บัว	โขน- พระ
74.	บัว ท้าวสามนต์	ละคร-พระ
75.	บุญมี	ละคร-พระ
76.	บุญยัง นายโรง	ละคร-พระ
77.	ปราง,เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2	ละคร-พระ
78.	ป้อม สีดา	ละคร-นาง
79.	ประณีต	โขน- ยักษ์
80.	ประดิษฐ์ บุนนาค	โขน- เชน
81.	ประทีปรำรำ (เจียม เสวตเมษ),หลวง	โขน-ครุฑรำโคม
82.	ประทุม โอบายะวาทย์	ละคร
83.	ประไพ สุวรรณบุญย์	ละคร
84.	ประการำรำ (ฉอ้อน โบษกรนัฏ),ขุน	โขน-ครุฑรำโคม
85.	ประการำรำ (พราว เพ็ญกุล),ขุน	โขน-ครุฑรำโคม
86.	ประหาสบดี (สำริด เนตรประหาส),ขุน	ตลกโขน
87.	ปรัก พระเอก	ละคร-พระ
88.	ปริง อีหนา	ละคร-พระ
89.	เป้า ,หม่อม	ละคร-พระ
90.	เปลี่ยน	ละคร-พระ
91.	เปลี่ยน,เจ้าแก้ว	ละคร-นาง

ลำดับที่	รายนาม	สาขา
92.	แปลก	ละคร
93.	ผัน	ละคร
94.	ผัน โมรากุล	ละคร-พระ
95.	ผาด	ละคร
96.	ผึ่ง	ละคร-นาง
97.	แผน	ครูโขน
98.	พนิดา สิทธิวรรณ	ละคร-พระ
99.	พ่วง	โขน-ยักษ์
100.	พ่วง	ละคร
101.	พัน	ละคร
102.	พัน	โขน – ยักษ์
103.	พันหรือ อำพัน พระเอก	ละคร-พระ
104.	พลับ จินตะหรา	ละคร-นาง
105.	พำนัจนิกร(เคลือบ โกสุม),ขุน	โขน-ยักษ์
106.	พิไล พรหมพันธ์พันธ์	ละคร
107.	พุ่ม กันจะหนา	ละคร-นาง
108.	พุ่ม เจ้าจอมมารดา	ละคร-นาง
109.	เพ็ง	ละคร-นาง
110.	เพ็ง พระราม	ละคร-พระ
111.	เพราะ สามสูตร	ละคร
112.	เพื่อน	ละคร
113.	ไพจิตรนันทการ (ทองแถม สุวรรณภารต),หลวง	โขน-(ตัวนาง)
114.	พื่อน	โขน-นาง
115.	พื่อนถูกแบบ,หลวง	โขน-ลิง
116.	เฟื่อง คำเสนาะ	ละคร
117.	ภรตกรรมโกศล (มงคล สุขมนันท์),หลวง	โขนครูผู้ใหญ่
118.	ภัทรภรณ์ มงคลอุปถัมภ์	ละคร
119.	ภู	ละคร
120.	ภู สีดา	ละคร-นาง
121.	ภู อีหนา	ละคร-พระ

ลำดับที่	รายนาม	สาขา
122.	มรกต พระลักษณ์หรือมงกุฏ	ละคร-พระ
123.	มั่ง	ละคร-นาง
124.	มาลัย หยารัน	ละคร-พระ
125.	มี บุษบา	ละคร-นาง
126.	เมือง	ละคร-นาง
127.	ยงเยียงครู(แป๊ะ),ขุน	โขนครูพระ
128.	แยบเยียงครู (โหมด จารุณี),พระ	โขนครูยักษ์
129.	ราชภรตเสน (ไหว กิมนัฏ),หมื่น	โขนครูพระ
130.	ราชนนทิการ (จันทร์ ประหาส),หมื่น	ตลกโขน
131.	ราชอักษร (ใช้),พระยา	ตลกโขน
132.	รามภรตศาสตร์ (ยม มงคลนัฏ),หลวง	โขนครูยักษ์
133.	รำถวายกร(สาย นัฏ),หลวง	โขนครูยักษ์
134.	รุ่ง	ละคร-นาง
135.	เรือง	ละคร-นาง
136.	เรือง	ละคร-นาง
137.	ละม้าย, เจ้าจอมในรัชกาลที่๖	ละครพระ-นาง
138.	ลำไย	ละคร
139.	ลินจี	โขนยักษ์
140.	ลูกจันทร์	โขน-ยักษ์
141.	ลูกอิน	ละคร
142.	เล็ก	โขน-ยักษ์
143.	เล็ก สังกามาระดา	ละคร-พระ
144.	เลิศระบำพรรค (จำปี หิรัณยรัชต์),หมื่น	โขนครูยักษ์
145.	เลมียด	ละคร
146.	วงฉายเจ็ด (วง วิบูลยณัฏ),ขุน	โขนพระ
147.	วัน , ท้าว	ละคร –พระ
148.	วัน,หม่อม	ละคร-พระ
149.	วิสูตรอัศดร (กลาย บุนนาค),หลวง	โขน-ลิง
150.	วิไลยวงวาด (ฉุน กานตะนัฏ),ขุน	โขน-นาง
151.	วีระยุทธ ประดับพลอย	โขน-ยักษ์

ลำดับที่	รายนาม	สาขา
152.	เวณิกา บุนนาค	ละคร-พระ
153.	แววจักร จักรพันธุ์,หม่อมเจ้า	โขน-พระ
154.	ศิลา,หม่อม	โขน-ยักษ์
155.	ศรีอาภรณ์ น้าทิพย์	ละคร
156.	ศรี จินตะหระ	ละคร-นาง
157.	ศรีนัจวิสัย (ป๋วย ochaชีวะ), หลวง	ละคร-พระ
158.	ศรี สีดา	ละคร-นาง
159.	ศรี หมู่หงส์	ละคร
160.	สงวน โภคานนท์	ละคร-นาง
161.	สมบุญ,หม่อม	ละครพระ
162.	สมสมร สืบนุสนธิ	ละคร
163.	สร้อยทอง ชื่นศิริ(กาญจนลดดา)	ละคร-พระ
164.	สนิทรราชการ (สมบุญ ศิรินตรา),พระ	โขน-เขน
165.	สมิตประหาสกร (เจิม นาคมาลัย),หมื่น	ตลกโขน
166.	สืบพงษ์ ศิริสุขะ	ละคร
167.	สมัย	ละคร
168.	สมานประหาสกิจ (แคล้ว วัชโรบล),ขุน	ตลกโขน
169.	สนุกชวนเริง (หาวอ เรียงเนตร),ขุน	ตลกโขน
170.	สังวาล เจ้าจอมมารดา	ละคร-นาง
171.	สัมฤทธิ์	ละคร-พระ
172.	สารภี,เฝ้าแก้ว	ละคร-นาง
173.	สาย,เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5	ละคร-พระ
174.	สำราญสมิตมุข (แจ่ม ภาศประหาส),พัน	ตลกโขน
175.	สำราญสมิตมุข (อ้อด ตามประหาส),ขุน	ตลกโขน
176.	สุจริตธำรง (อู๊ด สุจริตกุล),พระยา	โขน-ลิง
177.	สุจิต อิศรางกูร, หม่อมหลวง	ละคร
178.	สุดารัตน์ กิจฉวี	ละคร
179.	สุรพล ชาตยาภา	โขน
180.	สุคใจ	ละคร
181.	สุนทรเทพพระบำ(เปลี่ยน สุนทรนัฏ),พระยา	โขน-พระ

ลำดับที่	รายนาม	สาขา
182.	สุนทรวานา (สุนทร สาลักษณ์),พระ	โยนย์ักษ์
183.	สุนทร กองทรัพย์โต	โยน
184.	สุน ,เจ้าจอมมารดา	ละคร-พระ
185.	แสง	ละคร-พระ
186.	แสง,หม่อม	ละคร-นาง
187.	เสงี่ยม	ละคร-พระ
188.	ห้วง ,เจ้าจอมมารดา	ละคร-นาง
189.	หจิม	ละคร-พระ
190.	หุ่น,หม่อม	ละคร-นาง
191.	หรรุ่น ,เจ้าจอมมารดา	ละคร-พระ
192.	เหลียม ,เจ้าแก้ว	ละคร-นาง
193.	อมร (นภิตกัญ) ศรีสาธพ	ละคร
194.	อรุ่น รจนา	ละคร-นาง
195.	อรุณ หงส์อรุณ	ละคร
196.	อรุ่น	ละคร
197.	อจจรา อยู่ปิยะ	ละคร-นาง
198.	อ๋า	ละคร-นาง
199.	อิม,เจ้าจอมมารดา	ละคร-นาง
200.	อิม อีเหนา	ละคร-พระ
201.	อิว	ละคร-นาง
202.	อุดมราชภักดี(โต สุจริตกุล),พระยา	โยน-พระ
203.	อุนเรือน ธนูปกรณ์	ละคร- นาง
204.	เอม,เจ้าจอมมารดาในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ	ละคร-พระ
205.	เอี่ยม นุษบา	ละคร-นาง

จากรายนามในตารางแสดงรายนามนาฏยศิลป์ โยน-ละครข้างต้นแบ่งออกเป็น
นาฏยศิลป์ประวัตินาวและนาฏยศิลป์ประวัตินันดงนี้

นาฏยศิลป์ประวัตินาวมีทั้งหมด 76 คนมีนาฏยศิลป์สาขาโยนจำนวน 30 คน สาขาละคร
45 คนและตลกโยนจำนวน 1 คน

นาฏยศิลป์ประวัตินั้นมีทั้งหมด 205 คน มีนาฏยศิลป์สาขาโขนจำนวน 66 คน สาขาละคร จำนวน 123 คน ตลกโขนจำนวน 12 คน และครุฑรำโคม จำนวน 4 คน

รวมนาฏยศิลป์ทั้งหมด 281 คน มีครุฑโขนจำนวน 56 คน ครุฑละคร 168 คน ตลกโขน 13 คน และครุฑรำโคม 4 คน

จากการศึกษานามานุกรมนาฏยศิลป์เกี่ยวกับชีวประวัติ การศึกษา ผลงานการแสดง และการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยของนาฏยศิลป์สู่กรมศิลปากร ผู้วิจัยได้แบ่งออกเป็น 4 ยุค คือ

ยุคที่ 1 ยุคฟื้นฟูนาฏยศิลป์ไทย ระหว่างปีพุทธศักราช 2325 – 2393 ซึ่งตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 จนถึงสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ในยุคนี้ได้พบว่ามีกรฟื้นฟูนาฏยศิลป์ไทยทั้งละครในและละครนอก โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 1 ละครในขณะกรมหลวงเทพหริรักษ์ได้มีครุฑละครคนสำคัญคือ ครูทองอยู่ และครูรุ่ง ได้เป็นครูผู้วางรากฐานนาฏยศิลป์ไทยที่มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา มาสู่นาฏยศิลป์รุ่นต่อรุ่น ส่วนละครนอกได้แก่ละครคณะนายบุญยังซึ่งมีครูทองอยู่ ครูละครในของกรมหลวงเทพหริรักษ์มาวางรากฐานละครนอกร่วมกับครูบุญยัง และครูบุญมี ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 มรดกละครของกรมหลวงเทพหริรักษ์ได้มาสู่กรมหลวงพิทักษ์มนตรี กรมหลวงพิทักษ์มนตรีได้ฝึกหัดกระบวนท่ารำ และคิดแบบแผนวิธีการฟ้อนรำร่วมกับครูทองอยู่และครูรุ่ง โดยนำบทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมาแสดง กล่าวได้ว่า ในยุคนี้มีการฟื้นฟูละครใน ละครนอกไว้เป็นแบบแผนของกระบวนท่ารำที่นาฏยศิลป์รุ่นหลังได้สืบสานมาจนถึงทุกวันนี้ ในยุคนี้มีการฟื้นฟูด้านนาฏยศิลป์ไทยหลายประเด็นดังนี้

1. ฟื้นฟูการฝึกโขน – ละครหลวง ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีโขน – ละครหลวง 3 คณะ คือ ละครเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ละครกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และละครผู้หญิงในราชสำนัก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดให้ฝึกหัดขึ้นในราชสำนักตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงโปรดให้มีละครหลวงในรัชกาลของพระองค์

2. ฟื้นฟูบทละครครั้งกรุงเก่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่สนิทคบถลกอนช่วยกันแต่งถวาย ทรงตรวจแก้ไขและตราไว้เป็นบทพระราชนิพนธ์ต้นฉบับสำหรับพระนครไว้ครบทุกเรื่อง

3. ฟื้นฟูจาริตประเพณีการไหว้ครูและครอบครุโขน – ละคร ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในสมัยรัชกาลที่ 3 มีครูผู้ประกอบพิธีไหว้ครู 2 คน คือ ครูเกษ พระราม ประชานประกอบพิธีไหว้ครูครอบครุละครใน และพระยาสุนทรเทพระบำ (เปลียน สุนทรนัญ) ประชานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครุละครนอก ในยุคสมัยนี้มีครุฑละครคนสำคัญ 8 คน คือ ครูทองอยู่ ครูรุ่ง กรมหลวงพิทักษ์มนตรี ครูบุญมี ครูบุญยัง เจ้าจอมมารดาแยม (โตแยม) อิเหนา ครูเกษ พระราม และพระยาสุนทรเทพระบำ (เปลียน สุนทรนัญ)

ยุคที่ 2 ยุคพัฒนานาฏศิลป์ไทย ระหว่างปีพุทธศักราช 2393— 2453 ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ในยุคนี้มีการพัฒนานาฏศิลป์ คือโปรดให้มีละครหลวงขึ้นใหม่โดยรวบรวมตัวละครของสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีมาฝึกหัดละครหลวง และออกแสดงครั้งแรกในงานสมโภชพระเศวตวิสุทธิกิริณีช้างเผือกหลวงตัวที่ 2 ในรัชกาลที่ 4 ละครหลวงจึงเริ่มมีตั้งแต่พุทธศักราช 2397 นาฏศิลป์ที่มีชื่อเสียงคือ หม่อมแย้ม อิเหนา เจ้าจอมมารดาเวด เจ้าจอมมารดาสาย เจ้าจอมมารดา-เอม เจ้าจอมละม้าย และเจ้าจอมมารดาเขียน เป็นต้น ซึ่งนาฏศิลป์นครหลวงดังกล่าวได้มาเป็นตัวละคร และสืบทอดนาฏศิลป์ไทย ที่เป็นแบบแผนให้แก่ละครหลวง ในสมัยรัชกาลที่ 5 — รัชกาลที่ 6

นอกจากนี้รัชกาลที่ 4 ยังโปรดให้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายฝึกหัดละครผู้หญิงได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสำคัญในวงการนาฏศิลป์ทางโขน — ละคร ทำให้ละครผู้ชายเปลี่ยนมาเป็นละครผู้หญิงได้โดยไม่พิจารณาประเพณี นับว่าเป็นการพัฒนารูปแบบการแสดงนาฏศิลป์ไทยในอีกรูปแบบหนึ่ง ทำให้ผู้ชมสนใจการแสดงนาฏศิลป์ไทยมากขึ้น เนื่องจากผู้หญิงมีลีลาท่าร่าที่อ่อนช้อยมากกว่าทำให้คณะละครมีรายได้มากขึ้น การเปิดให้คณะละครมีการแสดงอย่างเสรี จึงทำให้คณะละครมีการแข่งขันกัน โดยพัฒนารูปแบบการแสดงที่หลากหลาย เพื่อสนองความต้องการของตลาด จึงเกิดการจัดการแสดงละครเพื่อแสวงหาผลประโยชน์มากขึ้นกลายเป็นรูปแบบนาฏยพาณิชย์ เนื่องจากการแสดงนาฏศิลป์ไทยในยุคนี้มีความรุ่งเรือง ดังนั้นจึงโปรดให้เก็บภาษีโขน — ละคร เก็บภาษีจากเจ้าของคณะละครที่เล่นในบ่อนเบี้ย จะเห็นได้ว่าการแสดงละครหลวงได้เข้ามาสู่ชาวบ้านและสนองความต้องการของสังคมมากขึ้น

ในยุคพัฒนานาฏศิลป์ไทยนี้ นอกจากจะมีการพัฒนารูปแบบการแสดงมาสู่สังคมแล้ว ก็ยังมีการพัฒนารูปแบบการแสดง เกิดละครร่วมสมัยขึ้น คือละครดึกดำบรรพ์ ละครพันทางขึ้น ในยุคสมัยนี้มีนาฏศิลป์ละครร่าที่มีฝีมือดีชั้นครู เช่น คุณหญิงเทศ นัฎกานุรักษ์ เป็นตัวยั๊กมาเป็นกรรมมหรสพและมีพระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) เป็นทศกัณฐ์ และพระยานัฎกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เป็นพระราม ซึ่งต่อมาได้เป็นประธานประกอบพิธีครอบครูโขน - ละครในกรรมมหรสพ

ยุคที่ 3 ยุคสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากรระหว่างปีพุทธศักราช 2453-2489 ซึ่งตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 ในยุคนี้มีการสืบทอดนาฏศิลป์ ในยุคสมัยนี้มีการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยอย่างเป็นระบบ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปถัมภ์ศิลปะโขน-ละคร โดยโปรดเกล้าฯให้มีการสืบทอดอย่างเป็นระบบดังนี้

1. การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยในระบบราชการ โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้มีโขนสมัครเล่น โดยยืมครูโขนจากบ้านเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์(ม.ร.ว. หลาน ฤๅษ) มีจำนวน 3 คน คือ ขุนระบำภาษา (ทองใบ สุวรรณภารต) ซึ่งต่อมาเป็นพระยาพรหมภักดีเป็นครูยักข์ ขุนนัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ต่อมาเป็นพระยานัฏกานุกรักษ์เป็นครูพระและขุนพำนักนัจนิกร (เพิ่ม สุครีวกะ) ยังทรงพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้กับครูโขนที่ปฏิบัติหน้าที่ตามความสามารถของแต่ละคน แล้วทรงจัดตั้งกรมมหรสพ เพื่ออนุรักษ์ศิลปะการแสดงโดยมีพระยาประสิทธิ์ศุภการเป็นผู้สำเร็จราชการมหาดเล็ก เป็นบังคับบัญชาสูงสุด ซึ่งขณะนั้น คือเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล. เพื่อ พึ่งบุญ) บังคับบัญชา ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์

2. การสืบทอดในระบบโรงเรียน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงก่อตั้งโรงเรียนทหารกระบี่หลวง เพื่อฝึกโขนให้ทหารมหาดเล็กมาฝึกโขน ต่อมาโรงเรียนนี้ได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ โรงเรียนนี้ได้เลิกไป หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในปี พ.ศ.2468. ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจ มีการลดข้าราชการในบางหน่วยงานออกไป เจ้าพระยาวรวงศาพิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) เสนาบดีกระทรวงวัง มีความประสงค์จะชุบเลี้ยงศิลปินไว้จึงแก้ไขลดอัตราเงินเดือนลงไปบรรจุไว้ในอัตราตำแหน่งอื่น ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกองมหรสพขึ้นแล้วเรียกพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) กลับมารับราชการกำกับกรมปี่พาทย์ และโขนหลวง ให้คุณหญิงนัฏกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) กลับมารับราชการเป็นครูละครหลวง แล้วเปิดรับสมัครนักเรียนเข้าฝึกหัดโขน-ละคร คนตรีที่บ้านเจ้าพระยาวรวงศาพิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) ละครนี้เป็นละครคณะสมเด็จพระปกเกล้าหรือเรียกว่าละครท้ายวัง ต่อมาเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2478 กองมหรสพได้โอนมาสังกัดกรมศิลปากร ในสมัยรัชกาลที่ 8 ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ.2477 นับว่าเป็นโรงเรียนแห่งแรกในสังกัดกรมศิลปากรที่สอนนาฏศิลป์และดนตรี ซึ่งต่อมาได้พัฒนาการเรียนการสอนปรับเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ในปี พ.ศ.2488

3. การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยที่แบบแผนในยุคนี้ นางลมุล ชมะคุปต์ และนางมัลลิกา ประภัสร์ ได้ประดิษฐ์ทำออกและทำเชื่อมเพลงแม่บทใหญ่ โดยผ่านการตรวจสอบทำรำจากพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) แล้วนำมาสืบทอดนาฏศิลป์ไทย โดยการบรรจุไว้ในหลักสูตรวิทยาลัยนาฏศิลป์ เพื่อฝึกหัดพื้นฐานให้แก่ นักเรียน

4. การสืบทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ โดยครูรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ได้นำทำรำหน้าพาทย์องค์พระที่ได้สืบทอดมาจากพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) มาถ่ายทอดให้แก่ นาฏศิลป์ กรมศิลปากรและพระยานัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ได้มอบกรรมสิทธิ์ประชาชนพิริ้วหวัศและครอบครัวโขน-ละคร ให้แก่หลวงวิลาศวงงาม (หว่า อินทรนัญ) หลวงวิลาศวงงาม (หว่า อินทรนัญ) ได้มอบกรรมสิทธิ์ให้กับนายอาคม สายาคม นายอร่าม อินทรนัญและ

หม่อมราชวงศ์จรรยาสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ และได้มีการสืบทอดมาสู่ทายาทอีกหลายรุ่นจนถึงปัจจุบันนี้

5. การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากร ในยุคที่ 3 ระหว่างพ.ศ. 2453- 2489 ได้พบว่าการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 มาสู่กรมศิลปากร มี 6 คณะกับ 1 หน่วยงาน ดังนี้

1. คณะวงสวนกุหลาบ นาฏศิลป์ป็นผู้นำมาสืบทอดในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ คือ หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน ครูหิม หม่อมครูนุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา พระยานัฏกานูร์รักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี และนางน้อม ประจายะกฤต ในปีพุทธศักราช 2477 ต่อมาเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 โรงเรียนต้องหยุดลง ครูที่เข้ามาสอนในโรงเรียนนาฏศิลป์ ในปีพุทธศักราช 2488 มี 8 คน คือ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสนี นางลมุล ชมะคุปต์ นางหิม หม่อมครูนุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา นางแปลก แจ่มเจียนกิจ นางเฉลย สุขะวณิช และคุณหญิงนัฏกานูร์รักษ์ (เทศ สุวรรณภารต)

2. คณะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) นาฏศิลป์ป็นผู้นำมาสืบทอด คือ นางหิม มาถ่ายทอดกระบวนท่าออกภาษาให้นางลมุล ชมะคุปต์และข้าราชการในกรมศิลปากร

3. คณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ 5 (เจ้าจอมมารดาแพ) นาฏศิลป์ป็นผู้นำมาสืบทอด คือ นางผัน โมรากุล นายขอแสง ภัคดีเทวา นางสอาด อัมพลินและนางเจริญจิต ภัทรเสวี มาสอนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ในปีพุทธศักราช 2477

4. กองมหรสพ-กระทรวงวัง ข้าราชการจากกองมหรสพ-กระทรวงวัง เป็นผู้สืบสานนาฏศิลป์ไทยมายังโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ คือ นายจ่านงค์ พรพิสุทธิ์ นายหุน ปัญญาพล นางลมุล ชมะคุปต์ นางน้อม รักตะประจิต คุณหญิงนัฏกานูร์รักษ์ (เทศ นัฏกานูร์รักษ์) หลวงวิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนัฏ) นายเจริญ เวชเกษม นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) พระยานัฏกานูร์รักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) นายทรง ปรารงค์โพธิอ่อน และนายวงศ์ ล้อมแก้ว ต่อมาครูที่เข้ามาสืบทอดนาฏศิลป์ในปีพุทธศักราช 2488 มี 9 คน คือ นางลมุล ชมะคุปต์ คุณหญิงนัฏกานูร์รักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) หลวงวิลาศวงงาม (หรั่า อินทรนัฏ) นายเจริญ เวชเกษม นายกรี วรรชะริน นายอร่าม อินทรนัฏ นายอาคม สายาคม นายทรง ปรารงค์โพธิอ่อน และนางจำเรียง พุทธประดับ

5. คณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) นาฏศิลป์ป็นที่เข้ามาสืบทอดนาฏศิลป์ไทยมี 4 คน คือ พระยานัฏกานูร์รักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) ขุนพำนักนัฏนิกร (เพิ่ม สุกรีวณะ) หม่อมครูถ้วน (สุภลักษณ์) ภัทรนาวิก และคุณหญิงนัฏกานูร์รักษ์ เข้ามาสู่โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ พ.ศ.2477

6. คณะพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์ นาฏศิลป์ป็นผู้นำมาสืบทอด คือ นางมัลลีย์ กงประภัสร์

7. คณะโขนหลวงราชพงศภัคดี นาฏศิลป์ป็นผู้นำมาสืบทอด คือ นางหยัด ช้างทอง และนายทองเริ่ม มงคลนัฏ

การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากร มีลักษณะการสืบทอดด้วยระบบราชการและระบบโรงเรียน ลักษณะการสืบทอดจะเป็นลักษณะ การสืบทอดโดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ และปลูกฝังความนิยมโขน-ละครให้เกิดแก่ข้าราชการและประชาชน โดยทรงดำริให้มีโขนสมัครเล่น และโขนบรรดาศักดิ์ขึ้นแล้วรับนักเรียนเข้ามาฝึกหัด นอกจากนี้ยังมีการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยโดยระบบราชการ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกรมมหรสพแล้วโอนงานต่างๆ ที่เกี่ยวกับกรมมหรสพมาอยู่กับกรมมหรสพ โดยมีผู้สำเร็จราชการมหาดเล็กเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์

ส่วนการสืบทอดในระบบโรงเรียน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดตั้งโรงเรียนทหารกระบี่หลวง ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นในการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียน ซึ่งต่อมาได้มีการก่อตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ขึ้น พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) นางลมุล ยมะคุปต์และนางมัลลิกา ประภัสร์ ได้ร่วมกันประดิษฐ์ทำรำแม่บทใหญ่ เป็นการวางรากฐานการฝึกหัดนาฏศิลป์ไทยที่เป็นแบบแผนมาสู่โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

ยุคที่ 4 ยุคนุรักษ์และสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยปีพุทธศักราช 2489-ปัจจุบัน (พ.ศ.2549) ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 เป็นการอนุรักษ์ในระบบการศึกษา การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยในยุคนี้เป็นการสืบทอดจากจากนาฏศิลป์ในคณะต่าง ๆ 6 คณะกับ 1 หน่วยงาน ตามที่ได้ระบุไว้ในยุคที่ 3

นอกจากนั้นยังมีการอนุรักษ์จารีตและพิธีกรรมทางด้านนาฏศิลป์ไทย ซึ่งกรมศิลปากรได้อนุรักษ์ สืบทอดให้แก่นาฏศิลป์ กรมศิลปากร ได้สืบทอดประเพณีประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโขน-ละคร โดยมีพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ได้มอบกรรมสิทธิ์ให้หลวงวิลาศวงาม (หรั่ง อินทรนัฏ) ผู้ที่ได้รับมอบกรรมสิทธิ์สืบทอดต่อมา คือ นายอาคม สายาคม นายอร่าม อินทรนัฏ และหม่อมราชวงศ์จรัสสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์

ส่วนการสืบทอดเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพนั้นพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ได้ถ่ายทอดให้นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ต่อมานายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ได้ถ่ายทอดให้ข้าราชการกรมศิลปากร ถึง 2 ครั้ง คือครั้งที่ 1 ถ่ายทอดให้ข้าราชการ 7 คน คือนายราชม พุทธิเวส นายไชยยศ คุ้มมณี นายจตุพร รัตนวราหะ นายจุมพล โชติทัตต์ นายสุจิตต์ พันธุ์สังข์ นายสมศักดิ์ ทัดติ และนายศิริพันธุ์ อัญญาวัชระ และการถ่ายทอดในครั้งที่ 2 ได้ถ่ายทอดให้แก่ข้าราชการกรมศิลปากร อีก 14 คน คือ

1. นายประดิษฐ์ โภชยามย์
2. นายประเมษฐ์ บุญยะชัย
3. นายปรีชา ศิลปสมบัติ
4. นายมนัส สงค์ประพันธ์

5. นายสุรเชษฐ์ เฟื่องฟู
6. นายประดิษฐ์ ศิลปสมบัติ
7. นายสมรภัย นาคปลื้ม
8. นายสถาพร ขาวรุ่งเรือง
9. นายเจตน์ ศรีอำอ่วม
10. นายวราวุธ ศิราพันธ์
11. นายดำรงศักดิ์ นาฏประเสริฐ
12. นายจุลชาติ อรัณยะนาถ
13. นายวิฑาร จันทร์
14. นายเชาวนาท เฟื่องสุข

ส่วนในด้านอนุรักษและสืบทอดนาฏศิลป์ไทยในลักษณะสายตระกูลได้พบว่า มีการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยเป็นสายตระกูลจากบิดามาสู่บุตรจากครูมาสู่ศิษย์โดยเฉพาะการสืบทอดการแสดงโขน ละครใน ละครนอก ละครดึกดำบรรพ์และละครพื้นทาง จากการศึกษาการสืบทอดนาฏศิลป์โขน-ละครหลวงมายังกรมศิลปากร โดยสืบทอดมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาสู่กรุงรัตนโกสินทร์ จากแผนภูมิการสืบทอดโขน ละครใน ละครนอก ละครดึกดำบรรพ์ และละครพื้นทาง ได้พบว่ามี การสืบทอดเป็นสายการสืบทอดดังนี้

การสืบทอดโขน ได้พบว่าพระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) ได้สืบทอดลีลาท่ารำของโขนยักษ์ บทบาททศกัณฐ์ของครูลินจี่ (ทศกัณฐ์ ในสมัยรัชกาลที่ 2) โดยผ่านมาทางครูบัว ทศกัณฐ์ ต่อมาพระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) และพระยานัฏกานูรักษ (ทองดี สุวรรณภารต) ผู้เป็นน้องชายได้นำความรู้มาถ่ายทอดให้โขนสมัครเล่น จำนวน 22 คน และโขนบรรดาศักดิ์ จำนวน 50 คน ในสมัยรัชกาลที่ 6 โขนบรรดาศักดิ์ได้เข้ามาสอนในโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ หลังจากโรงเรียนพรานหลวงยุบเลิก มีข้าราชการโรงเรียนพรานหลวงมาสอนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ 3 คน คือหลวงวิลาศวงงาม (หรั่ง อินทรนัฏ) พระยานัฏกานูรักษ (ทองดี สุวรรณภารต) และขุนวาศพิศวง (แถม ศิลปชีวิน)

การสืบทอดละครใน ในสายเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ สมัยรัชกาลที่ 1 ได้พบว่าละครในคณะเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษมรดกตกทอดมาสู่กรมหลวงพิทักษ์มนตรีผู้เป็นบุตรโดยมีครูทองอยู่ และครูรุ่งนางเอกเป็นที่ปรึกษา ละครในได้สืบทอดมาสู่เจ้าจอมมารดาเยี่ยม (โตเยี่ยม) อิเหนา สืบทอดมาสู่เจ้าจอมมารดาवाद อิเหนาและหม่อมแยมอิเหนา แล้วสืบทอดมาสู่ละครวังสวนกุหลาบ ซึ่งมีนางลมุด ยมะคุปต์ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนีและนางเฉลย สุขะวงษิข เป็นตัวละครในวังสวนกุหลาบ ครูทั้ง 3 ได้นำกระบวนรำ ลีลาท่ารำละครในมาสู่โรงเรียนนาฏศิลป์

สำนักการสังคีต กรมศิลปากร คณาจารย์และลูกศิษย์ในสถาบันการศึกษาและหน่วยงานของรัฐ และเอกชน

การสืบทอดละครนอกสู่กรมศิลปากรได้พบว่า ละครนอกของสายนายบุญยัง ซึ่งมี นายบุญยัง นายทองอยู่และนายบุญมี เป็นครูละครในคณะ ต่อมานายกรับศิษย์นายบุญยัง ก็รับช่วง ละครคณะนี้ถ่ายทอดให้ หม่อมแสง จินตะหราผู้เป็นบุตร แล้วสืบทอดให้เจ้าจอมมารดาेमใน กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ แล้วสืบทอดมาสู่ หม่อมครุฑม นวรัตน์ ณ อยุรยา และหม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน สืบทอดมาสู่ นางลมุล ยมะคุปต์ นางเฉลย สุขะวณิช และท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ครูทั้ง 3 ท่านได้นำมาสืบสานยังกรมศิลปากร

ส่วนเป้า เาะ ได้ถ่ายทอดความรู้ให้เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) และ นางมัลลิกะ คงประภัสร์ มาถ่ายทอดให้ นางผัน โมรากุล นายขอแสง ภักดีเทวา นางสอาด แสงสว่าง และนางเจริญจิต ภัทรเสวี ผู้โรงเรียนนาฏศิลป์

แผนภูมิการสืบทอดละครดึกดำบรรพ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์มีครูละคร ของท่านคือ หม่อมเข้ม กุญชร หม่อมคร้าม กุญชร หม่อมมาลัย กุญชร หม่อมต่วน กุญชร คุณหญิงนันทกานนุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) สืบทอดมาสู่ละครวังสวนกุหลาบ และมาสู่ นางลมุล ยมะคุปต์ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี หม่อมครุฑม กุญชร และนางเฉลย สุขะวณิช ซึ่งนาง ลมุล ยมะคุปต์ได้นำมาถ่ายทอดให้ข้าราชการครูและศิษย์ในโรงเรียนนาฏศิลป์ ข้าราชการ สำนักงานอื่น บุคลากรในสถาบันการศึกษา หน่วยงานของรัฐและเอกชน

ละครพันทางเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ได้ยกมรดกละครให้เจ้าหมื่น ไวยวรรณเป็นผู้เป็นบุตร แล้วถ่ายทอดให้นางหิม นางหิมได้เข้ามาเป็นครูวังสวนกุหลาบแล้ว ถ่ายทอดให้ นางลมุล ยมะคุปต์ และสืบทอดต่อมาจนถึงโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรม ศิลปากร

จะเห็นได้ว่ากรมศิลปากรเป็นหน่วยงานที่ได้สืบทอดกระบวนทำรำที่เป็นแบบแผนของ โขน ละครใน ละครนอก ละครดึกดำบรรพ์ และละครพันทางโดยแท้จริง โดยผ่านมายังนาฏยศิลป์ใน แต่ละรุ่น เช่น พระยาพรหมภักดี (ทองใบ สุวรรณภารต) พระยานันทกานนุรักษ์ (ทองดี สุวรรณ ภารต) และขุนพันขันจันทร (เพ็ง สุศรีวณะ) ละครวังสวนกุหลาบ เช่น นางลมุล ยมะคุปต์ ท่าน ผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนีและนางเฉลย สุขะวณิช ได้สืบทอดมาสู่กรมศิลปากร ละครคณะเจ้าคุณ พระประยูรวงศ์ คือนางผัน โมรากุล นายขอแสง ภักดีเทวา นางสอาด แสงสว่าง และ นางเจริญจิต ภัทรเสวี สืบทอดมาสู่ โรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร

ส่วนการสร้างสรรค์นาฏยศิลป์ไทยในยุคนี้เป็นการสร้างสรรค์สนองความต้องการของ สังคม โดยศึกษาจากศิลปะการแสดงพื้นบ้านในจังหวัดนั้นๆ หรือสร้างสรรค์ชุดการแสดงขึ้นใหม่ ตามจินตนาการ การสร้างสรรค์นาฏยศิลป์ไทยมี 3 ลักษณะคือการสร้างสรรค์ในเชิงอนุรักษ์ คือการ สร้างสรรค์นาฏยศิลป์ไทยบนพื้นฐานด้วยนาฏยศิลป์ที่เป็นแบบแผนละครหลวง เช่น กระบวนทำรำ

จารีตการแสดงมาใช้ในการประดิษฐ์ท่ารำ มีการปรับปรุงบทละครให้กระชับและสอดคล้อง
สถานการณ์ปัจจุบันเพื่อสร้างความงดงาม ประทับใจให้แก่ผู้ชม การสร้างสรรค์นาฏยศิลป์มี
3 ลักษณะคือ การสร้างสรรค์เพียงคนเดียว การสร้างสรรค์ร่วมกับผู้อื่น และการสร้างสรรค์โดยนำ
นาฏยประดิษฐ์ของผู้อื่นมาปรับปรุง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาสู่กรมศิลปากร

กรุงศรีอยุธยา
สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ.2275-2601)

กรุงธนบุรี
(พ.ศ.2311-2325)

ละครผู้หญิงในราชสำนัก

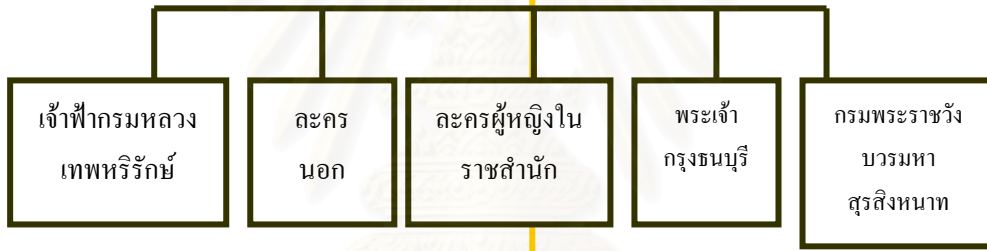
ละครผู้หญิงของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช

ยุคที่ 1 ยุคฟื้นฟูนาฏยศิลป์ไทย
(พ.ศ. 2325-2393)

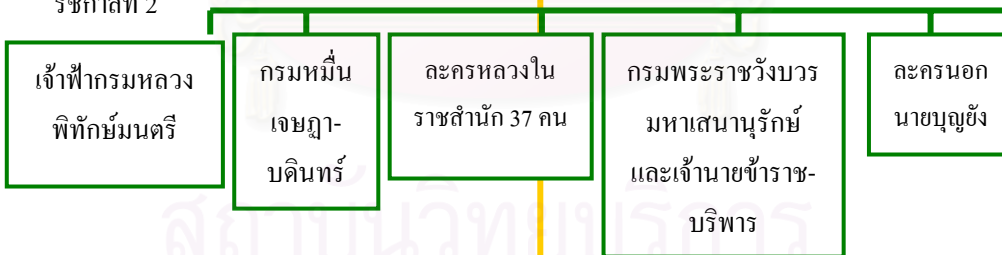
กรุงรัตนโกสินทร์

- ฟื้นฟูบทละครครั้งกรุงเก่า
- ฟื้นฟูโขน- ละครหลวงโดยกำหนด
กระบวนรำที่เป็นแบบแผน
- ครูละครวางรากฐานนาฏยศิลป์ไทย

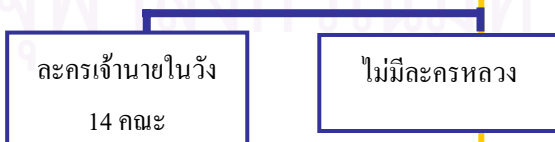
รัชกาลที่ 1

รัชกาลที่ 2

รัชกาลที่ 3

- ละครกลาย
- มีประธานประกอบพิธีไหว้ครู 2 คน

ยุคที่ 2 ยุคสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากร

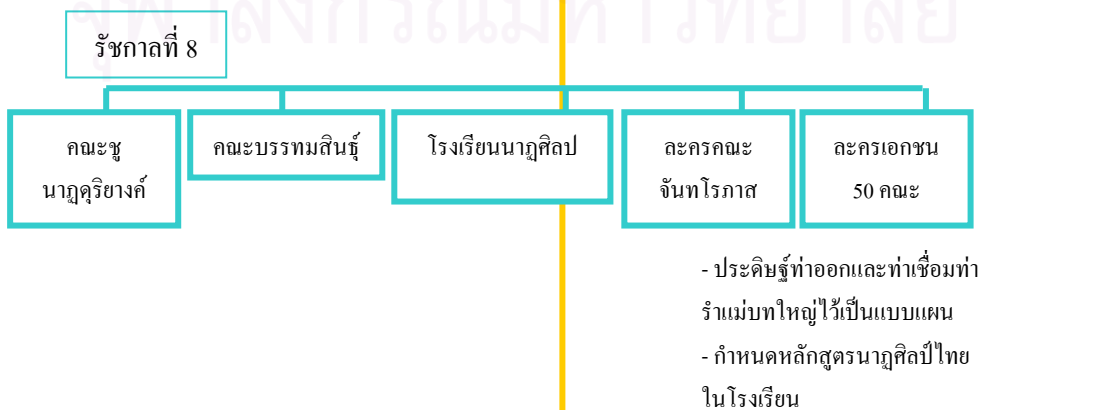
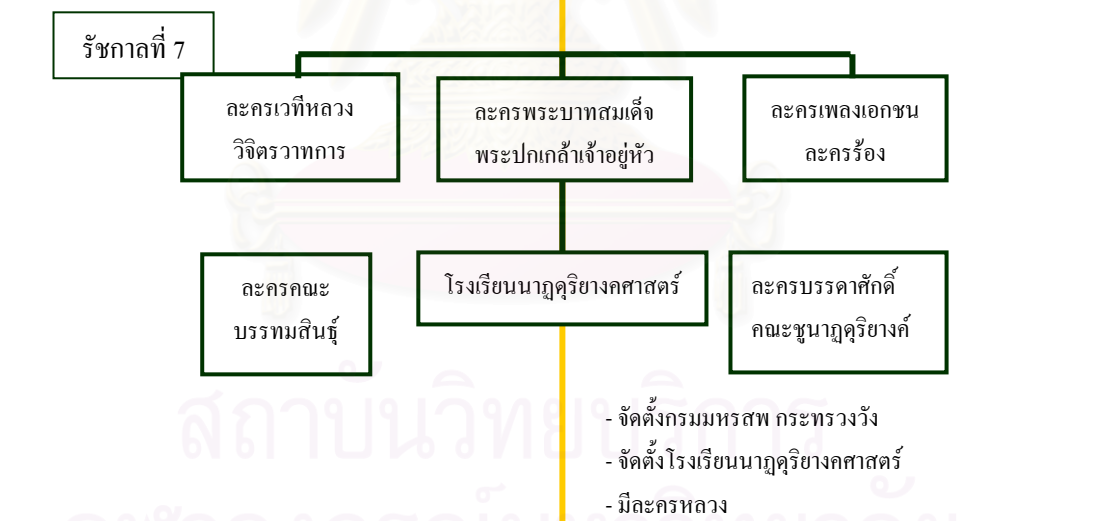
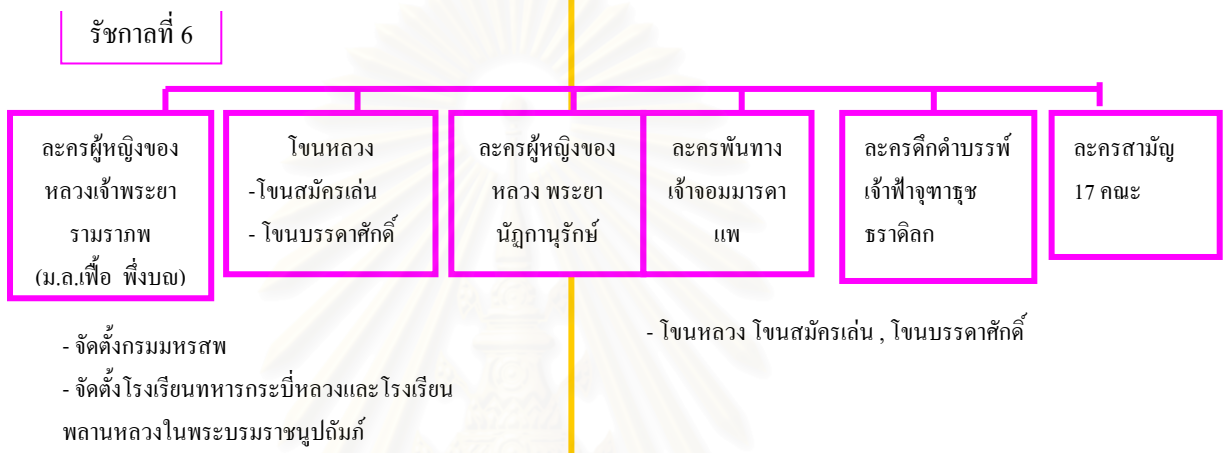
รัชกาลที่ 4

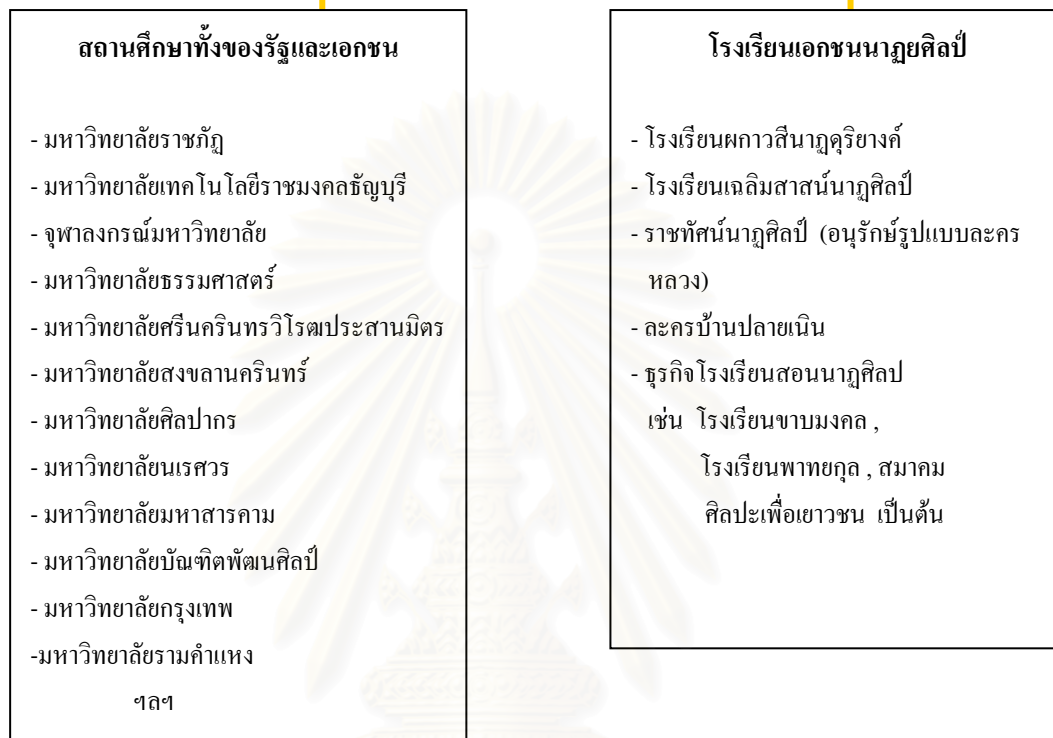
- มีละครผู้หญิงของหลวง
- มีพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายข้าราชการบริพาร ฝึกหัดละครผู้หญิง

ยุคที่ 3 ยุคสืบทอดนาฎยศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากร

ยุคที่ 4 ยุคอนุรักษ์และสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทย
(2489-2549)

- อนุรักษ์จารีตประเพณีการไหว้ครูและครอบครู โขน – ละคร
- อนุรักษ์การสืบทอดทำนองคัพระพิราพ
- อนุรักษ์ทำรำนาฏศิลป์ไทยละครหลวง
- สร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยในรูปแบบการแสดง
- สร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยในเชิงบูรณาการ

แผนผังที่ 92 : การสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาสู่กรมศิลปากร

จากแผนผังการสืบทอดนาฏยศิลป์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ได้พบว่า โขน-ละครและระบำได้ปรากฏเป็นหลักฐานจากจดหมายเหตุเมอสิเออ เดอ ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศส พுகถึงการแสดงในราชสำนักในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ มหาราช (พ.ศ. 2199-2231) ว่ามีการแสดง 3 อย่างคือ โขน ละคร และระบำ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2516:15) ต่อมาในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ. 2311 – 2325) มีละครหลวง 2 โรงคือ ละครผู้หญิงในราชสำนัก และละครผู้หญิงของพระเจ้านครศรีธรรมราช ตัวละครในสมัยกรุงศรีอยุธยามีเข้ามาสู่กรุงธนบุรี คือ “จัน” หรือ ในเพลงยาว ความเก่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาเรียกว่า “จันอุษา” แสดงให้เห็นว่าจันเคยเป็นตัวนางอุษา นางเอก ละครหลวงครั้งกรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้ในสมัยกรุงธนบุรียังมีตัวละครที่เป็นตัวเอกคือ บุนนาค สีดา ภู สีดา และ ศรี สีดา ซึ่งทั้ง 3 คนนี้ได้มาเป็นตัวละครในราชสำนักของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และละครวังหน้าของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในยุคที่ 1 ยุคฟื้นฟูนาฏยศิลป์ไทย (พ.ศ. 2325-2393) ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 1-3 มีการฟื้นฟูบทละครครั้งกรุงเก่าไว้เป็นแบบแผน ฟื้นฟูกระบวนการทำรำละครนอก ละครใน ไว้เป็นแบบแผน ละครคนสำคัญ คือ กรมหลวงพิทักษ์มนตรี นายทองอยู่ นายรุ่ง นายบุญยัง นายบุญมี เจ้าจอมมารดาเข้ม (โตเข้ม) อิหนา ในยุคนี้มีคณะละคร 5 คณะ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ละครนอกคณะนายบุญยัง ละครคณะกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ละครพระเจ้ากรุงธนบุรี และละครผู้หญิงในราชสำนัก นอกจากนี้ยังฟื้นฟูจารีตประเพณีการไหว้ครู และครอบครูโขน-ละคร มีครูผู้เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโขน-ละคร 2 คนคือ นายเกษ พระราม และ พระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนนท์)

เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 3 พระองค์ไม่ทรงโปรดโขน-ละคร จึงทรงยุบเลิกโขน-ละครหลวง แต่มิได้ทรงห้ามตั้งนั้นจึงทำให้เจ้านายฟื้นฟูละครขึ้น มีทั้งหมด 14 คณะคือ

1. คณะสมเด็จพระราชวังบวรมหาศกดิพลเสพ
2. คณะเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
3. คณะสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
4. คณะพระองค์เจ้าทินกร
5. คณะพระองค์เจ้าถนัดดาวัลย์
6. คณะพระยาศรีพิพัฒน์
7. คณะกรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์
8. คณะเจ้าพระยานครศรีธรรมราช
9. คณะกรมหลวงรักษารณเรศร์
10. คณะพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ
11. คณะกรมขุนพิพิธโภคภูเบนทร์ภักดี
12. คณะเจ้าจอมมารดาอัมพา

13. คณะเจ้ากรับ

14. คณะสมเด็จพระเจ้าบรมมหาพิชัยญาติ

ในยุคที่ 2 พัฒนานาฏศิลป์ไทย (พ.ศ.2393-2453) ตรงกับรัชกาลที่ 4-5 ในยุคนี้ได้มีการพัฒนานาฏศิลป์ไทย คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพัฒนาละครหลวงของสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีมาฝึกหัดละครหลวงขึ้นใหม่ มีนาฏศิลป์ที่มีชื่อเสียง คือ หม่อมเข้ม อีเหนา เจ้าจอมมารดาवाद เจ้าจอมมารดาสาย เจ้าจอมมารดาเอม เจ้าจอมมารดาละม้าย และ เจ้าจอมมารดาเขียน นอกจากนี้ทรงพัฒนาการละครโดยทรงมีพระบรมราชานุญาตให้เจ้านาย ข้าราชการบริพารฝึกหัดละครผู้หญิงได้ จึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการแสดงละครจากผู้ชายล้วนมาเป็นหญิงล้วน หรือ ผสมระหว่างระหว่างผู้ชายกับผู้หญิง และละครผู้ชายล้วนก็ลดลง ในขณะเดียวกันทำให้มีการพัฒนารูปแบบการแสดงที่หลากหลาย และเกิดการแสดงละครร่วมสมัย คือ ละคร ดึกดำบรรพ์และละครพันทาง เพื่อสนองความต้องการของตลาด เป็นการจัดการแสดงเพื่อแสวงหาผลประโยชน์เป็นการแสดงเชิงนาฏพาณิชย์ คณะละครมีรายได้มากจึงมีการเก็บภาษีโขน-ละครขึ้นในยุคนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีคณะละคร 12 คณะ คือ

1. คณะกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส
2. คณะพระองค์เจ้าดวงประภา และพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์
3. คณะเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
4. คณะเจ้าจอมมารดาจันทร์
5. คณะพระยาสิทธิราชฤทธิไกร (เสือ)
6. คณะนายทับ
7. คณะขุนยี่สาน
8. คณะพระยาคทาธรธรณินทร์
9. คณะจางวางเฟือก
10. คณะนายนวล บุตรเจ้ากรับ
11. คณะนายเนตรนายต่าย
12. คณะพระยามณเฑียรบาล (บัว)

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 มีละครผู้หญิงของหลวงมีคณะละครต่างๆ ประมาณ 21 คณะ ได้แก่

1. คณะคุณท้าวราชกิจวรภัตร (แพ)
2. คณะพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูรงค์ฤทธิ์
3. คณะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
4. คณะพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์
5. คณะหม่อมเจ้าเต่า (หม่อมเจ้าลมนุ) ในกรมพระเทเวศร์วัชรินทร์

6. คณะพระยาจिरायมนตรี (เนียม)
7. คณะในกรมมหรสพ
8. คณะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ละครพันทาง
9. คณะเจ้าจอมมารดาแอม ละครผู้หญิงของหลวงวังหน้า
10. คณะเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต)
11. คณะละครนอกผู้หญิง (ละครหม่อมเจ้าเต้า ละครพระยาจिरायมนตรี (เนียม) ละครพระยาพิศาลผลพานิช (จินสือ))
12. คณะเจ้าพระยา อินทวิชยานนท์ พระเจ้าเชียงใหม่
13. คณะเจ้าอินทวโรธ เจ้าเมืองเชียงใหม่
14. คณะเจ้าบุญทวดวงศ์มานิต เจ้านครลำปาง
15. คณะเจ้าพระยาสุรพันธ์ พิสุทธ
16. คณะเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม) นครศรีธรรมราช
17. คณะเจ้าพระยาตากทรรณนรินทร์ (เยย) เมืองพระตะบอง
18. คณะพระยาวิชิตสงคราม จางวางเมืองภูเก็ต
19. คณะพระยาเสนาอนุชิต (นุช) เมืองตะกั่วป่า
20. คณะพระยาจรัญราชโกศากร (คอซิมเต็ก) เมืองหลังสวน
21. คณะคุณกุหลาบ ธิดาพระยาวิเชียรคีรี สงขลา

กล่าวได้ว่าในยุคที่ 2 การแสดงนาฏศิลป์ไทยมีการพัฒนาหลากหลายคณะ ในยุคนี้มีถึงประมาณ 33 คณะ

ยุคที่ 3 ยุคสืบทอดนาฏศิลป์ไทยสู่กรมศิลปากร (พ.ศ.2453-2489) ตรงกับรัชกาลที่ 6 – รัชกาลที่ 8 ในยุคนี้ ได้มีการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยในหลายรูปแบบคือ สืบทอดนาฏศิลป์ไทยระบบราชการ โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดตั้งกรมมหรสพเพื่ออนุรักษ์ศิลปการแสดงไว้ โดยมีละครผู้หญิงของหลวงของพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ละครผู้หญิงของหลวงของเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล. เพ็ญ เพ็งบุญ) มีโขน-ละครหลวง (โขนสมัครเล่นจำนวน 22 คน โขนบรรดาศักดิ์จำนวน 50 คน) ละครพันทางของเจ้าคุณจอมมารดาแพ ละครดึกดำบรรพ์เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก และละครสามัญ 17 คณะ นอกจากนี้ทรงสืบทอดนาฏศิลป์ไทยในระบบโรงเรียนโดยทรงจัดตั้งโรงเรียนทหารกระบี่หลวง และโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ในพ.ศ. 2458

การสืบทอดทำรำละครหลวงในยุคที่ 3 นี้ มีคณะละคร 6 คณะ และ 1 หน่วยงาน ได้แก่

1. ละครวังสวนกุหลาบ
2. ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)
3. ละครเจ้าคุณพระประยุรวงศ์

4. ละครกรมมหรสพ-กระทรวงวัง
5. ละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์
6. ละครเจ้าพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์
7. โขนคณะหลวงราชพงศัภักดี

ต่อมาในกรมมหรสพในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรัชกาลที่ 7 ทรงโปรดเกล้าให้ตั้งกรมมหรสพและจัดตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร ในพ.ศ. 2477 มีละครบรรดาศักดิ์คณะชุนาฏดุริยางค์ คณะบรรทมลินธุ์ คณะละครร้องฉันทโรภาส

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 มีการสืบทอดในระบบโรงเรียนในโรงเรียนนาฏศิลป์ คณะชุนาฏดุริยางค์ คณะบรรทมลินธุ์ คณะละครเอกชนในอีก 50 คณะ และละครร้องคณะฉันทโรภาส

นอกจากนี้ยังมีการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยที่เป็นแบบแผนได้แก่ท่ารำแม่บทใหญ่ โดยนางลมุล ยมะคุปต์ แล้วนางมัลลิกา ประจักษ์ศรี ประดิษฐ์ท่าออกและท่าเชื่อมท่ารำแม่บทใหญ่แล้วให้พระยานัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต) และคุณหญิงนัฏกานูรกิจ (เทศ สุวรรณภารต) ตรวจสอบท่ารำ

ในยุคที่ 4 ยุคอนุรักษและสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทย (พ.ศ.2489-2549) ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 มีละครผู้หญิงของหลวง คือละครอาสาสมัครในพระบรมราชานุเคราะห์ ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตแต่งตั้งผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโขน-ละครในวันพฤหัสบดีที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2529 ณ ศาลาดุสิดาลัย สวนจิตรลดา จำนวน 5 คน คือ นายธีรยุทธ ของศรี นายธงไชย โภชยารมณีน นายทองสุข ทองหลิม นายสมบัติ แก้วสุจริต และนายอุดม อังสุธร และครูทั้ง 5 คน ได้สืบทอดและมอบกรรมสิทธิ์ให้ข้าราชการกรมศิลปากรต่อไป

ส่วนในการต่อเพลงหน้าพาทย์องค์พระพิราพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานให้นายรงภักดี (เจียร จารุจรณ) ทำพิธีมอบท่ารำองค์พระพิราพให้แก่ข้าราชการกรมศิลปากร 4 คนคือ นายอาคม สายาคม นายอร่าม อินทรนัฏ นายขอแสง ภักดีเทวา และนายหยัด ช้างทอง ในวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2506 ณ โรงละครพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ครั้งที่ 2 มอบให้ข้าราชการกรมศิลปากร อีก 7 คน คือ นายราชพ โภธิเวส นายไชยยศ คุ้มมณี นายจตุพร รัตนวราหะ นายจุมพล โชติทัตต์ นายสุจิตต์ พันธุ์สังข์ นายสมศักดิ์ ทัดดี และนายศิริพันธ์ อัญญาวัชระ ในวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2527 ณ ศาลาดุสิดาลัย สวนจิตรลดา และครูที่ได้รับมอบก็สืบทอดให้แก่กาญจนาศิลปิน กรมศิลปากร

นอกจากนี้ยังมีการอนุรักษนาฏศิลป์โขน-ละครไว้ได้แก่ โขน นาฏศิลป์ป็นผู้นำมาสืบทอดคือพระยา นัฏกานูรกิจ (ทองดี สุวรรณภารต) ขุนพ้านักนัฏนิกร (เพิ่ม สุครีวกะ) นำมาถ่ายทอดให้

โขนสมัครเล่น จำนวน 22 คนและโขนบรรดาศักดิ์ จำนวน 50 คน ซึ่งโขนบรรดาศักดิ์บางคนได้เข้ามาเป็นครูในกองมหรสพและโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากร จำนวน 3 คน คือ หลวงวิลาศศวงงาม (หรีว่า อินทรนัญ) พระยา นัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และขุนวาศพิศวง (แถม ศิลปชีวิน)

ส่วนด้านละครรำ เช่น ละครใน ละครนอก ละครดึกดำบรรพ์ และละครพันทาง นาฏยศิลปินผู้นำมาสืบทอด คือ นางลมุล ยมะคุปต์ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี นางเฉลย สุขะวณิช นางมัลลิกา ประภัสร์ หม่อมครุท่วน (สุกัลกษณ์) ภัทรนาวิก นายขอแสง ภัคดีเทวา นางสาวอดแสงสว่าง และนางเจริญจิต ภัทรเสวี

ส่วนการสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยในสมัยรัชกาลที่ 9 ได้มีการสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยตามความต้องการของสังคม ในยุคนี้มีการสร้างสรรค์เชิงอนุรักษ์ คือการสร้างสรรค์บนพื้นฐานด้านนาฏศิลป์ที่เป็นแบบแผนละครหลวง เช่น กระบวนท่ารำ จารีตการแสดง มาใช้การแสดง มาใช้ในการประดิษฐ์ท่ารำและการสร้างสรรค์เชิงบูรณาการสร้างสรรค์ของนาฏยศิลปิน ในยุคนี้จะมี 3 ลักษณะ คือการสร้างสรรค์เพียงคนเดียว การสร้างสรรค์ร่วมกับผู้อื่นและการสร้างสรรค์โดยนำนาฏยประดิษฐ์ของผู้อื่นมาปรับปรุง

ดังนั้นในยุคที่ 4 นี้ เป็นยุคที่กรมศิลปากรได้ทำหน้าที่ ควบคุมมาตรฐานนาฏศิลป์ไทย โดยการอนุรักษ์ในรูปแบบการสืบสานในระบบโรงเรียนนาฏศิลป์ หรือ วิทยาลัยนาฏศิลป์ พ.ศ. 2516 กรมศิลปากร ซึ่งต่อมาได้ขยายสู่วิทยาลัยนาฏศิลป์ส่วนภูมิภาคอีก 11 แห่ง คือ

1. วิทยาลัยนาฏศิลป์เชียงใหม่
2. วิทยาลัยนาฏศิลป์นครศรีธรรมราช
3. วิทยาลัยนาฏศิลป์จันทบุรี
4. วิทยาลัยนาฏศิลป์พัทลุง
5. วิทยาลัยนาฏศิลป์อ่างทอง
6. วิทยาลัยนาฏศิลป์ลพบุรี
7. วิทยาลัยนาฏศิลป์สุโขทัย
8. วิทยาลัยนาฏศิลป์ร้อยเอ็ด
9. วิทยาลัยนาฏศิลป์กาฬสินธุ์
- 10.วิทยาลัยนาฏศิลป์สุพรรณบุรี
- 11.วิทยาลัยนาฏศิลป์นครราชสีมา

นอกจากนี้ยังมีสถาบันการศึกษาในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานและอุดมศึกษา เปิดหลักสูตรวิชานาฏศิลป์ไทยหลายแห่งเช่น

1. มหาวิทยาลัยราชภัฏ
2. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี

3. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
4. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
5. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร
6. มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์
7. มหาวิทยาลัยศิลปากร
8. มหาวิทยาลัยนเรศวร
9. มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
10. มหาวิทยาลัยบัณฑิตพัฒนศิลป์
11. มหาวิทยาลัยกรุงเทพ
12. มหาวิทยาลัยรามคำแหง

ฯลฯ

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า กรมศิลปากรได้รวบรวมและสืบทอคณาภยศิลป์ไทยที่เป็นแบบแผนจากกรุง ศรีอยุธยา มาสู่กรุงรัตนโกสินทร์ นาภยศิลป์ไทยในยุคที่ 4 นี้ได้มีการอนุรักษ์และสร้างสรรค์ในการควบคุมของระบบราชการ โดยมีกรมศิลปากรเป็นหน่วยงานที่รับผิดชอบทำหน้าที่ อนุรักษ์ พัฒนาและสร้างสรรค์

ส่วนโรงเรียนเอกชนนาภยศิลป์ได้แก่

1. โรงเรียนผกาวสีนาภยศิลป์
2. โรงเรียนเฉลิมศาสน์นาภยศิลป์
3. ราชทัณฑ์นาภยศิลป์ (อนุรักษ์รูปแบบละครหลวง)
4. ละครบ้านปลายเนิน
5. ธุรกิจโรงเรียนสอนนาภยศิลป์ เช่น โรงเรียนขาบมงคล , โรงเรียนพาทย์กุล , สมาคมศิลปะเพื่อเยาวชน เป็นต้น

ข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยเห็นว่าควรมีการศึกษาและจัดทำมานุกรมนาภยศิลป์ในสาขาอื่น เพื่อรวบรวมข้อมูลไว้เป็นระบบ เป็นเกียรติประวัติแก่ศิลปินและเป็นข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์ที่จะได้สืบค้นต่อไป

บทส่งท้าย

นาฏยศิลป์เป็นบุคคลกลุ่มหนึ่งที่มีความสำคัญในการจรรโลงศิลปวัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ของชาติให้คงอยู่ ด้วยความมุ่งมั่นในการอนุรักษ์สืบสานโดยการแสวงหาความรู้จากครูตัวต่อตัวและสืบทอดมาสู่รุ่นต่อรุ่นด้วยความวิริยะ อุตสาหะในการฝึกฝนอย่างต่อเนื่อง ถึงพร้อมด้วยระเบียบวินัยในการจัดระบบความรู้จากครูด้วยความเคารพทั้งยังแสวงหาบุคคลที่ควรได้รับการสืบทอดเพื่อสานต่อเป็นผู้อนุรักษ์นาฏยศิลป์ไทยที่เป็นแบบแผนไว้ให้ชนรุ่นหลัง

นาฏยศิลป์ไทยมีการสืบทอดที่เป็นระบบ มีความเจริญรุ่งเรืองมาอย่างต่อเนื่องดังนี้ได้ เพราะได้รับการสนับสนุนจากสังคมซึ่งมีสถาบันพระมหากษัตริย์ รัฐและเอกชนทำให้นาฏยศิลป์ไทยได้รับการทำนุบำรุงให้เป็นศิลปะชั้นสูงที่ประณีต มีระเบียบแบบแผนและมีความเป็นเอกลักษณ์ของความเป็นไทย

เมื่อสังคมเปลี่ยนไป สถาบันการศึกษาทั้งของรัฐและเอกชนได้เล็งเห็นคุณค่าจึงเปิดเป็นหลักสูตรนาฏยศิลป์ไทยขึ้นพื้นฐาน และสานต่อสู่ระดับอุดมศึกษา ทั้งการอนุรักษ์และพัฒนาให้นาฏยศิลป์ไทยคงอยู่โดยมีครูนาฏศิลป์ยังคงทำหน้าที่เช่นที่โบราณจารย์ทางนาฏศิลป์ได้ปฏิบัติสืบมาอย่างเคร่งครัด นาฏยศิลป์ไทยจึงได้สืบทอดรูปลักษณะมาถึงปัจจุบันอย่างสมบูรณ์

นาฏยศิลป์เป็นผู้ปรากฏนามในวิทยานิพนธ์นี้ได้เรียนรู้ ฝึกฝน อดทน เพื่อผลเลิศแห่งการ แสดง เมื่อท่านถึงพร้อมด้วยวุฒิภาวะก็พากันสั่งสอนศิษย์ให้สืบสานศิลปะอีกทั้งพัฒนาสร้างสรรค์ กลั่นจากภูมิปัญญาสถาปนาให้นาฏยศิลป์ วิจิตรบรรจง ทรงคุณค่าปรากฏเป็นเอกลักษณ์ทาง วัฒนธรรมของชาติตลอดกาลนาน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการอ้างอิง

กาญจนาภรณ์. เรื่องของละครและเพลง. กรุงเทพฯ : สยามการพิมพ์, 2520.

เกียรติและงานของสตรี คุณหญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี อาจารย์หม่อมมาฤทธิศิลป์ไทย. สตรีสาร ปีที่ 21 ฉบับที่ 22 (3 กันยายน 2521).

กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, เรียบเรียง. สดุดีบุคคลสำคัญเล่ม 5. กรุงเทพมหานคร: ครูสภาลาดพร้าว, 2529.

คณะกรรมการดำเนินงาน. สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลางเล่ม 10. กรุงเทพมหานคร: สยามเพรส แมเนจเม้นท์, 2542.

คณะกรรมการดำเนินงาน. สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลางเล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: สยามเพรส แมเนจเม้นท์, 2542.

คณะกรรมการดำเนินงาน. สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลางเล่ม 9. กรุงเทพมหานคร: สยามเพรส แมเนจเม้นท์, 2542.

คณะกรรมการดำเนินงาน. สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลางเล่ม 12. กรุงเทพมหานคร: สยามเพรส แมเนจเม้นท์, 2542.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ศิลปินแห่งชาติสาขาวรรณศิลป์ ประจำปีพุทธศักราช 2528 – 2540. กรุงเทพฯ: ครูสภาลาดพร้าว, 2545.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ศิลปินแห่งชาติ 2529. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์ พรินต์ติ้ง กรุ๊ป, 2529.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดงประจำปี 2532- 2535. กรุงเทพฯ: ครูสภาลาดพร้าว, 2532.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ศิลปินแห่งชาติ 2540. กรุงเทพฯ: ครูสภาลาดพร้าว, 2549.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ศิลปินแห่งชาติ 2541. กรุงเทพฯ : ครูสภาลาดพร้าว, 2541.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ศิลปินแห่งชาติ 2541. กรุงเทพฯ : ครูสภาลาดพร้าว, 2542.

คึกฤทธิ์ ปราโมช. เจ้าจอมมารดาอำภาในราชสกุลปราโมช. วารสารวัฒนธรรมไทย ปีที่ 1 ฉบับที่ 4 (2523) : 19-21.

คึกฤทธิ์ ปราโมช. กรุงเทพมหานคร: ซี.พี. การพิมพ์, 2538.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว., เรียบเรียง. สยามเมืองยิ้ม. นครหลวง: ก้าวหน้าการพิมพ์, 2515.

ครูสภา, สำนักงานเลขานุการ. ประมวลประวัติครู ครูสภาจัดพิมพ์เฉลิมฉลองครบรอบ 100 ปี กระทรวงศึกษาธิการ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ครูสภา, 2535.

จารุวรรณ ทรัพย์ประสมและจินตนา กระบวนแสง. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3. 2548 กรุงเทพฯ: สัมพันธ์พาณิชย์, 2532.

จารุวรรณ ทรัพย์ประสมและจินตนา กระบวนแสง. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3. กรุงเทพฯ: สัมพันธ์พาณิชย์, 2532.

จินตนา กระบวนแสง. พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช (พุทธศักราช 2470-ปัจจุบัน).

กรุงเทพฯ: Text and Journal Publication, ม.ป.ป.

จินตนา กระบวนแสง. พงศ์อินทร์ สุขจร “จมน้สมุหพิमान หรือหลวงวิลาศวงาม”, ประวัติกร, ม.ป.น.

พระนคร: องค์การค้ำครุสภาลาดพร้าว, 2519.

จินตนา กระบวนแสง. นายธีรยุทธ ขวงศรี, ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3, หน้า 37-40. กรุงเทพฯ: สัมพันธ์พาณิชย์, 2532.

จินตนา กระบวนแสง. นายขอแสง กักดีเทวา, ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3, หน้า 66-68. กรุงเทพฯ: สัมพันธ์พาณิชย์, 2532.

จินตนา กระบวนแสง. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3. กรุงเทพฯ : สัมพันธ์พาณิชย์, 2533.

จินตนา กระบวนแสงและจาวรธรรม ทรัพย์ประสม. สุวรรณี่ ชลานุเคราะห์. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3. กรุงเทพฯ: สัมพันธ์พาณิชย์, 2532.

จินตนา กระบวนแสง. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะเล่ม 4. กรุงเทพฯ: TEXT, 2537.

จินตนา กระบวนแสง. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 5. กรุงเทพฯ : ดอกเบี๋ย, 2539.

จุลลดา กักดีภูมินทร์. เวียงวัง เจ้าคุณข้างในและท่านข้างใน. สกุลไทยรายสัปดาห์ ปีที่ 51 ฉบับที่ 2538(12 เมษายน 2548) : ป.ป.น.

จุลลดา กักดีภูมินทร์. เวียงวัง กฎพระอัยการตำแหน่งนา. สกุลไทยรายสัปดาห์ ปีที่ 51 ฉบับที่ 2643 (14 มิถุนายน 2548) : 76-77.

จุลลดา กักดีภูมินทร์. เวียงวัง สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีและสมเด็จพระศรีสุลาลัย. สกุลไทยรายสัปดาห์ ปีที่ 51 ฉบับที่ 2644 (21 มิถุนายน 2548) : 102-103.

จุลลดา กักดีภูมินทร์พระราชอาณาจักรสยาม. เวียงวัง. สกุลไทยรายสัปดาห์. ปีที่ 52 ฉบับที่ 2576 (31 มกราคม 2549) : 66-67.

จุลลดา กักดีภูมินทร์. เวียงวัง บทละครนอก. สกุลไทยรายสัปดาห์ ปีที่ 59 ฉบับที่ 2536 (27 พฤษภาคม 2546) : 57-58.

จุลลดา กักดีภูมินทร์. เวียงวัง พระราชอาณาจักรสยาม. สกุลไทยรายสัปดาห์ ปีที่ 52 ฉบับที่ 2676 (31 มกราคม 2549) : 66-67.

จุลลดา กักดีภูมินทร์. หัวเมืองทางใต้ของแผ่นดินสยาม. สกุลไทยรายสัปดาห์ ปีที่ 51 ฉบับที่ 2626 (15 กุมภาพันธ์ 2548) : 41-42.

จดหมายเหตุแห่งชาติ,กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.31/3 “เรื่องรายนามข้าราชการหมวดดุริยางค์ไทยและนาฏศิลป์” . สายตระกูลสู่โรงเรียนนาฏดุริยางค์ศาสตร์.

จดหมายเหตุแห่งชาติ,กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.31/33/1 ลงวันที่ 19 กันยายน 2485, “เรื่อง โรงเรียนศิลปากร- แผนกนาฏศิลป์. สายตระกูลสู่ โรงเรียนนาฏดุริยางค์ศาสตร์และ

โรงเรียนนาฏศิลป์”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/2 “เรื่องบรรจุบุคคลเข้ารับราชการ”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/7 “เรื่องขออนุมัติข้าราชการซึ่งโอน
จากกระทรวงศึกษาธิการไปยังกรมศิลปากร”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/10 “เรื่องการสอบบรรจุตำแหน่งครู
ในโรงเรียนศิลปากร 7 ตำแหน่ง เมื่อ พ.ศ. 2478”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.3/33/17 ลงวันที่ 19 กันยายน 2485,
รับวันที่ 24 กันยายน 2485 “เรื่องโรงเรียนศิลปากร-แผนกนาฏดุริยางค์ 2 มกราคม 2478-2485”.

สายตระกูลมาสู่โรงเรียนนาฏศิลป์.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/18 “เรื่องปรับปรุงตำแหน่งหน้าที่
ข้าราชการวิสามัญในหมวดดุริยางค์ไทยและนาฏศิลป์”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/22 “เรื่องบัญชีแสดงบรรจุข้าราชการ
ตำแหน่งต่าง ๆ ประเภทสามัญ กรมศิลปากร กระทรวงกรมการ”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/27 “เรื่องบรรจุข้าราชการ”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/31 “เรื่องเปลี่ยนแปลงตำแหน่งที่ยัง
คลาดเคลื่อนอยู่”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/37 “เรื่องขอบรรจุข้าราชการพลเรือนวิสามัญ”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/51 “เรื่องแต่งตั้งข้าราชการ”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/54 “เรื่องกองโรงเรียนศิลปากร”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/55 “เรื่องบรรจุข้าราชการ”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/66 “เรื่องบรรจุข้าราชการ”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/69 “เรื่องบรรจุข้าราชการ”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/46 “เรื่องบรรจุข้าราชการ”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.31/12(73) “เรื่องรายงานการประชุม
คณะกรรมการที่ปรึกษาโครงการในวิชานาฏดุริยางค์ของกรมศิลปากร”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.2/51 “เรื่องระเบียบการตั้งและเลื่อนยศ
ขุนนางกับเครื่องราชอิสริยาภรณ์”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.2/67 “เรื่องกฎว่าด้วยการรับนักเรียนสอน”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.2/69 “เรื่องกฎการยกเว้นครูเชลยศักดิ์”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.31/23(1) “เรื่องเชิญในการเป็นโรงเรียน
ศิลปากร”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.31/3(13) “เรื่องบัญชีรายนามข้าราชการ

หมวดดุริยางค์ไทยและหมวดนาฏศิลป์”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.31/33(1) “เรื่องรายงานผลการสำรวจ
ข้าราชการในแผนกนาฏศิลป์”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.37/3(1) “เรื่องรับสมัครศิลปิน
สำรองนาฏศิลป์ไทย”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/4(66) “เรื่องบรรจุนางถ้วน ภัทรนาวิก
เป็นครูวิชานาฏศาสตร์ในกรมศิลปากร”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.40/119(1) “เรื่องรายงานข้าราชการกระทรวง
วังที่โอนมากรมศิลปากร”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.2.2/44 (5) “เรื่องบรรจุข้าราชการ”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.31/15 (17) “เรื่องโรงเรียนศิลปากร แผนก
นาฏดุริยางค์”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.37/7(4) “เรื่องการปรับปรุงหลักสูตร
การศึกษาของโรงเรียนนาฏศิลป์”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.37/10(6) “เรื่องรายงานการศึกษาในรอบ
ปี 2491 ของโรงเรียนนาฏศิลป์ กรมศิลปากร”.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ. ศธ.0701.3/33(17) “เรื่องโรงเรียนศิลปากร แผนก
นาฏดุริยางค์”.

เฉลิม เสวตนันท์. อนุสรณ์ “ศุภกรหัสน์” เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ เสวโกโท จมื่นมานิตย์ นเรศ เฉลิม
เสวตนันท์ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม 20 มกราคม 2511. กรุงเทพมหานคร ม.ป.น, 2511.

ชาติ เอี่ยมกระสินธุ์. มรดกแห่งสยาม. นนทบุรี : โรงพิมพ์ ชัยศิริการพิมพ์, 2520.

ดิลก หวังในธรรมและปัญญา นิตยสุวรรณ. ศิลปินที่น่ารู้จัก ครูทองเริ่ม มงคลนัญ. นิตยสารศิลปากร
ปีที่ 28 เล่ม 1 มีนาคม 2527 : 8-22.

ดิลก หวังในธรรมและปัญญา นิตยสุวรรณ. ศิลปินที่น่ารู้จัก. นิตยสารศิลปากร ปีที่ 28 เล่ม 1 (มีนาคม 2529) : 9-22.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ประชุมบทละครดึกดำบรรพ์. พระนคร: พระจันทร์,
2486.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานอิเหนา. ชนบุรี : ป.พิศนาคะ, 2507.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานอิเหนา. ชนบุรี : ป.พิศนาคะ, 2516.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. ประวัติศาสตร์สุนทรนัญญ์(แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา).

ท.จ. รัตน์, ว.ป.ร.3 ในบทละครนอกเรื่องไกรทอง. กรุงเทพฯ : โสภณพิพรรฒชนาการ, 2473.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. คนที่ข้าพเจ้ารู้จักเล่ม 3. กรุงเทพมหานคร: บัณฑิตการพิมพ์,
2527.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ละครฟ้อนรำ**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2546.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. **ประวัติบุคคลสำคัญ**. กรุงเทพฯ : ชนบุรี, 2531.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. **สาส์นสมเด็จพระเจ้า 2 พ.ศ. 2466-2474**.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2534.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ เจ้าฟ้ากรมพระยา. **บทเจรจาละครอิเหนาและตำนานเรื่องอิเหนา**.
กรุงเทพฯ : ศูนย์การพิมพ์, 2516.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, ประยูรวงศ์, เจ้าคุณพระ. **พระราชประวัติ 42 ปี แห่งการครองราชย์ สมเด็จพระปิยะมหาราช**. กรุงเทพฯ : ส่งเสริมบัณฑิต, ม.ป.ป. หน้า 204-205.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. **พระราชประวัติ 42 ปี แห่งการครองราชย์สมเด็จพระปิยมหาราช**.
กรุงเทพฯ : ส่งเสริมบัณฑิต, ม.ป.ป.

ทองต่อ ณ ถ้วยไม้, เรียบเรียง. **สตูดิโอบุคคลสำคัญเล่ม 5**. กรุงเทพมหานคร: คุรุสภาลาดพร้าว, 2529.

ทวีศักดิ์ ญาณประทีป. **พจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2530**. กรุงเทพมหานคร: วัฒนาพานิช, 2530.

ที่ระลึก ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ในงานพระราชทานเพลิงศพ. วันที่ 19 พฤศจิกายน 2543.
กรุงเทพฯ : มปพ., 2543.

ที่ระลึก 100 ปี พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ. กรุงเทพฯ : ชีระการพิมพ์, 2541.

ที่ระลึกวิริยทัศนทางนาฏศิลป์ชุดรำ ฟ้อน ละคร โขน. ลอสแอนเจลิส : โรงพิมพ์ดวงประทีป, 2535.

ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี “ศิลปินแห่งชาติ” พุทธศักราช 2528
สาขาศิลปกรรมกรแสดง(นาฏศิลป์). 19 พฤศจิกายน 2543. ม.ป.พ., 2543.

เทพชู ทับทอง. **ต้นตระกูลไทยราชสกุลนามสกุลพระราชทาน**. กรุงเทพฯ : สุวีริยาสาส์น, 2478.

ไถยน้อย, นามปากกา. **50 บุคคลสำคัญ (ชุดที่ 2)** กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา. ป.ป.ป.

ไทยคดีศึกษา, สถาบัน. **เบิกโรง : ข้อพิจณานาฏกรรมโขนสังคมไทย**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2534.

ไทยคดีศึกษา, สถาบัน. **นาฏศิลป์ไทย**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536.

ไทยคดีศึกษา, สถาบัน. **นาฏศิลป์และดนตรีไทย**. รายงานการสัมมนานาฏศิลป์และดนตรีไทย
ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 23-25 มิถุนายน 2515 กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์, 2522.

ชนากิต. **พระบรมราชินี เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม**. กรุงเทพฯ : ปิรามิด, 2543.

ชนิด อยู่โพธิ์. **โขน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมเขตรมงคล ณ วัดเมรุ
วัดเทพศิรินทราวาส 26 มิถุนายน 2500**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2500.

ชนิด อยู่โพธิ์. **บทละครเรื่องราชาธิราช ตอน พระรามอาสา ฉบับกรมศิลปากรปรับปรุงใหม่**. ม.ป.พ. 2509

ชนิด อยู่โพธิ์. **ลักษณะของตัวละครในนาฏกรรมนางเรื่อง**. ม.ป.พ., 2501.

ชนิด อยู่โพธิ์. **ศิลปะละครรำหรือคู่มือนาฏศิลป์ไทย**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531.

ชนิด อยู่โพธิ์. **ตำนานโขนหลวงและนามบรรดาศักดิ์โขนหลวงในรัชกาลที่ 6**. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2495.

ชนิด อยู่โพธิ์. โชนภาคต้นว่าด้วยตำนานและทฤษฎี. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2496.

ชนิด อยู่โพธิ์. พิธีไหว้ครูและตำราครอบโชนละคอน คณะข้าราชการศิลปินและนักเรียนนาฏศิลป์ในกรม
ศิลปากร. กรุงเทพฯ : ไทยเบบเรียน, 2494.

ชนิด อยู่โพธิ์. อธิบายนาฏศิลป์ไทย กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2494.

ชนิด อยู่โพธิ์ บทละครเรื่องราชาธิราช ตอนสมิงพระรามอาสา ฉบับกรมศิลปากรปรับปรุงใหม่ พิมพ์อนุสรณ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ นางสอาด แสงสว่าง ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม เมื่อวันที่ 18 พฤษภาคม
2509. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.น., 2516.

รัชชชัย รามัญ. ศิลปินในหน้าประวัติศาสตร์ตำนาน โชนหลวง หลวงยงเชียงครู(จิว รามัญ) ศิลปินชั้นครูในล้น
เกล้าฯ รัชกาลที่ 6. ศิลปากร 3 (พฤษภาคม-มิถุนายน 2546) : 97-105.

ธรรมเกียรติ กันอริ. เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับกับการศึกษาและปฏิบัติธรรม. วารสารศิลปวัฒนธรรม
ปีที่ 5, ฉบับที่ 3 (มกราคม 2527) : 14-31.

ธีรยุทธ ขวงศรี. 111 ปี แม่ครูหมั่น “กระบวนรำแม่ทมิฬใหญ่” กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2537.

ธีรยุทธ ขวงศรี. ที่ระลึกในงาน “พระราชทานเพลิงศพคุณครูมัลลี(หมั่น) คงประภัสร์. กรุงเทพฯ :
จักรานุกุลการพิมพ์, 2515.

ธุรกิจบัณฑิต, มหาวิทยาลัย. พิธีพระราชทานรางวัลพระสิทธิธาดาทองคำ ประจำปี 2548. กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, 2548.

ข้าราชการดี อายุวัฒนะ. สนมเอกพระพุทธยอดฟ้า. วารสารวัฒนธรรมไทย ปีที่ 9 ฉบับที่ 1 (มีนาคม 2512) : 44-48.

ข้าราชการดี อายุวัฒนะ. พระนั่งเกล้ากษัตริย์ที่ทรงนิยมการสร้างวัด. วารสารวัฒนธรรมไทย ปีที่ 9 ฉบับที่ 5
(กรกฎาคม) : 28-34.

ข้าราชการดี อายุวัฒนะ. ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตามสินมหาราช. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2544.

นายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการสำนักงานเลขาธิการ. สดุดีสำคัญเล่ม 2 กรุงเทพมหานคร:
สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2525.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ชุมนุมบทละครและบทคอนเสิร์ต พระนคร: ศิวพร,
2506.

นพรัตน์ หวังในธรรม. สัมภาษณ์, 10 เมษายน 2549

นิยะดา เหล่าสุนทร, ดร.รามเกียรติ์. บทละครครั้งกรุงเก่า. วารสารศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 5 ฉบับที่ 2
(ธันวาคม 2526) : 84-87.

เนื่อง อำนวยชัย. คู่มือตำนาน 84 ปี ศาสตราจารย์พลตรี หม่อมราชวงศ์คีฤกษ์ ปราโมช 19-23 เมษายน 2538
ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ท่าพระจันทร์. ประวัติชีวิตและผลงานของ ม.ร.ว.คีฤกษ์ ปราโมช.
กรุงเทพฯ : ส่องสยาม ม.ป.ป.

เนื่อง อาชุนบุตร, พ.ต.ต. . อนุสรณ์อุทิศกุศลประทานในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงอนินทิตา อาชุนบุตร

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 1 ตุลาคม 2507. กรุงเทพฯ : ทำพระจันทร์, 2507.

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา, สาส์นสมเด็จพระเลม 1 พ.ศ. 2457-2465.

กรุงเทพฯ : คุรุสภาลาดพร้าว, 2534.

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยา. ชุมนุมบทละครและบทคอนเสิร์ท.

กรุงเทพฯ : ศิวพร, 2506.

MALAKUL RAMILY. แพรว ปีที่ 25 ฉบับที่ 583 (10 ธันวาคม 2546) : 136-137.

นายอุดม อังสุธร. วารสารวังหน้า ปีที่ 3 ฉบับที่ 5 (2543) : 40-43.

นาฏศิลป์, วิทยาลัย. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับนาฏศิลป์ไทย. วารสารวังหน้า ปีที่ 2 ฉบับที่ 4 : 2542, 43-48.

ชีวประวัติเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์ สดับ ลดาวัลย์. วารสารศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 5 ฉบับที่ 3 (มกราคม 2527) : 6-13.

บทเจรจาละครโอเฮนาและตำนานเรื่อง ละครโอเฮนา. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์การพิมพ์, 2516.

บัว ณ นคร, หลวงอนุสรสิทธิกรรม. ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราชกับพงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราช

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน ฌาปนกิจศพนางพญิง ณ นคร ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ.2512. พระนคร : ศุภศิลป์, 2512.

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล.และสสมภพ จันทรประภา วิจิตรวาทการ, หลวง นาฏศิลป์. พระนคร: โรงพิมพ์ พระจันทร์, 2479.

ปริตรตา เฉลิมเผ่า, บรรณาธิการ. เบิกโรง : ข้อพิณานาฏกรรมในสังคมไทย.

ประเมษฐ์ บุญยะชัย. คุณนาสุสรณ์ ครบรอบ 100ปี มปท : มปพ, 2548.

ประเมษฐ์ บุญยะชัย. โครงการอนุรักษ์รูปแบบการแสดงละครในที่สืบทอดมาจากละครหลวงครั้ง รัชกาลที่ 2 ที่สืบทอดมายังคณะละครวังสวนกุหลาบ. วารสารวังหน้า ปีที่ 3 ฉบับที่ 5(2543) : 6-7.

ประเมษฐ์ บุญยะชัย. การรำของผู้ประกอบพิธีในพิธีไหว้ครุโขน-ละคร. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร- มหาบัณฑิต. ภาควิชานาฏศิลป์ สาขานาฏศิลป์ไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2540.

ประเมษฐ์ บุญยะชัย. ละครวังสวนกุหลาบ. กรุงเทพฯ : ฟ้าสีไกล, 2543.

ประพัฒน์ ตรีณรงค์, เรียบเรียง. สดุดีบุคคลสำคัญ เล่ม 5 กรุงเทพมหานคร: คุรุสภาลาดพร้าว, 2529.

ประยูทธ สิทธิพันธ์. ต้นตระกูลขุนนางไทย. ป.ป.พ, 2505

ประยูทธ สิทธิพันธ์. ขุนนางสยาม เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง(เพ็ง เพ็ญกุล). กรุงเทพฯ : สยาม, 2520.

ปัญญา นิตยสุวรรณ. ศิลปินที่นำรู้จัก จตุพร รัตนวราหะ. นิตยสารศิลปากรปีที่ 46 เล่ม 1 (1 กรกฎาคม 2546).

ปัญญา นิตยสุวรรณ. ศิลปินที่นำรู้จักครูฉลาด พุกลานนท์. นิตยสารศิลปากรปีที่ 24 เล่ม 3 (กรกฎาคม 2533).

ปัญญา นิตยสุวรรณ. ศิลปินที่นำรู้จัก : ครูอร่าม อินทรนัญ. นิตยสารศิลปากร ปีที่ 28 เล่ม 3 (กรกฎาคม 2523) : 3-20.

ปัญญา นิตยสุวรรณ. ศิลปินที่นำรู้จัก. นิตยสารศิลปากรปีที่ 28 เล่ม 4 (กันยายน 2527).

ปรุงศรี เพชรพิรุณ. กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. นิตยสารรายสองเดือน ปีที่ 14 ฉบับที่ 4

(พฤศจิกายน2513 : 59-68).

ปัญญา นิตยสุวรรณ. นางเจริญจิต ภัทรเสวีศิลปินละครที่แสดงโขนเป็นตัวนาง. **นารีผู้มีคุณเล่ม 4.**

กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, 2541.

ปัญญา นิตยสุวรรณ. นางศุภลักษณ์ ภัทรนาวิก ครูผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาการด้านนาฏศิลป์ไทย. **นารีผู้มีคุณเล่ม 4.**

กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, 2541.

ปัญญา นิตยสุวรรณ. นางสอาด แสงสว่าง ครูละครผู้สอนบทสมิงพระรามตัวรบ. **นารีผู้มีคุณเล่ม 4.** กรุงเทพฯ :

อรุณการพิมพ์, 2541

ปัญญา นิตยสุวรรณ. ศิลปินที่น่ารู้จัก ครูอร่าม อินทรนัญ (พ.ศ. 2456-2523). **นิตยสารศิลปากร. ปีที่ 24**

เล่ม 3 กรกฎาคม 2523.

ปัญญา นิตยสุวรรณ. ศิลปินที่น่ารู้จัก ครูรามพ โพธิเวส. **นิตยสารศิลปากร ปีที่ 30 เล่ม 4**

(กันยายน 2529) : 72-80.

ปราณี ศิริธร. พระเจ้ากาวิโรตสุริยวงษ์. **เพชรล้านนา. เชียงใหม่ : ผู้จัดการศูนย์ภาคเหนือ, 2538.**

พรทิพย์ ศรีเพชรและจินตนา กระบวนแสง. นางสาวจันทา พวงประยงค์. **ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3**

(พ.ศ.2483- ปัจจุบัน). กรุงเทพฯ : ป.สัมพันธ์พาณิชย์, 2532.

พรทิพย์ ด่านสมบูรณ์. ละครศึกดาบรพรของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก. **วิทยานิพนธ์ปริญญา**

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. ภาควิชานาฏศิลป์ไทย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์, 2538.

พรหมากิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต), พระยาจากสุจิตร ตูลยานนท์, พท.เรียบเรียง. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาค**

กลางเล่ม 12. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์, 2542.

พระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ในโอกาสทรงเจริญพระชนมายุครบ 50 พรรษา พ.ศ. 2548

กรุงเทพมหานคร: ทริปเปิ้ล ไอดีไซน์ แอนด์ แอดเวอร์ไทซิ่ง, 2549.

พัชรา บัวทอง สัมภาษณ์ (9 ตุลาคม 2547).

พิธีพระราชทานรางวัลพระสิริธาดาทองคำประจำปี 2548. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, 2548.

พิมพ์เพชร บัวทอง. **ประวัติและผลงานของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์.** การวิจัยนาฏศิลป์ 1

ภาควิชานาฏศิลป์. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.

พหลยูทธ กนิษฐบุตร. กระบวนการรำและกลวิธีแสดงบทบาททัศนฐ์ในการแสดงโขน ตอนนางลอยของ

ครูจตุพร รัตนวราหะ. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. ภาควิชานาฏศิลป์ไทย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา 2545. 8-54.

พูนทรัพย์ ตราโมท. สัมภาษณ์, 27 เมษายน 2550.

พุดผล อรุณรักถาวร และคณะ. **เพลงหน้าพาทย์พระพิราพเต็มองค์.** กรุงเทพมหานคร: ทรงสิทธิ์วรรณ, 2548.

เพลินพิศ คำราญ. นายทรวง ปรางโพธิอ่อน. **ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3.** หน้า 29-31. กรุงเทพฯ :

สัมพันธ์พาณิชย์, 2532

เพลินพิศ กำราญ. นายธงไชย โปชยารมย์. **ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3.** หน้า 73-86. กรุงเทพฯ : สัมพันธ์พาณิชย์, 2532.

เพลินพิศ กำราญ. นายราชมพ โปธิเวส. **ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3.** กรุงเทพฯ : สัมพันธ์พาณิชย์, 2532.

เพลินพิศ กำราญ. นายอาคม สายาคม. **ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3.** กรุงเทพมหานคร: สัมพันธ์พาณิชย์, 2532

ไพโรจน์ ทองคำสุก. **ครูเสรี หวังในธรรม ศิลปินแห่งชาติ รูปแบบความเป็นครูผู้ถ่ายทอดและสร้างสรรค์ นามศิลป์ไทย.** กรมศิลปากร, 2525.

ไพโรจน์ ทองคำสุก. รานี ชัยสงคราม เจ้าเงาะ(ผู้หญิง) ของกรมศิลปากร. นิตยสารราย 2 เดือน ปีที่ 48 ฉบับที่ 6 (พฤศจิกายน – ธันวาคม 2548) : 98-106.

เพลินพิศ กำราญ. **ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3 นายหยัด ช้างทอง พ.ศ. 2462-2548**

กรุงเทพฯ : สัมพันธ์พาณิชย์, 2532.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับนามศิลป์ไทย. วารสารวังหน้า ปีที่ 2 ฉบับที่ 4(2542) : 43-48 .

ภัทรวดี ภูชฎาภิรมย์. **วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย.** นนทบุรี: โรงพิมพ์มติชนปากเกร็ด, 2549.

มณีสรา วิศนารมณ. **นาฏยประดิษฐ์ของเจ้าจอมมารดาเจียน.** วิทยานิพนธ์ ศิลปะศาสตรมหาบัณฑิต. สาขา นามศิลป์ไทย คณะศิลปศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.

มหาเสวกตรี พระอนุทูตวาที (เข้ม แสง-ชูโต) นายช่างขับรถคนแรกของไทยและคนไทยคนแรกที่วางสายเคเบิล.

มหาสุรสิงหนาท, กรมพระราชวังบวร. วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์ สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง เล่ม 10.

กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารพาณิชย์, 2542.

ระวีวรรณ ครูวัฒนา. **อนุสรณ์สถาปนากิจศพนางสาวจำเรียง พุชประดับ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์**

วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 19 มิ.ย. 2545. กรุงเทพมหานคร: กรีนพรินทร์, 2545.

รัตนา มณีสิน. **ประวัติการละครและประวัติบุคคลสำคัญในวงการนามศิลป์ไทย.** กรุงเทพฯ สารเศรษฐกิจ, 2528.

รัตนา มณีสิน. **ประวัติการละครและประวัติบุคคลสำคัญในวงการนามศิลป์ไทย (นาฏ 461).**

กรุงเทพฯ : สารเศรษฐกิจ, 2528. 37-38.

ราชบัณฑิตยสถาน. **สารานุกรมศัพท์ดนตรีไทย ภาคประวัตินักดนตรีและนักร้อง.** กรุงเทพมหานคร:

ราชบัณฑิตยสถาน, 2542

เรื่องอุไร กุศลาสัย. **วัฒนธรรม.** พระนคร: แผนกการพิมพ์วิทยาลัยครูสวนสุนันทา, 2514.

รำภา ปณิษฐสุด. **บทเบิกโรงนามศิลป์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเจริญจิต ภัทรเสวี ณ วัด**

อรุณราชวราราม วันที่ 2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2521. ม.ป.พ. ม.ป.น, 2521.

รำลึก 100 ปี พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ บทคัดสรรว่าด้วยชีวประวัติและผลงาน.

กรุงเทพมหานคร:

สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2541.

ลมูล อติพยัคฆ์. สีนวลครวญค่านึง จัดพิมพ์เพื่อเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพนางสีนวล แก้วบัวสาย ณ
ฌาปนสถาน วัดตรีทศเทพ 19 มิถุนายน 2518. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2518.

เลื่อน สุนทรวาทิน. สัมภาษณ์. 9 พฤษภาคม 2549

ฤดีชนก ระพีพันธุ์. ละครหลวงวิจิตร. วิทยานิพนธ์ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชานาฏศิลป์
มหาวิทยาลัยลงกรณ์ ปีการศึกษา 2546.

วนิดา หุ่นเจ็ดฉาย. สัมภาษณ์. 2 กุมภาพันธ์ 2550.

วนิดา หุ่นเจ็ดฉาย. สัมภาษณ์. 24 เมษายน 2550.

วันทนีย์ ม่วงบุญ. นันทินิ เวชสุทนต์. นิตยสารราย 2 เดือน ปีที่ 48. ฉบับที่ 1 (มกราคม-กุมภาพันธ์) : 96-106.

วันทนีย์ ม่วงบุญ. นิตยา จามรمان. ศิลปินศิลปากร ปีที่ 47 ฉบับที่ 4 (กรกฎาคม-สิงหาคม 2547) : 91-100.

วันทนีย์ ม่วงบุญ, 2548. “นฤมัย ไตรทองอยู่” นิตยสารราย 2 เดือน ปีที่ 47 . ฉบับที่ 2

(มีนาคม-เมษายน) : 92-103.

วันทนีย์ ม่วงบุญ, รัตติยะ วิกสิตพงษ์ ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย นิตยสารราย 2 เดือนปีที่ 48 ฉบับที่ 3

(พฤษภาคม-มิถุนายน 2548) : 86-98.

วันทนีย์ ม่วงบุญ. ประพิศพรรณ ศรีเพ็ญ ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย นิตยสารราย 2 เดือน ปีที่ 47 ฉบับที่ 1

(มกราคม – กันยายน 2547) : 90-96.

วันทนีย์ ม่วงบุญ. ศิลปินศิลปากร เรณู จินเจริญ ผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ไทย. นิตยสารศิลปากร ปีที่ 28 เล่ม 1

(มีนาคม 2529) : 88-97.

วัชนี เมธะมาน. ประวัติและผลงานนาฏยประดิษฐ์ของครูลมูล ชมะคุปต์ : กรณีศึกษาระบบท่า-มอญ. วิทยานิพนธ์
หลักสูตร ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. ภาควิชานาฏศิลป์ คณะศิลปกรรม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

2543.

วัฒนธรรม, กระทรวง. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดงประจำปี

พุทธศักราช 2528-2531. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2546.

วัฒนธรรม, กระทรวง. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดงประจำปี

พุทธศักราช 2532-2535. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2546.

วัฒนธรรม, กระทรวง. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดงประจำปี

พุทธศักราช 2536-2538. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2546.

วัฒนธรรม, กระทรวง. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ศิลปินแห่งชาติ 2540. กรุงเทพมหานคร: คุรุ
สภาลาดพร้าว, 2540.

วัฒนธรรม, กระทรวง. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ศิลปินแห่งชาติ 2541. กรุงเทพมหานคร: คุรุ
สภาลาดพร้าว, 2541.

วิเศษภูศิลป์ปิ่นสยาม. กรุงเทพฯ : ทริปเบิ้ล ไอดีไซน์ แอนด์ แอดเวอร์ไทซิ่ง, 2548.

ศรณรงค์ ปิยะกาญจน์. เกียรติประวัติปูชนียบุคคล พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์
(พระองค์เจ้าวรรรณนเรศวร) พ.ศ.2404-พ.ศ.2474. กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, 2542.

ศรณรงค์ ปิยะกาญจน์. เกียรติประวัติปูชนียบุคคล. กรุงเทพฯ : สาส์น, ม.บ.ป. หน้า 184-188.

ศิลปวัฒนธรรมภาคพิเศษ ละครฟ็อนร่า ประชุมเรื่องละครฟ็อนร่ากับระบำรำเต้น ตำราฟ็อนร่าตำนานเรื่องละคร
อิเหนาและละครดึกดำบรรพ์. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2542.

ศิลปวัฒนธรรม พิพิธภัณฑฟ็องถิน ปีที่ 18 ฉบับ 8 , 2540, 134-135.

ศิลปศึกษา, กอง. หลักสูตรนาฏศิลป์ชั้นกลางพุทธศักราช 2507. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว,
2527.

ศิลปากร, กรม. ขานพระศรีของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล). กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2503.

ศิลปากร, กรม. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 2 กรุงเทพฯ : หัตถศิลป์, 2529.

ศิลปากร, กรม. ชุมชนบทละครคอนและบทคอนเสิต. พระนคร : ศิวพร, 2506.

ศิลปากร, กรม. 111 ปี แม่ครูหมั่น, โรงละครแห่งชาติ 27 มกราคม 2537. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2537.

ศิลปากร, กรม. ราชสกุลวงศ์. กรุงเทพฯ : ท่าพระจันทร์, 2512.

ศิลปากร, กรม. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 2. กรุงเทพฯ : หัตถศิลป์, 2529.

ศิลปากร, กรม. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะหลวงวิลาศวงาม(หรั้า อินทรนัญ)พ.ศ. 2435-2505.
กรุงเทพฯ : หัตถศิลป์, 2529.

ศิลปากร, กรม. เจ้าจอมมารดาอำภา ต้นราชสกุลปราโมช. วารสารศิลปวัฒนธรรมปีที่ 1 ฉบับที่ 4 (2523): 19-21

ศิลปากร, กรม. ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2509.

ศิลปากร, กรม, กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. ตำรารำ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2540.

ศิลปากร, กรม, ตำราฟ็อนร่า. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2510.

ศิลปากร, กรม. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3. กรุงเทพฯ : สัมพันธ์พาณิชย์, 2532.

ศิลปากร, กรม, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์. ผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะเล่ม 4. กรุงเทพฯ : TEXT and
Jowsnal Publication Co.Ltd. , ม.บ.ป.

ศิลปากร, กรม. ศิลปวัฒนธรรมไทยเล่มที่ 7 นาฏดุริยางคศิลป์ไทย กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์ยูไนเต็ทโปรดักชั่นจำกัด, 2525.

ศิลปากร, กรม. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 4 พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช
(พุทธศักราช 2470- ปัจจุบัน). กรุงเทพฯ : TEXT, 2537.

ศิลปากร, กรม. รวมงานนิพนธ์ของนายอาคม สหายคม ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ กรมศิลปากร. กรุงเทพฯ : ศิลปากร,
2525.

ศิลปากร, กรม. อธิบายนาฏศิลป์ไทย. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์ , 2494.

ศิลปากร, กรม. **สังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพมหานคร: พี.เอฟ.ไอ., 2522.

ศิลปากร, กรม. **ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะเล่ม 5** กรุงเทพมหานคร: ดอกเบี๋ย, 2539.

ศิลปากร, กรม. **เอกสารประกอบการเสวนางานครุชนีย์ 96 ปี คุณครูเฉลย สุขะวณิช. วันพฤหัสบดีที่ 9 พ.ย. 2543**

เวลา 13.00- 16.00 น. ณ โรงละครแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ป., 2543.

ศุภชัย จันทน์สุวรรณ. **การวิเคราะห์แนวพระราชดำริและบทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการส่งเสริมการศึกษาทางด้านนาฏศิลป์และดนตรี : การศึกษาเฉพาะกรณีโรงเรียนพรานหลวงใน พระบรมราชูปถัมภ์**. วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต. ภาควิชาสาธิตศึกษา จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย. ปีการศึกษา 2508.

ศุทธิพร สังฆมรรทร. **คณะนาฏศิลป์ไทยเอกชนในกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2498-2538**. วิทยานิพนธ์ปริญญา ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. ภาควิชานาฏศิลป์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2540.

ส.พลายน้อย. **พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : อักษรพิทยา, 2537.

สละ ลิขิตกุล. **คึกฤทธิ์เล่นลิเก**. กรุงเทพมหานคร: อักษรสัมพันธ์, ม.ป.ป.

สวภา เวชสุรกี. **หลักฐานประติมากรรมของท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี**. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร บัณฑิต ภาควิชานาฏศิลป์, 2547.

สมถวิล วิเศษสมบัติ. **วรรณคดีการละคร**. กรุงเทพฯ : อักษรบัณฑิต, 2527.

สมชาย พุ่มสอาด. นายถนอม นวลอนันต์. **ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิเล่ม 3**. กรุงเทพมหานคร: สัมพันธ์พาณิชย์, 2532.

สมบัติ จำปาเงิน. **ศิลปินแห่งชาติ พ.ศ. 2528-2531**. กรุงเทพฯ : สุวีริยาสาส์น, 2530.

สมบัติ จำปาเงิน. **ศิลปินแห่งชาติ พ.ศ. 2531-2533**. กรุงเทพฯ : สุวีริยาสาส์น, 2542.

สมบัติ จำปาเงิน. นางสุวรรณีย์ ชลานุเคราะห์. **ศิลปินแห่งชาติ พ.ศ. 2528-2531**. กรุงเทพฯ : ครูสภาลาดพร้าว, 2546.

สมบัติ จำปาเงิน. **ศิลปินแห่งชาติ พ.ศ. 2534-2536**. กรุงเทพฯ : สุวีริยาสาส์น, 2545.

สารานุกรมศัพท์ดนตรีไทย ภาควิชาดนตรีและนักร้อง. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2542.

สมบัติ จำปาเงิน. **กรุงเทพฯ เมื่อ 200 ปี**. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2525.

สมภพ จัทรประภา. **นรชาติ**. กรุงเทพมหานคร: อักษรเพชรเกษม, 2516.

สมรภัย ทองแท้. **ศิลปินศิลปากร รัจนา พวงประยงค์ นิตยสารศิลปากรที่ 45 ฉบับที่ 3**, (2545), 98-107.

สัมพันธ์ พันธุ์ณี. **สัมพันธ์ 9 เมษายน 2549**.

สายไหม จบกสิศ. **ท้าววรจันทร์ เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4. นารีผู้มีคุณเล่ม 4**. กรุงเทพฯ :

อรุณการพิมพ์, 2541.

สายสัมพันธ์ อินทรบันลือและสมชาย พุ่มสอาด. นายหยัด ช้างทอง. **ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะเล่ม 3**, หน้า 126- 128. กรุงเทพฯ: สัมพันธ์พาณิชย์, 2532

สุกัญญา ทรัพย์ประเสริฐ. **นาฏยประดิษฐ์ของประทีนพวงลำลี**. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต.

ภาควิชานาฏศิลป์ไทย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์. ปีการศึกษา 2543.

สุพจน์ แจ่มเร็ว. คำสอนนางนพมาศ(ว่าด้วยนางบำเรอ). **วารสารศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ 5 ฉบับที่ 2

(ธันวาคม 2526) : 88-100.

สุนนมาลัย นิมเนตพันธ์ สัมภาษณ์, 9 มกราคม 2549.

สุพจน์ แจ่มเร็ว. **ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมชในเงาเวลาของ'รงค์วงษ์สวรรค์**. กรุงเทพฯ : มติชน , 2539.

สุรพล วิรุฬห์รักษ์. **วิวัฒนาการนาฏศิลป์ไทยในกรุงรัตนโกสินทร์ 2325-2477**.

กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

สุรพล วิรุฬห์รักษ์. **นาฏศิลป์รัชกาลที่ 9**. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.

เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สำนักงาน. **สตูดิโอบุคคลสำคัญ เล่ม 17**. นนทบุรี : สหมิตรพรินติ้ง, 2544.

สุจิตรา ถาวรสุข,ธ.บ. **หนังสือประกวดเรื่องพระประวัติและงานศิลปะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า**

กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. พระนคร : สามัญนิติบุคคล, 2511.

สุจิตร ตูลานนท์, พลโท. **111 ปีแม่ครูหมั้น “กระบวนทำรำแม่บทใหญ่”**. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2537.

สุจิตร ตูลานนท์, พลโท. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลางเล่ม 12 เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระ**

ชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542. ม.ป.พ.: ม.ป.พ., 2542.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **ต้นตระกูลบุญนาถ**. **วารสารวัฒนธรรมไทย** ปีที่ 1 ฉบับที่ 5 (2523) : 8-19.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **ต้นตระกูลบุญนาถ**. **ร้องรำทำเพลง : นาฏศิลป์ชาวสยาม**. พิมพ์ครั้งที่ 2 .กรุงเทพฯ : พิมพ์เศ, 2542.

สุวรรณณี ชลานุเคราะห์. สัมภาษณ์ 9 เมษายน 2549.

สุวรรณณี ชลานุเคราะห์. **ศิลปะละครหรือคู่มือนาฏศิลป์ไทย**. กรุงเทพฯ : ศิวพร, 2516.

เสถียร โกเศศ. **ฟื้นความหลัง เล่ม 1-4**. พระนคร: ศิวพร, 2513.

แสงสุรย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว. **เจ้าพระยาวรพงษ์พิพัฒน์เสนาบดีกระทรวงวัง**. **สตูดิโอบุคคลสำคัญ เล่ม 10**.

กรุงเทพฯ : สำนักงานส่งเสริมเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2523.

แสงสุรย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว. **สตูดิโอบุคคลสำคัญ เล่ม 10**. กรุงเทพฯ : สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2530.

เสงี่ยม คุมพวาส. **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4**. **วารสารศิลปวัฒนธรรมไทย** ปีที่ 9 ฉบับที่ 2

(เมษายน 2512) : 9-17.

โสมทัต เทเวศร์. **เจ้าฟ้าจุฑามณี พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว**. ปีที่ 9 ฉบับที่ 3

(พฤษภาคม 2512) : 27-34.

โสมทัต เทเวศร์. **เจ้าฟ้าจุฑามณี**. **วารสารวัฒนธรรมไทย** ปีที่ 9 ฉบับที่ 9 (พฤศจิกายน 2512) : 35-42.

โสมทัต เทเวศร์. **เจ้าฟ้าจุฑามณี**. **วารสารวัฒนธรรมไทย** ปีที่ 9 ฉบับที่ 11(มกราคม 2513) : 65-71.

โสมทัต เทเวศร์. **เจ้าฟ้าจุฑามณี**. **วารสารวัฒนธรรมไทย** ปีที่ 9 ฉบับที่ 12 (กุมภาพันธ์ 2513) : 61-68.

อมร คุรุณารักษ์, จมื่น (แจ่ม สุนทรเวช). พระราชกรณียกิจสำคัญ ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.

กรุงเทพฯ : คุรุสภาลาดพร้าว, 2511.

อนันต์ ชูโชติ. จำเรียง พุทธประวัติ. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 2 .กรุงเทพฯ : หัดถศิลป์, 2529.

อนันต์ ชูโชติ. นายเสรี หวังในธรรม(พ.ศ. 2480- ปัจจุบัน). ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 2

อนันต์ ชูโชติ. ครูอร่าม อินทรนัฏ(พ.ศ. 2456 - 2523). ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 2

กรุงเทพฯ : หัดถศิลป์, 2529.

อนันต์ ชูโชติ. นายทองเริ่ม มงคลนัฏ(พ.ศ.2450-2532). ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะเล่ม 2

กรุงเทพฯ : หัดถศิลป์, 2529.

อาคม สายาคม. ประวัติผู้มีผลงานทางศิลปะ. กรุงเทพฯ : หัดถศิลป์, 2528.

อาคม สายาคม. วารสารวังหน้า ปีที่ 4 ฉบับที่ 7(2544) : 19-25.

อลิสรา รามโกมุต. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2423 - 2468). กรุงเทพฯ : Text and Journal

Publication Coblication Co. Ltd. ม.ป.ป.

อนุমানชยชน, พระยา. อธิบายนาฏศิลป์ไทย. กรุงเทพฯ : พระจันทร์, 2494.

อนุชา บุญยัง. ขุนวาศพิศวง. วารสารวังหน้า ปีที่ 4 ฉบับที่ 7 (2544) : 26-27.

อนุมานราชชน, พระยา. อธิบายนาฏศิลป์ไทย. พระนคร : พระจันทร์ 2494.

อนุสรณ์สถาปนกิจ นายประวิตร บัณฑิตน์. กรุงเทพฯ : อักษรไทย, 2522.

กรุงเทพฯ : หัดถศิลป์, 2529.

พันเอกหญิง คุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ พลตรี ม.ร.ว.

คึกฤทธิ์ ปราโมช. พ.อ., ม.ป.ร., ม.ว.ม., ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส.

กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์รินทร์ พรินติ้ง พับลิชชิ่ง, 2538.

อนุสรณ์ในงานพระราชทานพระราชทานเพลิงศพ หลวงพิสูจน์ พาณิชย์ลักษณ์ (หม่อมหลวงเพิ่มยศ อิศรเสนา)

ม.ว.ม.,ปช.,ท.จ.ว., ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เสาที่ 26 ต.ค. 2528 .

กรุงเทพมหานคร: อักษรไทย, 2528.

อนุสรณ์คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการในงานพระราชทานเพลิงศพวันที่ 26 ธันวาคม 2536.

อนุสรณ์ศุภหัทศน์ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพเสวกโท จมื่นมานิตย์นเรศ(เฉลิม เสวตนันท์).

20 มกราคม 2511. ป.ป.น.,2511.

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางสูวฟีร์ ธรรมวัฒนะ บ.ช. วันอาทิตย์ที่ 22 ธันวาคม 2534.

กรุงเทพฯ : วัฒนาพานิช, 2534.

อนุสรณ์เนื่องในพิธีพระราชทานเพลิงศพ นางเฉลย สุขะวงษ์ ท.ม.ต.ช. “ศิลปินแห่งชาติ” สาขาศิลปะการแสดง

(นาฏศิลป์) พุทธศักราช 2530. กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, 2544.

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ 26 ธันวาคม 2526. ป.ป.พ.,2526.

อรุณครุณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช), จมื่น. พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 8
เรื่องการศึกษาของชาติ ตอน2. กรุงเทพมหานคร: ศุภสภาลาดพร้าว, 25 มีนาคม 2513.

อนุก นาวิกมูล. นาฏกรรมชาวสยาม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ดิอนตุลา, 2545.

อำนาจ จันเงิน. หนังสือชุดความรู้ไทยขององค์การค้ำครุสภา ศิลปินแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ครุสภา,
2532.

ฤทธิรัตน์ กายราช. นางสัมพันธ์ พันธุ์มณี. ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิเล่ม 4. กรุงเทพมหานคร : Txst and Journal
Publication Co.,Ltd., 2537.

<http://www.yupparaj.ac.th/webpage/computer/student/topic9/idx6.html>

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก

คณะโขน – ละครวังนอก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คณะโขน – ละครนอกวัง

ในพ.ศ.2468 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ เกิดภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในประเทศขึ้น พระองค์ทรงแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยยุบรวมของกองบางแห่งเข้าด้วยกันทำให้กรมมหรสพในกรมมหาดเล็กซึ่งขึ้นตรงต่อองค์พระมหากษัตริย์ถูกยุบไปพร้อมกับกระทรวงวังเมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ.2469 งานช่างกรรมวังนอกและกรมมหรสพได้แก่ คนตรีไทย คนตรีสากล โขน และละคร ต้องโอนไปสังกัดกรมศิลปากรในเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2478 ได้โอนครูและผู้เข้าศึกษาบางคนมารับราชการมาเป็นครูนาฏศิลป์ในกรมศิลปากรจำนวนหนึ่ง ส่วนครูอีกส่วนหนึ่งก็แยกย้ายกลับภูมิลำเนาเดิม นาฏศิลป์โขนบางคน เช่น หลวงราชพงศักรัตน์ไม่จัดตั้งโขนเอกชนโดยรวบรวมนักเรียนโรงเรียนพลางหลวงมาร่วมแสดง เช่น ครูหยัด ช่างทองและครูทองเริ่ม มงคลนุก เป็นต้น มาร่วมแสดง รับจ้างแสดงตามจังหวัดต่างๆ ส่วนละครหลวงบางคนที่ไม่ได้ถวายตัวก็ออกมาอาศัยกับญาติ รับจ้างแสดงละคร หลังจากที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย ทิวศดล หลังจากปี 2466 เป็นต้นมาไม่มีใครให้ความอุปถัมภ์สำนักละครแห่งนี้ จึงมีการรวมข้าหลวงได้จำนวน 70 คน จัดตั้งคณะละครขึ้น โดยมีหม่อมครูอึ้งและหม่อมครูนุ้มเป็นผู้จัดการคณะ ชื่อว่า คณะครุณีชั้นสูง จัดแสดงไปในที่ต่างๆ และมีผู้รับช่วงละครคณะนี้อีกหลายคน (ประเมษฐ์ บุญชะชัย , 2543 : 20)

ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยในพ.ศ. 2475 วิชาชีพนาฏศิลป์ได้รับการส่งเสริมให้พัฒนาขึ้นในฐานะศิลปะประจำชาติ ผู้บริหารมีความต้องการจะสร้างเอกลักษณ์ของชาติของตนไว้ พร้อมกับปรับวัฒนธรรมชาติให้เข้ากับมาตรฐานสากล ในพ.ศ.2477 หลวงวิจิตรวาทการ ได้ก่อตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ขึ้นในกรมศิลปากร โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์จึงเป็นส่วนหนึ่งของโรงเรียนศิลปากร เรียกว่า โรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์

หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 สงบลงในปีพ.ศ.2488 ผู้มีความสามารถทางด้านโขนละครได้รวมตัวกันตั้งคณะนาฏศิลป์เอกชนขึ้น ในราวพ.ศ.2498 – 2538 ในขั้นต้นเป็นการจัดการแสดงละครรำ โดยออกสถานีโทรทัศน์ช่อง 4 บางขุนพรหม โดยคุณจ่านอง รั้งสิกุลได้แสวงหาศิษย์กรมศิลปากรที่มีฝีมือในการรำที่งามส่งมาถึงครูสัมพันธ์ พันธุ์มณี จัดรายการแสดงในเดือนกันยายน พ.ศ.2498 ครูสัมพันธ์ พันธุ์มณีได้เชิญชวนคณะละครต่างๆ ดังนี้

1. คณะพลายมงคล เจ้าของคณะคือ พลโทม.ล.ขาบ กุญชร อธิบดีกรมโฆษณาการ (กรมประชาสัมพันธ์) นาฏศิลป์ป็นมีรายนามดังนี้

1. วินัย	จุลบุษปะ	}	ละครพันทางเรื่องท้าวแสนปม
2. คนัย	ศรียาภัย		
3. ทรงศรี	เทวคุปต์		
4. ศรีสุดา	รัชตะวรรณ		
5. เลิศ	ประสมทรัพย์		
6. อาคม	มกรานนท์		
7. อารีย์	นักดนตรี	}	ละครรำ
8. ดวงดาว	อาษากิจ		
9. ม.ร.ว.พิศवास	นาควานิช		
10. อัปสรสอางค์	กิตติวรรณ		
11. สมพิศ	รามัญหวานสนิท	}	ครูลมุล ยมะคุปต์ เป็นผู้ให้ ทำรำ ฝึกซ้อม และควบคุม การแสดง
12. สีนีนาง	โพธิเวส		
13. สัมพันธ์	พันธุ์มณี		
14. สุจารี	จันทราภัย		
15. สังเวียน	วิจารณ์บุตร		
16. เทียมแข (กุญชร ณ อยุธยา) จรูญโรจน์			
17. พิมพ์แข (กุญชร ณ อยุธยา) มันทะจิน			
18. ศรีประภา	อังศุเศรณี		
19. ลัดดา	สมฤกษ์		
2. คณะนาฏศิลป์สัมพันธ์ (พ.ศ. 2500) มีตัวละครดังนี้			
1. สุขรี	จันทราภัย		
2. สีนีนาง	โพธิเวส		
3. เกศแก้ว	มาศะวิสุทธิ		
4. พงนา	จารุจินดา		
5. ดาเรศร์	ศาคะจันทร์		
6. ทรงศรี	เทวคุปต์		
7. รามพ	โพธิเวส		
8. ม.ร.ว.ถนัดศรี	สวัสดิวัฒน์		
9. เทิ่ง	สติเฟื่อง		

ต่อมาในปีพุทธศักราช 2507 ได้เชิญครูประทีน พวงสำลี และครูจรูญศรี วีระวานิช มาช่วยสอนรำที่โรงเรียนนาฏศิลป์สัมพันธ์

3. คณะจารุกนก (ประมาณพ.ศ. 2501-2502) มีตัวละครดังนี้

1. สมพิศ รัมัญหวนสนิท
2. จรูญศรี เกสรมณี

4. คณะภาวนามงคล (พ.ศ. 2502) มีตัวละครดังนี้

1. สมพิศ รัมัญหวนสนิท
2. เทียม (กุญชร ณ อุษยา) จรูญโรจน์
3. ราณี ว่องสวัสดิ์ ทองคำ

5. คณะพรรณจิริ (ประมาณพ.ศ. 2501-2503) เจ้าของคณะคือ ประทีน พวงสำลี มีตัวละครดังนี้

1. จรูญศรี เกสรมณี
2. เจริญศรี ศาสตร์วิไล
3. สมพิศ รัมัญหวนสนิท
4. เมตตา รุ่งรัตน์
5. วรรณิ จารุปาน

6. คณะรังสีนิสา (พ.ศ. 2506-2507) เจ้าของคณะคือ สมพิศ รัมัญหวนสนิท (นิมิหุต) มีตัวละครดังนี้

1. สุวรรณิ ชลานุเคราะห์

7. คณะฉัตรแก้ว (พ.ศ. 2512)

8. คณะขามมงคล เจ้าของคณะเป็นทนายทพลโท ม.ล. หม่อมหลวงขาม กุญชร

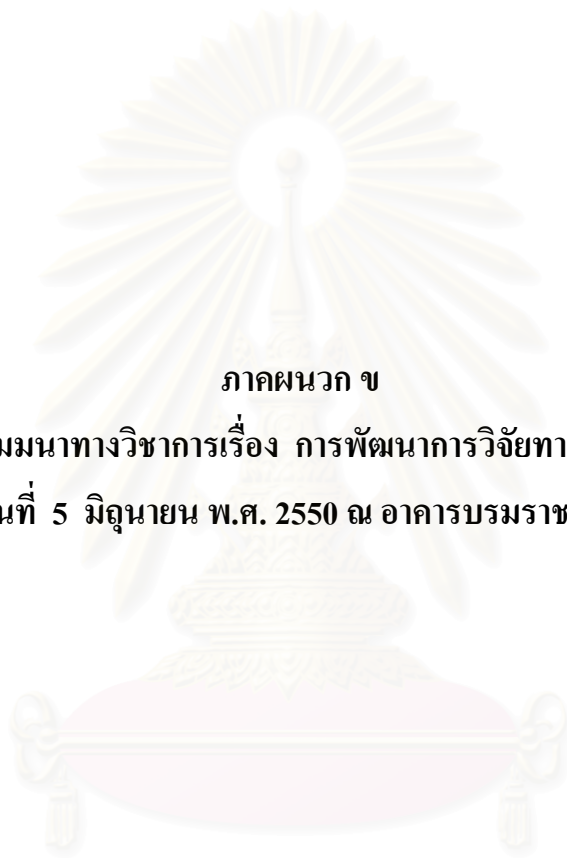
1. เทียมแฆ กุญชร ณ อุษยา
2. กรรณิการ์ ชรรณเกสร
3. พัชรา กุญชร ณ อุษยา
4. จีรวัดน์ จารุวัตร
5. สมบูรณ์ คำอินทร์
6. ศากุล (นิมิหุต) เมืองสาคร
7. อุทัย รัมัญหวนสนิท
8. ลำยอง พรพิสุทธิ์
9. สุปรีดา จินดารัตน์

9. คณะละครสมัครเล่นแห่งบ้านปลายเนิน (พ.ศ. 2511-ปัจจุบัน) เจ้าของคณะเป็นทนายทของสมเด็จพระญาณริศรานูวัตินวงศ์ ตัวละครเป็นนักเรียนที่เข้าเรียนบ้านปลายดำเนิน

10.ละครเฉลิมเขตรมงคล เจ้าของคณะละครคือ สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า
เขตรมงคล มีตัวละครดังนี้

1. เจริญใจ	สุนทรวาทีน
2. อาคม	สายาคม
3. นลอง	
4. สมจิต	
5. ล้อต้อก	
6. สมควร	กระจำงศาสตร์
7. ดอกคิน	เสื่อสง่า
8. หม่อมพระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพร	
9. จำเรียง	พุทธประดับ
10. ส่องชาติ	ชื่นศิริ
11. เจริญจิต	ภัทรเสวี
12. สัตยบงก์	
13. ศรี	พราหมณพันธ์
14. ฟุ้ง	บุญมา
15. กรี	วระริน
16. อร่าม	อินทรนัญ
17. ขอแสง	ภักดีเทวา

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ข

ภาพการจัดสัมมนาทางวิชาการเรื่อง การพัฒนาการวิจัยทางด้านนาฏศิลป์
วันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2550 ณ อาคารบรมราชกุมารี

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

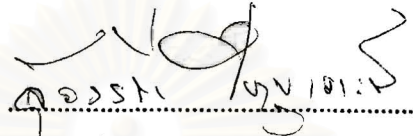

ภาพการจัดสัมมนาทางวิชาการเรื่อง การพัฒนาการวิจัยทางด้านนาฏยศิลป์
วันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2550 ณ อาคารบรมราชกุมารี

ใบรับรองการนำเสนอข้อมูลผลงานวิทยานิพนธ์ โดยผู้เชี่ยวชาญ

หัวข้อวิทยานิพนธ์ นาฏยानุกรมแห่งกรุงรัตนโกสินทร์
A BIOGRAPHICAL DIRECTORY OF TRADITIONAL
DANCER OF THE RATTANKOSIN ERA
โดย นางรจนา สุนทรานนท์

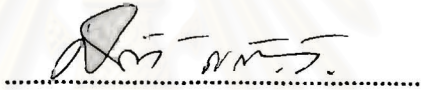
คณะกรรมการได้พิจารณาการนำเสนอข้อมูลของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้แล้วมีมติเป็นเอกฉันท์
ว่า มีข้อมูล และการวิเคราะห์ข้อมูลถูกต้องจึงลงนามไว้เป็นสำคัญ

.....

(อาจารย์สุวรรณีย์ ชลานukrom) ประธานกรรมการ

.....

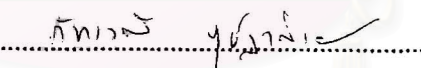
(อาจารย์นพรัตน์ หวังในธรรม) กรรมการ

.....

(อาจารย์สมบัติ แก้วสุจริต) กรรมการ

.....

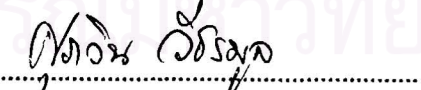
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สวภา เวชสุรกันย์) กรรมการ

.....

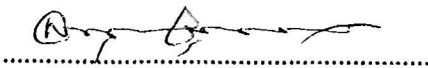
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ภัทรวดี ภูษฎาภิรมย์) กรรมการ

.....

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กิตติศักดิ์ เกิดอรุณสุขศรี) กรรมการ

.....

(อาจารย์ ดร.ศุภวิน วัชรมูล) กรรมการ

.....

(ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.สุรพล วิรุฬห์รักษ์)

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

23 มีนาคม 2550

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

ชื่อ นางรจนา สุนทรานนท์ เกิดวันที่ 16 มิถุนายน พ.ศ. 2499 ที่จังหวัดสตูล
วุฒิกการศึกษา สำเร็จการศึกษาศึกษาศาสตรบัณฑิต สาขานาฏศิลป์ไทย
จากวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา 2523

สำเร็จการศึกษามหาบัณฑิต (การอุดมศึกษา) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร 2538

ปัจจุบันดำรงตำแหน่งผู้ช่วยศาสตราจารย์ระดับ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัย
เทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี

ประสบการณ์ทำงาน

1. กรรมการพัฒนาหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานสาระศิลปะ กรมวิชาการ
กระทรวงศึกษาธิการ
2. หัวหน้างานพัฒนาหลักสูตรศึกษาศาสตรบัณฑิต คณะนาฏศิลป์และดุริยางค์
มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี
3. รองคณะบดีฝ่ายวิจัยและพัฒนา คณะนาฏศิลป์และดุริยางค์ มหาวิทยาลัย
เทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย